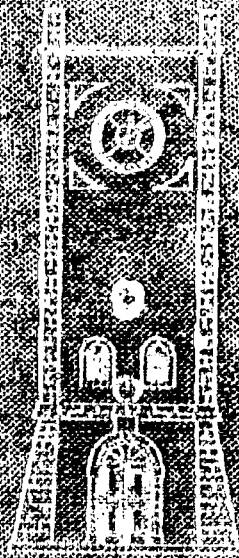

ΠΡΕΒΕΖΑ Β'

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΑΝΩΤΕΡΟ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΛΕΞΗΜΑ ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΥΘΙΑΣ

ΠΡΕΒΕΖΑ 2010

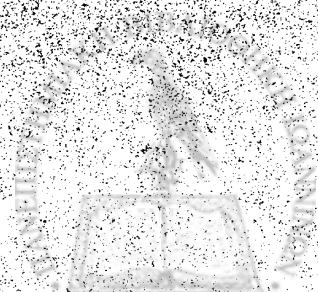
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000287444

949.53
DIE
2009
F.L

LIBRARY

ΠΡΕΒΕΖΑ Β΄

Πρακτικά

του 1971

Τόμος Ι

Τυπική Προσφορά
στην Κεντρική Βιβλιοθήκη
του Παισίου Γαλατίνων

Copyright © 2010

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Δήμος Πρέβεζας, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Πανεπιστημιούπολη, 451 10 Ιωάννινα

Δήμος Πρέβεζας
Ελ. Βενιζέλου & Παχούμη 1, 481 00 Πρέβεζα

Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις
Εθνικής Αντιστάσεως 114, 481 00 Πρέβεζα
Τηλ.: 26820-22233 / email: actia@otenet.gr

ISBN 978-960-99475-1-0 [τόμος Ι]
978-960-99475-0-3 [set]

Παραλαβή και έλεγχος εισηγήσεων: Βασίλης Πολυχρονόπουλος
Ψηφιακή επεξεργασία εικόνων: Γιάννης Β. Παπαλέξης
Σήμα Συμποσίου: Πύργος Ωρολογίου Πρέβεζας (1752). Αναπαράσταση νότιας όψης

Τα κείμενα ακολουθούν τις γλωσσικές επιλογές του εκάστοτε εισηγητή.

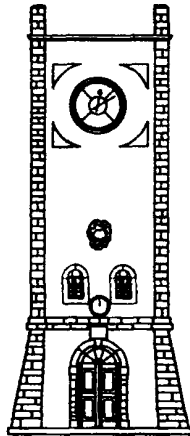
Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση, αναπαραγωγή και μετάδοση των κειμένων του παρόντος τόμου με οποιονδήποτε τρόπο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη και του συγγραφέα της εκάστοτε εισήγησης, σύμφωνα με το νόμο 2121/1993 περί πνευματικών δικαιωμάτων.

ΠΡΕΒΕΖΑ Β΄

Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου
για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας
(16-20 Σεπτεμβρίου 2009)

Τόμος Ι

Επιστημονική Επιμέλεια
Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου & Χρήστος Σταυράκος

Επιμέλεια Έκδοσης
Νίκος Δ. Καράμπελας & Michael Stork

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΔΗΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

ΠΡΕΒΕΖΑ 2010

Copyright © 2010

University of Ioannina, Municipality of Preveza, Actia Nicopolis Foundation

University of Ioannina

University Campus, 451 10 Ioannina, Greece

Municipality of Preveza

El. Venizelou & 1, Pachoumi str., 481 00 Preveza, Greece

Actia Nicopolis Foundation

114, Antistaseos str., 481 00 Preveza, Greece

Tel.: +30-26820-22233 / email: actia@otenet.gr

ISBN 978-960-99475-1-0 [vol. I]

978-960-99475-0-3 [set]

Collection and verification of papers: Vassilis Polychronopoulos

Digital editing of images: Yiannis V. Papalexis

Symbol of the Symposium: Clock tower of Preveza (1752). Drawing of the south façade

Each paper reflects its author's style of language.

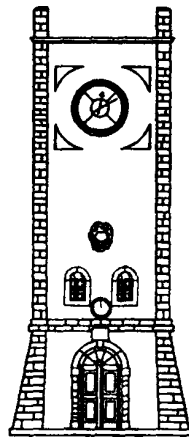
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher and the writer of each paper of the proceedings.

PREVEZA B

Proceedings of the Second International Symposium
for the History and Culture of Preveza
(16-20 September 2009)

Volume I

Scientific Editors

Marina Vrelli-Zachou & Christos Stavrakos

Editors

Nikos D. Karabelas & Michael Stork

UNIVERSITY OF IOANNINA
MUNICIPALITY OF PREVEZA
ACTIA NICOPOLIS FOUNDATION

PREVEZA 2010

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΔΗΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

UNIVERSITY OF IOANNINA
MUNICIPALITY OF PREVEZA
ACTIA NICOPOLIS FOUNDATION

Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο
για την Ιστορία & τον Πολιτισμό
της Πρέβεζας

Σεπτέμβριος 16-20 / 2009 September

Second International Symposium
for the History & Culture
of Preveza

Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Πρέβεζας
Αίθουσα "Νικόλαος Σ. Κονεμένος"

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρεβέζης κ. ΜΕΛΕΤΙΟΣ
Ιωάννης Π. ΓΕΡΟΘΑΝΑΣΗΣ, Πρύτανης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Γεώργιος Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αντιπρύτανης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Σωτήριος Β. ΛΟΥΚΑΣ, Αντιπρύτανης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Δημήτριος Γ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Αντιπρύτανης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
*Ευάγγελος ΧΡΥΣΟΣ, Γενικός Γραμματέας του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινο-
βουλευτισμό και τη Δημοκρατία, ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών*
Μαρία ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Ομότιμη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Δημήτριος ΠΑΝΟΖΑΧΟΣ, Γενικός Γραμματέας Περιφέρειας Ηπείρου
Βασίλειος ΙΩΑΝΝΟΥ, Νομάρχης Πρέβεζας
Μιλτιάδης ΚΛΑΠΑΣ, Δήμαρχος Πρέβεζας

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

*Γεώργιος Π. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Αντιπρύτανης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Καθηγητής Τμήματος
Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*
*Γεώργιος ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Ομότιμος Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων*
Μιχαήλ ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
*Βασίλειος ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ, Πρόεδρος Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας-
Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*
*Αγγελική ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανε-
πιστημίου Ιωαννίνων*
*Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανε-
πιστημίου Ιωαννίνων*
*Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου
Ιωαννίνων*
Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου Πατρών

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας-
Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Αντιπρόεδρος Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, Πρόεδρος του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις
Γραμματέας Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
Ταμίας Γεράσιμος ΣΟΛΔΑΤΟΣ, Πρόεδρος Κοινοφελούς Επιχείρησης Δήμου Πρέβεζας
Μέλος Σοφία ΛΑΧΑΝΑ, Αντιδήμαρχος Δήμου Πρέβεζας
Μέλος Βαρβάρα Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Αντιπρόεδρος του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις

Περιεχόμενα τόμου I

<i>Χαιρετισμός του Δημάρχου Πρέβεζας</i>	xvii
<i>Χαιρετισμός του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων</i>	xviii
<i>Το χρονικό του Συμποσίου από τον Πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις</i>	xix-xx
<i>Χαιρετισμός του Προέδρου της Επιστημονικής Επιτροπής</i>	xxi
<i>Εναρκτήρια ομιλία της Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής</i>	xxii-xxv

Εισηγήσεις

Α' ΕΝΟΤΗΤΑ: Μεσαιωνικοί – Βυζαντινοί Χρόνοι

Αθηνά I. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ

Η πόλη της Πρέβεζας και η Νικόπολη από τα τέλη του 11^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αι.

3-31

Αικατερίνη ΜΗΤΣΙΟΥ

Η περιοχή της Πρέβεζας από την οπτική γωνία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, 13^{ος} έως 15^{ος} αι.

33-44

Ελεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ & Νίκη ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ

Η πρόσληψη του δυτικοελλαδικού χώρου στους λόγιους συγγραφείς της Παλαιολόγειας περιόδου με έμφαση στα υστεροβυζαντινά αγιολογικά κείμενα

45-67

Σπύρος ΑΣΩΝΙΤΗΣ & Ευστρατία ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ

Ο Αμβρακικός κόλπος κατά τον όψιμο Μεσαίωνα: Χώρος – Οικονομία

69-85

Christos STAVRAKOS

A Foundry at Preveza. The processing of metals in Preveza during the 15th century

87-93

Cyrl PAVLIKIANOV

Unknown dependency of the Athonite monastery of Vatopedi in the vicinity of Preveza (1476)

95-100

Β' ΕΝΟΤΗΤΑ: 16^{ος}-17^{ος} αιώνας

Gino BENZONI <i>Nelle vicissitudini della Venezia da mar: Preveza</i>	101-106
Simon MERCIECA <i>The Battle of Preveza 1538: the Knights of Malta's Perspective</i>	107-120
Emmanuelle PUJEAU <i>Preveza in 1538: The background of a very complex situation</i>	121-138
Paulino TOLEDO MANSILLA <i>Notes concerning the Battle of Preveza (1538) according to the testimony of Ottoman chroniclers and historians of 16th and 17th centuries and later times</i>	139-167
Leonora NAVARI <i>Coronelli's Maps of Preveza</i>	169-186
Νικόλαος Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ <i>Βενετικό ενδιαφέρον για τη μείζονα περιοχή της Πρέβεζας στα τέλη του 17^{ου} αιώνα</i>	187-193

Γ' ΕΝΟΤΗΤΑ: 18^{ος} αιώνας

Κατερίνα ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ <i>Το εξαγωγικό εμπόριο από το «Golfo di Preveza» στα ιταλικά λιμάνια κατά τον 18^ο αιώνα</i>	195-211
Ελευθέριος Λ. ΒΕΤΣΙΟΣ <i>Η είσπραξη των προξενικών δικαιωμάτων στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα: Ένα πρόβλημα στις σχέσεις προξένων της Βενετίας στην Άρτα και βενετικών αρχών της Πρέβεζας</i>	213-239
Γεώργιος ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ <i>Ληστρικά φαινόμενα και συνοριακές διαφορές στην περιοχή της Πρέβεζας (16^{ος}-18^{ος} αιώνας)</i>	241-250
Χριστίνα Ε. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ <i>Κλέφτες και αρματολοί στην Πρέβεζα του 18^{ου} αιώνα</i>	251-264
James S. CURLIN <i>«Remember the Moment when Previsa fell»: The 1798 Battle of Nicopolis and Preveza</i>	265-296
Σπύρος Δημ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ <i>Η Πρέβεζα κατά τα γεγονότα και τις διεθνείς συνθήκες τέλη 17^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα</i>	297-305
Ρόδη ΣΤΑΜΟΥΛΗ <i>Ειδήσεις για την παιδεία στην Πρέβεζα (δεύτερο μισό 18^{ου}- αρχές 19^{ου} αιώνα)</i>	307-314

Δ' ΕΝΟΤΗΤΑ: Μεταβυζαντινή Τέχνη. Οικιστικό
και αρχιτεκτονικό περιβάλλον. 16^{ος}-18^{ος} αιώνας

Ιωάννης Π. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ

*Η εντοίχια ζωγραφική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην πόλη και την ευρύτερη
περιοχή της Πρέβεζας*

315-343

Κατερίνα ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ

*Εικονογραφικές παρατηρήσεις στην εντοίχια ζωγραφική του 18^{ου} αιώνα στην
περιοχή της Πρέβεζας: Ο ναός Γενεσίου Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό*

345-365

Θωμάς Σ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ

*Η μεταβυζαντινή εκκλησιαστική ζωγραφική στην πόλη της Πρέβεζας
(1780-1886)*

367-393

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Το κάστρο της Μπούκας (1478-1701).

Η οχυρωμένη Πρέβεζα μέσα από τις πηγές

395-433

Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ

*Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας
κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα*

435-459

Κωνσταντίνα ΖΗΔΡΟΥ-ΤΣΟΛΑ

Αναφορές των περιηγητικών κειμένων στην πόλη της Πρέβεζας (15^{ος}-20^{ος} αι.)

461-473

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β' ΕΝΟΤΗΤΑΣ

Εκπρόθεσμα υποβληθείσα εισήγηση

Emilia THEMOPOULOU

From Preveza to the naval battle of Preveza

475-483

Περιεχόμενα τόμου II

Ε' ΕΝΟΤΗΤΑ: 19^{ος}-αρχές 20^{ος} αιώνα.

Η οθωμανική πραγματικότητα

Σπύρος ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Χρύσα ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Η δεύτερη κατάληψη της Πρέβεζας (1806) μέσα από τις αναφορές του προξένου της Επτανήσου Πολιτείας Νικολάου Ζαμπέλη

3-27

Jacob ISAGER

A Dane visits the seraglios of Ali Pacha in Preveza

29-40

Δημήτριος ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Οχρωματικές και οικοδομικές εργασίες του Αλή πασά στην Πρέβεζα

41-51

Κώστας Π. ΒΛΑΧΟΣ

Η Πρέβεζα σὲ κείμενα τῶν ἀδελφῶν François και Hugues Rouqueville καὶ τῆς Guy Chantepleure

53-71

Εμμανουήλ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

Ο Γεώργιος Κονεμένος και η Ηγεμονία της Σάμου (1850-1854)

73-84

Ilber ORTAYLI

Society and the governor in Preveza during the time of Abdülhamid II

85-88

Κωνσταντίνος Α. ΚΩΣΤΑΒΑΣΙΛΗΣ

Οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο της Πρέβεζας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: το παράδειγμα της Στεφάνης

89-101

Ηλίας Γ. ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ

Τοπικότητα και ετερότητα στον ηπειρωτικό χώρο κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο: Η Πρέβεζα και ο καζάς της

103-113

Θωμάς ΜΠΑΚΑΣ

Η εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή της Πρέβεζας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα

115-129

Μάνος Ι. ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ

Ιστορική διαδρομή και αρχιτεκτονική του Γενί Τζαμιού της Πρέβεζας

131-146

Δώρα ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ <i>Πολεοδομικός μετασχηματισμός της Πρέβεζας στην ύστερη Οθωμανική περίοδο (1864-1895)</i>	147-158
Salvatore CIRIACONO <i>Preveza and the Mediterranean Economy during the Nineteenth and Twentieth Century</i>	159-168
ΣΤ΄ ΕΝΟΤΗΤΑ: 20 ^{ός} αιώνας. Ιστορία. Κοινωνία. Τέχνη. Λαϊκός Πολιτισμός	
Ελένη Α. ΣΥΝΕΣΙΟΥ <i>Η εικόνα της Πρέβεζας των αρχών του 20^{ού} αιώνα μέσα από χαρακτηριστικά κτίριά της</i>	169-185
Λάζαρος Σ. ΣΥΝΕΣΙΟΣ <i>Η απελευθέρωση της Πρέβεζας μέσα από τις πηγές και η συμβολή του Υγειονομικού, του Ναυτικού, της Αεροπορίας</i>	187-209
Θεοφάνης ΜΑΛΚΙΔΗΣ <i>Η μετανάστευση από την Πρέβεζα (1920-1950)</i>	211-220
Θεοδώρα Δ. ΚΑΨΑΛΗ <i>Αγροτικοί οικισμοί της Πρέβεζας σε δημογραφική ανασύνθεση την περίοδο του Μεσοπολέμου (1918-1940)</i>	221-250
Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ <i>Η αρχιτεκτονική της κατοικίας στην Πρέβεζα ως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα</i>	251-278
Ελισάβετ Π. ΣΑΡΡΗ <i>Ο χαρακτήρας και η δομή της πόλης της Πρέβεζας μέσα από το τοπογραφικό σχέδιο του 1938</i>	279-312
Γεωργία ΚΟΝΤΟΥ <i>Ιδεολογία και εκπαίδευση στην Πρέβεζα κατά τη μεταξική δικτατορία (1936-1941)</i>	313-324
Κωνσταντίνα Γ. ΤΣΑΪΜΟΥ <i>Ιταλική βάση υδροπλάνων στο Βαθύ Πρεβέζης κατά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο</i>	325-341
Μιχαήλ Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ <i>Ο Καρυωτάκης και η μεσοπολεμική επαρχία</i>	343-349
Ελένη ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ <i>Κ.Γ. Καρυωτάκης: «Ένας πρακτικός Θάνατος» στην «Πρέβεζα»</i>	351-359
Δώρα ΜΕΝΤΗ <i>Η λογοτεχνική εικόνα της Πρέβεζας από τον 19^ο ως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα</i>	361-373
Στέλιος Θ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ <i>Η Πρέβεζα, ποιητικό σύμβολο της νεοελληνικής ποίησης</i>	375-382
Γιάννης ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ & Αικατερίνη-Μυρτώ ΦΑΤΟΥΡΟΥ <i>Η αστική μουσική στην Πρέβεζα του πρώτου μισού του 20^{ού} αιώνα</i>	383-392

Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ <i>Η Πρέβεζα και η ηπειρώτικη παράδοση του θεάτρου σκιών</i>	393-397
Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Νάντια ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ <i>Έχει η Πρέβεζα τοπική φορεσιά;</i>	399-421
Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ <i>Ο Αλή Ντίνο και τα σχέδιά του. Η σκιαγράφιση μιας εποχής στην πόλη της Πρέβεζας</i>	423-458
Δημήτριος Ελ. ΡΑΠΤΗΣ <i>Τα τοπικά αρχεία ως πηγή του τοπικού πολιτισμού. Η περίπτωση της Πρέβεζας</i>	459-468
Κώστας Δ. ΚΟΝΤΑΞΗΣ <i>Ο λαϊκός πολιτισμός της Πρέβεζας και της περιοχής της μέσα από τα δημοτικά τους τραγούδια</i>	469-485
Παρασκευή ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ <i>Ταξίδι στον κόσμο των γυναικών της Πρέβεζας (20^{ός} αι.). Τα όρια της προσδοκίας, το ήθος της επιβίωσης</i>	487-511
Δήμητρα ΓΟΥΒΙΑ <i>Αρχείο Δήμου Πρέβεζας. Το Ληξιαρχείο Δήμου Πρέβεζας 1921-1960</i>	513-529
Μανόλης Γ. ΣΕΡΓΗΣ <i>Η εφημερίδα «Αγών Πρεβέζης». Μέσον έκφρασης του «συγκρουσιακού κύκλου» των δεκαετιών 1950 και 1960 στην Πρέβεζα και την Ήπειρο, και άλλα στοιχεία της ταυτότητάς της</i>	531-556
Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ <i>Πορίσματα του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας</i>	557-558
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
<i>Κατάλογος Εισηγητών</i>	561-564
<i>Περιεχόμενα τόμων Ι και ΙΙ</i>	565-571

*Χαιρετισμός
του Δημάρχου Πρέβεζας*

ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας, που διοργανώσαμε με την πολύτιμη συνεργασία του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και του Ιδρύματος *Ακτία Νικόπολις*, αποτελεί, διαχρονικά, ένα κορυφαίο γεγονός. Μέσα από τις εργασίες του Συμποσίου ανακαλύψαμε τους δεσμούς ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν του τόπου μας. Δεσμούς πολύτιμους και αναγκαίους για την εξέλιξή του.

Σε αυτήν τη χώρα έχουμε το προνόμιο στη διάρκεια ενός απλού περιπάτου να συναντηθούμε με το φυλαγμένο σε μάρμαρα αρχαίο πνεύμα. Η ιστορία έτσι κι αλλιώς μας περιβάλλει. Μια ιστορία που πρέπει να μένει ζωντανή και να αποτελέσει την πολυτιμότερη κληρονομιά από τη μια στην άλλη γενιά.

Κάθε γωνιά της πόλης μας είναι συνδεδεμένη με ένα κομμάτι πολιτισμού και παράδοσης. Τον πολιτισμό που άφησαν πίσω τους οι άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών αλλά και την παράδοση που έμεινε ζωντανή χάρη στην προσπάθεια των ανθρώπων της *διπλανής πόρτας*.

Ως δήμαρχος της πόλης που φιλοξένησε για πέντε ημέρες τις εργασίες του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της, χαιρετίζω την έκδοση των Πρακτικών του με την ευχή να γίνουν αφορμή να γνωρίσουμε όλοι –και κυρίως οι νεότεροι– τον τόπο μας. Γιατί καλλιεργώντας την αγάπη για την ιδιαίτερη πατρίδα καλλιεργούμε συνάμα το σεβασμό για την πατρίδα των άλλων.

Η έκδοση ας γίνει αφορμή να περάσουμε μέσα από το ΕΓΩ του τόπου μας στο ΕΜΕΙΣ του Έθνους και του Κόσμου.

Μιλτιάδης Κλάπας
Δήμαρχος Πρέβεζας

Χαιρετισμός του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΧΑΡΑ να προλογίσω τα πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας, που πραγματοποιήθηκε από 16 έως 20 Σεπτεμβρίου 2009 και διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, το Δήμο Πρέβεζας και το Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις.

Τα πρακτικά περιλαμβάνουν την παρουσίαση ανακοινώσεων που έχουν προκύψει από την επιστημονική έρευνα για την ιστορία και τον πολιτισμό της περιοχής από την ύστερη βυζαντινή περίοδο έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Η χώρα μας έχει σπουδαίο ιστορικό παρελθόν και πλούσια πολιτισμική κληρονομιά. Γνωρίζουμε, λοιπόν, τη διαχρονική σημασία του πολιτισμού για μια κοινωνία και δίνουμε ιδιαίτερο βάρος σε αξίες που διαμορφώθηκαν μέσα από όλη αυτήν τη μεγάλη διαδρομή. Πίσω από την προσπάθεια που καταβάλλεται για την ανάδειξη αυτής της κληρονομιάς, βρίσκεται ο σεβασμός και η αποδοχή της σχέσης μας με το παρελθόν και με την ιστορία ως βάση για την εξέλιξη και την πρόοδο της κοινωνίας.

Η πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά αποτελεί τον κορμό της εθνικής μας ύπαρξης και ταυτότητας, ιδιαίτερα μέσα στο σημερινό πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης και της πολιτιστικής ομοιομορφίας.

Είμαι πεπεισμένος ότι τα πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου θα ενισχύσουν την ιστορική και πολιτιστική φυσιογνωμία όχι μόνο της Πρέβεζας αλλά και ολόκληρης της Ηπείρου και θα αποτελέσουν αφορμή γόνιμης ανταλλαγής απόψεων και εμπειριών μεταξύ διακεκριμένων επιστημόνων αλλά και θα ευαισθητοποιήσουν όλους μας σε θέματα διαφύλαξης και προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς έτσι ώστε να μεταλαμπαδευτεί αλώβητη στις νεότερες γενιές.

Με αυτές τις απλές σκέψεις, θα ήθελα να συγχαρώ όλους τους συντελεστές για το ιδιαίτερα σημαντικό επιστημονικό έργο που επιτελούν και για την πρωτοβουλία που ανέλαβαν για να φέρουν στο φως της δημοσιότητας έναν ανυπέρβλητο πνευματικό θησαυρό.

Ιωάννης Π. Γεροθανάσης
Πρύτανης Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

*Το χρονικό του Συμποσίου
από τον Πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις*

Το μεγάλο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την ολοκλήρωση του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία της Πρέβεζας το 1989 και κυρίως η εξέλιξη της έρευνας πάνω σε θέματα που αφορούν στην ιστορία και τον πολιτισμό της οδήγησαν το Διοικητικό Συμβούλιο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις στη σκέψη της διοργάνωσης ενός νέου συμποσίου. Μετά από μία πρώτη συζήτηση με τον καθηγητή κ. Χρήστο Σταυράκο προτείναμε στο Δήμο Πρέβεζας, το Δεκέμβριο του 2007, και στη συνέχεια, από κοινού με το Δήμο, στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, το Μάρτιο του 2008, τη διοργάνωση του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου. Έχοντας τη θετική απάντηση και υποστήριξη των δύο φορέων συστήθηκε η Οργανωτική Επιτροπή του Συμποσίου, η οποία άρχισε τις συνεχείς και συστηματικές εργασίες της το Μάιο του 2008, υπό την υποδειγματική προεδρία της καθηγήτριας κ. Μαρίας Βρέλλη-Ζάχου. Η Επιστημονική Επιτροπή του Συμποσίου σε συνεδρίασή της επέλεξε τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν στο Συμπόσιο και τις κατέταξε σε ομάδες.

Πέραν των συνδιοργανωτών, καθοριστική ήταν η υποστήριξη της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Πρέβεζας. Μέσω του θεσμού των χορηγιών συνέδραμαν ο Συνεταιρισμός Φαρμακοποιών Πρέβεζας, ο κ. Θωμάς Γ. Πεπόνης, ο κ. Ευστράτιος Χρ. Ιωάννου, ο κ. Αντώνης Δ. Κοντός, ο κ. Κώστας Θ. Τζίμας και ο κ. Θωμάς Σ. Τσεκούρας.

Η εναρκτήρια εκδήλωση του Συμποσίου έγινε το βράδυ της 16^{ης} Σεπτεμβρίου 2009 στο Δημοτικό Κηποθέατρο *Γιάννης Ρίτσος*. Μετά την ομιλία της προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής καθηγήτριας κ. Μαρίας Βρέλλη-Ζάχου, καλωσόρισαν και χαιρέτισαν τους συνέδρους εκ μέρους των διοργανωτών ο Δήμαρχος Πρέβεζας κ. Μιλτιάδης Κλάπας, ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Ιωάννης Γεροθανάσης και ο υποφαινόμενος. Χαιρετισμό απήθυσαν, επίσης, ο Νομάρχης Πρέβεζας κ. Βασίλειος Ιωάννου, ο π. Γεώργιος Καραφάτης ως εκπρόσωπος του Μητροπολίτη Νικοπόλεως και Πρεβέζης, ο γενικός διευθυντής της Περιφέρειας Ηπείρου κ. Δημήτρης Μπαλτογιάννης ως εκπρόσωπος του Γενικού Γραμματέα της, ο πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής του Συμποσίου καθηγητής κ. Γεώργιος Παπαγεωργίου, ο ομότιμος καθηγητής κ. Ευάγγελος Χρυσός και ο κ. Cygil Pavlikianon εκπροσωπώντας τους από το εξωτερικό εισηγητές του Συμποσίου. Στο τέλος των χαιρετισμών ο πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής του Συμποσίου κήρυξε την έναρξη του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας.

Η τελετή έκλεισε με μελωδίες συνόλων που παράγουν μουσικό πολιτισμό στην πόλη της Πρέβεζας. Συγκεκριμένα, η χορωδία παραδοσιακής μουσικής του Δημοτικού Ωδείου Πρέβεζας, υπό τη διεύθυνση του κ. Μιχάλη Ζάμπα, υποδέχθηκε τους συνέδρους με παραδοσιακά

μελωδικά καλωσορίσματα. Οι καθηγητές του Δημοτικού Ωδείου κ. Δήμητρα Αποστολίδη, κ. Μαντώ Βραχλιώτη, κ. Κωνσταντίνα Ντούσια, κ. Αλέξανδρος Ναστούλης και κ. Γιώργος Χλίτσιος ερμήνευσαν μουσική των συνθετών Chopin, Prokofiev, Khachaturian, Σκαλκώτα και του Πρεβεζάνου Σπύρου Δήμα. Οι ταλαντούχοι μαθητές του Ωδείου *Πολυρυθμία* κ. Σταύρος Μπέκας και κ. Ηλίας Λιβιεράτος παρουσίασαν δεξιοτεχνικά κομμάτια για βιολί των Bruch και de Sarasate με τη συνοδεία στο πιάνο της κ. Θάλειας Παπαγγελή. Τέλος, εξήντα νέοι χορωδοί της *Παιδικής Αρμονίας Πρέβεζας*, υπό τη διεύθυνση της κ. Ανέλια Στεφάνοβα, και τριάντα δύο χορωδοί της *Αρμονίας Πρέβεζας*, υπό τη διεύθυνση του κ. Βελεντίν Στεφάνωφ τραγούδησαν Britten, Shaiman, van der Merwe, Μαρκόπουλο, Παππά και Χατζιδάκι.

Οι εργασίες του Συμποσίου διήρκεσαν τέσσερις μέρες και πραγματοποιήθηκαν στην αίθουσα *Νικόλαος Σ. Κονεμένος* του Πολιτιστικού Κέντρου του Δήμου Πρέβεζας, το οποίο ολοκληρώθηκε εγκαίρως και εγκαινιάστηκε με τις εργασίες του Συμποσίου, χάρη στις άοκνες προσπάθειες του Δημάρχου κ. Μιλτιάδη Κλάπα, του αντιδημάρχου κ. Χαράλαμπου Τζούλη και των συνεργατών τους. Στις έξι συνεδρίες του Συμποσίου εκφωνήθηκαν εξήντα μία εισηγήσεις από επιστήμονες προερχόμενους από εννέα χώρες και την Ελλάδα. Την γραμματειακή υποστήριξη του Συμποσίου συντόνισε επιτυχώς ο κ. Βασίλης Πολυχρονόπουλος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων βοηθούμενος από τις κ.κ. Μαρία Τασούλη και Βούλα Σοφοπούλου του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις και τις κ.κ. Θεοδώρα Τσόλκα και Όλγα Φώτη του Δήμου Πρέβεζας. Οι σύνεδροι είχαν την ευκαιρία να ξεναγηθούν στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Νικόπολης, να επισκεφθούν το νέο αρχαιολογικό της Μουσείο καθώς και την έκθεση ζωγραφικής της κ. Μαρίας Ζιάκα με θέμα τη Νικόπολη.

Την έκδοση των Πρακτικών ανέλαβαν από κοινού το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, ο Δήμος Πρέβεζας και το Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις. Η έγκαιρη και με επιμέλεια συγκέντρωση των κειμένων από τον κ. Βασίλη Πολυχρονόπουλο, οι φίλεργες προσπάθειες των επιμελητών και η άψογη συνεργασία με τους συγγραφείς των εισηγήσεων οδήγησαν στο ανά χείρας αποτέλεσμα δέκα μήνες μετά τις εργασίες του Συμποσίου. Οι δύο τόμοι των πρακτικών παραδίδονται στην επιστημονική κοινότητα και το ευρύτερο κοινό με την ευχή να αποτελέσουν τη βάση για νέους προβληματισμούς και συζητήσεις και να συντελέσουν στη συνέχιση των αναζητήσεων σε θέματα ιστορίας και πολιτισμού της Πρέβεζας. Οι εισηγήσεις –πλην εκείνων που δεν παραδόθηκαν για δημοσίευση– παρουσιάζονται στους τόμους των πρακτικών με τη σειρά που εκφωνήθηκαν. Στο τέλος του πρώτου τόμου παρατίθεται, εκτός σειράς, εκπρόθεσμα υποβληθείσα εισηγήση.

Πρέβεζα, 20 Ιουλίου 2010

Νίκος Δ. Καράμπελας
Πρόεδρος Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις

Χαιρετισμός του Προέδρου της Επιστημονικής Επιτροπής

Πριν από 20 χρόνια οργανώθηκε στην Πρέβεζα το Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο για την Ιστορία της Πρέβεζας, ως αποτέλεσμα της συνεργασίας του Δήμου Πρέβεζας και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Σε μια περίοδο κρίσιμη για την ειρήνη στα Βαλκάνια, τότε, σε αγαστή συνεργασία συγκεντρωθήκαμε ερευνητές από την περιοχή αλλά και από το εξωτερικό με σκοπό να παρουσιάσουμε όψεις από την ιστορία της πόλης διαχρονικά. Κάποιοι από αυτούς βρίσκονται πάλι εδώ ανάμεσά μας με ανακοινώσεις που σχετίζονται με την ιστορία και τον πολιτισμό της Πρέβεζας.

Όμως τα πράγματα άλλαξαν· το Β΄ Συμπόσιο για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας είναι μεγαλύτερο από το προηγούμενο, περιλαμβάνει περισσότερους τομείς που καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα των κοινωνικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου. Περισσότεροι και στην πλειονότητά τους νέοι ερευνητές πλαισιώνουν τον κύκλο των ομιλητών με θέματα που είναι πολύ ενδιαφέροντα.

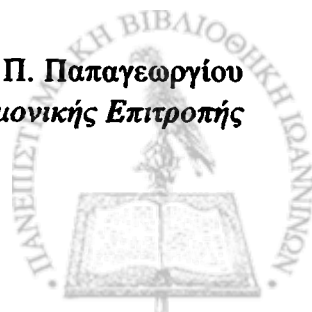
Τελικά, η Πρέβεζα αποδεικνύει ότι διαθέτει σημαντική ιστορία η οποία παρέχει πλούσιο πεδίο έρευνας αλλά και πολιτισμό που οφείλει να τον προστατεύσει και να τον αναδείξει.

Η πόλη που στους πολλούς ήταν γνωστή ως ο τόπος που αυτοκτόνησε ο Καρυωτάκης, είναι τώρα πια όχι μόνο ένα πανέμορφο, φιλόξενο μέρος αλλά και ένας τόπος που ενδιαφέρεται βαθύτατα για το παρελθόν του και με αυτό ενδυναμώνει την εικόνα του στο παρόν.

Σε τέτοιες προσπάθειες το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων όχι μόνο λόγω γεωγραφικής εγγύτητας αλλά και ως το κατεξοχήν πνευματικό ίδρυμα της ευρύτερης περιοχής στήριξε εξ αρχής αυτήν την προσπάθεια. Ο ομιλών, ως σύνεδρος στο προηγούμενο πριν 20 χρόνια και ως αντιπρύτανης τώρα, αισθάνομαι ιδιαίτερη χαρά να βρίσκομαι κοντά σας και να βλέπω το αποτέλεσμα αυτής της εποικοδομητικής συνεργασίας του Δήμου Πρέβεζας, του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις και του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Ευχαριστώ το Δήμαρχο κ. Μιλτιάδη Κλάπα και τους δημοτικούς συμβούλους κ. Σοφία Λαχανά και κ. Γεράσιμο Σολδάτο, επίσης τον πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις κ. Νίκο Δ. Καράμπελα για τη φιλοξενία, την πρόεδρο του συμποσίου, κ. Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου, και τον γραμματέα, κ. Χρήστο Σταυράκο, για τις άοκνες προσπάθειες να εκπροσωπήσουν το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων συμβάλλοντας μαζί με τους προαναφερθέντες στην άψογη διοργάνωση του συμποσίου.

Γεώργιος Π. Παπαγεωργίου
Πρόεδρος Επιστημονικής Επιτροπής

*Εναρκτήρια ομιλία
της Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής*

ΕΚ ΜΕΡΟΥΣ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ του *Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, σάς καλωσορίζω όλους στις εργασίες του Συμποσίου, που απόψε αρχίζουν εορταστικά εδώ στο δροσερό Κηποθέατρο *Γιάννης Ρίτσος* της Πρέβεζας, και, από αύριο συνεχίζονται επιστημονικά στο Πολιτιστικό Κέντρο, στην αίθουσα *Νικόλαος Σ. Κονεμένος*. Πριν πω οτιδήποτε άλλο, επιτρέψτε μου, να μοιραστώ μαζί σας μια προσωπική μου σκέψη.

Θα ήθελα να πω ότι δεν είχα φανταστεί ποτέ πως η Πρέβεζα των ανέμελων παιδικών καλοκαιριών μου θα γινόταν κάποια στιγμή η Πρέβεζα και των επιστημονικών μου αναζητήσεων!

Για μένα η Πρέβεζα ως πέρυσι σήμαινε καλοκαιρινές διακοπές, Κυανή Ακτή και κολύμπι, συλλογές από βότσαλα και κοχύλια, παγωτό ξυλάκι και μυρωδιές από φύκια, μυρωδιές ακόμη, απογευματινές, από αγιόκλημα και γιασεμιά, καράβια στο λιμάνι και τα πρώτα του φέρυ μπόουτ, Θέατρο Σκιών κάπου στην παραλία της και, παραδίπλα, γλυκό «Κοπεγχάγη» στο ζαχαροπλαστείο του Πάνου Φιφή. Σήμαινε την υπέροχη αυλή του σπιτιού του Πάνου Φιφή, όπου μέναμε, και το περίπτερο εκεί κοντά, δίπλα στον Άγιο Νικόλαο, όπου αγόραζα βιβλιάρια με παραμύθια. Σήμαινε ακόμη πολλούς ψαράδες –νόμιζα τότε ότι όλοι οι Πρεβεζάνοι ψάρευαν– και γυναίκες Λευκαδίτισσες, με βαθιά καφετιές, πολύπτυχες φορεσιές και στητό περήφανο περπάτημα. Και, τέλος, σήμαινε ανυπομονησία για αλησμόνητες βόλτες με το τρίκυκλο του κυρ-Ηλία Λαχανά στη Μαργαρώνα και τον Άγιο Θωμά.

Εδώ κι ενάμιση χρόνο, στην ωριμότητά μου πια, η Πρέβεζα άρχισε να σημαίνει για μένα πολύ περισσότερα πράγματα, ύστερα από την ευγενική πρόταση του Δήμου Πρέβεζας και του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις –τους ευχαριστώ πολύ γι' αυτό– να συμμετάσχω στην Οργανωτική Επιτροπή για την πραγματοποίηση του *Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, εκπροσωπώντας το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, στο οποίο σπούδασα και στο οποίο υπηρετώ.

Επρόκειτο για μια πρόταση που αποδέχτηκα, εξ αρχής, με ευχαρίστηση, καθώς η Πρέβεζα δεν σημαίνει μόνο καλοκαίρι, θάλασσα, χρώματα κι ανθομοσχοβολιές, αλλά αποτελεί κι ένα παράδειγμα ελληνικής πόλης με ιστορικό και πολιτισμικό-λαογραφικό ενδιαφέρον, το οποίο, μάλλον όψιμα, τις τελευταίες δύο-τρεις δεκαετίες, άρχισε να εκδηλώνεται. Τάχιστα, όμως, σε αυτό το μικρό χρονικό διάστημα, έδωσε εξαιρετικούς καρπούς.

Η Πρέβεζα, πόλη της Ηπείρου στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, διέγραψε τη δική της πορεία, στενά δεμένη με την εξέχουσας στρατηγικής σημασίας –ήδη από τα βυζαντινά χρόνια–,

γεωγραφική θέση της. Δεμένη ακόμα με την ενετοκρατία και την οθωμανική κυριαρχία, με κατακτητές που, παρά ταύτα, «ανέσυραν» «από την αφάνεια» έναν μικρό, ασήμαντο οικισμό, τον αναβάθμισαν και «τον επιφόρτισαν ευθύνες».

1) Εστίασαν στην ανάπτυξη του λιμανιού σε κομβικό διαμετακομιστικό σταθμό ενός εκτεταμένου δικτύου εμπορικών σχέσεων κι επικοινωνιών και στην ανάδειξή του σε πνεύμονα της οικονομικής ζωής, καθρέφτη της ευρωστίας της πόλης, αλλά και αγωγό ιδεών, νοοτροπιών, συμπεριφορών.

2) Στήριξαν, παράλληλα, την τοπική παραγωγική δραστηριότητα, την ελαιοκαλλιέργεια.

3) Προσδιόρισαν την κοινωνική διαμόρφωση του πληθυσμού της πόλης και της σχετικής ενδοχώρας, συνακόλουθα, και την πρισματική πολιτισμική της φυσιογνωμία, με την οποία πορεύτηκε η Πρέβεζα –το άλλοτε «θεόφτωχο ψαροχώρι»– ως μικρή μεν, αλλά ζωντανή πόλη-πύλη επικοινωνίας του ελληνικού και του βαλκανικού κόσμου με τη Δύση.

Τη βάση της, το διαμετακομιστικό χαρακτήρα χάρη στο λιμάνι της, χάνει η Πρέβεζα μεταπολεμικά, όταν ευρύτερα ο ελληνικός κόσμος ανασυγκροτείται, πάνω σε άλλες οικονομικές βάσεις: οι δρόμοι της ξηράς αναπτύσσουν τα δικά τους δίκτυα κι οι δρόμοι της θάλασσας αλλάζουν τους προορισμούς τους, οπότε οι διαμετακομιστικές σχέσεις της πόλης με την περιφέρεια και τις χώρες του εξωτερικού ανατρέπονται. Κι όταν, ακόμη, μια νέα οικονομική παραγωγική δραστηριότητα των κατοίκων, η τοματοκαλλιέργεια, αντικαθιστά την προηγούμενη μεταπρατική και διαμετακομιστική λειτουργία της και οδηγεί στην παρακμή πολλά επαγγέλματα της πρότερης οικονομικής βάσης. Χάνονται αυτά, χάθηκαν και τρόποι ζωής, νοοτροπίες, αντιλήψεις.

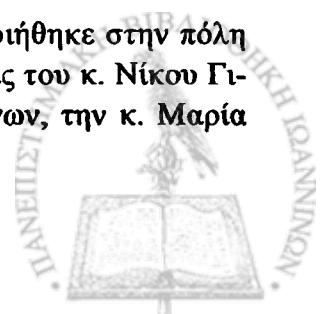
Στο δεύτερο μεταπολεμικό μισό του 20^{ου} αιώνα, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτισμικά, στην Πρέβεζα αναπτύσσεται μια καινούργια ζωή, με νέες πληθυσμιακές ομάδες. Ενώ ήδη έχουν ενταχτεί στο δυναμικό της πόλης πρόσφυγες της μικρασιατικής τραγωδίας, Λευκαδίτες, Συρρακιώτες κι άλλοι χωρικοί της ευρύτερης περιοχής φτάνουν εδώ, εγκαθίστανται, επηρεάζουν, κι αυτοί, τις οικονομικές λειτουργίες της πόλης, και, καθώς μεταφέρουν και δικούς τους τρόπους ζωής, διαφορετικούς –και μεταξύ τους και από τους ντόπιους–, επηρεάζουν εκ νέου και την ποικιλομορφία της πολιτισμικής εικόνας της.

Χριστιανοί και μουσουλμάνοι και Εβραίοι, Βενετοί, Ακαρνάνες, Λευκαδίτες, Κεφαλονίτες, Βλάχοι Συρρακιώτες, αγρότες της περιφέρειας και πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, προύχοντες, γαιοκτήμονες, εμπορευόμενοι, ψαράδες και βιοπαλαιστές του καθημερινού μόχθου, πλούσιοι και φτωχοί, ένας σύμμεικτος πληθυσμός σε διαρκή ώσμωση.

Αυτό είναι η Πρέβεζα: ένα «χωνευτήριο», η μικρή πολιτεία, σε όλη της την ιστορική διαδρομή –«η πανελλήνια Σαγκάη» των χρόνων της ενετοκρατίας, όπως τη χαρακτήρισε, εύστοχα, ο Ηλίας Βασιλάς– αντιπροσωπευτικό, ίσως και κορυφαίο, παράδειγμα πόλης, που η συνεχής κίνηση του πληθυσμού της δεν της επέτρεψε ποτέ να συγκροτήσει μια κυρίαρχη κοινωνική ομάδα ή τάξη με σαφώς διακριτά γνωρίσματα.

Κι ίσως σε αυτήν την παρατήρηση να οφείλεται, να ακουμπάει και το επιστημονικό ενδιαφέρον μας για την Πρέβεζα: στην επιστημονική ελκυστικότητα των ποικίλων δομικών στοιχείων της πολυκύμαντης ιστορικής παρουσίας της, που μας προκαλούν να ερευνήσουμε τη μικρή ξεχωριστή κοινότητα της νότιας άκρης της Ηπείρου και να την ερμηνεύσουμε, όπως το απαιτεί η ίδια, από πολλές οπτικές γωνίες και με διάφορες προσεγγίσεις.

Το *Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο για την Ιστορία της Πρέβεζας*, που πραγματοποιήθηκε στην πόλη πριν από είκοσι ακριβώς χρόνια, το Σεπτέμβριο του 1989, επί της Δημαρχίας του κ. Νίκου Γιαννούλη, και με «ψυχή» του, από την πλευρά του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, την κ. Μαρία

Νυσταζοπούλου, σήμερα Ομότιμη Καθηγήτρια, και τον κ. Ευάγγελο Χρυσό, σήμερα, επίσης, Ομότιμο Καθηγητή, έδωσε τότε σημαντικές εργασίες, και, λίγο αργότερα, το 1993, από τη σειρά των εκδόσεων του Δήμου της Πρέβεζας και της Δημοτικής Βιβλιοθήκης της, και με την επιμέλεια του συναδέλφου μου κ. Ευάγγελου Αυδίκου, Καθηγητή –σήμερα– του Πανεπιστημίου της Θεσσαλίας, εκδόθηκαν τα Πρακτικά του Συμποσίου, με τις Ανακοινώσεις, οι οποίες εξέτασαν πολύπλευρα ζητήματα, πρόσφεραν νέο πληροφοριακό υλικό και διατύπωσαν ερμηνείες (για το τέλος της Νικόπολης, για τον ιστορικό βίο της Πρέβεζας, την προέλευση του ονόματός της, την ίδρυση και τη θέση του πρώτου οικισμού της, την οχύρωση, τη δημογραφική εξέλιξη και την πρώτη οικονομική ανάπτυξή της). Κατέδειξαν εξάλλου τη μεγάλη σημασία των οθωμανικών αρχείων για τη γνώση της ιστορίας της περιοχής, επέμειναν κατεξοχήν στο 19^ο αιώνα και το διαχρονικό ρόλο του λιμανιού της, φώτισαν ακόμη τη δράση σημαντικών προσωπικοτήτων του τόπου, αλλά και ένωσαν την ιστορική πόλη με το παρόν, κι επεσήμαναν το προχώρημά της κατά τον 20^ο αιώνα, σε νέες πραγματικότητες και μετασχηματισμούς, που άλλαξαν και πάλι σταδιακά το χαρακτήρα της.

Θεωρώ ότι το Συμπόσιο εκείνο του 1989 αποτέλεσε πραγματικά ερέθισμα κι αφετηρία για περαιτέρω επιστημονική έρευνα, αφού, στα είκοσι χρόνια που πέρασαν από τότε, πολλές συμβολές –άρθρα, μονογραφίες, ακόμη και διδακτορικές διατριβές, λευκώματα, φωτογραφικές συλλογές– αποκάλυψαν και αξιολόγησαν πτυχές της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού της Πρέβεζας, και έβγαλαν την Πρέβεζα από τη βιβλιογραφική αφάνεια.

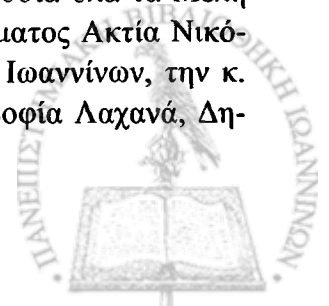
Εύχομαι να έχουμε μια καλή συνέχεια και στο *Δεύτερο Συμπόσιο για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, που απόψε τελούμε την έναρξή του, καθώς το Συμπόσιό μας προτείνει και νέα θεματικά πεδία –όπως ο διευρυμένος τίτλος του άλλωστε τα προοιωνίζεται– που, αφενός, θέτουν νέους ιστορικούς προβληματισμούς, ικανοποιούν ακόμη –με ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις– ένα από τα βασικά αιτήματα του προηγούμενου Συμποσίου –εννοώ την έρευνα της ενετοκρατίας στην Πρέβεζα– και, αφετέρου, σχεδόν θα έλεγα ισόποσα, δίνουν εξαιρετική βαρύτητα και στην προσέγγιση του πολιτισμού της Πρέβεζας, πνευματικού και υλικού, λόγιου και λαϊκού.

Στο Συμπόσιό μας ανταποκρίθηκαν και μάς τιμούν με τη συμμετοχή τους εκλεκτοί επιστήμονες από Ανώτατα Εκπαιδευτικά και Ερευνητικά Ιδρύματα της Ελλάδας και του εξωτερικού, διδάκτορες, υποψήφιοι διδάκτορες και λόγιοι της τοπικής κοινωνίας. Θα έχουμε, νομίζω, ένα ενδιαφέρον επιστημονικό συναπάντημα, δοκιμασμένων ακαδημαϊκών δασκάλων και καλά εξοπλισμένων, ελπιδοφόρων επιστημόνων της νέας γενιάς.

Σεβαστοί κι εκλεκτοί μας προσκεκλημένοι, Κυρίες και Κύριοι Σύεδροι, Αγαπητοί Πρεβεζάνοι, διερμηνεύοντας τα αισθήματα της Οργανωτικής Επιτροπής, επιτρέψτε μου, από τη θέση αυτή, να εκφράσω και δημόσια θερμές ευχαριστίες προς όλους όσοι ενθάρρυναν και αμέριστα και γενναιόδωρα βοήθησαν και στήριξαν την οργάνωση του Συμποσίου:

Προς τις Πρυτανικές Αρχές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τον Πρύτανη κ. Ιωάννη Γεροθανάση και τους Αντιπρυτάνεις μας, τον κ. Γεώργιο Παπαγεωργίου, Πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής του Συμποσίου· προς το Νομάρχη Πρέβεζας τον κ. Βασίλειο Ιωάννου· προς το Δήμαρχο Πρέβεζας τον κ. Μιλτιάδη Κλάπα και τους συνεργάτες του· προς το Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις· και προς τους Συναδέλφους μου, μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του Συμποσίου.

Προσωπικά, εξάλλου, θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω και δημόσια όλα τα Μέλη της Οργανωτικής Επιτροπής: τον κ. Νίκο Καράμπελα, Πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, τον κ. Χρήστο Σταυράκο, Επίκουρο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, την κ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου, Διευθύντρια Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, την κ. Σοφία Λαχανά, Δη-

μοτική Σύμβουλο, και τον κ. Γεράσιμο Σολδάτο, Δημοτικό Σύμβουλο επίσης της Πρέβεζας. Τους ευχαριστώ όλους για πάρα πολλά πράγματα: για την ωραία ατμόσφαιρα των συναντήσεών μας, κατά την πολύμηνη συνεργασία μας, για τη θετική ενέργεια και το δημιουργικό ενθουσιασμό, που παρέκαμπτε και έλυne καλοπροαίρετα προβλήματα και αντιπαραθέσεις, για τη διακαή επιθυμία και προσπάθεια όλων να οργανώσουμε αυτό το Συμπόσιο, όχι μόνο ως μια μεγάλη επιστημονική συνάντηση αλλά και ως μια επιστημονική, θα έλεγα, γιορτή για την ιστορική πόλη και καλή ευκαιρία υπενθύμισης –πρώτα από όλα στους ίδιους τους κατοίκους της– της ιστορικής προσωπικότητάς της.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ ακόμη τον κ. Βασίλειο Πολυχρονόπουλο, Διδάκτορα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που ακούραστα και άψογα υποστήριξε γραμματειακά, επί έναν ολόκληρο χρόνο, τις συνεδριάσεις της Επιτροπής και την προετοιμασία του Συμποσίου, καθώς και την κυρία Βούλα Σοφοπούλου του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις για τους ίδιους λόγους.

Ευχαριστώ και όλους εσάς, που μας τιμάτε με την παρουσία σας απόψε, καθώς και για τη θερμή φιλοξενία, που μας έχετε ετοιμάσει και που ήδη γευόμαστε.

Σας περιμένουμε και σας καλούμε όλους και στις επιστημονικές εργασίες του Συμποσίου.

Χαιρετίζω το Συμπόσιο με ευχαρίστηση, εύχομαι να αναδείξει την τοπική ιστορία και κοινωνία και να αποτελέσει το έναυσμα για νέες ερευνητικές δραστηριότητες.

Και, βέβαια, εύχομαι να απολαύσουμε απόψε μια χαρούμενη εναρκτήρια μουσική βραδιά.

Σας ευχαριστώ θερμά.

Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής

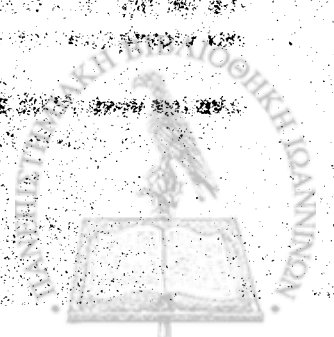
Η κατά την Πρόταση 14 η Αξία
από το 1910 του 1911

Εισαγήσεις

Η επιστήμη της Λογικής και της Επιστημολογίας ασχολείται με την εξέταση των μεθόδων και των αρχών της επιστήμης. Η Λογική μελετά την ορθότητα των επιχειρημάτων, ενώ η Επιστημολογία εξετάζει το πώς οι επιστήμες αποκτούν γνώση και πώς αυτή αξιολογείται. Η σχέση μεταξύ των δύο αυτών πεδίων είναι στενή, καθώς η λογική αποτελεί το θεμέλιο πάνω στο οποίο οικοδομούνται οι επιστημονικές θεωρίες.

Οι εισαγήσεις που ακολουθούν έχουν σκοπό να παρουσιάσουν συνοπτικά τα βασικά στοιχεία της Λογικής και της Επιστημολογίας, καθώς και να δείξουν πώς αυτές οι δύο επιστήμες αλληλεπιδρούν στην προώθηση της γνώσης. Η Λογική μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα τη δομή των επιχειρημάτων, ενώ η Επιστημολογία μας παρέχει τα εργαλεία για να αξιολογήσουμε την επιστημονική έρευνα.

Η μελέτη της Λογικής και της Επιστημολογίας είναι απαραίτητη για όλους τους επιστήμονες, καθώς τους παρέχει τα μέσα για να κριτικώς να εξετάσουν τις θεωρίες τους και τις θεωρίες των άλλων. Επιπλέον, η κατανόηση αυτών των επιστημών είναι ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, η οποία αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία της αριστείας.

*Η πόλη της Πρέβεζας και η Νικόπολη
από τα τέλη του 11^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αι.**

ΣΤΟ ΝΟΤΙΟΤΕΡΟ ΑΚΡΟ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ, ανάμεσα στο Ιόνιο πέλαγος και τον Αμβρακικό κόλπο, διαμορφώνεται η χερσόνησος της Πρέβεζας, που ξεκινώντας βόρεια από τις ήπιες λοφοσειρές του Μιχαλιτσίου, απολήγει νότια και δυτικά σε εύφορες πεδινές εκτάσεις, ενώ ανατολικά διακλαδίζεται στη βραχώδη χερσόνησο του Αγίου Θωμά. Στην επίπεδη έκταση που αναπτύσσεται στο λαιμό της χερσονήσου επέλεξε να κτίσει ο Οκταβιανός Αύγουστος το 28/27 π.Χ. τη Νικόπολη, σε ανάμνηση της νίκης του στη ναυμαχία του Ακτίου.¹ Σε απόσταση περίπου 6 χλμ. νοτιότερα, στην ανατολική ακτή του κύριου κορμού της χερσονήσου, δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε στους μεσαιωνικούς χρόνους η Πρέβεζα (Εικ. 1). Η ιστορική διαδρομή των δύο πόλεων, άμεσα συνυφασμένη με τη γεωγραφική τους θέση, ως κομβικών σημείων μεταξύ Ανατολής και Δύσης, χαρακτηρίζεται από τις συνεχείς προσπάθειες, άλλοτε επιτυχημένες και άλλοτε όχι, των εκάστοτε διεκδικητών για τον έλεγχο της περιοχής.

Με την παρούσα μελέτη επιχειρείται μία ψηλάφηση της ιδιαίτερης σχέσης που αναπτύχθηκε ανάμεσα στις δύο πόλεις, από τα τέλη του 11^{ου} αι., εποχή ερήμωσης και εγκατάλειψης της Νικόπολης, έως και το 1912, έτος ενσωμάτωσης της Πρέβεζας στο ελληνικό κράτος. Στο εξής ο ερειπιώνας της Νικόπολης αποτελεί αντικείμενο επιστημονικής διερεύνησης και προστασίας. Δεδομένου ότι πρόκειται για ένα ευρύτατο πεδίο έρευνας, θα παρουσιασθούν, σύμφωνα με τα στοιχεία που προκύπτουν από την εξέταση των ιστορικών πηγών και των αρχαιολογικών τεκμηρίων, επιμέρους θέματα, που καταδεικνύουν τη σχέση των δύο πόλεων και φανερώνουν λιγότερο γνωστές πτυχές της ιστορίας της ευρύτερης περιοχής.

* Ευχαριστώ θερμά τον κ. Ν.Δ. Καράμπελα για την παραχώρηση υλικού από το προσωπικό του αρχείο και τις γόνιμες συζητήσεις που είχαμε, καθώς επίσης και τον κ. Γ. Ρήγινο, προϊστάμενο της ΔΓ' Ε.Π.Κ.Α., για την παραχώρηση υλικού από το αρχείο της Εφορείας. Τέλος, ευχαριστώ τον κ. Ι. Παπαλέξη για την επεξεργασία των φωτογραφιών και την εκπόνηση χάρτη της περιοχής.

¹ Γενικά για τη Νικόπολη βλ. ΧΡΥΣΟΣ 1987· ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ 2001· ΖΑΧΟΣ 2007, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

Η ερήμωση της Νικόπολης και οι απαρχές της Πρέβεζας

Στα τέλη του 11^{ου} αι., μετά τις επιδρομές του Βούλγαρου Πέτρου Δελεάνου (1040-1041) και ενδεχομένως των τουρκόφωνων Ούζων (1065),² η Νικόπολη έχει ερημωθεί και οι αναφορές στις πηγές σπανίζουν.³ Η Ναύπακτος, ήδη από τον 9^ο αι., ως έδρα του Θέματος Νικοπόλεως και Ναυπάκτου, έχει διαδεχθεί διοικητικά και εκκλησιαστικά την άλλοτε κραταιά Νικόπολη, ενώ στις αρχές του 11^{ου} αι. ιδρύονται οι επισκοπές στις Ρωγούς και στο Κοζίλι.⁴ Το 1199 «τά Νικοπόλεως» παραχωρούνται από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Άγγελο ως εμπορείο στους Βενετούς, οι οποίοι, μετά το 1204, ελέγχουν πλήρως την περιοχή, αλλά σε σύντομο χρονικό διάστημα, ο Μιχαήλ Α΄ Κομνηνός Δούκας την προσαρτά στην επικράτεια του Δεσποτάτου της Ηπείρου.⁵

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 13^{ου} αι., με τη φροντίδα των δεσποτών που εδρεύουν στην Άρτα, καθιερώνονται στην ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού κόλπου καθολικά μοναστηριών, αξιόλογα μνημεία της υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής, για την κατασκευή των οποίων υιοθετείται, σχεδόν συστηματικά, η πρακτική της λιθολόγησης και λεηλασίας μνημείων της Νικόπολης.⁶ Έτσι, λοιπόν, ποικίλα αρχιτεκτονικά μέλη, ανάγλυφα και μη, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, χρησιμοποιούνται εκ νέου ως οικοδομικό υλικό ή ενσωματώνονται, με εκλεκτική διάθεση, στον εσωτερικό γλυπτό διάκοσμο μνημείων του Δεσποτάτου και αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες της πλήρους ερήμωσης και εγκατάλειψης της Νικόπολης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν κιονόκρανα και κίονες στους ναούς Αγ. Θεοδώρας⁷ και Παρηγορήτισσας⁸ στην Άρτα καθώς επίσης ενεπίγραφες στήλες, κιονόκρανα⁹ και παλαιοχριστιανικός άμβωνας¹⁰ από το καθολικό Παντανάσσης, σε μικρή απόσταση από τη Φιλιπιάδα.

Η Πρέβεζα αναφέρεται για πρώτη φορά στο *Χρονικό του Μορέως*,¹¹ κατά την περιγραφή των επιχειρήσεων του χειμώνα του 1292 εναντίον του δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου Α΄. Σύμφωνα με την ελληνική παραλλαγή, 40 ή 60 γενουατικά πλοία κάνουν απόβαση στο λιμάνι της Πρέβεζας και κουρσεύουν τά χωρία. Αν και από το ελληνικό κείμενο δε συνάγεται με βεβαιότητα η ύπαρξη οικισμού, στη γαλλική παραλλαγή αναφέρεται σαφώς *a la vieille cite de la Prevasse*, και το λιμάνι της συνδέεται με τον Αγ. Νικόλαο.¹²

² ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 27, υποσημ. 11· 1997, 289.

³ Για τα αίτια που οδήγησαν στην εγκατάλειψη και ερήμωση της Νικόπολης βλ. ARGYROS 2003.

⁴ Για την Ι.Μ. στο Κοζίλι και τα μετά την ερήμωση της Νικόπολης βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1981.

⁵ NICOL 1954. Κατά τη διάρκεια παλαιότερων εργασιών αποχωματώσεων δυτικά της Βασιλικής Α, από όπου διέρχεται δρόμος, ο οποίος μέσω της Ωραίας Πύλης οδηγούσε νότια της Νικόπολης, προς την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας, συλλέχθηκαν χάλκινα νομίσματα που χρονολογήθηκαν από τους ύστερους βυζαντινούς έως και τους ενετικούς χρόνους, ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1965, 377.

⁶ Για την κατασκευή κτιρίων κατά την ίδρυση της Νικόπολης χρησιμοποιήθηκε υλικό από προγενέστερα ελληνιστικά κτίρια, ενώ για το διάκοσμο των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της πόλης χρησιμοποιήθηκε εκ νέου υλικό από προγενέστερα ρωμαϊκά κτίρια, BARSANTI 1987, 359, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ειδικά για τη Βασιλική Β βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2007.

⁷ ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1936, 96-98, εικ. 7-8· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 45-55.

⁸ ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1963, 66-67, εικ. 60· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 145.

⁹ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 158-164, εικ. 13-15.

¹⁰ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ 1975α, 95-102· ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 160-161, ο οποίος όμως έχει διαφορετική άποψη. Ανάλογη χρήση αρχαίου υλικού γίνεται και στο καθολικό της Ι.Μ. Κοζίλης. Πρόκειται για δόμους, αλλά κυρίως φατνώματα ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία λαξεύονται ώστε να χρησιμοποιηθούν εκ νέου ως επιστύλιο τέμπλου. Προσωπική παρατήρηση. Απλή αναφορά στο ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1981, 862.

¹¹ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 282· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 28-30.

¹² Στη γαλλική παραλλαγή ο λιμάνας της Πρέβεζας αναφέρεται ως *port de Saint Nicolas de Tori*, ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 30. Για το θέμα ύπαρξης ή μη πύργου στην περιοχή βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, στον παρόντα τόμο, 395-433.

Ως προς το πρώτο σημείο, την ύπαρξη δηλαδή του αρχικού οικισμού της Πρέβεζας, οι μελετητές θεωρούν ως χρόνο δημιουργίας του τα τέλη του 12^{ου} ή τις αρχές του 13^{ου} αι. Σχετικά δε με την αρχική μορφή και την εξέλιξή του, έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι διαμορφώθηκε σταδιακά και λειτούργησε αρχικά ως σταθμός διαπεραίωσης (*πέραμα*), και εν συνεχεία ως εμπορικός σταθμός (*σκάλα*), χωρίδιον, χωρίον, κώμη και τελικά κωμόπολη.¹³

Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα: *Ποια η θέση του αρχικού οικισμού της Πρέβεζας; Το όνομα που δόθηκε στον οικισμό, αλβανικής¹⁴ ή κατ' άλλους σλαβικής προέλευσης,¹⁵ σημαίνει πέρασμα, διάβαση, μεταφορά, διαμετακόμιση. Σαφώς υποδηλώνεται η θέση του νέου οικιστικού πυρήνα, την οποία θα πρέπει να αναζητήσουμε σε περιοχή πλησίον της θάλασσας, κατάλληλη για ελλιμενισμό πλοίων, με εύκολη πρόσβαση στην απέναντι ακαρνανική ακτή, και με φυσικά πλεονεκτήματα για κατοίκηση, όπως πηγές πόσιμου νερού, βοσκήσιμες και καλλιεργήσιμες εκτάσεις.*

Ο αρχικός οικισμός της Πρέβεζας ενδεχομένως λειτούργησε ως διαδοχικός οικισμός της Νικόπολης,¹⁶ καθώς είχε προκύψει η ανάγκη να καλυφθεί το κενό ύπαρξης οικιστικής μονάδας στο νοτιότερο άκρο της Ηπείρου, στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, η οποία να εξυπηρετεί τη μετάβαση στην απέναντι ακαρνανική ακτή και ταυτόχρονα να «ελέγχει» τις μετακινήσεις από και προς το εσωτερικό του κόλπου. Έμμεσα ο Π. Φουρικής,¹⁷ και με μεγαλύτερη σαφήνεια ο καθηγητής Γ. Βελένης,¹⁸ έχουν διατυπώσει την υπόθεση ότι η θέση του αρχικού οικισμού της Πρέβεζας θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή του όρμου Βαθύ.

Ο όρμος Βαθύ διαμορφώνεται σε απόσταση 2 χλμ. βόρεια της σημερινής πόλης της Πρέβεζας και 2,5 χλμ. νότια του ερειπιώνα της Νικόπολης, όπου ο κορμός της χερσονήσου διακλαδίζεται ανατολικά στη χερσόνησο του Αγ. Θωμά (Εικ. 1). Το ήρεμο και απάνεμο φυσικό λιμάνι που δημιουργείται στο σημείο αυτό αξιολογήθηκε ήδη από την αρχαιότητα, και καθιέρωσε το Βαθύ ως ένα από τα καλύτερα φυσικά λιμάνια της Ελλάδας. Ο Ρωμαίος γεωγράφος Στράβων μας πληροφορεί ότι ο *Βαθύς λιμένας* αποτελούσε το κύριο και εσωτερικό λιμάνι της Νικόπολης,¹⁹ ενώ, σύμφωνα με αρχαιολογικά δεδομένα, συνέχισε να λειτουργεί συστηματικά καθ' όλη τη διάρκεια ύπαρξης της πόλης.²⁰

Η ανθρώπινη δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή συνεχίζει και κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους.²¹ Στη δυτική ακτή του όρμου, στην περιοχή της Φανερωμένης, έχουν

¹³ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 283-293.

¹⁴ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 283-293.

¹⁵ VASMER 1941, 64.

¹⁶ ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ 1997, 289. Η ταύτιση των ερειπιών της Νικόπολης με την Πρέβεζα και η αναφορά της αρχαίας πόλης ως *Παλαιοπρέβεζα* είναι χαρακτηριστική.

¹⁷ ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 275-278· 1929, 264-265.

¹⁸ ΒΕΛΕΝΗΣ 1995, 6-7.

¹⁹ Στράβων 7.7.5.C34.

²⁰ Στο πλαίσιο συστηματικής συνεργατικής επιφανειακής έρευνας, με το όνομα *Nicopolis Project*, η οποία έγινε στις αρχές της δεκαετίας του 1990, από το Πανεπιστήμιο της Βοστώνης και τις συναρμόδιες τότε για την περιοχή Εφορείες αρχαιοτήτων, IB' Ε.Π.Κ.Α. & 8^η Ε.Β.Α., στην περιφέρεια του όρμου Βαθύ, εντοπίστηκαν σημαντικές θέσεις κατοίκησης. Δυτικά, στην περιοχή της Φανερωμένης, υπάρχει πόλισμα, που ταυτίζεται με το επίγειο της Νικόπολης, ενώ ανατολικά, στην περιοχή της Μαργαράνας, είναι ορατά ερείπια λουτρών ρωμαϊκής έπαυλης αλλά και ο ναός του Αγ. Μηνά έχει κτισθεί πάνω στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, της λεγόμενης Ε, STEIN 2001. Οι σωστικές ανασκαφές που διενεργούνται στην περιοχή τα τελευταία χρόνια, με την έναρξη λειτουργίας της ΛΓ' Ε.Π.Κ.Α. Πρέβεζας-Αρτας, προσθέτουν συνεχώς νέα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία καταδεικνύουν ότι η περιοχή κατοικήθηκε συστηματικά κατά τους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

²¹ Στην περιοχή της Μαργαράνας τοποθετείται, σύμφωνα με τα πορίσματα του *Nicopolis Project*, θέση μεσαιωνικών χρόνων, WISEMAN 2001, 58, fig. 16.

εντοπισθεί λιγοστά οικοδομικά λείψανα αμελών τοιχοποιιών και ικανός αριθμός αποθετών, πρακτική που εφαρμόζεται κυρίως κατά την εποχή αυτή.²² Ωστόσο, η άσχημη κατάσταση διατήρησης των μέχρι σήμερα εντοπισμένων αρχιτεκτονικών καταλοίπων δεν επιτρέπει περαιτέρω παρατηρήσεις. Σε αυτό πιθανώς συνετέλεσαν παράγοντες όπως ο αμελής τρόπος δόμησης και οι συνεχείς επιδρομές, σε συνδυασμό με την έλλειψη οποιασδήποτε μορφής οχύρωσης του οικισμού. Ενδεχομένως, το μειονέκτημα αυτό ώθησε τους Οθωμανούς στο να κατασκευάσουν το 1477, περίπου μία δεκαετία μετά την κατάληψη της Πρέβεζας και της περιοχής της, το κραταιό φρούριο της Μπούκας, στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου.²³ Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να θεωρήσουμε το έτος κατασκευής του φρουρίου ως *terminus ante quem* για την εγκατάλειψη και παρακμή του αρχικού οικισμού της Πρέβεζας.²⁴

Ως προς το δεύτερο σημείο, την πιθανή, δηλαδή, σύνδεση του αρχικού οικισμού της Πρέβεζας με λιμάνι που ενδεχομένως σχετίζεται με ναό που τιμάται στο όνομα του Αγ. Νικολάου, θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι πρόκειται για ναό που βρίσκεται στην ίδια θέση με το σημερινό, σε μικρή απόσταση από τη νοτιότερη ακτή της Πρέβεζας και βορειοδυτικά της θέσης όπου τοποθετείται το κάστρο της Μπούκας.²⁵ Αν και το συγκεκριμένο θέμα δεν αποτελεί αντικείμενο εξέτασης της παρούσας μελέτης, αξίζει, ωστόσο, να αναφερθεί η ύπαρξη λιθανάγλυφου στον αύλιο χώρο του σημερινού ναού του Αγ. Νικολάου και η πιθανή σύνδεσή του με τον αρχικό ναό. Πρόκειται για ομφάλιο δαπέδου με παράσταση δικέφαλου αετού (Εικ. 2),²⁶ το οποίο βάσει στυλιστικών κριτηρίων, χρονολογήθηκε από τον Γ. Σωτηρίου στο 14^ο αι., με πιθανή αρχική προέλευση κάποια από τις βασιλικές της Νικόπολης. Σύμφωνα, ωστόσο, με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, δεν έχει εντοπισθεί μνημείο του 14^{ου} αι. στην περιοχή της Νικόπολης. Θα μπορούσε, λοιπόν, να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το ομφάλιο προέρχεται από το δάπεδο του αρχικού ναού του Αγ. Νικολάου, ο οποίος πιθανώς αποτελούσε σημείο αναφοράς για την περιοχή.²⁷

Η Ενετοκρατία και το territorium Prevesae

Η Πρέβεζα και η περιοχή της παραμένουν υπό οθωμανική κυριαρχία έως τις 29 Σεπτεμβρίου 1684, όταν οι Ενετοί, με επικεφαλής το Francesco Morosini, καταλαμβάνουν το φρούριο της

²² Πρόκειται για νεώτερα αρχαιολογικά δεδομένα, που προέκυψαν κατά τις πρόσφατες σωστικές ανασκαφές της ΛΓ' Ε.Π.Κ.Α. στην περιοχή.

²³ Αναλυτικά για το θέμα ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, στον παρόντα τόμο, 395-433.

²⁴ Ωστόσο, στο δυτικό τμήμα της βόρειας περιφέρειας του όρμου Βαθύ, σύμφωνα με τα αποτελέσματα γεωλογικής έρευνας στο πλαίσιο του Nicopolis Project, εντοπίστηκαν λείψανα κατασκευής και όστρακα κεραμικής που χρονολογούνται στην οθωμανική περίοδο, JING & RAPP 2003, 175, 177, fig. 5.11.

²⁵ Σε χάρτη του Coronelli, που χρονολογείται το 1684, σχεδιάζεται το περίγραμμα ορθογώνιου κτιρίου, βορειοδυτικά του κάστρου της Μπούκας, το οποίο αναφέρεται ως *Residuo della chiesa di San Nicolo*, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, αρ. 2.

²⁶ Το ομφάλιο, από ασβεστόλιθο και με διαστάσεις 1,18 x 0,34 μ., βρέθηκε στις αρχές του 20^{ου} αι., βόρεια του ναού, στο χώρο του κοιμητηρίου μέσα σε θάμνους, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1915, 225, εικ. 1· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 217· ΒΑΣΙΛΙΑΣ 1970, 270-271. Μετά το 1970 ενσωματώθηκε σε βρύση, κοσμώντας την πρόσοψή της, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, αρ. 184.

²⁷ Κατά τη δεκαετία του 1980 πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού, η οποία, αν και απέδωσε ελάχιστα ευρήματα, πιστοποίησε, ωστόσο, την ύπαρξη τριών τουλάχιστον παλαιότερων οικοδομικών φάσεων από τη σημερινή, με χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού, ΧΑΛΚΙΑ 1987. Επίσης, για το ναό και τη σημασία του βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 218, 224.

Μπούκας.²⁸ Η ύπαρξη των ερειπίων της Νικόπολης, βόρεια της Πρέβεζας και ανατολικά της λιμνοθάλασσας του Μαζώματος, είναι γνωστή στους νέους κυρίαρχους και αποδίδονται σε χάρτες της περιόδου από τον Ενετό χαρτογράφο Coronelli (Εικ. 3).²⁹ Αν και η θέση της αρχαίας πόλης δε δηλώνεται με απόλυτη ακρίβεια, ενδιαφέρουσα είναι η σχηματική απόδοση των δύο οχυρωματικών περιβόλων, του ρωμαϊκού και παλαιοχριστιανικού αντίστοιχα. Είναι, ωστόσο, απαραίτητο να επισημανθεί ότι ο ερειπιώνας της Νικόπολης αναφέρεται ως *PREVEZA, Vecchia roui*. Ενδεχομένως στην ονοματοθεσία αυτή υποκρύπτεται το γεγονός ότι στον τοπικό πληθυσμό είχε απομείνει ως παράδοση ή ως μακρινή ανάμνηση η διαδοχή της αρχαίας πόλης από τον αρχικό οικισμό της Πρέβεζας (*Παλαιοπρέβεζα*), ώστε τα ερείπιά του να ταυτίζονται με τη Νικόπολη.

Με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς, το 1718, οι παράλιες κτήσεις από το Βουθρωτό έως τη Βόνιτσα επανέρχονται στη Βενετία, η οποία κατ' αυτό τον τρόπο εδραιώνει την κυριαρχία της και ο 18^{ος} αι. αποτελεί εποχή ιδιαίτερης ακμής για την Πρέβεζα. Η περιοχή ελέγχου των Ενετών, δηλαδή το *territorium Prevesae*, περιορίζεται στο νότιο τμήμα της χερσονήσου. Βασικό παράγοντα για τον καθορισμό των ορίων δεν αποτέλεσε τόσο το γεωφυσικό ανάγλυφο, όσο ο όρος που τέθηκε μεταξύ Ενετών και Οθωμανών, ώστε η απόσταση από την πόλη έως τη συνοριακή γραμμή να ισοδυναμεί με μία ώρα δρόμο (*un ora di camino*).³⁰ Το *territorium* εκτεινόταν από τις παρυφές του ερειπιώνα της Νικόπολης στα βόρεια, έως το νότιο άκρο της χερσονήσου της Πρέβεζας, και από τις ακτές του Ιονίου στα δυτικά, έως τις ακτές του Αμβρακικού κόλπου ανατολικά,³¹ αφήνοντας τη νοτιοανατολική απόληξη της χερσονήσου του Αγ. Θωμά στην οθωμανική επικράτεια. Πρόκειται, λοιπόν, για μία αρκετά περιορισμένη έκταση, ίση περίπου με 25.000 στρέμματα, η οποία περιελάμβανε την Πρέβεζα και την άμεση αγροτική της περιφέρεια.

Τα όρια του *territorium Prevesae* αποτυπώνονται με αρκετή σαφήνεια σε χάρτες του 18^{ου} αι. Σε χαλκογραφία του Μόνταγκκιου, που χρονολογείται το 1760 (Εικ. 4),³² το βόρειο όριο του *territorium* δηλώνεται ως γραμμή που εφάπτεται του νότιου σκέλους των τειχών της Νικόπολης. Τα σύνορα αποδίδονται με μεγαλύτερη λεπτομέρεια, ως δύο γραμμές, με κοινή αφετηρία ανατολικά, στο ιχθυοτροφείο του Μαζώματος, σε επιχρωματισμένο σχέδιο αγνώστου, που χρονολογείται το 1797.³³ Τα αρχικά σύνορα μεταξύ της ενετικής επικράτειας και του οθωμανικού κράτους,³⁴ απολήγουν στην περιοχή Καραντινού, τα δε μεταγενέστερα, απολήγουν στο νότιο όριο του σημερινού οικισμού του Μύτικα. Η νέα αυτή συνοριακή γραμμή διαμορφώθηκε μετά τη διεκδίκηση και το σφετερισμό της περιοχής του Μύτικα από τους μοναχούς της μονής Αρχαγγέλου Μιχαήλ.³⁵ Στο ίδιο σχέδιο αποδίδονται ποικίλα τοπωνύμια του αρχαιολο-

²⁸ Η πρώτη περίοδος της Ενετοκρατίας θα διαρκέσει μέχρι το 1699, οπότε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς η περιοχή θα παραχωρηθεί στους Οθωμανούς, με τον όρο να κατεδαφισθεί το φρούριο της Μπούκας. Για το θέμα ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, στον παρόντα τόμο, 395-433.

²⁹ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, αρ. 5.

³⁰ Σύμφωνα με επιστολή της 2ας Ιουλίου 1784, του Βενετού προβλεπτή Πρέβεζας, ΚΟΜΗΣ 1999, 29-31 και υποσημ. 50, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

³¹ Την ίδια έκταση κατελάμβανε η περιοχή και κατά την πρώτη Ενετοκρατία, ΚΟΜΗΣ 1999, 29-31.

³² ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, αρ. 15.

³³ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, αρ. 13.

³⁴ Για τη χάραξη της πρώτης συνοριακής γραμμής βλ. ΠΟΥΚΕΒΙΑ 1994, 172.

³⁵ Πρόκειται για την Ι.Μ. Ζαλόγγου ή Ταξιαρχών, η οποία τιμάται στα ονόματα των Αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, και κατείχε «ολόκληρη τη γη της Νικόπολης και το χωρίο του Μύτικα», ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 257. Αξίζει, δε, να σημειωθεί ότι στο καθολικό της μονής βρίσκονται ενσωματωμένα ανάγλυφα μέλη από τη Νικόπολη, ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ 1975β.

γικού χώρου, αναγνωρίσιμα και σήμερα, όπως *Omorfi Porta* ή *Ωραία Πύλη, Καραντινού, Συκιά* ή *Συκιούλα, Ανάληψη, Βρωμονέρι*, ενώ δίνεται η θέση και η κάτοψη πολλών αρχαίων κτιρίων, ιδίως μασωλείων της ανατολικής νεκρόπολης και του κτιριακού συγκροτήματος γνωστού στην έρευνα ως *Αμφιθέατρο*.³⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποτύπωση του νότιου σκέλους των παλαιοχριστιανικών τειχών και των εφαπτόμενων στην εσωτερική τους παρειά ερειπωμένων κτιρίων.³⁷

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι ο ερειπιώνας της Νικόπολης ουσιαστικά διχοτομείται, με το βόρειο τμήμα της ρωμαϊκής πόλης, συμπεριλαμβανομένης και της παλαιοχριστιανικής, να ανήκει στο οθωμανικό κράτος και το νότιο τμήμα να αποτελεί τμήμα της ενετικής επικράτειας. Οι Ενετοί προμηθεύθηκαν ποικίλο υλικό από μνημεία που ενδεχομένως ήταν ορατά στο νότιο τμήμα της ρωμαϊκής πόλης, προκειμένου να το χρησιμοποιήσουν στην ανοικοδόμηση κτιρίων και ναών στην πόλη της Πρέβεζας και την ευρύτερη περιοχή. Περιηγητές των αρχών του 19^{ου} αι. αναφέρουν ότι κίονες από τη Νικόπολη είχαν μεταφερθεί στο Βαθύ, προκειμένου να κατασκευασθούν κτίρια,³⁸ ενώ στην ίδια περιοχή αναφέρεται η ύπαρξη ρωμαϊκών σαρκοφάγων.³⁹ Στην περιοχή της Φανερωμένης, εξάλλου, βρίσκεται ο ομώνυμος ναός,⁴⁰ στο νότιο τοίχο του οποίου έχουν πακτωθεί γλυπτά παλαιοχριστιανικών χρόνων.⁴¹ Ποικίλο υλικό από τη Νικόπολη είχε ενσωματωθεί στο ναό του Αγ. Δημητρίου, στην περιοχή της Αγοράς της Πρέβεζας⁴² και στο φρούριο του Αγ. Ανδρέα,⁴³ στο οποίο έγιναν αρκετές προσθήκες και επεμβάσεις, πιθανώς σύμφωνα με τις υποδείξεις του στρατάρχη von der Schulenburg.⁴⁴

Η εποχή του Αλή πασά και η ανοικοδόμηση της Πρέβεζας.

Η Πρέβεζα, τον Ιούλιο του 1797, με τη Συνθήκη του Καμποφόρμιο, προσαρτάται στη Γαλλική Δημοκρατία του Ναπολέοντα. Σε λιγότερο από ένα χρόνο ο Αλή πασάς διεκδικεί την περιοχή, προκειμένου να την ενσωματώσει στο πασαλίκι των Ιωαννίνων. Ένα μήνα σχεδόν μετά την πρώτη ανεπιτυχή προσπάθεια,⁴⁵ τα στρατεύματα του Αλή εμφανίζονται στους λόφους του Μιχαλιτσίου, βόρεια της Νικόπολης, όπου και στρατοπεδεύουν. Η γαλλική φρουρά της Πρέβε-

³⁶ ΖΑΧΟΣ 1989, σχ. 13.

³⁷ Πρόκειται για την εσωτερική νοτιοανατολική γωνία των παλαιοχριστιανικών τειχών, όπου βρίσκεται το κτίριο του Παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου Νικόπολης. Τα αρχαία κτίρια, αμελούς κατασκευής, αποχλωμάτωθηκαν και καθαρίστηκαν εν μέρει κατά τη δεκαετία του 1970, ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ 1973-1974.

³⁸ Το 1786 ο Γάλλος έμπορος ξυλείας Lasalle δημιουργεί στο Βαθύ ταρσανά για εμπορικά καράβια, οικισμό με αποθήκες και φούρνο για παρασκευή γαλέτας, ΠΟΥΚΕΒΙΑ 1994, 180.

³⁹ Ο Γάλλος περιηγητής A.G. Saint Sauver, που επισκέφθηκε την περιοχή το 1782, δημοσιεύει και σχεδιάζει σαρκοφάγο τύπου Άσσου, την οποία εντοπίζει στην περιοχή του όρμου Βαθύ. Η ίδια σαρκοφάγος παραδόθηκε από τον κάτοχό της το 1980, ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ 1980, 327, πίν. 172 α-β, και σήμερα εκτίθεται στον αύλιο χώρο του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Νικόπολης. Για το σχέδιο της σαρκοφάγου από τον Saint Sauver βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, αρ. 36.

⁴⁰ Χτίστηκε επί Ενετοκρατίας στα θεμέλια αρχαίου κτιρίου, ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 395.

⁴¹ Βλ. παρακάτω στον Κατάλογο μνημείων.

⁴² Βλ. Κατάλογο.

⁴³ Βλ. Κατάλογο.

⁴⁴ Σύμφωνα με σχέδιο προτείνεται μία σειρά από επεκτάσεις και ενίσχυση των προμαχόνων του υφιστάμενου πριν το 1717 φρουρίου του Αγ. Ανδρέα, ενώ παράλληλα προτείνεται και η κατασκευή περιμετρικής τάφρου, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, αρ. 31.

⁴⁵ Το Σεπτέμβριο του 1798, ΒΕΛΕΝΗΣ 1995, 12.

ζας, υπό τις οδηγίες του στρατηγού La Salcette, αναγκάζεται να οχυρωθεί βιαστικά κατά μήκος του βόρειου σκέλους του παλαιοχριστιανικού και ρωμαϊκού τείχους, εξωτερικά των οποίων διανοίγεται χαράκωμα, ενώ στα δύο άκρα οργανώνονται οχυρά για κανόνια.⁴⁶ Κατά τις εκσκαφικές εργασίες εντοπίζεται και καταστρέφεται πλήθος ταφικών μνημείων και τα κτερίσματά τους, κυρίως λύχνοι με ποικίλες παραστάσεις και πολύτιμοι σφραγιδόλιθοι, συλλέγονται και παραδίδονται στους Γάλλους αξιωματικούς.⁴⁷ Τελικά, στις 12 Οκτωβρίου 1798, μετά την περίφημη Μάχη της Νικόπολης, η οποία δόθηκε στην επίπεδη έκταση που απλώνεται από τα τείχη της Νικόπολης μέχρι τους πρόποδες της λοφοσειράς του Μιχαλιτισίου,⁴⁸ ο Αλή καταλαμβάνει την Πρέβεζα, μέρος των κτιρίων της πόλης καταστρέφεται και το γεγονός μένει γνωστό ως «Χαλασμός» της Πρέβεζας.⁴⁹

Μετά τη σύντομη περίοδο ιδιότυπης αυτονομίας της Πρέβεζας υπό την προστασία της Πύλης,⁵⁰ ακολουθεί η κατοχή της πόλης από τον Αλή πασά⁵¹ και πλέον ολόκληρη η περιοχή της Νικόπολης ενσωματώνεται στο πασαλίκι των Ιωαννίνων. Οι φιλέλληνες Ευρωπαίοι που επισκέπτονται την περιοχή στις αρχές του 19^{ου} αι., συχνά ως επίσημοι προσκεκλημένοι του Αλή,⁵² περιγράφουν λεπτομερώς την κατάσταση που επικρατεί στον ερειπιώνα. Ανάμεσα στα επιβλητικά ερείπια, όπως το Ωδείο, τα Παλαιοχριστιανικά τείχη, το Νυμφαίο, το Υδραγωγείο, το Θέατρο και το Στάδιο, υπάρχουν φτωχικές καλύβες χωρικών, αγροτών ή κτηνοτρόφων, που διαμένουν με τις οικογένειές τους. Την ίδια περίοδο ο Άγγλος ταγματάρχης William Martin Leake, σε συνεργασία με τον T.L. Donaldson, σχεδιάζει το πρώτο λεπτομερές τοπογραφικό του ερειπιώνα, και παράλληλα ερμηνεύει τα μνημεία βασιζόμενος στις αρχαίες πηγές.⁵³ Εξάλλου, τα εντυπωσιακά ερείπια προκαλούν ποικιλοτρόπως το ενδιαφέρον του νέου ηγεμόνα, ο οποίος προμηθεύεται από τα μνημεία άφθονο και καλής ποιότητας οικοδομικό υλικό για την υλοποίηση του εκτεταμένου οικοδομικού του προγράμματος,⁵⁴ ενώ παράλληλα λεηλατεί τους θησαυρούς τους, που συσσωρεύει στο προσωπικό του θησαυροφυλάκιο ή δωρίζει σε φίλους του.

Σχεδόν αμέσως μετά την κατάληψη της Πρέβεζας ξεκινά μία έντονη κατασκευαστική δραστηριότητα, με έμφαση στις οχυρώσεις.⁵⁵ Σύμφωνα με τις υποδείξεις Ευρωπαίων στρατιωτικών, γίνονται συστηματικές εργασίες για την κατασκευή νέων φρουριών, όπως του Αγ. Γεωργίου ή Γενί Καλέ, του Παντοκράτορα ή Ουτς Καλέ, του προμαχώνα της Βρυσούλας και του προτειχίσματος κατά μήκος της παραλίας. Επίσης, επισκευάζεται και συμπληρώνεται το φρούριο του Αγ. Ανδρέα ή Ιτς Καλέ και διανοίγεται η περιμετρική τάφρος, με τις τρεις πύλες

⁴⁶ Το ανατολικό πυροβολείο οργανώθηκε στο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται η εκκλησία του Αη Γιάννη Ριγανά και το δυτικό σε λοφίσκο με επιτύμβια μνημεία, πιθανώς πλησίον της Βόρειας πύλης των ρωμαϊκών τειχών, ΒΑΣΙΛΑΣ 1954-1955· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 54-55.

⁴⁷ ΒΑΣΙΛΑΣ 1954-1955, 1138, υποσημ. 17.

⁴⁸ Μία πρώτη προσπάθεια αναχαίτισης έγινε στα ερείπια του Θεάτρου, ΒΑΣΙΛΑΣ 1954-1955, 1139.

⁴⁹ Αναλυτικά ΒΑΣΙΛΑΣ 1954-1955, 1139· και CURLIN, στον παρόντα τόμο, 265-296.

⁵⁰ Πρόκειται για την περίοδο της Συμπολιτείας του Ακρωτηρίου (1800-1806), κατά την οποία, κατόπιν συμφωνίας Τούρκων και Ρώσων, η Πρέβεζα, η Πάργα, ο Βουθρωτός και η Βόνιτσα ήταν αυτόνομες υπό την προστασία της Τουρκίας. Πρωτεύουσα της Συμπολιτείας ορίστηκε η Πρέβεζα, με κυβερνήτη το βοεβόδα Αβδουλάχ Μπέη, ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 222-223· ΒΕΛΕΝΗΣ 1995, 14-15.

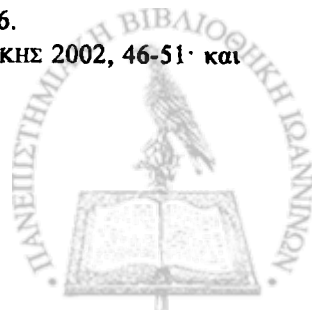
⁵¹ Η κυριαρχία του Αλή διαρκεί από το 1806 έως και το φθινόπωρο του 1820, όταν ο γιος του Βελής παραδίδει την Πρέβεζα στα σουλτανικά στρατεύματα.

⁵² Για το θέμα των Ευρωπαίων περιηγητών βλ. IRMSCHER 2005· ISAGER 2007· και ΖΗΔΡΟΥ-ΤΣΟΛΑ, στον παρόντα τόμο, 461-473.

⁵³ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 199-219, εικ. 29.

⁵⁴ Για τη χρήση υλικού από τη Νικόπολη στα οχυρά του Αλή πασά βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 96.

⁵⁵ Αναλυτικά για τα έργα του Αλή πασά στην Πρέβεζα βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 37-44· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 46-51· και ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, στο δεύτερο τόμο του παρόντος, 41-51.

εισόδου στην πόλη. Τέλος, κατασκευάζεται το μεγάλο σεράι, στην περιοχή όπου προϋπήρχε το κάστρο της Μπούκας, και το μεγάλο μουσουλμανικό τέμενος στο κάστρο του Αγ. Ανδρέα.

Οι αναφορές των περιηγητών είναι χαρακτηριστικές, καθώς περιγράφουν τις συστηματικές εργασίες των συνεργείων του, για την απόσπαση αρχιτεκτονικών μελών ή απλού δομικού υλικού από μνημεία της Νικόπολης.⁵⁶ Παράλληλα, ο πασάς ζητά επίμονα τη συμβουλή ειδικών, προκειμένου να του υποδείξουν σημεία όπου μπορούν να βρουν μάρμαρα και άλλα αρχαία αντικείμενα. Έτσι, το Δεκέμβριο του 1812, κατόπιν συνεχούς πίεσης στον αρχαιολόγο και φιλόλογο Peter O. Brøndsted, προκειμένου να του υποδείξει θέσεις με αρχαιολογικό ενδιαφέρον, ένα άριστα οργανωμένο ανασκαφικό συνεργείο υπό τις διαταγές του Αλή ξεκινά τη διερεύνηση δύο ερειπίων, πιθανώς ναών, στο εσωτερικό της πόλης.⁵⁷ Μετά από ένα χρόνο ο ιστορικός και φιλέλληνας Thomas Smart Hughes επισκέπτεται την περιοχή και αναφέρει χαρακτηριστικά ότι συνεργεία του Αλή είχαν αρχίσει εκσκαφές σε κάποιο σπουδαίο ιερό, στο οποίο βρέθηκαν μαρμάρινες κολώνες και κομμάτια θωρακίων, που μεταφέρθηκαν για να ενσωματωθούν στα οχυρά και στο σεράι της Πρέβεζας.⁵⁸

Η πρόσοψη της επιβλητικής πύλης, που προστίθεται το 1807-1808 στο νοτιοανατολικό τμήμα του φρουρίου του Αγ. Ανδρέα,⁵⁹ διακοσμείται με τούρκικα λιθανάγλυφα,⁶⁰ αλλά και ρωμαϊκά γλυπτά (Εικ. 5).⁶¹ Επίσης, στο βόρειο τμήμα του εξωτερικού περιβόλου του φρουρίου του Παντοκράτορα χρησιμοποιούνται συστηματικά τεμάχια μαρμάρινου αγωγού από το Νυμφαίο και επιμήκεις γωνιόλιθοι (Εικ. 6),⁶² ενώ ανάλογο υλικό εντοπίζεται στους κατώτερους δόμους του Προμαχώνα της Βρυσούλας (Εικ. 7). Και στις δύο περιπτώσεις η επιλογή του αρχαίου υλικού έγινε συνειδητά, προκειμένου να ενισχυθεί η αντοχή των παραθαλάσσιων τμημάτων.

Υλικό από τη Νικόπολη χρησιμοποιήθηκε και σε θρησκευτικά κτίρια. Οι κιονοστοιχίες της περιμετρικής στοάς στο Τζαμί του Ιτς Καλέ (Εικ. 8),⁶³ κατασκευάστηκαν εξολοκλήρου από αρχαίους κίονες και κιονόκρανα, σε ιδιαίτερη ποικιλία τύπων και υλικών.⁶⁴ Τέλος, σύμ-

⁵⁶ Σύμφωνα με τους περιηγητές Holland και Hobhouse, με την επίβλεψη του Αλή πασά, γίνονται συστηματικές σχεδόν εργασίες «ανασκαφής» και λιθολόγησης του Νυμφαίου. Για τον Holland βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 169, 194· 2003, 90.

⁵⁷ Πιθανώς πρόκειται για το εσωτερικό της παλαιοχριστιανικής πόλης, όπου έχουν εντοπισθεί και ανασκαφεί μνημειακά σύνολα παλαιοχριστιανικών βασιλικών, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001, 23-24.

⁵⁸ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 84-85· 2001, 37.

⁵⁹ Στο ανώτερο τμήμα της πρόσοψης του νοτιοανατολικού προμαχώνα διατηρείται ενεπίγραφη πλάκα με τη χρονολογία 1807-1808, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, αρ. 100.

⁶⁰ Πρόκειται για γωνιόλιθους από ασβεστόλιθο ή λευκό μάρμαρο, που παριστάνουν αλυσοδεμένους σκύλους, φύλακες της πύλης, με εγχάρακτα το έτος 1808 και τα ονόματα του αρχιμάστορα Πέτρου και του επιμελητή των φρουρίων Μπεκήρ Τζογαδούρου, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1915, 234-235, εικ. 7-8· 1922, 78-79, εικ. 25-26.

⁶¹ Βλ. Κατάλογο.

⁶² Για το φρούριο του Παντοκράτορα αναλυτικά βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991. Για το αρχαίο υλικό βλ. Κατάλογο.

⁶³ Η κατασκευή από τον Αλή πασά του τζαμιού του Ιτς Καλέ, γνωστού και ως τζαμί του Αγ. Ανδρέα, ήταν απαραίτητη για να ενισχύσει τη θέση του, καθώς ο μουσουλμανικός νόμος απαγορεύει την εγκατάλειψη εδάφους στο οποίο υπάρχει τζαμί, ΒΕΛΕΝΗΣ 1995, 15. Το μουσουλμανικό τέμενος, κατόπιν επίμονων προσπαθειών του Αλ. Φιλαδέλφεια, μετατράπηκε σε Αρχαιολογικό Μουσείο, προκειμένου να στεγασθούν τα ευρήματα από τις ανασκαφές της Νικόπολης και κατεδαφίσθηκε μετά το βομβαρδισμό του από τους Ιταλούς την άνοιξη του 1941. Βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1915, 236-238· ΠΕΤΣΑΣ 1951, 32-36.

⁶⁴ Τις πληροφορίες αντλούμε από φωτογραφίες του 1920, πριν το βομβαρδισμό, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, αρ. 144-146, και από λεπτομερή περιγραφή και σκίτσα που παραθέτει ο Αλ. Φιλαδέλφεια, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1915, εικ. 9. Αναλυτικά για τα γλυπτά βλ. Κατάλογο. Ορισμένα από τα κιονόκρανα, που δεν καταστράφηκαν πλήρως κατά το βομβαρδισμό, μεταφέρθηκαν στο παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο της Νικόπολης, ΠΕΤΣΑΣ 1951, 32-36.

φωνα με τις περιγραφές Ευρωπαίων περιηγητών, ποικίλα μαρμάρινα μέλη, όπως κίονες, αγωγοί από το Νυμφαίο,⁶⁵ επιτύμβιες στήλες⁶⁶ ή ακόμη και προτομές αυτοκρατόρων από τη Νικόπολη,⁶⁷ χρησιμοποιήθηκαν για το διάκοσμο κοσμικών κτιρίων, όπως το Σεράι και το Χαμάμ του Αλή.⁶⁸

Η απελευθέρωση της Πρέβεζας και οι πρώτες ανασκαφές

Κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. η Πρέβεζα γνωρίζει ιδιαίτερη ακμή ως το πιο σημαντικό εμπορικό λιμάνι της Ηπείρου.⁶⁹ Προς τα τέλη του αιώνα και καθώς τα σύνορα του ελληνικού κράτους έχουν φθάσει μέχρι το Άκτιο, ξεκινά μία σειρά από ανεπιτυχείς προσπάθειες για την απελευθέρωση της Πρέβεζας. Έτσι, λοιπόν, την άνοιξη του 1897 η «Ηπειρωτική Φάλαγξ», υπό τον συνταγματάρχη Μάρκο Μπότσαρη, οχυρώθηκε σε θέσεις βόρεια του ισθμού της Νικόπολης, προκειμένου να συμβάλει στον αποκλεισμό της Πρέβεζας, ενώ ο ελληνικός στόλος έπλεε στα παράλια του Αμβρακικού κόλπου.⁷⁰ Οι εχθροπραξίες, που τελικά δεν είχαν το επιθυμητό αποτέλεσμα, έπληξαν μνημεία του αρχαιολογικού χώρου, τα οποία, καθώς διατηρούνταν σε αρκετό ύψος και βρίσκονταν σε κομβικά σημεία, χρησιμοποιήθηκαν ως οχυρές θέσεις.

Καθοριστική, ωστόσο, υπήρξε η μάχη που δόθηκε στις 20 Οκτωβρίου του 1912, κατά τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο. Οι 800 περίπου άνδρες της τουρκικής φρουράς της Πρέβεζας οχυρώθηκαν μέσα στον αρχαιολογικό χώρο, στην περιοχή του Θεάτρου και στο βόρειο τμήμα του Παλαιοχριστιανικού τείχους. Ο ελληνικός στρατός κινήθηκε από βορρά, μέσα από τη λοφοσειρά του Μιχαλιτσίου, και εξουδετέρωσε άμεσα τους αντιπάλους, μετά τη μάχη που δόθηκε και πάλι στην επίπεδη έκταση δυτικά του Μαζώματος. Κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων βομβαρδίσθηκαν μνημεία, ιδιαίτερα στο τμήμα της παλαιοχριστιανικής πόλης (Εικ. 9). Μία μέρα μετά, η φρουρά παραδόθηκε στον ταγματάρχη Σπηλιάδη και η Πρέβεζα απελευθερώθηκε. Κατά τους επόμενους μήνες η επίπεδη έκταση βόρεια των τειχών της Νικόπολης χρησιμοποιήθηκε ως διάδρομος προσγείωσης και απογείωσης αναγνωριστικών αεροπλάνων, μέχρι τη λήξη των εχθροπραξιών και την απελευθέρωση των Ιωαννίνων το Φεβρουάριο του 1913.⁷¹

Η ενσωμάτωση της Πρέβεζας στο ελληνικό κράτος σηματοδότησε την αρχή συστηματικών πλέον ερευνών για το ιστορικό παρελθόν της πόλης και του γειτονικού ερειπιώνα της Νικόπολης. Τον Ιούλιο του 1913 η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, με επικεφαλής τον έφορο αρχαιοτήτων Αλέξανδρο Φιλαδέλφεια, και με την υποστήριξη του Δήμου της Πρέβεζας και της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου, δρομολογεί τη συστηματική ανασκαφική διερεύνηση και μελέτη των μνημείων της Νικόπολης (Εικ. 10). Η κατάσταση που επικρατεί στη Νικόπολη περιγράφεται από τον πρώτο ανασκαφέα με μελανά χρώματα, καθώς χωρικοί και διάφοροι επιτήδαιοι λυμαίνονται τους θησαυρούς του. Κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο, που διαρκεί

⁶⁵ Για τις ανασκαφές στο Νυμφαίο και τη σύληση του υλικού βλ. παραπάνω.

⁶⁶ Πρόκειται για επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων, που είχαν πακτωθεί στο δάπεδο του χαμάμ, ΠΟΥΚΕΒΙΑ 1994, υποσημ. 38, 187.

⁶⁷ Πρόκειται για μαρμάρινη προτομή του αυτοκράτορα Τραϊανού, που κοσμούσε τον προθάλαμο, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 85, 99.

⁶⁸ Κανένα από τα κτίρια αυτά δε σώζεται σήμερα.

⁶⁹ Για το θέμα βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1987.

⁷⁰ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ 1997, 358-360.

⁷¹ Για την απελευθέρωση της Πρέβεζας βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1992· ΣΥΝΕΣΙΟΣ, στο δεύτερο τόμο του παρόντος, 187-209.

μέχρι τον Οκτώβρη του 1913, ανασκάπτεται και εντοπίζεται πλήθος μνημείων, σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου. Παράλληλα, ο Φιλαδελφίας φροντίζει ώστε η Γενική Διοίκηση Ηπείρου να παραχωρήσει ένα μικρό δωμάτιο στο κτίριο του Διοικητηρίου,⁷² στο οποίο φυλάσσονταν και εκτίθονταν τα ευρήματα των πρώτων ανασκαφών.⁷³ Στο εξής και μέχρι τις παραμονές του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου η ανασκαφική διερεύνηση των μνημείων της Νικόπολης, και ιδίως στον τομέα της παλαιοχριστιανικής πόλης, γίνεται με συστηματικό τρόπο.⁷⁴

Παρατηρήσεις – Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι οι δύο πόλεις, η Πρέβεζα και η Νικόπολη, αν και δεν ανήκουν στην περίπτωση όπου η νεώτερη πόλη οικοδομείται πάνω στα ερείπια της προγενέστερης, παρουσιάζουν μία διαχρονική σχέση αλληλεξάρτησης. Την περίοδο που η Πρέβεζα αναφέρεται για πρώτη φορά στις γραπτές πηγές, η Νικόπολη έχει εγκαταλειφθεί, όχι όμως και ο μικρός οικισμός που εξυπηρετούσε τις ανάγκες του εσωτερικού λιμανιού της στο Βαθύ και οι εναπομείναντες κάτοικοί του αποτελούν τον πληθυσμιακό πυρήνα του νέου οικισμού, της Πρέβεζας. Στους αιώνες που ακολουθούν ο εκτεταμένος ερειπιώνας συνδέεται άρρηκτα με την ιστορική διαδρομή της Πρέβεζας και «λειτουργεί» ποικιλοτρόπως. Έτσι, λοιπόν, το 18^ο αι., κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, μετατρέπεται σε βόρειο, τεχνητό, όριο του *territorium Prevesae*. Ακολούθως, στις αρχές του 19^{ου} αι. η Νικόπολη και τα μνημεία της προμηθεύουν με το απαιτούμενο υλικό τα οικοδομικά συνεργεία του Αλή πασά, ενώ παράλληλα λεηλατούνται από τον «αρχαιολάτρη» ηγεμόνα. Τέλος, η Νικόπολη λόγω της γεωγραφικής της θέσης, στο λαιμό της χερσονήσου και στην αρχή των διαβάσεων προς την ενδοχώρα, αποτελεί σχεδόν σταθερά το χώρο πολεμικών συγκρούσεων για την κατάληψη της Πρέβεζας. Έτσι, λοιπόν, η ύπαρξη και η ιστορική συνέχεια της Πρέβεζας εξαρτάται από τη Νικόπολη, γεγονός που ισχύει και αντίστροφα, ακόμη και σήμερα.

Κατάλογος μνημείων της Πρέβεζας με *spolia* από τη Νικόπολη⁷⁵

Στο σύνολο σχεδόν των μεταβυζαντινών και νεώτερων μνημείων της Πρέβεζας, που διατηρούνται μέχρι σήμερα ή ακόμη και σε ορισμένα που έχουν καταστραφεί, ενσωματώθηκαν ποικίλα *spolia* από μνημεία της Νικόπολης. Το υλικό αυτό, ανάγλυφα μαρμάρινα μέλη ή απλοί γωνιόλιθοι, χρησιμοποιείται εκ νέου είτε ως έχει, χωρίς να δεχθεί περαιτέρω επεξεργασία, είτε λαξεύεται κατάλληλα, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό ή ως διακοσμητικό στοιχείο, για τον εξωραϊσμό προσόψεων. Εκτός, όμως, από τα πολυτελή μαρμάρινα ανάγλυφα, για την κατασκευή των τοίχων των κατοικιών χρησιμοποιούνται και ευτελή υλικά, όπως

⁷² Πρόκειται για το σημερινό κτίριο των Δικαστηρίων.

⁷³ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1914, 83-85.

⁷⁴ Χρονικό των ανασκαφών στη Νικόπολη και των εν γένει εργασιών ανάδειξης του χώρου βλ. ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ 2007.

⁷⁵ Στον Κατάλογο περιλαμβάνεται υλικό που είτε διατηρείται ακόμη σε μνημεία της Πρέβεζας, είτε αναφέρεται από παλαιότερους μελετητές.

οπτόπλινθοι, οι οποίοι αποσπώνται από την εξωτερική επένδυση ρωμαϊκών κτιρίων.⁷⁶

Η τάση επαναχρησιμοποίησης υλικού από τη Νικόπολη σε κοσμικά και εκκλησιαστικά κτίρια στην Πρέβεζα και την περιφέρειά της ξεκινά πιθανώς το 18^ο αι., κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, γενικεύεται στις αρχές του 19^{ου} αι., επί Αλή πασά, και συνεχίζει τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του ίδιου αιώνα. Η συστηματική μελέτη του εν λόγω υλικού μπορεί να διευκρινίσει ζητήματα συνδεδεμένα με την κατάσταση διατήρησης πολλών μνημείων της Νικόπολης.

*Φρούριο Αγ. Ανδρέα ή Ιτς Καλέ ή Ριζόκαστρο ή Πλατάνου (18^{ος} αι., 1807-1808)*⁷⁷

Μαρμάρινο φάτνωμα ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 11).⁷⁸ Στην κύρια όψη φέρει πλούσιο ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο, σε πολυγωνικά διάχωρα με επάλληλες βαθύνσεις. Η πίσω επιφάνεια έχει δεχθεί επεξεργασία ώστε να διακοσμηθεί, σε ελαφρώς έξεργο ανάγλυφο, με ανισοσκελείς σταυρούς που εγγράφονται σε κύκλους. Πιθανώς αποσπάστηκε το 1807-1808 από βασιλική της Νικόπολης, προκειμένου να ενσωματωθεί, με την όψη του φατνώματος, στην κύρια πύλη του Αγ. Ανδρέα αριστερά του εισερχομένου. Ανάλογα φατνώματα έχουν χρησιμοποιηθεί στη Βασιλική Β ως διάχωρα στο χώρο του ιερού.⁷⁹ Σήμερα εκτίθεται στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης.

Μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη ρωμαϊκών χρόνων, των κατοίκων της πόλεως Μαλλού προς τον Οκταβιανό.⁸⁰ Ο Πουκεβίλ είδε να την αφαιρούν οι Τούρκοι από το υπέρθυρο της μεγάλης δυτικής πύλης στη Νικόπολη,⁸¹ στην οποία βρισκόταν εντοιχισμένη. Ο Hughes το 1813 αναφέρει ότι είδε τη στήλη στην αυλή του παλαιού σεραϊού, εντός του φρουρίου του Αγ. Ανδρέα.⁸² Ανάλογες στήλες έχουν επαναχρησιμοποιηθεί στη Βασιλική Αλκίσιωνος.⁸³

Μαρμάρινη ανδρική κεφαλή ρωμαϊκών χρόνων, από την οποία λείπει η δεξιά παρειά. Οι μικρές διαστάσεις της (0,23 x 0,20 x 0,16 μ.) κάνουν πιθανή την συσχέτισή της με ανάγλυφο διάκοσμο σαρκοφάγου.⁸⁴ Εντοπίστηκε σε ρωγμή στη νοτιοανατολική γωνία του φρουρίου και αποσπάστηκε το 1976/1977.⁸⁵

Γωνιόλιθοι με οπές γόμφωσης. Εντοπίζονται κυρίως στις θλάσεις των προμαχόνων, πιθανώς για την ενίσχυσή τους.⁸⁶

*Φρούριο Παντοκράτορα (1808)*⁸⁷

Λαξευτοί ογκόλιθοι, από ασβεστόλιθο, και 24 τουλάχιστον *τεμάχια αποχετευτικού αγωγού*, από μάρμαρο, μεγάλων διαστάσεων, που φέρουν στο μέσον και κατά μήκος της μακράς τους

⁷⁶ Για τη χρήση υλικού από τη Νικόπολη βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 276-277.

⁷⁷ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 224· ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1915, 234· ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1973-1974.

⁷⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2007, 643.

⁷⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2007, 642-643.

⁸⁰ Για τη συγκεκριμένη στήλη, αλλά και ανάλογες που έχουν εντοπισθεί βλ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ 1987, 190, 478, εικ. 16.

⁸¹ ΠΟΥΚΕΒΙΛ 1994, 176. Δεν διευκρινίζεται εάν πρόκειται για τη μεγάλη Δυτική πύλη των Παλαιοχριστιανικών τειχών.

⁸² ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 77.

⁸³ Η αρχική προέλευση των αναθηματικών αυτών στηλών, που πιθανώς αποτελούσαν ομάδα, δεν έχει διευκρινισθεί.

⁸⁴ ΑΝΔΡΕΟΥ 1977, 155.

⁸⁵ Δε στάθηκε δυνατό να εντοπισθεί στις αποθήκες του Μουσείου.

⁸⁶ Προσωπική παρατήρηση.

⁸⁷ Αναλυτικά βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991.

πλευράς κοίλη λάξευση.⁸⁸ Έχουν χρησιμοποιηθεί στο βορειοδυτικό άκρο του φρουρίου, για την ενίσχυση των κατώτερων δόμων της εξωτερικής, προς τη θάλασσα, πλευράς.⁸⁹ Οι αγωγοί προέρχονται από το συγκρότημα του Νυμφαίου, που πλαισιώνει την κεντρική δυτική πύλη της ρωμαϊκής Νικόπολης.⁹⁰

*Τζαμί Ιτς καλέ ή Πλατάνου ή Αγ. Ανδρέα (αρχές 19^{ου} αι.)*⁹¹

Κιονόκρανα σε ποικιλία τύπων: ιωνικά, κορινθιακά, τεκτονικά και σύνθετα ιωνικά με επίθημα, κυρίως παλαιοχριστιανικών χρόνων.⁹² Τα μέλη πιθανώς αποσπάστηκαν από βασιλική της Νικόπολης.⁹³ Ξεχωρίζει μοναδικής τέχνης δίζωνο κορινθιακό κιονόκρανο (0,54 x 0,67 x 0,44 μ.), με αετούς στις γωνίες, που χρονολογείται στον 6^ο αι. και επέστεφε κίονα στη βορειοανατολική γωνία της στοάς (Εικ. 12).⁹⁴ Σήμερα εκτίθεται στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης.

Κίονες αράβδωτοι, από γκριζωπό γρανίτη, και με ελικοειδείς ραβδώσεις. Ορισμένοι από τους γρανιτένιους κίονες έχουν επιχρισθεί με ασβεστοκονίαμα και χρησιμοποιούνται ως κολώνες στην περιφράξη του κτιρίου των προσκόπων.⁹⁵

*Έπαυλη Χουσεΐν πασά*⁹⁶

Μαρμάρινο υπέρθυρο ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 13). Ευθύγραμμο, με διαστάσεις 1,62 x 0,37 x 0,43 μ., διακοσμείται στην όψη με ανάγλυφη κυματοειδή άκανθα και παρένθετους ρόδακες, εξαιρετικής τέχνης, για την απόδοση των οποίων έχει χρησιμοποιηθεί τρυπάνι.⁹⁷ Ακολουθεί τριπλή ταινία, στην οποία διατηρείται τμήμα μεγαλογράμματης ελληνικής επιγραφής, με τα ονόματα ΔΩΡΟΘΕΟΣ και ΜΑΡΚΕΛΛΑ.⁹⁸ Το αρχιτεκτονικό μέλος απολαξεύθηκε στο δεξί άκρο του, προκειμένου να ενσωματωθεί εκ νέου ως υπέρθυρο, πιθανώς στην κύρια είσοδο της έπαυλης.

⁸⁸ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ 1975, 215.

⁸⁹ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ 1975γ, 223· ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1975· ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 59-60, 70.

⁹⁰ Ανάλογοι αγωγοί εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια διερευνητικής ανασκαφικής έρευνας στο Νυμφαίο, ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ 1975, 214-216, πίν. 124 γ-δ.

⁹¹ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 224· ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1915, 236-238, εικ. 9.

⁹² Ο Φιλαδέλφεας αναφέρει ότι στον περιβάλλοντα χώρο εντόπισε και ανέσκαψε δύο κορινθιακά κιονόκρανα ρωμαϊκών χρόνων, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1915, 238.

⁹³ Ενδεχομένως ο Αλή πασάς είχε εντοπίσει τη Βασιλική Α και τη Βασιλική Β, από τις οποίες και απέσπασε το υλικό. Για τις ανασκαφές του Αλή πασά στη Νικόπολη βλ. παραπάνω. Ο σχηματοποιημένος διάκοσμος ορισμένων σύνθετων ιωνικών κιονοκράνων, όπως τα σχεδιάζει ο Φιλαδέλφεας, ομοιάζει με γλυπτά από τη Βασιλική Α, από την οποία πιστεύει ότι προέρχονται, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1918, 37-38, εικ. 6.

⁹⁴ Για το κιονόκρανο βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1994, 305, εικ. 257· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 79. Ο Φιλαδέλφεας αναφέρει ότι, κατά την ανασκαφή του Νάρθηκα της Βασιλικής Α, βρήκε ανάλογο τύπου κιονόκρανο, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1916, 38-39, χωρίς ωστόσο να έχει εντοπισθεί.

⁹⁵ Προσωπική παρατήρηση. Υλικό προερχόμενο από το μουσουλμανικό τέμενος (κίονας από γρανίτη, πάρινο γέισωμα, κιονίσκος παραθύρου ή τέμπλου) εντοπίστηκε σε σκάμμα του Λιμενικού Ταμείου Πρέβεζας, στην περιοχή της Κυανής Ακτής, ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ 1980, 328.

⁹⁶ Η έπαυλη, η οποία πιθανώς βρισκόταν στα περίχωρα της Νικόπολης, κατεδαφίστηκε από χωρικούς αμέσως μετά την απελευθέρωση, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1922-1923, 13.

⁹⁷ Το ανάγλυφο παρουσιάζει ομοιότητες με το διάκοσμο σαρκοφάγου που περισυνέλεξε ο Φιλαδέλφεας από μασωλείο της νότιας νεκρόπολης και σήμερα εκτίθεται στο Νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1922, 66.

⁹⁸ Πιθανώς αποσπάστηκε από μασωλείο. Προσωπική παρατήρηση.

*Θύρωμα Οικίας Π. Καρύδη (1865)*⁹⁹

Μαρμάρινη πλάκα ορθομαρμάρωσης, πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων, με διαστάσεις 0,70 x 0,40 μ. (Εικ. 14). Διατηρείται κατά το ήμισυ και φέρει πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο, με ελικοειδή πλοχμό, αστράγαλο και λέσβιο κυμάτιο, κατ' εναλλαγή με κοιλόκυρτα κυμάτια, που εγγράφονται σε επάλληλα ορθογώνια πλαίσια. Χρησιμοποιήθηκε ως κορωνίδα στο θύρωμα της οικίας.

*Ναός Αγ. Χαραλάμπους (18^{ος} αι.)*¹⁰⁰

*Παρεία μαρμάρινης σαρκοφάγου ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 15). Φέρει εξαιρετικής τέχνης ανάγλυφο διάκοσμο, με ερωτιδείς και βουκράνια που υποβαστάζουν γιρλάντα με καρπούς (παγκάρπιο), ενώ γοργόνειο στο μέσον και λεοντοκεφαλές εκατέρωθεν, ενισχύουν το συμβολικό χαρακτήρα του διακόσμου. Το βάθος καλύπτεται με κάθετες γλυφές, κοίλης διατομής. Η παράσταση πλαισιώνεται με αστράγαλο και λέσβιο κυμάτιο επάνω και με φολιδωτό κόσμημα κάτω. Γίνεται χρήση τρυπανιού, που δημιουργεί ενδιαφέρουσες φωτοσκιάσεις. Πρόκειται πιθανώς για έργο αττικού εργαστηρίου του 2^{ου} - αρχών 3^{ου} αι. μ.Χ. Παρουσιάζει έντονη διάβρωση από τη συνεχή χρήση ως πρόσοψη βρύσης στη νοτιοανατολική γωνία του ναού.*¹⁰¹

*Επίκρανα και αράβδωτοι κίονες από μάρμαρο, πιθανώς παλαιοχριστιανικών χρόνων (Εικ. 16). Βρίσκονται ενσωματωμένα στο περιθύρωμα της νότιας εισόδου του ναού.¹⁰² Οι κίονες, μικρής διαμέτρου, από μάρμαρο λευκό και με γκριζοπράσινα νερά, παρουσιάζουν ομοιότητα με γλυπτά που εντοπίζονται στη Βασιλική Β της Νικόπολης.¹⁰³ Τα επίκρανα φέρουν ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο, με ανακαμπτόμενα ελικοειδή στοιχεία, στο μέσον των οποίων εκφύεται τρίφυλλο, κρινόσχημο, άνθος.*¹⁰⁴

*Ναός Αγ. Δημητρίου (1740)*¹⁰⁵

*Ρωμαϊκή ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (0,64 x 0,42 μ.). Είχε πακτωθεί στο κατώφλι της εισόδου στο ναό και έφερε μεγαλογράμματη ελληνική επιγραφή, σε τέσσερις στίχους: ΛΟΥ(ΚΙΟΣ) ΠΟΝΠΙΩΝΙΟΣ ΚΟΙΝΟΦΙΚΙΟΣ.*¹⁰⁶

⁹⁹ ΠΑΡΑΘΥΡΑ 1995, 72-74.

¹⁰⁰ Βρίσκεται στη συνοικία Ωρολόγιον και ανοικοδομήθηκε στις αρχές του 19^{ου} αι., στη θέση παλαιότερου. Στην Αναλυτική Απογραφή Πρέβεζας (ca. 1780) υπάρχει η ενορία Αγ. Χαραλάμπους, ΚΟΜΗΣ 1999, 289, 328-339. Στη νοτιοανατολική γωνία του ναού εφάπτεται ο ενετικός πύργος με το ρολόι της πόλης, ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 254· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 38-42.

¹⁰¹ «Πάνω σε μία κρήνη, κοντά στην εκκλησία του Αγ. Χαραλάμπους βρίσκουμε ένα μαρμάρινο τραπέζι στολισμένο με γιρλάντες και κεφάλια κριαριών», ΠΟΥΚΕΒΙΑ 1994, 183.

¹⁰² Προσωπική παρατήρηση.

¹⁰³ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2007, 638, 650.

¹⁰⁴ Πρόκειται για μοτίβο κοινό σε γλυπτά παλαιοχριστιανικών χρόνων, ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ 1999, 42, 58, 59.

¹⁰⁵ Ο ναός, μονόχωρος και μικρών διαστάσεων, βρισκόταν στη θέση Αγορά και αποτελούσε έναν από τους πρώτους ναούς που κατασκευάστηκαν επί Ενετοκρατίας (6 Ιουλίου 1740), σύμφωνα με ενεπίγραφη πλάκα πάνω από την κεντρική είσοδο. Για το ναό βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 253, για την ενεπίγραφη πλάκα ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1924, 112. Ο ναός βομβαρδίστηκε το 1941, από ιταλικά αεροπλάνα και στη θέση του ιδρύθηκε αίθουσα διαλέξεων και βιβλιοθήκη της Μητρόπολης, ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ 1982, 195.

¹⁰⁶ Στην αυλή υπήρχε κιονόκρανο κορινθιακού τύπου, ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1924, 112. Δυστυχώς δεν είναι γνωστή η τύχη των γλυπτών.

*Ναός Αγ. Αθανασίου (ca. 1780)*¹⁰⁷

Παλαιοχριστιανικό κορινθιάζον κιονόκρανο και ερυθρωπός αράβδωτος κιονίσκος (Εικ. 17). Το κιονόκρανο, από γκριζωπό μάρμαρο, έχει τοποθετηθεί ανεστραμμένο, ώστε να χρησιμοποιηθεί ως βάση για τον κιονίσκο, που υποστηρίζει το δίλοβο άνοιγμα του κωδωνοστασίου.¹⁰⁸ Το κιονόκρανο παρουσιάζει ομοιότητες με γλυπτά των Βασιλικών Δ και Β.¹⁰⁹ Ο κιονίσκος, από ερυθρωπό απολιθωματοφόρο λίθο, παρουσιάζει ομοιότητες, ως προς το υλικό και τις διαστάσεις, με κιονίσκους που εντοπίζονται στο χώρο του ιερού της Βασιλικής Β.¹¹⁰

Ανάγλυφο μαρμάρινο άνθος, πιθανώς τμήμα διακόσμου σαρκοφάγου ρωμαϊκών χρόνων. Βρίσκεται πλησίον της νότιας θύρας, αριστερά του εισερχομένου.

Γωνιόλιθοι από πρασινωπό κροκαλοπαγή λίθο, με οπές γόμφωσης, ως παραστάδα παραθύρου στη δυτική πλευρά.

*Κωδωνοστάσιο ναού Προφήτη Ηλία (1860) (Εικ. 18)*¹¹¹

Τμήμα από καλάθο μαρμάρινου κορινθιακού κιονοκράνου ρωμαϊκών χρόνων. Διατηρούνται δύο φύλλα άκανθας από την κατώτερη ζώνη διακόσμου του κιονοκράνου (Εικ. 19). Το γλυπτό εγγράφεται σε τριγωνικό πλαίσιο από ασβεστοκονίαμα και έχει τοποθετηθεί έτσι ώστε το σύνολο να αποδίδει συμβολικά τους οφθαλμούς του Κυρίου.¹¹²

Μικρών διαστάσεων ανάγλυφη ανδρική κεφαλή, από γκριζοπράσινο μάρμαρο (Εικ. 20). Πιθανώς από σαρκοφάγο αττικού εργαστηρίου του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. Και τα δύο ανάγλυφα κοσμούν την πρόσοψη του κωδωνοστασίου.

*Ναός Φανερωμένης (18^{ος} αι.)*¹¹³

Κεντρικό τμήμα θωράκιου με διάκοσμο επάλληλων ρόμβων, παλαιοχριστιανικών χρόνων.¹¹⁴ Φέρει ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο που ορίζεται από ταινία κοιλόκυρτης διατομής.¹¹⁵ Θωράκια με διάκοσμο ρόμβων έχουν χρησιμοποιηθεί στο σύνολο σχεδόν των μέχρι σήμερα ανεσκαμμένων βασιλικών της Νικόπολης.¹¹⁶

¹⁰⁷ Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται σύμφωνα με επιγραφή το 1780, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2003.

¹⁰⁸ Το κωδωνοστάσιο του Αγ. Αθανασίου, όπως και του Προφήτη Ηλία, που κατασκευάστηκαν στα μέσα του 19^{ου} αι., ανήκουν σε τύπο που επιχωριάζει στα Επτάνησα, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 527.

¹⁰⁹ Για κιονόκρανα από τη Βασιλική Δ βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ & ΧΑΛΚΙΑ 1987, 322-323, και για κιονόκρανα της Βασιλικής Β βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2007, 644-645.

¹¹⁰ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2007, 638.

¹¹¹ Πρόκειται για κωδωνοστάσιο ανάλογο με του Αγ. Αθανασίου (διάτρητο, με μπαρόκ στοιχεία). Στην πρόσοψη, πάνω από τη θύρα, υπάρχει ενεπίγραφη πλάκα που αναφέρει τη χρονολογία κατασκευής (Μάιος 1860), προσωπική παρατήρηση. Για το ναό βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 255.

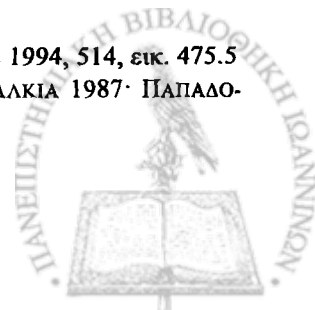
¹¹² Προσωπική παρατήρηση.

¹¹³ Ο ναός βρίσκεται στην ομώνυμη περιοχή, στη δυτική πλευρά του όρμου Βαθύ, όπου παλαιότερα εκτεινόταν ο ελαιώνας, ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 252, 395.

¹¹⁴ Εσφαλμένα είχε θεωρηθεί ρωμαϊκό φάνωμα, ΑΝΔΡΕΟΥ 1979, 246.

¹¹⁵ Πρόκειται για κοινό τύπο διακόσμου κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1994, 514, εικ. 475.5

¹¹⁶ Για τον γλυπτό διάκοσμο των βασιλικών βλ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΑΣ 1918· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ & ΧΑΛΚΙΑ 1987· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2007.

Ιωνικού τύπου κιονόκρανο παλαιοχριστιανικών χρόνων. Είναι μικρών διαστάσεων, με ατροφικές έλικες και ακόσμητο, συμπιεσμένο εχίνο. Πιθανώς προέρχεται από τέμπλο. Ανάλογου τύπου κιονόκρανα εντοπίζονται στη Βασιλική Β.¹¹⁷

Και τα δύο γλυπτά έχουν εντοιχισθεί αριστερά του εισερχομένου από την κύρια νότια είσοδο¹¹⁸ (Εικ. 21).

Σπόνδυλοι κίωνων αράβδωτοι και με κάθετες ραβδώσεις, πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων. Βρίσκονται στην αυλή του ναού.¹¹⁹

Ω380

Abstract

Athina KONSTANTAKI: *The city of Preveza and Nikopolis from the end of the 11th to the turn of the 20th century*

The aim of the present study is a first approach to the special relation which has been forged in time between Preveza and Nikopolis, from the end of the 11th century, a time of depopulation and abandonment for Nikopolis, to the liberation of Preveza in 1912. Past, as well as recent archaeological data, the correlation of which will present new facets of the history of the region, are to be the key instruments to this survey.

Preveza and Nicopolis are perpetually inter-dependent. When Preveza is first mentioned in the literary sources, Nicopolis has already been abandoned, in contrast with the small settlement catering to the needs of its inner harbor in Vathi, the inhabitants of which form the nucleus of the newly emerging Preveza. In the following centuries, the ruins of Nicopolis are indissolubly tied to the history of Preveza and during the Venetian period, in the 18th century, form the artificial, northern boundary of *territorium Prevesae*. Thereafter, in the 19th century, the monuments of Nicopolis are looted by Ali Pasha to provide his construction crews with the necessary building material. Finally, due to its geographical position on the bottleneck of the peninsula, the starting point of the routes to the hinterland, Nicopolis has always constituted the main battlefield for the control of Preveza.

¹¹⁷ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ 2007, 644, υποσημ. 42.

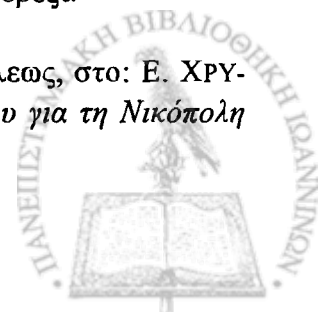
¹¹⁸ ΑΝΔΡΕΟΥ 1979, 246.

¹¹⁹ ΑΝΔΡΕΟΥ 1979, 246.

Βιβλιογραφία

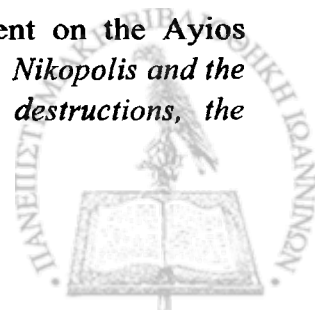
- ΑΝΔΡΕΟΥ Η., 1977, Περισυλλογή αρχαίων. Ν. Πρεβέζης, Φρούριο Αγ. Ανδρέα Πρεβέζης, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 32, Χρονικά Β1, 155
- ΑΝΔΡΕΟΥ Η., 1979, Τυχαία Ευρήματα. Ν. Πρέβεζας. Πρέβεζα, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 34, Χρονικά Β1, 246
- ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ Μ., 1975α, Εύρημα παλαιοχριστιανικού άμβωνος εις περιοχήν ναού Παντανάσσης Φιλιππιάδος, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* VIII, 95-102
- ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ Μ., 1975β, Στερεώσεις. Ν. Πρέβεζας. Ναός Ταξιαρχών στο Ζάλογγο, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 30, Χρονικά Β2, 223-224
- ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ Μ., 1975γ, Στερεώσεις. Ν. Πρέβεζας. Φρούριο Παντοκράτορα κοντά στην Πρέβεζα, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 30, Χρονικά Β2, 223
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1954-1955, Η Μάχη της Νικοπόλεως και ο Χαλασμός της Πρέβεζας (12/24 Οκτωβρίου 1798). Περιγραφή του Γάλλου στρατηγού L.A. Camus Baron de Richemont, *Ηπειρωτική Εστία* 30, 953-958· 31, 1048-1055· 32, 1137-1141· 33, 29-36· 34, 133-141· 35, 245-250
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1970, Ναοί και μοναστήρια της Πρέβεζας, *Ηπειρωτική Εστία* 217-218, 267-273
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1991, *Το κάστρο του Παντοκράτορα στην Πρέβεζα*, Θεσσαλονίκη
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1995, Ιστορική σκιαγραφία της πόλης της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 5-17
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1977, Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1976, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* X, 149-168
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1973-1974, Ανασκαφικά έρευναι. Νικόπολις, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 29, Χρονικά Β2, 589-590, Πίν. 403 α-β
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., 1975, Νομός Πρεβέζης. Νικόπολις. Νυμφαίον, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 30, Χρονικά Β2, 214-216
- ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 1989, Καθαρισμοί-Αποτυπώσεις μνημείων. Ν. Πρέβεζας. Αρχαία Νικόπολη, Αγροτεμάχιο αρ. 242, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 44, Χρονικά Β2, 268-270, σχ. 13.
- ΖΑΧΟΣ Κ.Λ. (Επιστ. Επιμ.), 2007, *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, I-II, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 1992, *Η απελευθέρωση της Πρέβεζας, 21 Οκτωβρίου 1912*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, 5-38
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2003, Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 65-111
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Άγγλος Θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και στη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 143-215
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας. 16^{ος}-18^{ος} αι.*, Ιωάννινα
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ. & ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1987, Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικοπόλεως, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Α'. Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*

- (23-29 Σεπτεμβρίου 1984), Πρέβεζα, 317-325
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ Ε., 1997, Ο πόλεμος του 1897 στο Ηπειρωτικό μέτωπο, στο: Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Επιμ.), *Ηπειρος. 4000 Χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Αθήνα, 358-360
- ΝΤΟΥΖΟΥΓΛΗ Α., 2007, Το έργο της ΙΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στη Νικόπολη (1988-2002), στο: Κ.Λ. ΖΑΧΟΣ (Επιστ. Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, I: 3-20· II: 3-14
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα (Άρτα 2003)
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Φ.Ι., 1982, *Η Εκκλησία της Ηπείρου*, Αθήνα
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1936, Η Αγία Θεοδώρα της Άρτας, *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος Β΄*, Αθήνα, 87-104
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1963, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Αθήνα
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1965, Νικόπολις, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 20, Χρονικά Β2, 375-377
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α., 1994, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, ττ. Α΄-Β΄, Αθήνα (Α΄ έκδοση 1952-1954)
- ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ Π., 1980, Παράδοση αρχαίων. Νομός Πρεβέζης. Νικόπολις, Πρέβεζα, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 35, Χρονικά Β1, 327-328
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1987, Ηπειρώτικα λιμάνια στην ύστερη τουρκοκρατία: Η περίπτωση της Πρέβεζας, στο: *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου ιστορίας: Ηπειρος, Κοινωνία – Οικονομία, 15^{ος}-20^{ος} αι.*, Γιάννενα, 139-153
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β., 2002, *Η Βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β., 2003, Η ουρανία του ναού Αγ. Αθανασίου στην Πρέβεζα, στο: Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ & Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (Επιμ.), *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996). Αφιέρωμα*, Ιωάννινα, 527-563
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β. & ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Α., 2007, Ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη Βασιλικής Β (Αλκίσωνος). Παρατηρήσεις και συμπεράσματα, στο: Κ.Λ. ΖΑΧΟΣ (Επιστ. Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, I: 637-657· II: 421-439
- ΠΑΡΑΘΥΡΑ Κ., 1995, Το θύρωμα της οικίας Πέτρου Καρύδη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 72-74
- ΠΕΤΣΑΣ Φ., 1951, Ειδήσεις εκ της 10^{ης} Αρχαιολογικής Περιφέρειας (Ηπείρου), 1: Μουσείον Πρεβέζης και Νικόπολις, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1950-1951, 32-37
- ΠΟΥΚΕΒΙΛ Φ., 1994, *Ταξίδια στην Ελλάδα. Ηπειρος*, Αθήνα
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α., 1993, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά, στο: Ε.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 25-39
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α., 1997, Παλαιά και νέα μεσαιωνική Πρέβεζα, στο: *Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 289-392 (Παράρτημα Μακεδονικών 7)
- ΣΚΛΑΒΟΥ-ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ Μ., 1999, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα
- ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ Χ., 1987, Λατρείες στη Νικόπολη, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα, 169-196, 461-482, εικ. 1-20
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1973-1974, Στερεώσεις. Ν. Πρεβέζης. Φρούριο Αγ. Ανδρέα, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 29, Χρονικά Β2, 606

- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1975, Ν. Πρέβεζας. Πρέβεζα. Φρούριο Παντοκράτορα, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 30, Χρονικά Β2, 233
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1981, Η Επισκοπή και η Μονή Κοζύλης στην Ήπειρο (Συναγωγή Στοιχείων – Προβλήματα), στο: *Πρακτικά του ΙΕ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, τ. ΙΙ: *Τέχνη και Αρχαιολογία*, Αθήνα, 839-862
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1914, Ανασκαφαί Νικοπόλεως (1913), *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 83-112
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1915, Χριστιανικά Μνημεία Πρεβέζης (1914), *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 220-239
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1916, Ανασκαφαί Νικοπόλεως. Αρχαιοτάτη Χριστιανική Βασιλική, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 33-72
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1918, Νικοπόλεως Ανασκαφαί, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 34-41
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1922, Πρεβέζης Μουσείον, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 66-79
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1922-1923, Περί των εν Νικοπόλει Ανασκαφών, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40-44
- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1924, Περί των εν Νικοπόλει Ανασκαφών, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 108-115
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1924, Η Πρέβεζα: Θέσις, Κτίσις, Όνομα, *Επετηρίδα Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1, 274-294
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1929, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν ιστορίαν. Νικόπολις – Πρέβεζα, Β΄: Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4, 263-294
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1930, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν ιστορίαν. Νικόπολις – Πρέβεζα, Γ΄: Χριστιανικά Μνημεία Πρεβέζης, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5, 211-228
- ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1987, Ανασκαφές. Ν. Πρέβεζας. Πρέβεζα. Αγ. Νικόλαος, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 42, Χρονικά Β2, 330-332
- ΧΡΥΣΟΣ Ε. (Επιμ.), 1987, *Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Π. & ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 2001, *Νικόπολις*, Αθήνα
- ARGYROS D. (Archimandrita), 2003, Decadenza e abbandono di Nikopolis, στο: Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ & Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (Επιμ.), *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996). Αφιέρωμα*, Ιωάννινα, 61-67
- BARSANTI C., 1987, Un capitello polilobato mediobizantino conservato nel museo di Nicopolis, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα, 349-360, 562-567, fig. 1-11
- IRMSCHER J., 2005, Η Νικόπολη στις περιηγήσεις ξένων ταξιδιωτών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 33-58
- ISAGER J., 2007, Visitors to Nicopolis in the reigns of Augustus and Ali Pacha, στο: Κ.Α. ΖΑΧΟΣ (Επιστ. Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, Ι: 29-41
- JING Z. & RAPP G., 2003, The Coastal Evolution of the Ambracian Embayment and its Relationship to Archaeological Settings, in: J.R. WISEMAN & K. ZACHOS (Eds.), *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece*, I, Athens, 157-198 (Hesperia Suppl. 32)
- NICOL D., 1954, *The Despotate of Epiros (1267-1479)*, Cambridge
- STEIN C.A., 2001, In the Shadow of Nikopolis: Patterns of Settlement on the Ayios Thomas Peninsula, in: J. ISAGER (Ed.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and the Northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the*

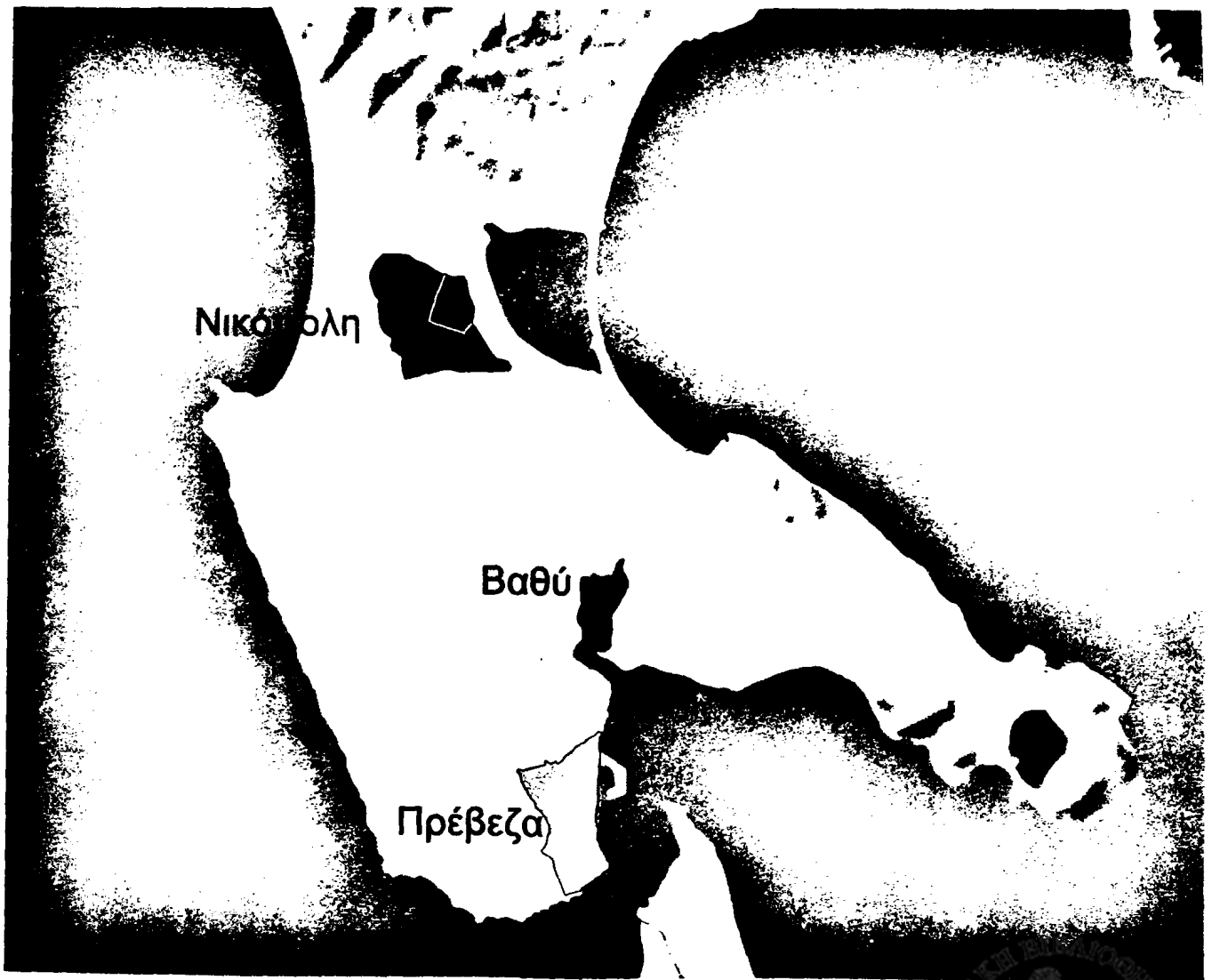
foundation of Nikopolis and the synoecism, Athens 65-77 (Monographs of the Danish Institute at Athens 3)

VASMER M., 1941, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin

WISEMAN J.R., 2001, Landscape Archaeology in the Territory of Nikopolis, in: J. ISAGE (Ed.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and the Northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism*, Athens 43-63 (Monographs of the Danish Institute at Athens 3)

803

Εικόνες

ΕΙΚΟΝΑ 1: Χάρτης της χερσονήσου της Πρέβεζας.
Δηλώνονται η Νικόπολη, η Πρέβεζα και ο όρμος Βαθύ

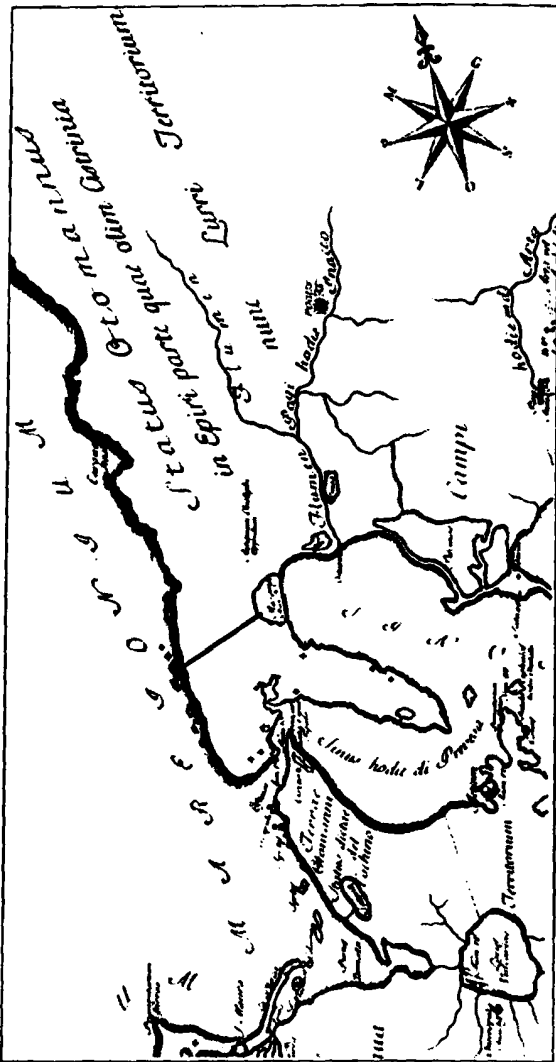

ΕΙΚΟΝΑ 2: Ομφάλιο δαπέδου (14^{ος} αι.), από το ναό Αγ. Νικολάου

ΕΙΚΟΝΑ 3: Η Πρέβεζα και τα ερείπια της Νικόπολης.
Λεπτομέρεια χάρτη του Coronelli, 1684
(Αρχείο Ν.Α. Καράμπελα)

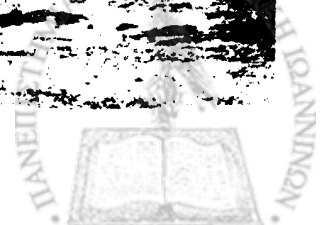

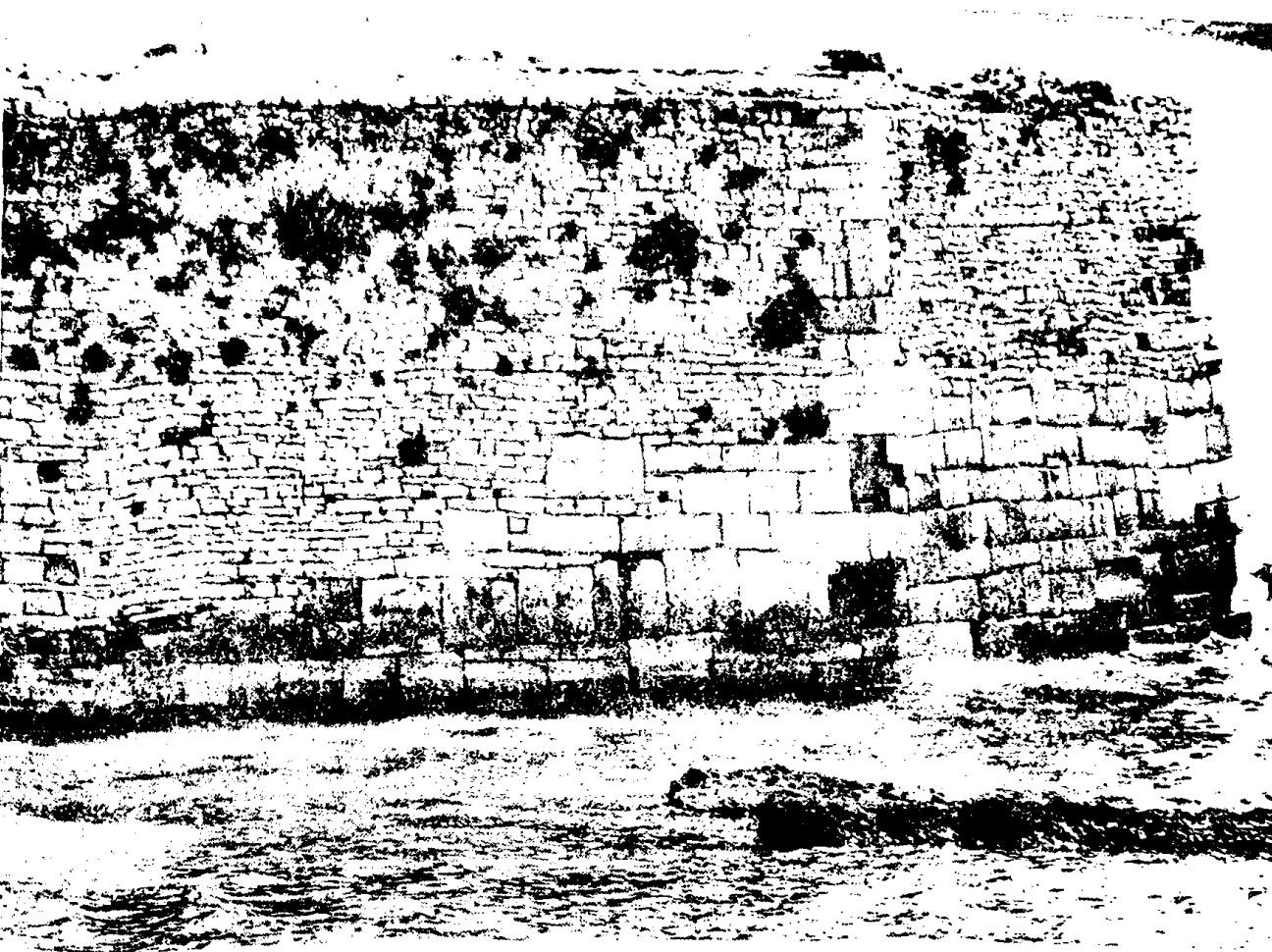

ΕΙΚΟΝΑ 4: Το *territorium Prevesae*.
Λεπτομέρεια χαλκογραφίας του Μόνταγκιον, 1760
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

ΕΙΚΟΝΑ 5: Η πύλη του φρουρίου
του Αγίου Ανδρέα.
Φωτογραφία Hebrard, 1913
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

ΕΙΚΟΝΑ 6: Τμήμα της βορειοδυτικής πλευράς του φρουρίου του Παντοκράτορα με αρχαίο υλικό

ΕΙΚΟΝΑ 7: Ο προμαχώνας της Βρυσούλας, με αρχαίο υλικό (Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα, 2008)

ΕΙΚΟΝΑ 8: Το τζαμί του Αγ. Ανδρέα, 1920
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

ΕΙΚΟΝΑ 9: Ελληνικά στρατεύματα στην Αραπόπορτα των Παλαιοχριστιανικών τειχών.
Φωτογραφία του E. Labranche του 1913
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

Souvenir de Nicopolis (Epire) Fouilles Exécutées sous
la direction du Prof. Mr ALEX. PHILADELPHÉUS.

Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως Ἠπείρου
ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀρχαιο-
λόγου κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΩΣ.

1) Τείχη καὶ μεγάλη Πύλη. 2) Ἀγορά. 3) Ἀρχαία Χρῖσταν. Βασιλική.
4) Πυλὸς Πηλὴν μὲ ἀναγλύφους Παρασιτάσις.

ΕΙΚΟΝΑ 10: Αναμνηστική καρτ-ποστάλ των πρώτων ανασκαφών στη Νικόπολη, 1915
(Αρχεῖο Ν.Δ. Καράμπελα)

ΕΙΚΟΝΑ 11: Ρωμαϊκό φάτνωμα, ἄλλοτε στην πόλη του Αν. Ανδρέα

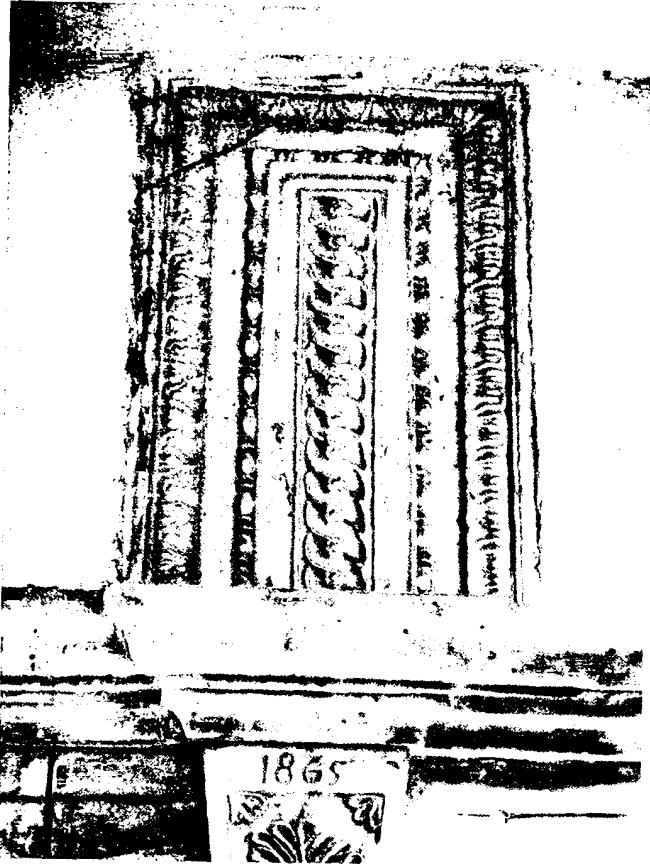

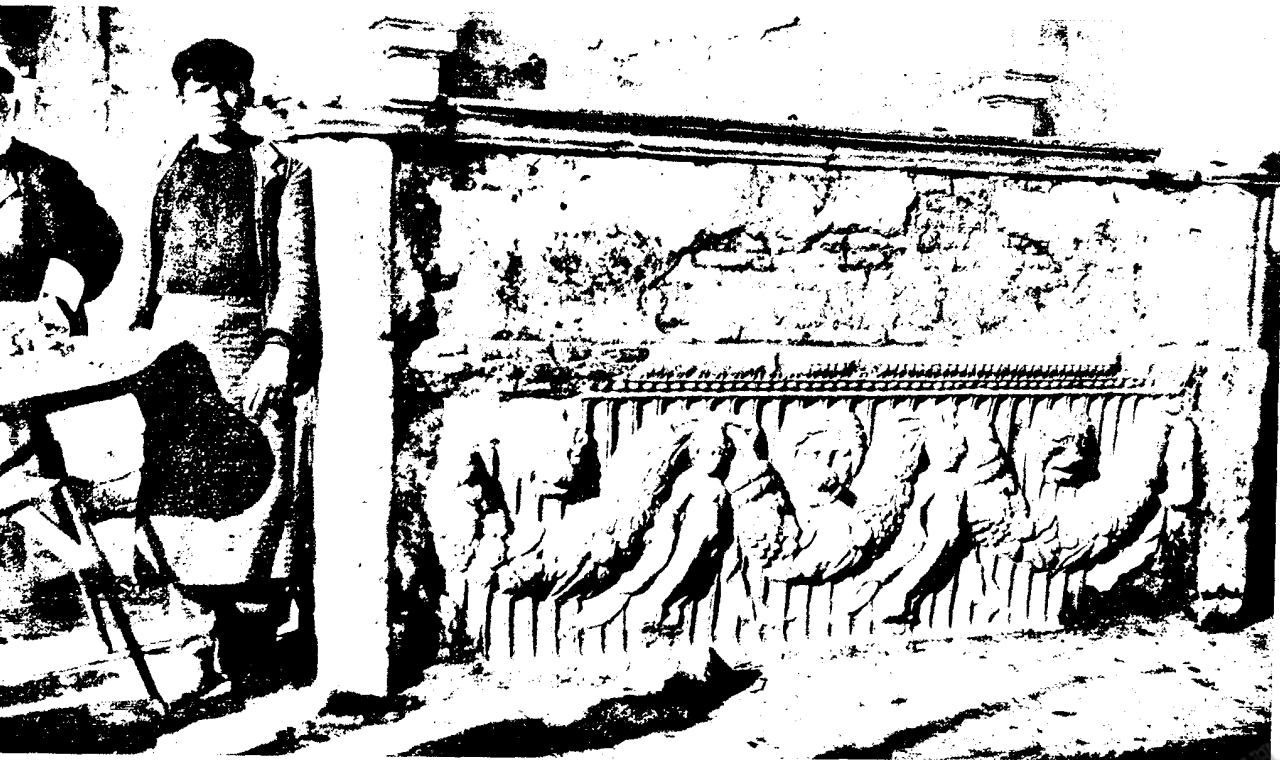
ΕΙΚΟΝΑ 12: Δίζωνο κορινθιακό κιονόκρανο, άλλοτε στο τζαμί του Αγ. Ανδρέα
(Αρχείο ΛΓ' Ε.Π.Κ.Α.)

ΕΙΚΟΝΑ 13: Ρωμαϊκό υπέρθυρο από την Έπαυλη του Χουσεΐν

ΕΙΚΟΝΑ 14: Κορωνίδα θυρώματος
οικίας Πέτρου Καρύδη

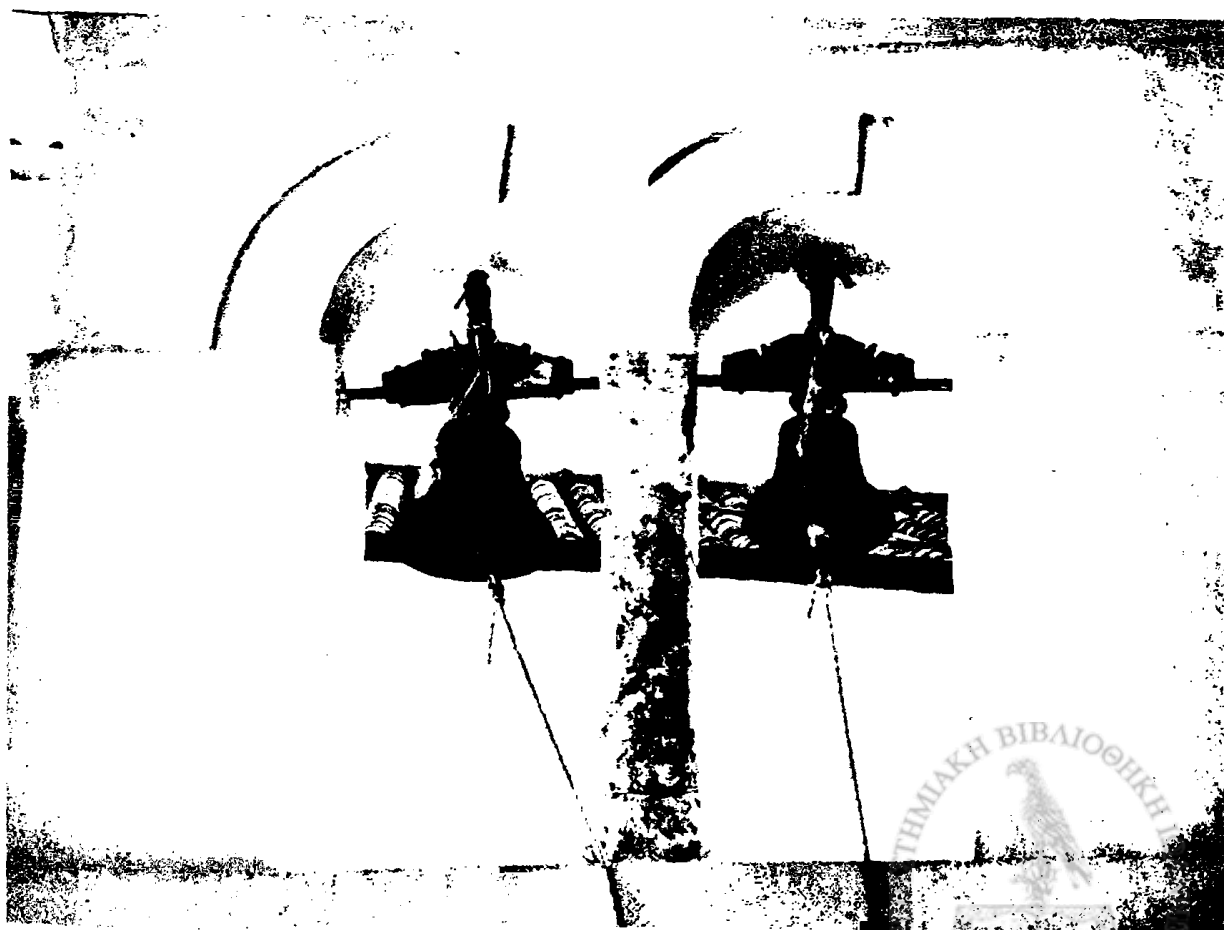

ΕΙΚΟΝΑ 15: Η βρύση του Αγ. Χαράλαμπος με ρωμαϊκή σαρκοφάγο.
Φωτογραφία του E. Labranche, 1913
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

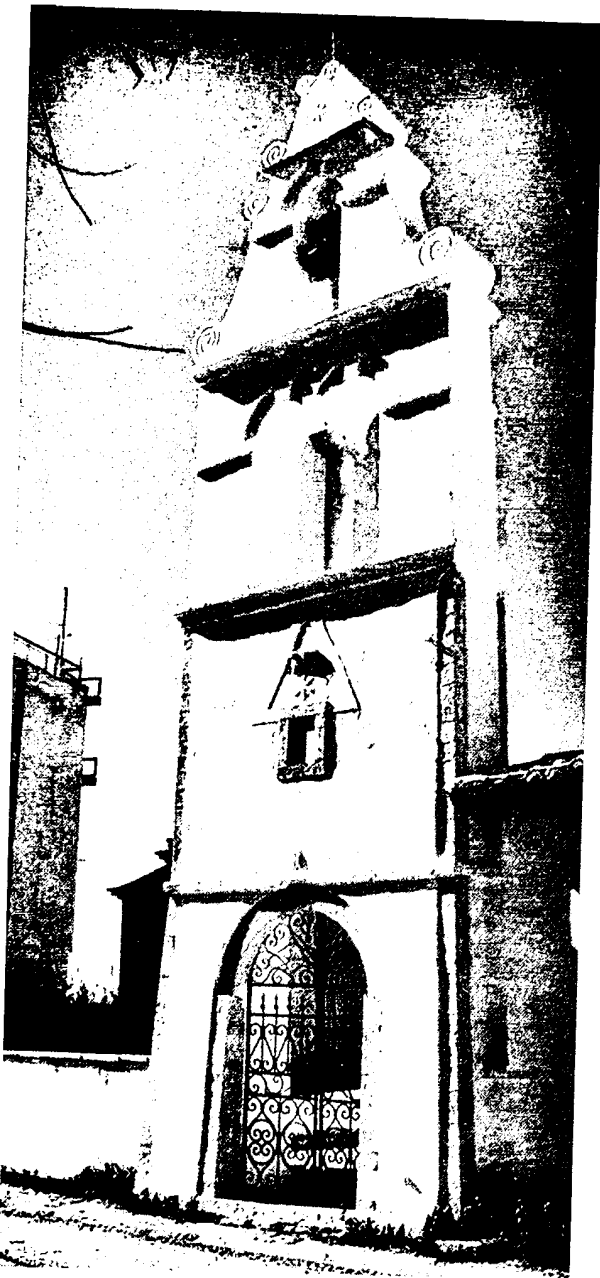

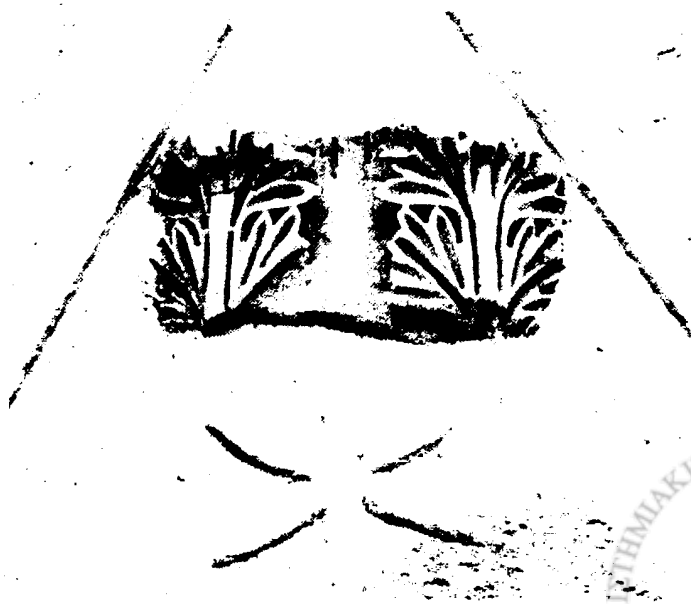
ΕΙΚΟΝΑ 16: Λεπτομέρειες παραστάδων νότιας θύρας ναού Αγ. Χαράλάμους,
με παλαιοχριστιανικά γλυπτά

ΕΙΚΟΝΑ 17: Λεπτομέρεια κωδωνοστασίου Αγ. Αθανασίου
με παλαιοχριστιανικά γλυπτά

ΕΙΚΟΝΑ 18: Κωδωνοστάσιο
Ναού Προφήτη Ηλία

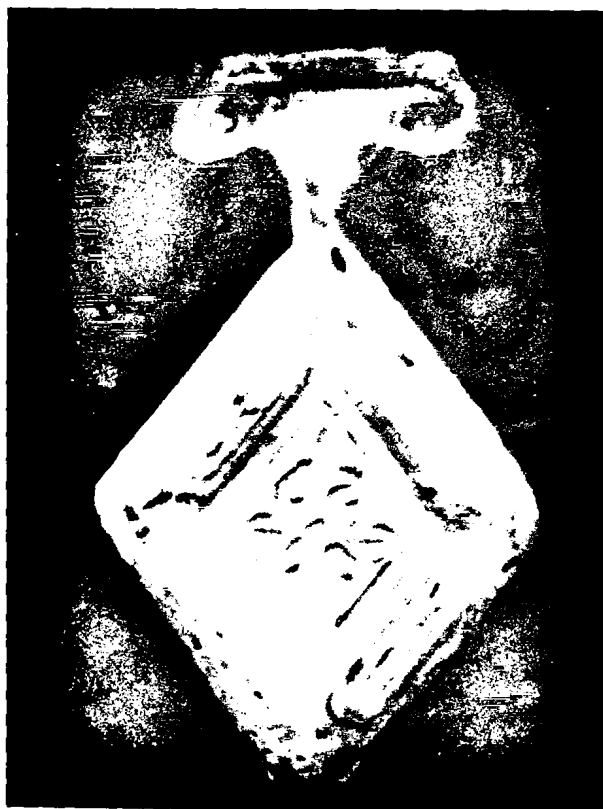

ΕΙΚΟΝΑ 19: Τμήμα
κορινθιακού κιονοκράνου
στο κωδωνοστάσιο
του ναού Προφήτη Ηλία

ΕΙΚΟΝΑ 20: Ρωμαϊκό ανάγλυφο στο κωδωνοστάσιο του ναού Προφήτη Ηλία

ΕΙΚΟΝΑ 21: Παλαιοχριστιανικά γλυπτά αριστερά της νότιας εισόδου του ναού της Φανερωμένης

*Η περιοχή της Πρέβεζας από την οπτική γωνία
του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως,
13^{ος} έως 15^{ος} αι.¹*

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΩΣ ΓΝΩΣΤΟΝ συνδέεται άμεσα με εκείνη της Νικόπολης και της Ναυπάκτου. Ένα μεγάλο μέρος της έρευνας επικεντρώθηκε –και δίκαια– στη διερεύνηση των αιτίων και του χρόνου παρακμής της Νικόπολης.² Ένα μεγάλο αστικό κέντρο, ένας κεντρικός τόπος που παρήκμασε ή που έχασε τη σημασία του, ήταν λογικό να αντικατασταθεί από έναν άλλο με τις κύριες αρμοδιότητες ενός κεντρικού τόπου: διοικητικές, οικονομικές, αλλά και εκκλησιαστικές. Από την εποχή του Λέοντος ΣΤ΄ έγινε σαφές πως το κέντρο μετακινήθηκε νοτιότερα, όταν τη θέση της μητροπόλεως Νικοπόλεως πήρε η Ναύπακτος.³ Σε τοπικό επίπεδο η πλησιέστερη προς την Νικόπολη και την Πρέβεζα εκκλησιαστική έδρα που δημιουργήθηκε ήταν η Κοζύλη (Κοζύλη, το Κοζίλι,⁴ σημερινή Νέα Σαμψούντα)⁵ που μαρτυρείται ωστόσο ως επισκοπή για πρώτη φορά το 1020, όταν ο Βασίλειος Β΄ τη συμπεριέλαβε στις επισκοπές υπό τον Αρχιεπίσκοπο Αχρίδος.⁶ Η επισκοπή Κοζύλης, όμως, δεν αναφέρεται στις μεταγενέστερες Notitiae. Αξιοπρόσεκτη εξαίρεση η μαρτυρία ενός χειρογράφου του 14^{ου}-15^{ου} αιώνα με νομικό περιεχόμενο, ο κώδικας Genevensis 23 (14^{ος}-15^{ος} αιώνας)⁷ που παραδίδει και τη Notitia 10. Μετά τον Χιμάρας υπάρχει παράπλευρη συμπλήρωση, στην οποία μνημονεύεται ο Γλυκός, ο Δραμίου, ο Κοζύλου και ο Πατίγκου.⁸ Η ισχνή παρουσία της Κοζύλης στις τάξεις προκαθεδρίας (Notitiae) ίσως προβληματίζει, δεν είναι ωστόσο κάτι ασύνηθες. Εξάλλου, οι Notitiae συχνά δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματική εκκλησιαστική κατάσταση και πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή.

Για την περίοδο που θα μας απασχολήσει, δηλαδή από το 1204 κι εξής, διαθέτουμε αποσπασματικές και πολλές φορές αντιφατικές πληροφορίες. Πρέπει, όμως, να τονιστεί πως ένα

¹ Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στα πλαίσια του προγράμματος της Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών «Edition des Patriarchatsregisters von Konstantinopel, Band V» (P19818), υπό την εποπτεία του καθηγητού Otto Kresten. Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Fonds zur Förderung der Wissenschaftlichen Forschung (FWF).

² ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1928· ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ 1956· LAURENT 1966.

³ DARROUZÈS 1981, Notitia 10, 327-531· ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1981, 842-846· ΑΚΡΙΤΙΔΗΣ 2003, 220-231.

⁴ SOUSTAL & KODER 1981, 186-187· ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1981, 840-841, 846-856· JANIN 1956, στ. 1004.

⁵ Κατά μία λανθασμένη άποψη η Κοζύλη πήρε τη θέση της Ναυπάκτου τον 11^ο αιώνα, ΣΟΥΛΗΣ 1930, 635.

⁶ GELZER 1893, 46.1-2: *Καὶ τὸν ἐπίσκοπον (αὐτὸν) Κοζύλης κελεύομεν ἔχειν εἰς πᾶσαν τὴν ἐνορίαν αὐτοῦ κληρικούς τε καὶ παροίκους τε*· ΚΡΑΒΑΡΙ 1989, 36· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ἢ ΤΕΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ 2003, 87, 111-114· STEPHENSON 2003, 46 και υποσημ. 59. Η αυθεντικότητα των σιγιλίων έχει αμφισβητηθεί από ορισμένους μελετητές, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ-ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ 1997.

⁷ OMONT 1886, 431-433.

⁸ DARROUZÈS 1981, Notitia 10, 327 (κριτικό υπόμνημα).

μεγάλο τμήμα των ιστορικών στοιχείων το οφείλουμε στο *Ιερόν κωδίκιον* του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως που περιέχει πατριαρχικές και συνοδικές αποφάσεις των ετών 1315-1402 που αποτελεί και τη βάση της παρούσας μελέτης. Ο αριθμός των αποφάσεων που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την Ήπειρο και πιο συγκεκριμένα με τις μητροπόλεις Ναυπάκτου⁹ και Ιωαννίνων¹⁰ και τις επισκοπές τους είναι μεν μικρός αλλά μεγάλης σπουδαιότητας. Ο περιορισμένος αριθμός εγγράφων δεν οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στα χρονικά όρια του ίδιου του *Ιεροῦ κωδικίου* (1315-1402), αλλά σχετίζεται και με τα ιστορικά γεγονότα και τις εξελίξεις τόσο στο χώρο της Ηπείρου όσο και του Βυζαντίου.

Εν πρώτοις θα παρουσιαστούν και θα αναλυθούν οι υπάρχουσες πληροφορίες προκειμένου να ερευνηθεί τότε και γιατί ασχολείται το Πατριαρχείο με την περιοχή της Πρέβεζας και με ποια κριτήρια λαμβάνει τις αποφάσεις του. Στη συνέχεια θα διερευνηθεί γενικότερα κατά πόσο είναι καλός γνώστης τόσο των εκκλησιαστικών πραγμάτων, όσο και των προβλημάτων που αντιμετωπίζει το ποιμνιό του στην περιφέρεια.

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η περιοχή της Πρέβεζας μετά το 1204

Μετά την Δ΄ Σταυροφορία και την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 η περιοχή της Πρέβεζας ενσωματώθηκε στο κράτος της Ηπείρου.¹¹ Παραμένει αδιευκρίνιστο γιατί, αν και στις αποφάσεις των ηπειρωτικών συνόδων¹² αναφέρονται τα ονόματα των επισκοπών Αχελώου,¹³ Αετού,¹⁴ Άρτας,¹⁵ Βελάς,¹⁶ Βόνδιτζας,¹⁷ Βουθρωτού,¹⁸ Χιμάρας,¹⁹ Δραγαμέστου,²⁰ Δρυινοπόλεως²¹ και Ιωαννίνων, απουσιάζουν οι επισκοπές Κοζίλης και Ρωγών. Σε μια επιστολή του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου που χρονολογείται περί το 1232 μνημονεύεται μόνο η μονή Κοζίλης, ο τόπος περιορισμού του μετά την άρση του σχίσματος με την Νίκαια, όπου μάλλον και πέθανε.²² Στην επιστολή του προς τον επίσκοπο Ιωαννίνων παραπονιέται για την εγκατάλειψη και στέρηση που βιώνει και ζητά τη βοήθεια του εν λόγω ιεράρχη.²³ Ο Απόκαυκος δεν απεύθυνε καμιά επιστολή του στον επίσκοπο Κοζίλης, ενόσω ζούσε στη μονή, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στην κοντινή απόσταση μεταξύ μονής και πολυχνίου.²⁴ Είναι

⁹ SOUSTAL & KODER 1981, 210-211· PREISER-KAPELLER 2008, 303-306.

¹⁰ SOUSTAL & KODER 1981, 165-167· PREISER-KAPELLER 2008, 165-167.

¹¹ Για το κράτος της Ηπείρου βλ. ενδεικτικά NICOL 1957· ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ 1990· ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ 1973.

¹² VASILIEVSKI 1896, 288-293· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ 1909, 26· ΒΕΗΣ 1976, 77· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ 1913, 287-288 και 292-294· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ 1907, 234· ΠÉΤΡΙΔΕΣ 1909, 69-100· PRINZING 1981, 19 κ.ε.· ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ 1973, 71-76.

¹³ SOUSTAL & KODER 1981, 101-102· PREISER-KAPELLER 2008, 306.

¹⁴ SOUSTAL & KODER 1981, 102-103· PREISER-KAPELLER 2008, 306.

¹⁵ SOUSTAL & KODER 1981, 113-115· PREISER-KAPELLER 2008, 306-307.

¹⁶ SOUSTAL & KODER 1981, 123-124· PREISER-KAPELLER 2008, 307-308.

¹⁷ SOUSTAL & KODER 1981, 128-129· PREISER-KAPELLER 2008, 308-309.

¹⁸ SOUSTAL & KODER 1981, 132-134· PREISER-KAPELLER 2008, 309· ASDRACHA 1977, 163-164· SOUSTAL 2005.

¹⁹ SOUSTAL & KODER 1981, 136-139· PREISER-KAPELLER 2008, 309-310.

²⁰ SOUSTAL & KODER 1981, 144· PREISER-KAPELLER 2008, 310.

²¹ SOUSTAL & KODER 1981, 146-148· PREISER-KAPELLER 2008, 310.

²² ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1981, 840 και υποσημ. 7· ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ 1973, 94.

²³ KURTZ 1907, 140: *ζῶ καὶ ἐγὼ ἐν ἀσθενείᾳ διάγων ἐν τῇ Κοζύλῃ*. Η μονή ήταν αφιερωμένη στην Θεοτόκο, βλ. ΣΟΥΛΗΣ 1930, 635· ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1981, 859-862.

²⁴ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1981, 858, υποσημ. 63.

σαφές, όμως, ότι προσπάθησε να ζητήσει βοήθεια από ισχυρότερους φίλους, που βρίσκονταν κοντά στον ηγεμόνα της Ηπείρου. Από την άλλη πλευρά, αν και την περίοδο αυτή οι επαφές μεταξύ δυτικού και ανατολικού κράτους είναι εντονότερες από ό,τι σε επόμενες εποχές, κανένα έγγραφο του Πατριαρχείου δεν μνημονεύει κάποιον επίσκοπο Κοζίλης.

Η απουσία κάθε ξεκάθαρης αναφοράς στην επισκοπή Κοζίλης το πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα, δεν πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως *argumentum ex silentio* κατά της ύπαρξης επισκόπων στην έδρα αυτή, καθώς αυτή μπορεί να αποδειχτεί εμμέσως. Στα 1283 ένας ανώνυμος επίσκοπος συμμετείχε στην εκλογή του πατριάρχη Γρηγορίου Κυπρίου²⁵ και του μητροπολίτη Ηρακλείας Γερμανού.²⁶ Ο ιστορικός Γεώργιος Παχυμέρης, μέλος του πατριαρχικού κλήρου ο ίδιος, μας ενημερώνει, ότι ο επίσκοπος Κοζίλης εστάλη το 1283 στην Κωνσταντινούπολη από τον ηγεμόνα της Ηπείρου Νικηφόρο Α΄. Ο ιστορικός αναφέρει ότι είχε υπηρετήσει ιερατικάς τον ναύαρχο του Μανφρέδου Philipro Chinard (PLP 29835), που έγινε κυβερνήτης Κέρκυρας, Αυλώνας, Δυρραχίου, Βουθρωτού, Κανίνων και Βερατίου το 1258 και δολοφονήθηκε κατόπιν εντολής του δεσπότη Μιχαήλ Β΄ το φθινόπωρο του 1266, με σκοπό να προσαρτήσει τα Κάνινα.²⁷ Υπό την υπόδειξη της Μαρίας Σφράντζαινας έψαλε την νεκρώσιμη ακολουθία, ενώ το κεφάλι του Philipro Chinard ήταν τοποθετημένο επί χρυσώ πίνακι. Επρόκειτο λοιπόν όπως φαίνεται για ένα πρόσωπο έμπιστο των Ηπειρωτών ηγεμόνων. Για αυτό και στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον Νικηφόρο Α΄ μετά την αναγγελία του θανάτου του Μιχαήλ Η΄. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς είναι σαφής όταν λέει, ότι ο επίσκοπος Κοζίλης ήρθε στα πλαίσια πρεσβείας του ηγεμόνα της Ηπείρου, ενώ ο επίσης παρευρεθείς στην Κωνσταντινούπολη επίσκοπος Δεβρών (Dibra)²⁸ είχε έρθει για άλλους λόγους. Για την χειροτονία του Κυπρίου και του μητροπολίτη Ηρακλείας επέλεγε ο ανώνυμος ιεράρχης Ηπείρου γιατί σε αντίθεση με τον επίσκοπο Δεβρών υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και όχι στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος.²⁹ Υπήρξε και ένα άλλο κριτήριο, ένα κριτήριο βαρύνουσας σημασίας: *τούτων ἀμφοτέρων ἀκοινώνητον διατηρησάντων τὴν γνώμην τῆς τῶν ἄλλων ἐπιμιξίας, ὅποσοι τῇ καινοτομίᾳ τοῦ δόγματος ἐκόντες ὑπήχθησαν.*³⁰ Ορισμένοι ερευνητές χρονολογούν με βάση το χωρίο αυτό τη χειροτονία του Κοζίλης επί Αρσενίου (τέλη Νοεμβρίου 1254-1261).³¹ Άλλοι πάλι, πιο προσεκτικοί, πιστεύουν πως έλαβε το χρίσμα πριν το 1255.³² Την τελευταία άποψη ενισχύει η παρατήρηση, ότι κατά την πατριαρχία του Αρσενίου, μητροπολίτης Ναυπάκτου ήταν ο Ιωάννης Ξηρός (PLP 20921), που είχε συμμετάσχει στην καθαίρεση του Αρσενίου και είχε υπογράψει την Ένωση της Λυών.³³ Θα ήταν κατά τη γνώμη μου αδιανόητο να επιλεγεί ο επίσκοπος Κοζίλης, αν είχε χειροτονηθεί από τον συγκεκριμένο μητροπολίτη. Πρέπει λοιπόν να έγινε επίσκοπος όχι απλά πριν το 1254/1255 αλλά ήδη πριν από το 1250/1252, πριν αναλάβει δηλαδή την μητρόπολη Ναυπάκτου ο Ξηρός. Το συμπέρασμα που λογικά προκύπτει είναι, ότι η επισκοπή Κοζίλης διέθετε ιεράρχη ήδη πριν το 1250/1252.

²⁵ Για τον Γρηγόριο Κύπριο βλ. ΡΑΡΑΔΑΚΗΣ 1983.

²⁶ Παχυμέρης VII, 14, τ. III, 57. 4-5.

²⁷ Παχυμέρης VII, 14, τ. III, 55-57· SOUSTAL & KODER 1981, 64· NICOL 1984, 13-14.

²⁸ Η επισκοπή Δεβρών μνημονεύεται και σε έγγραφο του Δημητρίου Χωματηνού, βλ. PRINZING 2002, αρ. 102, 336.46, βλ. επίσης αρ. 100, 327.22 και αρ. 124, 392.8 (θέμα Δεβρών)· DARROUZÈS 1981, αρ. 13, Appendix 2, 372.855: ο Δεύρης· ΚΡΑΒΑΡΙ 1989, 36 και 42 υποσημ. 94.

²⁹ Γρηγοράς VI, 1, τ. I, 164.10-13· VAN DIETEN 1973, 147.

³⁰ Γρηγοράς VI, 1, τ. I, 164.7-9.

³¹ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ 1981, 38· ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ 1999, 132-133. Για τον Αρσένιο και το κίνημα των Αρσενιατών βλ. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ 1999.

³² PREISER-KAPPELLER 2008, 311.

³³ Παχυμέρης IV 6, τ. II, 349.1· PIERALLI 2006, 406.21-22· LAURENT 1971, αρ. 1316· DARROUZÈS 1984, αρ. 65· PREISER-KAPPELLER 2008, 304.

Μετά τη λαμπρή στιγμή στην καριέρα του (χειροτονία Κυπρίου) εξαφανίζεται από το προσκήνιο ο ανώνυμος ιεράρχης. Ίσως η Κοζίλη λίγα χρόνια αργότερα (1285/1294) να περιήλθε υπό λατινική κυριαρχία και να οργανώθηκε σε λατινική επισκοπή, αν και υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι το 1300 και το 1305 ελεγχόταν από την Άννα Παλαιολογίνα (PLP 10933).³⁴ Σύμφωνα με μία άποψη, η Κοζίλη κατά την Φραγκοκρατία συνενώθηκε με την επισκοπή Ρωγών,³⁵ της οποίας ο επίσκοπος τιτλοφορούνταν *Ρωγών και Κοζύλης* και υπετάγη στη Δυτική Εκκλησία.³⁶ Όμως η μαρτυρία του Παχυμέρη αντικρούει όποια χρονολόγηση της συγχώνευσης τουλάχιστον το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα. Επίσης, σε χειρόγραφο του 13^{ου} αιώνα, τον Sinait. gr. 1117 (13^{ος} αι.),³⁷ που παραθέτει τη Notitia 13, οι Ρωγοί εμφανίζονται συνενωμένοι με την Άρτα.³⁸

Η Κοζίλη τον 14^ο αιώνα είχε συνενωθεί με τη Χιμάρα όπως καταδεικνύει η παραίτηση από την επισκοπή Χιμάρας και Κοζύλης το 1360 του Λατίνου επισκόπου Νικολάου (PLP 20417).³⁹ Πρόκειται για τη μοναδική φορά που η ηπειρωτική αυτή επισκοπή αναφέρεται ρητά στις αποφάσεις του Πατριαρχείου, οι οποίες διασώζονται στο *Ιερόν κωδίκιον*. Ο φρα Νικόλαος όχι μόνο παραιτήθηκε από την επισκοπή του, αλλά προσήλθε και στην Ορθοδοξία παρέχοντας ομολογία πίστεως στις 4 Δεκεμβρίου 1360.⁴⁰ Ανάμεσα στις πολλές ομολογίες πίστεως Λατίνων που γίνονται ορθόδοξοι και οι οποίες διασώζονται στο κατάστιχο του Πατριαρχείου, είναι η μόνη ενός μέλους του Λατινικού κλήρου. Ο G. Fedalto στο έργο του για τη Λατινική εκκλησία στην Ανατολή δυστυχώς δεν αναφέρει ούτε την επισκοπή, ούτε τον Φρα Νικόλαο⁴¹ που ήταν μοναχός του τάγματος των Δομινικανών. Μοναστήρι Δομινικανών υπήρχε ήδη από το 1278 στο Δυρράχιο. Πρόκειται για τη μονή Αγίου Δομένικου, στην οποία είχε υπάρξει μάλιστα μοναχός ο Δομένικος Thoria (PLP 7741), Λατίνος επίσκοπος Δυρραχίου το 1359.⁴² Όπως πολλά μέλη του εν λόγω τάγματος,⁴³ ο Φρα Νικόλαος ήξερε ελληνικά, καθότι τα δύο κείμενα που συνέταξε⁴⁴ και η υπογραφή του⁴⁵ ήταν στα ελληνικά. Δεν μπορούμε όμως να συνάγουμε βέβαια συμπεράσματα για το επίπεδο των γνώσεων του, καθώς τα δύο έγγραφα είναι αντίγραφα των πρωτοτύπων και οι υπογραφές δεν είναι ιδιόχειρες.

Μυστήριο παραμένει η αιτία αυτής του της απόφασης. Η Μ.-Η. Congourdeau διαβλέπει

³⁴ ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 83-90· NICOL 1984, 50-61.

³⁵ SOUSTAL & KODER 1981, 251-252.

³⁶ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ 1981, 38-39· ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 94.

³⁷ GARDTHAUSEN 1886, 229· DARROUZÈS 1981, 136 και 442.

³⁸ DARROUZÈS 1981, Notitia 13, 363.585-586. Ο DARROUZÈS 1981, 148 σημειώνει: «On ne sait si Arta et Rhogoi coexistèrent un certain temps comme évêches distincts; dans les notices, Arta apparaît seulement après Rhogoi».

³⁹ Patriarchatsregister III, αρ. 252 (4 Δεκεμβρίου 1360), 472· DARROUZÈS 1977, αρ. 2439· ΜΙΤΣΙΟΥ & ΠΡΕΙΣΕΡ-ΚΑΠΕΛΛΕΡ 2010, 250-251.

⁴⁰ Patriarchatsregister III, αρ. 253 (Δεκέμβριος 1360), 474-476· DARROUZÈS 1977, αρ. 2439· ΜΙΤΣΙΟΥ & ΠΡΕΙΣΕΡ-ΚΑΠΕΛΛΕΡ 2010, 250-251.

⁴¹ FEDALTO 1976.

⁴² ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ 1885· THALLÓCZY et al. 1913-1918, I, 142, 163-165, 202, 218, 239· II, 35, 36· ŠUFFLAY 1916, 279-280· ALTANER 1924, 158 και υποσημ. 18· SCHMITT 2001, 136 και υποσημ. 261.

⁴³ Το θέμα αυτό το μελέτησε ο ALTANER 1934, χωρίς όμως να συμπεριλάβει την περίπτωση του Νικολάου.

⁴⁴ Patriarchatsregister III, αρ. 252 (4 Δεκεμβρίου 1360) και αρ. 253 (Δεκέμβριος 1360), 472-477· DARROUZÈS 1977, αρ. 2439· ΜΙΤΣΙΟΥ & ΠΡΕΙΣΕΡ-ΚΑΠΕΛΛΕΡ 2010, 250-251.

⁴⁵ Patriarchatsregister III, αρ. 253 (Δεκέμβριος 1360), 476. 37-43: *Και εις την περι τούτου ασφάλειαν και βεβαίωσιν γεγονυία και ή παρούσα μου έγγραφος ομολογία, ην έποιησάμην υπό Θεω μάρτυρι και τοις άγίοις αυτού άγγέλοις, πιστωθείσα άνωθεν μέν ήμετέρα οικειοχείρω προταγή, κάτωθεν δέ υπογραφη. Έπεδόθη τη άγιωτάτη καθολική και άποστολική εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως κατά μήνα δεκέβριον της ιδης· ινδικτιώνος έτους ζσϋωσϋέξηκοστού έννάτου †*

† Έγώ Νικόλαος οικεία χειρι υπέταξα†.

λόγους ειλικρινούς προσηλυτισμού, αλλά δεν τεκμηριώνει την άποψή της.⁴⁶ Ο Darrouzès⁴⁷ κάνει την υπόθεση, ότι μπορεί να οφείλεται στην εκλογή ενός μητροπολίτη Ναυπάκτου.⁴⁸ Αλλά μητροπολίτης Ναυπάκτου εξελέγη δύο χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1362, όταν ο επίσκοπος Κεφαλληνίας μετετέθη στην Ναύπακτο.⁴⁹ Δεν αποκλείεται να πρόκειται πράγματι για καθαρά προσωπική του επιλογή, αν σκεφτεί κανείς την προσχώρησή του στην Ορθοδοξία, φαινόμενο όχι άγνωστο τουλάχιστον στη νότια Δαλματία και τη Ζέτα.⁵⁰ Όμως, η παραίτηση του Φρα Νικολάου δε φαίνεται άσχετη προς τις πολιτικές εξελίξεις στην περιοχή. Το 1358 η Χιμάρα κατείχετο από τον δεσπότη Ιωάννη Κομνηνό Ασάν, τον αδελφό του Βούλγαρου τσάρου Ιβάν Αλεξάνδρου, που τοποθετήθηκε από τον Στέφανο Δουσάν διοικητής Βερατίου, Αυλώνος και Κανίνων.⁵¹ Επιπλέον, το 1359 οι Αλβανοί εδραιώνονται στην Ήπειρο με αποτέλεσμα η λατινική επισκοπή Χιμάρας και Κοζίλης να γειτνιάζει με τον Πέτρο Λιόσια (PLP 14983) που κατείχε την Άρτα και τους Ρωγούς.⁵² Εάν η παραίτηση του Νικολάου έγινε κατόπιν συνεννόησης με το αλβανικό στοιχείο ή την Ορθόδοξη εκκλησία ή με άλλους παράγοντες –ίσως στα Ιωάννινα– προκειμένου να αποκομίσει κάποια προσωπικά οφέλη παραμένει αδιευκρίνιστο.

Είναι δύσκολο επίσης να αποφανθούμε για το πότε οι δύο επισκοπές συνενώθηκαν. Η Χιμάρα υπαγόταν μετά το 1204 στη μητρόπολη Ναυπάκτου. Το 1280 ελεγχόταν από τους Αηίου, αλλά μετά τη μάχη στο Βεράτιο το 1281 ήταν άλλοτε τμήμα του κράτους της Ηπείρου και άλλοτε του Βυζαντίου.⁵³ Στο *Ιερὸν κωδίκιον* μαρτυρείται σε απόφαση του Μαΐου-Ιουλίου 1315 ένας ανώνυμος επίσκοπος εξαιτίας μιας αντιπαράθεσής του με την σταυροπηγιακή μονή Μεσοποτάμου στο θέμα Βαγενητίας.⁵⁴ Όμως, ήδη έναν αιώνα πριν, το 1225, μνημονεύεται στην αλληλογραφία του Απόκαυκου ένας επίσκοπος Χιμάρας που βρισκόταν σε αντιδικία με τον μοναχό Νίκωνα περί μιας σταυροπηγιακής μονής, πάλι στο θέμα Βαγενητίας.⁵⁵ Ίσως πρόκειται για τον Γεώργιο Χιμάρας, αποδέκτη επιστολής του Απόκαυκου περί το 1230/1232.⁵⁶ Επειδή οι ομοιότητες των στοιχείων είναι πάρα πολλές μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρόκειται και στις δύο περιπτώσεις για την ίδια μονή. Από το πατριαρχικό έγγραφο του 1315 πληροφορούμαστε πως η Μονή είχε αποκτήσει στο μεταξύ δικαιώματα και υπομνήματα πατριαρχικά από πατριάρχες πριν τον Ιωάννη Γλυκύ (1315-1320) που επικύρωναν το καθεστώς της ως πατριαρχικής. Η έριδα, λοιπόν, ξεκίνησε την εποχή της αντιπαράθεσης Νίκαιας-Ηπείρου και συνεχίστηκε πολλά χρόνια αργότερα, όπως και η αντιπαλότητα μεταξύ Βυζαντίου και Δεσποτάτου. Το συγκεκριμένο θέμα αποδεικνύει ποιον ενδεχομένως πολιτικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι πατριαρχικές μονές σε περιοχές σαν κι αυτή της Ηπείρου ως συνδετικός κρίκος με το Πατριαρχείο. Η πατριαρχική απόφαση είναι όμως εδώ σημαντική και για έναν επιπλέον λόγο: ο επίσκοπος Χιμάρας σύμφωνα με τα λεγόμενα του πατριάρχη είχε καθαιρεθεί από τους προκατό-

⁴⁶ CONGOURDEAU 1991, 408· MITSIOU & PREISER-KAPPELLER 2010, 248.

⁴⁷ DARROUZÈS 1977, αρ. 2439 (Critique).

⁴⁸ DARROUZÈS 1977, αρ. 2446 : «La renonciation explicite de cet évêque latin à son titre épiscopal est peut-être en rapport avec la nomination d'un métropolitain de Naupacte» Patriarchatsregister III, αρ. 254 (Σεπτέμβριος 1362), 478-483.

⁴⁹ Patriarchatsregister III, αρ. 254 (Σεπτέμβριος 1362), 478-482· DARROUZÈS 1977, αρ. 2446.

⁵⁰ FINE 1994, 117.

⁵¹ Βλ. SOUSTAL & KODER 1981, 136-137.

⁵² NICOL 1984, 139-142· SOUSTAL & KODER 1981, 70-71· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 127-131.

⁵³ SOUSTAL & KODER 1981, 136-137.

⁵⁴ Patriarchatsregister I, αρ. 2 (Μάιος-Ιούλιος 1315), 114-120· DARROUZÈS 1977, αρ. 2030. Για τη μονή βλ. SOUSTAL & KODER 1981, 206-207.

⁵⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ 1913, 292-294· NICOL 1984, 76-77.

⁵⁶ RÉTRIDÈS 1909, αρ. 4, 5-6· ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ 1988, 131 και 237.

χους του, αλλά φαίνεται πως εκείνος αφηφούσε τις αποφάσεις της Κωνσταντινούπολης,⁵⁷ φαινόμενο αρκετά διαδεδομένο τον 14^ο αιώνα.

Η Χιμάρα ανήκε προφανώς στις επισκοπές που δόθηκαν στην νεοδημιουργηθείσα το 1318 –ή το 1285 σύμφωνα με μια άλλη άποψη—⁵⁸ μητρόπολη Ιωαννίνων. Συνεπώς μπορεί να μετατράπηκε σε λατινική επισκοπή μετά το 1318, ίσως μετά το 1337,⁵⁹ χωρίς να αποκλείεται η Κοζίλη να είχε αποκτήσει Λατίνο επίσκοπο νωρίτερα. Μετά την παραίτηση του Φρα Νικολάου το 1360 δεν μαρτυρούνται σε κανένα έγγραφο ορθόδοξοι ιεράρχες στις δύο επισκοπές.

Από όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω συμπεραίνουμε ότι το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ασχολείται με την περιοχή της Πρέβεζας όταν προκύπτει συγκεκριμένος εκκλησιαστικός ή πολιτικός λόγος. Σημαντικό είναι ότι η παρουσία πατριαρχικών μονών στην περιοχή παρείχε το δικαίωμα ανάμειξης στις εσωτερικές υποθέσεις των τοπικών επισκοπών. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, όπως με τη λατινική επισκοπή Κοζίλης-Χιμάρας δεν γνωρίζουμε αν και ποιο ρόλο έπαιξε το Πατριαρχείο στην παραίτηση του Φρα Νικολάου και πώς αξιοποίησε την ευκαιρία που του δόθηκε.

Η περιοχή της Πρέβεζας και οι μητροπόλεις Ναυπάκτου και Ιωαννίνων

Το ερώτημα γιατί και πότε ασχολείται η κεντρική εκκλησιαστική αρχή με την εν λόγω περιοχή και με ποια κριτήρια λαμβάνει τις αποφάσεις της, μπορούμε να το ερευνήσουμε περαιτέρω με βάση τις αποφάσεις για τις μητροπόλεις Ναυπάκτου και Ιωαννίνων το 14^ο αιώνα, στην οποία υπήχθη διαδοχικά η Κοζίλη, που είναι σαφώς περισσότερες.

Μετά το 1204 η Ναύπακτος ανήκε στο κράτος της Ηπείρου με πιο επιφανή μητροπολίτη τον Ιωάννη Απόκαυκο.⁶⁰ Είναι η εποχή του σχίσματος με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως που εδρεύει στη Νίκαια και που το 1232 οδήγησε τον Απόκαυκο σε παραίτηση.⁶¹ Το 1294 η Ναύπακτος δόθηκε στον Φίλιππο του Τάραντα ως προίκα από τη σύζυγό του Θαμάρ.⁶² Σε έγγραφο του 1300 αναφέρεται ότι ο ορθόδοξος μητροπολίτης Ναυπάκτου εκλεγόταν από τοπική σύνοδο με υπόδειξη των ηγεμόνων της Ηπείρου,⁶³ αλλά από το 1307 υπήρχε λατινική επισκοπή με πρώτο μαρτυρημένο επίσκοπο τον Rostagnus Candola (μέχρι το 1329).⁶⁴ Το 1318 ή το 1285 χάνει ανάμεσα στις άλλες επισκοπές (Βελάς, Βουθρωτού-Γλυκέως, Δρυινουπόλεως) και τη Χιμάρα που προσκυρώνονται στην μητρόπολη Ιωαννίνων.⁶⁵

Μετά από ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, το Σεπτέμβριο του 1362 καταγράφεται στο κα-

⁵⁷ Patriarchatsregister I, αρ. 2 (Μάιος-Ιούλιος 1315), 118.57-59· DARROUZÈS 1977, αρ. 2030.

⁵⁸ Ο ΑΣΩΝΙΤΗΣ 1995, 293-319 τοποθετεί το γεγονός το 1284, δέχεται δηλαδή την αξιοπιστία του πατριαρχικού εγγράφου του 1365, πρβλ. και ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ 1928, 9-11. Σύμφωνα με τον KRESTEN 1983, 113-132, κυρίως 131, το έγγραφο του 1337 αποδεικνύει ότι οι εκκλησιαστικές επαφές μεταξύ Βορειοδυτικής Ελλάδας και Κωνσταντινούπολης δε διακόπηκαν ποτέ πλήρως.

⁵⁹ Το 1337 κατέλαβε το Δεσποτάτο για σύντομο χρονικό διάστημα ο Ανδρόνικος Γ', βλ. Γρηγοράς XI 6,1, τ. I 544.19-545.15· KRESTEN 1983, 118-119.

⁶⁰ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ 1988· ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ 2000· βλ. επίσης PREISER-KAPPELLER 2008, 304.

⁶¹ Το Πατριαρχείο με την άρση του σχίσματος επέδειξε τη δύναμή του και απέστειλε το 1233 το μητροπολίτη Αγκύρας Χριστόφορο ως έξαρχο του Γερμανού Β', βλ. σχετικά KURTZ 1907· ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ 1973, 91-95.

⁶² NICOL 1984, 44-49.

⁶³ FEDALTO 1981, 440· FEDALTO 1976, 167· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 240.

⁶⁴ DELORME & TAUTU 1955, αρ. 20, 33-34· ΧΡΥΣΟΣ 1976, 343-344 υποσημ. 5.

⁶⁵ ΧΡΥΣΟΣ 1976.

τάστιχο του Πατριαρχείου η απόφαση της Συνόδου⁶⁶ να μετατεθεί στην μητρόπολη Ναυπάκτου ο επίσκοπος Κεφαλληνίας, ο οποίος ήδη πριν από αυτή τη μετάθεση φρόντιζε για τα δίκαια της συγκεκριμένης μητρόπολης. Σημαντική είναι η αιτιολόγηση της απόφασης: η Ναύπακτος έμεινε για χρόνια χωρίς αρχιερέα, το ποίμνιο περιπλανήθηκε χωρίς ποιμένα. Αιτία της απουσίας ιεράρχη ήταν η πολιτική αναστάτωση (ή τών πραγμάτων άνωμαλία και σύγχυσις) που προκλήθηκε στην περιοχή (έκεισε).⁶⁷ Ο συγκεκριμένος μητροπολίτης σύντομα ήρθε σε ρήξη με το Πατριαρχείο, που σε έγγραφό του κάνει λόγο για αποστασία. Γι' αυτό το λόγο, τον Μάρτιο του 1365 ο μητροπολίτης Ιωαννίνων Σεβαστειανός (PLP 25063) γίνεται πρόεδρος Ναυπάκτου έως τον Ιούλιο 1367. Αυτός και οι διάδοχοί του απέκτησαν τη διοίκηση των επισκοπών της Ναυπάκτου και της μητροπόλεως Ιωαννίνων, άρα και της επισκοπής Κοζύλης μέχρι την απομάκρυνση των Λατίνων.⁶⁸ Η Σύνοδος, δηλαδή, ελπίζει ακόμη πως οι Λατίνοι θα απομακρυνθούν από την περιοχή.

Το Πατριαρχείο επιχειρηματολογεί, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, αποδίδοντας τα προβλήματα στην περί που τὰ έσπέρια μέρη κειμένη άγιωτάτη μητρόπολιν Ναυπάκτου στο άστατο και το ευμετάβολο των καιρών.⁶⁹ Παράλληλα περιγράφει την ανύψωση της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη, αλλά η αξιοπιστία των δεδομένων του εν λόγω εγγράφου έχει αμφισβητηθεί, καθώς χρονολογεί την κατάληψη της Ναυπάκτου και τον προβιβασμό των Ιωαννίνων σε μητρόπολη το 1285.⁷⁰

Αλλά κάθε προσπάθεια να ερμηνευτούν οι πατριαρχικές αποφάσεις περνά από το κεντρικό ζήτημα της επικοινωνίας με την περιοχή. Περί το 1337/1340, στα πλαίσια της επιχείρησης του Ανδρονίκου Γ' υπήρχε ακόμη επικοινωνία μεταξύ Πατριαρχείου και Ηπείρου. Το 1340 το Πατριαρχείο κατέβαλε μάλιστα προσπάθεια να αναδιοργανώσει την εκκλησιαστική ιεραρχία της Ηπείρου.⁷¹ Στα 1365 ο πατριάρχης Φιλόθεος μαρτυρεί ότι οι πολιτικές αναταραχές και ανακατατάξεις εμπόδιζαν τους εκλεγμένους μητροπολίτες να μεταβούν στις έδρες τους. Τρεις είχαν εκλεγεί στα Ιωάννινα, αλλά μόλις δύο κατάφεραν να φτάσουν στο ποίμνιό τους, ένας εκ των οποίων ήταν ο προαναφερθείς Σεβαστειανός που από τον Μάιο του 1365 έως πριν τον Ιούλιο του 1367 υπήρξε και πρόεδρος Λευκάδος.⁷² Ο Σεβαστειανός εκδιώχθηκε από τον Θωμά Πρελούμποβιτς (PLP 23721) αλλά το 1371 διατάσσεται να επιστρέψει στην έδρα του ή να πάει στην Κωνσταντινούπολη συνοδεύοντας τον μητροπολίτη Ναυπάκτου.⁷³ Επρόκειτο για τον πρώην αρχιεπίσκοπο Λευκάδος Ματθαίο, που το 1367 εκλέχθηκε μητροπολίτης Ναυπάκτου. Ο Ματθαίος διέμενε στην Άρτα αφού οι Λατίνοι κυρίαρχοι της Ναυπάκτου, δηλαδή τα καταλανικά δουκάτα Αθηνών και Νέων Πατρών (από το 1361), τον εκδιώξαν από την εκκλησιαστική του έδρα.⁷⁴

Ενδιαφέρουσα είναι η στάση του Πατριαρχείου έναντι του αλβανικού στοιχείου της περιοχής.

⁶⁶ Patriarchatsregister III, αρ. 254 (Σεπτέμβριος 1362), 478-482· DARROUZÈS 1977, αρ. 2446.

⁶⁷ Patriarchatsregister III, αρ. 254 (Σεπτέμβριος 1362), 480.20-32.

⁶⁸ MIKLOSICH & MÜLLER 1860-1862, I, αρ. 212 (Μάιος 1365), 468-472, κυρίως 469· DARROUZÈS 1977, αρ. 2488· PREISER-KAPPELLER 2008, 166-167· ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2003, 56.

⁶⁹ MIKLOSICH & MÜLLER 1860-1862, I, αρ. 212 (Μάιος 1365), 469.

⁷⁰ ΧΡΥΣΟΣ 1976, 338-345· ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2003, 54-55.

⁷¹ Patriarchatsregister II, αρ. 133 (Νοέμβριος 1340), 256-258· DARROUZÈS 1977, αρ. 2181· KRESTEN 1983, 130-131· ASDRACHA 1977, 161.

⁷² MIKLOSICH & MÜLLER 1860-1862, I, αρ. 212 (Μάιος 1365), 468-472· DARROUZÈS 1977, αρ. 2488.

⁷³ MIKLOSICH & MÜLLER 1860-1862, I, αρ. 324 (Σεπτέμβριος 1371), 587· DARROUZÈS 1977, αρ. 2629.

⁷⁴ MIKLOSICH & MÜLLER 1860-1862, I, αρ. 235 (Ιούλιος 1367), 493-494· DARROUZÈS 1977, αρ. 2530· PREISER-KAPPELLER 2008, 305. Λατίνος Αρχιεπίσκοπος Ναυπάκτου το 1367 ήταν ο Donatus de Benevento, FEDALTO 1976, 168. Αξιοσημείωτο είναι ότι βάσει παπικών φορολογικών εγγράφων η λατινική αρχιεπισκοπή Ναυπάκτου το 1366 και το 1367 έπρεπε να καταβάλει στη Ρώμη 33 1/3 φλωρίνια, βλ. HOBERG 1949, 85.

Το 1379 ο Μπούα Σπάτα (*PLP* 26527) θέτει τη Ναύπακτο υπό αλβανική κυριαρχία.⁷⁵ Ο μητροπολίτης Κέρνιτζας Ματθαίος (*PLP* 17364) που τον Σεπτέμβριο του 1380⁷⁶ είχε σταλεί ως απεσταλμένος του στην Κωνσταντινούπολη μεταφέροντας αναφορές για τον αυτοκράτορα και τον Πατριάρχη μετατέθηκε το 1381 στην Ναύπακτο.⁷⁷ Φαίνεται, λοιπόν, πως η στάση του Πατριαρχείου έναντι των Αλβανών ηγεμόνων δεν ήταν αρνητική δεδομένου ότι παρά την αλβανική παρουσία στην Ναύπακτο εκλέχθη μητροπολίτης, ενώ λίγα χρόνια νωρίτερα είχε επιλεγεί ως έδρα του Ναυπάκτου η Άρτα.⁷⁸

Από όλα τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι κριτήρια των αποφάσεων του Πατριαρχείου είναι οι πολιτικές συγκυρίες, οι πολιτικές επιταγές, αλλά και η υπάρχουσα ή μη δυνατότητα επικοινωνίας μέσω κάποιων διαύλων. Το Πατριαρχείο φαίνεται να τείνει στην επιλογή προσώπων από κοντινές περιοχές που είναι γνώστες της επικρατούσας κατάστασης στον ηπειρωτικό χώρο. Παρόλα αυτά ζητούνται ως συνήθως γραπτές διαβεβαιώσεις για την καταλληλότητα του υποψηφίου, οι οποίες βρίσκουν το δρόμο τους στην Κωνσταντινούπολη. Η μετάθεση του Ματθαίου από τη Λευκάδα το 1367 στην μητρόπολη Ναυπάκτου έγινε ύστερα από τη θετική γραπτή μαρτυρία των τοπικών αρχόντων.⁷⁹ Κάποια από τα πρόσωπα στρέφονται εξ ιδίας πρωτοβουλίας στον Πατριάρχη, άλλοτε συνδυάζουν μια εκκλησιαστική με μια πολιτική αποστολή.

Το κατά πόσο είναι καλός γνώστης τόσο των εκκλησιαστικών πραγμάτων, όσο και των προβλημάτων που αντιμετωπίζει το ποίμνιό της στην περιφέρεια είναι δύσκολο να απαντηθεί. Οι αναφορές τοπικών εκπροσώπων, κληρικών ή μοναχών και η μαρτυρία ιεραρχών που έρχονταν στην Κωνσταντινούπολη τον 14^ο αιώνα εμπεριείχαν ίσως μαρτυρίες των δυσκολιών που το ποίμνιο αντιμετώπιζε υπό Λατινική κυριαρχία. Όμως, το Πατριαρχείο ακολουθώντας μια πάγια θα λέγαμε τακτική του δεν υπεισέρχεται συνήθως σε λεπτομέρειες.

Σε άλλες πάλι περιπτώσεις η άγνοια περί της εκκλησιαστικής κατάστασης και τάξης στην περιφέρεια είναι ανεξήγητη. Το 1394 δόθηκαν κατ' επίδοσιν στον μητροπολίτη Κορίνθου Θεόγνωστο (*PLP* 7070) η Κέρκυρα και η Λευκάδα. Αλλά υπό την προϋπόθεση ότι δεν είχαν προηγουμένως δοθεί στον Ιωαννίνων με πατριαρχική γραφή.⁸⁰ Ο πατριάρχης και η Σύνοδος δεν ήταν σίγουροι για το καθεστώς που επικρατούσε και για τις ίδιες τους τις αποφάσεις. Σε άλλες, τέλος, περιπτώσεις το Πατριαρχείο καλούνταν να βγάλει από την άγνοια το ποίμνιό του, όπως το 1371, όταν οι κάτοικοι των επισκοπών Λαρίσης δήλωσαν πως δε θυμούνταν αν τελούσαν υπό τον θρόνο Λαρίσης.⁸¹

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι η Πρέβεζα αποτελεί ένα τμήμα εκκλησιαστικής περιφέρειας, με την οποία το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν έχει συνεχόμενη επικοινωνία. Παρ' όλα αυτά προσπαθεί να εκμεταλλευτεί κάθε ευκαιρία που του παρέχεται να αποκαταστήσει την εκκλησιαστική τάξη και να αυξήσει την επιρροή του στην περιοχή εγκαθιστώντας ιεράρχες στις μητροπόλεις, που με τη σειρά τους θα εκλέξουν επισκόπους, που ως ποιμένες θα περυσυλλέξουν το πλανηθέν ποίμνιο.

⁷⁵ ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 136-137.

⁷⁶ ΜΙΚΛΟΣΙΧ & ΜÜLLER 1860-1862, II, αρ. 336 (Σεπτέμβριος 1380), 11-12· DARROUZÈS 1979, αρ. 2708.

⁷⁷ ΜΙΚΛΟΣΙΧ & ΜÜLLER 1860-1862, II, αρ. 342 (Μάρτιος 1381), 23-25· DARROUZÈS 1979, αρ. 2714.

⁷⁸ OSSWALD 2007, 139.

⁷⁹ ΜΙΚΛΟΣΙΧ & ΜÜLLER 1860-1862, I, αρ. 235 (Ιούλιος 1367), 493· DARROUZÈS 1977, αρ. 2530: *ψήφω συνοδική τὸν ἑαυτῆς ποιμένα καὶ πρόεδρον εἴληφεν, ἄνδρα συνετὸν καὶ πολλακίς ὑπὲρ εὐσεβείας διηγωνισμένον τὲ καὶ παθόντα, ὡς ἔδειξεν ἢ ἡμῖν ὑπὲρ αὐτοῦ πεμφθεῖσα κοινὴ παρὰ τῶν ἐκεῖ τοπαρχῶν, ἔτι δὲ καὶ τῶν ἄλλων πάντων ἐκκρίτων τὲ καὶ λογάδων καὶ τῶν τοῦ κλήρου ἔγγραφος μαρτυρία.*

⁸⁰ ΜΙΚΛΟΣΙΧ & ΜÜLLER 1860-1862, II, αρ. 465 (Σεπτέμβριος 1394), 213· DARROUZÈS 1979, αρ. 2969.

⁸¹ ΜΙΚΛΟΣΙΧ & ΜÜLLER 1860-1862, I, αρ. 325/I (Σεπτέμβριος 1371), 587-588· DARROUZÈS 1979, αρ. 2630.

Abstract

Ekaterini MITSIOU: *The region of Preveza from the point of view of the Patriarchate of Constantinople, 13th-15th centuries*

The present paper has been dealt with the decisions of the Patriarchate of Constantinople for the region of Preveza from the 13th to the 15th centuries preserved in the so-called Register of the Patriarchate of Constantinople (Vind. hist. gr. 47 and 48). Those decisions are related either to the bishopric Kozile or to the fate and adventures of the Metropolis Naupaktos.

The bishopric Kozile is mentioned only once in the Register of the Patriarchate of Constantinople. The document is the abdication in 1360 of the Latin bishop of Chimara and Kozile Nicolaos, who became also orthodox giving a confession of faith. However, further information can be drawn from other sources. The historian George Pachymeres informs us for example that in 1283 the bishop of Kozile participated in the election of the Patriarch Gregorios Kyprios and of the Metropolit of Herakleia.

The decisions about the Metropolis Naupaktos were much more helping, as they enabled us to survey why and when the central ecclesiastical authority dealt with this region and under which criteria she made her decisions. Finally, it was also important on the basis of these decisions to study in general to what extent the Patriarchate knew the ecclesiastical situation and the problems of its fold in the periphery.

Πηγές

- Γρηγοράς = έκδ. SCHOPEN L., 1829, *Nicephori Gregorae Historiae Byzantinae I*, Bonn (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* 29)
- Παχυμέρης = έκδ. FAILLER A. & LAURENT V., 1984, *Georges Pachymérés, Relations historiques*, Paris (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 24/1-2)· FAILLER A., 1999, *Georges Pachymérés, Relations historiques*, Paris (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 24/3-4) και FAILLER A., 2000, *Georges Pachymérés, Relations historiques* (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 24/5: Indices), Paris
- Patriarchatsregister I = έκδ. HUNGER H. & KRESTEN O., 1981, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel I*, Wien (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 19/1)
- Patriarchatsregister II = έκδ. HUNGER H., KRESTEN O., KISLINGER E. & CUPANE C., 1995, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel II*, Wien (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 19/2)
- Patriarchatsregister III = έκδ. KODER J., HINTERBERGER M. & KRESTEN O., 2001, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel III*, Wien (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 19/3)

Βιβλιογραφία

- ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ, 1928, Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἰωαννίνων, *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 3, 3-49
- ΑΚΡΙΤΙΔΗΣ Ν.Σ., 2003, *Ἡ Ἐκκλησιαστική Γεωγραφία του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπό τον 9^ο αἰ. μ.Χ. μέχρι το 1453*, Θεσσαλονίκη
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ.Ν., 2005, *Το Νότιο Ἰόνιο κατά τον Ὀψιμο Μεσαίωνα*, Αθήνα
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σπ., 1995, Παρατηρήσεις αναφερόμενες στο πρόβλημα της χρονολόγησης της προαγωγῆς της επισκοπῆς Ἰωαννίνων σε μητρόπολη, *Βυζαντικά* 13, 295-318
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ Π., 1999, *Τὸ κίνημα τῶν Ἀρσενιατῶν (1261-1310). Ἰδεολογικὲς διαμάχες τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα
- ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ Ι., 2000, *Ἄπαντα Ἰωάννου Ἀποκαύκου. Συλλογὴ τῶν μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων τοῦ ἐπιφανοῦς καὶ λογίου μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Ἰωάννου Ἀποκαύκου (ἀρχές 13^{ου} αἰῶνος)*, Ναύπακτος (Πατέρες της Ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς της δυτικῆς Ἑλλάδος 1)
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Γ., 1956, Πότε παρήκμασε καὶ ἐξέλιπε καὶ ἐκκλησιαστικῶς ὡς μητρόπολις ἡ Νικόπολις καὶ ἀνεδείχθη ἡ Ναύπακτος, στο: ΣΤ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ & Π. ΖΕΠΟΣ (Επιμ.), *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, II, Αθήνα, 150-205
- ΚΟΡΩΣΗΣ Μ.Σ., 2003, *Τα βυζαντινά Γιάννενα· Κάστρο (πόλη), Εῶκαστρο, Κοινωνία, Διοίκηση, Οικονομία*, Αθήνα
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ἢ ΤΕΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΑΔΟΥ Ε., 2003, *Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Πρώτης Ἰουστινιανῆς*, Θεσσαλονίκη (Διδακτορικὴ Διατριβή)
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1988, *Ἰωάννης Ἀπόκαυκος. Συμβολὴ στην ἐρευνα του βίου καὶ του συγγραφικοῦ ἔργου του*, Αθήνα (Ἱστορικὲς Μονογραφίες 6)
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινός περιλήψεως της ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἡπειρωτικῆς Πόλεως Ἄρτης καὶ της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Φ., 1981, *Ἡ ἐκκλησία της Ἡπείρου. Ἰδρυσις, οργανωσις καὶ ἐξέλιξις αὐτῆς*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., 1909, Συνοδικὰ γράμματα Ἰωάννου του Ἀποκαύκου, *Βυζαντις* 1, 3-30
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., 1907, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, στο: *Sbornik Statej Posvjaštšennyh V. I. Lamanskomy I*, St. Petersburg, 227-250
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., 1913, Ἰωάννου Ἀποκαύχου Μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἐπιστολαί, πράξεις συνοδικαὶ καὶ ἔμμετρα, στο: *Noctes Petropolitanae*, St. Petersburg, 249-294 (Leipzig 1976)
- ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ Ι., 1885, Συμβόλαιον της ἰδ' ἑκατονταετηρίδος, *Δελτίον της Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας* 2, 468-475
- ΣΟΥΛΗΣ Χ., 1930, s.v. «Κοζύλης Μονή», *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ* 14, Αθήνα, 635
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ Α., 1990, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος τον 13^ο αἰῶνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ἀνακτήσουν τὴν αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη (Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν 7)
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ.Δ., 1981, Ἡ ἐπισκοπὴ καὶ ἡ μονὴ Κοζίλης στην Ἡπειρο (Συναγωγὴ στοιχείων, Προβλήματα), στο: *Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines. Athènes, Septembre 1976*, II, Αθήνα, 839-862
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1928, Μικρὰ συμβολὴ εἰς τὴν Ἡπειρωτικὴν Ἱστορίαν, Νικόπολις-Πρέβεζα, *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 3, 117-159
- ΧΡΥΣΟΣ Ε.Κ., 1976, Ἡ προαγωγὴ τῆς ἐπισκοπῆς Ἰωαννίνων σὲ μητρόπολη, *Δωδώνη* 5, 337-348

- ALTANER B., 1924, *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts. Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und der Mohammedaner-und Heidenmission des Mittelalters*, Habelschwerdt (Breslauer Studien zur historischen Theologie 3)
- ALTANER B., 1934, Die Kenntnis des Griechischen in den Missionsorden während des 13. und 14. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Humanismus, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 53, 436-493
- ASDRACHA C., 1977, Deux actes inédits concernant l'Épire. La métropole de Janina et l'évêché de Bouthrôtou-et-Glykéos, *Revue des Études Byzantines* 35, 159-174
- BEHΣ N.A., 1976, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos, des Metropoliten von Naupaktos (in Aetolien), *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21, 57-160
- CONGOURDEAU M.-H., 1991, Die Glaubensunterweisung in der byzantinischen Kirche, στο: M.M. DU JOURDIN, A. VAUCHEZ & B. SCHIMMELPFENNIG (Hrsg.), *Die Geschichte des Christentums, VI: Die Zeit der Zerreiβproben (1274-1449)*, Freiburg, 393-411
- DARROUZÈS J., 1977, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople. I/5: Les registres de 1310 à 1376*, Paris
- DARROUZÈS J., 1979, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople, I/6: Les registres de 1377 à 1410*, Paris
- DARROUZÈS J., 1981, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris
- DARROUZÈS J., 1984, Le traité de transferts, *Revue des Études Byzantines* 42, 147-214
- DELORME F.M. & TAUTU A.L., 1955, *Acta Clementis V (1303-1314)*, Città del Vaticano
- FEDALTO G., 1976, *La chiesa latina in Oriente II: Hierarchia Latina Orientis*, Verona (Studi religiosi 3)
- FEDALTO G., 1981, *La chiesa latina in Oriente I*, Verona (Studi religiosi 3)
- FINE J.V., 1994, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, Michigan
- GARDTHAUSEN V., 1886, *Catalogus codicum graecorum sinaiticorum*, Oxford
- GELZER H., 1893, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *Byzantinische Zeitschrift* 2, 22-72
- HOBERG H., 1949, *Taxae pro communibus servitiis ex libris obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1455 confectis*, Città del Vaticano (Studi e Testi 144)
- JANIN R., 1956, s.v «Cozylé (Κοζύλη)», *Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclésiastique* τ. 13, Paris, στ. 1004
- KARPOZILOS A., 1973, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros 1217-1233*, Thessalonike
- KONSTANTINOU-STERGIADOU E., 1997, Die Echtheit der Sigilla von Basilius II. für das Erzbistum von Achrida, *Βυζαντικά* 17, 263-284
- KRAVARI V., 1989, *Villes et villages de Macédoine occidentale*, Paris (Réalités byzantines)
- KRESTEN O., 1983, Marginalien zur Geschichte von Ioannina unter Kaiser Andronikos III. Palaiologos, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25, 113-132
- KURTZ E., 1907, Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos II. *Byzantinische Zeitschrift* 16, 120-142
- LAURENT V., 1966, Νικοπόλεως και Πρεβέζης Μητρόπολις, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 9, Αθήνα, 543-545
- LAURENT V., 1971, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople I/4: Les registres des 1208 à 1309*, Paris

- MIKLOSICH F. & MÜLLER J., 1860-1862, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana I-II. Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCCII e codicibus manuscriptis Bibliothecae Palatinae Vindobonensis edita*, Wien
- MITSIΟΥ E. & PREISER-KAPPELLER J., 2010, Übertritte zur byzantinisch-orthodoxen Kirche in den Urkunden des Patriarchatsregisters von Konstantinopel, in: O. KRESTEN & Ch. GASTGEBER (Hrsg.), *Sylloge Palaiographico-diplomatica* 1, Wien, 233-288
- NICOL D.M., 1957, *The Despotate of Epiros*, Oxford
- NICOL D.M., 1984, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Cambridge
- OMONT H., 1886, Catalogue des manuscrits grecs des Bibliothèques de Suisse: Bâle, Berne, Einsiedeln, Genève, St. Gall, Schaffhouse et Zürich, *Centralblatt für Bibliothekswesen* 3, 385-452
- OSSWALD B., 2007, The ethnic composition of Medieval Epirus, στο: S.G. ELLIS & L. KLUSAKOVA (Επιμ.), *Imaging frontiers, contesting identities*, Pisa, 125-154 (Frontiers and identities: thematic work group 5, 2)
- PAPADAKIS A., 1983, *The «Filioque» Controversy in the Patriarchat of Gregory II of Cyprus (1283-1289)*, New York
- PÉTRIDÈS S., 1909, Jean Apokaukos. Lettres et autres documents inédits, *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopol'e* 14, 69-100
- PIERALLI L., 2006, *La corrispondenza diplomatica dell' imperatore bizantino con le potenze estere nel tredicesimo secolo (1204-1282). Studio storico-diplomatico ed edizione critica*, Città del Vaticano (Collectanea Archivi Vaticani 54)
- PLP = TRAPP E. et al., 1976-1996, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Wien
- PREISER-KAPPELLER J., 2008, *Der Episkopat im späten Byzanz. Ein Verzeichnis der Metropoliten und Bischöfe des Patriarchats von Konstantinopel in der Zeit von 1204 bis 1453*, Saarbrücken
- PRINZING G., 1981, *Die πονήματα διάφορα des Dem. Chomatenos (Chartophylax und Erzbischof von Ochrid 1215-1236). Einleitung zum Gesamtkorpus, kritische Edition der Akten Nr. 1-77 sowie Auswertung im Rahmen der Verwaltungsgeschichte von Epeiros 1205-1230*, Münster
- PRINZING G., 2002, *Demetrii Chomateni ponemata diaphora*, Berlin (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 38)
- SCHMITT O.J., 2001, *Das venezianische Albanien (1392-1479)*, München (Südosteuropäische Arbeiten 110)
- SOUSTAL P., 2005, The Historical Sources for Butrint in the Middle Ages, in: R. HODGES, W. BOWDEN & K. LAKO (Eds.), *Byzantine Butrint: Excavations and Surveys 1994-1999*, Oxford, 20-26
- SOUSTAL P. & KODER J., 1981, *Nikopolis und Kephallenia*, Wien (Tabula Imperii Byzantini 3)
- STEPHENSON P., 2003, *The Legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge
- ŠUFFLAY M. VON, 1916, Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchszone im katholischen Damme, in: L. VON THALLÓCZY (Hrsg.), *Illyrisch-Albanische Forschungen* I, München – Leipzig, 188-281
- THALLÓCZY L., JIREČEK C. & SUFFLAY E., 1913-1918, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I-II, Wien
- VAN DIETEN J.L., 1973, *Nikephoros Gregoras. Rhomäische Geschichte* I, Stuttgart (Bibliothek der griechischen Literatur 4)
- VASILIEVSKY V.G., 1896, Epirotica saeculi XIII, *Vijantijskij Vremennik* 3, 241-299

Η πρόσληψη του δυτικοελλαδικού χώρου στους λόγιους συγγραφείς της Παλαιοιολόγιας περιόδου με έμφαση στα υστεροβυζαντινά αγιολογικά κείμενα

τά δὲ τῶν πόλεων τὰ δὲ τῶν χωρῶν, ὡς ἴσμεν ὀνόματα πλειστάκις τῷ χρόνῳ διαφόροις ταῖς αἰτίαις μεταπεποιήται καὶ βραχέα πάνυ τὴν ἀρχαιοτέραν κλήσιν παρακατέχουσιν
Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Άγιος Βάρβαρος*

Για τον αναγνώστη των βυζαντινών κειμένων η πρόσληψη μιας περιοχής από τον βυζαντινό άνθρωπο συναρτάται συχνά με μνείες διαφόρων στοιχείων, πέραν των γεγονότων που έλαβαν χώρα στη συγκεκριμένη περιοχή και των τυχόν επίσημων διοικητικών κειμένων που την αναφέρουν. Τέτοιου είδους στοιχεία αποτελούν ιδίως οι τοπωνυμίες και τα τοπωνυμικά οικογενειακά ονόματα, τα τυχόν δηλωτικά ιδιότητος επίθετα –προσδιορισμοί και αναφορές σε γεγονότα που τα συνοδεύουν–, αλλά κυρίως και ο τρόπος που αναφέρονται σε μια περιοχή κείμενα με μεγάλη διάδοση, όπως τα αγιολογικά. Μνείες «οικογενειακών» ονομάτων προέλευσης και καταγωγής αρχίζουν να εμφανίζονται στις πηγές ήδη από τη Μέση Βυζαντινή περίοδο, όπως Δανιήλ Σινωπίτης,¹ Θεόδωρος Καμουλιανός² από τα Καμουλιανά της Μικράς Ασίας, Κωνσταντίνος Ρόδιος,³ για να αναφέρουμε μερικά γνωστά ονόματα.⁴ Συχνά ο προσδιορισμός προέλευσης συσχετίζεται με κρίσεις που παραπέμπουν στην όποια τοπική καταγωγή.⁵

Μολονότι η πληροφόρηση για τον τόπο καταγωγής θεωρείται από τους ίδιους τους Βυζαντινούς απαραίτητη για τους ήρωές τους και τους ίδιους τους συγγραφείς των γραπτών κειμένων,⁶ οι σχετικές ωστόσο με την πρόσληψη των περιοχών του δυτικού ελλαδικού χώρου – κυρίως Αιτωλοακαρνανία και Ήπειρος⁷ μαρτυρίες στις πηγές της Μεσοβυζαντινής περιόδου είναι σποραδικές.

Τα κείμενα της Μέσης Βυζαντινής περιόδου όταν αναφέρονται σε μια συνολική εδαφική

¹ Δανιήλ τὸν πατρίκιον ..., <έκ> τῆς Σινωπιτῶν ὀρμῶμενον πόλεως: Νικηφόρος, 49. Δανιήλ τὸν Σινωπίτην ονομάζει το ίδιο πρόσωπο η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη, Θεοφάνης, 384.

² Θεοφάνης, 464.23, 465.6, 468.24-25· βλ. ΑΜΑΝΤΟΣ 1933, 260.

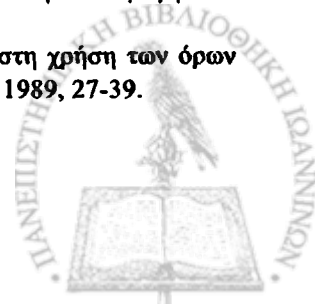
³ Ο Κωνσταντίνος Ρόδιος περιέγραψε με ιαμβικούς στίχους το ναό των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη ανάμεσα στα χρόνια 931-944. *Κωνσταντίνου τοῦ Ροδίου/... ὃν Λίνδος μεγάλαυχος/ ἤνεγκε: Παλατινὴ Ἀνθολογία* XV, 15, 129. Βλ. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ 1999, 485-492.

⁴ ΚΑΖΗΔΑΝ 1997. Βλ. επίσης ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ 2004.

⁵ Ο Νικήτας Μάγιστρος τον 10^ο αιώνα για παράδειγμα επεσήμανε τη λακωνική του καταγωγή σε συνάρτηση με τη λακωνικότητα της γραφής του: *ἐπεὶ καὶ Λάκων ὁ γεγραφὼς* γράφει σε επιστολή του: Νικήτας Μάγιστρος, επ. 4/11, 63.

⁶ Πρόκειται για στοιχείο βασικό σε σημείο που ο πατριάρχης Φώτιος να προσάπτει στην κρίση του για τον ιστορικό Κεφαλίωνα ότι αποσιωπούσε αυτό που ήταν «ἀναγκαῖον εἰπεῖν», δηλαδή την πατρίδα και την καταγωγή του: Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, 68, 100.

⁷ Όπως έχει οριοθετηθεί από την *TIB* 3, 37-40. Βλ. και ΝΙΣΟΛ 1984, 1. Για ειδική μελέτη στη χρήση των όρων *Ήπειρος, Αἰτωλία, Ἀκαρνανία* στις πηγές με έμφαση στον 14^ο αιώνα, βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989, 27-39.

προσέγγιση του συγκεκριμένου χώρου, το κάνουν σε συνάρτηση με επιλεκτικά μυθολογικά στοιχεία ή ιστορικά γεγονότα που συνταιριάζουν με την περιοχή. Και αυτό μπορεί να το διαπιστώσει κανείς διαβάζοντας το *Περὶ Θεμάτων* (934/944-952) του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, ο οποίος περιγράφοντας το Θέμα Νικοπόλεως,⁸ χωρίς να παραθέτει καμία πόλη της περιοχής, περιορίζεται σε αποκλειστική αναφορά στην ονοματοδοσία της περιοχής από τη νίκη του Αυγούστου επί του Αντωνίου στο παρακείμενο Άκτιο, μία πληροφορία που ανακυκλώνεται σε ιστοριογραφικές πηγές της Μέσης Βυζαντινής περιόδου.⁹ Οι αρχαιογνωστικές μαρτυρίες στο συγκεκριμένο έργο του εστεμμένου συγγραφέα συμπληρώνονται με μνεία ενός χαρακτηριστικού σημείου της περιοχής, του μαντείου της Δωδώνης, διηθημένου, όμως, μέσα από τον Γρηγόριο το Θεολόγο που μιλά για τα *Δωδωναίας δρυὸς ληρήματα*.¹⁰

Αντίστοιχα και για το Θέμα Δυρραχίου¹¹ οι πληροφορίες συμποσούνται σε πρόσληψη παλαιότερων στοιχείων από αρχαίους συγγραφείς, ιδίως τον Στράβωνα, τον Φίλωνα και τον Δέξιππο, ειδικά δε για το Δυρράχιο *τὴν ποτε καλουμένην Ἐπίδαμνον* ο Πορφυρογέννητος κάνει λόγο για τον ομώνυμο ήρωα, γιο του Ποσειδάνα, που δίνει το όνομά του στον τόπο. Εκφράζοντας από την άλλη πλευρά την ιδεολογική πρόσληψη του δυτικού χώρου με βάση τη δική του πολιτική ιδεολογία και υπηρετώντας τις επιδιώξεις του κειμένου του,¹² λέει ότι το Δυρράχιο αποτελεί το σύνορο της ρωμαϊκής επικράτειας της Κωνσταντινούπολης και ότι, σύμφωνα με την παράδοση, τα αντίπερα ανήκουν στον βασιλεύοντα της Ρώμης.¹³ Την κατά ανάλογο τρόπο ιδεολογική πρόσληψη του χώρου θα τη συναντήσουμε στη συνέχεια και στους συγγραφείς που περιέγραψαν τη διαμάχη Νικαίας και Ηπείρου τον 13^ο αιώνα,¹⁴ αλλά και στον ακόμα μεταγενέστερο αυτοκράτορα-συγγραφέα Ιωάννη Στ' Καντακουζηνό (1341-1354), ο οποίος έχοντας επίγνωση της βυζαντινής παράδοσης, θεωρεί την Επίδαμνο και τη Δαλματία ως τα προς δυσμὰς άκρα της *Ρωμαίων ήγεμονίας*.¹⁵

Η αρχαιογνωστική πρόσληψη του δυτικοελλαδικού χώρου συναντάται επίσης και στο μεσοβυζαντινό *Λεξικό της Σούδας*¹⁶ και στο *Etymologicum Magnum*¹⁷ σε άμεσα ή έμμεσα λήμματα. Από την άλλη πλευρά οι *Βίοι* αγίων της Μέσης περιόδου αποδεικνύονται πιο προσγειωμένοι και συχνά οι αναφορές τους σε χαρακτηριστικά σημεία προσανατολισμού του δυτικού

⁸ ODB 3, 1485.

⁹ Συνέχεια Θεοφάνη, 420.

¹⁰ *Περὶ Θεμάτων*, 92.

¹¹ ODB 1, 668.

¹² Για τη βυζαντινή πολιτική σχετικά με τη Δύση που εκφράζει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, βλ. ΚΟΔΕΡ 2005, 34-38. Για το σχετικό πολιτικό πρόγραμμα της Μακεδονικής Δυναστείας περί «περιορισμένης οικουμηνικότητας», βλ. ΛΟΥΓΓΗΣ 1981, 61-63.

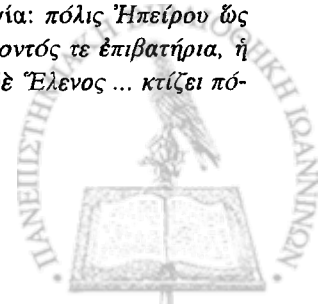
¹³ *Περὶ Θεμάτων*, 94: *Ἔως ᾧδε (Δυρράχιο) ὁ μερισμὸς τῆς βασιλείας ἐγένετο τοῦ κρατοῦντος βασιλέως τὸ Βυζάντιον, τὰ δὲ ἀντίπερα, ἄπερ Ἰώνιος κόλπος, τῷ βασιλεύοντι τῆς Ρώμης ὑπήκοα, ... τῷ δὲ Κωνσταντίῳ τὰ ἀπὸ τοῦ Δυρραχίου καὶ αὐτὸ τὸ Ἰλλυρικὸν τὴν Ἑλλάδα τε καὶ τὰς ἐπέκεινα νήσους τὰς τε Κυκλάδας καὶ τὰς καλουμένας Σποράδας ...* Τα ίδια λέει και στο άλλο του έργο του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, κεφ. 30.

¹⁴ Βλ. πιο κάτω σελ. 50, 54. Βλ. επίσης και τα λεγόμενα του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, πιο κάτω υποσημ. 22.

¹⁵ Καντακουζηνός, I, 115.18-20: *... καὶ ἐσπερίων ἐπαρχιῶν ἄχρις Ἐπίδαμνον καὶ Δαλματίας, τῶν ἄκρων ὄρων τῆς Ῥωμαίων ήγεμονίας.*

¹⁶ Για παράδειγμα, s.v. *Λαρινοὶ βόες*, Σούδα, 234: *οἱ ἐν Ἠπειρῷ, ἀπὸ Λαρίνου βουκόλου κλέψαντος τὰς Ἡρακλέους βοῦς*. ... s.v. *Νικόπολις*, Σούδα, 469: *Νικόπολις καὶ Νικοπολίτης, ὁ ἀπὸ τῆς αὐτῆς πόλεως. τρεῖς αὐταὶ περιφέρονται, ἡ τῆς Ἠπείρου, ἡ τῆς Βιθυνίας καὶ ἡ κατὰ Ἀρμενίαν.*

¹⁷ Για παράδειγμα το *Etymologicum magnum*, s.v. Βουθρωτός αναφέρει την παρετυμολογία: *πόλις Ἠπείρου ὡς φησι Τεῦκρος ὁ Κυζικηνός, ὅτι Ἐλένου ἐκ τῆς πατρίδος εἰς Ἠπειρον παραγενομένου θύοντός τε ἐπιβατήρια, ἡ βοῦς οὐ καιρίαν λαβοῦσα τομὴν φεύγει καὶ κόλπον τινὰ τῆς Ἠπείρου διανηξαμένη ... ὁ δὲ Ἐλενος ... κτίζει πόλιν ἀπὸ τοῦ συμβάντος Βουθρωτὸν αὐτὴν ὀνόμασεν.*

ελλαδικού χώρου είναι περισσότερο κατατοπιστικές, καθότι τα προσδιορίζουν σε συνάρτηση με μια συνολικότερη εδαφική προσέγγιση. Ίσως γιατί γράφονται από γνώστες της περιοχής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η αναφορά του *Βίου* του Οσίου Ηλία του Νέου στη νήσο Ερικούσα *προσπελάζουσα τοῖς τέρμασι τῆς Ἡπειρώτιδος γῆς*,¹⁸ αλλά και στη Ναύπακτο¹⁹ ή στο Βουθρωτό,²⁰ γνωστά σημεία-σταθμούς της ναυσιπλοΐας από και προς την Ιταλία, όχι μόνο στη Μέση αλλά και στην Ύστερη Βυζαντινή περίοδο.²¹

Στην περίοδο μετά το 1204 ωστόσο η πρόσληψη αυτή –συνολική σε μορφή δανείου της αρχαιότητας και αρχαιότροπων στοιχείων και ειδική σε ό,τι αφορά συγκεκριμένους τοπικούς προσδιορισμούς που εμφανίζονταν ήδη στη Μεσοβυζαντινή περίοδο– ενισχύεται,²² λόγω και του διοικητικού κατακερματισμού της αυτοκρατορίας που είχε δώσει πρόδρομα σημεία ήδη προ του 1204, με περιοχές που *ψιλῶ δνόματι* απέδιδαν τιμές στον αυτοκράτορα, ενώ τελούσαν υπό τον ουσιαστικό έλεγχο τοπαρχών,²³ και διανθίζεται με ισχυρές τοπικές αποχρώσεις, στο βαθμό που οι συγγραφείς απηχούν την αντιπαράθεση Νικαίας και Ηπείρου. Το ερώτημα είναι αν αυτές πραγματικά αποτελούν ενδείξεις μιας υπό διαμόρφωση τοπικής συνείδησης με δικά της χαρακτηριστικά σε αντιδιαστολή προς άλλες.²⁴

Στους ιστορικούς της Ύστερης περιόδου η συνδυασμένη, αφενός συνολικά θεσμική και αρχαιογνωστική και αφετέρου τοπικά προσδιοριστική πρόσληψη του δυτικού ελλαδικού χώρου συναρτάται προς συγκεκριμένα γεγονότα και συγκεκριμένους άρχοντες. Ο Νικήτας Χωνιάτης παρ' όλη την κριτική που ασκεί στη βυζαντινή πολιτική και στρατιωτική εξουσία²⁵ σε

¹⁸ *Βίος Ηλία του Νέου*, §67, 106: *Γενομένοις δὲ αὐτοῖς κατὰ τὴν Ἐρικούσαν (νῆσος δὲ αὕτη περὶ τὰς εἰσόδους τοῦ Ἰονίου κόλπου, προσπελάζουσα τοῖς τέρμασι τῆς Ἡπειρώτιδος γῆς)*. Κατὰ παρόμοιο τρόπο περιγράφει την περιοχή της Ηπείρου ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης στην Άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς το 1185· βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Άλωση*, 64: ... καὶ γίνονται πάντες τῆς Ἰλλυριῶν ἡπειρώτιδος, ἢ τερματίζει τὰ Ῥωμαίων εἰς τὸν Ἀδρίαν κόλπον ...

¹⁹ *Βίος Ηλία του Νέου*, §68, 108: *Φθάσαντες δὲ Ναύπακτον, εἶρον τὴν φήμην τοῦ τῆς Συρίας τῶν Ἀγαρηνῶν πλοῦμου πρὸς τὸ Βυζάντιον καταίρειν μέλλοντος, πανταχοῦ διατρέχουσαν ... Ἀπάρας ἀπὸ Ναυπάκτου, διήρξατο τὴν Ἑλλάδα καί, γενόμενος ἐν τινι μέρει τοῦ Ἰλλυρικοῦ ... Ἡ Ναύπακτος αποτελούσε ασφαλὲς λιμάνι, λόγω γεωγραφικῆς θέσης, στο βάθος του Κορινθιακοῦ κόλπου, που το ἔκανε σχετικὰ ἀπρόσιτο σε εἰσβολεῖς καὶ πειρατές.*

²⁰ *Βίος Ηλία του Νέου*, §28, 42. §73, 116: *πόλις δὲ αὕτη τῆς παλαιᾶς Ἡπείρου ἐπίνειος. Ἦν δὲ ἐκεῖ τὸ τῆνικαῦτα παρῶν ὃ τὰ δεύτερα τοῦ στρατηλάτου φέρων.*

²¹ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ 1990.

²² Εννοείται ὅτι ἡ πρόσληψη μέσω των αρχαιογνωστικῶν στοιχείων που διαπιστώνονται στὴν προηγούμενη περίοδο εξακολουθεῖ νὰ υφίσταται. Ὁ Ευστάθιος Θεσσαλονίκης στα Σχόλιά του στὴν Ἰλιάδα, βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Σχόλια στὴν Ἰλιάδα*, τ. 1, 424, 475, 477, 492, 521, 524-525, 443, τ. 4, 484, ἀλλὰ καὶ στα Σχόλιά του στὸν Διονύσιο περιηγητὴ, βλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Σχόλια στὸν Διονύσιο περιηγητὴ*, τ. 2. 95, 492, 497 ἀναπτύσσει γεωγραφικὰ καὶ ιστορικὰ στοιχεῖα τοῦ Δυτικοελλαδικοῦ χώρου με βάση τις αρχαιογνωστικὲς γνώσεις του καὶ ἐξηγεῖ (*Commentarii ad Homeri Iliadem*, 524) τὴν παροιμιώδη ἐκφραση για τους φλύαρους, καὶ τὸ *Δωδωναῖον χαλκεῖον ὡς ἐπὶ τῶν πολυλόγων*. Τὴν ἴδια φράση καὶ με τὴν ἴδια σημασία περιέχει τὸ Λεξικὸ τῆς Σούδας, ἐνῶ ὁ μεταγενέστερος Νικηφόρος Γρηγοράς τὴν ἀναφέρει στὸν *Βίος Ἰωάννου Ποντηρακλείας*, 6, 40.

²³ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 1976, 27· CHEYNET 1990, 237 κ.ε.

²⁴ Ὡς ἐνδεικτικὰ αὐτῆς τῆς τάσης μποροῦν νὰ ἐκληφθοῦν τὰ λεγόμενα τοῦ Ἰωάννη Ἀπόκαυκου (1155;-1233), μητροπολίτη Ναυπάκτου, που ονομάζει τὸν εαυτὸ του «Ἕλληνα» καὶ «Γραικὸ» καὶ κατ' ἐπέκταση τους κατοίκους τῆς δυτικῆς Ἑλλάδος σε ἀντιδιαστολή πρὸς τους Λατίνους, τους οὐλοῦσιν ἀποκαλεῖ «φίδια καὶ ἄγρια θηρία»: *ἔξαγε τοὺς ὄφεις τῶν γρηαμῶν, ἀπανάστα τὰ θηρία τῶν φωλεῶν, ὅπσοα ταῦτα τὸν Ἕλληνα με καὶ τὸν Γραικὸν τοῖς αὐτῶν ὁδοῦσι κατεμασῆσαντα*: Ἀπόκαυκος/BEES, ἐπ. 69, 127.24-25. Βλ. MAGDALINO 1991, 1-29, ἐιδικὰ 12. – Κάτω ἀπὸ τὴν ἴδια θεώρηση, τῆς διαμόρφωσης τῆς τοπικῆς συνείδησης, μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ ἡ υποστήριξη των κατοίκων τῆς Ἄρτας καὶ των Ἰωαννίνων στὸν ἀρχηγὸ τους Μιχαῆλ Β' Δούκα. Βλ. πιο κάτω, σελ. 50. Γενικὰ για τὴ διαμόρφωση τοπικῆς συνείδησης στὸ Μεσαίωνα κλασικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ KANTOROWICZ 1953.

²⁵ SIMPSON 2006, 217. Για τὴν ἐμμεση κριτικὴ τοῦ Χωνιάτη στὴν κεντρικὴ ἐξουσία, βλ. LJUBARSKIJ 2004.

ορισμένα σημεία του έργου του,²⁶ απηχεί τη θεώρηση της αυτοκρατορίας της Νικαίας, διατυπώνοντας την αρνητική γνώμη του για τις δυτικές επαρχίες του Βυζαντίου. Όπως για παράδειγμα στο *Λόγο* αρ. 13, όπου λέει ότι το Βυζάντιο θα είχε χαθεί μετά την άλωση του 1204 και οι ανατολικές επαρχίες θα είχαν γνωρίσει μεγαλύτερες καταστροφές από ό,τι οι δυτικές, αν δεν υπήρχε ο Θεόδωρος Λάσκαρης.²⁷ Ο Χωνιάτης κάτω από τη συγκεκριμένη οπτική γωνία θεωρεί τη Νίκαια ως «σκεύος εκλογής»²⁸ και προσεγγίζει το χώρο με μια «νικαιϊκή αντίληψη», κάνοντας αναγωγή στην μη νομιμοποιητική βάση της εξουσίας, εξ ου και ο όρος «τυραννίδες» για τις διάφορες τοπικές εξουσίες του δυτικού χώρου.²⁹ Αναφέρεται στους «τυράννους» Λέοντα Σγουρό και τον Λέοντα Χαμάρετο³⁰ και προχωρά σε αντίστοιχη μνεία για τον Μιχαήλ Α΄ Δούκα (1205-1215) στην Αιτωλία και Ήπειρο: *Αιτωλίαν δὲ καὶ τὰ τῆ Νικοπόλει προσοριζόμενα καὶ ὅσα πρόεισιν εἰς Ἐπίδαμνον ὁ Μιχαὴλ ιδιώσατο, ...* Και συνεχίζει διερωτώμενος ο συγγραφέας *τοσαύτας δὲ τυραννίδας διαιρεθείσης τῆς ἑσπέρας τί μὲν τῶν καλῶν οὐκ ἄπῃν ...;*³¹ τονίζοντας έτσι μια καταρχὴν θεσμική συνολική θεώρηση του δυτικοελλαδικού χώρου, ο οποίος έχει υποστεί κατακερματισμό.

Ο γεωγραφικός προσδιορισμός του δυτικοελλαδικού χώρου, τον οποίο ο μη νόμιμος ἀρα «τύραννος» Μιχαήλ Α΄ Δούκας *ιδιώσατο*, γίνεται αρχικά με βάση μια ευρύτερη περιοχή, την Αιτωλία, και κατόπιν με βάση τα πιο γνωστά από την αρχαιότητα τοπωνύμια πόλεων εκτός της Αιτωλίας, τη Νικόπολη δυτικά (*τὰ τῆ Νικοπόλει προσοριζόμενα*) και την Επίδαμνο βόρεια (*ὅσα πρόεισιν εἰς Ἐπίδαμνον*), πιθανώς διότι στην περιοχή της Αιτωλίας δεν υπήρχε κάποιο αρκετά γνωστό από την αρχαιότητα τοπωνύμιο για να το αναφέρει ο συγγραφέας.

Η πρόσληψη του χώρου αυτού στο Χωνιάτη προσδιορίζεται όχι τόσο με σύγχρονα κρατικά μορφώματα, ἔστω και αν τα γνωρίζει ο συγγραφέας, αλλά κυρίως με βάση αρχαιογνωστικά μοτίβα, όπως τα γνωστά τοπωνύμια από την αρχαιότητα: σημειώνεται ἄλλωστε η χρήση της αρχαιότερης ονομασίας *Ἐπίδαμνος* ἔναντι της νεότερης *Δυρράχιον*.³² Η αναγωγή στην αρχαιότητα γίνεται ιδιαίτερα φανερή στην αναφορά του στη λεία των Σταυροφόρων από την Κωνσταντινούπολη. Στο σημείο αυτό ο Χωνιάτης περιγράφοντας τον *ὄνον καὶ τὸν τοῦτου ἐφεπόμενον ὄδηγόν*, το αρχαίο ἄγαλμα του Νίκωνος, θα αναφερθεί στο Ἄκτιο με την επεξήγηση *ὃ ἔστιν ἢ καθ' Ἑλλάδα Νικόπολις* κάνοντας και πάλι αναφορά στο πιο γνωστό από την αρχαιότητα τοπωνύμιο. Στη συνέχεια θα δανειστεί από τον Σουετώνιο την ανεκδοτολογικὸ τύπου αναφορά στην ιστορία διοσημείας του Οκταβιανού Αυγούστου ο οποίος, συναντήθηκε λίγο πριν από τη μάχη του Ακτίου με κάποιο Νίκωνα, ὄδηγό του ὄνου Νίκανδρου που, όπως του εἶπε, *ἀφικνοῦμαι δὲ πρὸς τὴν τοῦ Καίσαρος στρατιάν*³³ και θεωρήθηκε σημάδι της νίκης του Ακτίου το 31 π.Χ. (και της ίδρυσης της Νικόπολης).

Ο Γεώργιος Ακροπολίτης, γράφοντας ανοικτά και χωρίς περιστροφές από την πλευρά της αυτοκρατορίας της Νικαίας, βλέπει τις αναφορές στο δυτικό ελλαδικό χώρο ως ἓνα εἶδος παρέκβασης. Δηλώνει ἔτσι ότι ο λόγος του θα κάνει μια ἀνάπαυλα για να ιστορήσει ὅσα εἶχαν

²⁶ Βλ. SIMPSON 2006, 214-215.

²⁷ Χωνιάτης, *Λόγοι*, 13, 126.29-32. Βλ. SIMPSON 2006, 201-203. Πρβλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ 1991, 92-116, ειδικά 98.

²⁸ Χωνιάτης, *Λόγοι*, 14, 139.

²⁹ Για τον ίδιο λόγο αναφέρεται στη νόθα καταγωγή του Μιχαήλ Δούκα. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 638.45.

³⁰ Για την περιοχή Κορίνθου και Ναυπλίου ο πρώτος, ενώ ο δεύτερος *τύραννος ἦν τῶν Λακῶνων*. Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 638.41-44. Βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 1986, 63 κ.ε.

³¹ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 638.40-52.

³² Πρβλ. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ 1998, 172.

³³ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 650.11-16. Βλ. ΡΑΡΑΜΑΣΤΟΡΑΚΙΣ 2009, 215.

γίνει στη Δύση. Ἄλλ' ἐνταῦθά μοι ὁ λόγος ἀναμεινάτω· ἱστορῆσαι γὰρ βούλεται τὰ τῷ βασιλεῖ Ἀλεξίῳ συμβάντα, ἧδη δὲ καὶ τὰλλα τὰ ἐπὶ τῇ ἑσπέρα γενέσθαι. Να, πὼς παρουσιάζονται τὰ ἐπὶ τῇ ἑσπέρα του Ακροπολίτη με αναφορά στον Μιχαήλ Α' της Ηπείρου: ἦν γὰρ οὗτος τῷ τότε μέρους τινὸς τῆς παλαιᾶς Ἡπείρου κρατήσας καὶ πολλὰ τοῖς πρὸς τὰ ἐκεῖσε μέρη ἀφιγμένοις Ἰταλοῖς παρέχων πράγματα. καὶ ἦν οὗτος δυναστεύων τῆς τοιαύτης χώρας· Ἰωαννίνων γὰρ ἦρχε καὶ Ἄρτης καὶ μέχρι Ναυπάκτου.³⁴ Το απόσπασμα είναι γνωστό αφού περιγράφει τα αρχικά ὄρια του λεγομένου Δεσποτάτου της Ηπείρου.³⁵ Με μια διάθεση ἴσως υποτίμησης της ἑκτασης του κράτους της Ηπείρου ἀπὸ την πλευρά του Ακροπολίτη ἀναφέρεται ὅτι ο ηγεμόνας της δεν ἐξουσίαζε παρά ἓνα μέρος της Παλαιᾶς Ηπείρου – και εἶναι ἐνδιαφέρον να σημειώσουμε ἐδῶ τη διοικητική ἀναφορά στην παλαιὰ Ἡπειρο ὡς ἀνήκουσα στα ἐπὶ τῇ ἑσπέρα. Η δικαιοδοσία του Μιχαήλ Α' Δούκα προσδιορίζεται μέσω κυρίως τοπωνυμίων που ἀποτελοῦσαν τυπικά μεσαιωνικά πόλεις-κάστρα, ὅπως τα ονομάζει ἄλλωστε ο ἴδιος (τὸ κάστρον τὰ Σέρβια καὶ σὺν αὐτῷ καὶ τὸ Δυρράχιον),³⁶ σε ἐπίκαιρα σημεῖα, τα ὁποῖα στη συνέχεια λειτουργοῦν ὡς ἀστικά κέντρα (Ἰωάννινα, Ἄρτα, Ναύπακτος). Για το ἴδιο θέμα ο μεταγενέστερος Θεόδωρος Σκουταριώτης, μολονὶ ἐπαναλαμβάνει τον Ακροπολίτη, προσδιορίζει την ἐπικράτεια του Μιχαήλ Α' Δούκα χρησιμοποιώντας διαφορετικούς και πιο διευρυμένους γεωγραφικούς ὄρους ἀπὸ το πρότυπό του: Ἡπείρου κρατήσας, Ἀχαΐας τε καὶ Ἀκαρνανῶν ἐξουσιάζων καὶ τῆς Ναυπάκτου αὐτῆς.³⁷

Ο Ακροπολίτης στη συνέχεια, ἀφηγοῦμενος την ἐπέκταση του κράτους ἀπὸ τον ἀδελφὸ του Μιχαήλ Α', Θεόδωρο Α' Δούκα (1215-1230), ἐπισημαίνει ὅτι αὐτὸς εἶχε στην κυριαρχία του την περιοχή της Θεσσαλίας και ὀρισμένα κάστρα στα βόρεια: τὴν τε γὰρ Θεσσαλίαν ὑφ' ἑαυτὸν ἐποίησατο, Ἀχρίδα τε καὶ Πρίλαπον, Ἀλβανόν (σημ. Ἐλμπασάν) τε καὶ αὐτὸ τὸ Δυρράχιον,³⁸ ἐπισημαίνοντας τη σπουδαιότητα του τελευταίου ὡς πύλη των στρατευμάτων ἀπὸ και πρὸς τη Δύση. Ἐνῶ ἀργότερα με τον ἴδιο τρόπο ὀριοθετεῖ την ἐκ νέου, μετὰ τη μάχη της Κλοκοτινίτσης (1230),³⁹ διευρυμένη ἐπικράτεια του «δεσπότη» Μιχαήλ Β' Δούκα⁴⁰ (1230-1267/1268), τον ὁποῖο σταθερὰ συγκαταλέγει ἀνάμεσα στους ἐχθροὺς της Νίκαιας (Ρωμαίων).⁴¹

Πρόκειται και πάλι για μια θεσμική συνολική θεώρηση, η ὁποία ἀνάγεται μεν στο παρελθὸν ἐμπεριέχει ὡστόσο και σύγχρονα στοιχεῖα. Γιατί η θεώρηση του Ακροπολίτη για τον δυτικοελλαδικὸ χῶρο τόσο ὡς κάτι το «ἄλλο» σε ὅ,τι ἀφορὰ τη ματιά της κεντρικῆς-νικαιϊκῆς ἐξουσίας εἶναι ἐμφανῆς, ὅσο και ο διαχωρισμὸς της περιοχῆς σε «δική τους» και «δική μας», ὅπου τα Πυρρηναῖα ὄρη ἀποτελοῦν ὄριο ἀνάμεσα στην Παλαιὰ και Νέα Ἡπειρο. Εἰδικά για τον Ακροπολίτη τα ἀρχαιοπρεπῆ Πυρρηναῖα ἀποδίδουν τον ὀρεινὸ ὄγκο της Πιερίας και της Πίνδου:⁴² συνεστάλησαν οὖν μέχρι τῶν οἰκειῶν ὄρων, εἴτουν τῶν Πυρρηναίων ὄρων, ἃ δὴ δι-
ορίζει τὴν παλαιάν τε καὶ τὴν νέαν Ἡπειρον τῆς Ἑλληνίδος καὶ ἡμετέρας γῆς.⁴³ Ο ἱστορικός, ἀφὸς κάνει γνωστὲς τις ἀρνητικές ἀπόψεις του για τη Δυτικὴ Ἑλλάδα, ἀφηγοῦμενος τα γεγο-

³⁴ Ακροπολίτης, §8, 12.22-24, §8, 13.25-14.4. Οι ὄροι Παλαιὰ και Νέα Ἡπειρος ἀπηχοῦν τη διοικητική διαίρεση των πρώτων βυζαντινῶν χρόνων, βλ. CHRYSOS 1997, 148 -151.

³⁵ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1898/1994, 240· MACRIDES 2007, 126-127.

³⁶ Ακροπολίτης, §63, 133.12-14. Ἀναφορὲς και περιγραφή παραλίων κάστρων και φρουρίων της Ηπείρου ὑπάρχουν και στην ἐπιστολή του Αποκαυκου πρὸς τη σύζυγο του Θεοδώρου Δούκα, βλ. Αποκαυκος/VASILJEVSKIJ 1, 242.10-11,13-17. Γενικά για τα χαρακτηριστικά κάστρα της ἐποχῆς, βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1986.

³⁷ Σκουταριώτης, 277.6-7. Βλ. MACRIDES 2007, 65-71.

³⁸ Ακροπολίτης, §14, 24.12 και 25.11-12.

³⁹ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1898/1994, 251 κ.ε.

⁴⁰ Ακροπολίτης, §46, 84.17-22. Βλ. MACRIDES 2007, 40, 244.

⁴¹ Ακροπολίτης, §85, 181.2-4: τοῖς δυτικοῖς ... μέρεσι τοῖς ἐκεῖσε οὔσι τῶν Ρωμαίων ὑπεναντίοις.

⁴² ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1898/1994, 526, σημ. 1.

⁴³ Ακροπολίτης, §80, 166.5-7. Βλ. ANGOLD 1975, 49-70· KALDELLIS 2007, 360 κ.ε.

νότα του 1259, θα διατυπώσει μια γενικότερη κρίση για τους κατοίκους των δυτικών μερών και για την ευελιξία που επεδείκνυαν σε μια ταραγμένη εποχή: *τοιούτοι γάρ εἰσιν οἱ τῶν δυτικῶν οἰκήτορες, ῥαδίως πᾶσι τοῖς δυναστεύουσιν ὑποπίπτοντες· ἐντεῦθεν τοὺς ὀλέθρους ἀποφυγγάνουσι καὶ τὰ πλείω τῶν σφετέρων περιουσιῶν διασώζουσι.*⁴⁴ Παρόμοια άποψη εα-ναλαμβάνει ο Γεώργιος Παχυμέρης, που μιλά για τὸ καὶ ἄλλως τῶν δυτικῶν εὐρίπιστον,⁴⁵ κα-θώς και ο μεταγενέστερος Νικηφόρος Γρηγοράς που καυτηριάζει τη συμπεριφορά τους λέγο-ντας τῆς πονηρᾶς ἐκείνης ῥίζης πάλιν ὑπεφύοντο πονηρὰ καὶ ἀκανθώδη βλαστήματα.⁴⁶ Μολο-νότι ο Ακροπολίτης θα κατηγορήσει τους κατοίκους της Δυτικής Ελλάδος ότι προσαρμόζονται στους εκάστοτε κατακτητές, εν τούτοις θα αποτυπώσει μια διαφορετική εικόνα για τους ίδιους, όταν τους περιγράφει πιστούς στην εξουσία του Δουκῶν της Ηπείρου. Αφού απαριθμήσει τις περιοχές που πέρασαν, μετά τη μάχη της Πελαγονίας (1259), στη δικαιοδοσία της Νίκαιας,⁴⁷ στις οποίες περιλαμβάνονταν η Άρτα και τα Ιωάννινα⁴⁸ και αφού αναφέρει ότι η εξουσία του Μιχαήλ Β΄ Δούκα περιορίστηκε στο ἄστυ τῆς Βουδίτζης (σημ. Βόνιτσα),⁴⁹ στη συνέχεια ανα-φέρει πὼς ἔχασαν και πάλι αυτά τα εδάφη οι «Ρωμαῖοι», δηλαδή οι Νικαιώτες, με την καταλυ-τική υποστήριξη, των πιστῶν στους Δούκες,⁵⁰ κατοίκων των δύο βασικῶν κέντρων εξουσίας των Δουκῶν της Ηπείρου, Άρτας και Ιωαννίνων. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας παρουσιάζει τους κατοίκους της Ηπείρου όχι ως καιροσκόπους, όπως τους είχε κατηγορήσει πιο πάνω, αλ-λά ως συνειδητούς «πατριώτες» που τάχθηκαν στο πλευρό του αρχηγού τους Μιχαήλ Β΄ Δούκα για την ανεξαρτησία τους. Ο Ακροπολίτης στη συνέχεια με θλίψη του αποδίδει την απώλεια των εδαφῶν της Ηπείρου από την πλευρά της Νίκαιας στην κακή συμπεριφορά του στρατού της Α-νατολής απηχώντας την εχθρότητα των αυτοχθόνων Ηπειρωτῶν προς τους Νικαιώτες και θεω-ρεί την εξέλιξη αυτή ως «αρχὴν κακῶν» για την επιρροή της Νίκαιας στα «δυτικά μέρη».⁵¹

Αποκλειστικά με τον προσδιορισμό «δυτικά» ή «δυτικά μέρη» αποκαλεί την περιοχή του δυτικοελλαδικού χώρου ο Γεώργιος Παχυμέρης και τους κατοίκους της «δυτικούς»,⁵² ίσως όχι μόνο λόγω γεωγραφικής θέσης, εφόσον κείται ἐπὶ τῆς δύσεως ἔναντι της βυζαντινῆς πρωτεύου-σας,⁵³ αλλά και λόγω των ευκαιριακῶν συμμαχιῶν τους με τους Λατίνους.⁵⁴ Όπως ο Ακροπολί-της,⁵⁵ ἔτσι και ο Παχυμέρης χαρακτηρίζει τους Ηπειρώτες άστατους⁵⁶ και τους θεωρεί ως εχθρούς

⁴⁴ Ακροπολίτης, §80, 167.20-23.

⁴⁵ Παχυμέρης, II.26: I, 191.8.

⁴⁶ Γρηγοράς, I/1, 83. Ο μεταγενέστερος Ιωάννης ΣΤ΄ Καντακουζηνός στην Ιστορία του (I, 495) θα προσδώσει πα-ρόμοια ευελιξία στους Αλβανούς: *οἱ περὶ Βαλάγγριτα καὶ Κάνινα νεμόμενοι Ἄλβανοί, εὐχερεῖς ὄντες πρὸς μεταβολὰς καὶ φύσει νεωτεροποιοί, ἄς πρὸς βασιλεῖα ἐποίησαντο συνθήκας παραβαίνοντες ταῖς ἐκεῖσε πόλεσιν ἔξ ἑφόδου ἐπιόντες, κακῶς διατιθέασι καὶ λεηλατοῦσιν.* Βλ. NICOL 1984, 108-109.

⁴⁷ Ακροπολίτης, §80, 167.17-20: *καὶ πᾶσα δὲ ἡ πέριξ τῶν τοιούτων ἄστων χώρα, εἴτουν Πρέσπα Πελαγονία Σωσκὸς Μολυσκός, ὑπὸ τὴν ἐπικράτειαν τῶν Ρωμαϊκῶν δυνάμεων ἐγεγόνεισαν καὶ ὑπετάττοντο τούτοις.*

⁴⁸ Ακροπολίτης, §82, 171.13-16: *... τὰ Πυρρηναῖα ὑπερβάντες ὄρη περὶ τὴν Ἄρταν ἐχώρουν, καταλιπόντες ἐν τοῖς Ἰωαννίνοις στρατεύμα μερικὸν εἰς πολιορκίαν τοῦ ἄστεος, κατέλαβον οὖν οὗτοι τὴν Ἄρταν, ...*

⁴⁹ Ο ίδιος και η οικογένειά του περιπλανήθηκαν για λίγο στο φυσικό γεωγραφικό περίγυρο, στα γειτονικά νησιά του Ιονίου, την Λευκάδα και την Κεφαλληνία, με τα οποία οι Δούκες της Ηπείρου είχαν στενότερες σχέσεις. Βλ. ΒΑΡΖΟΣ 1984, 668-669 και σημ. 1-7.

⁵⁰ Ακροπολίτης, §82, 172.14-19: *τοὺς πάντας οἰκήτορας προσκειμένους εὗρεν αὐτῷ.*

⁵¹ Ακροπολίτης, §82, 172.19-23: *οὕτω μὲν οὖν ἀρχὴν κακῶν τὰ τῶν Ρωμαίων εἴληφε πράγματα, καὶ τὰ καλῶς ταῖς βασιλικαῖς συμβουλαῖς γεγενημένα ταῖς τῶν στρατηγούντων ἀνηκοῖαις καὶ ἀταξίαις εἰς τὸ μηδὲν σχεδὸν ἦ καὶ πάνυ μικρὸν κατηντήκασιν.*

⁵² Βλ. FAILLER 1980.

⁵³ Πρβλ. *Περὶ Θεμάτων*, 84.

⁵⁴ Πρβλ. ΓΕΑΝΑΚΟΡΠΟΣ 1969, 49 κ.ε.

⁵⁵ Βλ. πιο πάνω, υποσημ. 44.

του βυζαντινού αυτοκράτορα,⁵⁷ ενώ επίσης τους καταλογίζει σοβαρές ευθύνες για την παρακμή της αυτοκρατορίας.⁵⁸ Αν και ο Παχυμέρης «συμπιέζει», όπως και ο μεταγενέστερος Νικηφόρος Γρηγοράς,⁵⁹ τοπογραφικά και χρονικά την επικράτεια του κρατιδίου της Ηπείρου, ωστόσο αναφέρεται στην απροκάλυπτη επεκτατική δράση του «δυσικού δεσπότη» Μιχαήλ Β΄ Δούκα.⁶⁰

Ο Παχυμέρης περιγράφοντας τη νίκη του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου στα Βελλέγραδα 1281-1282 προσφέρει μια κατατοπιστική περιγραφή του κάστρου κοντά στον λεγόμενον *ἐπιχωρίως Ἀσούνην ποταμόν*.⁶¹ Ο ιστορικός υπογραμμίζει την οχυρή θέση του κάστρου, δίνοντας πληθώρα λεπτομερειών που δείχνουν εξαιρετική γνώση της περιοχής, ενώ από την άλλη αναδεικνύει τη σημασία της νίκης του αυτοκράτορα.

Αν για τον Παχυμέρη η περιοχή του δυτικοελλαδικού χώρου οροθετείται ως τα «δυτικά/δυσικά μέρη», για τον λίγο μεταγενέστερο Νικηφόρο Γρηγορά θεωρείται ως *ἀπωκισμένη* από την Βασιλεύουσα. Ο ιστορικός υπογραμμίζει ειδικά την έννοια της απόστασης, αλλά και την ύπαρξη οχυρών στον συγκεκριμένο χώρο, στοιχεία που διευκόλυναν την ανάδειξη τοπικών εξουσιών,⁶² δεδομένου μάλιστα ότι εκείνη τη στιγμή η Κωνσταντινούπολη ήταν υπό λατινική εξουσία.⁶³ Ο Νικηφόρος Γρηγοράς κάνει σαφή την αρχαιογνωστική πρόσληψη του δυτικοελλαδικού χώρου, καθώς αφηγείται τη διανομή των εδαφών του Μιχαήλ Β΄ Δούκα στους δύο γιους του, Ιωάννη το Νόθο και Νικηφόρο· προσδιορίζει γεωγραφικά την επικράτεια (Παλαιά Ἡπειρο) του Νικηφόρου Δούκα (1267-1296) με βάση τα φυσικά όρια και τα ηπειρωτικά φύλα που κατά την αρχαιότητα κατοικούσαν εκεί.⁶⁴ Με τον ίδιο προσδιορισμό, μέσω των αρχαίων ηπειρωτικών φύλων,⁶⁵ ο συγγραφέας ορίζει συνήθως την επικράτεια του κράτους της Ηπείρου⁶⁶ και τους εκάστοτε αρχηγούς του, προσδιορίζοντάς τους είτε απλά ως Αιτωλούς,⁶⁷ είτε ως άρχοντες των Αιτωλών και των Ακαρνάνων.⁶⁸ Ωστόσο, ο Γρηγοράς με τον όρο κυρίως Αιτωλία⁶⁹ –και λιγότερο με τους όρους *Ἀκαρνανία*⁷⁰ και την ταυτόχρονη αναφορά των δύο

⁵⁶ Βλ. πιο πάνω, υποσημ. 45.

⁵⁷ Παχυμέρης, I.30:I, 115-119.

⁵⁸ Παχυμέρης, I.6:I, 35, 14-23.

⁵⁹ Παχυμέρης, II.26:I, 191.2-3. Γρηγοράς, I/1, 13-14.

⁶⁰ Παχυμέρης, III.16:I, 271.22-273.1: ... καὶ τὰ Πηγειοῦ πέραν, τὴν ἰδίως Ἑλλάδα λεγομένην, κατατρέχειν, τῷ δεσπότη Μιχαήλ πολεμοῦντα· οὐδὲ γὰρ ἦν αὐτὸν προφασίζεσθαι ὅτι, ἔξω που τῆς πατρίδος ὄντος τοῦ βασιλέως, δικαιοῖτ' ἂν κάκεῖνος τὰ μέρη κατέχειν.

⁶¹ Παχυμέρης, VI.32:II, 643.3-17. Βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 220-221.

⁶² Γρηγοράς, I/1, 13.21-14.1: οὗτοι γὰρ ὅσον πλείστον ἦν τῆς βασιλευούσης ἀπωκισμένοι, καὶ ἀντὰ γε, ὡς εἰπεῖν, τῆς Ρωμαϊκῆς ἡγεμονίας τὰ πέρατα λαχόντες ἐκ διαμέτρου, καὶ ἅμα τοῖς τῶν τόπων ὀχυράμασι σφόδρα τεθαυρήκοτες, τυραννικώτερον ἐπεπήδησαν τῇ ἀρχῇ. ...

⁶³ ΓΙΑΡΕΝΗΣ 2008, 139-150.

⁶⁴ Γρηγοράς, I/1, 110.7-20: ἡ δὴ καὶ παλαιὰ ὀνομάζεται Ἡπειρος, ... περιέχει δὲ αὕτη Θεσπρωτοὺς καὶ Ἀκαρνανὰς καὶ Δόλοπας, καὶ πρὸς τούτοις Κερκυραίους καὶ Κεφαλλῆνας καὶ Ἰθακησίους· ὀρίζεται δὲ πρὸς μὲν δύσεως Ἀδριατικῷ τε καὶ Ἰονίῳ πελάγει, πρὸς δ' ἄρκτων ὄρεσιν ὑψηλοῖς τῷ τε Πύδῳ καὶ τοῖς Ἀκροκεραυνίοις ὀνομαζομένοις, ἐκ δ' ἀνατολῶν Ἀχελῷῳ τῷ ποταμῷ, ἐκ δὲ μεσημβρίας τῇ Κερκυραίων νήσῳ καὶ τῇ Κεφαλληνίᾳ. Βλ. NICOL 1984, 9-10.

⁶⁵ Για τις αρχαίες φυλές της Ηπείρου, βλ. HAMMOND 1997.

⁶⁶ Σπανιότερα χρησιμοποιεί τον προσδιορισμό παλαιά Ἡπειρος, όταν για παράδειγμα προσδιορίζει (Γρηγοράς, I/1, 13) την επικράτεια της ηπειρωτικής δυναστείας των Αγγέλων και πάλι σε σχέση με τη βυζαντινή διοίκηση.

⁶⁷ Γρηγοράς, I/1, 63, 92, 98.

⁶⁸ Γρηγοράς, I/2, 240, 318, 536, 544, II/2, 658, III/3, 557. Αναζήτηση που έγινε μέσω του διαδικτυακού τόπου <http://stephanus.tlg.uci.edu/inst/textsearch>.

⁶⁹ Γρηγοράς, I/1 47, 74, 71, 90, 130, I/2 164, 283 (στις περιπτώσεις των σελίδων 71, 90, 283 η Αιτωλία μνημονεύεται σε συνδυασμό με τη βυζαντινή κεντρική εξουσία, εξ ου και αναφέρεται μαζί και η Ἡπειρος: I/1, 90).

⁷⁰ Γρηγοράς, I/3 551, 553.

όρων *Αιτωλία* και *Άκαρνανία*—⁷¹ πέραν της αρχαιομάθειάς του υποδηλώνει το ανεξάρτητο κράτος της Ηπείρου. Γιατί, όταν περιγράφει την κατάληψη και στη συνέχεια την οριστική κατάλυσή του (1338-1340) από τον βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο χρησιμοποιεί τον καθιερωμένο στη βυζαντινή ιεραρχία όρο «επαρχία Παλαιάς Ηπείρου». ⁷² Μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι οι όροι *Αιτωλία* και *Άκαρνανία* χρησιμοποιούνται από τον Γρηγορά, αλλά και τον Καντακουζηνό, όπως θα δούμε στη συνέχεια, για να αποδώσουν τοπικό χαρακτήρα στις τοπωνυμίες Αιτωλία και Ακαρνανία και να δηλώσουν τις αυτόνομες περιοχές της Ηπείρου, σε αντιδιαστολή με τον ευρύτερο όρο (*παλαιά*) *Ήπειρος* που παραπέμπει στη βυζαντινή διοικητική παράδοση.

Ο λόγιος Ιωάννης Καντακουζηνός, που γνώριζε τη διήγηση του παλιού φίλου και αργότερα ιδεολογικού του αντιπάλου Γρηγορά, ⁷³ για να προσδιορίσει το κράτος της Ηπείρου δεν χρησιμοποιεί στην *Ιστορία* του ποτέ τον όρο *Αιτωλία* που προτιμά ο Γρηγοράς, αλλά θεωρεί τον όρο *Άκαρνανία* ως συνώνυμο του κράτους της Ηπείρου, ⁷⁴ και κατ' αντιστοιχία αποκαλεί τους εκάστοτε ηγεμόνες της Ηπείρου ως «άρχοντες της Ακαρνανίας». ⁷⁵ Όπως φαίνεται, για τον Καντακουζηνό η *Ήπειρος* είναι μία ευρύτερη περιοχή, διαφορετική από την Ακαρνανία. ⁷⁶ Από την άλλη ο αυτοκράτορας συγγραφέας, ως γνώστης του δυτικοελλαδικού χώρου, αφού είχε λάβει μέρος σε εκστρατείες εκεί, ⁷⁷ απαριθμεί πληθώρα φρουρίων που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στις πολεμικές δραστηριότητες της εποχής του, ενίοτε προσφέροντας τοπογραφικές λεπτομέρειες, ⁷⁸ ενώ απεικονίζει επίσης γλαφυρά τα *δυσπρόσοδα ὄρη* ⁷⁹ της Ηπείρου και τις δυσκολίες της εκεί εκστρατείας λόγω της μορφολογίας του εδάφους.

Παρά το ότι οι Βυζαντινοί είχαν επίγνωση ότι η *Ήπειρος* βρισκόταν γεωγραφικά στο δυτικότερο άκρο του Βυζαντίου πιο κοντά στην Ιταλία παρά στην Κωνσταντινούπολη, όπως είδαμε στη χαρακτηριστική φράση «απωκισμένη» του Γρηγορά, σε ιδεολογικό επίπεδο λανθάνει η ιδέα ότι ο συγκεκριμένος χώρος θα έπρεπε *ex officio* να ανήκει στην επικράτειά τους: *καὶ πᾶσαν χώραν καὶ ἑαυτὴν καὶ παῖδα ὡς ἀρχαῖα ἑλλείμματα Ῥωμαῖδος ἐγχειρίζειν* λέει ο Παχυμέρης, ⁸⁰ σαν να επικροτεί την ιδεολογική πρόσληψη του χώρου από την κωνσταντινουπολίτικης

⁷¹ Γρηγοράς, I/1, 83, I/2 318.

⁷² *Τούτων δ' οὕτως ἐχόντων ἀπογνόντες πρὸς τὸ τῆς πολιτορκίας ἐκτεταμένον ἐνέδοσαν καὶ οἱ Ἀκαρνανες· καὶ οὕτως ὑποχείριος ἐγεγόνει τῇ τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίᾳ πᾶσα ἢ τῆς παλαιᾶς ὀνομαζομένης Ἠπείρου ἐπαρχία, καὶ οὐδὲν ἦν ἔτι τὸ ἀντιπράττον ἐκεῖθεν.*: Γρηγοράς, I/3, 553. Μετά την υποταγή της Ηπείρου διορίστηκε εκπρόσωπος της βυζαντινής εξουσίας εκεί και έτσι ο Γρηγοράς (I/3, 546) γράφει: *ἐπίτροπός γε μὴν τῆς Ἠπείρου ἐγκαταλέλειπται πρὸς τοῦ βασιλέως ὁ πρωτοστράτωρ Θεόδωρος ὁ Συναδηνός*. Βλ. NICOL 1984, 113 σημ. 18. Βλ. ακόμα Γρηγοράς, I/1, 71, 90, I/2, 283, όπου η *Ήπειρος* αναφέρεται σε συνδυασμό με τη βυζαντινή επικράτεια.

⁷³ HUNGER 1978, I, 468.

⁷⁴ Καντακουζηνός, I, 13, 101, 496, 550. Βλ. Index, III, 565. Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989, 34.

⁷⁵ Καντακουζηνός, I, 13, 474, 502, 529.

⁷⁶ Όπως φαίνεται από το απόσπασμα αναφορικά με τούς αρχικούς συμμάχους του Καντακουζηνού (II, 239) κατά τον δεύτερο εμφύλιο: *Άκαρνανία καὶ τὸ ἄλλο ἡπειρωτικὸν, πάλαι τὴν ἐμὴν ἄφιζιν προσδεχόμενον ... εἰ δέοι Ἀκαρνανίαν καὶ Ἠπειρον περιέειναι*. Βλ. τη διόρθωση της ΚΑΤΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989, 33 ότι η λέξη *ἡπειρωτικὸν* θα πρέπει να γραφτεί με κεφαλαίο Η στην παραπάνω περίπτωση αλλά και στο άλλο σχετικό απόσπασμα (II, 370): *Άκαρνανία ἔῃστα προσχωρήσει καὶ ἡ ἄλλη ἡπειρος. πάλαι γὰρ προσδέχονται αὐτοῦ τὴν ἄφιζιν, καὶ πολλὴν αἰ περὶ αὐτὸν ἐνδείκνυνται τὴν εὐνοίαν, ὥσπερ οἶδα σαφῶς αὐτὸς πολὺν παρ' ἐκείνοις διατρίβας χρόνον*.

⁷⁷ Καντακουζηνός, I, 509-510. Βλ. και προηγούμενη σημείωση. Βλ. NICOL 1996, 36 κ.ε.

⁷⁸ Καντακουζηνός, I, 510.

⁷⁹ Καντακουζηνός, I, 511.

⁸⁰ Παχυμέρης, IX.4:III, 227. Βλ. ΛΑΙΟΥ 1972, 41-43. Ανάλογες ιδεολογικές αναφορές για τα κατά παράδοση «ρωμαϊκά» δικαιώματα στον δυτικοελλαδικό χώρο εντοπίζονται στον Καντακουζηνό, για παράδειγμα (I, 498-499), και στον Γρηγορά (I, 48).

προέλευσης και ιδεολογίας βασίλισσα της Ηπείρου Άννα Καντακουζηνή. Τη συγκεκριμένη άποψη εξέφρασε για τον σχεδιαζόμενο, αλλά ατελέσφορο τελικά, γάμο του μεγαλύτερου γιου του Ανδρονίκου Β΄, Μιχαήλ Θ΄ με την κόρη της, την όμορφη πριγκίπισσα της Ηπείρου Θαμάρ.

Αν για τον καθαρά «νικαιοκεντρικό» ιστορικό Ακροπολίτη και τους λιγότερο μεροληπτικούς Νικήτα Χωνιάτη, Παχυμέρη και Γρηγορά ο δυτικοελλαδικός χώρος αποτιμάται συχνά αρνητικά, για τον γνωστό μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο (1155;-1233) η πρόσληψη της ίδιας περιοχής τόσο σε ιδεολογικό, όσο και σε γεωγραφικό επίπεδο είναι εκ διαμέτρου αντίθετη. Το ίδιο μπορούμε να πούμε ότι ισχύει και για τον Γεώργιο Βαρδάνη (+ περ. 1240), μητροπολίτη Κερκύρας, ο οποίος ωστόσο δεν μας άφησε τόσο ευρύ έργο, όσο ο φίλος του μητροπολίτη Ναυπάκτου, και μόνο σποραδικά μαθαίνουμε τις απόψεις του για το χώρο που έδρασε.⁸¹

Κατά τον Ιωάννη Απόκαυκο η εξουσία των Δουκών της Ηπείρου παρελήφθη εκ θεού για τη διακυβέρνηση όχι μόνο πάντων τῶν δυτικῶν μερῶν⁸² αλλά και ὅλης τῆς γῆς.⁸³ Ωστόσο ο διαχωρισμός Δύσης και Ανατολῆς παρουσιάζεται και εδώ, αλλά με μια ειρωνική διάθεση για την ανωτερότητα των Ανατολικῶν: ὕψηλότερα γὰρ τὰ ἔφα τῶν δυτικῶν· ἐπὶ τοὺς ταπεινοὺς ἡμᾶς ἰδεῖν διὰ γραφῶν οὐκ ἤξιώσας, ἢ ὡς ράκος ἀποκαθήμενον ἡμᾶς λογισαμένους ἢ ὡς ἄχρηστον σκεῦος, ἐν γωνία ταύτη παρεριμμένους τῇ δυτικῇ.⁸⁴

Ὡς γνώστης της περιοχῆς, την οποία περιδιαβαίνει,⁸⁵ ο Ιωάννης Απόκαυκος προσφέρει, ὅπως είναι φυσικό, πολύτιμες πληροφορίες όχι μόνο για την καθημερινή και οικογενειακή ζωὴ⁸⁶ και τις αγροτικές ασχολίες των κατοίκων,⁸⁷ αλλά και για ιδιαίτερες τοπικές προσωνυμίες, ὅπως για την προσωνυμία της μονῆς του Αγίου Νικολάου του Κρεμαστοῦ,⁸⁸ που ανήκε στην ἐπίσκεψη Αχελώου,⁸⁹ για τα χωριά Τρόχωμα και Ἀμμοδηρά,⁹⁰ Ἀνιποχώριον⁹¹ στην πεδιάδα του Αετού, ἢ για υπήνεμα χωριά της περιοχῆς της Ναυπάκτου.⁹² Συγκρίνει ἀκόμα το ἥπιο κλίμα της Ναυπάκτου με το δυσχείμερον της Ἄρτας και των Ιωαννίνων,⁹³ ἐνῶ δεν ξεχνά τη Βόνδι-

⁸¹ Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ 2001, 231, 238.

⁸² ... πάντα τὰ καθ' ἡμᾶς μέρη ταῦτα τὰ δυτικὰ ... ἀφανισθέντα εἰς τὴν ἀρχαίαν χριστιανικὴν ἀποκαταστάσας διαγωγὴν ...: Πράξις συνοδικὴ περὶ τῆς τοῦ δεσπότη Θεοδώρου εἰς βασιλέα ἀναγορεύσεως, Απόκαυκος/ VASILJEVSKIJ, 24, 285.27-30.

⁸³ Απόκαυκος/BEES, ἐπ. 69, 127.20-21. Γι' αὐτὸ ο Θεόδωρος Δούκας θεωρεῖται «χειροτόνητος ἀπὸ Θεοῦ»: Απόκαυκος/BEES, ἐπ. 69, 127.27. Βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ 1991, 124-130.

⁸⁴ Ἀντίγραμμα τοῦ Ναυπάκτου πρὸς τὸν πατριάρχην, βλ. Απόκαυκος/VASILJEVSKIJ, 15, 265.19-22. Βλ. ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ 1973, 56.

⁸⁵ ... κατὰ τοὺς πάλαι περιπατικοὺς βουνοὺς ἀναβαίνω, φάραγγας διαβαίνω καὶ καταβαίνω ...: Απόκαυκος/BEES, ἐπ. 27, 86.32-33.

⁸⁶ Απόκαυκος/PÉTRIDÈS, ἐπ. 7, σελ. 75. Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1989.

⁸⁷ Ὁ ἀπὸ Μικρᾶς Βαγεντίας, χωρίων Βρεστίανες, ..., ὡς καταλαβόντος τοῦ ἐνεστώτος χειμῶνος ἄλευρα, καθὼς ἔστιν ἔθος ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ, μετεκόμιζε πρὸς τὰ χθαμαλότερα μέρη καὶ τὰ συνοροῦντα τῷ θέματι Νικοπολιτῶν, ἐνθα παραχειμάσαι ἔμελλε μετὰ τῶν προσόντων βοσκημάτων αὐτῶ, ὡς μὴ πλημμυρῆσας, φησίν, ὁ ποταμὸς ἢ Τρέχοβα κωλύση τοῦτοις ἐκεῖθεν καὶ τὴν τῶν ἀλεύρων διάβασιν: Απόκαυκος/ PÉTRIDÈS, ἐπ. 6, 75. Για τὴν ηπειρωτικὴν περιοχὴ Βαγεντίας, βλ. ΑΣΔΡΑΧΑ & ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1990. Για τὰ τοπωνύμια, βλ. ΤΙΒ 3, 119, 249. Βλ. ἀκόμα Απόκαυκος/BEES, ἐπ. 11, 70.20-25, ἐπ. 99, 149-150.

⁸⁸ τοῦ Κρεμαστοῦ ἐν ἀποκρίμνῳ τῇ πέτρα ἐπικρεμάσας τὸ δόμημα καὶ παρανομάσας οὕτω τοῦ Κρεμαστοῦ: Απόκαυκος/BEES 1971-1974, ἐπ. 6, 63.18-22. Βλ. ΤΙΒ 3, 101. Για τὴν μονὴ ἀλλὰ καὶ για ἄλλα τοπογραφικὰ δεδομένα, βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1985.

⁸⁹ Βλ. Πατριάρχης Γερμανός, Ἀντίγραφον, 51-52.

⁹⁰ Απόκαυκος/BEES, ἐπ. 11, 71.32-37 καὶ ἐπ. 17, 77.1-2.

⁹¹ Απόκαυκος/BEES, 169.43-44.

⁹² Απόκαυκος/BEES, ἐπ. 11, 71. 58-60.

⁹³ Απόκαυκος/VASILJEVSKIJ 1896, 3, 246.18-21.

τζα⁹⁴ και μας αποκαλύπτει τη φροντίδα του να εκλεγεί άξιος επίσκοπός της ο τότε χαρτοφύλαξ των Γρεβενών, μαθητής του Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, πολυμαθής Γεώργιος Βαρδάνης.

Πέραν της ιδεολογικής του θεώρησης, όπου υποστηρίζει φανερά την εξουσία των Δουκών, ο Απόκαυκος στον γεωγραφικό προσδιορισμό των τοπωνυμίων που αναφέρει είναι αυτονόητο ότι, ως γνώστης της περιοχής, την απεικονίζει με παραστατικό και ζωηρό τρόπο και ενίοτε διανθίζει την περιγραφή του με ειδυλλιακές εικόνες τοπίου.⁹⁵

Από την άλλη πλευρά ο Γεώργιος Βαρδάνης έχει επίγνωση του διαχωρισμού της αυτοκρατορίας σε Δυτικούς και Ανατολικούς και αποτυπώνει τη δυναμική θέση της εκκλησίας της Ηπείρου στην τότε πολιτική κατάσταση.⁹⁶ Δεν παραλείπει, λοιπόν, να εγκωμιάσει τις κατακτήσεις του Θεοδώρου Δούκα αναφερόμενος στο Δυρράχιον, που ονομάζει δύο φορές ως Επίδαμνο, και το θεωρεί το πιο σημαντικό από όλα τα *υπήκοα φρούρια*.⁹⁷ Ο άλλος γνωστός λόγιος της εποχής, Δημήτριος Χωματηνός ή Χωματιανός, μητροπολίτης της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής Αχρίδος, απευθύνεται στον νεοεκλεγέντα πατριάρχη Γερμανό Β' (1222-1240).⁹⁸ Ο Χωματηνός με μια προσποιητή θεώρηση ενός ιδεολογικά ενιαίου χώρου στη βυζαντινή εκκλησία, τονίζει από τη μια την επιφανή προσωπική του θέση στη βυζαντινή εκκλησιαστική ιεραρχία και από την άλλη υποστηρίζει την εξουσία των Δουκών της Ηπείρου,⁹⁹ με τη στέψη του Θεοδώρου Δούκα ως αυτοκράτορα στη Θεσσαλονίκη (1224/1227).¹⁰⁰ Ο συγγραφέας του *Βίου του Κλήμεντος Αχρίδος* είτε είναι ο ίδιος ο Χωματηνός –που γράφει περισσότερο ως νομικός και λιγότερο ως ιστορικός–¹⁰¹ είτε όχι, διαθέτει πάντως την ιδιαίτερη ευαισθησία των λογίων στην πρόσληψη των τοπωνυμίων και των αλλαγών που υφίστανται κατά την πάροδο του χρόνου (κάτι που θα το δούμε πιο κάτω και στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη)¹⁰² λέγοντας τα εξής για την Αχρίδα: *περὶ τὴν Λυχνιδὸν Ἰλλυρίων πόλιν, τῶν πέριξ πόλεων οὕσαν μητρόπολιν, ἣ νῦν Ἀχρὶς κατὰ τὴν Μυσῶν ὀνομάζεται γλῶσσαν, καὶ τὴν Κεφαλληνίαν μετονομασθεῖσαν τῇ Βουλγάρων φωνῇ Γλαβινίτζαν ...*¹⁰³

Απόψεις σχετικά με τον ενιαίο εκκλησιαστικό χώρο του Βυζαντίου εκφράζουν και οι πατριάρχες Μανουήλ Α' Σαραντηνός (1217-1222) και Γερμανός Β' (1223-1240) σε απαντητικά τους κείμενα στον Ιωάννη Απόκαυκο και Δημήτριο Χωματηνό, όπου υπογραμμίζουν τη θεσμοθετημένη συνολική εκκλησιαστική ιεράρχηση. Για παράδειγμα ο Μανουήλ Α' θα γράψει *ὅσοι κανονικῶς προΐστασθε τῶν δυτικωτέρων ἐκκλησιῶν για τους περί τον Ιωάννη Απόκαυκο επισκόπους, και για το σώμα τῆς ἐκκλησίας ὅπως οὖν διασπώμενον παρορᾶν*.¹⁰⁴ Επίσης ο πατριάρχης που έδρευε στη Νίκαια, Γερμανός Β', ονομάζει τους επισκόπους της *δυσμικῆς ἐκκλησίας* «αδελφούς και συμποιμένας» και ζητά από τον Χριστό την ομόνοια *καὶ τὴν εἰρήνην*

⁹⁴ Απόκαυκος/VASILJEVSKIJ 1896, 5, 251.12: *ἡ τῆς ἐμῆς Βονόδιτζης φροντίς ...*

⁹⁵ *καὶ πρὸς ἀγρὸν ἐξῆλθον ἐκ τῆς Ναυπάκτου καὶ ἀηδόνων ἀκούω καὶ ὕδωρ πίνω ψυχρὸν ...*: Απόκαυκος/PÉTRIDÈS, επ. 33, 100. Βλ. ακόμα Απόκαυκος/BEES, επ. 67, 123.62-74.

⁹⁶ Βαρδάνης, *Αντίγραμμα*, 104-118, στ. 9-11, 30-36, 349. Βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ 1991, 127, 131.

⁹⁷ Βαρδάνης, *Αντίγραμμα*, στ. 257.

⁹⁸ Χωματηνός, *Πόνημα*, 112, 370.48-50.

⁹⁹ Χωματηνός, *Πόνημα*, 114, 371.22-27, 377.216-227. Βλ. ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ 1973, 81-86. Για διαφορετική εκτίμηση, βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ 1991, 156-162, 166-174.

¹⁰⁰ Η βιβλιογραφία για τη στέψη είναι μεγάλη. Βλ. την εισαγωγή στην έκδοση των *Πονημάτων* του Χωματηνού, Χωματηνός, *Πόνημα*, 16*.

¹⁰¹ MACRIDES 1992.

¹⁰² Βλ. πιο κάτω, σελ. 60 και υποσημ. 150.

¹⁰³ *Βίος Κλήμεντος Αχρίδος*, 318. Κάτι που δεν ισχύει όμως για την περίπτωση της Κεφαλληνίας, βλ. *TIB* 3, 175. Για την πατρότητα του συγκεκριμένου έργου, βλ. Χωματηνός, *Πόνημα*, 53*-59*.

¹⁰⁴ Απόκαυκος/VASILJEVSKIJ, 16, 268.7 και 268.15-16.

βραβεύσας ἐπισύναγον τὰ θ' ἑῶα, τὰ θ' ἑσπέρια.¹⁰⁵ Τα κείμενα αυτά των εκκλησιαστικών λογίων απηχούν βέβαια την εκκλησιαστική διαμάχη Νικαίας και Ηπείρου όχι μόνο για την πλήρωση ορισμένων επισκοπικών θρόνων στην περιοχή της Ηπείρου μέσω τοπικής συνόδου, αλλά και για την αυτοκρατορική τιτλοφορία επί Θεοδώρου Δούκα.¹⁰⁶ Όμως, η ίδια η διαμάχη αυτή υποδηλώνει την αποδοχή μιας λόγω περιστάσεων –δηλαδή αποκοπής από το κέντρο (Κωνσταντινούπολη) ή μάλλον ανυπαρξία του κέντρου– εντοπιότητας και αυθυπαρξίας του δυτικοελλαδικού χώρου, την οποία θα ξανασυναντήσουμε, ακόμα πιο καθαρά, στα αγιολογικά κείμενα.

Όσον αφορά τα αγιολογικά κείμενα, θα πρέπει να διευκρινίσουμε εδώ ότι η έρευνα σε αυτά έγινε μέσω της Βάσης Δεδομένων του Προγράμματος *Αγιολογία Υστερης Βυζαντινής Περιόδου* (1204-1453), που λειτουργεί στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Η Βάση Δεδομένων περιλαμβάνει μέχρι αυτή τη στιγμή 90 αγιολογικά κείμενα από τα περίπου 140 που έχουν εντοπισθεί ως σήμερα και αυτό σημαίνει ότι τα οποιαδήποτε συμπεράσματα, άρα και αυτά που αφορούν στον δυτικοελλαδικό χώρο είναι ενδεικτικά με την επιφύλαξη της περαιτέρω έρευνας, όταν ολοκληρωθεί η βάση δεδομένων. Έχοντας υπόψη το ανωτέρω caveat μπορούμε να προβούμε σε κάποιες πρώτες παρατηρήσεις.

Σε ό,τι αφορά στον δυτικοελλαδικό χώρο χρειάζεται να διεξέλθουμε βίους αγίων των οποίων οι ήρωες είχαν άμεση σχέση με την περιοχή προκειμένου να συναντήσουμε λεπτομερείς αναφορές.

Υπάρχει μια γενική θεώρηση στους *Βίους* αυτούς για τα έθνη που ζουν στην περιοχή. Ο *Βίος Ιωάννου Ελεήμονος*¹⁰⁷ που από τη σκοπιά της Νικαίας καλύπτει την αντιπαλότητά της με το λεγόμενο Δεσποτάτο της Ηπείρου υπογραμμίζει τον κατακερματισμό της περιοχής. Επισημαίνει, λοιπόν, τους αγώνες του αυτοκράτορα Ιωάννη Βατάτζη προς πληθώρα αντιπάλων σε Ανατολή και Δύση με αρχαιοπρεπή ονόματα (εξαιρούνται οι Ιταλοί, ίσως ως οι κατεξοχήν σύγχρονοι αντίπαλοι)¹⁰⁸ και μιλάει για τα έθνη που κατοικούσαν εκεί, χρησιμοποιώντας αρχαίες ονομασίες για διάφορες φυλές και λαούς, όπως κάνουν άλλωστε και ορισμένοι ιστορικοί της εποχής:¹⁰⁹ ... οὐ πρὸς ἓνα ἢ δύο ἢ καὶ μικρῶ πλείους ἀγωνιζόμενος, ἀλλὰ σχεδὸν πρὸς ἔθνη πάντα τὰ τὴν Ἀσίαν οἰκοῦντα, ἤδη δὲ καὶ τῆς Εὐρώπης τὰ πλείστα, ἐπικειμένων μὲν Σκυθῶν, ἐπικειμένων δ' Ἀράβων, πολεμούντων δὲ Ἰταλῶν, Θετταλῶν Ἰλλυριῶν Ἀκαρνάνων ἐναντία ὄπλα σὺν τοῖς Μακεδόσιν αἰρόντων, Μυσῶν Παιόνων Μολοσσῶν¹¹⁰ ὀρειῶν ἀντικαθισταμένων. Ειδικά για τους Ακαρνάνες, φαίνεται πως εννοούνται οι κάτοικοι του κράτους της Ηπείρου. Σε ορισμένες περιπτώσεις με τη γενική ονομασία «Ἰλλυριός» στα αγιολογικά κείμενα εννοούνται συλλήβδην οι κάτοικοι του δυτικοελλαδικού χώρου, χωρίς να διευκρινίζεται σε ποια εθνότητα ανήκαν, όπως χρησιμοποιείται από τον Φιλόθεο Κόκκινο στον *Βίο* αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Γρηγορίου Παλαμά (1294;-1356). Πάντως στη συγκεκριμένη περίπτωση ο συγγραφέας εννοεί τους Σέρβους.¹¹¹ Στον ίδιο *Βίο* ο Φιλόθεος Κόκκινος, μιλώντας για την μεγάλη απήχηση της προσωπικότητας του Γρηγορίου Παλαμά, λέει πως ο τελευ-

¹⁰⁵ Πατριάρχης Γερμανός, *Αντίγραφον*, 36. Βλ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1898/1994, 212· ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ 1973, 78-79.

¹⁰⁶ ΚΑΡΡΟΖΙΛΟΣ 1973, 89-91· ΣΤΑΥΡΙΑΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ 1991, 42, 85-86.

¹⁰⁷ *Βίος Ιωάννου Ελεήμονος*, 209.

¹⁰⁸ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 218 κ.ε.

¹⁰⁹ Βλ. πιο πάνω, σελ. 51 και υποσημ. 64-65.

¹¹⁰ Κατά τον Στράβωνα, οι Μολοσσοί ήταν μία από τις πιο σημαντικές 14 ηπειρωτικές φυλές, εγκατεστημένη βόρεια των Θεσπρωτών και νότια των Ἰλλυριῶν. Βλ. ΔΑΚΑΡΗΣ 1964, 15. Ως «Μολοσσοί ὀρειῶνες» θα πρέπει ωστόσο, σύμφωνα με τα σχόλια του εκδότη Α. Heisenberg, να θεωρηθούν εδώ οι Αλβανοί.

¹¹¹ Σύμφωνα με τον εκδότη. Βλ. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Γρηγορίου Παλαμά*, 458.

ταίος ήταν ιδιαίτερα διάσημος και επικαλείται ως *μάρτυρες ἀψευδείς τοῦ λόγου Θετταλοὶ καὶ Ἰλλυριοὶ καὶ οἱ ἐκεῖθεν τὰ τοῦ μεγάλου θαυμαστῶς διακομίζοντέςτε καὶ διηγούμενοι θαύματα*.¹¹² Οι από εκεί, οι ἐκεῖθεν που αναφέρονται μαζί με τους Ἰλλυριούς και τους Θετταλούς θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως οι κάτοικοι του δυτικοελλαδικού χώρου, σε συνάρτηση με τις απόψεις των «από εκεί» του Ακροπολίτη και των «δυσικῶν» του Παχυμέρη, που είδαμε πιο πάνω.

Σε αγιολογικά κείμενα που ασχολούνται με παλαιότερους αγίους οι όροι *Ἰλλυρικόν* και *Ἰλλυριός* χρησιμοποιούνται με την πρωτοβυζαντινή σημασία τους και έτσι οι δημιουργοί τους αναπαράγουν ιστορικά στοιχεία προγενέστερης εποχής, όπως συμβαίνει στα Θαύματα του αγίου Δημητρίου, έργο του Ιωάννη Σταυρακίου,¹¹³ ενός λογίου ο οποίος έζησε στη Θεσσαλονίκη περί τα τέλη του 13^{ου} - αρχές 14^{ου} αι.¹¹⁴

Πέρα, όμως, από τις γενικές αναφορές των *Βίων* στους κατοίκους της περιοχής ως Ἰλλυριούς, παρατηρούμε ότι στα αγιολογικά κείμενα της ύστερης περιόδου η πρόσληψη της εντοπιότητας και του όποιου τοπικού χώρου –στην υπό εξέταση περίπτωση του δυτικοελλαδικού χώρου– συγκεκριμενοποιείται περισσότερο με ειδικότερες μνείες ορισμένων περιοχών όπου δρουν οι ήρωές τους. Οι μνείες αυτές αφορούν τόσο σε γεωγραφικές περιοχές τύπου Ακαρνανία, Αιτωλία όσο και σε αστικά και ημιαστικά κέντρα τύπου Άρτα, Ιωάννινα, Δραγαμεστός και αγροτικές περιοχές και χωριά τύπου Πρενίστης κλπ. Εδώ αξίζει να αναφερθεί ότι η λέξη *Ἡπειρος* στα αγιολογικά αυτά κείμενα, εκτός αν προσδιορίζεται η παλαιά διοικητική ονομασία της, *Παλαιά Ἡπειρος*, συνήθως χρησιμοποιείται ως η λέξη γῆ και παραπέμπει στο αντίθετο της θάλασσας ή των νήσων.¹¹⁵ Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι συγγραφείς των κειμένων αυτών μνημονεύουν την εντοπιότητα ή την τοπική καταγωγή των προσώπων που αναφέρουν, έστω και αν πρόκειται για περιστασιακά *dramatis personae*, όπως για παράδειγμα τον αποδέκτη ενός θαύματος του βιογραφούμενου αγίου και επισημαίνουν αν πρόκειται για κάποιον που ανήκει στην περιοχή, κάποιο *τῶν ἐγχωρίων*.¹¹⁶

Ένα ακόμα αγιολογικό κείμενο, ο *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου καὶ Θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Νίφωνος τοῦ ἐν τῷ Ἄθῳ ὄρει ἀσκήσαντος* μαρτυρεῖ ειδικότερα την πρόσληψη του δυτικού ελλαδικού χώρου από ένα συγγραφέα της εποχής και απεικονίζει πόσο έχει περάσει στη συνείδηση των συγχρόνων η ορολογία «Δεσποτάτον της Ηπείρου».¹¹⁷ Ο ὁσιος Νίφων, μοναχός στο Άγιον Όρος, γεννήθηκε περίπου το 1315 και πέθανε περί το 1411 και είναι γνωστός ως ο συγγραφέας ενός από τους δύο Βίους του Μάξιμου Κausοκαλυβίτη. Ο *Βίος* του γράφτηκε κατά το διάστημα της πολύχρονης ζωής του από ένα ανώνυμο μαθητή του στο Άγιον Όρος. Ο ανώνυμος συγγραφέας αναφέρεται, όπως συνηθίζεται και σε άλλα συναφή κείμενα, στην προέλευση του αγίου λέγοντας τα ακόλουθα: *Οὗτος ὁ ὁσιος πατὴρ ἡμῶν ὑπῆρχεν ἀπὸ τὸ δεσποτᾶτον τὸ διακείμενον μέσον Ἀχαΐας καὶ Ἰλλυρικοῦ*.¹¹⁸ Ο ανώνυμος συγγραφέας του έργου, είτε είχε ακούσει από τον ὁσιο την κατατοπιστική αυτή περιγραφή, είτε γνώριζε ο ίδιος το χώρο, δίνει με σχετική ακρίβεια και σαφή διοικητική ονομασία τη γεωγραφική έκταση του κράτους της Ηπείρου. Προσδιορίζει καθαρά τα όρια του Δεσποτάτου της Ηπείρου βόρεια και

¹¹² Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Γρηγορίου Παλαμά*, 578.

¹¹³ Σταυράκιος, *Θαύματα αγίου Δημητρίου*, 338, 340.

¹¹⁴ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ 2003-2004.

¹¹⁵ Για παράδειγμα: Σταυράκιος, *Θαύματα αγίου Δημητρίου*, 347. Ιωσήφ Καλόθետος, *Βίος Αθανασίου Κωνσταντινουπόλεως*, 461.

¹¹⁶ Θεόκτιστος Στουδίτης, *Βίος Αθανασίου Κωνσταντινουπόλεως*, 18. Στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται για τη διήγηση αυτόπτη μάρτυρα, του μοναχού-θυρωρού της Περιβλέπτου, ονόματι Ιωσήφ.

¹¹⁷ *ODB* 1, 716-717.

¹¹⁸ *Βίος Νίφωνος*, 1, 12. Βλ. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ 2001, 73 κ.ε.

νότια χρησιμοποιώντας, ωστόσο, διοικητικές ονομασίες της πρωτοβυζαντινής περιόδου,¹¹⁹ προφανώς γνωστές από τη βυζαντινή εκκλησιαστική διοίκηση, ονομασίες που διατηρήθηκαν στη διάρκεια της χιλιόχρονης ζωής του Βυζαντίου.

Στη συνέχεια ο ίδιος συγγραφέας συγκεκριμενοποιεί από ποια ακριβώς περιοχή, πιθανότατα αγροτική, καταγόταν ο ήρωας του πνευματικού πονήματός του *ἐκ κώμης καλουμένης Λουκόβης, παντοίοις κομώσης καρποῖς*,¹²⁰ χρησιμοποιώντας ένα κοινό τόπο των αγιολογικών κειμένων για όλα τα καλά που φύονται στον τόπο καταγωγής του αγίου, εκ του οποίου θα προέλθει και ένα ακόμη, ο ίδιος ο άγιος. Πρόκειται για ένα παραθαλάσσιο χωριό στο νότιο μέρος της σημερινής Αλβανίας, το σημερινό χωριό Λούκοβα, τοπωνυμία σλαβικής προέλευσης,¹²¹ όπου κατοικούσε ο ιερέας πατέρας του αγίου και ο ίδιος αρχικά, περιοχή, για την οποία ο συγγραφέας δεν μας δίνει πολλές πληροφορίες. Η αναφορά, όμως, είναι αρκετά λεπτομερής ώστε να προσδιοριστεί, χωρίς να χρειασθούν περισσότερα στοιχεία, η τοπική καταγωγή του Νίφωνος. Ο Βίος προσφέρει και άλλες τοπογραφικές λεπτομέρειες της περιοχής αναφορικά με την είσοδο του οσίου στη μονή του Αγ. Νικολάου, όπου εκκλησιάρχης,¹²² δηλαδή νεωκόρος με αυξημένες αρμοδιότητες, ήταν ο θεός του, κοντά στον οποίο ο όσιος έμαθε τα ιερά γράμματα. Ο Βίος προσφέρει έτσι ένα ακόμα τεκμήριο στους μελετητές¹²³ ότι στη μονή αυτή δινόταν η ευκαιρία για εκπαίδευση. Θέλοντας ο βιογράφος να κάνει αναδρομή στο ένδοξο βυζαντινό παρελθόν, λέει πως η μονή αυτή ήταν κτισμένη από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Μονομάχο (1042-1054) στην περιοχή Μεσοπόταμο: *τῆς ἐκεῖσε τοῦ παμμάκαρος ἀγίου Νικολάου μονῆς, ἦν ὁ ἀοίδιμος ἐκεῖνος βασιλεὺς ὁ Μονομάχος ἐν τῷ Μεσοποτάμῳ οὕτω καλουμένῳ ἀνήγειρε, προσλαβόμενος πρῶτα μὲν αὐτὸν τὰ ἱερά ἐξεπαίδευσεν γράμματα*.¹²⁴ Συνεχίζοντας την αφήγησή του, αναφέρει τοπογραφικές πληροφορίες της περιοχής, λέγοντας ότι έκανε την άσκησή του σε ένα ερημητήριο εκεί κοντά: *Καὶ δὴ πλησίον ἐκεῖσε γέροντα καταλαμβάνει τινὰ πρὸ χρόνων ἀπὸ τοῦ Σιναίου ἀφιγμένον ὄρους, ἐν ὄρει καθήμενον οὕτω καλούμενον Γηρομέριον, στη μονή που είχε ιδρύσει το 1285 περίπου ο Νείλος Ιεριχιώτης, γι' αυτό και ο βιογράφος λέει ότι ο ιδρυτής της είχε φτάσει ἀπὸ τοῦ Σιναίου ... ὄρους*.¹²⁵ Δίνει επίσης και ορισμένες πληροφορίες περί της εθνοτικής καταγωγής μοναχού που συνδέθηκε στενά με τον Νίφωνα, όταν αυτός μετακόμισε στο Άγιο Όρος, ο οποίος δεν αποκλείεται να ήταν πατριώτης του, καθώς χαρακτηρίζεται ως *ἐξ Ἰλλυρίων*¹²⁶ και αλλού *εἰς Ἰλλυρίους*,¹²⁷ υπονοώντας ότι προέρχεται από το δυτικοελλαδικό χώρο. Αυτός ο μοναχός, ο λεγόμενος Μάρκος, ήταν μάλλον κτίστης, αφού έκτισε για τον άγιο *κελλίον εὐρυχωρότερον*, απεικονίζοντας την παράδοση που πιθανώς είχαν από τότε οι κτίστες στην Ήπειρο.¹²⁸

Ο γραφείς περί τα τέλη του 13^{ου} αι. από τον Ιώβ Ιασίτη (πιθανώς τον Ιώβ Μέλη, ή Μελία ή Μηλία Ιασίτη), *Βίος της Αγίας Θεοδώρας Ηπείρου*,¹²⁹ παρά την όποια ακούσια ή εσκεμμένη ίσως (αφού δεν αναφέρει ότι ο Μιχαήλ ήταν νόθος γιος του σεβαστοκράτορος Ιωάννη Δούκα)

¹¹⁹ Βλ. πιο πάνω σελ. 49, υποσημ. 34.

¹²⁰ *Βίος Νίφωνος*, 1, 12.

¹²¹ *TIB* 3, 199.

¹²² *ODB* 1, 682.

¹²³ ΧΡΥΣΟΣ 1980· ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1992, 528.

¹²⁴ 8 χλμ. βόρεια των σημερινών Αγ. Σαράντα, βλ. *TIB* 3, 206.

¹²⁵ *Βίος Νίφωνος*, 13.

¹²⁶ *Βίος Νίφωνος*, 16.

¹²⁷ *Βίος Νίφωνος*, 17.

¹²⁸ Για την ειδικού τύπου τοιχοποιία στην Ήπειρο, βλ. ΒΟΚΟΤΟΡΟΥΛΟΣ 1997, ειδικά 224.

¹²⁹ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1962, 49-54.

σύγχυση στα στοιχεία του για την άρχουσα οικογένεια των Δουκών της Ηπείρου, δίδει αρκετές πληροφορίες για την πρόσληψη του αστικού ιστού του δυτικοελλαδικού χώρου. Πρόκειται για ένα κείμενο γραμμένο από την πλευρά των Ηπειρωτών προκειμένου να νομιμοποιήσει την κεντρική εξουσία της Ηπείρου¹³⁰ και να τονίσει την εξ αίματος συγγενική σύνδεσή της με τη βυζαντινή αυτοκρατορική, έστω και έκπτωτη, αρχή του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου.¹³¹ Αφηγούμενος, λοιπόν, πώς περιήλθαν τα εδάφη της Ηπείρου στην κυριαρχία του Μιχαήλ Α΄, αρχικά χρησιμοποιεί περισσότερο τοπωνύμια ευρύτερων περιοχών και λιγότερο πόλεων. Εδώ, λοιπόν, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι στο πλαίσιο του δυτικοελλαδικού χώρου, η πρόσληψη του ηπειρωτικού έχει έντονο ιδεολογικό προσανατολισμό. Έτσι, αναφέρεται η Νικόπολη ως περιοχή, κατ' αντιστοιχία με την Αιτωλία, κάτι που αποτελεί ίσως ανάμνηση του παλαιού θέματος Νικοπόλεως: *Σεναχερείμ δέ, πρὸς Αἰτωλίαν καὶ Νικόπολιν ἀποστέλλεται.*¹³² Αφού έχει τοποθετήσει γεωγραφικά τα όρια της επικρατείας του Μιχαήλ, προβαίνει στην αφήγηση της προοδευτικής αύξησης των εδαφών του. Αφηγείται με ποιο τρόπο η Άρτα περιήλθε στη δικαιοδοσία του Μιχαήλ Α΄ Δούκα, ύστερα από πρόσκληση του διοικητή της Άρτας, αφήνοντας να υπονοηθεί ότι η περιοχή της Άρτας αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της περιοχής Νικοπόλεως: *Σεναχηρείμ οὖν καὶ αὐτοὺς ἐπιβουλευθεὶς παρὰ τῶν Νικοπολιτῶν, τὸν Κομνηνὸν Μιχαὴλ εἰς βοήθειαν προσεκαλέσατο· μήπω δ' ἐκείνου φθάσαντος δολοφονεῖται Σεναχηρείμ.*¹³³ Κατόπιν αναφέρεται στις κτήσεις με συγκεκριμένες πόλεις, η προσάρτηση των οποίων οφείλεται στην επιδεξιότητα του Μιχαήλ Α΄ Δούκα τον οποίο, ως ιδρυτή του κράτους της Ηπείρου, χαρακτηρίζει με τα ακόλουθα: *ἀνὴρ δραστήριος, καὶ ὄξυς νοῆσαι, καὶ πραγμάτων ἐμπειρότατος οἰκονόμος· ὅς δὴ Βελλάγραδά τε καὶ Ἰωάννινα καὶ τὴν Βόνδιτζαν ἔκτησε· τὴν νῆσον τε Κορυφῶν καὶ Δυρδράχιον καὶ Ἀχρίδα, καὶ πᾶσαν τὴν Βλαχίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα περιεποιήσατο, καὶ εἰς πολὺν πλάτος ἐπέτεινε τὴν ἀρχήν.* Η εντύπωση που προκαλεί ο Βίος, που γράφτηκε αρκετά μεταγενέστερα από την ηρωίδα του, Θεοδώρα αγία της Άρτας, στο συγκεκριμένο απόσπασμα είναι ότι οι εν λόγω τοπωνυμίες οριοθετούν περισσότερο την περιοχή υπό την εξουσία του Μιχαήλ Α΄ και αυτό άσχετα με το κάτω από ποιες συνθήκες και πότε οι περιοχές αυτές περνούν στην εξουσία του λεγομένου Δεσποτάτου της Ηπείρου.¹³⁴ Σε κάθε περίπτωση αναφέρονται ως χαρακτηριστικά τοπικά σημεία για τον χώρο που εξουσίαζε. Η ένταξή τους στον δυτικοελλαδικό χώρο γίνεται και *expressis verbis* λίγο παρακάτω, όταν ο Βίος, ανα-

¹³⁰ *ἔξ οὗ βασιλέως εἰς κληρὸν ἐδόθη αὐτῷ τε τῷ Μιχαὴλ καὶ τοῖς ἐξ αὐτοῦ, ἡ λαχοῦσα τότε τῆς ἡγεμονίας ἀρχή: Βίος Θεοδώρας Ηπείρου, 904Α. Το απόσπασμα αυτό ότι στον Μιχαήλ Α΄ Δούκα ο εξάδελφός του αυτοκράτωρ Αλέξιος Γ΄ Αγγελος είχε απονείμει κάποιο τίτλο, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ηπειρο, έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση. Βλ. ΡΑΤΛΑΓΕΑΝ 1995, ειδικά 455. Ο πατέρας του Μιχαήλ Α΄ Δούκα ήταν θεῖος των αυτοκρατόρων Ισαακίου Β΄ και Αλεξίου Γ΄ των Αγγέλων: Ακροπολίτης, §8, 13.24-25. Βλ. ΡΟΛΕΜΙΣ 1968, 87 αρ. 40, 91 αρ. 45.*

¹³¹ *Ἀλεξίου τοῦ ἐκ φυλῆς τῶν Κομνηνῶν κατηγμένου Ῥωμαίων βασιλεύοντος. Μιχαὴλ μὲν ὁ Κομνηνὸς ὁ καὶ πρὸς γένους αὐτῷ τε τῷ βασιλεῖ καὶ τοῖς ἀγγελονύμοις βασιλεύσει διαφέρων, τὴν ἀρχὴν τῆς Πελοποννήσου πιστεύεται: Βίος Θεοδώρας Ηπείρου, 904Α.*

¹³² *Βίος Θεοδώρας Ηπείρου, 904Α. Για τη σύγχυση του κειμένου σχετικά με τις νόμιμες και μη γυναίκες του Μιχαήλ Α΄ Δούκα, βλ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ 1990, 358.*

¹³³ *Βίος Θεοδώρας Ηπείρου, 904Β.*

¹³⁴ Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ κατέλαβε την Κέρκυρα από τους πρώην συμμάχους του Ενετούς το 1212-1214, βλ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1898/1994, 63, ενώ το Δυρράχιο, το οποίο ο ίδιος αποσπά από τους Ενετούς την ίδια εποχή θα ανακαταληφθεί από τον Λατίνο αυτοκράτορα Πιερ ντε Κουρτεναί το 1217, κατά την πορεία του από τη Ρώμη, όπου εστέφη, προς την Κωνσταντινούπολη, για να περάσει λίγο αργότερα, μετά την ήττα του από τον Θεόδωρο Δούκα και πάλι στο κράτος της Ηπείρου το 1218· ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1898/1994, 127. Ο Θεόδωρος Δούκας κυριεύσε την Αχρίδα το 1216.

φορικά με τις κατακτήσεις του Θεοδώρου Δούκα (1215-1230) θα επισημάνει ότι και πάντων τῶν δυτικῶν ἕως αὐτῆς ἐκράτησε τῆς Χριστουπόλεως (Καβάλα).¹³⁵

Ο ἴδιος Βίος περιγράφοντας το γάμο του Μιχαήλ Β΄ Δούκα με την μετέπειτα αγία Θεοδώρα λέει ότι ἔλαβε χώρα στην Ακαρνανία και ταύτην νομίμῳ γάμῳ λαβῶν, εἰς Ἀχαρνανίαν ἀτειχιστον τότε οὔσαν. Λαμβάνοντας υπόψιν ότι μιλάει για τείχη, σαφῶς δεν εννοεῖ την περιοχή της Ακαρνανίας, ὅπως εἶχε ονομαστεῖ ἀπὸ την αρχαιότητα, οὔτε ὅπως την εννοούσε ο Καντακουζηνός,¹³⁶ ἀλλὰ υποδηλώνει ἓνα μεσαιωνικό κάστρο της εποχῆς που τότε ἦταν ἀκόμα ἀτειχιστο. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ὅτι ὡς Ακαρνανία στο συγκεκριμένο ἀπόσπασμα θα μπορούσε να εννοεῖται ἡ Ἄρτα, δεδομένου ὅτι ἡ αγία Θεοδώρα εἶναι συνδεδεμένη με τὴν συγκεκριμένη πόλη και ἀφετέρου τον 14^ο αἰῶνα ο Ἰωάννης Καντακουζηνός τὴ θεωρεῖ δεσπύουσα πόλη της Ακαρνανίας.¹³⁷ Επιπλέον γνωρίζουμε ὅτι ἡ ανοικοδόμηση των τειχῶν της πρωτεύουσας του κράτους της Ηπείρου ἔλαβε χώρα μετὰ το 1227, τὴν εποχῆ που ἡ πόλη ἀποκτὰ βασιλικὴ ὄψη, με τείχη και παλάτια, ἀπὸ τα χρόνια του Θεοδώρου Δούκα και ἰδιαίτερα στα χρόνια του μεγαλεπήβολου Μιχαήλ Β΄.¹³⁸ Ἐκτὸς τούτων, ἀνοικοδομοῦνται οἱ μονές της Παντάνασσας και της Παναγίας ἀπὸ τὴν Θεοδώρα και τον Μιχαήλ Β΄ Δούκα, μια δραστηριότητα της οποίας γίνεται μνεῖα¹³⁹ στο συγκεκριμένο κείμενο, ὡς ἐπιστέγασμα της ιδεολογικῆς προπαγάνδας που εἶναι διάχυτη σε ὅλη τὴν αφήγηση. Ο ἴδιος Βίος ὡστόσο περιέχει και μια ἄλλη ἀναφορά για το χώρο, ἀπεικονίζοντας τον ἀγροτικό-οικονομικό ιστό της περιοχῆς, ὅταν ἀναφέρει στο χωρίο Πρενίστη ἓναν ιερέα, ο οποίος συμπαραστάθηκε στη διωχθεῖσα σύζυγο του Μιχαήλ Β΄ Δούκα, τὴν αγία Θεοδώρα, τὴν οποία και συνάντησε λαχανευομένην ἐν ἀγρῷ.¹⁴⁰ Ἔτσι, σε ἀντιδιαστολή προς τα ιστορικά, τα περισσότερα ἀγιολογικά κείμενα ἀντὶ λαμβάνονται τὶς πόλεις του δυτικοελλαδικού χώρου με τὴ μορφή ευρύτερης περιοχῆς, ὅπως ἡ Ακαρνανία που ἀναφέραμε, ἀποτυπώνοντας ἓνα χαλαρό ἀστικό ιστό.

Ἀντίστοιχη χρήση χαρακτηριστικῶν τοπικῶν σημείων γίνεται και στον *Βίο Ἀθανασίου Μετεωρίτη*, ὅπου τα Μετέωρα σηματοδοτοῦν το σύνορο μετὰξὺ Ηπείρου και Θεσσαλίας. Ἔστι τι, ... πολίχινον ἐν μεθορίῳ κείμενον Ἰωαννίνων και Βλαχίας· ταύτης ἐχόμενα ἴστανται λίθοι ὑψίκομοι και εὐμεγέθεις ἀπὸ κτίσεως κόσμου, οὕτω παρὰ τοῦ δημιουργοῦ ἰδρυθέντες.¹⁴¹

Συνεχίζοντας τὴν ἀνάγνωση των ἀγιολογικῶν κειμένων για τὴν πρόσληψη του χώρου εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες οἱ ἀπόψεις που καταγράφει ο Κωνσταντῖνος Ἀκροπολίτης στον *Λόγο* του για τον Ἅγιο Βάρβαρο. Το ἔργο, γραμμένο πιθανότατα περί τα κρισιμότερα ἔσχατα του 13^{ου} αι., ὅπως λέει ο Ζακυθινός,¹⁴² ἀναφέρεται σε τοπωνύμια του δυτικοελλαδικού χώρου, ὅπου ἐντοπίζεται ἡ δράση του ἁγίου. Ο λόγιος συγγραφέας χρησιμοποιεῖ τὶς ἐπιδρομές των Ἀράβων στις ἀρχές του ἑνάτου αἰῶνα, τὴν ἴδια περίπου εποχῆ με τὴ στάση του Θωμά του Σλάβου –περί το 822– ἐπὶ Μιχαήλ Β΄ Τραυλού¹⁴³ ὡς ιστορικό πλαίσιο για τὴν αφήγησή του: Ὁ μικροῦ δῆτα και ἀπέβηκεν· ἐκ μὲν γὰρ τοῦ εὐθέος λαμβάνονται Νικοπόλεως, ἧτις ἐγχωρίως

¹³⁵ Βίος Θεοδώρας Ηπείρου, 905Α-Β.

¹³⁶ Βλ. πιο πάνω, σελ. 52.

¹³⁷ Γρηγοράς, 1/3, 551. Καντακουζηνός, 1, 509: ... Ἄρταν μὲν, ἢ τῆς Ἀκαρνανίας ὡς παρὰ κεφάλαιον τῶν πόλεων ἔστι. Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989, 36.

¹³⁸ ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1936α, 157.

¹³⁹ Βίος Θεοδώρας Ηπείρου, 908Β. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1936β, 79-80· 1936γ, 88-89. Βλ. ἐπίσης ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΤΣΙΑΡΑ 2008, 51 κ.ε.

¹⁴⁰ Βίος Θεοδώρας Ηπείρου, 908Α.

¹⁴¹ Βίος Ἀθανασίου Μετεωρίτη, 42.

¹⁴² ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ 1960, 439.

¹⁴³ Ἀκροπολίτης, Ἅγιος Βάρβαρος, 407. Βλ. LEMERLE 1965, 255-297.

*Μάζα κατωνομάζετο, ἐκ δὲ τῆς τῶν Ἑλλήνων καταπλοίας καὶ Ναύπακτος ἤκουσεν· εἶτα κατ' Ἀμβρακίας ὁρμήσαντες.*¹⁴⁴ Ὅπως λέει ο ἴδιος ο συγγραφέας¹⁴⁵ δεν είχε μεταβεί στην περιοχή δράσης του οσίου,¹⁴⁶ αλλά παρέλαβε το υλικό του από παλαιότερα γραπτά κείμενα, επομένως συνάγεται ότι τα τοπωνύμια που αναφέρει προέρχονται από προγενέστερή του πηγή. Αφού κατέλαβαν, λέει ο Ακροπολίτης, οι Άραβες τη Νικόπολη τον 9^ο αιώνα, μια πόλη που ονομαζόταν από τους ντόπιους *Μάζα*, σύμφωνα με την *Tabula Imperii Byzantini* πρόκειται για το *Μάζωμα*, 6 χλμ. βόρεια της Πρέβεζας,¹⁴⁷ κατόπιν στρέφονται στην Αμβρακία. Μια παραλλαγή του *Βίου* Βαρβάρου προσδιορίζει την επιδρομή πειρατών στην πόλη της Αμβρακίας,¹⁴⁸ τοπωνύμιο το οποίο ο Λαμψίδης πιθανολογεί ότι βρισκόταν κοντά στη σημερινή Αμφιλοχία¹⁴⁹ και σε κάθε περίπτωση εντός του δυτικοελλαδικού χώρου. Οι Αμβρακιώτες, κατά τη διήγηση του Ακροπολίτη, ζήτησαν τη συνδρομή των αστυγειτόνων τους και απέκρουσαν τους επιδρομείς στη Δραγαμεστό (τον αρχαίο Αστακό).

Εκείνο που έχει αξία να σημειώσουμε είναι ότι ο λόγιος συγγραφέας, μιλώντας για την Αμβρακία, προβαίνει με φανερή γλωσσική ευαισθησία σε ένα γενικότερο σχόλιο για τα τοπωνύμια της περιοχής· επιδεικνύοντας κατά κάποιο τρόπο την αρχαιομάθειά του, επισημαίνει έτσι ότι: *ἤς περὶ λόγος οὔτοι τοῖς παλαιότεροις βραχύς – πόλις γὰρ αὕτη τῆς Αἰτωλίας περίφημος, πλείστα πρὸς συγγραφὴν τοῖς τὰ ἀρχαιότερα ἱστορήσασιν, προσθέτοντας ωστόσο με κάποια υποφώσκουσα πικρία κάτι βασικό για την πρόσληψη του χώρου: Δραγαμεστός ἢ πόλις ὠνόμαστο· τὰ δὲ τῶν πόλεων τὰ δὲ τῶν χωρῶν, ὡς ἴσμεν ὀνόματα πλειστάκις τῷ χρόνῳ διαφόροις ταῖς αἰτίαις μεταπεποιήται καὶ βραχέα πάνυ τὴν ἀρχαιότεραν κλῆσιν παρακατέχουσιν. Ὅπως τοῖνον ἢ πόλις ἐκαλεῖτο τὸ πρότερον, οὐκ ἔγνωμεν εἰς ἀκρίβειαν· Δραγαμεστόν δ' ἐγχωρίως καλεῖσθαι μανθάνομεν.*¹⁵⁰ Σχόλιο που δεν κάνει αντίστοιχα ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Απόκαυκος, που και εκείνος αναφέρει το τοπωνύμιο,¹⁵¹ αλλά χωρίς, όμως, να το σχολιάζει γλωσσικά. Σε κάθε περίπτωση, το παραπάνω απόσπασμα περιέχει μια σαφή δήλωση του Ακροπολίτη και νομίζουμε ότι ισχύει ως ένα βαθμό και για λόγιους συγγραφείς ιδιαίτερα των αγιολογικῶν κειμένων, που προσεγγίζουν ευκολότερα τον αναγνώστη/ακροατή σχετικά με τη σημασία των τοπωνυμίων της εποχής του αλλά και προηγουμένων, για την πρόσληψη του χώρου και τη συνέχειά του στην πάροδο των χρόνων. Σημαίνει επίσης ότι ο λόγιος συγγραφέας θεωρούσε την αρχαιογνωστική αναφορά, δηλαδή την ταύτιση της Δραγαμεστού με ένα προηγούμενο τοπωνύμιο, ως κάτι το βασικό για την πρόσληψη του χώρου και την κατανόησή του από τους αναγνώστες/ακροατές του, αλλά και από τον ίδιο. Μάλιστα κάνει αναφορά στους αρχαίους μύθους της περιοχής αναφερόμενος μεταφορικά στη Χίμαιρα.¹⁵² Ο Ακροπολίτης θα συνεχίσει τις αναφορές σε τοποθεσίες της περιοχής, αναφερόμενος στις περιπλανήσεις του Βάρ-

¹⁴⁴ Ακροπολίτης, *Άγιος Βάρβαρος*, 408. Για την πολιτική σταδιοδρομία του συγγραφέα, βλ. NICOL 1965, 249-256, και για το αγιολογικό του έργο, βλ. ROMANO 1991, 19-25.

¹⁴⁵ Ακροπολίτης, *Άγιος Βάρβαρος*, 410.

¹⁴⁶ Ακροπολίτης, *Άγιος Βάρβαρος*, 419: *Εἰς πείραν ἤλθον ὁ συγγραφεὺς ἔγωγε τῆς τούτου δυνάμεως, εἰ καὶ μὴ ἐκεῖσε γενόμενος ἀλλὰ τῆδε δεξάμενος, ...*

¹⁴⁷ TIB 3, 204.

¹⁴⁸ *Βίος Βαρβάρου*, 50-51: *... ἤλθον εἰς τὰ μέρη τῆς Δύσεως, εἰς πόλιν ὀνόματι Ἀμπρακίαν, ἣ καὶ, περικαθήσαντες ταύτην καὶ κύκλῳ χάρακα περιθέντες, ἐάλω, φεῦ, παρ' αὐτῶν, ἢ πόλις ἐκεῖνη, αἰχμαλωσίαν τε λαβόντες ὑπεράπειρον καὶ τὴν πόλιν πυρὶ ἐμπρήσαντες:*

¹⁴⁹ TIB 3, 104.

¹⁵⁰ Ακροπολίτης, *Άγιος Βάρβαρος*, 409.

¹⁵¹ Απόκαυκος /BEES 1971-1974, επ. 17.

¹⁵² Ακροπολίτης, *Άγιος Βάρβαρος*, 410.

βαρου: Πλείστα δ' οὖν ὄρη διαμείψας Αἰτωλικὰ ἀνὰ τὸ Νύσαν¹⁵³ οὕτω καλούμενον γίνεταί. Ἐν τῷδε καὶ ναὸς τῷ μεγαλομάρτυρι Ἰδρυτο Γεωργίῳ, ἐν ᾧ ἐτιμᾶτο μὲν ὁ λαμπρὸς ἀγωνιστὴς, οὗ καὶ ἐπώνυμος ὁ σηκός,¹⁵⁴ ὅπου Τῶν τις ... Νικοπολιτῶν, τὴν ἀξίαν πρεσβύτερος¹⁵⁵ θα συντελέσει στο να μεταστραφεί ο Βάρβαρος, για τον οποίο γράφτηκε ο Λόγος, στον χριστιανισμό.

Πέρα, όμως, από τις τοπικές λεπτομέρειες και την ομολογία του Ακροπολίτη ότι έχει μεταγενέστερη ίσως και εγχώρια πηγή πληροφοριών (ἐγχωρίως καλεῖσθαι μανθάνομεν) υπάρχει και η αναφορά ότι όλα αυτά γίνονται επειδή υπήρχαν προβλήματα στα «εσπέρια» μέρη, λόγω της εικονομαχίας του ὄγδοου αιώνα: Ὅποῖον τῷ τότε τὰ πρὸς ἐσπέραν ἐπεπόνθει τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς, μᾶλλον δ' ἢ πᾶσα συνεπεπόνθει ἀρχῆ;¹⁵⁶ και όλα τα παραπάνω θα είναι μετέωρα αν δεν τοποθετηθούν στα «δυτικά/δυσικά» αυτά μέρη του Παχυμέρη, ή στα «ξένα» του Ακροπολίτη.

Τις ίδιες μέρες του Σεπτεμβρίου που διεξήχθη το Συνέδριο στην Πρέβεζα, αλλά πριν από 638 χρόνια, έγινε (26 Σεπτεμβρίου 1371) η φοβερή μάχη του Έβρου (Μαρίτζα), μια μάχη ορόσημο για τη βαλκανική ιστορία, αφού άνοιξε από τότε ο δρόμος στους Οθωμανούς για την προοδευτική ανεμπόδιστη προέλασή τους στη Βαλκανική και έτσι οι οθωμανικές επιθέσεις έγιναν μαζικές, από ξηράς και θαλάσσης.¹⁵⁷ Το κλίμα αβεβαιότητας και ανασφάλειας που επικρατούσε τότε στους κατοίκους των περιοχών αποτυπώνεται καλύτερα από κάθε άλλη πηγή στον Βίο του οσίου Ρωμύλου που γράφεται από κάποιο Γρηγόριο μοναχό¹⁵⁸ περί τα τέλη του 14^{ου} αιώνα. Ο όσιος Ρωμύλος ήταν γεννημένος από πατέρα Βυζαντινό και μητέρα Βουλγάρα ὁ μὲν πατὴρ Ῥωμαῖος ἦν τὸ γένος, ἐκ δὲ τῶν Βουλγάρων ἢ μήτηρ. Ὅπως πολλοὶ μοναχοὶ ἔτσι και ο ἅγιος εγκατέλειψε λόγω των επιδρομών το Ἅγιο Ὄρος και ἐφτάσε στην Αὐλώνα: καταλιμπάνει τὸ ἅγιον ὄρος καὶ πρὸς ἕτερον τόπον ἀπέρχεται ἀγνώριστον τάχα καὶ ἄδοξον, ὡς ἠγάπα καὶ ἤθελεν ὁ φιλέρημος, Αὐλώνα τὸν τόπον ἐγχωρίως καλούμενον.¹⁵⁹ Ο ίδιος Βίος θα συνεχίσει την αναφορά στην περιοχή αυτή χαρακτηρίζοντας με τα πλέον αρνητικά σχόλια τους κατοίκους της περιοχής ως «ωμούς, απαίδευτους, εντελώς θηριώδεις, ληστές, φονιάδες» και άλλα παρόμοια, θυμίζοντάς μας τα ὅσα ἔγραφαν οι ιστορικοί για την ίδια περιοχή, ενώ και για τους τοπικούς ἄρχοντες δεν φείδεται παρόμοιων χαρακτηρισμών.¹⁶⁰ Πέρα από τις προθέσεις του κειμένου να τονίσει την προσφορά του οσίου προς τους κατοίκους της περιοχής με το να τους ενσταλλάξει τη χριστιανική αγάπη,¹⁶¹ παράλληλα δίνει με τον καλύτερο τρόπο το στίγμα ενός κατακερματισμένου δυτικοελλαδικού χώρου με τις αναπόφευκτες κοινωνικές συνέπειες. Απεικονίζει ἔτσι, ὅπως και τα λοιπὰ αγιολογικά κείμενα της εποχῆς ἓνα χώρο, στον οποίο ἤδη ενισχύονται τα τοπικά χαρακτηριστικά και ο οποίος παρά τις καταβολές του και την ενιαία ιδεολογική θεώρηση, ἔχει απομακρυνθεῖ οριστικά ἀπὸ την επιρροή του παλαιού βυζαντινού κέντρου.

¹⁵³ Μᾶλλον πρόκειται για το ὄρος Πυργαντή, 15 χλμ. βορειοανατολικά της σημερινῆς Βόνιτσας. Βλ. ΤΙΒ 3, 216.

¹⁵⁴ Ακροπολίτης, Ἅγιος Βάρβαρος, 410.

¹⁵⁵ Ακροπολίτης, Ἅγιος Βάρβαρος, 411, 413.

¹⁵⁶ Ακροπολίτης, Ἅγιος Βάρβαρος, 407.

¹⁵⁷ OSTROGORSKY 1963, 447· BELDICEANU-STEINHERR 1965, 451.

¹⁵⁸ Βίος Ρωμύλου, 132.

¹⁵⁹ Βίος Ρωμύλου, 143.

¹⁶⁰ Βίος Ρωμύλου, 143: οἱ πλείους δὲ ἐξ αὐτῶν ὠμοὶ πάντη καὶ ἀπαίδευτοι καὶ καθόλου θηριώδεις εἰς ληστείαν καὶ φόνους συνειθικότες, ἄλλοι εἰς τὴν ὀρθόδοξον καὶ ὑγιᾶ πίστιν σφάλοντες καὶ εἰς ἕτερα πάθη κεκρατημένοι, καὶ οἱ τοπάρχαι τοῦ τόπου ἐκείνου ἀδικίας πολλὰς ποιοῦντες καὶ φονεύοντες ἀθῶνους ἀνθρώπους καὶ τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς τῷ διαβόλῳ παραδίδοντες, οἱ δὲ μοναχοὶ εἰς πλάνας καὶ μνησικακίας καὶ ἕτερα μυρία πάθη κεκρατημένοι, ἱερεῖς δὲ ἀναξίως ἱερουργοῦντες.

¹⁶¹ Βίος Ρωμύλου, 143: οὗς πάντας τῷ σύριγγι τοῦ κεχαριτωμένου λόγου αὐτοῦ εἰς ἐνότητα τῆς ἀληθοῦς πίστεως καὶ ὑγιούς ἀναστροφῆς τῆς τοῦ Χριστοῦ πόμηνης συνεκάλεσεν. Βλ. ΛΑΙΟΥ-ΘΟΜΑΔΑΚΗΣ 1980, 92-93.

Abstract

Eleonora KOUNTOURA-GALAKE & Nike KOUTRAKOU: *The perception of Western Greek territories in the learned literature of the Late Byzantine period (with particular attention to the hagiographical texts)*

Information on regions of Western Greece (Aitolia-Akarnania, Epirus) in middle-Byzantine sources is sporadic with a marked preference towards administrative terminology (*theme of Nicopolis*). This information also reflects an ideological approach which identifies these regions with the western borders of the Byzantine empire.

During the Late Byzantine period, the geographical perception of the Western Greek area appears as an institutional one, viewing the territory on the basis of broader regions. Historians of the period, reflecting ideas of the empire of Nicaea, perceive this space on the basis of its past and of the legal status of their local authority. However, they also include contemporary elements. The unflattering descriptions of the inhabitants of the «Western Parts» who appear as loyal to their regional rulers, are a case in point. The same applies to the use of regional terms (Aitolia and Akarnania by Gregoras, Akarnania by Cantacuzenus), in order to refer to the State of Epirus and in contrast to the Byzantine center of Constantinople. Simultaneously, hagiographical texts identify the same space through often encountered mentions to specific inhabited centres, fortifications and villages. Thus, they imply not only that this region was cut off from Constantinople, but also that it had assumed a distinctiveness and identity of its own. Saints' Lives reveal the fragmentation of this space by using ancient names (Illyrians, Thessalians, Molossians) for its inhabitants. Furthermore, their writers by designating the inhabitants as «the local ones» or by using local place names, (Νικόπολις ἐγχωρίως Μάζα κατωνομάζετο) recognize the existence of local communities. Acropolites, speaking of Dragamestos/Astakos, calls attention to the changes of place names as a fundamental element for local identification. In conclusion, data from Late Byzantine hagiographical texts underline the fragmentation of Western Greek space, its alienation and dissociation from the Constantinopolitan center and point out the individuality of its inhabitants in conjunction with an emerging (through loyalty to local rulers) local consciousness.

Πηγές

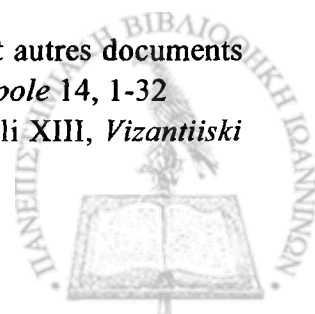
Ακροπολίτης = Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου *Χρονικὴ Συγγραφή*, ἐκδ. HEISENBERG A. & WIRTH P., 1903/1978, *Georgii Acropolitae opera*, I, Leipzig, ανατ. Stuttgart

Ακροπολίτης, Ἅγιος Βάρβαρος = Λόγος εἰς τὸν ἅγιον Βάρβαρον, ἐκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., 1891/1963, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας* 1, St. Petersburg (Bruxelles), 405-420

Ἀπόκαυκος/BEES = ἐκδ. BEES N.A., 1971-1974, *Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)*, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 21, 55-243

Ἀπόκαυκος/PÉTRIDÈS = ἐκδ. PÉTRIDÈS S., 1909, *Jean Apokaukos, Lettres et autres documents inédits*, *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* 14, 1-32

Ἀπόκαυκος/VASILJEVSKIJ = ἐκδ. VASILJEVSKIJ, V.G., 1896, *Epirotica saeculi XIII*, *Vizantiiski*

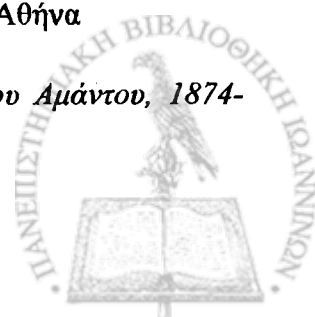

Vremennik 3, 233-299

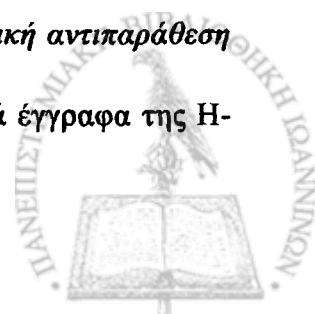
- Βαρδάνης, *Αντίγραμμα* = έκδ. LOENERTZ R.-J., 1964, *Lettre de Georges Bardanès, métropolitte de Corcyre, au patriarche oecuménique Germain II 1226-1227 c., Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 33, 87-118
- Βίος Αθανασίου Μετεωρίτη = έκδ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ Δ.Ζ., 1996, Ο συντάκτης του Βίου του οσίου Αθανασίου του Μετεωρίτη, γνωστός γραφέας μετεωρικών χειρογράφων (τέλη ΙΔ' - αρχές ΙΕ' αι.), *Τρικαλινά* 16, 7-55
- Βίος Βαρβάρου = έκδ. LAMPSIDIS O., 1966, *Une nouvelle version de la vie de saint Barbaros, Πλάτων* 18, 40-56
- Βίος Ηλία του Νέου = έκδ. ROSSI TAIBBI G., 1962, *Vita di sant' Elia il Giovane, Testo inedito con traduzione italiana* [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi, 7], Palermo
- Βίος Θεοδώρας Ηλείρου = Ίωβ Βίος Θεοδώρας Ηλείρου, PG 127, 904-908
- Βίος Ιωάννου Ελεήμονος = έκδ. HEISENBERG A., 1905, Kaiser Johannes Batatzes der Barmherzige. Eine mittelgriechische Legende, *Byzantinische Zeitschrift* 14, 160-233
- Βίος Ιωάννου Ποντηρακλείας = έκδ. LAURENT V., 1935, *La vie de Jean métropolitte d'Héraclée du Pont, Αρχαίον Πόντου* 6, 29-63
- Βίος Κλήμεντος Αχιρίδος = έκδ. MILEV A., 1966, *Grăckite žitija na Kliment Ochridski, Uvod, tekst, prevod I objasnitelni beležki*, Sofia
- Βίος Νίφωνος = έκδ. HALKIN F., 1940, *La Vie de S. Niphon, ermite au Mont Athos, Analecta Bollandiana* 58, 5-27
- Βίος Ρωμόλου = έκδ. HALKIN F., 1961, *Un ermite des Balkans au XIVE siècle: La vie grecque inédite de St. Romylos, Byzantion* 31, 116-145
- Γρηγοράς = έκδ. SCHOPEN L. & BEKKER E., 1829-1855, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* [CSHB], I-III, Bonn
- Etymologicum magnum* = έκδ. F. LASSER & N. LIVADARAS, 1992, *Etymologicum magnum genuinum, Symeonis etymologicum una cum magna grammatica, Etymologicum magnum auctum*, Αθήνα
- Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Άλωση* = έκδ. KYRIAKIDIS S., 1961, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica* [Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti 5], Palermo
- Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Σχόλια στην Ιλιάδα* = έκδ. VAN DER VALK M., 1971, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, Leiden
- Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Σχόλια στον Διονύσιο περιηγητή* = έκδ. MÜLLER K., 1861/1965, *Commentarium in Dionysii periegetae orbis descriptionem* [Geographi Graeci minores], I-II, Paris, ανατ. Hildesheim
- Θεόκτιστος Στουδίτης, *Βίος Αθανασίου Κωνσταντινουπόλεως* = *Βίος Αθανασίου επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως*, έκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., 1905, *Žitija dvuh vselenskih patriarchov XIV v., svv. Athanasija I i Isidora I, Zapiski Istoriko-filologičeskago Fakulteta Imperatorskago S. Peterburgskago Universiteta* 76, 1-51
- Θεοφάνης = έκδ. DE BOOR C., 1883/1980, *Theophanis Chronographia*, I, Leipzig, ανατ. N. York – Hildesheim
- Ιωσήφ Καλόθετος, *Βίος Αθανασίου Κωνσταντινουπόλεως* = ΤΣΑΜΗΣ Δ.Γ., 1980, *Ίωσήφ Καλόθετου Συγγράμματα* [Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς 1], Θεσσαλονίκη, 453-502
- Καντακουζηνός = έκδ. SCHOPEN L., 1828-1832, *Ioannis Cantacuzeni ex Imperatoris Historiarum libri IV* [CSHB], I-III, Bonn

- Νικήτας Μάγιστρος = WESTERINK L.G., 1973, *Nicetas Magistros, Lettres d'un exilé*, Paris
- Νικηφόρος = έκδ. DE BOOR C., 1880, *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, Leipzig
- Παλατινή Ανθολογία = BUFFIÈRE F., 1970, *Anthologie grecque, Anthologie palatine*, I-XII, Paris
- Πατριάρχης Γερμανός, *Αντίγραφον* = έκδ. PRINZING G., 1983, Die *Antigrafe* des Patriarchen Germanos II. an Erzbischof Demetrios Chomatenos von Ohrid und die Korrespondenz zum nikäisch-epirotischen Konflikt 1212-1233, *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 3 (= *Miscellanea Agostino Pertusi* III)
- Παχυμέρης = Παχυμέρης, έκδ. FAILLER A., 1984-2000, *Georges Pachymérès, Relations Historiques* [CFHB 24/I-V], Paris
- Περὶ Θεμάτων = έκδ. PERTUSI A., 1952, *Costantino Porfirogennito, De Thematibus*, Città del Vaticano
- Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν = έκδ. MORAVCSIK G. & JENKINS R.J.H., 1967, *Constantinus Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, [CFHB 1], Washington
- Σκουταριώτης = έκδ. HEISENBERG A. & WIRTH P., 1903/1978, *Theodori Scutariotae additamenta ad Georgii Acropolitae Historiam*, στο: A. HEISENBERG & P. WIRTH, 1903/1978, *Georgii Acropolitae opera*, vol. I, Leipzig, ανατ. Stuttgart
- Σούδα = *Suidae Lexicon*, έκδ. ADLER A., 1928-1935/1967, I-V, Leipzig, ανατ. Stuttgart
- Σταυράκιος, *Θαύματα αγίου Δημητρίου* = έκδ. ΙΒΗΡΙΤΗΣ Ι., 1940, Ἰωάννου Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ Θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου, *Μακεδονικά* 1, 324-376
- Συνέχεια Θεοφάνη = έκδ. BEKKER I., 1838, *Theophanes Continuatus Chronographia*, [CSHB], Bonn
- Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Γρηγορίου Παλαμά* = έκδ. ΤΣΑΜΗΣ Δ.Γ., 1985, *Φιλοθέου τοῦ Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα Α΄ Θεσσαλονικεῖς Ἅγιοι* [Θεσσαλονικεῖς Βυζαντινοὶ Συγγραφεῖς 4], Θεσσαλονίκη, 425-591
- Φώτιος, *Βιβλιοθήκη* = έκδ. HENRY R., 1950, *Photius Bibliothèque*, τ. I, Paris
- Χωματηνός, *Πόνημα* = έκδ. PRINZING G., 2002, *Demetrii Chomateni Ponemata Diaphora* [CFHB 38], Berlin
- Χωνιάτης, *Λόγοι* = έκδ. VAN DIETEN J.L., 1972, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Berlin
- Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις* = έκδ. VAN DIETEN J.L., 1975, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], Berlin – New York
- Βιβλιογραφία*
- ΑΜΑΝΤΟΣ Κ., 1933, Καμουλιανά, *Ελληνικά* 6, 260
- ΑΣΔΡΑΧΑ Α. & ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ., 1990, Παρατηρήσεις για τα όρια και τους οικισμούς της Βαγενιτίας, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Εκδ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα, 239-246
- ΒΑΡΖΟΣ Κ., 1984, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη
- ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ Λ., 1962, *Χρονικά της μεσαιωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Ιωάννινα
- ΓΙΑΡΕΝΗΣ Η., 2008, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νικαίας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις* [ΕΙΕ/ΙΒΕ Μονογραφίες 12], Αθήνα
- ΔΑΚΑΡΗΣ, Σ., 1964, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, Αθήνα
- ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Δ.Α., 1960, Άγιος Βάρβαρος, στο: *Εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ἀμάντου, 1874-1960*, Αθήνα, 438-453

- ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ Ε.Α., 1990, Παραγωγή και εμπόριο στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Εκδ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα, 87-93
- ΚΑΤΣΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Μ., 1989, *Ένα πρόβλημα της Ελληνικής ιστορίας. Η σερβική επέκταση στην δυτική κεντρική Ελλάδα στα μέσα του ΙΔ΄ αι.*, Θεσσαλονίκη
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β., 1985, Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12^{ος}-13^{ος} αι.): πηγές και δεδομένα, *Βυζαντινά* 13B, 1501-1538
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β., 1986, Αχελώος. Συμβολή στο πρόβλημα της Βυζαντινής πόλης, *Ιστορικο-γεωγραφικά* 1, 43-52
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β., 1989, Από την καθημερινή ζωή στο «Δεσποτάτο» της Ηπείρου. Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Αποκαύκου, στο: Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (Επιμ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση. Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα, 631-674
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β., 1992, Λόγια στοιχεία στην επιγραφική του «Δεσποτάτου». Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13^ο αι. στην Ήπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Εκδ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα, 517-544
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ Μ., 1986, Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους, *Ιστορικά και Τοπογραφικά προβλήματα, Ιστορικο-γεωγραφικά* 1, 53-194
- ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ Ε., 2003-2004, Ιωάννης Σταυράκιος: ένας λόγιος στη Θεσσαλονίκη της πρώιμης Παλαιολόγειας εποχής, *Σύμμεικτα* 16, 379-394
- ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ Ν., 1999, Οικουμενικό πνεύμα και τοπική συνείδηση στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του Κωνσταντίνου Ροδίου, στο: *Ρόδος 2400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, τ. Β΄, Αθήνα, 485-492
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Κ.Ν., 2001, Από την πνευματική ζωή του κράτους της Ηπείρου (1204-ca.1430), στο: Κ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (Εκδ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*, Ιωάννινα, 231-256
- ΛΟΥΓΓΗΣ Τ.Κ., 1981, Η πρώιμη βυζαντινή ιστοριογραφία και το λεγόμενο «μεγάλο χάσμα», *Σύμμεικτα* 4, 49-85
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ Α., 1898/1994, *Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου*, Αθήνα, ανατ.-επιμ. Η. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Αθήνα
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α.Κ., 1936α, Το κάστρον της Άρτης, *Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 2, 151-160
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α.Κ., 1936β, Η Μονή της Κάτω Παναγιάς, *Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 2, 70-87
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ Α.Κ., 1936γ, Η αγία Θεοδώρα της Άρτης, *Αρχαίον Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος* 2, 88-104
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β. & ΤΣΙΠΑΡΑ Α., 2008, *Εικόνες της Άρτας. Η εκκλησιαστική ζωγραφική στην περιοχή της Άρτας κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους*, Άρτα
- ΠΙΤΣΑΚΗΣ Κ.Γ., 1990, Ζητήματα κωλυμάτων γάμου από την νομολογία και την πρακτική του «δεσποτάτου» της Ηπείρου, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Εκδ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα, 355-374
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ Α., 1991, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13^ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ Α., 2001, Το αξίωμα του «δεσπότη» και τα δεσποτικά έγγραφα της Η-

- πείρου, στο: Κ.Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (Εκδ.), *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου (Ιωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*, Ιωάννινα, 73-97
- ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ε., 2008, *Ο πόλεμος στον Δυτικό Ελλαδικό χώρο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ Μονογραφίες 8], Αθήνα
- ΧΡΥΣΟΣ Ε., 1980, Ιστορικά στοιχεία για την Ήπειρο σε σημείωμα του κώδικα Cromwell 11, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 22, 58-65
- ANGOLD M., 1975, Byzantine «Nationalism» and the Nicaean Empire, *Byzantine Modern Greek Studies* 1, 49-70
- BELDICEANU-STEINHERR J., 1965, La conquête d'Andrinople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomans, *Travaux et Mémoires* 1, 439-461
- CHEYNET J.-C., 1990, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia 9], Paris
- CHRYSOS E., 1997, Early Byzantine Period (fourth-sixth centuries). Administrative system, στο: Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Ed.), *Epirus. 4000 Years of Greek History and Civilization*, Athens, 148-165
- FAILLER A., 1980, Signification du terme «Dutikoi» dans l'Histoire de Pachymère, στο: *Actes du XVe Congrès international d'Études Byzantines, Athènes- Septembre 1976, IV, Histoire Communications*, Athènes, 114-120
- GEANAKOPOLOS D.J., 1969, *Ο αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις 1258-1282. Μελέτη επί των Βυζαντινο-λατινικών σχέσεων*, Αθήνα
- HAMMOND N.G.L., 1997, The Tribal Systems of Epirus and Neighbouring Areas down to 400 B.C., στο: Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Ed.), *Epirus. 4000 Years of Greek History and Civilization*, Athens, 54-57
- HUNGER H., 1978, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München
- KALDELLIS A., 2007, *Hellenism in Byzantium, The Transformation of Greek Identity and the Reception of Classical Tradition*, Cambridge U.P.
- KANTOROWICZ E., 1953, Pro Patria mori in Medieval Thought, *American Historical Review* 56/3, 472-492
- KARPOZILOS A.D., 1973, *The Ecclesiastical Controversy between the Kingdom of Nicaea and the Principality of Epiros (1217-1233)* [Βυζαντινά κείμενα και μελέται 7], Thessaloniki
- KAZHDAN A., 1997, The Formation of Byzantine Family Names in the Ninth and Tenth Century, *Byzantinoslavica* 58/1, 90-109
- KODER J., 2005, Η γεωγραφική διάσταση της βυζαντινής οικουμένης, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Εκδ.), *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 16], Αθήνα, 25-45
- KOUNTOURA E., 1998, The presence of the province of Epirus Nova in the so-called Notitia of the Iconoclasts, στο: Χ. ΓΑΣΠΑΡΗΣ (Επιμ.), *Οι Άλβανοί στον Μεσαίωνα*, Αθήνα, 169-176
- KOUNTOURA-GALAKE E., 2004, Iconoclast officials and the Formation of Surnames During the Reign of Constantine V, *Revue des études byzantines* 62, 247-253
- LAIΟΥ Α.Ε., 1972, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282-1328*, Cambridge Mass.
- LAIΟΥ-THOMADAKIS Α.Ε., 1980, Saints and Society in the Late Byzantine Empire, στο: Α.Ε. LAIΟΥ-THOMADAKIS (Ed.), *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, New Jersey, 84-114
- LEMERLE P., 1965, Thomas le Slave, *Travaux et mémoires* 1, 255-297
- LJUBARSKIJ J.N., 2004, Byzantine Irony. The example of Nicetas Choniates, στο: Χ.Γ. ΑΓΓΕ-

- ΛΙΑΔΗ (Επιμ.), *Το Βυζάντιο ώριμο για αλλαγές. Επιλογές, ευαισθησίες και τρόποι έκφρασης από τον ενδέκατο στον δέκατο πέμπτο αιώνα* [ΕΙΕ/ΙΒΕ Διεθνή Συμπόσια 13], Αθήνα, 287-298
- MACRIDES R., 1992, Bad historian or good lawyer? Demetrios Chomatenos and novel 131, *Dumbarton Oaks Papers* 46, 187-196
- MACRIDES R., 2007, *George Akropolites The History. Introduction, translation and commentary* [Oxford Studies in Byzantium], Norfolk
- MAGDALINO P., 1991, Hellenism and Nationalism in Byzantium, στο: P. MAGDALINO, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium* [Variorum Reprints], Aldershot, XIV
- NICOL D.M., 1965, Constantine Akropolites. A Prospographical Note, *Dumbarton Oaks Papers* 19, 249-256
- NICOL D.M., 1984, *The Despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the Middle Ages*, Cambridge
- NICOL D.M., 1996, *The Reluctant Emperor. A biography of John Cantacuzene. Byzantine emperor and monk, c. 1295-1383*, Cambridge U.P.
- ODB = *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1-3, New York – Oxford 1991
- OIKONOMIDÈS N., 1976, La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la Partitio Romaniae, στο: *XVe Congrès international d'Études Byzantines, Rapports et co-rapports I/1*, Αθήνα, 3-28 (= N. OIKONOMIDÈS, 1992, *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade* [Variorum Reprints], Hampshire, XX)
- OSTROGORSKY G., 1963, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 3. Aufl., München
- PAPAMASTORAKIS T., 2009, Interpreting The De Signis of Nicetas Choniates, στο: A. SIMPSON & ST. EFTHYMIADIS (Eds.), *Nicetas Choniates. A Historian and a Writer*, Geneva, 209-223
- PATLAGEAN E., 1995, Une sainte souveraine grecque: Theodora impératrice d'Épire (XIIIe siècle), *Byzantinoslavica* 56, 453-460
- POLEMIS D.I., 1968, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London
- PRINZING G., 1983, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der Epirotischen Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25, 37-112
- ROMANO R., 1991, *Costantino Acropolita Epistole*, Napoli
- SIMPSON A.J., 2006, Before and After 1204: The Versions of Niketas Choniates' Historia, *Dumbarton Oaks Papers* 60, 189-222
- TIB 3 = SOUSTAL P. & KODER J., 1981, *Nikopolis und Kephallenia* [Tabula Imperii Byzantini 3], Wien
- VOKOTOPOULOS P.L. 1997, Art under the «Despotate» of Epirus, στο: M.B. SAKELLARIOU, *Epirus. 4000 Years of Greek History and Civilization*, Athens, 224-237

*Ο Αμβρακικός κόλπος κατά τον όψιμο Μεσαίωνα:
Χώρος – Οικονομία*

ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ο ορεινός όγκος της Πίνδου, καθώς προσανατολίζει τους ανθρώπους και τα προϊόντα της Ηπείρου προς το Ιόνιο,¹ συντελεί στη διαμόρφωση οικονομικά ενδιαφερουσών ζωνών στα ηπειρωτικά παράλια, κατά μήκος του κύριου ναυτικού διαμετακομιστικού διαδρόμου Αδριατικής-Ρωμανίας. Μια από αυτές είναι η ζώνη του Αμβρακικού, πεδίο εξόδου από την ορεινή ηπειρωτική απομόνωση.² Η συνάφεια της ζώνης αυτής με την ηπειρωτική ενδοχώρα την καθιστούσε φυσική έξοδο ανθρώπων και αγαθών, φαινόμενο που η έντασή του γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στις πηγές του 15^{ου} αι., συμπίπτοντας χρονικά, όχι τυχαία, με το απόγειο της βενετικής πολιτικής και εμπορικής παρουσίας στο Ιόνιο.³ Για την προσέγγιση της οικονομικής δυναμικής του συγκεκριμένου χώρου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν η εποπτεία του χώρου, τα έγγραφα και οι αφηγηματικές πηγές, καθώς επίσης αρχαιολογικά δεδομένα για τους οικισμούς και το ανθρωπογενές τοπίο.⁴

Από τον 13^ο τουλάχιστον αιώνα, ο Αμβρακικός συνδέεται με το πολιτικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής, την Άρτα, πρωτεύουσα τότε του κράτους της Ηπείρου· γι' αυτό και είναι γνωστός ως ο «κόρφος της Άρτας».⁵ Προφανώς η Άρτα, το σημαντικότερο διοικητικό κέντρο της νότιας Ηπείρου μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα, όφειλε το πλεονέκτημά της αυτό στη θέση της, προνομιακή ως προς την εκμετάλλευση των παραγωγικών δυνατοτήτων του κόλπου και της

¹ Πρβλ. BRAUDEL 1993-1998, I, 197.

² ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 1984, 401-402· ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 21-25, 309.

³ ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2009.

⁴ Βλ. τη συλλογή εγγράφων του Β. Κρεκιά. Από τις αφηγηματικές πηγές, το *Χρονικό των Τόκκων* αποτελεί τη μοναδική πηγή για την περιοχή κατά τον 15^ο αι., ενώ σποραδικές πληροφορίες αντλούνται από τις επιστολές του Αποκαύκου, το αμφισβητούμενο για τη γνησιότητά του χρυσόβουλλο του Ιωάννου Τσάφα Ουρσίνου Δούκα και την περιγραφή του Κυριακού του Αγκωνίτη. Για τους μεσοβυζαντινούς οικισμούς στην περιοχή βλ. ΒΕΪΚΟΥ 2007, 213-227. Για τις πληθυσμιακές εστίες της περιοχής τον 15^ο αι. βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 58-73, κυρίως 67, 69-73· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 49 σημ. 55.

⁵ Από αναφορά του Νικήτα Χωνιάτη προκύπτει ότι η Άρτα ήδη από τα μέσα του 12^{ου} αι. αποτελούσε το μείζον κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Αναφερόμενος στην επιχείρηση του Νορμανδού ηγεμόνα Ρογήρου κατά της Ελλάδας, μας πληροφορεί ότι ο Ρογήρος υπέταξε *Άκαρνάνας τε και Αιτωλούς τοὺς νῦν λεγομένους Ἄρτινούς*, βλ. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 98. Ο Αμβρακικός κόλπος απαντά στις αφηγηματικές πηγές ως «κόρφος» ή «κορφός της Άρτας», βλ. *Χρον. Μορέως*, στ. 9107. DELATTE 1947, 205. Στα έγγραφα αναφέρονται επιπλέον «τα νερά της Άρτας», η Larta ή Narta, η οποία δεν πρέπει να συγχέεται με τη Narta της περιοχής του Αυλώνα· βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2009, 55-56. Βλ. και ΚΡΕΚΙΪ 1961, αρ. 1218, 1276, 791, 1021, 1309, 1402, 1325, κ.α. *Acta Albaniae Veneta*, vol. 1. 10 (21) 6.1312, 37 (55) 1320, κ.α.

περιοχής του, που ήταν ζωτικής σημασίας για την πολιτική εξουσία στην Ήπειρο. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο ότι από τον 14^ο, ιδιαίτερα όμως τον 15^ο αι., ο ευρύτερος χώρος του Αμβρακικού εμφανίζεται ως θέατρο συχνών πολεμικών επιχειρήσεων,⁶ καθώς ο έλεγχος της Άρτας και των περιφερειακών της κάστρων παρείχε τη δυνατότητα οικονομικής ανάπτυξης της ευρύτερης περιοχής. Όπως μας πληροφορεί ο ανώνυμος στιχουργός του *Χρονικού των Τόκκων*,⁷ ο Κάρολος Α΄ Τόκκος Άφοϋ γὰρ ἐπαρέλαβεν τὴν ἀφεντίαν τῆς Άρτας, / τὸν τόπον ἔστερέωσεν, τὰ κάστρη του, τὲς χῶρες ... και τότε ὁ τόπος ὅλος ἄνοιξε· θάλασσα καὶ στερέα, / οἱ δρόμοι ἐκαθάρισαν, ἐπλάτυναν οἱ στράτες.⁸

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις, όπως αυτές περιγράφονται στις πηγές, αναδεικνύουν ορισμένα ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά του χώρου, όπως τα σημεία πρόσβασης, τα κεντρικά και περιφερειακά ερείσματα, καθώς και τα δίκτυα συγκοινωνίας στο εσωτερικό του Αμβρακικού και στον περίγυρο. Στο εσωτερικό, στη βόρεια πλευρά, η Κόπραινα και η Σαλαγορά αποτελούσαν αγκυροβόλια εμπορικών πλοίων, αλλά και τόπους απόβασης στρατιωτικών δυνάμεων.⁹ Όμως στα σημεία αυτά δεν υπήρχαν κάστρα και το κύριο κέντρο ελέγχου της προσπέλασης στο εσωτερικό του κόλπου από το Ιόνιο βρισκόταν στη νότια ακτή, στη Βόνιτσα,¹⁰ η οποία είναι δυνατόν να παρακάμπτεται από χερσαίες δυνάμεις¹¹ που αποβιβάζονται στην περιοχή της Πρέβεζας ή και στον Άγιο Νικόλαο, στη νότια εξωτερική πλευρά του κόλπου.¹² Παρά ταύτα είναι προφανές ότι στην εκμετάλλευση του Αμβρακικού, ήδη από το 1294, την Άρτα ανταγωνίζεται η Βόνιτσα, της οποίας το κάστρο και η περιοχή περιέρχονται τότε υπό ανδηγαυικό έλεγχο, ενώ από το 1331 η Βόνιτσα συνδέει τις πολιτικές τύχες της με τη Λευκάδα.¹³ Για τον λόγο αυτόν η απρόσκοπτη συγκοινωνιακή-οικονομική τους σύνδεση αποτελούσε αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας για τους κυρίους της Λευκάδας.¹⁴ Σε ό,τι αφορά τη σύνδεσή του με τον άξονα του Ιονίου, ο Αμβρακικός εντασσόταν σε ένα ευρύτατο σύστημα ναυτικών και εμπορικών δικτύων, στο οποίο εμπλέκονται συχνά ανταγωνιστικές δυνάμεις, όπως Βυζαντινοί, Ηπειρώτες, Βενετοί, Ανδηγαυοί και Ραγουζαίοι.¹⁵

⁶ Για τον άξονα του Αμβρακικού κόλπου ως στρατιωτική ζώνη βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 51- 56, 74.

⁷ Για την ταυτότητα του στιχουργού βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2008, 381-395.

⁸ *Χρον. Τόκκων*, στ. 3103-3104, 3108-3109.

⁹ Βλ. *Χρον. Μορέως*, στ. 9193, 9195, 9201-9204. (λιμώνας, ενν. η Σαλαγορά· πρβλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 224 σημ. 37)· *Chron. Mor. Fr.*, §644, σ. 257 (Salagora)· *Chron. Mor. Fr.*, §980, σ. 384 (port de Coprena), §984, σ. 385 (Salagora)· *Chron. Mor. Arag.*, §461, σ. 101 (Salagora). Για την Κόπραινα και την Σαλαγορά βλ. SOUSTAL & KODER 1981, 184, 253. Σε ραγουζινό έγγραφο του 15^{ου} αι. μνημονεύονται δύο λιμάνια στον Αμβρακικό κόλπο, προφανώς τα προαναφερθέντα· βλ. ΚΡΕΚΙΪ 1961, αρ. 1108 (4.9.1446). Η Κόπραινα αναφέρεται σε πορτολάνο του 16^{ου} αι. ως Βουβό· βλ. DELATTE 1947, 205. Πρόκειται για ονομασία που φέρει η περιοχή από τον μικρό παραπόταμο του Αράχθου, ο οποίος πλέει εκεί.

¹⁰ Αυτό προκύπτει από τις επιχειρήσεις των Ανδηγαυών το 1304 και το 1331, του ηγέτη του τάγματος των Ιωαννιτών ιπποτών, Juan Fernandez de Heredia το 1378 και του Καρόλου Α΄ Τόκκου το 1399/1400. Βλ. *Chron. Mor. Fr.*, §980, σ. 384 (Bondice)· VILLANI 1728, lib. X, cap. CXC· Χαλκοκονδύλης, I, 197· *Χρον. Τόκκων*, στ. 163-167.

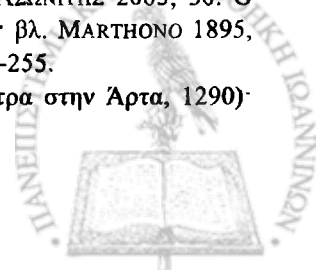
¹¹ Βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 49-50.

¹² *Chron. Mor. Fr.*, §607, σ. 243 (Saint Nicolas), §636, σ. 253 (Saint Nicolas le Tort/Prevasse). Πρβλ. *Χρον. Μορέως*, στ. 9119 (Πρέβεζα). Για τον Άγ. Νικόλαο βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 49-50.

¹³ Βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 75-81. Σημαντική ήταν η θέση του κάστρου της Αγ. Μαύρας για τον έλεγχο της εισόδου στον Αμβρακικό· βλ. *Χρον. Τόκκων*, στ. 831-832· MARTHONO 1895, 662· DELATTE 1947, 206. Βλ. και ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 1986, 99.

¹⁴ *Χρον. Τόκκων*, στ. 118. Ο Κάρολος Τόκκος, που αποφάσισε να δυναμώσει τα στενά, το πέραμα Λευκάδος του Χρονικού, δεν αποκλείεται να προέβη στην ενίσχυσή τους με κάποιο οχυρό. Πρβλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 50. Ο Marthono κάνει λόγο για τεχνικές παρεμβάσεις των Τόκκων στο κανάλι της Λευκάδας· βλ. MARTHONO 1895, 662. Για το κανάλι αυτό και τα τοπογραφικά του χαρακτηριστικά βλ. MURRAY 1982, 225-255.

¹⁵ Βλ. ενδεικτικά *Χρον. Μορέως*, στ. 8877-8878 (έλευση πρίγκιπα Μορέως από την Πάτρα στην Άρτα, 1290)·

Τα λιμάνια της Κόπρυνας και της Σαλαγοράς, που φαίνεται ότι λειτουργούσαν περισσότερο ως τόποι μεταπρατικής δραστηριότητας, παρά ως οικιστικά κέντρα,¹⁶ αποτελούσαν σημεία πρόσβασης στην ευρύτερη βόρεια περιοχή του κόλπου και την Άρτα. Βρίσκονταν κοντά στις εκβολές του Αράχθου και του Λούρου αντίστοιχα, που αναμφίβολα αποτελούσαν συντελεστές της τοπικής οικονομίας σε παραγωγικό και συγκοινωνιακό επίπεδο. Γιατί οι ποταμοί αυτοί συνέβαλλαν στην ευφορία των πεδινών περιοχών που διέτρεχαν, κατέληγαν σε λιμνοθάλασσες (Λογαρού, Τσουκαλιό, Ροδιά) και πρόσφεραν πρόσβαση στα κάστρα της Άρτας και των Ρωγών, κέντρα ελέγχου της ευρύτερης παραγωγικής περιοχής. Οι ίδιοι ποταμοί προσδιόριζαν σε σημαντικό βαθμό και τους άξονες χερσαίας επικοινωνίας του Αμβρακικού με τα Ιωάννινα.¹⁷

Το συγκοινωνιακό δίκτυο της περιοχής με τα χερσαία και τα πλωτά του μονοπάτια, διαμορφωνόταν από το φυσικό ανάγλυφο, αλλά ελεγχόταν από ανθρώπινες παρεμβάσεις, καθώς τα οχυρά της περιοχής εξυπηρετούσαν τον έλεγχο των δρόμων και των παραγωγικών της θέσεων. Το κάστρο των Ρωγών έλεγχε όχι μόνο την πρόσβαση στην Άρτα από τα δυτικά, αλλά και τη λιμνοθάλασσα της Ροδιάς και το λιμάνι της Σαλαγοράς.¹⁸ Στη νότια όχθη του κόλπου, το κάστρο της Βόνιτσας έλεγχε τη βόρεια περιοχή του Ξηρομέρου και συγκέντρωνε την παραγωγή της,¹⁹ ενώ το κάστρο της Άρτας αποτελούσε κέντρο ελέγχου της διακίνησης μεταξύ Ακαρνανίας και Ηπείρου και κύριο πυρήνα της οικονομικής δραστηριότητας της ευρύτερης περιοχής.²⁰ Από τα μέσα του 14^{ου} αι. νέα περιφερειακά οχυρά συμπληρώνουν το αμυντικό δίκτυο της περιοχής: το κάστρο των Βομπλιανών ενισχύει την άμυνα της Άρτας στα βορειοδυτικά,²¹ αυτό του Βάλτου ελέγχει τις διαβάσεις του Ξηρομέρου και την πρόσβαση νοτιοανατολικά του Αμβρακικού,²² ενώ η Ρηνιάσα, που δέσποζε στον παράκτιο χώρο του Ιονίου, εξασφάλιζε τον έλεγχο της κίνησης από το Ιόνιο, όπως είναι πιθανόν να συνέβαινε και με την Πρέβεζα.²³ Όμως, η τελευταία θα αποτελέσει κέντρο ελέγχου της εισόδου στην Αμβρακικό αργότερα, από τα τέλη του 15^{ου} αι., όταν θα οχυρωθεί από τους Οθωμανούς.²⁴

Chron. Mor. Fr., §985, σ. 384 (έλευση πρίγκιπα Μορέως από τον κόλπο της Πάτρας στη Βόνιτσα, 1304)· Χαλκοκονδύλης, I, 197 (έλευση Ηερέδια από την Κέρκυρα στη Βόνιτσα)· VILLANI 1728, lib. X, cap. CXC (η διαδρομή του Gautier de Brienne: Πρίντεζι-Κέρκυρα-Λευκάδα-Βόνιτσα, 1331).

¹⁶ Για τη σχέση λιμανιού-οικισμού βλ. HORDEN & PURCELL 2000, 391-395, κυρίως 393.

¹⁷ Για τους δρόμους στην περιοχή του Αμβρακικού βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2007, 208. Για τους ποταμούς της περιοχής, τις επιδράσεις τους στη διαμόρφωση των ακτών και για την εκτροπή του Λούρου προς την πλευρά των Ρωγών στον Μεσαίωνα βλ. WISEMAN & ZACHOS 2003, 161, 182, 192, 198.

¹⁸ Για τους Ρωγούς και τη θέση τους βλ. *Χρον. Τόκκων*, στ. 2510-2512. Βλ. και SOUSTAL & KODER 1981, 251-252· ΔΑΚΑΡΗΣ 1977· WISEMAN & ZACHOS 2003, 179-192. Για τον ρόλο του κάστρου των Ρωγών στη μέση βυζαντινή περίοδο βλ. TROMBLEY 2007.

¹⁹ Για τη Βόνιτσα βλ. *Χρον. Τόκκων*, στ. 89· DELATTE 1947, 205. Βλ. και SOUSTAL & KODER 1981, 128-129· ΠΑΠΑΤΡΕΧΑΣ 1991, 334· LUTTRELL 1964, 131· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 273-274.

²⁰ Για την Άρτα βλ. *Χρον. Τόκκων*, στ. 2887-2888· DELATTE 1947, 205. Βλ. και SOUSTAL & KODER 1981, 113-115· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 105-113.

²¹ Για τα Βομπλιανά βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2004.

²² Για το κάστρο του Βάλτου βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 50-51· ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 83.

²³ Για τη Ρηνιάσα βλ. *Χρον. Τόκκων*, στ. 2437-2438. Βλ. και ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 155, 158-159, 171, 190, 208, 279· SOUSTAL & KODER 1981, 250-251. Για την Πρέβεζα βλ. SOUSTAL & KODER 1981, 242· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 1993, 45· ΒΕΛΕΝΗΣ 1999, 17. Το 1395 ο ΜΑΡΘΟΝΟ (1895, 665) αναφέρει το κάστρο Arevessa/Arevesse σε ακτή του Αμβρακικού, το οποίο βρισκόταν στην κατοχή του δεσπότη της Άρτας και είχε Ναπολιτάνο καπετάνιο. Οι πληροφορίες αυτές, αν και συγκεχυμένες, πιθανώς δηλώνουν την ύπαρξη πύργου στην ακτή της Πρέβεζας (ίσως περιλαμβάνεται στα «καστέλλια» του Χρονικού των Τόκκων), ο οποίος συνδέεται με την αλβανική παρουσία, όπως προκύπτει και από την περιγραφή του Marthono. Βλ. σχετικά ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2009, 443-444.

²⁴ Μεγάλης σημασίας ήταν οι ναυπηγικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν εκεί και έδωσαν ώθηση στην οικονομική της ανάπτυξη· βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 22-23.

Η αύξηση των αμυντικών θέσεων της περιοχής συνδέεται με την εμφάνιση στον Ηπειρωτικό χώρο «τοπαρχιών» μετά τον σταδιακό κατακερματισμό του κράτους της Ηπείρου (τέλη 13^{ου} - αρχές 14^{ου} αι.), τη σερβική κατάκτηση (1348) και την επικράτηση –μετά το 1359– αλβανικών πατριών στον ευρύτερο χώρο. Οι «τοπαρχίες» αυτές στηρίχθηκαν με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία στα περιφερειακά κάστρα. Έτσι, εξηγείται η περιστασιακή μνεία των πηγών για κάποια από αυτά. Το *Χρονικό των Τόκκων* παρουσιάζει ως κύρια δομικά χαρακτηριστικά των «τοπαρχιών» της περιοχής την ικανότητα για πόλεμο και οικονομική εκμετάλλευση του χώρου. Στο πλαίσιο μάλιστα των εμπορικών συναλλαγών τους με δυτικές δυνάμεις οι τοπικοί ηγεμόνες επεδίωκαν να εξασφαλίσουν από αυτές σύγχρονο στρατιωτικό εξοπλισμό.²⁵ Οι αμυντικές δαπάνες, οι οποίες ήταν αρκετά υψηλές, φαίνεται ότι καλύπτονταν σε σημαντικό βαθμό από έσοδα που προέρχονταν από την άμεση ή έμμεση εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της περιοχής, αλλά και από τους εμπορικούς ή τελωνειακούς δασμούς.²⁶

Οι πηγές της εποχής καταδεικνύουν αξιόλογες επιδόσεις των κατοίκων της περιοχής του Αμβρακικού σε γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες και στην αξιοποίηση του δασικού και ενάλιου πλούτου, δραστηριότητες που έμμεσα παραπέμπουν στην ύπαρξη των αντίστοιχων υποδομών, όπως εγκαταστάσεις βιβαριών, αλαταποθήκες, καλύβες, καμίνια, κλπ., που συμπληρώνουν την οικιστική εικόνα της περιοχής.²⁷

Ας προσεγγίσουμε, λοιπόν, τις επιμέρους περιοχές της ζώνης του Αμβρακικού και τους πόρους που προέρχονταν από αυτές. Τα λιμάνια της Κόπρανας και της Σαλαγοράς βρίσκονταν σε ευρεία αμμώδη αλατοπαραγωγό ζώνη στα βορειοανατολικά του κόλπου.²⁸ Αλυκές υπήρχαν επίσης στην περιοχή της Βόνιτσας, νοτιοανατολικά του κόλπου. Το γεγονός ότι αλυκές λειτουργούσαν και στη Λευκάδα (Δρέπανο)²⁹ ήταν σημαντικό, αφού οι έμποροι που ταξίδευαν για να εμπορευθούν αλάτι είχαν εναλλακτικές λύσεις στην ευρύτερη περιοχή, όπου η Αγία Μαύρα, ο Άγιος Νικόλαος και η Κόπρανα μνημονεύονται στα ραγουζινά έγγραφα ως οι κύριοι τόποι φόρτωσης του αλατιού.³⁰ Η εμπορική του αξία στα μέσα του 15^{ου} αι. το κατατάσσει στη δεύτερη θέση, μετά τα σιτηρά, μεταξύ των εξαγωγίμων προϊόντων της περιοχής.³¹

²⁵ ΚΡΕΚΙĆ 1961, αρ. 859 (1.3.1436): εξοπλισμένο μπριγκαντίνι 16 πάγκων, αρ. 934 (5.5.1439): εξήντα κουπιά των 22 ποδιών (χωρίς τελωνειακό δασμό), αρ. 1006 (4.5.1443), αρ. 1010 (30.5.1443): μία βομβάρδα, αρ. 1136 (4.6.1448): έξι βομβάρδες· *Acta Albaniae Veneta*, vol. 3, 82 (707) 7.6.1398: μία βομβάρδα αξίας 30 δουκάτων.

²⁶ Πρβλ. τη χρήση των εσόδων από τους δασμούς των εισαγομένων στην Κέρκυρα προϊόντων για τη συντήρηση της φρουράς της Σαγιάδας· βλ. *Acta Albaniae Veneta*, vol. 3, 174-175 (815-817) 22.6.1400. Το υψηλό κόστος των αμυντικών δαπανών διαφαίνεται από το ποσό που κατέβαλαν οι Ανδηγανοί για την άμυνα του κάστρου της Βόνιτσας (από 19.3.1330 έως 23.4.1330) και ισοδυναμούσε με το σύνολο των δαπανών για τα φρούρια της Κέρκυρας και του Βουθρωτού· βλ. LUTTRELL 1977, 45-56, κυρίως 53· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 1999α, 169-170 (όπου ο σχετικός πίνακας).

²⁷ Για τέτοιου είδους υποδομές βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 66, 86-87, 111. Μαρτυρία αυτών προσφέρουν επίσης και ορισμένα ονόματα, όπως Μυλωνάς, Βοδινόπουλος, Βούτερος, Στάνης, Σαλαγάρης, που αναφέρονται στο έργο του Αποκαύκου, στο οποίο απαντούν σποραδικά σχετικές πληροφορίες· βλ. ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ 2000, 424, 426-427· ΒΕΕΣ 1971-1976, 78· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ 1909, 27 (πανδοχείο στην Άρτα). Καμίνια αναφέρονται σε βενετικό έγγραφο· βλ. ΣΑΤΗΑΣ 1880-1890, I, 254 (172) 6.5.1465. Σχετικά με τους δρόμους, γέφυρα μνημονεύεται έξω από το φρούριο της Λευκάδας στις αρχές του 15^{ου} αι., βλ. ΒUONDELMONTI 1897, 8. Για τις παραγωγικές εγκαταστάσεις της Ηπείρου σε σχέση με τη γεωγραφία βλ. ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ 2005, 73-76, 77, 79-80.

²⁸ Τα τοπωνύμια συνδέονται με την παραγωγή αλατιού (Σαλαγορά = Αλατοχώρα ή Άσπρο βουνό και Κόπρανα = πέπλο, μετονομάστηκε σε Αλυκή)· βλ. ΜΑΚΡΗΣ 1990, 135 σημ. 1· ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 6· ΤΣΟΥΤΣΙΝΟΣ 1995, 90-93. Για τη γεωμορφολογία των ακτών του Αμβρακικού βλ. WISEMAN & ZACHOS 2003, 160-268.

²⁹ ΚΡΕΚΙĆ 1961, αρ. 627 (8.10.1416). Πρβλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 274· DUCCELLIER 1981, 120. Κατά τους νεότερους χρόνους αναφέρονται αλυκές και στον κόλπο της Πρέβεζας, βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 89, 90, 111.

³⁰ ΚΡΕΚΙĆ 1961, αρ. 644 (5.7.1418), 648 (21.7.1418).

³¹ ΚΡΕΚΙĆ 1961, αρ. 826 (23.1.1435). Βλ. και DUCCELLIER 1981, 120-121.

Πηγή πλούτου για την περιοχή αποτελούσε και η οργανωμένη αλιεία. Ιχθυοτροφεία αναφέρονται στη Βόνιτσα, ενώ οι λιμνοθάλασσες του κόλπου προσφέρονταν για ιχθυοκαλλιέργεια.³² Η εξαγωγή αυγοτάραχου από την περιοχή, σύμφωνα με ραγουζινό έγγραφο του 1428, σε συνδυασμό με την απεικόνιση σε τοιχογραφία της Μονής Βλαχέρνας πώλησης του προϊόντος στην αγορά της Άρτας, αποδεικνύουν την παραγωγή και διακίνηση του συγκεκριμένου προϊόντος.³³ Όσον αφορά στη διαδικασία παρασκευής του, αυτή, κατά τη μαρτυρία του Ιωάννη Αποκαύκου, περιελάμβανε διαχωρισμό αυγών και αποξήρανση στον ήλιο, διαδικασία που ακολουθείται έως σήμερα.³⁴ Οπωσδήποτε ο Αμβρακικός με τους παχείς και ποικιλογενείς ιχθυείς προσφερόταν και για ελεύθερη αλιεία, που διεξαγόταν με δίκτυα και αγκίστρια, σύμφωνα με τον Κυριακό τον Αγκωνίτη,³⁵ ο οποίος χαρακτηρίζει την περιοχή της Κορωνησίας *ιχθυοβριθή*.³⁶

Οι αλυκές και τα ιχθυοτροφεία του Αμβρακικού παρείχαν σημαντικά έσοδα στους τοπικούς ηγεμόνες, οι οποίοι τα εκμεταλλεύονταν άμεσα ή τα εκμίσθωναν σε ιδιώτες.³⁷ Συμμετοχή στις κερδοφόρες αυτές δραστηριότητες επεδίωξαν και οι υπήκοοι της Βενετίας από τα τέλη του 14^{ου} αι. μέσω της συναλλαγής με τους Αλβανούς ηγεμόνες, όπως ο Μουρίκης Σπάτας, που εκμίσθωσε τα ιχθυοτροφεία σε Κερκυραίους.³⁸ Επρόκειτο για μια εξαιρετικά προσοδοφόρο δραστηριότητα, όπως δείχνει η έντονη διαμάχη του Καρόλου Α΄ Τόκκου και των Βενετών για την εκμετάλλευση των ιχθυοτροφείων του Ανατολικού στην Αιτωλία (1407 κ.ε.).³⁹ Ο Κάρολος Α΄ Τόκκος μετά την ολοκλήρωση της κατάκτησης της Ηπείρου (1416) έλεγχε το σύνολο των πόρων που προέρχονταν από τις παράκτιες υποδομές (αλυκές, ιχθυοτροφεία),⁴⁰ ενώ πιθανότατα ασκούσε το μονοπώλιο του αυγοτάραχου και εκμεταλλευόταν άμεσα τις αλυκές.⁴¹ Ο αδελφός του Λεονάρδος, όταν αναγνωρίστηκε κύριος της Λευκάδας και των νησιών του νοτίου Ιονίου (1416/1417), είχε προφανώς μερίδιο από τα κέρδη των αλυκών της, ενώ και ο Ιωάννης Πρέσας, διοικητής της Βόνιτσας, εισέπραττε κέρδη από τα ιχθυοτροφεία της περιοχής.⁴²

³² Βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 274. Στα βενετικά έγγραφα γίνεται λόγος για τα ιχθυοτροφεία του Μουρίκη Σπάτα, ηγέτη της Άρτας· βλ. *Acta Albaniae Veneta*, vol. 3, 402 (1046) 20.7.1403. Αυτά πρέπει να βρίσκονταν εντός του Αμβρακικού. Τον 17^ο αι. μαρτυρούνται ένδεκα ιχθυοτροφεία, με εκείνα της Λογαρού και του Τσουκαλιού να είναι τα σημαντικότερα· βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 110. Έναν αιώνα αργότερα, λειτουργούν δεκαοκτώ στην περιοχή της Άρτας και επτά στην Πρέβεζα, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 372, 392 (όπου αναφέρεται και το είδος των ψαριών που αλιεύονται).

³³ ΚΡΕΚΙΪ 1961, αρ. 763 (2.11.1428). Βλ. και ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 101. Το αυγοτάραχο αποτελούσε εξαγωγικό προϊόν της περιοχής και κατά τον 17^ο αι., βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 94 σημ. 24, 95.

³⁴ ΒΕΕΣ 1971-1976, 85. Βλ. και ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1989, 652.

³⁵ ΖΙΕΒΑΡΤΗ 1926, 117. Πρβλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1989, 651-652 (περιγραφή από τον Απόκαυκο του ψαρέματος με αγκίστρι, καθώς και της μαγειρικής των ψαριών). Μεγάλες ποσότητες ψαριών αναφέρει και ο ΜΑΡΤΗΝΟΝΟ (1895, 663). Ο Αμβρακικός, σύμφωνα με τον ΞΕΝΟΠΟΥΛΟ (1986, 182), βρίθκει διαφόρων ειδών ιχθύων και οστρακόδερμων.

³⁶ ΖΙΕΒΑΡΤΗ 1926, 116. Το «Καρακονήσιον» βρισκόταν, κατά τον Κυριακό, στο στόμιο του ποταμού Αράχθου. Για την Κορωνησία βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 13, 321 (όπου αναφέρεται η αλιεία μαλακίων και στην περιοχή της Βόνιτσας κατά τους νεότερους χρόνους).

³⁷ Πρβλ. *Χρον. Τόκκων*, στ. 383-386, 406-409 (όπου περιγράφεται η σημασία των βιβαριών και των αλυκών του Ανατολικού για τον Αλβανό ηγεμόνα).

³⁸ *Acta Albaniae Veneta*, vol. 3, 402 (1046) 20.7.1403.

³⁹ Βλ. σχετικά ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 165-170.

⁴⁰ Οι σποραδικές ή έμμεσες αναφορές των πηγών στη διαδικασία τήξης του αλατιού ή στη χρήση καλαμιών για την περίφραξη των ιχθυοτροφείων, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπήρχαν οι αντίστοιχες υποδομές, που υποστήριζαν αυτές τις παραγωγικές δραστηριότητες, βλ. ΒΕΕΣ 1971-1976, 95· *Acta Albaniae Veneta*, vol. 5, 55-59 (1283) 13.9.1407. Πρβλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 166, 169.

⁴¹ ΚΡΕΚΙΪ 1961, αρ. 762 (30.10.1428)· *Acta Albaniae Veneta*, vol. 9, 386-389 (2183) 9.7.1417. Πρβλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 274 σημ. 58.

⁴² Για τη λειτουργία των διοικητών του Καρόλου ως φεουδαλικών κυριών βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 230.

καθώς οι ιδιώτες που μίσθωναν τα ιχθυοτροφεία απέδιδαν στους τοπικούς ηγεμόνες σημαντικό εισόδημα. Είναι βέβαιο ότι η ιχθυοκαλλιέργεια, παραδοσιακή δραστηριότητα των κατοίκων των ακτών της περιοχής, αναβαθμίζεται κατά την εποχή αυτή με την εμπλοκή ιδιωτών-επαγγελματιών που την ασκούν με εξειδικευμένες μεθόδους⁴³ και εντάσσεται στις κύριες παραγωγικές δραστηριότητες του 15^{ου} αι. Από τον επόμενο αιώνα τα ιχθυοτροφεία θα τύχουν συστηματικής εκμετάλλευσης τόσο από το οθωμανικό, όσο και από το βενετικό κράτος.⁴⁴ Κάτι ανάλογο θα συμβεί με τις αλυκές: η συνύπαρξη και παράλληλη εκμετάλλευσή τους με τα βιβάρια μαρτυρούν ένα σημαντικό εύρος οικονομικής δραστηριότητας στις παράκτιες περιοχές του κόλπου.

Κι αν η ενάλια παραγωγή απέδιδε πλούτο στους τοπικούς ηγεμόνες και κάποιο εισόδημα στους κατοίκους των παραλίων, ο καλλιεργήσιμος χώρος της περιοχής του Αμβρακικού ήταν πρόσφορος για απασχόληση του μεγαλύτερου μέρους του τοπικού πληθυσμού. Στην εύφορη πεδιάδα της Άρτας διεξαγόταν ο κύριος όγκος των γεωργικών δραστηριοτήτων, ενώ και στην περιοχή βόρεια της Πρέβεζας, η κοιλάδα του Λούρου προσφερόταν για γεωργική καλλιέργεια. Η συμβολή των ποταμών στην άρδευση των καλλιεργειών, ιδιαίτερα των σιτηρών, είναι αυτονόητη. Η αμπελοκαλλιέργεια φαίνεται ότι αποτελούσε σημαντική παραγωγική δραστηριότητα στην περιοχή της Άρτας,⁴⁵ όπου αναφέρονται φυτείες, κηπευτικά, οπωροφόρα δένδρα και δημητριακά. Το *Χρονικό των Τόκκων* τονίζει τις καταστροφές που υφίσταντο οι καλλιέργειες της περιοχής κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων, που, όχι τυχαία, διεξάγονταν κυρίως την εποχή του θερισμού και του τρύγου.⁴⁶ Οι περιστασιακές αναφορές των πηγών στην ελαιουργία και η απουσία των ελαϊκών προϊόντων από τις αναφορές εξαγωγών, δείχνουν ότι παρόλο που η ελιά ευδοκίμει στην περιοχή, τα προϊόντα της καλύπτουν τις ανάγκες των τοπικών πληθυσμών.⁴⁷

Όσον αφορά στην παραγωγή σιτηρών, αυτή φαίνεται ότι ανθούσε στις περιοχές της Άρτας και της Βόνιτσας.⁴⁸ Ωστόσο, στα σχετικά έγγραφα αναφέρονται συνήθως τα λιμάνια φόρτωσης των σιτηρών και όχι οι ακριβείς τόποι παραγωγής. Σε αυτά φορτώνονταν σιτηρά που προέρχονταν προφανώς από την ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού, αλλά και από τον κεντρικό ελλαδικό χώρο (Θεσσαλία).⁴⁹ Οι γεωργικές-οικονομικές δομές της περιοχής που είναι γνωστές κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, προφανώς έχουν το αντίστοιχό τους σε γενικές γραμμές στον ύστερο Μεσαίωνα.⁵⁰ Η καλλιέργεια ακολουθούσε παραδοσιακές μεθόδους (φυσική λίπανση, άροση με υποζύγια, άρδευση με αυλάκια, αγραναύταση και νεώματα) και αποτέλεσε τον κύριο άξονα της πρωτογενούς οικονομικής δραστηριότητας της περιοχής.

Σημαντική και αναπόσπαστη με την γεωργία ήταν η κτηνοτροφία, στην οποία θα επιδοθούν και οι επήλυδες Αλβανοί. Πηγή της εποχής τους χαρακτηρίζει ως *νομαδικόν γένος και λυπρόβιον ... ὄρεσι χαῖρον και πεδιάσιν*.⁵¹ Οι Αλβανοί «τοπάρχες» ασχολούνταν, μεταξύ άλλ-

⁴³ Πρβλ. την αποστολή εμπειρογνώμονα στο Ανατολικό με σκοπό να μεριμνήσει για την αποδοτικότερη λειτουργία τους, βλ. *Acta Albaniae Veneta*, vol. 5, 55-59 (1283) 13.9.1407.

⁴⁴ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 107, 112-113, 121.

⁴⁵ Βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 102.

⁴⁶ *Χρον. Τόκκων*, στ. 328, 370-371, 2537, 2569, 2573. Για την επιλογή της κατάλληλης εποχής του έτους για πολεμικές ενέργειες στον δυτικό ελλαδικό χώρο βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 171-174.

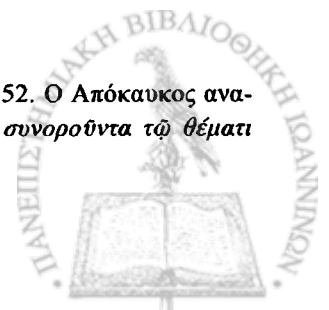
⁴⁷ Βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1989, 653. Πρβλ. HORDEN & PURCELL 2000, 209-213.

⁴⁸ ΚΡΕΚΙĆ 1961, αρ. 873 (17.7.1436), 876 (30.7.1436). Η Κορδοβίτσα και η Πτελέα αναφέρονται ως επιπλέον τόποι φόρτωσης σιτηρών, βλ. SOUSTAL 1987, 366.

⁴⁹ Βλ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ 1992, 89· ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 102. Βλ. και ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2009, 396, 401-403.

⁵⁰ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 90-92. Πρβλ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, στον παρόντα τόμο, 195-211.

⁵¹ *Ανωνύμου Πανηγυρικός*, 194. Βλ. και ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ 1926, 76-77· ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1989, 633, 652. Ο Απόκαυκος αναφέρει την εποχική μετακίνηση κτηνοτρόφων της Βαγενετίας προς τα πεδινά μέρη τὰ συνοροῦντα τῷ θέματι

λων, με την εκτροφή, στην παραθαλάσσια περιοχή της Κορωνησίας, πολεμικών ίππων, που εκλάπησαν από τον Κάρολο Α΄ Τόκκο.⁵² Κοπάδια ζώων (λακινιές), άλογα, βουβάλια, αγελάδια και πρόβατα, εκτρέφονταν στην βόρεια περιοχή του Αμβρακικού και προωθούνταν στην αγορά μέσω του «μποριού» της Άρτας.⁵³ Αντίστοιχα, το «μποριό» της Βόνιτσας συγκέντρωνε την παραγωγή της περιοχής του Ξηρομέρου.⁵⁴ Οι αναφορές των πηγών στη διακίνηση παστών κρεάτων και συναφών προϊόντων στην περιοχή του Αμβρακικού τον 15^ο αι. δείχνουν τη λειτουργία κτηνοτροφικών μονάδων και τη συναφή τεχνογνωσία.⁵⁵ Περαιτέρω, οι μαρτυρημένες εξαγωγές μαλλιού, βαμβακιού, νημάτων και επεξεργασμένου λινού προϋποθέτουν την ανάπτυξη οικοτεχνίας, ενδεχομένως και βιοτεχνικών μονάδων.⁵⁶ Η διακίνηση κεριού από τα λιμάνια της περιοχής προϋποθέτει εξάλλου μελισσοκομικές δραστηριότητες στην ενδοχώρα, όπου το χωριό Μελισσουργί των Τζουμέρκων μνημονεύεται ήδη από τις αρχές του 14^{ου} αι.⁵⁷

Εκτός από τα προαναφερθέντα προϊόντα ο περιβάλλον τον Αμβρακικό κόλπο χώρος διέθετε σημαντικές δασώδεις εκτάσεις και αναφέρεται κατά την εποχή αυτή ως τόπος εξαγωγής βελανιδιών και βαφικών υλών.⁵⁸ Τα βελανίδια προέρχονταν από τα δάση που περιέκλειαν την περιοχή (Ξηρόμερο, Βάλτος, Μακρυνόρος, Άρτα-Κόπρανα, Λούρος-Ρωγοί).⁵⁹ Παράλληλα στα δάση γύρω από τον Αμβρακικό αναπτύσσονται υλοτομικές δραστηριότητες, καθώς τα δάση του Αμβρακικού ήταν κυρίως χώροι παραγωγής ναυπηγικής ξυλείας και αξιοποιήθηκαν από τους εκάστοτε κυρίους της περιοχής,⁶⁰ ιδιαίτερα τους Οθωμανούς και Βενετούς.⁶¹ Οπωσδήποτε η αξιοποίηση αυτή συνδεόταν με ολόκληρο το επαγγελματικό φάσμα της ναυπηγικής. Ως τα τέλη του 15^{ου} αι. με την οργάνωση του ναυστάθμου της Πρέβεζας από τους Οθωμανούς, τα λιμάνια του Αμβρακικού αποτελούσαν και πεδία κατασκευής ή επισκευής πλοίων, στα οποία έβρισκαν απασχόληση τεχνίτες κατασκευής εξαρτημάτων πλοίων και βαρέων όπλων (πρωτομάστοροι, καλαφάτες, μαραγκοί).⁶²

Νικοπολιτών· βλ. ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ 2000, 427.

⁵² Χρον. Τόκκων, 686-699. Η αναφορά του Χρονικού σε «δύο νησιά» υποδεικνύει τα νησιά της Κορωνησίας. Για την εκτροφή πολεμικών ίππων στην ευρύτερη περιοχή βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 96-97.

⁵³ Βλ. Χρον. Τόκκων, στ. 2884-2886. Για στρατιωτικές επιθέσεις στο «μποριό» της Άρτας βλ. Χρον. Τόκκων, στ. 359-374, 2549-2564. Αφθονία σε «ζώα» και κτήνη» είχε και η Λευκάδα, η χώρα της οποίας αντιπροσώπευε το εμπορικό κέντρο του νησιού· βλ. Χρον. Τόκκων, στ. 74-77· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 273. Για τη σημασία των ζώων ως κεφαλαίου βλ. CIPOLLA 1988, 134-137.

⁵⁴ Για στρατιωτικές επιθέσεις στο «μποριό» της Βόνιτσας βλ. Χρον. Τόκκων, στ. 87-93. Για την παραγωγή της περιοχής του Ξηρομέρου βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 90 (όπου αναφέρεται η κτηνοτροφική παραγωγή, το σιτάρι και τα βελανίδια).

⁵⁵ ΚΡΕΚΙΪ 1961, αρ. 737 (11.3.1427), 968 (8.11.1441), 1250 (1.7.1452), 1309 (21.8.1454). Βλ. και DUCCELLIER 1981, 121.

⁵⁶ Βλ. DUCCELLIER 1981, 121· ΚΟΡΑΩΣΗΣ 2007, 110. Για τα υφαντά της Ηλείου και την ετοιμασία τους βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1989, 649-650 (όπου και η αναφορά σε γούνες και δερμάτινα ενδύματα). Ο ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ (1986, 183) μνημονεύει τη βυρσοδεψία ως αρχαία τέχνη της περιοχής. Οι μοναχές της Βλαχέρνας προμηθεύονταν υποδήματα από την αγορά της Άρτας, βλ. ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ 2000, 418.

⁵⁷ *Acta et Diplomata*, vol. 5, 87. Βλ. και DUCCELLIER 1981, 121. Για τη μελισσοκομία στην Ήπειρο βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1989, 654.

⁵⁸ Βλ. DUCCELLIER 1981, 121.

⁵⁹ Για τα δάση του Αμβρακικού βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 4-17. Ιδιαίτερα ανεπτυγμένη ήταν εκεί η χοιροτροφία, βλ. ΚΑΤΣΑΡΟΣ 1989, 633, 654.

⁶⁰ Βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 94, 287-293.

⁶¹ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 88-89, 90· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 3-32. Βλ. και ανωτέρω υποσημ. 24.

⁶² Βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 92-94, 97-98· ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ 1998, 345. Η ξυλεία χρησίμευε και για την κατασκευή των βάσεων των κανονιών, βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1940, 37 (16.4.1612).

Μια άλλη δραστηριότητα που σχετίζεται με τα δάση της περιοχής είναι το κυνήγι.⁶³ Ο Κυριακός ο Αγκωνίτης σε μια περιγραφή αυλικού κυνηγιού στην περιοχή της Βόνιτσας κάνει λόγο για πλείστους σκληροτρίχους κάπρους, που ζούσαν στα γύρω δάση.⁶⁴ Βέβαια, και η περιοχή της Πρέβεζας (τα *Ακτιακά δάση* του Κυριακού), όπως και το «παραθαλασσίο» της Άρτας προσφέρονταν εξίσου για τη δραστηριότητα αυτή.⁶⁵

Με τις παραγωγικές δυνατότητες του τόπου και την εκμετάλλευσή του συνδέεται άμεσα το φορολογικό σύστημα,⁶⁶ αλλά και οι κοινωνικές δομές. Είναι σαφές ότι στον εξεταζόμενο χώρο, όπου στις πηγές γίνεται λόγος για «σύνορο», αυτό ουσιαστικά ορίζει τον χώρο που βρίσκεται υπό φορολογική εκμετάλλευση του «τοπάρχη».⁶⁷ Οι άνθρωποι που εμπλέκονται στο σύστημα εκμετάλλευσης της γης ανήκουν σε σαφώς διακριτές κατηγορίες, μεγάλους γαιοκτήμονες (άρχοντες), ελεύθερους αγρότες ή και εξαρτημένους καλλιεργητές.⁶⁸ Το συγκεκριμένο σχήμα σε συνδυασμό με τους ποικίλους τρόπους εξάρτησης που είχαν αναπτυχθεί σε ορισμένες περιοχές της Ηπείρου από τα τέλη του 13^{ου} αι. φαίνεται ότι εφαρμόστηκε από τα μέσα του 14^{ου} αι. και από τους Αλβανούς «τοπάρχες», ενώ στην ίδια λογική εντάσσεται και η διακυβέρνηση του Καρόλου Α΄ Τόκκου,⁶⁹ ο οποίος παραχωρούσε *πρόνοιας και κρατήματα* σε πολεμιστές, ενώ εισέπραττε τον φόρο της δεκάτης, που έπληττε την παραγωγή σιτηρών.⁷⁰ Φυσικά οι παραχωρήσεις, ακόμη και κάστρων, συνεπάγονταν την εκμετάλλευση των εξαρτώμενων από αυτά πόρων και ανθρώπων.⁷¹ Σημειωτέον ότι μεταξύ των μεγαλογαιούχων σημαντική θέση είχε η Εκκλησία και τα ιδρύματά της. Η Μονή Βλαχέρνας, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Αποκαύκου, προμήθευε την αγορά της Άρτας με προϊόντα που προέρχονταν από τα κτήματά της.⁷² Κτήματα διέθεταν επίσης οι μονές της Κάτω Παναγιάς στην Άρτα, της Παναγιάς της Κορωνησίας και της Παναγιάς της Ροδιάς.⁷³ Ωστόσο, οι πηγές δεν αναφέρουν το εύρος αυτών των περιουσιών, ενώ από τον 14^ο αι. δεν μνημονεύονται αλλαγές στο ιδιοκτησιακό τους καθεστώς, κάτι που γνωρίζουμε για τα Ιωάννινα, όταν ο εκεί Σέρβος ηγεμόνας απέσπασε από την τοπική

⁶³ Βλ. ανωτέρω υποσημ. 59. Ο Απόκαυκος περιγράφει διαμάχη σχετικά με την παράνομη βοσκή ζώων σε δάσος και αναφέρει τη φύλαξη δρυμόνος, πράγμα που βεβαιώνει τη σημασία τους, βλ. BEES 1971-1976, 78-79. Για τη σημασία των δασών ως συντελεστών της παραγωγής βλ. CIPOLLA 1988, 149-151.

⁶⁴ ZIEBARTH 1926, 112. Πρβλ. *Χρον. Τόκκων*, στ. 445 (κυνήγι στην περιοχή της Βόνιτσας). Άγρια ζώα μνημονεύει και ο Marthono στα δάση της περιοχής, βλ. MARTHONO 1895, 663.

⁶⁵ ZIEBARTH 1926, 115, 112 (μνεία σε πτηνά)· *Χρον. Τόκκων*, στ. 3316-3318, 1525.

⁶⁶ Για τους φόρους στη Μεσαιωνική Ήπειρο βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 107· 2003, 250-260. Και οι φόροι που επέβαλαν οι Τούρκοι και στη συνέχεια οι Βενετοί μαρτυρούν τις παραγωγικές δομές, οι οποίες είναι γενικώς οι ίδιες, βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 106-110.

⁶⁷ *Χρον. Τόκκων*, στ. 3170, 2009/3234 (σύνορον τοῦ κράτους τῶν Γιαννίνων), 1483 (σύνορον, ὁ Ἅγιος Δονᾶτος), 1606-1607 (σύνορα, ενν. Δεσποτάτου), 3295 (σύνορα, ενν. Αργυροκάστρου), 2009 (σύνορα, ενν. μεταξύ Άρτας και Ιωαννίνων). Βλ. επίσης *Χρον. Τόκκων*, στ. 3144· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 49. Για τα σύνορα στον δυτικοελλαδικό χώρο βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 75-79.

⁶⁸ Βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 104-107, 115. Οι δουλευτές, που μνημονεύονται στις πηγές, ήταν εργάτες. Πρβλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 253-267· 2009, 447-448.

⁶⁹ Βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 261-263· 1992, 290-292.

⁷⁰ *Χρον. Τόκκων*, στ. 935, 821, 2913-2914. Βλ. και την αποδοχή της απαίτησης των Αλβανών της Κατοχής να διατηρηθεί το καθεστώς του Σπάτα: *Χρον. Τόκκων*, στ. 286-287. Για την εισπραξη της δεκάτης βλ. *Acta Albaniae Veneta*, vol. 11, 199 (2688) ante 28.2.1423, 199-200 (2689) 28.2.1423.

⁷¹ Πρβλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 1992, 293 σημ. 191.

⁷² ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ 1909, 17-18.

⁷³ Για την περιουσία των μονών της Κάτω Παναγιάς και της Παναγιάς της Κορωνησίας στον Μεσαίωνα βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 93, 39-40. Τον 19^ο αι. η μονή της Κάτω Παναγιάς έλεγχε κτήματα και χωριά μέχρι τη Σαλαγορά, ενώ και η μονή της Ροδιάς κατείχε πολυάριθμα κτήματα, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 153· ΤΣΙΑΓΙΑΝΝΗΣ 2007, 417-431.

μητρόπολη τα κτήματά της.⁷⁴ Εν τούτοις, με δεδομένη τη θετική στάση τόσο των Αλβανών ηγεμόνων, όσο και του Καρόλου Α΄ Τόκκου έναντι της Εκκλησίας, όπως διαφαίνεται από τις πηγές, εικάζουμε ότι αυτή διατήρησε τη θέση της μεταξύ των μεγαλοϊδιοκτητών.⁷⁵ Ανύπαρκτες είναι οι πληροφορίες για το status των καλλιεργητών της περιοχής κατά την εποχή αυτή, αφού δεν έχουν σωθεί αγροληπτικά συμβόλαια ή άλλα σχετικά κείμενα. Είναι όμως πιθανόν ότι στο πλαίσιο της εκμετάλλευσης της μεγάλης γαιοκτησίας, πέραν από ελεύθερους μικροκαλλιεργητές, στον αγροτικό τομέα απασχολείται σημαντικός αριθμός παροίκων.

Οι διαρκείς πολεμικές συγκρούσεις που διεξάγονταν στην περιοχή από τα μέσα του 14^{ου} αι. και η συνακόλουθη πολιτική ρευστότητα, όπως επίσης η γενικότερη ανασφάλεια λόγω της δράσης δουλεμπόρων και των αυξημένων απαιτήσεων των γαιοκτημόνων⁷⁶ πιθανότατα έπληξαν τους μικροϊδιοκτήτες και τους παροίκους, χωρίς αυτό να σημαίνει μαζικές αποχωρήσεις, καθώς οι παραγωγικές δομές λειτουργούν σε γενικές γραμμές επαρκώς, όπως μαρτυρούν οι πραγματοποιούμενες εξαγωγές.

Η εμπορική κίνηση που εντείνεται στην περιοχή κατά το 15^ο αι., με κύριους πρωταγωνιστές Ραγουζαίους εμπόρους, συμβάλλει στον κοινωνικό πλουραλισμό. Τα έγγραφα που αφορούν στην δραστηριότητα των Ραγουζαίων εμπόρων στον Αμβρακικό κόλπο μνημονεύουν συχνά υπηκόους των Τόκκων (ντόπιους και ξένους) που συναλλάσσονταν με αυτούς. Οι υπήκοοι ήταν κυρίως ευγενείς (οι *valiosi* της Άρτας), ενώ η παρουσία εμπόρων της Άρτας στη Ραγούζα αποδεικνύει την ανάπτυξη οικονομικής εξωστρέφειας από μια επιχειρηματική τάξη,⁷⁷ της οποίας η σύνθεση και ο ρόλος κατά την εποχή αυτή εξακολουθούν να αποτελούν ερευνητικά ζητούμενα.

Τα σημαντικότερα έσοδα από τη διεξαγωγή του εμπορίου στην περιοχή είχε φυσικά ο εκάστοτε τοπικός ηγεμόνας, ο οποίος εκμεταλλευόταν το τελωνείο της Άρτας. Ο ίδιος είχε βέβαια και τις μεγαλύτερες ανάγκες σε «ρευστό» για την υποστήριξη της διοίκησης, της άμυνας και τη διατήρηση της νομιμοφροσύνης των υπηκόων. Τα έσοδα από την εκμετάλλευση της παραγωγής και το εμπόριο επέτρεψαν στον Κάρολο Α΄ Τόκκο να ανταποκριθεί στις ανάγκες αυτές, αλλά και να αξιοποιήσει τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που του παρείχε η τοπική παραγωγή στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, όπως μαρτυρεί η παρουσία εμπόρων και εμπορικών οίκων της Βενετίας, της Ραγούζας, της Φλωρεντίας και της Γένουας στον Αμβρακικό.⁷⁸ Αναμφίβολα, μετά τον θάνατο του Καρόλου Α΄, η εκμίσθωση του τελωνείου σε Ραγουζαίους το 1436 συνδέεται με τη συρρίκνωση της δύναμης των Τόκκων.⁷⁹

Οι μαρτυρίες των πηγών επιβεβαιώνουν ότι ο Αμβρακικός κόλπος, παρά τις εναλλαγές κυριάρχων στο πλαίσιο του συσχετισμού δυνάμεων κατά τη διάρκεια του όψιμου Μεσαίωνα, δια-

⁷⁴ *Χρον. Ιωαννίνων*, 216, 229, 231. Βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2003, 47, 240, 242. Η επισκοπή Βόνιτσας δεν αποκλείεται να υπήρχε, ενώ η αρχιεπισκοπή Λευκάδας πρέπει να διέθετε περιουσία στο νησί ή και αλλού, βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 242, 243.

⁷⁵ Βλ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ 1994, 78 (υποστήριξη συζύγου Τόκκου για την ανασύσταση της ορθόδοξης επισκοπής Κεφαλονιάς και Ζακύνθου). Πρβλ. επιγραφή της οικογένειας των Σπάτα στο ναό της Παρηγορήτισσας στην Άρτα, ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2004.

⁷⁶ Βλ. σχετικά ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 266-267· 1992, 268-269, 280-295, 299-300, 304-308· ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 104-109, 112· 2003, 246· DUCCELLIER 1981, 122· ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 134 σημ. 153, 154 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

⁷⁷ Βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 95, 112· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 271· DUCCELLIER 1981, 120.

⁷⁸ Τα ναυλοσύμφωνα των Ραγουζαίων εμπόρων της Αγκώνας για μεταφορά σιτηρών από την Άρτα, καθώς και η δράση εμπορικών οίκων της Ραγούζας και ιταλικών πόλεων στην Άρτα, μαρτυρούν την λειτουργία ελεύθερης αγοράς σ' ένα κλειστό κύκλωμα οικονομίας. Βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1991-1993, 315-316, 319-320. Για τη συνύπαρξη παραδοσιακών μορφών οικονομίας με τις πρακτικές της ελεύθερης αγοράς στο ύστερο Βυζάντιο βλ. ΛΑΙΟΥ 2002, 1144.

⁷⁹ ΚΡΕΚΙĆ 1961, αρ. 852 (1.2.1436).

τήρησε τη θέση του ως κύριο διαμετακομιστικό κέντρο του δυτικού ελλαδικού χώρου.⁸⁰ Ιδιαίτερα ενισχυμένος εμφανίζεται ο ρόλος του μετά την κατάληψη της Άρτας από τον Κάρολο Α΄ Τόκκο, όταν αυτός αναπτύσσει έντονες εμπορικές σχέσεις με τη Ραγούζα.⁸¹ Τότε ο Αμβρακικός αποτελεί ένα από τα κεντρικά πεδία εμπορικής κίνησης, ιδιαίτερα προς τη Δαλματία.⁸² Όμως μετά την οθωμανική κατάκτηση της Άρτας (1449) και ως τα τέλη του 15^{ου} αι. η διαχείριση του εμπορίου περνά κυρίως στα χέρια Τούρκων και Βενετών.⁸³ Ωστόσο, το βάρος της οικονομικής δραστηριότητας στον Αμβρακικό θα συνεχίσει να εκφράζει ο πρωτογενής τομέας, που προσδιόρισε τον τύπο της οικονομίας, που χαρακτήρισε την περιοχή και κατά τους αιώνες που ακολούθησαν.⁸⁴

Όσα αναφέρθηκαν μέχρι εδώ αφορούν στις παραγωγικές δυνατότητες του εξεταζόμενου χώρου, οι οποίες αναμφίβολα πρόσθεσαν θετικό πρόσχημο στην οικονομία της περιοχής. Εν τούτοις η αξιοποίηση των τοπικών πόρων και του ανθρώπινου παραγωγικού δυναμικού επηρεάζεται ασφαλώς από την περιρρέουσα πολιτική και στρατιωτική πραγματικότητα και τις εκάστοτε οικονομικές και κοινωνικές δομές. Από την άποψη αυτή τα δεδομένα της πολιτικής ιστορίας καταδεικνύουν μια περίοδο πολιτικού κατακερματισμού της ενότητας του δυτικού ελλαδικού χώρου, η οποία για την περιοχή του Αμβρακικού αρχίζει από το 1294 και λήγει το 1416, διαρκεί δηλαδή πάνω από έναν αιώνα. Είναι, λοιπόν, προφανές ότι κατά την περίοδο αυτή οι δυνατότητες πλήρους αξιοποίησης των πόρων της περιοχής είναι περιορισμένες. Ένας άλλος αρνητικός παράγων για την εμπορική δραστηριότητα στην περιοχή κατά τον όψιμο Μεσαίωνα είναι η πειρατεία, η οποία, πέραν της ενδεικτικής της αξίας ως πηγής πληροφόρησης για την οικονομική δραστηριότητα στον χώρο, προκαλούσε σημαντικές δυσχέρειες στη διακίνηση αγαθών.⁸⁵ Παράλληλα με την πειρατεία και τις πολεμικές περιπέτειες, η παραγωγικότητα και η διακίνηση αγαθών επηρεάζονται από παράγοντες που δυσχεραίνουν τις συνθήκες διαβίωσης, όπως είναι οι φυσικές καταστροφές (πλημμύρες ποταμών), ακόμη και το νοσηρό κλίμα των πεδιάδων.⁸⁶ Στους παράγοντες αυτούς ας προστεθούν οι επιδημίες, που έπληξαν την ευρύτερη περιοχή από τα μέσα του 14^{ου} αι. κ.ε.⁸⁷ με διαδοχικούς κύκλους, για τους οποίους οι πηγές της ιστορίας της περιοχής είναι φειδωλές.

⁸⁰ Για τα εισαγωγικά προϊόντα, το σύστημα συναλλαγών και τις διαδρομές του εμπορίου βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1991-1993, 317-318· DUCCELLIER 1981, 122-123· ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 111· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 272-273.

⁸¹ Για την παρουσία των Βενετών και τις σχέσεις τους με τους ηγεμόνες της περιοχής από τον 13^ο αι. κ.ε. βλ. NICOL 1984, 63-80. Για τον ρόλο του Καρόλου Α΄ Τόκκο στην εξέλιξη του βενετικού εμπορίου και την είσοδο της Ραγούζας στο εμπορικό δίκτυο της περιοχής βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 141-146· 1999β· DUCCELLIER 1981, 115-116, 120· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1991-1993, 310-316· ΒΕΤΣΙΟΣ 1995.

⁸² DUCCELLIER 1981, 123-124. Η εμπορική δραστηριότητα των Βενετών στρεφόταν γύρω από την Κέρκυρα και τις σκαλωσιές της, αντίθετα με εκείνη των Ραγουζαίων, που θεωρούσαν την Άρτα και τον Αυλώνα ως κύριους πόλους του εμπορικού τους δικτύου, πρβλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 1999β, 44-45.

⁸³ Βλ. σχετικά ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1991-1993, 317-321· ΒΕΤΣΙΟΣ 1996-1997, 154-157.

⁸⁴ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 89, 92, 127. Ο πρωτογενής τομέας περιλαμβάνει τις γεωργικές και δασικές ασχολίες, καθώς και την αλιεία και την εξόρυξη, βλ. CIPOLLA 1988, 102.

⁸⁵ Βλ. ΚΡΕΚΙΪ 1961, αρ. 791 (6.6.1431), 882 (31.8.1436), 1218 (20.5.1451), 1240 (4.5.1452), 1250 (1.7.1452), 1251 (5.10.1452), 1252 (16.10.1452), 1253 (11.11.1452), 1261 (24.1.1453), 1281 (11.7.1453), 1330 (5.9.1455), 1431 (2.12.1460), κ.α. Και οι Τόκκοι διενεργούσαν πειρατικές επιδρομές, βλ. *Χρον. Τόκκων*, στ. 960, 2006-2007· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 279-281· 2009, 339-445. Για την πειρατική δράση των Τούρκων, που είχαν ορμητήρια τη Λευκάδα και την Πρέβεζα βλ. ΚΡΑΝΤΩΝΕΛΛΗ 1998, 57, 59, 62, 64, 247, 266, 267, 272, 276, 281, 284, 371, 373, 382, 383, 423-424. Παράλληλα με την πειρατεία, ανθούσε και το λαθρεμπόριο, βλ. THIRIET 1958-1961, vol. 3, αρ. 3100 (7.4.1460).

⁸⁶ Για το κλίμα της περιοχής βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 98. Ο Απόκωνος αναφέρει πλημμύρα του Αράχθου, η οποία παρέσυρε τα οικήματα εκτός κάστρου, βλ. ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ 2000, 402.

⁸⁷ Για τις επιδημίες στην περιοχή βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 103-106· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2006· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2009, 567-572.

Αναμφισβήτητα το ανθρώπινο δυναμικό αποτελεί μαζί με τον χώρο και τις παραγωγικές του δυνατότητες βασική συνιστώσα της τοπικής οικονομίας. Παρά το γεγονός ότι απουσιάζουν ποσοτικές πληροφορίες σχετικά με τον πληθυσμό κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι πολιτικές εξελίξεις, η οργάνωση του χώρου και της παραγωγής υποδεικνύουν σε γενικές γραμμές τις δημογραφικές τάσεις στην περιοχή. Πρόκειται για τάσεις που φαίνεται να συμπίπτουν με εκείνες του ευρύτερου περιγύρου, αν τις συσχετίσουμε με τους κυματισμούς της παραγωγής και της απόδοσής της κατά τον 14^ο και 15^ο αι.⁸⁸ Έτσι, μετά από μια δημογραφική κρίση που θα μπορούσε να σχετίζεται με επιδημίες, ιδιαίτερα τον *Μάυρο Θάνατο* και τους επακολουθήσαντες επιδημικούς κύκλους, αλλά και την επικράτηση πολιτικής αναρχίας στην περιοχή στις αρχές του 15^{ου} αι., η οικονομική αποδοτικότητα της περιοχής δείχνει αυξητικές τάσεις. Η διευκόλυνση της κινητικότητας του πληθυσμού και η ενθάρρυνση του εμπορίου από τον Κάρολο Α΄ Τόκκο φαίνεται ότι έδωσαν ώθηση στο παραγωγικό δυναμικό της περιοχής,⁸⁹ η κοινωνία της οποίας αρχίζει να αποκτά μεγαλύτερο πλουραλισμό, εφόσον όλο και συχνότερα εμφανίζονται σ' αυτήν δυτικοί έμποροι, όπως και Εβραίοι.⁹⁰

Συμπερασματικά, λαμβάνοντας υπόψη τα παραγωγικά και οικονομικά δεδομένα της εποχής για την ευρύτερη περιοχή, διαπιστώνουμε ότι ο χώρος του Αμβρακικού κατά τον όψιμο Μεσαίωνα δεν συνδέθηκε τυχαία με την πρωτεύουσα του ηπειρωτικού κράτους, την Άρτα. Αν ο Αμβρακικός και οι οικονομικές του δυνατότητες δεν προσδιόρισαν άμεσα αυτή την επιλογή, οπωσδήποτε συνέβαλαν αποφασιστικά όχι μόνο σ' αυτήν αλλά και στην πολιτική επιβίωση του πολιτικού μορφώματος που οργανώθηκε με επίκεντρο την Άρτα. Γιατί μέσω των σημαντικών πλουτοπαραγωγικών δυνατοτήτων του, αλλά και της εξωστρέφειας που η γεωγραφία του εξασφάλιζε, ο χώρος του Αμβρακικού πρόσφερε τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους σε πολιτικές οντότητες που με επίκεντρο την Άρτα κατόρθωσαν να επιβιώσουν από την εποχή της Δ΄ Σταυροφορίας μέχρι τα τέλη του Μεσαίωνα.

⁸⁸ Για τις πληθυσμιακές τάσεις στον δυτικό ελλαδικό χώρο βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 106-112, 146.

⁸⁹ Ο Κάρολος, για στρατιωτικούς κυρίως λόγους, διευκόλυνε την εγκατάσταση Αλβανών στη Λευκάδα ενισχύοντας τον πληθυσμό της. Με την εφαρμογή εποικιστικών μεθόδων, καθώς και με τη μέθοδο της ομηρίας συγκράτησε τον πληθυσμό στην περιοχή, βλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 135-136, 338· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 153-154, 247-248.

⁹⁰ Βλ. ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2007, 91-97· ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 112-116, 148.

Abstract

Spyros ASONITIS & Efstrotia SYNKELLOU: *The Ambracian gulf during the Late Middle Ages: Environment–Economy*

Two fundamental historical factors could account for the significance of the Ambracian gulf in the greater region of western Greece: the features of its landscape and its geographical position. The peculiarities of the natural surroundings defined the organization and the formation of the economic and social structure of the region; on the other hand, its location in the core of certain neuralgic arteries to the Balkans, Italy and Adriatic sea identified the gulf as a place of strategic importance. The Ambracian gulf has been a centre of economic and commercial activities as well as a zone of political and military conflicts in the past; it has also been a fertile and productive area. Consequently, it became a vital place for the evolution of various political forces as it developed specific dynamics on account of its natural environment.

This paper aims at examining the dynamics of the Ambracian gulf during the Late Middle Ages. The natural surroundings (ports and coasts, lagoons and rivers) as well as the landscape and the geography of the greater region are studied in correlation with human activities and interventions. All historical conditions are taken into consideration in order to historically «cartographe» the Ambracian gulf in terms of the environmental and economic factors prevailing in the area.

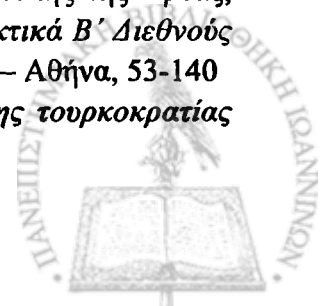
Πηγές

- Ανωνόμου Παναηγουρικός* = Ανωνόμου πανηγουρικός εις Μανουήλ και Ιωάννην Η΄ τους Παλαιολόγους, στο: Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ (Εκδ.), 1926, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Γ΄, Αθήνα, 132-199
- Χαλκοκονδύλης = εκδ. Ε. DARKÒ, 1922-1927, *Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes*, I-II, Budapest
- Χρον. Μορέως* = εκδ. Π. ΚΟΛΟΝΑΡΟΣ, 1940, *Το Χρονικόν του Μορέως*, Αθήνα
- Χρον. Ιωαννίνων* = εκδ. Α. ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, 1962, *Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημόδη επιτομήν, Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 12, 57-115
- Χρον. Τόκκων* = εκδ. G. SCHIRÒ, 1975, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonymo. Prolegomeni, testo critico e traduzione*, Roma (Corpus Fontium Historiae Byzantinae X)
- Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις* = εκδ. I. BEKKER, 1835, *Χρονική Διήγησις*, Bonn (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae)
- Acta Albaniae Veneta* = εκδ. J. VALENTINI, 1967-1976, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV*, vol. 1-25, Palermo – Roma – München
- Acta et Diplomata* = εκδ. F. MIKLOSICH & J. MÜLLER, 1860-1890, *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, I-VI, Wien
- Chron. Mor. Arag.* = εκδ. A. MOREL-FATIO, 1885, *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea. Chronique de Morée aux XIIIe et XVe siècles*, Genève
- Chron. Mor. Fr.* = εκδ. J. LONGNON, 1911, *Livre de la Conquete de la Princée de l' Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris

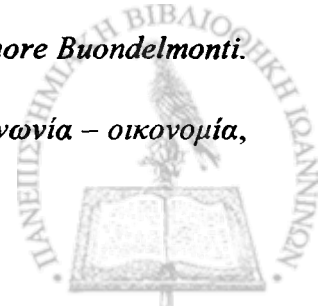
Βιβλιογραφία

- ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ Μ., 2005, *Οικιστική Γεωγραφία της Ηπείρου*, Ιωάννινα
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α., 1983, *Η Βενετοκρατία στη δυτική Ελλάδα (1684-1699)*, Θεσσαλονίκη
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ.Ν., 1992, Παρατηρήσεις στο καθεστώς γαιοκτησίας των περιοχών του νότιου Ιονίου κατά τον όψιμο Μεσαίωνα, *Βυζαντικά* 12, 259-313
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ.Ν., 1999α, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13^{ος}-14^{ος} αι.)*, Κέρκυρα
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ.Ν., 1999β, Σχέσεις της βενετικής διοίκησης της Κέρκυρας με τις ηγεμονίες του Ιονίου (1386-1460), *Περί Ιστορίας* 2, 25-53
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ.Ν., 2005, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ.Ν., 2009, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα, 1386-1462*, Θεσσαλονίκη
- ΒΕΪΚΟΥ Μ., 2007, Οι μεσοβυζαντινοί οικισμοί της βόρειας ακτής του Αμβρακικού κόλπου: Δεδομένα και προβλήματα, στο: Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ (Επιμ.), *Η βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, Άρτα - Αθήνα, 213-228
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1999, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, 13-22
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε., 1995, Το εμπόριο στην περιοχή της Άρτας στους υστερο-μεσαιωνικούς χρόνους (13^{ος} - 15^{ος} αι.), *Σκουφάς* 85, 29-37
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε., 1996-1997, Το εμπόριο στην περιοχή της Άρτας από την κατάληψη της πόλης (1449) μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, *Σκουφάς* 86-87, 152-162
- ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΗΣ Ι., 1926, Συμβολή εις την μεσαιωνικήν ιστορίαν της Ηπείρου, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1, 72-80
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1991-1993, Η Άρτα επίκεντρο του ανταγωνισμού των ξένων κατά τον 15^ο και 16^ο αιώνα, *Μνημοσύνη* 12, 307-325
- ΔΑΚΑΡΗΣ Σ., 1977, Το κάστρο των Ρωγών, *Δωδώνη* 6, 201-234
- ΔΕΛΗΜΑΡΗΣ Ι. (Αρχιμ.), 2000, *Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου. Συλλογή των μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων του επιφανούς και λογίου μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης και Ιωάννου Αποκαύκου (αρχές 13^{ου} αιώνας)*, Ναύπακτος
- ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ Ε., 1992, Παραγωγή και εμπόριο στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990*, Άρτα, 87-93
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ Β., 1989, Από την καθημερινή ζωή στο «Δεσποτάτο» της Ηπείρου. Η μαρτυρία του Ιωάννη Αποκαύκου, στο: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 631-674
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ος} - 18^{ος} αι.*, Ιωάννινα
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ Μ., 2003, *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (πόλη) - Εώκαστρο. Κοινωνία, Διοίκηση, Οικονομία*, Αθήνα
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ Μ., 2007, Για μια ιστοριογεωγραφική μελέτη της μεσαιωνικής πόλης της Άρτας, στο: Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ (Επιμ.), *Η βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, Άρτα - Αθήνα, 53-140
- ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ Α., 1998, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της τουρκοκρατίας*

1390-1538, Αθήνα

- ΜΑΚΡΗΣ Γ., 1990, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή: ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς*, Αθήνα
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1940, Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 15, 5-58
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν.Γ., 1994, Τροπισμοί της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου στη μεταβυζαντινή περίοδο, στο: Ν.Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ (Επιμ.), *Σύμμεικτα* 9, 51-82
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1986, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρέβεζας*, Αθήνα
- ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ Α., 1993, Τα κάστρα Πρέβεζας - Βόνιτσας - Λευκάδας στην εποχή της Βενετοκρατίας, στο: Ε. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Η Ιστορία της Πρέβεζας, Πρέβεζα 22-24 Σεπτεμβρίου 1989*, Πρέβεζα, 43-48
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ Α., 1909, Συνοδικά γράμματα Ιωάννου του Αποκαύκου, *Βυζαντις* 1, 3-30
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β., 2002, *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β., 2004, Επιτύμβια παράσταση στο ναό της Παρηγορήτισσας στην Άρτα, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Περίοδος Δ', τ. ΚΕ', 141-153
- ΠΑΠΑΤΡΕΧΑΣ Γ., 1991, Βυζαντινά κάστρα του Ξηρομέρου και η στρατηγική τους σημασία, στο: *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988*, Αγρίνιο, 332-339
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 1984, Ναυτιλία και εμπόριο στη Λευκάδα (1783, 1818), *Δωδώνη* 13, 399-418
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 1986, Η φύλαξη της Λευκάδας στα 1502, *Δωδώνη* 15, 97-100
- ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ε., 2004, Βομπλιανά: Συμβολή στην ιστορία και την τοπογραφία της περιοχής της Άρτας, *Ιστοριογεωγραφικά* 10, 157-167
- ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ε., 2007, Η κατάληψη της Άρτας από τον Κάρολο Α' Τόκκο (1414-1416): Προβλήματα τοπογραφικά και ιστορικά, στο: Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ (Επιμ.), *Η βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου, Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, Άρτα - Αθήνα, 197-212
- ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ε., 2008, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος} - 15^{ος} αι.)*, Αθήνα (Ε.Ι.Ε./Ι.Β.Ε., Μονογραφίες 8)
- ΤΣΙΑΛΙΓΙΑΝΝΗΣ Κ., 2007, *Η ιστορία του μοναστηριού της Κάτω Παναγιάς, Άρτα*
- ΤΣΟΥΤΣΙΝΟΣ Ι., 1995, Η Κόπραϊνα, *Σκουφάς* 85, 49-52
- ASONITIS S., 2006, Le epidemie in Grecia durante il basso Medioevo, in: *Incontro internazionale di studi «Le epidemie nei secoli XIV-XVII», Atti delle giornate di studio (Fisciano/ Università degli Studi di Salerno, 13-14 maggio 2005, a cura di A. LEONE e G. SANGERMANO, Salerno, 49-65*
- ASONITIS S., 2008, Sull' identità del Cronista della Cronaca dei Tocco, *Νέα Ρώμη* 5, 381-395
- BEES N.A., 1971-1976, Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien), *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 21, 55-160
- BRAUDEL F., 1993-1998, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β', I-III*, Αθήνα
- BUONDELMONTI C., 1897, *Description des îles de l' Archipel par Christophore Buondelmonti. Version grecque par un anonyme*, Paris
- CIPOLLA C.M., 1988, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση: Κοινωνία - οικονομία*,

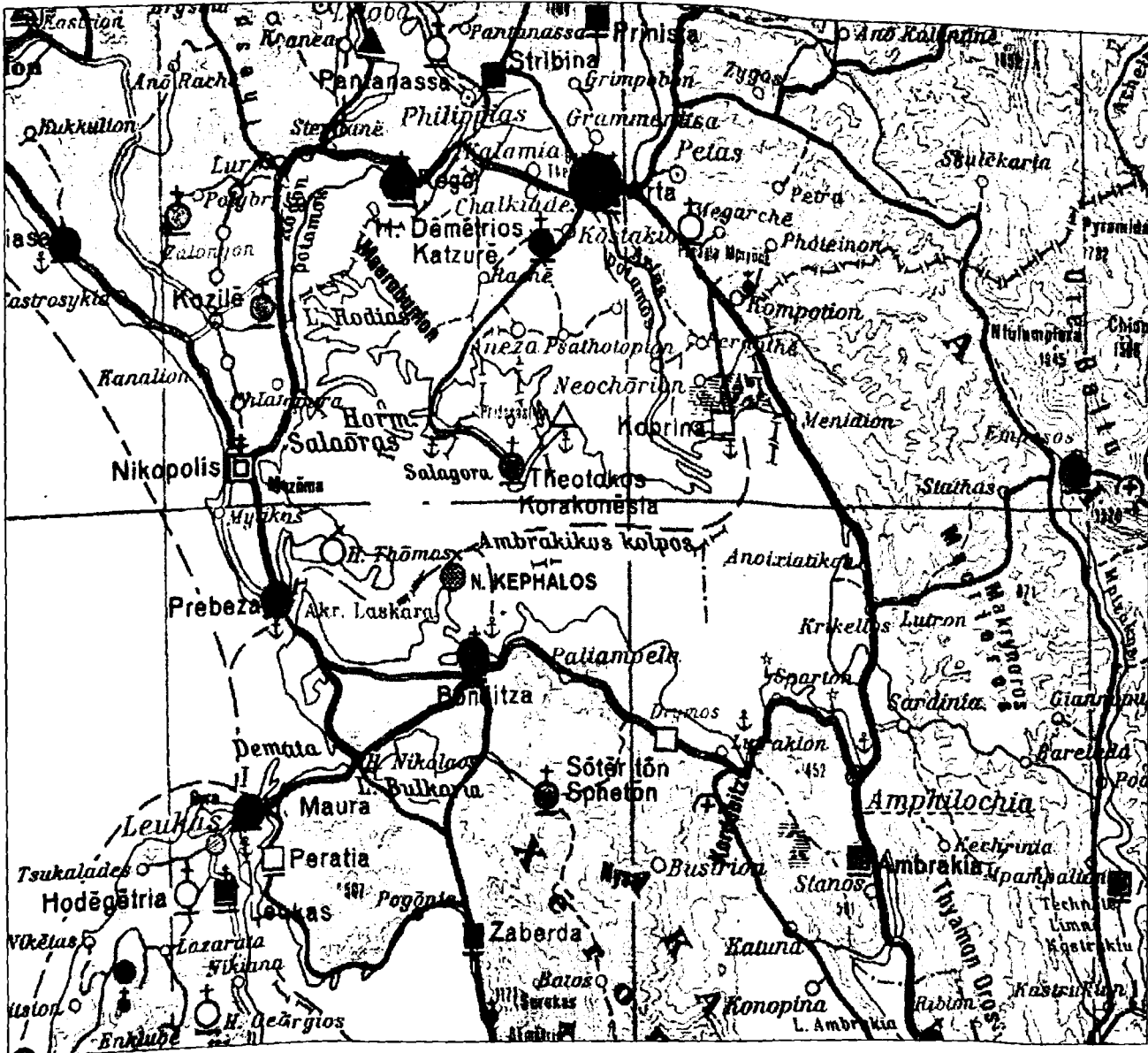

Αθήνα

- DELATTE A., 1947, *Les Portulans Grecs*, Paris
- DUCELLIER A., 1981, Aux frontières de la Romanie: Arta et Saint-Maure à la fin du Moyen Âge, *Travaux et Memoirs* 8, 113-124
- HORDEN P. & PURCELL N., 2000, *The corrupting sea. A study of Mediterranean history*, Oxford
- KREKIĆ B., 1961, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Paris – Den Haag
- LAIΟΥ A.E., 2002, Economic thought and ideology, in: A.E. LAIOU (Ed.), *The economic history of Byzantium: From the seventh through the fifteenth century*, Washington, 1123-1144
- LUTTRELL A., 1964, Vonitza in Epirus and its lords: 1306-1377, *Rivista di Studi Byzantini e Neoellenici* 1, 131-141
- LUTTRELL A., 1977, Guglielmo de Tocco, captain of Corfu: 1330-1331, *Byzantine and Modern Greek Studies* 3, 45-56
- MARTHONO N., 1895, Nicolai de Marthono, notarii, Liber peregrinationis ad Loca Sancta, ed. L. Le Grand, *Revue de l'Orient Latin* 3, 566-699
- MURRAY W.M., 1982, *The coastal sites of western Acarnania: A topographical-historical survey*, Pennsylvania
- NICOL D., 1984, *The Despotate of Epirus, 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the Middle Ages* Cambridge
- SATHAS C.N., 1880-1890, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*, I-IX, Paris
- SOUSTAL P., 1987, Arta und Ragusa. Zu den Handelsbeziehungen Ragusas mit Epirus, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Επιμ.), *Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα, 361-368
- SOUSTAL P. & KODER J., 1981, *Nikopolis und Kephallenia*, Wien (Tabula Imperii Byzantini 3)
- THIRIET F., 1958-1961, *Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, vol. 1 (1329-1399), vol. 2 (1400-1430), vol. 3 (1431-1463), Paris
- TROMBLEY F., 2007, Nikopolis and its territorium in the Byzantine Dark Age (cc. 580-850 A.D.), στο: Κ.Α. ΖΑΧΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Β'. Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, Πρέβεζα 11-15 Σεπτεμβρίου 2002*, I, Πρέβεζα, 151-162
- VILLANI G., 1728, *Historie Fiorentine di Giovanni Villani, cittadino Fiorentino fino all' anno MCCCXLVIII*, ed. L.A. Muratori, Milano (*Rerum Italicarum Scriptores XIII*)
- WISEMAN J. & ZACHOS K. (Eds.), 2003, *Landscape archaeology in southern Epirus, Greece, I*, Athens (Hesperia Supplement 32)
- ZIEBARTH E., 1926, Κυριακός ο εξ Αγκώνος εν Ηπείρω, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1, 110-119

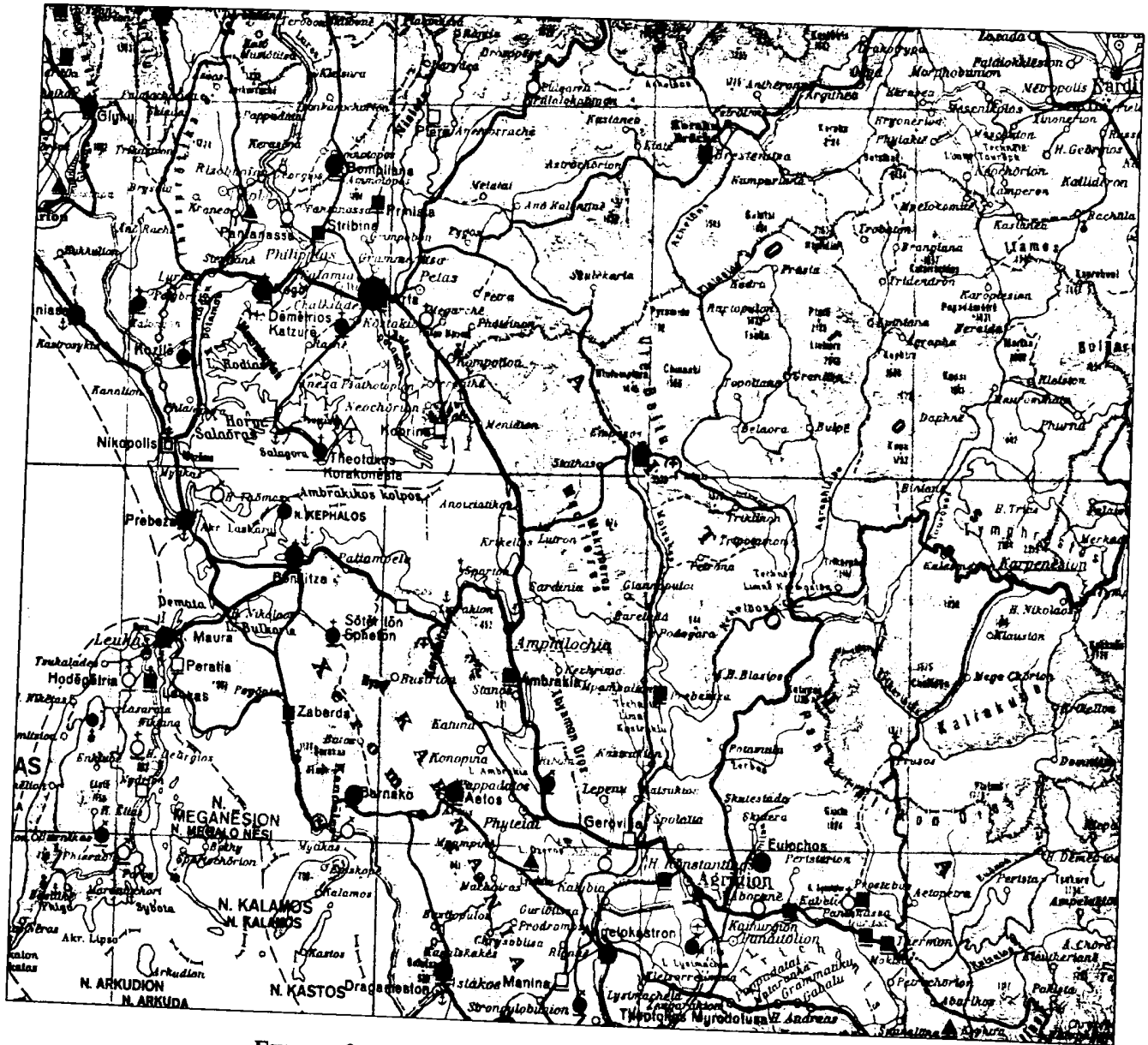

Εικόνες

ΕΙΚΟΝΑ 1: Αμβρακικός κόλπος: αμυντικό-συγκοινωνιακό δίκτυο (SOUSTAL & KODER 1981)

ΕΙΚΟΝΑ 2: Ο Αμβρακικός κόλπος και η ευρύτερη περιοχή
(SOUSTAL & KODER 1981)

Christos STAVRAKOS

*A Foundry at Preveza.
The processing of metals in Preveza
during the 15th century*

DURING THE 2ND INTERNATIONAL SYMPOSIUM for the History and Culture of Preveza it became obvious that Preveza's defensive works occupy an important position as an object of research and study among both Greek and foreign researchers. The general impression is that Preveza is a city with good fortifications, in which we can readily observe significant contributions, both from the Venetians and the Ottoman Turks.

However, the walls and castles were not the only bulwark of defense for the city. A series of circumferential defensive works reinforce our image of Preveza as well-defended fortified city and her role –whichever that might have been– in the wider region of the Ionian and the Adriatic. The first incentive for my occupation with the subject of this announcement was the information contained in G. Agoston's book, *Guns for the Sultan, Military Power and Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge University Press, 2005) which involved a foundry in Preveza from the mid-fifteenth century onward.

According to Agoston, the most important cannon-producing foundry, from which the cannons Mehmed II (1451-1481) used during the sieges of Constantinople in 1453 and Belgrade in 1456 came from, was that of Adrianople. Regardless, a few years after the conquest of Constantinople, Mehmed founded the famed Tophane-i Amire, the Ottoman Imperial Cannon Foundry¹ in the city.

However, from the mid-15th century onward, a series of other, smaller foundries began to be founded in various provincial centers besides Constantinople. These were founded either because they were in close proximity to mineral deposits and mining, or because the need for military equipment during campaigns necessitated their founding.² Foundries were created in the important naval bases of Avlonya and Preveza in the region of the Ionian and Adriatic. The creation of foundries during this period is, in my opinion, a part of a wider Ottoman military policy which had Western expansion as its objective. Foundries were created at Rudnik, Semendire, and İskenderiye and Buda (Hungary) in the Balkans, but also at Diyarbekir, Erzurum, Birecik, Mardin and Van in Asia Minor, and finally at Bagdad and Basra in Iraq and Cairo in Egypt.³

---

¹ AGOSTON 2005, 178.

² PETROVIĆ 1975, 192.

³ AGOSTON 2005, 179.

Even though most of these foundries were active only from time to time, the production output of some of them could compare, mainly from the late 15th century and early 16th century, with that of the foundry in Istanbul. In fact, during the Turkish-Venetian wars of 1499-1503 and from October 31, 1499 until August 26 1500 in particular, 288 naval cannons were produced in Avlonya for the needs of the Ottoman Imperial Navy.⁴ It constitutes a rather large-scale production for a period of only ten months, if we consider the medieval methods used for the cannons' production. Of course, we cannot, considering the levels of production at the foundry in Avlonya during that period, generalize and draw conclusions about the production at the other provincial foundries and come to the conclusion that cannon-production there was equally intensive. This is because the importance of these provincial foundries seems to be connected with the occasional needs for supplies of guns which were a part of the Sultans' military plans.⁵ The value for posterity of these foundries notwithstanding, within the early Ottoman State, Preveza was one of a series of provincial centers of the Empire, with a cannon-producing foundry which, if not during the whole of its existence, then certainly during certain periods and beneath the burden of military campaigns, could produce guns of medium or large caliber.

The first of the questions that must, as a result, be asked, is the location of the foundry. Research done within the city and in the surrounding area has not uncovered any traces of installations which would have been used for the purpose of ore-smelting. My research at the archive of the 8th Ephorate of Byzantine Antiquities in Ioannina, where the area belonged up until recently, and my interviews with archaeologists from the aforementioned Ephorate have confirmed the non-existence of such traces and structures where the smelting of ores and the production of cannons could have taken place. This particular question becomes increasingly interesting, because there are no mines in the area. Further research at the Institute of Geological Studies in Preveza makes the matter even more complex, because it quickly becomes apparent that there are, in fact, no significant ore deposits in the wider region of coastline to the North and South and neither in the interior of the country, which would present themselves for mining.

Information from a Venetian manuscript, which is dated to May of 1465,⁶ might shed some light on the location of the foundry. Christophorus Mauro, Doge of Venice, addresses Jacobo Barbadico, special intendant of the Peloponnese, and requests that he investigate the forges and the two castella that the Turks are building in the bay of Arta (*in sinu Arte*).⁷ He gives Jacobo the order to seek the assistance of the nobleman Hieronymus da Molino for the collection of the information. The Venetians' alarm is obviously significant, because they are afraid that the existence of Turkish defensive works is a danger for passing ships. Seeing as, in the Venetian manuscript of 1465, the forges are connected with the castella, and they concern the possible sinking of passing venetian ships, it is plausible to hypothesize that these forges were not going to be used for peaceful purposes but rather, that they were going to be used for ore-smelting processes for military purposes. The most likely suggestion is that they were forges which were used for the purpose of constructing weapons and war materials, and in that case, why not cannons? Even if the cannons that Agoston mentions were not produced there, this

⁴ AGOSTON 2005, 200.

⁵ AGOSTON 2005, 181-182 and plate 6.4.

⁶ SATHAS 1880, 252-256, nr. 172; ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 210. See the paper of Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, in this volume, 401.

⁷ SATHAS 1880, 254, line 36.

record confirms the fact that the Turks had already begun smelting ore in the area of the Ambrakian gulf by 1465. This phenomenon must have been happening in such large proportions as to, combined with the two castella, provoke such fear and worry in the Venetians that the Doge himself wrote a letter requesting information for the Senate (*senatus*). In his declaration which is included in this tome, Karabelas identifies the two castella of the Venetian manuscript as the two which can be found on the north coast of the *Bathy* (*Baθύ*) cove of Preveza. I consider it possible that the forges, which were, along with the castella, a source of worry for the Venetians, must have been located somewhere near these, in the same cove.

A second question is the date on which the foundry was founded. The use of gunpowder came from the Far East. At the same time, sources state that the first instance of the use of cannons by the Ottomans was during the siege of Huéscar in Andalusia in 1324. During the late 15th century cannons are forged in Heart (Western Afghanistan), while in Iran firearms are in use already from 1387. The Mamelukes used cannons from the second half of the 13th century onwards, while by 1432 at the latest they used firearms.⁸

We do not know the exact date when firearms were introduced into the Ottoman army. The 14th century is a possible date for their introduction. At any rate, at the latest, they are mentioned during the reign of Mehmed I (1413-1421).⁹

The first question which I had was this: How was it possible for the Turks to create the necessary foundations for the construction of such heavy weapons in such a small period of time? According to Koder and Soustal, during the 14th and 15th centuries, Preveza was most likely abandoned or at least of such insignificance as to not deserve a mention in the Chronicle of Ioannina or the Chronicle of Tocco.¹⁰ In fact, they consider that either the city of Preveza, or just its surrounding fortifications, were built by the Ottomans during the years 1486-1487. However, during the year 1292, within the wider framework of Andronikos II Palaiologos' (1282-1328) campaign against Arta, Genoese ships sailed to Preveza (Prevesa, la Prevasse, la Prevesse),¹¹ and looted and pillaged the area.¹²

Is it possible, however, that the existence of foundries during the third fourth of the 15th century provides us with an image of an area that was not quite so unimportant? Did the Ottomans use preexisting infrastructures for the construction of the foundry, or did they build it from scratch? Did the State of Epirus contain such infrastructure?

More particularly, in a Latin manuscript in Dubrovnik, which is dated to May 4th, 1443, an envoy from the *despote d' Arta* requests that a bombard which he brought with him to Ragusa be repaired.¹³ A short while later, on May 30th, 1443, the necessary ammunition for the bombard which was built after being ordered is gifted to the *despote d' Arta*.¹⁴ I cannot say with certainty if in these two cases it is the same bombard in question.

In June of 1448, an envoy of the *despote d' Arta* again arrives in Ragusa, this time to purchase six cannons.¹⁵ At any rate, it is obvious that the aforementioned accounts eliminate the possibility of existence, at least up until 1448, of the type of infrastructure necessary for ore-

⁸ AUTY 1997, VIII, 1903.

⁹ See about this: ELGOOD 1995; 2009.

¹⁰ SOUSTAL & KODER 1981, 242.

¹¹ SOUSTAL & KODER 1981, 242, footnote 3, 4.

¹² ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 52.

¹³ KRECIĆ 1961, 331, no. 1006; SOUSTAL 1987, 367-368.

¹⁴ KRECIĆ 1961, 332, no. 1010.

¹⁵ KRECIĆ 1961, 355, no. 1136.

smelting in Preveza. Even Kordoses, in his most recent study on medieval Arta and specifically the professions and activities of the people of the city, did not discover workshops where tools were created and agrees that bombards were ordered only from Ragusa.¹⁶ As a result, the mention, in Venetian manuscripts, of forges in Preveza in 1465 is the first written account of the existence of a foundry and the processing and smelting of ores in Preveza.

For how long did the foundry in Preveza operate, however?

While the year 1465 seems to constitute a starting point for the operation of the foundry in Preveza, we do not know when production stopped. The answer might be found in the Ottoman taxation registers of the 16th century. In particular, the taxation registers of 1564 and 1579 which have been published by Delilbaşı mention taxes pertaining only to agricultural production. Any other occupation of the citizens besides agriculture (for example, metallurgical activities) are not mentioned anywhere within either of these two taxation registers.¹⁷ As such, it is logical to assume that, at least in 1564, the foundry in Preveza had ceased to operate.

During this period, the Turks built a series of fortresses in Western Greece (Rion, Antirion, Preveza), not only for defensive but for offensive purposes. The defensive works of Preveza in particular did not lend themselves only to the control of the Ambrakian gulf, but also to Ottoman expansion in the Ionian Isles.¹⁸ At the same time, of course, they were utilized as a barrier to protect and control the productive areas inland.

This confirms Agoston's opinion that many provincial Ottoman foundries were created to cater to military needs for a specific time period and then were abandoned.¹⁹

In the second place, it is worth studying the location of Preveza and its connection with other regions of the Balkans and the Adriatic with regards to the aforementioned foundries.

The construction and operation of such infrastructure required a) abundance of fuel (timber) for the forges and b) existence of exploitable deposits of ore which were necessary for the creation of cannons.

Western Greece and Epirus in particular possessed a significant amount of thick, impassable forests from which, during the 17th century, according to the archives of the French Ministry for the Navy, lumber was exported for use in the shipyards in the south of France. This trade was dominated by merchants from Ioannina, according to Giannakopoulou's study. The exploitation of the forests of Western Greece and the Ionian Isle is mentioned as early as the 13th century, however.²⁰ The Turks had also begun to exploit the lumber of their conquered territories from 1417 onwards.²¹ However, we must mention that the exploitation of the forests in this area was, at least during the period we are examining, only occasional and was connected with military operations.²²

There were a large number of forests in close proximity to Preveza. As a result, the necessary lumber could be transported quickly and easily to the city. The lake of Ambrakia was surrounded by forests of wild firs which went on up to Katouna, while there was a forest of oak trees in the Achelloos river valley. There were forests which stretched from Vonitsa to Actium, as well. There were forests of oak trees in many places of mainland Greece across from

¹⁶ ΚΟΡΔΩΣΗΣ 2002, 110 and footnote 331.

¹⁷ DELILBAŞI 1993, 59-65.

¹⁸ ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 25 with footnote 24; 93-94.

¹⁹ AGOSTON 2005, 178-184.

²⁰ ΑΣΩΝΙΤΗΣ 1999, 160.

²¹ STOIANOVICH 1996, 204.

²² ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 29.

Leukada. The French considered the Louros forest significant as well, though during the 17th century, much of it was uprooted by the Venetians and supplanted with olive groves. Equally significant forests in terms of thickness existed at Flaboura, 3 kilometers from Nikopolis, at Kanalaki, at Philippiada, and Northeast of Arta, in Riniasa and the valley of Rogoi.²³ We are examining, in other words, a territory which does not require the importation of fuel from distant areas by dangerous oversea or overland routes.

What about the ores required as raw material for the construction of cannons, however?

Collaboration with specialists from the Institute of Geological Studies in Preveza confirmed for me –as I mentioned earlier– that there are no surviving mines either in Preveza or in the wider region of Epirus and the Ionian Isles. Also, there are no corresponding exploitable ore deposits.

Already during the reign of the Byzantine Empire, there was a basic rule concerning the transportation of goods over long distances. It had to be possible for them to be preserved over long voyages, but the cost of their expensive transportation could not exceed their price on the market. Besides grain, which was transported, in a limited capacity, to Rome and Constantinople, mainly from Egypt, metals were worth transporting over long distances through large voyages.²⁴

As such, the question of which trade route Preveza was on, so as to be able to procure supplies of metal ores as raw material during the mid-15th century occurs.

It is an impressive fact that, for the construction of cannons, there was frequent use of a type of recycling of metals and not transportation of unprocessed raw material for further processing.

This is confirmed by Latin manuscripts of Ragusa according to which, during April of 1456²⁵ and March of 1457²⁶ large pieces of copper for the construction of smaller cannons (in the first case) but also for the construction of the tail (stopper) of a gigantic cannon which was already built (in the second case) were transported aboard Genoese ships.

We cannot rule out such an event for the foundries of Preveza. It is very likely that pieces of copper are transported there, seeing as Preveza is on a busy sea-trade lane.

However, in the case of transportation of unprocessed ore from mines, the closest ones are in Chalcidice.

They are the *Σιδηροκάβσια*, which were active during this period that we are examining but also later, and they were of particular interest both to the Byzantines and the Turks. According to the under publication 11th tome of the *Tabula Imperii Byzantini* (P. Soustal),²⁷ it is not possible to exactly pinpoint the location of the Byzantine *Σιδηροκάβσια*. The subsequent *Σιδηροκάβσια* are connected with the *Pyrgos of Madem-Aga*, (the headquarters up until 1821 of the mines' administration) near Stageira. During the Turkish occupation the term *Σιδηροκάβσια* is used often to describe the whole of Southeastern Chalcidice.

Of course, we have to consider that the Ottomans often had difficulty transporting the cannons over long distances due to their weight. As such, in many cases during the 15th century, at least, the Ottomans transported the raw materials and constructed *in situ* the cannons which

²³ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 17-32; 39-48.

²⁴ LILIE 2007, 14-15.

²⁵ KRECIĆ 1961, 395, no. 1345.

²⁶ KRECIĆ 1961, 396, no. 1351.

²⁷ Many thanks to Dr. Peter Soustal, director of the Institut für Byzanzforschung of the Austrian Academy of Sciences (Vienna) for the informations.

were used in sieges, such as Thessalonica in 1430, the Hexamilion near Corinth in 1446 and in Škodra in 1478. There are well-known examples of the transportation of raw materials on camels through the mountains of Serbia and Albania, so that bombards could be created, which were used in the sieges of Byzantine and Hungarian fortresses. In other cases, the Ottomans used the metals, utilizing a system of recycling, from the cannons and other firearms of the fortresses they captured and the armies they defeated.²⁸

Even though the usefulness of Ottoman cannon during sieges such as that of Constantinople in 1453²⁹ but also in such examples as the failed Ottoman sieges of Belgrade (1440 and 1456) and Rhodes (1480), is disputed, sources agree that only seven large stone-throwing bombards were of particular effectiveness in the conquest of Otranto in 1480.³⁰

To conclude the presentation of the questions and considerations which are connected to the foundry at Preveza, I would like to mention the matter of the specialized workers who staffed these workshops. The existence of large cannons in the Ottoman Empire during the 15th century required the existence of numerous cannon-makers, both in the capital and on military campaigns. Researchers agree that during the 15th century the foundries in the Balkans were staffed mainly by foreigners. Most of them came from Italy, while other sources state that Hungarians, Germans and Frenchmen were present as well. The case of Ragusa is characteristic of this phenomenon.³¹ Sultan Mehmed II had in his service Christian, cannon-makers, which he paid lavishly.³² Local workers undoubtedly worked alongside these men. All of these workers, during the second half of the 15th century, reached a significant level of specialization. There is no reason not to suggest that the same thing was going on in Preveza, that in other words certain foreign cannon-makers existed, who had a number of specialized local workers in their employ.

List of works cited

- AGOSTON G., 2005, *Guns For the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, New York
- AUTY R. (Hrsg.), 1997, *Lexikon des Mittelalters*, Bd. VIII, München, 1903
- DE VRIES K., 1997, Gunpowder Weapons at the Siege of Constantinople, 1453, in: Y. Lev (Ed.), *War and Society in the Eastern Mediterranean*, Leiden – New York – Cologne, 343-362
- DELILBAŞI M., 1993, History of Preveza in the XVIth Century According to the Ottoman Taxation Registers, in: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 57-65
- ELGOOD R., 1995, *Firearms of the Islamic World: In the Tared Rajab Museum, Kuwait*, London
- ELGOOD R., 2009, *The Arms of Greece and her Balkan Neighbours in The Ottoman Period*, London
- KRECIĆ B., 1961, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge*, Paris

²⁸ PETROVIĆ 1975, 191.

²⁹ DE VRIES 1997, 343-362; ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ 2010, 98-118.

³⁰ AGOSTON 2005, 66-67.

³¹ PETROVIĆ 1975, 191.

³² PETROVIĆ 1975, 191.

- LILIE R.-J., 2007, *Einführung in die byzantinische Geschichte*, Stuttgart
- PETROVIĆ D., 1975, Fire-arms in the Balkans on the Eve of and after the Ottoman Conquest of the Fourteenth and Fifteenth Centuries, in: V.J. PARRY & M.E. JAPP (Eds.), *War, Technology and Society in the Middle East*, London, 164-194
- SATHAS K., 1880, *Documents inédits relatifs a l'histoire de la Grèce au Moyen âge. L' Histoire de la Grèce*, Paris
- SOUSTAL P. & KODER J., 1981, *Nikopolis und Kephālōnia*, Wien (Tabula Imperii Byzantini 3)
- SOUSTAL P., 1987, Arta und Ragusa. Zu den Handelsbeziehungen Ragusas mit Epirus, in: E. ΧΡΥΣΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Α'. Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα, 361-368
- STOIANOVICH T., 1996, A Route Type: The Via Egnatia under Ottoman Rule, in: E. ZACHARIADOU (Ed.), *The Via Egnatia under the Ottoman Rule (1380-1699)*, Rethymnon, 203-216
- ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Α., 2010, *Οθωμανικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης μέχρι και την Άλωση, Ιωάννινα (διδακτορική διατριβή)*
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ ΣΠ.Ν., 1999, *Ανδηγαυική Κέρκυρα (13^{ος}-14^{ος} αι.)*, Κέρκυρα
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ ΣΠ.Ν., 2005, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα
- ΚΟΡΔΩΣΗΣ Μ., 2002, Για μια ιστορικογεωγραφική μελέτη της μεσαιωνικής πόλης της Άρτας, στο: Ε. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ (Επιμ.), *Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της. Πρακτικά Β' Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Άρτα 12-14 Απριλίου 2002*, Αθήνα, 53-140
- ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ε., 2008, *Ο πόλεμος στο δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, Αθήνα

Cyril PAVLIKIANOV

*Unknown dependency of the Athonite monastery
of Vatopedi in the vicinity of Preveza (1476)*

THE PURPOSE OF THIS ARTICLE IS TO OFFER the scholarly community new knowledge about the relations between the district of Preveza and the monasteries of Mount Athos during the second half of the 15th century. Our considerations in this direction will be based on a document dated July 1476, which is presently kept in the Athonite monastery of Vatopedi. In 2008 we published the full text of that document in a monograph in which we commented and analyzed 74 late-Byzantine and early post-Byzantine acts preserved in Vatopedi's archive.¹ In this book the chapter which referred to the document of July 1476 was entitled «Vatopedi and the church of St George at Zyrmi near Naupaktos».² However, only few months after our book was published we accidentally came upon some new evidence that compelled us to reconsider and modify our initial opinion about the precise location of St George's church at Zyrmi. For, though that the document of 1476 was obviously composed and signed by the local metropolitan at his see in Naupaktos, the church of St George at Zyrmi could have well been situated far away from this city and not, as we initially took it for granted, in its vicinity.

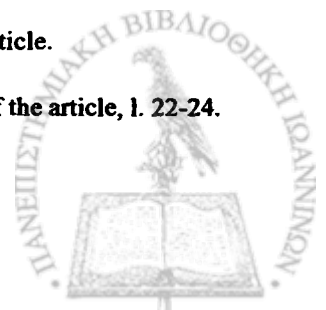
Based on Vatopedi's document of July 1476, a certain monk named Makarios Glavas delivered a church, which was dedicated to St George and situated at a locality labeled «Zyrmi», to a priest-monk and spiritual instructor (πνευματικός) whose name was Theodoulos Metaxas.³ It was a private contract which, in its initial form, had absolutely nothing to do with the Athonite monastery of Vatopedi. The document that sanctioned this contract must have been signed in Naupaktos (Lepanto) since the metropolitan of that city, Neophytos, and a local lord (ἄρχων) named Andronikos Makrygenes, were appointed to be supervisors to the transaction: ἀφήνω ἐπιτρόπους μου τὸν αὐθέντην καὶ δεσπότην μου τὸν πανιερώτατον μητρο-πολίτην Ναυπάκτου κὺρ Νεόφυτον καὶ τὸν τιμώτατον ἐν ἱερομονάχοις πνευματικὸν καὶ ἀρχμανδριτὴν κὺρ Μαρτύριον καὶ τὸν εὐγενέστατον ἄρχοντα κὺρ Ἀνδρόνικον τὸν Μακρυγένην.⁴ It seems that the intention of Theodoulos Metaxas was to establish himself in the church of St George at Zyrmi for the remainder of his life. A clause in his contract specified that after his death the control of his property had to be taken by his disciple Neophytos,

¹ PAVLIKIANOV 2008.

² PAVLIKIANOV 2008, 40-41 and 140-141, act no. 3. See also the Appendix at the end of the article.

³ Cf. also ΧΡΥΣΟΧΟΙΔΗΣ 1996, 58.

⁴ PAVLIKIANOV 2008, 40-41 and 140-141, act no. 3, l. 22-24. See also the Appendix at the end of the article, l. 22-24.

the son of a certain Pachypetros, but only if Neophytos had already received the ordination of a priest.⁵ Neither Glavas and Metaxas, nor the witnesses who had confirmed their contract – Paul Makrygenes, Simon Pantas, Petros Markopoulos, Theodore Frangopoulos and Nicholas Skoutaras– are registered in the *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*.⁶ Theodoulos Metaxas received from Makarios Glavas all the books and all the property that by that time belonged to the church of St. George at Zyrmi. This property consisted of a mill, vineyard, few gardens near the church, agricultural terrain of unspecified size, a place suitable for vineyard (ἀμπελότοπον), 50 beehives, three oxen, two buckets, eight barrels, and two flour containers: μετὰ καὶ πάντων τῶν ἀφιερωθέντων μοι ἐν αὐτῷ τῷ θείῳ καὶ σεβασμίῳ ναῷ δηλονότι ἱερῶν, βιβλίων τε καὶ κτημάτων, ἡγουν καὶ κατ' ὄνομα τῶν κτημάτων, ὅλον τὸν μύλον, ὃν ἐποίησα, ἀμπέλιον πλησίον αὐτοῦ τοῦ ναοῦ ... ὁμοίως δὲ καὶ τὰ κύκλω τοῦ ναοῦ τὰ εἰς τὸν βουνὸν εἶτε ἐσωκῆπια ... καὶ δένδρα πάντα νὰ ἴστανται ἀπαρεμποδίστως ὡς ἀφιερῶθησαν παρ' ἐμοί. Ὅμοίως δὲ καὶ τὸ ἀμπελότοπον ὃ ἔχω ἀλλαγὴν ἀπὸ τὸν πρόγονον καὶ ἕτερον ὅπερ ἐστὶν εἰς τὴν λαγκάδα καὶ ταῦτα ἔστρωσαν εἰς τὸν τοιοῦτον θεῖον ναόν. Ἐτερον χωράφιον τὸ ὃν πλησίον τοῦ μύλου, ὅσον καὶ οἶον ἐστὶ, νὰ ἐνι καὶ αὐτὸ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, σὺν αὐτοῖς ἐπιδίδω πρὸς τὸν τοιοῦτον θεῖον ναὸν καὶ μελίσσια πεντήκοντα, ἔτι ἐπιδίδω πρὸς τὸν τοιοῦτον ναὸν καὶ τρία βουβάλια καματηρά, ἔτι ἐπιδίδω καὶ ἀπὸ τοῦ κελλίου μου ταῦτα, ἡγουν καδδία δύο, ὀκτὼ βουτζία μικρὰ καὶ μεγάλα ὅσα εὗρισκονται εἰς τὸ κελλίον, ἀλευροκάδδια δύο καὶ τὴν ἄλλην ὕλην πάσαν ἣν ἐξεθέμην διὰ καταστίχου, καθ' ἓνα ἕκαστον.⁷

We must stress that it is quite uncertain if the transaction between Makarios Glavas and Theodoulos Metaxas was a sale or donation, since our act contains essentially only a delivery protocol.

However, there is one person in Vatopedi's document of 1476 who is known from other sources. This is the *nomophylax* Alexios who had composed the whole text. Based on the *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, he is attested as a church singer (πρωτοψάλτης) in Arta in about 1464-1483, and as *nomophylax* of the Constantinopolitan Patriarchate in 1483.⁸ According to L. Politis, he must have been appointed to the position of *nomophylax* as early as 1476.⁹ Interpreting a note added in 1483 to Vatopedi's manuscript no. 1085, which has been published and analyzed by L. Politis,¹⁰ the authors of the *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* assume that in 1483 Alexios was patriarchal *nomophylax* in Constantinople.¹¹ According to their reading of the relevant note, its text contained proof that Alexios was connected with the Ecumenical Patriarchate. However, taking into consideration our document, there could be no doubt that in 1476 the scribe Alexios was *protopsaltes* and *nomophylax* of the bishopric of Naupaktos, the 8th in rank among the metropolitan sees subordinated to the Patriarch of Constantinople during the early Ottoman period:¹² ... καὶ ἐμοῦ Ἀλεξίου νομοφύλακος καὶ πρωτοψάλτου τοῦ καὶ τὸ παρὸν στερεωτικὸν καὶ ἐπιδοτικὸν γράμμα γράψαντος ὑπογραφέν καὶ κάτωθι παρὰ τοῦ πανιερωτάτου ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότης τῆ συνήθει μονοκονδυλίας ... καὶ ἐπεδώθη τῷ ῥηθέντι ἱερομονάχῳ κὺρ Θεοδούλῳ τῷ

⁵ PAVLIKIANOV 2008, 40-41 and 140-141, act no. 3, l. 27-29. See also the Appendix at the end of the article, l. 27-29.

⁶ PAVLIKIANOV 2008, 40-41 and 140-141, act no. 3, l. 31-32. See also the Appendix at the end of the article, l. 31-32.

⁷ PAVLIKIANOV 2008, 40-41 and 140-141, act no. 3, l. 6-13. See also the Appendix at the end of the article, l. 6-13.

⁸ PLP, no. 623.

⁹ POLITIS 1958, 277-278 and plate 23.

¹⁰ POLITIS 1958, 277.

¹¹ PLP, no. 623 and 93048.

¹² Cf. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ 1970, 175.

Μεταξὺ εἰς ἀσφάλειαν.¹³ The last phrase makes it clear that in 1476 Alexios was a clergyman in Naupaktos and not in Constantinople. He is also attested as the scribe of several manuscripts dated from 1458 to 1483 which, according to the opinion of authors of the *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, were copied in Constantinople.¹⁴

As far as the Metropolitan of Naupaktos, Neophytos, is concerned, it seems that he does not appear in other sources and is known only thanks to Vatopedi's document of 1476. His predecessor was a certain Matthew attested in 1467,¹⁵ while the name of his most probable successor, Dorotheos, appears in a document dated June 1477.¹⁶ According to D. Nicol, the ecclesiastical history of Lepanto, Arta, and Preveza during the 13th and 14th century is much better illustrated by the churches and monasteries preserved in this region than by any kind of documentary evidence.¹⁷ From this point of view, Vatopedi's act of 1476 is definitely one of the very few documents issued by the church authorities of Naupaktos during the 15th century that have survived through the centuries.

What about the connection of Vatopedi's document with Preveza? This essentially is the problem of the positive identification of the place-name Zyrmi. At this point the greatest difficulty we encountered during our research was caused by the explicit statement of the text that Zyrmi was the name of a countryside locality (τοποθεσία), not the name of a village and not the name of a monastery.¹⁸ Within this framework we assumed that Zyrmi most probably was a meaningless label attached to one of the numerous rural localities in the countryside around Naupaktos. We had absolutely no clues as to the solution of this problem until very recently, when we accidentally came across an official publication of the Hellenic Ministry of Economy (Department of Statistics) entitled *Lexicon of the municipalities, villages, and settlements in Greece based on the data provided by the census of the year 1920* (Λεξικὸν τῶν δήμων, κοινοτήτων καὶ συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1920).¹⁹ In this official publication of the Greek State there were two names of villages that strongly resembled the place-name mentioned in Vatopedi's act of 1476. These were Zerma (Ζέρμα) near Konitsa, to the north of Ioannina near the Greek-Albanian border, and Zermi (Ζερμῆ), about 30 km to the north of Preveza.²⁰ Despite of the slight difference in the vowel structure of the names Ζύρμη and Ζερμῆ, it seems quite probable that they were only phonetic variants of one and the same name. This name denoted a village in the vicinity of Preveza which in 1920 totalled 462 inhabitants. After 1928 its name is Vrysoula.

Based on the data scrutinized above, one can easily conclude that in 1476 a monk named Theodoulos Metaxas bought or received as a donation the church of St George at a locality named Zyrmi or Zermi to the north of Preveza. However, Vatopedi's act makes it clear that by that time there was still no constant settlement at that place. As far as the connection of Zermi/Vrysoula with Mount Athos is concerned, it is obvious that at a later date Theodoulos Metaxas must have retired to the Monastery of Vatopedi, taking with him his document for the church of St George at Zyrmi. However, what is certain is that during the period 1462-1501

¹³ ΠΑΥΛΙΚΙΑΝΟΒ 2008, 40-41 and 140-141, act no. 3, l. 32-35. See also the Appendix at the end of the article, l. 32-35.

¹⁴ PLP, no. 623 and 93048.

¹⁵ ΓΕΡΜΑΝΟΣ 1935, I, 16.

¹⁶ ΓΕΡΜΑΝΟΣ 1937, 13.

¹⁷ NICOL 1991, 330.

¹⁸ ΠΑΥΛΙΚΙΑΝΟΒ 2008, 140-141, act no. 3, l. 4-5. See also the Appendix at the end of the article, l. 4-5.

¹⁹ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1923.

²⁰ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ 1923, 37.

two monks bearing the name Theodoulos were present in Vatopedi – an abbot in 1462²¹ and an elder in 1471-1501.²² Each of them could have been Theodoulos Metaxas of our act. It seems almost certain that Metaxas must have died as a monk in Vatopedi leaving his personal archive in the monastery's library. Did he ever donate St George of Zyrmi to Vatopedi? We cannot tell for sure, but such a conjecture seems quite plausible.

Appendix

Our monograph on Vatopedi's early post-Byzantine archive is not easily accessible in Greece. For this reason we consider that it would be appropriate to publish here, for a second time, the full text of Vatopedi's act of July 1476.

DATE: JULY 1, 1476 – Act of the Metropolitan of Naupaktos, Neophytos, concerning the church of St George at Zyrmi.

TYPE OF THE ACT: στερεωτικὸν γράμμα (l. 29)

DESCRIPTION: Original kept in the archive of Vatopedi – Archive Quadrangle III (Τετράγωνον Γ'), no. 128/2. Paper, 290 x 210 mm. The ink is black. Due to humidity, the act has been damaged at the margins and the folds. Two vertical and four horizontal folds can be seen.

EARLIER EDITIONS: C. PAVLIKIANOV, 2008, *The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707. The Archive Evidence*, Sofia, 140-141, act no. 3.

† Μηνὶ Ἰουλλ(ίω) αἱ ἡμέρ(α) δη (ἰνδικτιῶνος) θῆς τοῦ σοῦθουποῦδου ἔτους ἐγὼ μοναχὸς Μακάριος ὁ Γλαβ(ᾶς) ἐρωμένως ἔχων τὰς φρένας κ(αὶ) τὰς πάσας μου αἰ/2/σθήσεις [...] οὐχ [...] ἐπιθέσεως ἢ βί(ας), ἀλλὰ μετ' ἀπάσης μου καλογνώμου βουλῆς κ(αὶ) προαιρέσεως κατενώπιον τοῦ πανιερωτάτου ἡμ(ῶν) /3/ αὐθέντου κ(αὶ) δεσπότη μ(ητ)ροπολίτου Ναυπάκτου κ(αὶ) Νεοφύτου κ(αὶ) πάντων τῶν παρατυχόντων δηλονότι ἱερωμένων προσώπων τιμίων κ(αὶ) εὐλαβ(ῶν) κ(αὶ) ἐκκλησιαστικ(ῶν) /4/ ἀρχόντων ἐτι γε μὴν κ(αὶ) εὐγενῶν κ(αὶ) θεοφιλ(ῶν) ἀνδρῶν ἐπιδίδω τὸν ναόν, ὃν ἐκ βάθρων ἀνήγειρα τὸν ὦν κ(αὶ) διακειμένον ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῇ καλουμένῃ /5/ τῆς Ζύρμης τὸν εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἀγίου κ(αὶ) ἐνδόξου μ(ε)γ(α)λ(ο)μάρτυρος τροπαιοφόρου Γεωργίου πρὸς τὸν τιμώτ(α)τ(ον) ἐν ἱερομονάχοις πνευματικῶν κ(αὶ) Θεόδουλον τὸν Μεταξᾶν /6/ μετὰ κ(αὶ) πάντων τῶν ἀφιερωθέντων μοι ἐν αὐτῷ τῷ θείῳ κ(αὶ) σεβασμίῳ ναῷ δηλονότι ἱερῶν, βιβλίων τε κ(αὶ) κτημάτων, ἡγουν κ(αὶ) κατ' ὄνομα τῶν κτημάτων, ὅλον τὸν μύλον, ὃν ἐποίησα [...] ἀμπέλ(ιον) πλησίον αὐτοῦ τοῦ ναοῦ ἡγουν ὅλον [...] /8/ [...] ὁμοίως δὲ κ(αὶ) τὰ κύκλω τοῦ ναοῦ τὰ εἰς τὸν βουνὸν εἴτε /9/ ἐσωκῆπια [...] ἐξηλώματα κ(αὶ) δένδρα πάντα νὰ ἴστανται ἀπαρεμποδίστως ὡς ἀφιερῶθησαν παρ' ἐμοῦ. Ὅμοίως δὲ κ(αὶ) τὸ ἀμπελότοπον /10/ ὃ ἔχω ἀλλαγὴν ἀπὸ τὸν πρόγονον κ(αὶ) ἕτερον ὅπερ ἐστὶν εἰς τὴν λαγκάδα κ(αὶ) ταῦτα ἔστωσαν εἰς τὸν τοιοῦτον θεῖον ναόν. Ἐτερον χωράφιον τὸ ὦν πλησίον /11/ τοῦ μύλου, ὅσον κ(αὶ) οἶον ἐστὶ, νὰ ἐνι κ(αὶ) αὐτὸ εἰς τὴν ἐκκλησίαν, σὺν αὐτοῖς ἐπιδίδω πρὸς τὸν τοιοῦτον θεῖον ναόν κ(αὶ) μελίσσια πενήκοντα, ἐτι ἐπιδίδω πρὸς τὸν τοιοῦτον ναόν κ(αὶ) τρία βουβάλια καματηρά, ἐτι ἐπιδίδω κ(αὶ) ἀπὸ τὴν [...] /12/ λην τοῦ κελλίου μου ταῦτα, ἡγουν καδδία δύο, ὀκτὼ βουτζία μικρὰ μεγάλα τὰ

²¹ See ΣΙΓΑΛΑΣ 1930, 344; PLP, no. 7228; PAVLIKIANOV 2008, 41.

²² See ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 1978, 62-63; PLP, no. 7288; PAVLIKIANOV 2008, 41.

εὐρίσκοντ(αι) εἰς τὸ κελλίον, ἀλευροκάδδια δύο κ(αὶ) τὴν ἄλλην ὕλην πάσαν ἦν /13/ ἐξεθέμην δι(ὰ) καταστίχου, καθ' ἓνα ἕκαστον. Ταῦτα πάντα τὰ τοῦ θεοῦ ναοῦ τούτου ἐπιδίδω πρὸς τὸν ῥηθέντα τιμώτατον ἱερομόναχον π(α)π(ᾶ) κὺρ Θεόδουλον /14/ κ(αὶ) μήτε ἐγὼ, ἡ ζήσω ἡ ἀποθάνω, μήτε τίς ἕτερος ἀπὸ παντὸς τοῦ μέρους μου ἵνα ἔξει τὴν οἰανδήτινα μετοχὴν πρὸς πάντα ταῦτα ἃ ἀφιερωσάμην ἐν /15/ τῷ πανσέπτω τούτῳ κ(αὶ) ἱερῷ ναῷ ἕνεκα ψυχικῆς μου σ(ωτη)ρίας, ἀλλ' [...]. ὧσι πάντι ἐλεύθερα κ(αὶ) παρ' ἐμοὶ καὶ πάντων τῶν παρὰ τοῦ μέρους μου ἀπὸ τοῦ /16/ νῦν κ(αὶ) εἰς τοὺς αἰῶν(ας) τοὺς ἅπαντας, ὡς ἀφιερωθέντα Θ(ε)ῶ κ(αὶ) τῷ μ(ε)γ(α)λ(ο)μάρτ(υ)ρ(ι) θεράποντι αὐτοῦ Γεωργ(ί)ω. Ὁθ(εν) κ(αὶ) ὀφείλ(ει) ὁ ἀναγεγραμμένος /17/ ἱερομόναχος οὗτος κὺρ Θεόδουλος ἐπαναλαβέσθαι ἀπὸ τοῦ νῦν τοῦ θεοῦ τούτου ναοῦ κ(αὶ) τῶν προειρημέν(ων) πάντων τούτου κ(αὶ) ἐπαγ(ω)ν/18/νίξεσθαι ἐπ' αὐξήσει κ(αὶ) ἐπιδώσει, ψάλλων, καλιεργῶν, ἀνακαινίζων, συνιστῶν ὡς ἴδιος οἰκοκύρης κ(αὶ) εἰ τοῦτο ἐνδείκνυται ἐνερ/19/γῶν κ(αὶ) ἐπαγωνιζόμενος, ὡς ἔφημ(εν), κ(αὶ) ὑπέσχετο κ(αὶ) αὐτός, ἔστω ἀδιάσειστος, ἀνενόχλητος, ἀνεπηρέαστος παρ' ἐμοῦ κ(αὶ) παντὸς τοῦ /20/ μέρους μου, ὡς ἐφ' ὅρου πάσης αὐτοῦ τῆς ζωῆς εἰς πάντα τὰ ὅσα ἄνωθ(εν) διαλαμβάν[.....]. Εἰ δὲ το[...]. τυχὼν ἀμελήσει μὴ ἐργαζόμενος μήτε μὴν /21/ ἀγωνιζόμενος ἀλλὰ φθειρῶν ἢ χαλῶν τὰ τοῦ θεοῦ τούτου ναοῦ, εἰ μὲν ζῶ ἐγὼ, νὰ ἔχω ἄδειαν νὰ τὸν ἐξεβάλω, εἰ δὲ τῇ κελεύσει τοῦ παναγάθου Θ(εο)ῦ /22/ ἀπέλθω μοι τὸ κοινὸν χρέος λειτουργήσεων καὶ αὐτὸς τῶν χρεῶν, ἀφήνω ἐπιτρόπους μου τὸν αὐθέντ(ην) κ(αὶ) δεσπότην μου τὸν πανιερώτατον /23/ μ(η)τροπολίτ(ην) Ναυπάκτου κὺρ Νεόφυτον κ(αὶ) τὸν τιμώτατον ἐν ἱερομονάχοις πν(ευμα)τικὸν κ(αὶ) ἀρχιμανδριτ(ην) κὺρ Μαρτύριον κ(αὶ) τὸν εὐγενέστατον ἄρ/24/χοντα κὺρ Ἀνδρόνικον τὸν Μακρυγένην, ἵνα ὧσιν ἔφοροι κ(αὶ) ἐπιτηρηταὶ εἰς τὸν τοιοῦτον θεῖον ναόν. Κ(αὶ) εἰ μὲν ποιεῖ ὁ τιμώτ(α)τ(ος) ἐν ἱερομονάχοις οὗτος /25/ παπ(ᾶ) κὺρ Θεόδουλος ὡς ὑπέσχετο, νὰ ἴσταται ἀσύγχυτος κ(αὶ) ἀναπεπαυμένος παρὰ πάντ(ων) ἐφ' ὅρω πάση αὐτοῦ τῇ ζωῇ ὡς ἀνωτέρω εἰρήκαμ(εν). Εἰ δὲ τῆς ὑποσχέσεως αὐτοῦ /26/ παρεξηβ[...]. νὰ τὸν ἐξηβάνω ἢ ἐγὼ εἴπερ ζῶ ἢ οἱ τὴν ἐπιτροπικὴν μου διαδεξάμενοι κ(αὶ) νὰ βάνουν καλ(ὸν) ἄν(θρωπ)ον ὁποῦ νὰ ἐνι πρὸς σύστασιν τοῦ /27/ κελλίου, ἄλλον λέγω, ὅτι ποιῶντος τοῦ ἱερομονάχου τούτ(ου) κὺρ Θεοδούλου καλὰ κ(αὶ) ἀποθανόντος αὐτοῦ ἐκεῖσε, ἔστω ἀπαρεμποδίστως εἴπερ ἱερωθῆ /28/ διάδοχος ὁ καλογέροντ[...]. Νεόφυτος ὁ τοῦ Παχυπέτρου ἱεροδιακόν(ου) υἱὸς κ(αὶ) εἶναι εἰς πάντα ὡς κ(αὶ) τὸν π(α)π(ᾶ) κὺρ Θεόδουλον, λέγω δὴ, εἴπερ ἱερωθῆ. Ἐγένετο δὲ /29/ τὸ παρὸν μοι στερεωτικὸν γράμμα κατενώπιον τοῦ πανιερωτάτ(ου) ἡμ(ῶν) αὐθέντ(ου) κ(αὶ) δεσπότη(ου) τοῦ πανιερωτάτ(ου) μ(η)τροπολίτ(ου) Ναυπάκτου κὺρ Νεοφύτ(ου) κ(αὶ) τοῦ /30/ ἱεροῦ κλήρου αὐτοῦ τιμίων σ(αυρο)φύρων τοῦ τε κὺρ Ἀνδρέου ἱερέ(ως) κ(αὶ) μ(ε)γ(α)λ(ου) σακελ(α)ρ(ίου) κ(αὶ) κὺρ Στεφάνου ἱερέ(ως) κ(αὶ) μ(ε)γ(α)λ(ου) πρωτόπ(α)π(α) κ(αὶ) κὺρ Νικολάου ἱερέ(ως) κ(αὶ) μ(ε)γ(α)λ(ου) σκευοφύλακος κ(αὶ) τοῦ τιμωτάτ(ου) ἱερο/31/μονάχου πν(ευμα)τικ(ου) κ(αὶ) ἀρχιμανδριτ(ου) κὺρ Μαρτυρ(ίου) κ(αὶ) εἰς μαρτυρί(αν) τῶν εὐγενεστάτ(ων) ἀρχόντ(ων) τοῦ τε κὺρ Ἀνδρονί(ου) τοῦ Μακρυγέν(η) κ(αὶ) τοῦ αὐταδέλφ(ου) αὐτοῦ κὺρ Παύλ(ου) τοῦ /32/ Μακρυγέν(η) κ(αὶ) κὺρ Σίμωνος τοῦ Πάντα κ(αὶ) κὺρ Πέτρ(ου) τοῦ Μαρκοπούλ(ου) κ(αὶ) κὺρ Θεοδώρ(ου) τοῦ Φραγγοπούλ(ου) κ(αὶ) Νικολ(άου) τοῦ Σκουταρᾶ κ(αὶ) ἐμοῦ Ἀλεξί(ου) νομοφύλακος κ(αὶ) πρω/33/τοψάλτ(ου) τοῦ κ(αὶ) [...]. τὸ παρὸν στερεωτικὸν κ(αὶ) ἐπιδοτικὸν γράμμα γράψαντος ὑπογραφ(έν) κ(αὶ) κάτ(ω)θ(ι) παρὰ τοῦ πανιερωτάτ(ου) ἡμ(ῶν) αὐθέντ(ου) κ(αὶ) δεσπότη(ου) τῇ συνήθ(ει) μονοκονδ(υ)λ(ία) καὶ /34/ παρ' [...]. ρας αὐτοῦ, κ(αὶ) ἐπεδώθη τῷ ῥηθέντ(ι) ἱερομονάχῳ κὺρ Θεοδούλῳ τῷ Μεταξᾶ εἰς ἀσφάλ(ειαν). /35/ † [Ὁ ταπει]νὸς μ(η)τροπολίτης Ναυπάκτου Ν(εό)φ(υ)τος

List of works cited

- ΓΕΡΜΑΝΟΣ (Μητροπολίτης Σάρδεων καὶ Πισιδίας), 1935, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐξῆς. Μέρος πρῶτον (1454-1702)*, Constantinople
- ΓΕΡΜΑΝΟΣ (Μητροπολίτης Σάρδεων καὶ Πισιδίας), 1937, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐν Ἠπείρῳ καὶ Ἀλβανία ἐπαρχιῶν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἡπειρωτικά Χρονικά* 12, 11-103
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Γ., 1970, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῶν ἐκκλησιῶν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέχρι τῆς σήμερον (49/50-1966). Β΄: Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Η' αἰῶνος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἐν ἐπιτομῇ*, Ἀθήνα
- ΣΙΓΑΛΑΣ Α., 1930, Ὅρισμὸς Δημητρίου δεσπότη τοῦ Παλαιολόγου (Ἰούλιος 1462), *Ἑλληνικά* 3, 341-345
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ, 1923, *Λεξικὸν τῶν δήμων, κοινοτήτων καὶ συνοικισμῶν τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀπογραφῆς τοῦ ἔτους 1920*, Ἀθήνα
- ΧΡΥΣΟΧΟΙΔΗΣ Κ., 1996, Ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση ὡς τὸν 20^ο αἰῶνα, στο: *Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου. Παράδοση, ἱστορία, τέχνη*, I, Ἀθῶς, 54-71
- NICOL D., 1991, *Τὸ Δεσποτᾶτο τῆς Ἠπείρου (1267-1479). Μιὰ συνεισφορὰ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία κατὰ τὸν Μεσαίωνα*, Ἀθήνα
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Ν., 1978, *Archives de l'Athos IX, Actes de Kastamonitou*, Paris
- PAVLIKIANOV C., 2008, *The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707. The Archive Evidence*, Sofia
- PLP = TRAPP E., 1976-1995, *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, I-XII, Wien
- POLITIS L., 1958, Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Οδηγῶν, *Byzantinische Zeitschrift* 51, 261-288

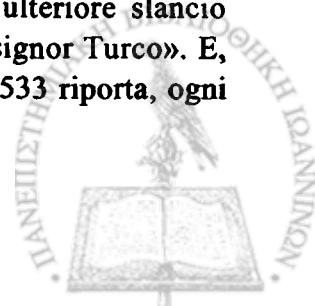

Gino BENZONI

Nelle vicissitudini della Venezia da mar: Preveza

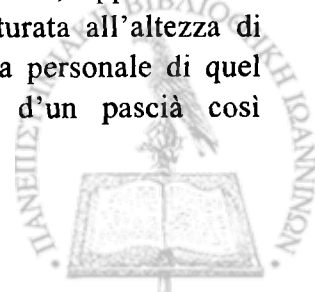
TALASSOCRATICA DECISAMENTE, nettamente, e di fatto e intenzionalmente, Venezia sino a tutto il secolo XIV. Convinta che chi è padrone del mare è pure padrone della terra circostante, persuasa che l'insediamento nei porti comporti il controllo dell'*Hinterland*, ne deduce il proprio ruolo di città stato impegnata a coltivare le distese marine tralasciando di proposito quelle terrestri. Esclusivamente marinara la vocazione di Venezia, marittimo il suo profilo lungo tutto il medioevo. Ma non più solo tale nel secolo XV, allorché la città di s. Marco diventa, in tempi brevi, la capitale d'uno stato che s'estende da Bergamo a Udine, dalle Dolomiti al basso Po. Due Venezie a questo punto; e di ciò consapevole il governo a Palazzo ducale, laddove, a partire dal 1440, le delibere del senato –l'organo centrale dello stato marciano– si sdoppiano in, appunto, *senato terra e senato mar*, così evidenziando, con siffatta collocazione archivistica, una duplicità di proiezioni non suscettibile di una qualche riassunzione unificante. E –nella valutazione di Machiavelli– sin divaricate, nei comportamenti della classe dirigente lagunare, queste due proiezioni: in mare il patriziato continua ad essere pugnace, ad impegnarsi direttamente, a battersi in prima persona, a ricoprire le cariche più importanti e rischiose; non così in terra ove la guida delle milizie, la responsabilità delle operazioni militari sono affidate a condottieri arruolati, a professionisti della guerra assoldati. Donde –sempre nel giudizio di Machiavelli– una Venezia in mare capace d'eroismo, mentre, nei suoi appetiti territoriali, è, invece, soltanto manovriera, astuta, più abile nell'espandersi, che poi realmente in grado di presidiare militarmente le proprie conquiste. Tant'è che –dopo la sconfitta, del 14 maggio 1509, d'Agnadello– il dominio terrestre crolla d'un tratto.

Ma, per venire a Preveza –la cui storia ci riporta ai tempi di Pirro, quindi alla vittoria, d'Augusto (anzi d'Ottaviano; tale sarà chiamato a partire dal 27 a.C.) del 31 a.C., per poi proseguire sino allo scontro del 1538; ed è una storia inclusiva anche del suicidio, nel 1928, del poco più che trentenne Kostas Kariotakis; e, nella storia che prosegue, la stessa autoriflessione dei convegni, a Preveza su Preveza, quello del 22-24 settembre 1989, quello del 16-20 settembre 2009–, essa, senza dubbio, rientra nell'*Onomasticon* della Venezia da mar; è un toponimo che –ora come Pervici, ora come Prebeci, ora come Pribeze– ogni tanto affiora negli *Acta Albaniae venetae*. Inclusa, assieme a Vonizza, nel feudo di s. Maura, di questo, nel 1331-1362, è titolare la famiglia veneziana Zorzi. Una parvenza di Venezia che vien meno dopo la caduta di Costantinopoli in mano turca seguita da un ulteriore slancio espansivo della mezzaluna; con questa Preveza diventa, nel 1477, «terra del signor Turco». E, di tanto in tanto, negli sterminati *Diarii* di Marin Sanudo –che dal 1496 al 1533 riporta, ogni

giorno, instancabile quel che capita a Venezia e quel che capita altrove nella misura in cui ne giungano in città «nova», «aviso», «letera», informazione, notizia–, s'accenna all'«armata di la Preveza» che Palazzo Ducale vorrebbe il capitano generale da mar riuscisse a «brusar», a bruciare. Galee grosse, galee sottili, galee bastarde, fuste, galeotte, brigantini; son tutte imbarcazioni che si temono «compite in aqua», allestite, «pronte ad uscir» da Preveza, che – grazie anche al legname dei boschi non lontani– è sede d'attività cantieristica; e, d'inverno, le navi vi stazionano; e intanto vi si provvede a rimettere in sesto quelle più malconce, a «palmar», a calafatare. E ci son «spie» che fanno pervenire a Corfù –dalla quale poi s'avvisa a Venezia– notizie sui lavori delle «maestranze», sui navigli che arrivano e partono, sulle intenzioni più o meno aggressive dell'«uscire» di navigli con armati a bordo, con «schiopetari». E costruite a Preveza quelle due galee turche che, catturate, sono condotte a Corfù; e qui, quando arrivano, il 15 aprile 1501, grande concorso di «zente», di folla a «vederle», a constatare che son fatte di «roveri» e che, rispetto a quelle venete, sono più larghe e, pure, più lunghe. Quanto alla battaglia navale del 27 settembre 1538, essa è sin minimizzata nella lettera da Roma, del 2 ottobre, del cardinal Alessandro Farnese al nunzio pontificio a Venezia Girolamo Varallo. C'è stato uno scontro, racconta il primo al secondo, nel quale il nemico ha catturato 2 galee e 3 navi; e, in compenso, 5 le galee turche «affondate». Dopo di che i «nostri» son rientrati a Corfù e Barbarossa s'è rintanato alla Preveza. Mentre a Venezia il governo è furibondo per il comportamento di Doria, evidentemente nella Roma papale non nascono obiezioni. Forse –si può ipotizzare– nella città di s. Pietro quasi ci si rallegra se Venezia non vince. Certo che la mancata vittoria per la Serenissima equivale a una sconfitta; duramente penalizzata, in effetti, questa dal successivo trattato colla Porta del 2 ottobre 1540.

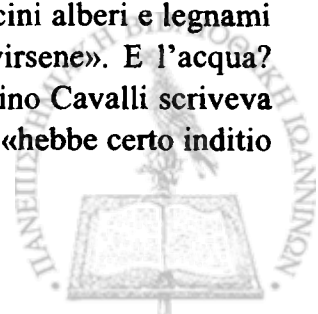
Base di partenza e di rientro le acque di Preveza per le operazioni di Dragut, il sangiacco di s. Maura, di metà 500 e, successivamente, anche per talune mosse del *Kapudan*, dell'ammiraglio Cicala, le quali preoccupano soprattutto i viceré spagnoli a Napoli, come da questa informano i «residenti» veneti Palazzo Ducale. È, ad esempio, il «residente» –ossia il rappresentante della Serenissima Giovan Carlo Scaramelli– ad avvisare il proprio governo che, il 25 agosto 1598, sono partite dalla Calabria 22 galere e 3 galeotte turche per la Preveza dove riparano in circa 26 ore. Ma l'anno dopo, nel 1599, nessuna flotta ottomana s'affaccia sulla costa calabrese a sostegno della congiura antispagnola che Campanella sta tramando. Sicché il tentativo –che, per attuarsi, attendeva il soccorso di Cicala– può essere stroncato preventivamente. Sempre paventate, comunque, a Napoli le possibili incursioni turche lungo le coste calabre, le quali tanto più sono probabili quanto più la presenza della flotta turca è segnalata alla Preveza. Ma se questa, in quanto base operativa, è una minaccia, a sua volta può essere minacciata. Ancora nel 1529 il provveditore d'armata veneziano Alessandro Pesaro s'è spinto audacemente nelle sue acque catturandovi una «fusta di mori». E, il 3 maggio 1605, l'ammiraglio del granduca di Toscana Jacopo Inghirami l'atterrisce con un fulmineo colpo di mano. Ma la Serenissima azioni del genere non le progetta. È troppo interessata a non provocare la Porta, a mantenere con questa un rapporto di non ostilità, sin di cooperazione laddove si tratti di contrastare la pirateria dei «vascelli ponentini», d'opporli al corseggiare dei «corsari ponentini cristiani», i quali, nel giudizio del governo marciano, sono «peggiori» degli stessi pirati barbareschi, persino degli uscocchi, i «tartari domestici» infestanti l'Adriatico. Lieta, pertanto, Venezia, allorché, all'inizio d'agosto del 1559, apprende che l'armata ottomana è arrivata alla Preveza con una galea ponentina catturata all'altezza di Cerigo. E, invece, ben lungi dal rallegrarsi la Serenissima dell'inviativa personale di quel proprio comandante che, nel 1585, cattura una galea d'un figlio d'un pascià così

compromettendo gravemente il buon andamento dei rapporti veneto-turchi. A rasserenarli vale la restituzione, a Preveza, della nave catturata con tutte le «cose» in questa presenti e gli uomini in questa, dopo l'abbordaggio, ancor vivi. Pretesa dalla Porta pure la restituzione degli schiavi. Ma questa non è possibile: son tutti fuggiti. Una fuga risarcita in denaro, col versamento, da parte della Serenissima, di mille aspri per ogni schiavo assente perché scappato. Solo a questo punto il sultano si dichiara soddisfatto e disposto a riconfermare l'amicizia colla Repubblica, che, d'ora in poi, è attenta ad evitare il ripetersi d'incidenti del genere. Sicché se, nel 1610, s'impadronisce d'una galeotta magrebina, si premura di consegnare al cadì di Preveza i 32 vogatori e i 3 corsari in questa catturati, a sottolineare che da un lato Venezia rispetta la sovranità ottomana e dall'altro che la pirateria è un nemico comune a reprimere il quale necessita la piena collaborazione veneto-turca.

Naturalmente la cooperazione nella lotta alla pirateria tra la Serenissima e la Porta, per essere realmente efficace, dovrebbe essere piena, convinta, senza reciproci sospetti. Tuttavia, non senza ragione, Venezia diffida non tanto della Porta, quanto delle autorità turche periferiche, spesso coi corsari conniventi, spesso sulla guerra di corsa esercitata dai barbareschi lucranti e con questa, laddove a danno dei cristiani, degli occidentali, simpatizzanti. E ciò verificabile anche alla Preveza, dove s'alleggeriscono fuste corsare, dove, nel 1608, i barbareschi inoltrano, ovviamente forti del consenso delle autorità locali, la nave *Saragiona* da loro catturata; e questa proveniva dall'Inghilterra ed era diretta a Venezia ove ne era proprietario un mercante fiammingo quivi operante, il quale –troppo fidente nella buona sorte e nel contempo riluttante a sostenere eccessivi costi assicurativi– non s'era premurato d'assicurarne il carico. Sempre all'erta la veneta Corfù nei confronti delle fuste barbaresche che alla Preveza, complici le autorità locali, fanno capo. E ascoltate ad un certo punto dalle autorità centrali le reiterate proteste del bailo a Costantinopoli Simone Contarini, se, nel 1614, il sultano ordina espressamente ai governatori delle fortezze –e quindi anche a quello della Preveza– di non fornire ricetto ai corsari, di non aver sorta di traffico con essi e, anzi, di procedere, avendone l'opportunità, alla loro cattura.

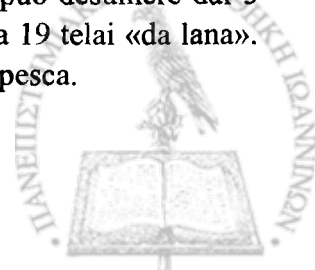
Va da sé che, lungo la venticinquennale guerra di Candia, disposizioni del genere vengono meno. Se Venezia è, per il «Gran Signore», la nemica, tutto ciò che le nuoce è incoraggiato dalla Porta. Perso definitivamente, nel 1669, il regno cretese. Ma ancora valido, per la Serenissima, il titolo di regina nella rimonta esitata nel recupero del regno di Morea. E protagonista vincente il capitano generale da mar veneziano Francesco Morosini a capo d'un'offensiva che s'apre colla conquista, del 20 luglio - 7 agosto 1684, di s. Mauta e che, a fine agosto, prosegue puntando sulla Preveza. Dopo lo sbarco delle truppe d'assalto alla piazzaforte bombardata dalle galee e insieme insidiata collo scavo di gallerie d'accesso sotterranee. Costretta alla resa infine, il 29 settembre, la piazza assediata: ne escono gli 800 soldati dello sconfitto presidio, i 2 mila abitanti di fede mussulmana; e liberati 20 schiavi etiopi e 18 cristiani. Di nuovo terribile il leone marciano che una stampa celebrativa pubblicata a Venezia non appena nota la vittoria enfatizza colle zampe ben piantate sulla mezzaluna mentre sovrasta il golfo della Preveza. Questa –spiega Morosini, il suo conquistatore– è «piazza stimata importantissima non solo per tener soggetto un gran tratto di paese ubertoso e popolato, ma per il dominio del golfo dell'Arta, dal quale, oltre al profitto delle pesche e delle buttarghe che si fanno in gran copia, se n'estrae dai luoghi vicini alberi e legnami ottimi ... alla fabbrica di vascelli e di galee, onde soleva la Barberia servirsene». E l'acqua? Nemmeno questa mancava. Ancora il 21 aprile 1559 il bailo veneziano Marino Cavalli scriveva da Pera d'aver appreso che l'anno prima, nel 1558, il *Kapudan Piyale Bassa* «ebbe certo inditio

di uno acquedotto sotterraneo antico», disponendo, perciò, di individuare «l'origine d'esso». Non infruttuosa questa ricerca ché successivamente è «venuta nova» a Costantinopoli esser stato «trovato il fonte dell'acqua», con «alcuni marmori con lettere greche intagliate». Il che fa prevedere –ne deduce Cavalli– «che molte persone» andranno «ad habitare lì» e che «l'armata di questo Signor» turco potrà stare «con grandissima comodità in quel porto».

Un'opportunità, questa, che, colla conquista, avvantaggia la Serenissima. Per poco, comunque, veneziana la Preveza, riassegnata –nella pace di Carlowitz del 26 gennaio 1699– alla mezzaluna. E applicato il relativo capitolato di pace, allorché –come informa una lettera del provveditore generale da mar Vincenzo Grimani del 5 novembre 1701–, evacuata Lepanto, demolito il castello di Rumelia, la Preveza, previo smantellamento del suo castello, torna al Turco; e ben 900 le famiglie che, al ripristino della mezzaluna, preferiscono trasferirsi nella Morea veneta. Ma regno fugace quello peloponnesiaco; dopo la dichiarazione di guerra, del 9 dicembre 1714, del Turco, questo, l'anno dopo, nel 1715, frana di fronte all'offensiva ottomana. Ma non vincente, nel 1716, il Turco, costretto, il 22 agosto, a desistere, dopo 42 giorni d'assedio, dal tentativo d'impadronirsi di Corfù. Una resistenza che si trasforma in vittoria nella misura in cui, grazie al mantenimento di Corfù, Venezia può passare alla controffensiva, nell'ambito della quale il maresciallo Mattia von der Schulemburg, d'accordo col capitano generale da mar Andrea Pisani, incalza il nemico vittoriosamente; e riconquistata, il 21 ottobre 1716, la Preveza già conquistata, nel 1684, da Morosini. Duramente colpita –nella pace di Passarowitz del 21 luglio 1718– la Repubblica, scoronata del regno di Morea. Ma un tantino attenuata tanta perdita, laddove –nell'applicazione del criterio dell'*uti possidetis*– a Venezia vengono riconosciuti gli allargamenti in Dalmazia, nonché Cerigo, Butrinto, Vonizza e, appunto, la Preveza. E, per quest'ultima, alla fine del 1718, c'è un po' di disaccordo tra i due commissari, quello turco e quello veneziano, ai confini: per il secondo il «possesso» veneziano dev'essere pieno anche sul «mare»; per il primo (visto che a Preveza, la quale è nella «parte occidentale» del golfo, il mare è «troppo basso» per il transito delle navi d'un qualche cabotaggio, colla conseguenza che il grosso del passaggio di navi si verifica nella «parte orientale», turca, ove c'è «Punda Burni») lo stesso spazio marino andrebbe sottoposto a «delimitazione» e, in ogni caso, le «peschiere» dovrebbero restare turche. Una divergenza fastidiosa, ma non pericolosa nella misura in cui, a partire dal 1718, le relazioni veneto-ottomane sono buone, serene; e la Porta è conciliante, non s'impunta.

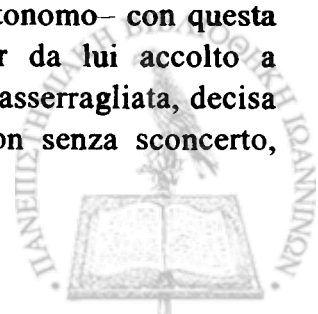
E, allora, tranquillamente veneta la Preveza. E accurato, nelle *Anagrafi* del 1766-1770, il *fixing* della località nel secondo 700. Le famiglie, in tutto, ammontano a 450 e, in queste, 200 le plebee, 142 le cittadine, 93 le benestanti, 15 quelle qualificate «cingane», zingaresche. A 1834 unità ammonta il totale degli abitanti e largamente maggioritarie le «anime greche», 1820, distribuite nelle parrocchie di s. Andrea, della Beata Vergine, di s. Caralambo, di s. Anastasia, dei santi Apostoli, di s. Demetrio, di s. Nicolò nuovo, di s. Giovanni Grisostomo; e tra loro 2 i *papas* e 1 «abate» che abita nell'«ospicio» del monastero di «Zalongo». Solo 14 le «anime latine». E gli ebrei? nemmeno uno. Se poi si passa al conteggio degli elementi attivi, su d'un totale di 413 presenze, 290 risultano gli angarici, 81 i marinieri, 42 gli artisti. E a distinguere i maschi dalle femmine, queste prevalgono: sono 952 e non poche, tra loro, le vedove. Numerabile pure il bestiame: 200 i manzi da aratro; 175 gli animali da soma; 500 i bovini; 6 mila le pecore; 700 le capre; 700 i maiali. Ben 4 mila gli oliveti; e 64 i depositi d'olio; e 1 macina per la spremitura. E non manca la coltivazione del grano, come si può desumere dai 5 mulini a questo destinati. Attestata l'attività tessile da 30 telai «da tela» e da 19 telai «da lana». 44 le imbarcazioni: 1 martigo; 3 feluche; 14 caicchi; 24 zoccoli; 2 barche da pesca.

Da un'ulteriore descrizione trasmessa il 28 giugno 1771 a Venezia dal provveditore di Preveza –ossia dal provveditore straordinario di s. Maura la cui autorità s'esercita direttamente sulla fortezza e sull'isola e s'estende «nelle piazze di Preveza e Ionizza» e «nell'estesa» del golfo d'Arta– desumibile che «prevesan», di Preveza, è il grosso degli abitanti. Ma non mancano gli oriundi di altri luoghi –Corfù, Zacinto, Cefalonia, Itaca– a Preveza trasferitisi. Son tutti, comunque, greci delle isole. Pochissimi, infatti, i non greci: c'è uno che proviene dall'Istria; e risiede da più di 50 anni a Preveza colla sua numerosa famiglia un veneziano, Paolo Enrico Aleandri. E, nel 1779, verrà ad abitare a Preveza un altro veneziano, il tenente colonnello Antonio Nina, «soprintendente provisional», anch'egli, al pari d'Aleandri, con numerosa famiglia. Un solo «dottor», laureato, nella Preveza del 1771: si chiama Spiridione Anastasio Combachi ed è nativo di s. Maura. Mute, sui livelli d'istruzione della popolazione, comunque le *Anagrafi* della Serenissima: non segnalano gli alfabetizzati, non segnalano gli analfabeti. Il fatto non risulti la presenza d'un solo prevesano nel collegio Flangini a Venezia e in quello patavino dei greci autorizza a supporre una popolazione estranea a gradi di cultura superiore solo altrove –a Venezia e/o a Padova– conseguibili. Il che, peraltro, non esclude una certa qual vivacità negli scambi commerciali: da Preveza s'esporta quanto meno legname; non mancano operatori economici esteri, come i Lassalle padre e figlio; e la presenza simultanea d'un viceconsole francese e d'un console (in genere suddito veneto) per conto del regno di Napoli attesta un certo qual giro d'affari, di traffico.

Che altro dire della Preveza 700, quella sotto Venezia? Che il terribile terremoto il quale, il 20 febbraio 1743, colpisce s. Maura, arriva a «scuoder» pure la vicina Preveza; che, attorno al 1787, c'era in questa una «monella», una giovane prostituta; che, come avvisa, il 6 agosto 1740, da Napoli il residente veneziano Aurelio Bartolino, è partito per Preveza Giovanni Metaxà incaricato di reclutare uomini per il reggimento albanese in via di costituzione a Napoli. È accertato –denuncia il bailo a Costantinopoli Ferigo Foscari il 10 luglio 1793 e ridenuncia il 24 ottobre 1795– esservi «pirati sudditi ottomani» infestanti colle loro scorrerie «le coste dell'Arcipelago» soliti tener «le loro famiglie» a s. Maura, Zante, Cefalonia e pure a Preveza, quivi rifugiandosi d'inverno «con li depredati effetti» a godervi il frutto del bottino accumulato depredando. Ed è il medesimo bailo che –messo sull'avviso dal provveditor straordinario di s. Maura e provveditore di Preveza– scrive, il 10 aprile 1794, al governo marciano a proposito dei preoccupanti «progetti» dell'inquieto e inquietante pascià di Giannina Ali. Pare questi voglia erigere sulla «punta ottomana» del golfo d'Arta un «quadrato» cintato –e dentro magazzini e case coloniche– nell'area delle «antiche rovine» proprio «dirimpetto alla fortezza di Preveza». Donde apprensioni e «timori» da parte di Venezia, che, peraltro, ben presto rientrano allorché s'appura che le intenzioni del pascià si riducono alla costruzione d'un «magazzino» senza il recondito proposito di farne una sorta di controforteza. Una volta tanto il «molesto» –così lo si giudica a Venezia, per la quale è un confinante fastidioso– Ali risulta innocente. Ma è di nuovo «molesto» quando –come scrive Foscari il 10 novembre 1795– sta meditando l'«usurpo» di due «isole», ossia dei due «scogli di Vuvalà e Caracongià».

Ma ormai la storia della Serenissima è agli sgoccioli. E Ali che sta tramando contro di lei, nel 1795-1796, colla Francia, sarà –quando ormai la Repubblica è morta e non sussiste più nella carta geopolitica d'Europa una qualche parvenza di stato veneto autonomo– con questa ancor più «molesto». Nel 1798 –incarcerato l'emissario francese pur da lui accolto a Giannina– procede all'assalto di Preveza dove la guarnigione francese s'è asserragliata, decisa ad «incontrare una morte sicura» pur di non cedere, come annota, non senza sconcerto,

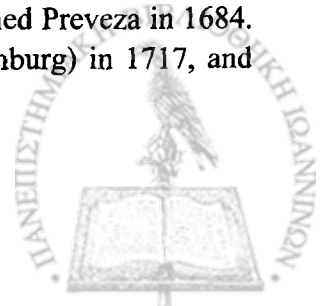

François-Laurent Pouqueville, lo scrittore viaggiatore che sarà, nel 1805, console di Francia in Grecia. Morire per Preveza? non è che senza questa la Francia sia più piccola e che con questa sia, invece, più grande. Di per sé sarebbe ragionevole arrendersi. Ma, invece, la guarnigione resiste ad oltranza perché c'è di mezzo l'«onore», perché la resa è disonorevole. Sicché è con dispendio d'uomini e mezzi che Ali la conquista; e furibondo, fatta strage vendicativa dei difensori senza risparmiare gli abitanti, s'impiana infine nelle «fumanti rovine» della «sciagurata città». E a Venezia –la quale è ormai una città ex, una città non più, una città senza: ex regina, non più capitale, senza stato– la nutrita comunità greca pena e soffre per la sventura di Preveza. E a Venezia, anche se non più capitale, vieppiù odioso il pascià di Giannina Ali allorché, nel 1819, l'Inghilterra vende proprio a lui Parga, la quale non è distante da Preveza ed ha come Preveza una fortezza veneziana e, ben più di Preveza, è stata suddita della Repubblica continuatamente dal 1401 al 1797. Anche Parga rientra, e ben più di Preveza, nell'*Onomastico-toponomasticon* della Venezia da mar, la quale, per la sua sorte, fremette di commozione ora che è sotto l'Austria. Si sdegna coll'Inghilterra il già suddito veneto Ugo Foscolo nato nel «greco mar» dell'ancor veneta Zacinto nel 1778. Ed è veneziano di nascita –nel 1791, quando Venezia è ancora capitale– il pittore Francesco Hayez che agli infelici profughi di Parga dedica un quadro commosso e commovente.

Abstract

Gino BENZONI: *Preveza: closely connected to the fate of marine Venice*

From the early fifteenth century, Venice, which had by then acquired an extended hinterland, was practically no longer solely a sea power. Its rulers were no more insisting on concentrating their political attention on the sea, thus neglecting their interests on the land. The land territories of Venice extended from Bergamo to Udine and from the Dolomiti mountains to the estuary of the river Po. At the same time, its overseas possessions were expanded further into the mainland; this development complicated and rendered more difficult the function of its colonial administration. This is most obvious in the decisions of the Senate, which in 1440 were divided into two categories: the «da terra» and the «da mar». In the early sixteenth century, Machiavelli pointed out that there existed two different Venices: that of the sea, which was particularly bold and fought man-to-man, and that of the land, which was cunning and unreliable, since it used mercenary forces and diplomatic means to expand its grip. According to Machiavelli, the latter Venice however did not know how to fight on the land, and was almost absolutely naïve regarding warfare. As a matter of fact, the disastrous defeat in Agnadello in 1509 demonstrated its military incapacity. Yet, on the sea, the ruling class of Venice proved, according to Machiavelli, its military capabilities and confronted heroically the Turks. Drawing on the Diaries of Sanudo, my paper underlines the prime importance of Preveza for the government of Venice. In 1538, Barbarossa gained an overwhelming victory over the Venetian forces, yet the retribution came with the sea battle of Lepanto in 1571. Sebastiano Venier figured as one of the main heroes of Lepanto and a continuator of Venice's sea power tradition. In 1669, Francesco Morosini was forced to surrender Crete to the Turks, yet he temporarily regained Preveza in 1684. Preveza was acquired again by the Venetians (by the forces of Schulemburg) in 1717, and remained under Venetian rule until the fall of Venice to Napoleon in 1797.

Simon MERCIECA

*The Battle of Preveza 1538:
the Knights of Malta's Perspective*

GIACOMO BOSIO IS KNOWN PRIMARILY for his three-volume history of the Knights of St John with each volume running into over 700 pages and each page nearly the size of an A3 sheet. What is less known is that this history of the Knights contains a detailed description of a number of historical events whose importance transcends the Order of Malta. The Battle of Preveza of 1538 is a case in point. Bosio discusses this event in Volume 3 of his *Historia* but, for unknown reasons, his description has never been given the attention that it deserves even though he gives a detailed account of what actually had happened in that battle.

What I intend to do in this paper is to study Bosio's account and analyse whether his chronicle can furnish new and unedited information about this battle. It should be pointed out that Bosio began writing this work in the second half of the sixteenth century, some decades after the event even if he was not a contemporary since he was born in 1544 and died in 1627, but his account has the value of a primary source.

Bosio's narrative consists of a detailed chronicle of what happened before and after the two opposing forces met at Preveza. At the same time, he went a step further and tried to give a careful personal interpretation of the different actions taken in the battle. He traced the major manoeuvres that took place at sea and sought to explain them in great detail, including a progressive account of all the military actions. The Order of St John had a direct interest to keep a detailed chronicle of the events since this could serve as a study on naval manoeuvres for the Brethren. Bosio tried to challenge other contemporary writers whose works, in the meantime, appeared in print. As he himself goes on to explain, the merit of his account lies in the fact that it rests on first hand information which he obtained from people who had themselves participated in that war and whom he met and interviewed on the subject. He did not neglect the written accounts by members of the Order who were themselves in battle but whose writings may now be lost. Among the works he consulted are the writings of Fra Giovan Antonio Foxana, who was physically present at this sea battle.¹

Already, by the beginning of the sixteenth century, the Order of St John encouraged both knights and novices to undertake a number of sea voyages which began to be termed *caravane*. The incentive behind this structure was that those who went on a caravan stood a better chance of obtaining a promotion within the Order. It became normal practice for Knights engaged on caravans, to jot down notes concerning their experiences at sea which were then used

---

¹ See BOSIO 1634, III, 179.

as text manuals to learn about or improve their sea operations and this is what have happened at Preveza; Foxana was amongst those Knights who recorded the movements of the fleet and the turnout of the battle.²

The owners of these manuscripts had already passed away when Bosio began writing his history but since the Knights were obliged to leave their books and manuscripts to the Order, this material ended up deposited at the Order's Chancellery.³ This is how these volumes came into Bosio's hands, after he took up the post of Chancellor!

The Knights of St John arrived in Malta in 1530 and immediately began to focus all their energy and activity on building an innovative sea policy that at the time was non-existent on the Island. They settled in Birgu which was the only town in Malta situated on the coast. Their choice was determined by the fact that the Order of St John possessed a small fleet consisting of two big ships and three galleys. Galleys needed an operational base in a coastal inlet protected by some form of fortifications.⁴ It was the presence of these galleys, which by the time of the Battle of Preveza became four, that drew the Knights of St John into these international encounters.

In the 1530s, the international climate in the Mediterranean was inclined to war.⁵ Bosio himself recognizes this fact as he rightly pictures the Battle of Preveza within the euphoria of success which then dominated the Western Christian powers after their successful venture in Tunis. In Bosio's view, the formation of a powerful League came as a natural consequence. The mastermind behind this League or Holy Alliance was Pope Paul III who, no doubt, had as model the victorious expedition against Tunis by Emperor Charles V. Kenneth Setton viewed it as part of a bigger crusade that was organised by the West against the Levant⁶ but reading this war through Bosio's narrative, it appears more an expedition aimed at helping Venice regain part of her territory lost to the Ottoman Empire rather than an expedition directed for the recovery of Jerusalem.

The political strategy adopted was one aimed at pleasing Venice, a powerful Christian state that had not participated in Charles V's formation against Tunisia. The Papacy chose Admiral Marco Grimani, Patriarch of the Venetian city of Aquileia as head of the Papal Fleet and the military strategy adopted was one that featured well in Venice's policy. For Venice, maritime routes were vital for her trade but the same could not be said for Spain and the Ottoman Empire. These last two depended mostly on land routes for their internal communication and trade within their Empire.⁷ But for Venice, Preveza was a well calculated choice: Bosio states that the League members agreed that if there was going to be any land conquered in the East this would pass to Venice.⁸ Spain, Venice and the Papal States all parties to the League, had a direct interest to come together to face a common enemy. In 1537, the Ottoman Sultan, Suleiman I, tried to capture the Venetian Island of Corfu. Venice once again felt threatened by the Ottoman power whilst the loss of Corfu was seen by both Spain and the Papacy as the gateway for the invasion of Southern Italy.⁹ The last consideration was the defence of Tunis and its puppet regime of king Muley Assam. Spain and the Knights of Saint John

² See BOSIO 1634, III, 179.

³ See MERCIECA 1992.

⁴ See MERCIECA 2007.

⁵ See HEERS 2003.

⁶ See SETTON 1984, IV.

⁷ See GUILMARTIN 1974, 20-21.

⁸ See BOSIO 1634, III, 174.

⁹ See GUILMARTIN 1974, 45.

feared that Muley Assam was at the mercy of Barbarossa's fleet. All efforts were made to keep the fleet of Barbarossa engaged away from Tunis and prevent it from sailing to this country to remove king Muley Assam from power.

In Bosio's terms attacking Preveza meant attacking the heart of the Ottoman's system. Moreover, the Christian world would begin to recover the area of Morea which was lost to the Ottomans in 1499. This was music for Venice's ears as the Morea was part of her former territory. Then, there was the perennial fear on the Western side derived from the continuous speculation that the Ottomans were planning the invasion of Italy or Sicily. By the 1530s, the Ottoman Empire began to be seriously considered to possess sufficient military resources to undertake such a mission since it had a large fleet and the western coast of Greece was considered to be its natural harbour from where to operate.

The League based its success on the number of ships that it could bring together. Bosio differentiates between the ships that the Holy League believed it could raise from those that it really succeeded in bringing together. In theory the League projected an armada of 200 galleys¹⁰ but in reality it had no more than 134 besides the auxiliary support ships.¹¹ Having made these calculations, Bosio noted that the Ottoman navy under Khaireddin Barbarossa was by far superior in number and far better armed than the one under the command of the Genoese Admiral Andrea Doria.¹²

The Papacy promised to bring together an army of 40 galleys, four of which belonged to the Order of Malta. Portugal was expected to contribute to this squadron, the Emperor had to bring 82 galleys and Venice the same number. Incidentally, Venice promised the Papacy wood from her forests to enable the Church to build 32 galleys. In return, Venice was allowed to import grain from Sicily without having to pay any taxes thereon.¹³

In July 1538, the Viceroy of Sicily, Don Ferrando Gonzaga, acting under instructions from the Pope and the Emperor –but not Venice– joined the Christian Armada. He pledged to supply the galleys with all that was needed in terms of victuals and armaments. The reason for Venice's absenteeism can be easily understood. Whilst the Genoese Andrea Doria was given absolute command over the armada, the League discussed whether the coordination of the terrestrial operations should be assigned to the Viceroy of Sicily, Ferrando Gonzaga or to the Duke of Urbino.¹⁴ Eventually, the Viceroy of Sicily, Ferrando Gonzaga had the upper hand, a position that he would always seek to uphold each time that, during the battle, he discussed terrestrial operations. He insisted to have them under his command. This was not music to Venice's ear. It had a direct interest to assume full control of all land operations, in particular as the target was a territory situated at the edge of her Adriatic Empire.

According to Guilmartin, Andrea Doria was brought into this battle thanks to the Spanish crown, which had the habit of hiring galleys from private owners.¹⁵ Was the participation of the Order's squadron in this battle part of this Spanish system? Bosio gives us no information as to any reward, in terms of money, offered to the Order of St John to participate in this naval alliance.

While the Armada's mission was eastward bound, the gathering of all the forces had to be carried out in stages and was determined by the geographical location of the participants.

¹⁰ See BOSIO 1634, III, 173.

¹¹ See BOSIO 1634, III, 178.

¹² See BOSIO 1634, III, 179.

¹³ See BOSIO 1634, III, 173.

¹⁴ See BOSIO 1634, III, 173.

¹⁵ See GUILMARTIN 1974, 32-33.

Since the Papal States, Genoa and Spain were on the Tyrranean Sea their meeting point was to be the city of Messina which had the largest harbour in Sicily and faced eastwards.

Also in July, through the Viceroy of Sicily, Gonzaga, Pope Paul III requested the Order to be part of the League. Bosio recounts that they were furnished with all that was necessary.¹⁶ The Knights formed a caravan assigning 45 knights to each galley besides the rest of the crew. In all, a contingent of 180 knights, besides the regular soldiers, joined the League. Their presence was advantageous to the Christian army. They formed a sort of an elite corps. They were professionally trained soldiers, capable of successfully undertaking amphibious attacks. This contingent was put under the command of Captain Fra. Paolo Simeone.¹⁷

The gathering of the fleet took time and this was one of the biggest disadvantages of the whole operation. Geographical distance played to the Knights' advantage as the Maltese vessels were the first to reach the city of Messina followed by the squadron of Andrea Doria. They were joined by the squadron of the Papacy and that of the Viceroy of Sicily: The Viceroy himself decided to participate in person on his flagship, the Capitana of Sicily. It was only by the end of August 1538 that the fleet, consisting of 66 ships, succeeded to come together in formation thus permitting it to move out and sail in full force towards the Venetian enclave of Corfu.¹⁸

Near Corfu, the squadron was joined by two more galleys of the Pope as well as the Venetian contingent. The entire armada proceeded to the harbour of Gominizze where it rested for 22 days awaiting more ships and preparing for battle. All in all, the armada totalled 135 galleys and 62 ships including two galleons, one was Doria's and the other belonged to Venice.

One of the criticisms levelled at Doria was about the length of time he had taken to gather the fleet. He was accused of procrastinating and Stanley Lane-Poole even went as far as to affirm that «Doria was certainly not the man he once was; politics had spoilt him».¹⁹ However, if one reads the maritime history of sixteenth-century Mediterranean Sea battles, one finds that there were serious considerations which contributed to delay the formation of the fleet. Such big fleets consumed an enormous amount of victuals and organizing provisions took time. Bosio recounts that the Hospitaller galleys took as provisions fresh bread, large quantities of vegetables and consumed an ox per day per galley.²⁰ In Doria's case, the fleet had started gathering in April and carried on up to late September. Communications were slow and Doria had to take into consideration the fact that the Turks' sailing season extended to the end of December.²¹ All these factors put together determined that the sea battle had to be waged late in the season.

As was to be expected from such a high profile mission, meritocracy was an important component. The formation of the fleet was not only governed by military exigencies as invisible ranks existed within the Armada which determined the positioning of the galleys. Despite this handicap, Bosio insists that it was the biggest Christian armada to have set sail in this part of the Mediterranean since the time of the fall of the Roman Empire.²² No doubt, Bosio was referring to the Battle of Actium between Marc Antony and Octavian.

Bosio's comparison with the Battle of Actium can provide another possibility for the delay that, until now, seems to have escaped all scholars who have studied the Battle of Preveza. If

¹⁶ See BOSIO 1634, III, 177.

¹⁷ See BOSIO 1634, III, 177.

¹⁸ See BOSIO 1634, III, 177.

¹⁹ See LANE-POOLE 1890, 102.

²⁰ See BOSIO 1634, III, 175.

²¹ See FOURNIER 1667, Paris.

²² See BOSIO 1634, III, 178.

one studies the logistics of the Battle of Actium one will find that the two opponents met towards the end of September. Taking the context of the period Bosio was writing, it follows that the classical period was playing a role. Sixteenth century Italy was still under the spell of the Renaissance and one suspects that Doria had a good knowledge of history and wanted to emulate Octavian's victory. What the participants of this expedition where perhaps less conscious of was the fact that Preveza was to be the first important sea battle of the modern era.

As has already, been argued, the arrival of the armada at Preveza does not seem to have been an accident of History. However, the element of fortune did play its role. Some chroniclers were led to think that it was by mere chance that the whole armada ended up in front of Preveza since before launching the land attack, Doria went out to seek the Turkish Armada and found it at Preveza. On their part, the Turkish army too was following Doria's movements and anticipated his arrival at Preveza with the result that part of Ottoman vessels reached the harbour of Preveza before the arrival of the Christian fleet.²³ The castle at the mouth of the Gulf of Arta also succeeded in receiving support and aid from the Turks at Lepanto.

Once at Preveza, the Christian army decided to attack the castle which being situated at the mouth of the Gulf of Arta prevented the fleet from entering the gulf. The first attack came from the Papal fleet but it was repelled. The second attack was mounted by the Venetians whose Admiral, Vincenzo Cappello, began to disembark his soldiers to besiege the fort.

Simultaneously, Barbarossa applied a decoying tactic and, with the remainder of the fleet, went to Corfu in anticipation of the Christian fleet's reaction. He was not wrong. The Christian fleet's reaction was soon felt as Doria moved part of his flotilla to bring aid to the Venetian Island of Corfu. However, Barbarosa's attack on Corfu cost him the life of 1000 of his men. Faced with such a defeat, while the situation at Preveza continued to become tense, Barbarosa abandoned the siege and moved out to help the besieged castle. Lack of coordination from the Christian side, as well as the fact that part of the army had been dispatched in support of Corfu, Barbarossa's fleet made it once more into the Bay of Preveza without encountering any resistance from the Christian army.²⁴

By the time Barbarossa arrived, the Christian army had already called off the siege against the castle of Arta and all the soldiers returned to their posting on the galleys. Bosio recounts in detail the stalemate that ensued. Barbarossa's fleet was trapped in the Gulf while the Christian navy had weighed anchor outside and therefore Barbarossa could not be attacked. At this point, a discussion arose among the Christian generals who wished to take advantage of the shallow entrance of the gulf and wreck two ships at its entrance, by filling them with stones and debris. The channel was so narrow that this would have blockaded the Ottoman fleet inside but at the same time would have prevented the Christian army from moving in or attempting any amphibious attack on Preveza. Viceroy Gonzaga offered to take the land command and disembark the troop to lay siege to the castle. After weighing the pros and cons of such actions, the commanders of the Christian League decided to abandon this option.²⁵

Meanwhile Doria feared that since it was already the end of September, his army would have been blocked in Preveza something he had no intention or desire to do and thus disagreed with the Viceroy of Sicily, Ferrante Gonzaga, to wage a fully fledged war. Instead, he suggested that the Christian Armada should move out, attack and liberate Lepanto and Patraso.

²³ See BOSIO 1634, III, 181.

²⁴ See BOSIO 1634, III, 178.

²⁵ See BOSIO 1634, III, 178.

This would mean the beginning of the «liberation» of the Morea. Moreover, it was argued that this area offered better harbour facilities for the ships than Preveza. However this strategy had one big drawback; the Christian fleet would have had to sail and pass in front of Barbarossa's fleet and this would certainly provoke a battle giving Barbarossa a valid reason to go to war and help him recover his reputation which he had lost after Tunis.

According to Bosio, in view of an imminent battle, Doria wanted to strengthen the Venetian navy by posting soldiers, who until then had been on the supply vessels, on the Venetian galleys. The reasons for these were two. First, Venice's galleys were not well equipped for war. Secondly, in case of a naval engagement, Doria would ensure that Cappello would remain in battle and not try to escape. But Cappello, strongly objected. He insisted that he had sufficient soldiers and should the need arise, he would recall his soldiers from the Venetian land fortress to reinforce his galleys. Furthermore, Cappello insisted that he could not allow Spanish soldiers on board his ships unless he first got clearance from the Senate.

One can clearly understand Venice's objection but this showed lack of unity among the League members. Bosio believed that this refusal undermined the general command of Andrea Doria.²⁶ No doubt Bosio was correct in his analysis. Such a Venetian stance brought on an overall feeling of dissatisfaction among the soldiers.

The formation of an armada of ships from different nations had another disadvantage. Each nation sought to keep its particular squadron together rather than acting in unison. When Doria came to lead his squadron into battle formation, he had to take into consideration all these factors. Andrea Doria's ship was stationed in the middle of the armada while he entrusted his nephew, Gian Andrea Doria with four fast galleys to serve as a connecting link between the front and rear of the armada. Bosio laments that this enabled Barbarossa to understand Doria's strategy for any ensuing battle.

By nightfall, the Christian army passed by the entrance to the Gulf of Arta. It was in such order, insists Bosio, that Barbarossa could count each and every vessel of the Christian armada. The Christians dropped anchor in front of the Gulf to blockade its entrance. The following morning, six Turkish galleys moved out of the harbour with their main masts dismantled, apparently sailing towards the direction of the island of Santa Maura. Soon six Christian galleys under Gian Andrea Doria's command went out in hot pursuit blocking them and after engaging them in an exchange of cannon fire forced the Turks to retreat to the harbour.²⁷

Immediately Barbarossa ordered another six galleys to move out of the harbour. This time it was the turn of the Knight Hospitaller's galleys, under Paolo Simeone, to give chase. His squadron was made up of four galleys and another two from the Papacy. Again, the Turks repeated the same tactics. This time, Simeone wanted to cut their way so that they could not re-enter the Gulf but seeing the Christian galleys advancing, they retreated quickly back into the harbour but Simeone opened fire, causing great damage to the retreating galleys. Barbarossa ordered another four galleys to go out but this time it was the turn of the Papal squadron under Grimani to give chase and drive them back.

Some thought that Barbarossa was adopting these tactics so as to keep the Christian forces anchored outside this bay exposed to all elements. Others considered this move by Barbarossa a practical teaching lesson for his captains so that they could learn more about the tactics and the power of the guns of the Christian galleys. Following these skirmishes, the Christian

²⁶ See BOSIO 1634, III, 178.

²⁷ See BOSIO 1634, III, 179.

commanders concluded that Barbarossa did not want a fight. Hence Doria ordered his men to lift anchor and proceed towards Lepanto at the force of sails. But the wind's direction changed to southeast forcing his ships to rely on oars. Thus the armada moved slowly toward Capo Ducato (known as Porto Suessola) on the Island of Santa Maura arriving the following day, 27 September 1538, the feast of St. Cosmas and St. Damian²⁸. Barbarossa immediately moved his army out of the harbour in pursuit of the Christians. Soon, fast moving frigates entrusted by the Christian army with a reconnaissance mission returned back to inform the fleet about Barbarossa's manoeuvres.²⁹

Barbarossa's move came as a surprise to the Christians who had thought that he had no intention of moving his army out the harbour. According to Bosio, it was Munuc Aga «Councilor» and manservant of the Sultan who convinced Barbarossa to undertake such a risky move. Bosio continues stating that Aga threatened Barbarossa with the wrath of the Sultan unless he did not go out and fight.³⁰

The first to spot the arrival of the Ottoman armada were two of the Venetian galleons which had lagged behind due to the weariness of the crew. A battle was now inevitable. Bosio goes on to discuss the battle formation basing his information on the unedited writings about the battle kept by the Knights. He informs his readers that Barbarossa adopted the form of a spread-eagle formation. At its head Barbarossa put Dragut's twenty galleys and ten galleots with Barbarossa's Capitana in the middle, bedecked with flags including a large red banner. The left flank was under Tabach (sic) Reis and the right under Salec (sic) Rais. The rear was made up of the auxiliary ships consisting of galleots, fuste and brigantines.³¹

But of particular interest was the size of the fleet that according to Bosio was far superior in number to that of Prince Doria's. Barbarossa had many more galleys, amounting to over 160 besides the fuste and the brigantines, while Doria's did not add up to more than 134 galleys. Bosio assures us that the count was made by the Knights themselves present at this battle. They had counted the enemy galleys and more than once to make sure of their number. Furthermore Doria's galleys were not considered to be as well equipped as Barbarossa's.³² Besides Barbarossa had the added advantage that his army had rested the night at a home base, giving his crew the time to recoup while fresh victuals were taken aboard. He also reinforced his crew and had the advantage that his armada was already at its fighting stations whilst Doria's was not.

Doria fired a cannon shot, as a signal to rally all his ships to come closer together to take up battle formation.³³ This formation was a rather defensive one intended to counter attack. Bosio explained that the entire armada was separated into four groups, and each group consisted in a line of galleys. At the head Doria placed six galleys, four belonged to the Order of St John and another two belonged to the Emperor. These were put under the command of Simeone. Next he positioned three squadrons of galleys followed immediately by his own galleys. Next came another 43 galleys placed in line formation after which, at a distance of about a quarter of mile behind them, came the remaining galleys of the Papacy and Venice. At the rear were placed the supply vessels of fuste and brigantines.

²⁸ See BOSIO 1634, III, 179.

²⁹ See BOSIO 1634, III, 179.

³⁰ See BOSIO 1634, III, 179.

³¹ See BOSIO 1634, III, 179.

³² See BOSIO 1634, III, 179.

³³ See BOSIO 1634, III, 179.

This rectangular formation allowed the fleet to attack and encircle enemy squadrons on both sides but it had the disadvantage that many of its galleys would have to remain out of the fray as the actual battle would be fought by those in the front line while the middle would be hindered from advancing because of the confusion that normally ensued on the front line of battle.

In retrospect, Doria decided to go on the defensive and counter attack. Taking advantage of Venice's galleon, which was the swiftest, he ordered it to break ranks and move forward followed by the other galleys and attack the flank under Salec's command. By this manoeuvre, Doria hoped to destroy some of Barbarossa's galleys.³⁴ Meanwhile, repeating the same manoeuvre, Doria focused his forces and attacked the other flank under Tabech. At the agreed moment, trumpets were sounded and flags flown and the entire fleet moved forward to attack in this formation. The cannon fire did not impede the Venetian galleon from advancing, forcing some of Salec's galleys into retreat.³⁵

Doria took advantage of the wind that had changed direction allowing his fleet to sail with the wind. However at the precise moment of attacking there was a change in wind again. The winds calmed down and those ships including the galleons that depended entirely on their sails got stuck in the centre for at least half an hour – time enough for the fortunes of battle to change. Bosio goes on to tell us that if there had not been a change of wind, Doria would have rammed and annihilated the enemy.³⁶

With the wind once again against him, Doria could only move his army of galleys into battle without the support of the big ships and he refused to take this risk. If he had continued to move on he would have detached himself from part of his army and by the evening his crew would have been too tired to face battle. Inexperience did the rest. According to Bosio part of Doria's army was inexpert in maritime affairs –though perhaps too enthusiastic about the war– yet still wanting to continue moving forward to face Barbarossa.³⁷

On his part, Barbarossa seems to have been playing a waiting game procrastinating until the afternoon or evening when the right moment cropped up. The change in the wind played to his advantage for he ended up sailing with it in his favour,³⁸ with the knowledge that he would rely on a rested crew.

The delaying tactics psychologically unnerved the Christian army. Doria began to face the pressure from his generals who were requesting and insisting to attack while levelling accusations against him that he was now too old and that was the cause for his lack of the necessary stamina to face the enemy.³⁹

In particular, Bosio accredits the Venetian General Cappello with a Spartan spirit. According to the Knights who had participated in this war, Cappello literally went to see Doria, dressed in full armour, arriving at Doria's flagship in a fully decorated frigate. During the meeting, Cappello blatantly told Doria that if he did not feel up to attacking Barbarossa, he, Cappello, was more than willing to take action and, if need be, even takeover the avant-garde position which was the riskier. Doria politely declined and sent him back to his post.⁴⁰ The Patriarch Grimani, who like Cappello went personally to Doria, expressed the same proposal.

³⁴ See BOSIO 1634, III, 179.

³⁵ See BOSIO 1634, III, 180.

³⁶ See BOSIO 1634, III, 180.

³⁷ See BOSIO 1634, III, 180.

³⁸ See BOSIO 1634, III, 180.

³⁹ See BOSIO 1634, III, 180.

⁴⁰ See BOSIO 1634, III, 180.

Meanwhile, the two armies continued to slowly approach each other to the extent that the colours of the Turkish galleys became clearly visible from the Order's position which was at the head of the Christian squadron. They could even discern the colours of the vests worn by the Turkish soldiers in Dragut's squadron.⁴¹

Doria was tying his fortune to the climate and continued to wait for a change of wind. Hopes began to rise when clouds were seen coming from southwest but the desired breeze failed to materialize. Therefore Doria had to change his war strategy. He sent a message to Simeone to pull up oars and wait for the arrival of his squadron without firing a shot so that the whole front squadron would join up with the second line of squadrons.⁴²

Furthermore, he ordered all other galleys to take up their original positions. Written orders, with drawings, indicating their position were immediately sent out to all captains while instructing them to be on the look out for fresh orders that would follow in due course. In this new formation, the Prince's galleon stood in the centre. On his right flank he had the Hospitaller galleys. Doria wanted the rest of the squadron to move ahead to form a line position.⁴³

However, despite the command given, both Cappello and the Patriarch did not realize in time that their galleys were meant to move up to the front line position. Bosio attributes this to the lack of attention of their look-outs in interpreting the flag signals that were being sent from the flagship. Instead of taking a line position, the galleys of Venice and the Papacy moved forward and nearly collided with the avant-garde ships causing great confusion and imperilling the Christian galleys.

According to Bosio, Barbarossa was in doubt as to whether this was a mistake or a new tactical move of Doria's. As the day was now nearly over, Barbarossa chose to maintain his position of observation and moved his fleet closer to the shores of the Island of Santa Maura but without giving time to the Christian galleys to disentangle themselves from the confusion and regain an orderly formation.⁴⁴

Barbarossa positioned his galleys with their stern towards land and their bows facing the Christian Armada while keeping under surveillance the movements of the enemy and his cannons aimed at the Christian army.⁴⁵ Doria, meanwhile, with great difficulty, tried to bring back into line the galleys and reassemble his fleet but his men were dispirited by this debacle and the galleys ended up literally having to be towed into position.

This gave Barbarossa the opportunity to align his ships in a firing position, moving closer to the Christian ships and opening his cannons from the bows onto the side of the galleys. Bosio recounts that a big cloud of smoke and fire followed: it was «hell». The Christian army sustained great damage, in particular, those galleys that did not have the protection of the auxiliary ships to act as buffers. Furthermore the Admiral's flagship failed to give orders to counter attack with the result that the galleys did not enter into action.⁴⁶

At sunset the enemy stopped firing on the Christian vessels but found that some of the Turkish galleys were giving assault to the Venetian Galleon while Salec was overtaking and attacking two Venetian galleys which, according to Bosio, were poorly armed and were slow

⁴¹ See BOSIO 1634, III, 180.

⁴² See BOSIO 1634, III, 180.

⁴³ See BOSIO 1634, III, 180.

⁴⁴ See BOSIO 1634, III, 180.

⁴⁵ See BOSIO 1634, III, 180.

⁴⁶ See BOSIO 1634, III, 181.

in their manoeuvres. They were overrun after a fierce fight.⁴⁷

Doria, on the other hand, went around his galleys trying to attract the enemy's attention so as to act as a decoy and force Barbarossa to pursue him. At the same time, Doria forbade the Christian galleys from opening fire but wanted them to wait until the enemy entered into battle before counter attacking in unison with all the artillery. In this Doria was right. Cannons at that time were not so accurate and they caused less damage than one might be led to believe today. It was a time when the artillery was not yet precise in hitting its target. In fact it was very often quite approximate. Therefore actually succeeding in hitting a target was cause for cheering amongst the seafarers.⁴⁸ This was countered by seeking to have the best manoeuvrability. Rapidity in movement aided the galley to avoid being hit by enemy missiles⁴⁹ not forgetting that galleys carried their ensign and were easily identified by both friend and foe.

In battle, the galleys of the Order were those immediately identified and attacked because, according to Bosio, they were the most hated.⁵⁰ Preveza was no exception. One of the galleys of the Order of St John under the command of del Gallo was hit by four cannon balls. One hit the prow and killed Fra Alvaro Fernandez d'Almeida and Fra Diego d'Ulloa together with other members of the crew.⁵¹ Another killed Gaspare Sommaripa, the boatswain of the galley Caterinetta. Moreover, hit by an underwater shot, Captain Figara's Hospitaller galley began to take in water and the crew had to surrender while others sought refuge on nearby ships.

As night approached it began to rain and this forced the harquebusiers of the Ottoman army to seek cover so that the gunpowder would not get wet. The cannons too went out of action. Doria capitalized on this situation to save the fleet. Moreover, two ships belonging to Captains Boccanegra and Machin respectively, which were so weak that they were deemed lost, fell victim to the corsairs' frontal attack. They served as a distraction and gave Doria the opportunity to keep the enemy engaged thus giving his army a better chance to escape.

Eventually, even Boccanegra's and Machin's ship succeeded in escaping to safety after losing many of his Spanish soldiers. Machin's ship remained under enemy attack for much longer. It lost the main mast whilst part of the sails were burnt. Despite these drawbacks, the crew continued to fight courageously and in the end the Ottomans let her go. These two galleys together with the Venetian galleon, which also was extensively damaged, reached the rest of the Armada.⁵²

Bosio goes into the detail of the manoeuvres adopted by Doria to move out of the battle. He recounted how Doria put up the foresail and slowly set sail for Corfu so as not to abandon the other ships giving them the chance to follow his trail. But then Doria changed tactics and put up his full sails and moved forward as fast as possible while keeping the lights of the three back lanterns off. These three lanterns were synonymous of a flagship in both Christian and Muslim fleets. They were only to be found on the Admiral's ship. Putting the lights out was interpreted as a move to impede the enemy from following Doria's manoeuvres. And according to Bosio this aided the fleet to escape in the darkness of the night and reach the Gulf of Arta.⁵³ Other historians however interpreted this as an act of cowardice.

⁴⁷ See BOSIO 1634, III, 181.

⁴⁸ See BOSIO 1634, III, 148.

⁴⁹ See BOSIO 1634, III, 147.

⁵⁰ See BOSIO 1634, III, 148.

⁵¹ See BOSIO 1634, III, 181.

⁵² See BOSIO 1634, III, 181.

⁵³ See BOSIO 1634, III, 181.

Doria did succeed in saving the fleet but not his reputation. Bosio concurs that at the end of the day, Doria had lost most of his great reputation.⁵⁴ As can be expected from such situations, the morale of the Ottoman navy was at its highest. Barbarossa had regained his lost prestige in the eyes of the West. The same could not be said for the Christian side.

Internal strife followed with each side accusing the other for the defeat. Prince Doria accused Cappello and the Venetian for the defeat because of their refusal to take Spanish soldiers on board their galleys. Doria even accused the Venetians of something else. He accused them of having kept their sails furled and tied solely with reeds and hoisted in such manner that with a simple tug they would be in full sail and could flee, abandoning the Imperial Armada to the enemy and manifestly endangering the Realms of Naples and Sicily.⁵⁵

On their part, the Venetians replied that they had reinforced their galleys with good Venetian soldiers. Furthermore they admitted that they had tied the sails with reeds and this was done with foresight in order to be able to put the enemy to flight had they realized that the Ottoman armada was going to ram them. On his part, Bosio insists that Doria should never have doubted the Venetians but should have conceded them the *avant-garde* position in battle as they had requested.⁵⁶

On the other hand, Barbarossa after having forced the Christian armada to retreat moved to the Gulf of Arta and from there sailed towards the Island of Paxu some 12 miles from the Cape of Corfu. Bosio interpreted this as Barbarossa's move to again challenge the Christian armada to fight. However, Barbarossa must have taken into account the fact that with so many captains it was going to be very difficult to get the Christian army to unite and take up the challenge.⁵⁷ Gonzaga, Viceroy of Sicily, wanted to take up the challenge and said so to the rest of the leaders of the Christian Armada. His suggestion was approved and, as a sign of good will, now Venice accepted to take on 25 Spanish soldiers on each one of her galleys in preparation for battle. On 7 October, the Christian army moved against the island of Paxu but once there found that Barbarossa's army had meanwhile moved back to the Gulf of Arta.

The overall feeling in the army was not to return home without even attempting to raid the Turkish enclaves. At first, it was suggested to attack Durazzo. But the Venetian General objected saying that in the area there was no secure harbour capable of taking all the Christian fleet. Instead it was agreed that the Christian armada should move against Castelnuovo in the Gulf of Cattaro that was in the hands of the Turks. It had two castles, one down by the harbour and another on the highest hill. The Christian army was now proceeding with great advantage. Bad weather prevented Barbarossa from stopping the Christian fleet from landing its troops at Castelnuovo.

The four galleys of the Order remained at sea to watch out for the return of the Turkish armada while the rest of the army attacked Castelnuovo. Two other galleys had been left at Corfu for the same reason. Bosio says that Castelnuovo was an easy prey and was quickly conquered. As for Gonzaga, Bosio writes that he showed his knowledge as supreme commander of territorial operations. More than 2000 inhabitants were made prisoners.

On learning the news of the capture of Castelnuovo, Barbarossa moved his army to go and assist this Turkish possession. However winter was now approaching and navigation in October was not always at its best. Barbarossa fell victim of the weather and in the process of

⁵⁴ See BOSIO 1634, III, 181.

⁵⁵ See BOSIO 1634, III, 181.

⁵⁶ See BOSIO 1634, III, 181-182.

⁵⁷ See BOSIO 1634, III, 182.

reaching Castelnuovo lost, according to Bosio, thirty vessels between galleys and galleots, which ran aground on the reefs of Cimera and the island of Suasino.⁵⁸

On seeing Barbarossa's armada approaching, the galleys of the Knights and the two other galleys left behind in Corfu set out to join the rest of the Christian armada. They arrived rather quickly because the wind was in their favour. Since Barbarossa had lost some of his ships, the Christian army wanted to capitalize on the situation by giving chase and forcing him into battle.⁵⁹

At the same time, some of the generals feared the winter that was fast approaching and therefore agreed to retreat but left behind a squadron of soldiers to keep control of Castelnuovo. Doria opted to leave an army of 4000 Spanish soldiers under Francesco Sarmiento. The Spanish soldiers objected, maintaining that they were going to be left as prey of the Turkish enemy. Cappello objected too, mentioning the fact that any territory that would have been conquered should have gone to Venice. Therefore he wanted the Venetian soldiers to occupy the fortress. Venice in turn expressed fear that such a large force could easily be diverted by Spain against her. Eventually, Venice resolved the problem by seeking a unilateral truce with the Ottoman Empire. She obtained it through the intervention of Ambassador Lorenzo Gritti.⁶⁰

Doria proceeded with the rest of the Imperial Army towards Brindisi. The Viceroy of Sicily Gonzaga proceeded to Messina where he arrived towards the middle of December only to find that a large number of the Spanish soldiers stationed at Castelnuovo had abandoned their position and sailed to Messina without being authorized. The soldiers explained that they had taken the decision because they had not been paid for the past four months and therefore they no longer felt bound to obey his orders to remain at Castelnuovo. In all, there were about 6000 soldiers demanding payment. Promising them payment, Doria ordered their galleys to move to the Island of Lipari. However, the soldiers refused to obey orders and stayed on to the point where extreme measures had to be taken and the Royal Gate (*Porta Reale*) of Messina was hastily closed to prevent them entering the city. Gonzaga reacted by ordering his galleys to moor with their bows pointing towards the city and fired his cannons onto the motley gathered there. But this had the negative effect of forcing the soldiers to flee to the nearby hills out of range of the cannons where they began to sack the nearby villages.

The soldiers resorted to banditry,⁶¹ attacking peasants and villages in Sicily; Randazzo, Monforte, S. Lucia, Roccella, Francavilla and Linguagrossa were all targets. Other land on the edge of the Etna fell under the sickle. It was open warfare, Bosio states. The services of the Barons of Sicily were required to calm the situation but even that was not enough. Eventually the soldiers were promised that any excesses committed would be pardoned and at the same time were given four month salary to calm them down. The soldiers fell for it and once they laid down their arms, the authorities did not keep their word. Some of the soldiers were killed on the spot, others, fortunate enough to escape, were hunted down. Escaping from Sicily was not enough to gain immunity for the hunt extended to Saragosa. Bosio carries on saying that one could see the bodies of the dead Spanish soldiers lying everywhere. The Council of Spain made a formal protest however the Emperor eventually pardoned the Viceroy.⁶²

But even Barbarossa did not fare well in this battle. Bosio went a step further and confirms

⁵⁸ See BOSIO 1634, III, 182. Guilmartin gives a higher figure. He states that the Ottoman fleet was subsequently decimated by a sudden storm and suffered a loss of 70 galleys and galiots. See GUILMARTIN 1974, 55.

⁵⁹ See BOSIO 1634, III, 182.

⁶⁰ See BOSIO, 1634, III, 182.

⁶¹ See BOSIO 1634, III, 183.

⁶² See BOSIO 1634, III, 183.

that in reality the Turkish armada lost more vessels than the Christian side. In fact, the Turkish armada lost thirty vessels, between galleys and galleots, against the reefs of Cimera and the Island of Suasino.⁶³

One can only but agree with Guilmartin that Preveza was «probably the greatest Ottoman fleet victory of the sixteenth century».⁶⁴ However, Bosio's views are different and he is right to depict it as a pyrrhic victory. Yet, such a consideration should not obfuscate this Ottoman achievement in the west. What diminished its importance at the time were the numerous apologetic writings, which began to circulate immediately after the defeat that tried to tone down the Turkish victory. To a certain extent, Bosio was one of them. It was of paramount interest to the Christian west that their subjects did not lose heart at a time when the arch-enemy was beginning to appear invincible. However, these writings contained one proviso; they sought a scapegoat to account for the Christian debacle. On the contrary, Bosio sought to give an analytical perspective based on maritime considerations.

What Admiral Doria and the Emperor failed to take into consideration at the time was the power of the press. This new medium would be used to propagate ideas and to criticise or praise the actions of men in power. For Doria and the Emperor, pamphlets were frivolous. What was important was that, at the end of the day, Doria and his allies had succeeded in safeguarding their private galleys, whilst the Emperor continued to have at his disposal a big fleet to defend his southern coastal territory. The mission to Preveza had failed to materialise but had succeeded at Castelnuovo thus qualifying the overall mission a success. However for those involved in maritime strategy, including the Knights of St John, this was a lost sea battle but one from which they had learned much. The manner in which Barbarossa laid out his squadrons had taught the Christian side a lesson. As Bosio himself recounts, notes were kept of Barbarossa's manoeuvres and his tactics would be used once again: this time against the Ottoman army at Lepanto. The Christian formation would take the format of an eagle (before charging into battle) as amply manifested in a painting of the period which was commissioned by a member of the Order.⁶⁵

It is not the intention of this paper to argue whether Bosio's narrative is correct or otherwise. I leave that to other historians. What I have tried to do is to present his narrative and the Order of St John's perception of this battle since, on reading Bosio's work, one finds that his version varies in some details from other historical narratives of the same event.⁶⁶ Guilmartin admits that the tale of this battle is surrounded by confusion and its historical narrative poses many questions with the result that its international importance has been underestimated. Even the sequence of events has not been adequately explained.⁶⁷ Such confusion is not only the result of different historical versions of what happened in that distant autumn of 1538 but also that, for the first time, historians were confronted with an event of international magnitude. I hope that Bosio's narrative has helped to give us a better insight as to what happened at Preveza in the autumn of 1538.

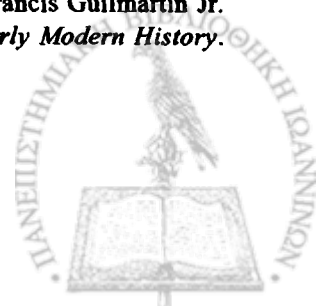
⁶³ See BOSIO 1634, III, 182.

⁶⁴ GUILMARTIN 1974, 22.

⁶⁵ See ESPINOSA-RODRIGUEZ 2007, 37.

⁶⁶ Amongst these is Stanley Lane-Poole whose work entitled *The Barbary Corsairs*, (and already quoted in this text) and was published in 1890 the series *The Story of the Nations*. More recently John Francis Guilmartin Jr. published his work entitled *Gunpowder and Galleys* in the series *Cambridge Studies in Early Modern History*. This work was also extensively used in this paper.

⁶⁷ GUILMARTIN 1974, 42.

List of works cited

- BOSIO I., 1634, *Dell'Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di San Giovanni Gierosolimitano*, iii, Naples
- ESPINOSA-RODRIGUEZ A., 2007, The Madonna of the Fleet, an ex-voto painting from the Battle of Lepanto, in: G. CASSAR (Ed.), *The Order of St John from Jerusalem to Malta, Some aspects and considerations*, Malta, 35-38
- FOURNIER G., 1667, *Hydrographie contenant la Theorie et la Pratique de toutes les Parties de la Navigation*, Paris
- GUILMARTIN J.F., 1974, *Gunpowder and Galleys. Changing technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Oxford
- HEERS J., 2003, *The Barbary Corsairs Warfare in the Mediterranean, 1480-1580*, London
- LANE-POOLE S., 1890, *The Barbary Corsairs*, London
- MERCIECA S., 1992, *Aspects of a Hospitaller Commandery*, University of Malta (Unpublished M.A. dissertation)
- MERCIECA S., 2007, Malta, Un avamposto di nostalgia cavalleresca, in: A. PELLETTIERI (Ed.), *Alle Origini dell'Europa Mediterranea. L'Ordine dei Cavalieri giovanniti*, CNR, Italy, 145-177
- SETTON K.M., 1984, *The papacy and the Levant (1204-1571)*, vol. 4: *The sixteenth century from Julius III to Pius V*, Philadelphia

Emmanuelle PUJEAU

*Preveza in 1538: The background
of a very complex situation*

Introduction

BETWEEN PREVEZA AND ACTIUM, the Story seems to repeat itself. When the fleet of Mark Antony united with Cleopatra's forces is defeated by Augustus¹ in 31 B.C. off the Ambracy gulf, the events are seen as a victory of the Occident over the Orient. In this way, when a new campaign is planned in 1537, it is to reaffirm the superiority of the Occident at sea. This point of view considering the Ambracy sector as a determining place could be the proof of its strategic situation for relations between East and West. This quality is expressed in so many discourses of the time which propose itineraries to reconquest the Holy Land, suggesting passing through Preveza or its area. But, in 1538, the Christians let escape a very great promise of victory and the possibility to vanquish definitively a very important enemy, the pirate Khaireddin Barbarossa. Why was this campaign not a success but on the contrary a defeat for the Christendom? This failure for the whole of Christendom gives a good illustration of the mentality of the time.

Sources

Researching on Paolo Giovio² and the turkish question, I have studied at length the Preveza events of 1538, writing a long article for the *Studi Veneziani*: «La Préveza (1538) entre idéologie et histoire»³ exploring and studying the facts through versions of upholders of the different powers involved in this campaign. In this way, I have used the texts of different contemporary authors to discover the true stakes.

In this manner, the account of the venitian official historiographer, Paolo Paruta⁴ proposes his political analysis of the campaign, basing his reflection on official and secret documents. Very well informed of the details by the venitian annals, he can provide a thorough presentation of the events. As a member of the Venitian government, he has a political point of view,

¹ The emperor Octavian found Nicopolis to celebrate his victory. See KONSTANTAKI et al. 2001.

² For my doctorate in History. See PUJEAU 2006a.

³ See PUJEAU 2006b, 155-204. A paper proposing more information about the different authors, actors of the events, the reconstruction of the campaign of 1538 and of its preparatives and the analyse of the various accounts following different aims to serve different goals.

⁴ See PARUTA 1703, and the modern edition BENZONI & ZANATO 1982.

that is clearly appreciable in his *Della perfezione della vita politica* (1579) or in his *Discorsi politici* (1599) showing his political vision about the conflict between reason of State and moral sense. So, with such a mentality, his account of the Preveza battle would be following the rules of the *ars historica* «without any alteration of the truth»⁵ or at least his evocation will try to keep a neutral position⁶ with maybe some nationalist feeling, urging the author to incorporate the venitian history into the European vision. Furthermore, the Venitians are knowledgeable by an abundant information, as Burckhardt has written: «in foreign countries, each Venitian was a zealous spy for his government»⁷ and there were effectively different types of informants: «spies, scouts, confidants and secret agents»⁸ and others like the tradesmen or the captains, in sum all the Venitian expatriates. As official historiographer of Venice, Paruta⁹ needs to convey a glorious presentation of his city all over the world. At the same time, the work of Paruta, dedicated to the Venitian history, is also a diplomatic exercise. It must be the illustration of the official position of Venice about the recorded events. We must specify that this relation is written some forty years¹⁰ after the facts, so much time after, that acrimony does not exist any more.

The Genoese point of view about the Preveza campaign is revealed in the texts of two biographers of Andrea Doria. The work of the biographer is quite similar to the historiographer's office, with the difference that the subject is limited to a person instead of an entire city. By definition, the biography tells the story of a life and this sort of subject gets a new reality in the Renaissance time: the *Vite* have a great success for the readers. They like to read the antique lives of past figures like Cesar or August. The publishers offer them antique writings of this manner and new lives of modern heroes. They are seen as examples to follow. Studying the Renaissance *Lives*, two different types appear clearly: on one hand, there is the account inspired by an amical and continuous meeting with the portrayed person and on the other hand the text can be an impersonal story of a life written like a chronicle with an external documentation. The first sort can be a personal commission of the interested party or one of his familiars. If the great advantage of this first type is the certainty to know better the subject and maybe to discover his intimacy, the reported events can be twisted like it occurs sometime in the autobiography. The second sort may offer a neutral account with no personal confusion. The work of the Genoese Lorenzo Capelloni,¹¹ who can be considered as a quite close relation of Doria, proposes a very well informed account of his life in the *Vita del principe Andrea Doria* based on many meetings with *Il Principe*. Capelloni is considered as the first Doria's biographer. The *Della vita e fatti di Andrea Doria Principe di Melfi* of Carlo Sigonio¹² provides interesting information too. This biography of the second sort is based on more external elements but records the essentials of the events. Sigonio is not a Doria's com-

⁵ See GAETA 1980, III, t. III, 515.

⁶ GAETA 1980, III, t. III, 90-01.

⁷ BURCKHARDT 1906, I, 86.

⁸ PRETO 1994, 39-50.

⁹ We can observe that Paolo Paruta, as *Cavaliere di San Marco*, wants to serve the Venitian prestige too using all his personal capacities like he writes in his dedicace to Domenico Nicolino of the *Historia venetia*.

¹⁰ We observe an important interval between the facts and their writing by the official historiographer. At the moment of the events (1538), it's Pietro Bembo who is in office from 1530 (for his high literary quality), but his *Historiae Venetae* relates the period from 1487 to 1513. The next will be elected in 1577.

¹¹ See CAPELLONI 1565.

¹² See SIGONIO 1598.

patriot¹³ and he proposes a more detailed account of the Preveza events, introducing precisions and analyses when Capeloni is more synthetic in his telling. Despite the failure of the campaign, the authors have reported the Preveza disaster in their biography. They succeed in transforming this very unfortunate episode into a demonstration of the Doria's qualities, proving by the record of such a catastrophe the Venitians' responsibility in particular and finally giving a better part to Doria. In this way, the information needs to be scrutinized very carefully. If some of Doria's thoughts are expressed in those presentations, a possibility of distortion of the facts due to an incomplete account of the events could be observed.

For that reason, an historian could provide a more neutral presentation of the campaign. The historian Girolamo Borgia¹⁴ seems to fulfil this role. Using among others the papal information, and maybe representing the papal point of view, he writes his latin *Historia de bellis italicis*, in which the Preveza episode is quite laconically reported showing the Doria fault and deducing useful analysis for the entire Christendom. This main work of Borgia describes important wars involving the Italians in a very polish latin (quite pedantic according to some people). If his language is very complex sometimes, the ideas are clear and precise. The Pope Paul III, related to pope Borgia as Girolamo Borgia and considered as the «last Renaissance pope»,¹⁵ is elected in 1534 for his independence from the Empire and the French kingdom. During his papacy, the papal network improves with the permanent nunciatures.¹⁶ A very good illustration of this new information source is given by the *Correspondance des nonces de France* for example. The letters of the nunci of the time which were written to different ecclesiastics, help to follow the exchanges of the news between Rome and the kingdom of France during different events. With such material and other documentation, Girolamo Borgia writes his story of the italian wars. It is quite surprising to see that the African victory of Charles V in 1535 is reported at length by Borgia, recording each minimal event and troop movement, when the Preveza battle is painted only in few pages. Nevertheless, it is not a digest of the events. There are explanations impossible to find in other historians' texts. For example, he presents the composition of the Christian fleet and precises that the Knights of Saint John represent the papal forces. Looking down on less important facts, he focuses his account on the most important facts according to his opinion, they are noteworthy facts! So, the secondary moments, reported by other authors and not by Borgia, do not need to be recorded. His objective is a general analysis of the events and second the European point of view. The structure of his text is clear and shows the essential of the enterprise. Borgia seems to be neutral in his presentation, even if sometimes he gives his personal opinion about some attitudes.

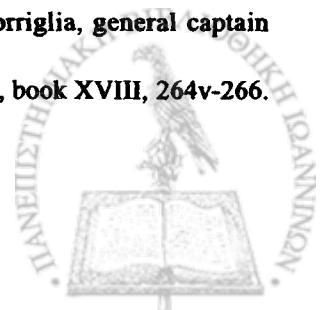
Another historian could offer a different vision of the Preveza campaign. With very abundant information and many contacts with different powers, Paolo Giovio appears as a quite independent historian. Bishop of Nocera, has excellent relations with different popes from Leo X to Paul III. But at the same time, we can find some friendship with imperial representents or Venitian people. And his correspondence reveals many different contacts in various contries and groups. His information about the Preveza events would come from an eyewitness, Giovanni Gallego, that is mentioned in a letter to Bernardino Maffei of the 24th January 1540: «as

¹³ His neutrality could be discussed if we do consider his dedication to the marquis of Torriglia, general captain for the Catholic Majesty of the genoese galees and the text is printed at Genoa in 1598.

¹⁴ In an unpublished manuscript, XVIth century, Marciana Library of Venice, Lat X 98 (3506), book XVIII, 264v-266.

¹⁵ CECCOLI 1999, 82.

¹⁶ FELDKAMP 1998, 49. About the nunci's sectors see 59-61.

told me Io. Gallego, who was at Preveza».¹⁷ According to T.C. Price Zimmermann, Giovio has also personally met Doria and Capello, but «Doria never explained his strategy to Giovio's satisfaction».¹⁸ His voluminous work proposes two different accounts of the Preveza campaign. If Giovio is very careful in his official version, the *Story of his time*¹⁹ reporting the essential facts without giving or suggesting his opinion, he is more critical in his *Praise of Vincenzo Capello*,²⁰ revealing new prospects and details. To determine the time of their writing is important in order to appreciate more accurately the differences between both texts. The first printing of the *Historiarum sui temporis* is in 1550 by Torrentino in Florence and for the *Elogia virorum bellica virtute illustrium* is in 1551 by the same publisher. So, the elaboration of the text can not be subsequent to this time. As the writing is obviously later than the recorded events, we can affirm that the elaboration of the Capello's praise cannot be previous 1541, because Giovio records Capello's prestige in the view of the Venitians after his death. On the other hand, the book XXXVII containing the Preveza account is probably written about 1540.²¹ Further more, Giovio writes in a letter of the 24th January 1540 to Rodolfo Pio di Carpi that he would like to put in his work the conclusion of a holy peace and a turk enterprise. More closer to the events (only ten years after) and very well informed, he can offer good testimonies. The official *Story of his time* as his masterpiece is an official and neutral version proposing the essential. He is always looking for a generous patron for his work, so he needs to handle carefully the men in power: no direct criticism or excessive praise of a rival prince! Those constraints guarantee equilibrium and neutrality. But Giovio introduces some criticism in his work. In particular, in his praise, the literary counterparts of his personal collection of portraits²² at Como offers a more critical vision. Due to the less important reputation of Vincenzo Capello compared with the Andrea Doria's fame (the still powerful captain when Giovio writes his praises), Giovio takes advantage of it to offer a more critical account of the Preveza enterprise in his *elogium*. The aim of the Giovio's praises is stylistic composition, the practise of the literary *otium* with the most elaborated latin for exercices of virtuosity. The *elogium* is an application of antique rules to sum up the life of the portrayed figure and to furnish examples to follow or not. The Andrea Doria's praise (Book VII, praise VI) is simply eulogistic and for that reason cannot mention the unfortunate campaign of Preveza. On the contrary, in Capello's praise, instead of telling principally his fortunes like his feat²³ against a genoese vassel in 1504, Giovio focuses almost only on the failed campaign of the Preveza, building his text as an *ekphrasis*²⁴ of the Capello's portrait. His account describes the actions of Doria and Capello, joined in the criticism to offer another presentation of the events. In the conclusion, Giovio chooses very strong words²⁵ to condemn their behaviour and as we can observe in other texts, Capello is not the real Giovio's target. Further more, Giovio offers anecdote and tactic details, giving many other elements helping his reader to make up his mind about the subject.

¹⁷ GIOVIO 1956, 233.

¹⁸ ZIMMERMANN 1995, 158.

¹⁹ GIOVIO 1553, fol. 208-211verso.

²⁰ GIOVIO 1551, 289-292.

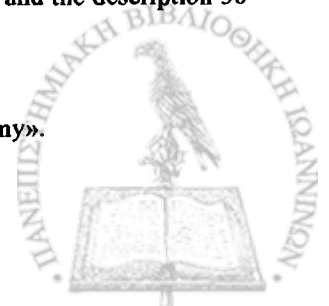
²¹ T.C. Price. Zimmermann proposes this datation in ZIMMERMANN 1995, 182.

²² For the description of the Giovio's museum see CARUSO 1999 and more precisely 33-40 and the description 50-69, see also ZIMMERMANN 1995, 159 sqq.

²³ About the particulars see PUJEAU 2006b, 162 and OLIVIERI 1975, 827-830.

²⁴ See PUJEAU 2006a, 105-106.

²⁵ For example: *pudor* «shame», *mutuam ignominiam* «mutual dishonour» or *infamia* «infamy».

To be perfectly complete and to get opinions on both sides, I have also taken a version of the Turkish camp: the poetic *R'azaouat*.²⁶ This Turkish text written by Seyyid Murad, is translated in Castilian in the Sixteenth century by a Turkish slave. A manuscript of this translation is in the Biblioteca Comunale di Palermo with the title *La vida y historia de Hariadin Barbaroxa, traduzida de lengua turquesca en español castellano*. This story would be the result of the Sulaiman's order²⁷ to write all the events of his time. And Khairreddin would have given this work to Seyyid Murad. For Henri de Grammont,²⁸ this explanation is not true. According to the French translation²⁹ of an Arab version of the text, he concludes that the text is a compilation of a *mufti* or an *ulema* who has written from the archives a half-fantastic half-historical story, because the fantastic element in it is very important. Effectively, inspired dreams explain many episodes of the story. It is not so surprising, because in «holy enterprises» the *divin* must help to understand the events. For example, during the Preveza campaign, at a crucial moment the wind stops suddenly, providing a great advantage for the Turks. Seyyid Murad explains that it is Barbarossa who has thrown overboard two pages of the Koran! The interesting point to notify is that at a certain time the wind fell unexpectedly during the fight, which the Christian versions explain too. In another place, we can read that Barbarossa has visions about the continuation of the campaign, that represents a very bad point to trust the Murad's text. In this manner, the author recounts a strange dream of marvellous fishing where the fishes would represent the Christians' vessels that the Turks take and destroy. And the story connects the dream and the destruction of Christian boats. Such elements seem to confirm that the text is not only an historical presentation of the facts, but contains elements building a slanted interpretation of the enterprise to improve the Ottoman reputation. It is one of the characteristics of the Ottoman historiography «telling the past events, bringing to the fore the feats and the greatness of the Ottoman princes»³⁰ but the problem is that these texts «are far from telling the whole truth».³¹ Nevertheless, some true elements are really exposed in these books, the major problem is the interpretation and the exact part of the sycophantic manner. In spite of it, this text is really interesting to study in order to control the events and to confirm the broad lines of the Preveza episode. Because, if the both sides are in agreement about certain facts, it can prove the reality of what happened in the Preveza area. Why choose this text rather than an official Turkish chronicle?³² Precisely, because ever since the sixteenth century this text was translated in Castilian and so potentially understandable to European authors such as Paolo Giovio who had relations with Spanish people.

So, as I was reflecting about how the different Christian powers worked to take advantage of this failed campaign through their intellectuals, telling the events in a certain manner, I can affirm that the different authors that I have studied, have not modified the reality but they have shrewdly selected the facts in order to propose a positive appearance of their camp. I have also reflected about a «made-to-measure truth»,³³ instrumenting the Preveza events to serve different goals.

²⁶ The original name would be *gazavat-name* «book telling holy enterprises» and it would be written by Seyyid Murad. For the text see BONAFFINI 1993.

²⁷ See GALLOTTI 1970, 145.

²⁸ See GRAMMONT 1873.

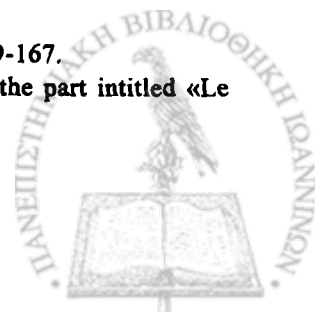
²⁹ See RANG & DENIS 1837.

³⁰ HITZEL 2001, 177.

³¹ HITZEL 2001, 177.

³² For a detailed presentation of the Turkish sources see TOLEDO MANSILLA, in this volume, 139-167.

³³ In my paper, PUJEAU 2006b, I observe the different versions and their different aims in the part intitled «Le

The Preveza campaign

With such a material, it is possible to reconstitute more accurately the facts of 1538. The place is known with a certain precision by the authors, as it is possible to read in the Paruta's description: «The fortress of Preveza is located on the Attic promontory, just inside the mouth of the Arta gulf, formerly called *sinus Ambracia*, covering sixteen miles. This mouth is very narrow and shallow, for the mudbanks of the Arta river flowing in the vicinity, Arta of which the city and the gulf take the name, so much so that to lead men through this way, who would try to make an assault on the castle, could not ascertain to get a great safety, because it was impossible for large vassels or light galleys to enter at the same time and with some danger».³⁴ And Paruta precises that «the castle was built according to the antique style and it was not fortified, but it was appreciated for its location. The Turks guarded it with ordinary troops».³⁵

Circumstances can explain what is at stake in the battle. The Christians have already lost superiority in land war at Essek, suffering a great disaster in 1537. So, at Preveza the naval superiority or *maris possessione* «possession of the sea» would be the center of the preoccupations. For a long time, Venice and Genoa have been rivals. Venice has had great problems with its naval forces. The Zonchio battle of 1499, seen as the end of the Venitian superiority at sea, confirms this impression. Further more, Venice is attacked by land and by sea on its territories by the turkish troops. Sulaiman intensifies his war against the Christians and the attack of Corfou proves that the Turks want to seize the Italy and the Venitian empire. Consequently, the Christians react: the emperor, the pope and the Venitians plan a new campaign. During winter, there are many meetings between the Christian powers with the aim of organizing their forces. Finally, a joint campaign is planned unifying strategic and economic points of view. On 8th February, Paul III in a consistory at the Vatican prepares a league with Don Giovan Manrico, as representant of the Empire and Marco Antonio Contarini for Venice. The result can be appreciated in the *Capitula sanctissimi foederis initi inter summum Pont., Caesaremque Maiestatem, & Venetos, Contra Turcos* preparing all the details of the military enterprise, Setton describes it as «offensive as well as defensive action against the Turks».³⁶ So, there would be two hundred vessels in total. The papal vessels would be made in Venice and the Pope would provide the campaign with sailors and soldiers. The emperor and the Genoese would convey the troops and provisions. The captains are Andrea Doria for the imperial army, Vincenzo Capello for the Venitians, Marco Grimani for the papal fleet with Paolo Giustinian as coadjutor. Don Ferrante Gonzaga, viceroy of Sicily, is the general of the land troop. It was also decided to give back the territories taken in Greece, in the islands or in the Dalmatia to Venice (because they were in its possessions before the Ottoman conquest). About the victuals, the wheat would be supplied by the emperor from Sicily (it is the *tritici Siculi*) and it is precised at *aequo pretio* without *vectigal* or *portiorum*, so at a right price without any tax or duty.

This information reminds the different recommendations expressed in *advices*³⁷ of the time. For example, Giovio who has written the *Consiglio di Monsignor Giovio al modo di far*

---

témoignage des auteurs, idéologie ou histoire», 169-195, and the strategical stakes in «Les enjeux stratégiques dévoilés par les récits», 195-199.

³⁴ See PARUTA 1703, 418.

³⁵ PARUTA 1703, 418.

³⁶ See SETTON 1984, 434.

³⁷ For a point about the *Consilii* or *Advices* see PUJEAU 2009a.

*l'impresa contra infideli, secondo le consulte fatte da Papa Leone Decimo*³⁸ «Advice of His Lordship Giovio about the campaign against the Infidels, according to the Pope Leo's consultations» explains and justifies different suggestions for the next military enterprise. As the money is the sinews of war, after appraising the expenditure, Giovio suggests how to get money from whom with quite modern logic, precisising: «it will be just to share out the expenses in proportion to income».³⁹ He also explores different arguments as the constitution of the troops, the distribution of the next won territories, all the logistics because «a great campaign could miscarry in the end for the failure of very little details»⁴⁰ or also the discipline and the nature of the next enterprise –an offensive war– defined as naval and land campaign. In fact as counsellors like *consultatori* or *provveditori*, Giovio thinks of three campaigns with different itineraries. One by land, one by sea and one half-land half-sea. To begin with the route⁴¹ was from Brindisi by sea to Kotor or Corfu, l'Arta and the gulf of Lepanto, after the troop would continue to Korinth through the strategic Morea and so on to Constantinople. It was also possible to follow the river Akhelos from Preveza, but it was quite dangerous for the army because the enemies could see the Christian troops and attack them. These suggestions show the strategic situation of the Preveza area. On the other hand, the advisers think that this enterprise will effectively liberate old Christian territories from the Ottoman yoke and it will be a success. In their mind, Preveza represents only a stop but not the end of the campaign. What has modified the conditions in order to modify radically the situation?

During the Christian preparation, the Turks learning about the Holy League and a possible campaign by sea, make their arrangements too. In this manner, Sulaiman orders Khairaddin to prepare his fleet to swoop down on the enemies. In this way, Crete is the center of the struggle between Khairaddin and the Venitians. At this moment, the situation seems to be quite simple: a war will happen in the very next future, and all is quite ready for that. However, this expedition very simple in the beginning, will become in little time quite a crisis. The Christian forces, far bigger than the Turkish ones, will not succeed in vanquishing them easily and the possibility catching the enemy Barbarossa will be lost!

The first problem is the disorderly arrival of the Christian forces at Preveza. The Venitian and the papal fleets arrives first (respecting the suggested date of the *Capitula*). On the 10th August, Grimani tries an attack upon the Preveza fortress. But his badly prepared attempt fails and he reembarks with quite heavy losses. At this moment, Khairaddin is still in Modon. Learning that, he comes as fast as possible at Preveza to stop the Christian fleet, as was required by Sulaiman. At last, the generalissimo of the campaign, Andrea Doria, arrives at Corfu. The exact moment is difficult to precise: for Sigonio and Capelloni, it would be at the end of August, for Paruta not before the 7th September! The motive is officially because of preparations and unofficially owing to the mutiny of Spanish soldiers. Thus, «more than a month of good weather and various opportunities for a united attack had been lost».⁴²

The different Christian commanders reflect on the tactics. Ferrante Gonzaga proposes a land battle blockading the Ambracy gulf to lock the Turks in. According to him, sinking a boat full of rocks in the mouth and three galleons with important artillery would be sufficient to defeat the enemies. But Doria does not agree. The reinforcements would come from Lepanto and an autum-

³⁸ See GIOVIO 1608. For the detailed presentation of the *Consiglio* see PUJEAU 2006a, 437-466.

³⁹ See GIOVIO 1608, 99.

⁴⁰ See GIOVIO 1608, 97.

⁴¹ See GIOVIO 1608, 93-94.

⁴² See SETTON 1984, 446.

nal storm could deprive the landed troops of any support. He preferred to attack Lepanto to press the Turks to leave the gulf. So, they decide to assault Preveza by sea. The Turks hesitate fighting in the open sea or staying in the protective gulf? The narrowness of the strait is a protection for them and a danger for the Christians, because of the fire power of the fortress. But, after reflection, Barbarossa chooses to leave the gulf in order to discover the Christians' project. In this way, he sends fifty galleys to test the Christians' courage, when they come back to Leucada. Nevertheless, the allied forces turn round and attack the Turks. Capello, now in the vanguard with his heavy artillery, chases away the Turks. The Grimani's vessels, which are occupying the shore to take the advantage of the place (*commoditas litoris*), might turn the bows against the enemies to disembark the troops to improve the Christian defence in case of attack. So, seeing the Turks, Grimani wants to cut off their line of retreat, but curiously Doria orders him to abandon his position and to join the other Christians forces. And when the Turks are nearly at the mercy of the Christians, Doria orders the general withdrawal under threat of great punishment. The Christians leave the place.⁴³

Then, new heated debates at Leucade urge Doria to order attack again and the fleet comes back to Preveza. So, the Christian forces fall upon the Turks, frightening some of them who surrender.⁴⁴ As a brave chief, Barbarossa spurs on his troops. The Christian captains, as Capello who has recognized Turgut amongst enemies, precisely in the vanguard of the fast galleys, wants to begin the fight, and so he comes to Doria's boat to offer to fight in the first place saying «either I will vanquish with glory, or I will succumb with dignity».⁴⁵ But Doria orders him to wait for his signal before doing anything, because he is preparing another tactic: to let the Turks come nearer to destroy them in one go with the artillery. The captains urge him to fight again, The Turkish mastery in manoeuvring the fleet is very impressive: when the center turns the *cornua* «wheeling flanks» sail so perfectly that the manoeuvres are like an eagle spreading its wings. Doria delays again. But the Christian captain wants to fight. The patriarch comes on Doria's board to obtain the famous signal. But Doria refuses once again. Suddenly, the wind dies down, immobilizing the great sailing ships. They are delayed and need to be towed to come to the right place where the Turks are already with their rowing galleys. The sea is so calm that it seems to be a plain. This dead calm would have surprised Doria, seen as an expert in meteorology! Thus, the great vessels arrive in the theatre of operations later than the enemies. Then, Doria tries a new tactic: assembling the enemies in the same sector to attack them in one go. The great vessels are surrounded by allied ships describing large circles,⁴⁶ to manoeuvre the enemies without their knowing it. Doria thinks that the Turks would prefer to fight on equal terms and so would protect themselves from the great vessels, seen as floating fortresses. Thus, he lets the enemy come nearer ordering his captains to await his signal (a great opened out standard). The Turks manoeuvre in order to keep the bows pointed at the Christians, in this manner their cannons (which cannot be moved) threaten the Christian fleet.

But, to escape, after many unfortunate endeavours of outflanking, unable⁴⁷ to do another thing, Barbarossa goes straight through the Christian lines. Sinking a ship, the Turks take fresh

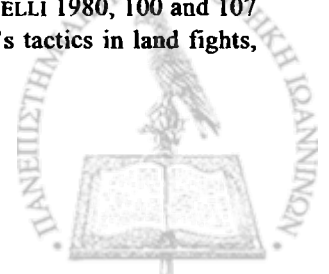
⁴³ The authors don't report exactly the same thing about the Christian retirement.

⁴⁴ See PARUTA 1703, 423 and BONAFFINI 1993, 226.

⁴⁵ See GIOVIO 1553, 210.

⁴⁶ According to some authors, it would be because of the panic, on the contrary, others think that is a skilful manoeuvre or like Giovio analyzes as *ea ratione faciebat*, in GIOVIO 1553, 210 v.

⁴⁷ For Besbelli, Barbarossa attempts a new tactic: going through the enemies' lines to attack the galleys. This tactic will be used by Piyale Pacha in 1560 against the Christian fleet at Djerba. In BESBELLI 1980, 100 and 107 (plans of the battle of Preveza). This manoeuvre reminds also the Bartolomeo Colleoni's tactics in land fights, See PUJEAU 2005, 45.

heart and cause harm to the Christian fleet. The Christians show their bravery as on the gal- leon on fire, a little separated from the others to bombard the enemies easily. A Turkish can- nonball sets fire to a powder cask on the deck, but the brave captain saves his crew from dan- ger. Vessels are attacked with huge destructions such as a broken mast, burnt sails and many men killed. Some Christians are captured and others escape by skiff or swimming to allied boats. The captain of the barge uses his huge artillery on the enemies, inflicting heavy losses on the Turks. A terrible storm gets up, with great gusts of sirocco. With the wind blowing again, some Christians want to escape to Corfu, but some vessels are slow in manoeuvring. New destruction happens and two ships are finally captured by Salech at twilight after a long and brave resistance. At night, the obscurity «hiding the anxious trouble [of the allied troops] muddles the mind and the sight of the barbarians»,⁴⁸ Doria orders a quite shameful falling back in the darkness extinguishing the great lanterns. The Turks follow them until about 9 o'clock, when Barbarossa decides to quit because of the total dark: «it was impossible to see each other, there were only the noise of the oars and nothing else but the voice to recognize one another».⁴⁹ The wind becoming stronger, the fleet goes straight to Corfu.

The next day, Barbarossa tries to provoke the Christians at Paxos, but they lose so much time in debates, that Khaireddin turns back owing to the threatening weather. To make up this failure, they want to attack Durazzo, but Capello knowing those territories, suggests Castel- nuovo. Seizing the fortress in within a few days, the allied army does not take advantage of the situation in order to continue the enterprise. Not following the resolutions of the *League*, holding that the territory, as old Venitian possession, would be given back to Venice, Andrea Doria and Ferrante Gonzaga decide to install four thousand Spanish veterans⁵⁰ to guard the place, under Francesco Sarmiento's command. But during the winter, they are expelled *terra marisque* by the Turks in a sector under Ottomans' authority.

So, from a great opportunity for the Christians in the Preveza events of 1538, in which Barbarossa could not be able to escape safely from the Gulf of Ambracia, the situation is en- tirely reversed. Arriving late in Corfu, a long time after the Venitian and the papal fleets, hav- ing hesitations during the fights, ordering illogical retreats in moments of Christian advantage and probably meeting secretly Barbarossa, Doria has changed a certain victory over Bar- barossa into shame for himself and a potential danger for the whole Christendom. Important doubts exist about the Doria's sincerity. Helping the Turks, Doria was certain to weaken the Venitians, his atavistic enemies, which was a very good thing for Charles V, his master. On the contrary, if this campaign was a success, the Venitian State could recover, thwarting the emperor's plans.

Through the events: the mentalities of the time

Those last arguments open the question of the mentalities to explore in order to find explana- tions about the different behaviour during the Preveza campaign. In the Renaissance time the

⁴⁸ See Marciana, Lat X 98, 265 v.

⁴⁹ See BONAFFINI 1993, 228.

⁵⁰ The aim is to keep those men far from Italy. But during the winter, a part of them will go at Brindisi and the other part in Sicily.

human being gets a new reality in the center of the universe, it's the anthropocentrism. The Preveza campaign, with the different persons taking part in the enterprise, illustrates perfectly this turning point.

This moment is traditionally seen as the dawn of the individual identity. But this point of view is not approved unanimously, because the schematic distinction between the Middle Age lead by common interest and the Renaissance discovering the «human» would not be exactly right. In fact, the notion of an individual has existed as reality before the Renaissance, but the matter is how to express it before this time. The writings of the Middle Age propose ideals regarding the community: the *chanson de geste* glorifies the war exploits of a group second the code of honour of the knights, the courteous literature brings fame to the moral perfection and the satirical denounces the moral and religious misbehaviour showing the absurdities. These written works urge the community to live in good harmony. On the contrary, the Renaissance would be focused on the «Human» as one person.

Thus, Humanism and Renaissance appear «inseparable, mixed with each other».⁵¹ The humanism puts the individual in the center, his role is to dominate the world and to understand it by his mind. About the idea of the domination of the human, we can mention that the point of view to consider the man as the «summit of the Creation» appears without a doubt yet in the Holy Bible, exactly from the beginning in the Book of Genesis: after the creation of the world and all the creatures, «God said: let us make the human in our own image, as our resemblance, and let the humans dominate the fishes of the sea, the birds of the sky, the livestock, all the wild animals and all the creatures crawling on the earth»⁵² precisising their role in the Creation: «fill the earth, subject it, dominate the fishes of the sea, the birds of the sky and the animals crawling on the earth».⁵³ In the Renaissance, the human wants to understand the world. For Delumeau, there would be also «a cultural transformation in Renaissance [...] the fixedness of Aristotle contrasts with the plasticity of a world transformable by the human»⁵⁴ because the human has an influence by his own actions and he is conscious of it. The consciousness and the observation of the human action is one of the activities of the Renaissance time. One of the most famous representants of the Humanism, Giovanni Pico della Mirandola (1461-1494) has also written: «There is nothing more admirable than the Human» in the preface of the *Orazione sulla dignità dell'uomo* (1487) observing that the man could do the best or the worst. This remark shows the importance of the potentialities of humanity. To complete this philosophical approach, the historical definition of the specialist of the Renaissance, Eugenio Garin, could help to delimitate the question. As we can read: «to a statical moment succeeds a dynamic one. The new man, the modern human, was a man who made and constructed himself and was also conscious of this creation. He was precisely the „man of the Renaissance“».⁵⁵ So, the actions are very important to observe and know better the Human being. This opinion could explain the interest of the time for the *Lives* recording famous historical persons, seen as example to study.

Connected to the Antique literature, the Renaissance uses its rhetoric with its figures as the *mimesis* and the *catharsis*. Effectively, the *Lives* offer examples to follow (*mimesis*) or better to surpass and propose also examples in order to frighten (*catharsis*) so as to disgust to have such a wrong attitude. Imitating models and perhaps outmatching them, the Renaissance man

⁵¹ See BATKIN 1990, 10.

⁵² *Gen.* 1.26.

⁵³ *Gen.* 1.28: «God would give them also the grasses and the trees with seeds as food».

⁵⁴ See DELUMEAU 1994, 124-125.

⁵⁵ See GARIN 1990, 12-13.

can become an example at his turn. And this possibility could lead him to look for personal glory. In fact «the theme of glory and honour is one of the arguments the most frequent of the humanistic and renaissance writings»⁵⁶ as Carlo Varotti observes, it is also the following of the conceptions of the knighthood too, but the achievements are not yet considered principally according to the common interest, but in the particular point of view of one person. This is egocentricity. A very interesting illustration of this situation is given by the cosmography. Apparently, the aim is to describe the universe. But if we observe carefully the texts, those descriptions are influenced by the point of view of the author, who exposes his own vision of foreign countries and people. A touch of condescension⁵⁷ could even exist in such texts. But the most important point to notify is the new importance of the human considered as individual. The biographers help to illustrate this aim with a clever choice of the beautiful and brilliant feats sweetening eventual harshness⁵⁸ in order to build marvellous models. Urging to glory in order to encourage people to do good deeds and to improve their attitude is a good thing. All the community takes advantage of such a thing. The problem is when the interests are divergent. As Burckhardt has written, the individualism progresses continuously, and to get glory⁵⁹ different solutions are used, up to and including monstrous actions,⁶⁰ without thinking necessarily of the common interest.

Therefore, the common interest is at stake during the Preveza campaign. How could the mentalities of the time help to understand the background of this failure?

In this transitional time, the Venitian commander, Vincenzo Capello, appears as an old-fashioned man, showing during all the fight to be principally preoccupied by the common interest. He never disobeys an order, despite the desire to confront the enemies. When he goes to Doria to present his different point of view urging him to attack the Turks, he respects the hierarchy. All his behaviour shows a respectful attitude to the Venitian Republic, made of submission to interests of Venice and the Christendom. He respects so much his orders that he always waits to receive the *senatusconsultum* (the order of the Venitian Senate) before doing anything. Nevertheless, his behaviour is not void of ambition. In his ambiguous praise, Giovio let the reader believe that during the Preveza campaign the Capello's role is really minor: he comes on a frail barque to meet Doria and obeys his orders, almost as a servant without any piece of initiative. But, the conclusion shows another side to him: «however, Capello supported honourably the reputation of his name with many arguments and he was very eloquent».⁶¹ So, maybe Capello is dependent of his own hierarchy with the right behaviour. And the honour of the family and the service of the State represent the «supreme merit of the po-

⁵⁶ See VAROTTI 1998, 108.

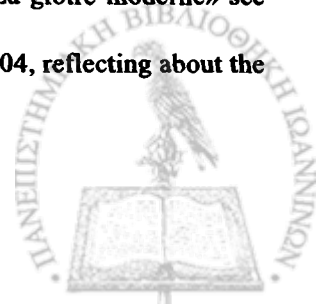
⁵⁷ To describe to fellow countrymen foreign particularities, the cosmographers use familiar terms to explain them with some elements to help the reader to get an opinion about the subject, and often propose personal comments. If the cosmopolitan Postel wants to propose examples «apres bonne et diligente inquisition» of «vices et vertus» of the Turks in POSTEL 1560, Iverso, he also mentions the «folles superstitions des Mores en leur mariage» quite ironically. Other authors use voluntary depreciative terms in their descriptions, e.g. talking about «vain gods» like if their faith would be like the mythology!

⁵⁸ FRIGO 2001, 279.

⁵⁹ Jacob Burckhardt explores all the different ways to get glory in Renaissance time in «La gloire moderne» see BURCKHARDT 1906, I, 177-190.

⁶⁰ Carlo Varotti observes the relation between literature and ideology, VAROTTI 1998, 105-204, reflecting about the individual seen as exceptional (123) but thinking to the morality too (205sqq)!

⁶¹ See GIOVIO 1551, 291-292.

litical ethics for the Venitian aristocracy». ⁶² This «meaning of the State» ⁶³ during the fifteenth and sixteenth centuries explains that the loyal and deserving subjects must be rewarded. Andrea Zannini ⁶⁴ precises that the servant of the State if he must be modest and moderate does not present weakness of character or inability to reach a decision. His zeal does not come from to stubbornness and if he respects the law, he must adapt his attitude to the situations. This capacity was expected from Venitians who were sent in mission as we can read in the *Ducale*. For example, in the Loredano Loredan's *Ducale* of 18th May 1509, we can read: «and to get the required result, you will employ any art and cleverness» ⁶⁵ offering the possibility to adapt the behaviour to the situation. So, the interest of the Venitian Republic is the most important thing. In this way, the common interest is essential and has the edge on personal interest.

The other Venitian native chief of the campaign, Marco Grimani, the patriarch of Aquileia behaves quiet differently, he seems to be more preoccupied by his personal glory. His *cursus honorum* confirms this impression. Firstly, he uses his money to buy official charges in Venitian administration. Failing in different elections he enters upon the ecclesiastical career. Using trickery, ⁶⁶ he becomes legate *a latere* and commands the papal fleet. The best illustration of his attitude is his attempt to get the Preveza fortress before Doria's arrival in Corfu to take all the glory for the success. Alleging to participate to the recognition with the *Provveditore* Pasqualigo, stealing into the Gulf of Ambracia, he disembarks his soldiers with the artillery, and tries to assault immediately the Preveza fortress without constructing the famous *ripari*. ⁶⁷ Consequently, the Turkish reinforcements encircle them rapidly. The Christian soldiers manage to escape with a huge loss of life and abandoned cannons. Showing again his opportunist behaviour, at his return, Grimani turns this failure in a preliminary exploration allowing him to participate in the debate with Doria, at last arrived, to plan the common attack. Everything is good to take some glory. Nevertheless, when he perceives a danger for the Christendom, he does his duty without reflection. For example, before the campaign in 1531, as he was visiting Constantinople, introduced by Alvise Gritti, ⁶⁸ to Suleiman, he learns his project to attack Italy. Immediately, he does his best to come back in Italy to meet as quickly as possible Clement VII in Rome to warn him of the danger. Even, if he is very interested in his own glory, the Christian interest is also very important to him. It is probably for that reason that he made such an accurate preparation before the campaign, attending to the preparation of the papal fleet in the naval dockyard of Venice and thinking of a religious part of the enterprise organizing a pilgrimage with his crew to Lorette. His own glory plays a good part in his attitude but it does not eclipse the christiandom interest in the end.

The general-in-chief Andrea Doria is indeed an important figure in the Preveza enterprise. His attitude isn't so easy to understand. Remembering the ambiguous facts: when he arrives very late in Corfu after delayed preparations and mutiny cases, he holds a meeting and reflects on how to preserve the Christian forces avoiding any danger for the troops, that is a good attitude in order to research the advantage for the Christians. But he delays and loses time in such councils. Then, under the captains' pressure, he finally orders the attack on Preveza by sea.

⁶² See ZANNINI 1996, 427.

⁶³ See TENENTI 1996, 329-330.

⁶⁴ See ZANNINI 1996, 427.

⁶⁵ See LOREDAN 1509.

⁶⁶ He would have menaced the pope to use compromising letters.

⁶⁷ To guard the troops against the enemies.

⁶⁸ He is the son of the Venitian, Andrea Gritti.

One element important to consider is that Khaireddin Barbarossa and Doria have known each other for years, and this including their reciprocal tactics. In this situation, the Turks hesitate⁶⁹ so much reflecting about what are the Christians plans. They know examples of difficulties between the Christians and there are also secret meetings⁷⁰ between the Christians and Barbarossa. So, to test the Christian forces and perhaps to understand their attitude, and when the fifty Turkish galleys sail away, Doria is surprised. During the fight, when the Christians are nearly successful, he orders the withdrawal, so has to save the Turks. He also prevents the action of his allies when it could be determinant for the final victory. He is astonishingly surprised by the change in the weather, a point particularly remarkable for an expert in the observation of the sky, who is very good in meteorology, seen as unique of his kind! So, different elements soil Doria's attitude:⁷¹ he is surprised by things that he knows perfectly, he gives wrong orders helping almost the enemies, like if he wouldn't catch Barbarossa. Is it because of secret agreements between them? On the other hand, in his opinion, he doesn't want to risk all the Christian forces in such a fight, in case of defeat, it would be very dangerous to stay without any defenses! The common interest seems to play an important part for him. But what interest is really at stake in this campaign? Is it the common interest or a particular interest? Doria's action has at the end bad results for the Christendom, because the promised victory becomes quite a disaster. And the conquest of Castelnuovo, an action that would change the situation, does not have fructuous continuation. Is he moving skilfully for his own glory? He has effectively the intention to support his reputation, like in the general final retirement in which he wants to get the last place: «Doria wanted to be among the last to leave with his galee, thinking to show by this way or more bravery or a better advice for the safety of the fleet».⁷² But this is more bragging than gallantry, because «all knew that his confidence came not from his own moral strength or his will to succeed in the service, but because he knew the speed of his galee that could save him from any danger».⁷³ However, such an attitude reveals his desire for glory or at least of saving his reputation. The unfortunate campaign of Preveza has put it in great peril. Why has Doria, the famous captain, accepted to risk so much? Because he is devoted to the interest of another person. He does all in his power to satisfy the emperor, Charles V.

The emperor's part is very interesting to analyse too. In fact, Doria seems to be above all faithful to Charles V, in fact, he sacrifices his own reputation and serves the emperor's interests before everything else. Not in person at the Preveza battle, Charles V plays a very important part, because it is obviously his opinion which influences the events of Preveza. All is apparently done to satisfy his expectations. He offers a very good illustration of the mentality of the time, in the extreme: his empire puts him effectively in the center of the universe, this «empire on what, according to Ariosto, „the sun never goes down“».⁷⁴ Whereas Charles V has

⁶⁹ For Barbarossa they must stay in the gulf to preserve the Turkish forces, and for some adventurers, they need to leave it with all the fleet to fight the Christians. Many Christian attacks have fallen for internal disagreements.

⁷⁰ According to Gianmatteo Bembo (*provveditore* of Kotor in Dalmatia) in a letter of 1539, Doria's messengers would have met secretly Barbarossa «two days before the arrival of our fleet», ZILETTI 1581, III, 66.

⁷¹ In this unfortunate campaign, he seems to lose his old reputation of a brave captain.

⁷² PARUTA 1703, 426.

⁷³ PARUTA 1703, 426.

⁷⁴ HERMANN 2002, 183.

a great ambition for glory, he regards himself as the «king-messiah» or «promised king»⁷⁵ presented in the Bible by: «in these days fairness will blossom and great peace until the end of the moons, he will dominate from the sea to the sea, from the river to the fringes of Earth».⁷⁶ Effectively, his empire stretches from the sea to the sea and the description «from the river to the fridges of the Earth» records his motto *plus ultra*. So, as a good representative of his time, Charles V is looking for his own glory. The description of the Bible is for him a prophecy of his role on Earth and offers him by this way a religious support. It is only an interpretation,⁷⁷ but it is enough to maintain his ambition. So to be equal to the situation, everything must be done. In this opinion, all seems good to increase his power and to weaken his rivals, because if he wants to be THE emperor, quite as the master of the world (or at least the first prince of the West), every rivalry must be destroyed. He wants to establish an universal monarchy second the opinion: «un monarca, un imperio y una spada».⁷⁸ The Venitians with their sprawling dominion disrupt his project. So, in this aim many actions in order to weaken them will be done. According to Venitians' supporters, during the fight, when Grimani, close to the enemies, makes preparations to be able to sail away very fast in case of wind to save his troops, Doria is very displeased with this possibility of rescue, almost as if he wishes that the Turks would destroy them. Another example of actions probably against the Venitians stands in the following of the campaign. After the storming of Castelnuovo, despite the *Capitula* giving back the reconquisted old Venitian territories to Venice, the city is guarded by Spanish troops, not fulfilling the agreement. Another surprising point is that the continuation of the enterprise is purely and simply abandoned. It is not only for the winter season avoiding any fight in this Mediterranean sector, but by others interests. We know that Andrea Doria has got a theory to vanquish the Turks. He thought to part their forces: Sulaiman and the land troops on one side and Barbarossa and the naval forces on the other side. So, the negotiations, inspired by Charles V, try to separate Barbarossa and his sultan. In this idea, negotiations would be organized with Khaireddin and the Mediterranean domination is also separated: the West under the Christian power and the East under the Ottoman one. If for the East part, it is only the observation of the contemporary situation, enterprises like the «African war» of 1535 leaded by Charles V to show his domination on this sector, as the end of the campaign demonstrates; after the Christian victory on Tunis, «proud of his own part in the fighting, the emperor reinstalled Muley Hassan as his vassal».⁷⁹ In the Charles V's eyes, this campaign is his greatest brave deed almost as the «repetition of the enterprise of Granada in 1492, accomplished by his ancestors, the Catholic kings, Isabel and Ferdinand»⁸⁰ and for that reason, he wants to spread the fame of this achievement. And during the campaign, he takes with him among others the poet Garcilaso de la Vega⁸¹ and the Dutch painter Vermeyen,⁸² to exalt the imperial feat.

⁷⁵ Psalm dedicated to Salomon, pacific and equitable king. The Jewish and the Christian tradition saw in this text the forward portrait of the messianic king. See *Psalm 72(71)*.

⁷⁶ *Psalm 72(71)*.

⁷⁷ In reality, in the Bible the expression describes the ideal Palestine, presented elsewhere as «from the torrent of Egypt (la Araba) to the Great River (the Euphrates)» or «from Dan to Bersabee», the Book of Judges, 20-1. The other description seems to consider the Earth as circular and flat (opinion from VIth century b.C. in KUPČIK 1981, 14) and maybe as a confined space. But in the Charles V's opinion thinking to the contemporary world, this definition was good for him.

⁷⁸ This is the text of Hernando de Acuña in LYNCH 1992, 87.

⁷⁹ See ZIMMERMANN 1995, 143.

⁸⁰ See GEROSA 1992, 278.

⁸¹ Garcilaso de la Vega (1503-1536) is severely injured during the siege of Tunis.

Proud of this enterprise, Charles V thinks that he deserves to be glorified for it. As representative of the contemporary mentality, he wants to reach some glory. As Giovio writes in his *Histories*,⁸³ the emperor, himself, invites him to sing a new imperial exploit⁸⁴ as we can read: «Giovio, prepare your quill to write exactly in the histories the events, because with all those movements, indeed you will have to compose a great work about a new campaign».⁸⁵ So, the emperor appreciates a lot Giovio's way of telling his exploits, and knows that he can do so much for his glory. Further more, according to Alfred Morel-Fatio, Charles V has a great taste for the «tympanisation de ses hauts faits».⁸⁶ This remark seems to show the emperor with a quite conceited personality for his pleasure taken in hearing (that would translate the neologism *tympanisation*) the telling of his exploits! It would be why he is so much interested by the version of Giovio «what the contemporary greatest builder of reputation writes in his book,⁸⁷ seen as a very important literary production of the time and an almost official consecration of the contemporary glories».⁸⁸ Despite his great interest about the Giovio's work, Charles V is not generous with him or the artists glorifying his actions, because giving something would be paying for the compliments, as he argues!

So, Charles V is looking for glorious actions to improve his glory and for opportunities to increase his power. The Preveza campaign is for him very profitable for different motives. Firstly, in case of victory, it would be a success of the Christian troops led by the imperial captain Doria. And during all the enterprise, he gets also a very good advantage against Francis I, because if the French army doesn't participate in the enterprise, there is a truce ensuring peace between them and liberating the emperor from the French rivalry. And that is a marvelous possibility to make preparations without any French reaction. He also gets an opportunity to reinforce his authority on the Christian Republic, because during the campaign he can weaken the Venitian forces, during the fight by sending Spanish support units⁸⁹ on the Venitian boards and in case of defeat, those territories won't come back to the Venitian domination. The result will be that immediately after this clamorous action of giving Castelnovo in guard to a Spanish squadron, Venice enters in negotiations with the Turks to get a separated peace! The Venitians explain to the Turks that the decision to participate in the enterprise has been taken with only two voices. Effectively, during the winter before the campaign, important debates stood in the Venitian Senate: Marcantonio Cornaro was the representant of the opposition to the Turks' proposition of peace⁹⁰ and Marco Foscarelli, one of the Sages, was the defender of the Turkish peace.⁹¹ If, before the campaign they choose the Christian camp, with some mistrust⁹² about Charles V, it is before they refuse to abandon the Christian Republic.

⁸² Jan Cornelisz Vermeyen (v.1500-1559) would make from the expedition of Tunis cartoons for tapestries about the main events with great panache.

⁸³ In the Book XLIII of GIOVIO 1553.

⁸⁴ It is the enterprise of the Flanders in 1543. Giovio tells it in the Book XLIV of GIOVIO 1553.

⁸⁵ See GIOVIO 1553, 303v.-304.

⁸⁶ See MOREL-FATIO 1913, 115.

⁸⁷ It is the *Historia sui temporis*, about the letters and different movements about the Giovio account. See PUJEAU 2006a, 20-63.

⁸⁸ See MOREL-FATIO 1913, 115.

⁸⁹ This is a very great problem for the christian troops during the campaign, because the Venitians refuse to let the Spanish veterans reinforce their crew!

⁹⁰ The speech is printed by Paolo Paruta in PARUTA 1703, 394-397.

⁹¹ The speech is also printed by Paolo Paruta in PARUTA 1703, 397-401.

⁹² About their doubts see also PUJEAU 2006a, 68-72.

The Venitians never ally themselves with the Turks in a military alliance, participating in common battle side by side, but they secure their situation with them through truce or peace. It is also very interesting for the Turks who are sure in this way not have this dangerous enemy at sea against them.

Conclusion

Part of the contemporary historians show in their books the Preveza campaign as the end of the Christian domination at sea.⁹³ The interests at stake were very divergent⁹⁴ and those different objectives have created a very complex situation in which curiously the Turks have very little part. The Christian writings show them practically as witnesses and not as actors.

If this campaign and its accounts offer a very good testimony of the strategical approach of the time, we have also appreciated different types of mentality. Those mentalities are representative of the changing time, they are made of personal ambition, sometimes dangerous for the Christendom, but often preoccupied by the common interest. This campaign has perhaps put also in evidence a change in the relationship between the East and the West. The religious dimension decreases dangerously in the minds of some of the most powerful men despite their epithet «roi très chrétien» for Francis I or Charles V son of the «Catholic Kings». The Turks are not yet considered as implacable enemies of the Christian faith, but practically only as an opposition force. Francis I seems to use them to liberate himself of the emperor menace,⁹⁵ and Charles V tries to lean on some of them to reinforce his domination on the Christendom. Thinking to separate the Turkish power (Barbarossa on one hand and Suleiman on the other), Doria and Charles V unconsciously play into the Ottomans' hands. The background of this very complex situation confirms that the Christian division is a great peril for the whole Christendom. The discords ruin the alliance of the Christians and more particularly in this campaign the disunity allows Barbarossa to escape safely instead of being caught by the Christians. So, the only hope to vanquish the powerful Turks is to reach the union. And yet the integrity of the Christian Republic –as the whole European people opposed to the Muslims mainly represented by the Turks– is significantly diminished. In this manner, the Protestants' action is destructive like in the fact of preparing campaigns against other Christians in place of the enemies of the Christian faith! Therefore, the Christian Republic⁹⁶ is not any longer exactly a reality but it is gradually becoming only an ideal. The Christian Republic seen as principle or concept has an unifying quality and it will continue to be efficient to convince of the necessity to go on crusade. So many texts⁹⁷ of the time use this argument to persuade the readers.

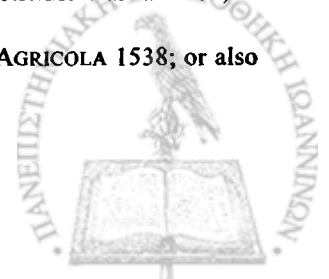
⁹³ After the Essek defeat of 1537 on dry land, the end of the christian landing domination. E.g. Paolo Giovio in the *Historiarum sui temporis*, GIOVIO 1553.

⁹⁴ Charles V wanted to get the universal monarchy, Venice would like to restore his empire and his sea power and maybe Doria, Capello or Grimani were looking for a personal glory.

⁹⁵ PUJEAU 2009b.

⁹⁶ Jacques Bainville dates the end of the *Christian Republic* when Francis I sent his ring to Suleiman in the evening of Pavia. The relationship between France and Turks is already sealed: «Cette alliance avec l'Infidèle, c'était cependant la fin de l'idée de chrétienté [...] la conception de la République chrétienne était abolie», in BAINVILLE 1924, 126.

⁹⁷ Among others: see PUCCIUS 1518; or ANONYMOUS 1518; or ERASME 1992, 955-974; or AGRICOLA 1538; or also GIOVIO 1608.

In this manner, the complex events of the Preveza campaign have also inspired different authors who have reflected about so many arguments in order to learn lessons from it. New unified enterprises will offer examples of the fulfilment of the project to defend the Christian Republic from its enemies. The concept of «Christian Republic» will have a long posterity, maybe in the guise of more modern definitions, and this still today in a certain way.

List of works cited

- AGRICOLA G., 1538, *De bello inferendo adversus Turcam suscipiendo*, Basel
- ANONYMOUS, 1518, *Ad Leonem Decimum pontificem opt. Max. et Christianos principes suasoria in Turcas*, unknown
- BAINVILLE J., 1924, *Histoire de France*, Paris
- BATKIN L.M., 1990, *Gli umanisti italiani stile di vita e di pensiero*, Rome
- BENZONI G. & ZANATO T. (Eds.), 1982, *Storici e politici veneti del Cinquecento e del Seicento*, Milan
- BESBELLI S., 1980, Ottoman naval superiority in the Mediterranean, *Revue internationale d'Histoire militaire* 46, 000-000
- BURCKHARDT J., 1906, *La civilisation en Italie au temps de la Renaissance*, I, Paris
- CAPELLONI L., 1565, *Vita del principe Andrea Doria*, Venice
- CARUSO C., 1999, *Ritratti degli uomini illustri*, Palermo
- CECCOLI P., 1999, *Papi o principi?*, Colognola ai Colli
- DELUMEAU J., 1994, *L'Italie de la Renaissance à la fin du XVIII siècle*, Paris
- ERASME, 1992, Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo, in: C. BLUM, A. GODIN, J.C. MARGOLIN & D. MENAGER (Eds.), *Erasme. Œuvres complètes*, Paris, 955-974
- FELDKAMP M.F., 1998, *La diplomazia pontificia*, Milan
- FRIGO D., 2001, Principe e capitano, pace e guerra: figure del «Politico» tra Cinque e Seicento, in: M. FANTONI (Ed.), *Il «Perfetto Capitano» Immagini e realtà (secoli XV-XVII)*, Rome, 273-304
- GAETA F., 1980, Storiografia, coscienza nazionale e politica culturale, in: G. ARNALDI & M. PASTORE (Eds.), *Storia della cultura veneta*, III, t. III, Venice, 565-641
- GALLOTTI E., 1970, Le gazavât de Hayreddin Barbarossa, *Studi magrebini*, III, Naples
- GARIN E., 1990, *L'homme de la Renaissance*, Paris
- GEROSA G., 1992, *Carlo V un sovrano per due mondi*, Milan
- GIOVIO P., 1551, *Elogia virorum bellica virtute illustrium*, Florence
- GIOVIO P., 1553, *Historiarum sui temporis*, Paris
- GIOVIO P., 1608, *Consiglio di Monsignor Giovio al modo di far l'impresa contra infideli, secondo le consulte fatte da Papa Leone Decimo*, Venice
- GIOVIO P., 1956, *Epistularum pars prior*, Rome
- GRAMMONT H., 1873, *Le R'azaouat est-il l'œuvre de Kheir-ed-Din?*, Villeneuve-sur-Lot
- HERMANN C., 2002, *La Renaissance (1470-1560)*, Nantes
- HITZEL F., 2001, *L'empire ottoman XV-XVIII*, Paris
- KONSTANTAKI A., SKANDALI M. & SYNESIOU H., 2001, *Nicopolis two walks, Preveza*
- KUPČIK I., 1981, *Cartes géographiques anciennes*, Paris
- LOREDAN L., 1509, *Ducale*, Biblioteca Correr, Cic. 975/II

- LYNCH J., 1992, *Los Austrias (1516-1598)*, Barcelona
- MOREL-FATIO A., 1913, *Historiographie de Charles Quint*, Paris
- BONAFFINI G. (Ed.), 1993, *La vita e la storia di Ariadeno Barbarossa*, Palermo
- OLIVIERI A., 1975, Vincenzo Capello, *Dizionario biografico degli Italiani XVIII*, 827-830
- PARUTA P., 1703, *Della historia vinetiana*, Venice
- POSTEL G., 1560, *De la Republique des Turcs*, Poitiers
- PRETO P., 1994, *I servizi segreti di Venezia*, Milan
- PUCCIUS A., 1518, *Sanctissimi Domini nostri Papae Leonis decim i[...] exhortatione*, Rome
- PUJEAU E., 2005, Bartolomeo Colleoni ou l'utilisation d'un mythe, *Studi Veneziani* 50, 41-68
- PUJEAU E., 2006a, *Paolo Giovio et la question turque*, Toulouse
- PUJEAU E., 2006b, La Préveza (1538) entre idéologie et histoire, *Studi Veneziani* 51, 155-204
- PUJEAU E., 2009a, Conseils pour l'entreprise contre les Infidèles ou le *modus operandi* de la croisade au XVIe siècle, in: *Les projets de croisade et leurs objectifs (XIIIe-XVIIe siècle)*, Toulouse (forthcoming)
- PUJEAU E., 2009b, Les Gascons et les croisades tardives, une illustration de la politique française vis-à-vis des Turcs, *Bulletin de la Société archéologique du Gers* 395, 62-81
- RANG S. & DENIS F., 1837, *Fondation de la Régence d'Alger. Histoire de Barberousse*, Paris
- SETTON K.M., 1984, *The Papacy and the Levant*, III, Philadelphia
- SIGONIO C., 1598, *Della vita et fatti di Andrea Doria Principe di Melfi*, Genoa
- TENENTI A., 1996, Il senso dello Stato, in: A. TENENTI & U. TUCCI (Eds.), *Storia di Venezia della origini alla caduta della Serenissima*, IV: *Il Rinascimento politica e cultura*, Rome, 311-344
- VAROTTI C., 1998, *Gloria e ambizione politica nel Rinascimento*, Milan
- ZANNINI A., 1996, L'impiego pubblico, in: A. TENENTI & U. TUCCI (Eds.), *Storia di Venezia della origini alla caduta della Serenissima*, IV: *Il Rinascimento politica e cultura*, Rome, 415-463
- ZILETTI F. (Ed.), 1581, *Delle lettere di Principi*, III, Venice
- ZIMMERMANN P., 1995, *Paolo Giovio. The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century*, Princeton

*Notes concerning the Battle of Preveza (1538)
according to the testimony of Ottoman chroniclers and
historians of 16th and 17th centuries and later times*

THE BATTLE OF PREVEZA, known also in Ottoman writings as the Gulf Battle or the Battle against the Venetians, is an important episode of the 5th Turkish-Venetian war that extended between 1537 and round about the Peace of 1540. At the same time, this naval combat has the reputation of the most glorious episode in the history of the naval wars by the Turks.

In its objective this article has in mind to explore some aspects of the Battle of Preveza according to the information reflected in the writings by the most important Ottoman chroniclers of the 16th and 17th centuries, as well as historians in centuries thereafter. Most importantly to examine the Turkish point of view as reflected in the texts regarding this naval battle and its relevance in the context and the dimension created by the conflict of power between Europe and the Ottoman world in order to consolidate naval power in the Mediterranean.

To the effect our reference point will be the information provided by the following writings on the subject:

- *Kitâb-ı Bahriye* or *The Book on Navigation* (Fig. 1), by Piri Reis (1465-1554)
- *Tevârih'i Âli Osman (Nişancı Mehmed Paşa Tarihi)* or *The History of Nishandji Mehmed Pasha* (Fig. 2), by Ramazanzade Nishandji Mehmed Pasha (?-1572)
- *Gazavât-ı Hayreddin Paşa* or *The Memories of Barbarossa Khayreddin Pasha* (Fig. 3), by Seyyid Murâdî
- *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn* or *The Description of the Stages on Campaign in the two Iraq's* (Fig. 4), by Nasuh Matrakchi
- *Tabakatü'l-Memâlik Fî Derecâtü'l-Mesâlik* or *The level of the Nations and the profession's career*, by Celalzâde Mustafa Pasha (1494-1567)
- *Peçevî Târihi* or *The History of Petchevi* (Fig. 5), by Petchevi Ibrahim Efendi (1574-1650)
- *Solakzâde Tarihi* or *The History of Solakzâde* (Fig. 6), by Mehmed Hemdemî Tchelebi (1590-1657)
- *Süleyman-nâme* or *Facts about Suleiman*, by Abdülaziz Karatchelebi-Zâde (1591-1658)
- *Tuhfetü'l-Kibar Fî Esfari'l-Bihar* or *A Present for Seniors concerning Naval Wars* (Fig. 7), by Kâtip Tchelebi (1608-1657)
- *Cihânnümâ* or *The Book of Jihannuma* (Figs. 8, 9), by Kâtip Tchelebi
- *Müneccimbaşı Târihi* or *The History of Müneccimbashi*, by Müneccimbashi Ahmed Dede (1631-1702)

- *Devlet-i Aliye-i Osmâniye Târihi* or *The History of the Ottoman State*, by Hayrullah Efendi (1820-1866)
- *Netâyic ül-Vukuât* or *The Consequences of the Events* (Fig. 10), by Mustafa Nuri Pasha (1824-1889)
- *Târih-i Devlet-i Osmâniye* or *History of the Ottoman State* (Fig. 11), by Abdurrahman Sheref Efendi (1853-1925)

Also, we will include the writings by Ali Riza Seyfi *Barbaros* or *Barbarossa* (1911); by Ahmet Hamit & Mustafâ Muhsin *Kurun-u Cedide and Asr-ı Hazırda Türkiye Tarihi* or *History of Turkey from Modern Times to present Century* (1926) and *Türklerin deniz muharebeleri* or *The naval wars of the Turks* by Fevzi (1932).

Ottoman geography on Preveza, the Mediterranean and the Adriatic

The development of the Turkish conquests of European, African and Asian territories in the juncture of the 15th-16th centuries, was parallel to the advancement in geographical knowledge and Ottoman cartography. In this context the writings by Seydi Ali Reis¹ (1498-1562) *Mirat' ül-Mamelik* on the geography of the Indian Ocean and the Gulf of Oman, the famous Atlas by Ali Macar Reis and the *Kitâb-ı Bahriye* by Admiral Piri Reis,² form three valuable sources to get to know the Ottoman Empire's territories geography in the 16th century. Likewise, the «Book of Travels» or *Seyahatnâme* by Evliya Tchelebi³ collects a series of observations and impressions of his trips in the Mediterranean in the 17th century.

The *Kitâb-ı Bahriye* by Piri Reis, written around 1521-1525, contains an interesting description of the port of Preveza and the surrounding areas. Also, it gives information on the majority of the ports and coasts in the Aegean and the Mediterranean, as well as ports in the Adriatic, Italy, France, Spain and North Africa.

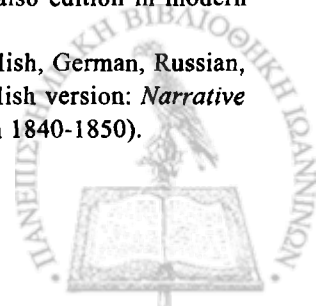
Piri Reis dedicates a chapter to the description of the Island and castle of Saint Maura and the coast of Preveza. On Saint Maura he recounts that «it is a Castle situated on a plain with bridges on both sides, which makes it resemble an island. The side between the castle and the island of Lefkada is like a strait. When the sea gets agitated, the waters rise and then you can see behind. In the middle there is a rocky outcrop called Plaka. The side that is between the

---

¹ Seydi Ali Reis, outstanding Commander in the Ottoman navy, also a scientist and a writer. In 1538 he participated in the battle of Preveza together with Grand Admiral Khayreddin Pasha, commanding the left flank of the fleet. See VAMBÉRY 1899.

² See edition of *Kitâb-ı Bahriye* or *Book of Navigation* by Bülent Arı, Ankara, 2002 (Translation from Ottoman Turkish to English available). Other edition in 4 volume of *Kitab-ı Bahriye* by Ertuğrul Zekai Ökte (Istanbul, 1988), with transcription from Ottoman Turkish by Vahit Çubuk and translation to modern Turkish and English included also. See also the Spanish edition of *Kitâb-ı Bahriye* or *Libro para Navegantes*, Madrid, 2007. Information in English regarding life and maps of Piri Reis is to be found in AFETINAN 1987; ÖZEN 1988. For this paper I have consulted the edition of *Kitâb-ı Bahriyye* with transcription to modern Turkish published in 1935 by the Turkish Historical Society and prepared by H. Alpagut, F. Kurtoglu and F. Pekol, and also edition in modern Turkish by Y. Senemoglu, Istanbul, 1973 (vol. I).

³ EVLIYA TCHELEBI 1983. About the *Seyahatnâme* a lot of translations can be found in English, German, Russian, French, Greek, Hungarian and Bulgarian. The most traditional is the J.V. Hammer's English version: *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the seventeenth Century* by Evliya Efendi (London 1840-1850).

castle and Rumelia is a strait apt for navigation. To pass from the castle to Rumelia there is a hanging bridge, which upon the passage of a ship, it is removed». ⁴ When he refers to Preveza and its surroundings his knowledge and capacity as an observer on the geography of the Adriatic comes out: «From Saint Maura to Preveza there are twelve miles. And from the Narda River's mouth to the city of Narda, which is in the interior, there are six miles. Preveza has a castle by the sea, facing the rise of the sun. The front of the castle faces the mouth of the sea of Narda which is like a lake with a few islands. One of them is called Karakonse and the other Vale. In Karakonse there is a church, in front of which ships from nearby areas anchor». ⁵ Piri Reis completes and enriches his geographical descriptions with a map of the area in which he includes the information with the most relevance for the sailors as in the case of Preveza (Figs. 12, 13).

Evliya Tchelebi refers to Preveza when he describes the Ports in the island of Cephalonia. He stresses the excellent conditions for ships from Porto Corsari, which is ten miles away from the port of Saint Maura (Agias Mavras). Also, notes that from Porto Corsari one can see easily the Ports of Saint Maura and Preveza, including the island of Lefkada and the coast of Anatolikos. Likewise, when he refers to the island and the port of Lefkada he mentions that the castle of Preveza is nine miles away, with northeasterly winds. He mentions that he followed these nine miles to get to Preveza, from where he continues his trip to Corfu. ⁶

In the 17th century the *Kitâb-ı Cihânnümâ* by Kâtip Tchelebi ⁷ breaths new life to Mediterranean and universal Ottoman cartography, been the most important work of geography after the *Kitâb-ı Bahriye*. Among the maps it contains, the one titled «The Mediterranean» describes in detail the Aegean coast, the Adriatic, Preveza and the Gulf of Narda. On the other hand, his book on *The naval wars*, ⁸ considered the first history of the Ottoman navy, gives valuable background on Preveza and details on the battle between Doria and Khayreddin Pasha, the most famous admirals of their time.

The political scene

During the period of 1526-1547 a confrontation between the two fronts takes place, The Emperor and the Pope, on one side, and the Ottomans, on the other. In this scenario Sultan Suleiman had to solve three problems: The Ottoman question in the East (Persia), the Ottoman question in the West (the Habsburgs, Italy and Venetia) and the Ottoman question in the Red Sea and the Indian Ocean. With the objective of solving the first problem an armed conflict against Persia starts (1533-1535) and commands personally his army against the Shah Tahmasp. Nasuh Matrakchi ⁹ in his book *Description of the stages of the campaign to the two Iraqs*

⁴ PIRI REIS 1973, 289.

⁵ PIRI REIS 1973, 290.

⁶ EVLIYA TCHELEBI 1983, 85 and 297.

⁷ KÂTIP TCHELEBI 1732. For further details see the recent bilingual edition by ÖZÜKAN 2008. For the Müteferrika edition of the *Kitâb-ı Cihânnümâ*, see SARICAOĞLU & YILMAZ 2009, 252-317.

⁸ KÂTIP TCHELEBI 1729. For the Müteferrika edition, see SARICAOĞLU & YILMAZ 2009, 192-205. See also last edition by BOSTAN 2008, with facsimile of original in Ottoman Turkish, transcription and translation to Modern Turkish and English.

⁹ NASUH MATRAKCHI 1976.

treats in detail the development of these campaigns against the safavid; also it describes the military camps and routs followed by the Sultan, which he illustrated with beautiful miniatures. From the information that he gives one can appreciate Suleiman's urgency to accelerate the consolidation of the Ottoman frontiers in the east and retake the fight against the Habsburgs on the west. Matrakchi presents these campaigns against the Shah Tahmasp as the prelude to the campaign of Apulia that reaches its zenith with the battle of Preveza.

From the perspective of the Ottoman question of the West the fight takes place on two fronts: The land front in Central Europe and the naval front in the Mediterranean. Concerning the first front, the establishment of the Holy League in 1538, as a result of the efforts displayed by Venice and the Pope, will bring about a series of discussions in the Imperial Ottoman Divan, concerning the region in which the fight would take place against the Habsburgs. Finally, and under complete secrecy, the decision to undertake a military offensive over Moldavia was made to exert pressure over Hungary (under the orbit of the Habsburgs). According to Petchevi,¹⁰ since Sultans Bayezid's time, «Moldavia was considered as the frontiers of the lands of Islam» and the Sultans as the legitimate protectors of the religion of Mohammed had the indeclinable duty to protect the borders reached by their religion. Müneccimbashi¹¹ adds that the expedition was maintained in the most complete secrecy and even when Suleiman left Edirne the army did not yet know the route to be followed.

On the other hand, the disintegrated Italy was not only the object of occupation by Spain, France and Austria, but also by the Ottomans. For Kâtip Tchelebi the conquest of «the land of Apulia had been made during the time of Sultan Mehmet the Conqueror with the expedition of Ahmed Gedik Pasha, been recovered a posteriori by Spain». To the effect, since 1480, the occupation of Italy «became one of the objectives, and one of the most important matters for the Ottoman State».¹² After Mehmet II had conquered Constantinople, the centre of the Roman Empire in the east, he always had the idea of conquering Rome. For this reason, after consolidating its sovereignty in the Balkans and the Aegean Sea in the year 1480 announced that the time to conquer Italy had come. And as a first step in this endeavor he sent a fleet over Rhodes and a second fleet over Valona, commanded by Gedik Ahmet Pasha who was able to conquer Otranto and a series of other fortresses during the month of July. But the sudden death of the Sultan the following spring, translated into internal political convulsion for the throne, with the lack of supplies and logistics, forced Gedik Ahmet Pasha to abandon the expedition.

Half a century later Suleiman the Magnificent decided to put again into practice the occupation of southern Italy project. This endeavour was extremely difficult since it implied to break three defensive fronts: First, the defensive front on the continent that constituted the Venetian castles along the Dalmatian coasts; second, the maritime defensive front that was formed by the powerful Venetian fleet; and thirdly, the defensive line formed by the scattered fortresses along the Italian coasts.

In one word, the dominion of the sea and a powerful navy were the *sine qua non* requisites for the conquest of the territories in the south of Italy. And in this sense, the naming of Barbarossa Khayreddin Pasha as Grand Admiral of the Turkish fleet can be considered as the first step by Sultan Suleiman towards the completion of this project.

¹⁰ PETCHEVI 1981, 149.

¹¹ MÜNECCIMBASHI AHMET DEDE 1981, 549.

¹² KÂTIP TCHELEBI 1980, 73.

During the year of 1536 Khayreddin Pasha spent his time «reorganizing and putting in order the Ottoman naval forces» and in September for the first time he went to the Mediterranean as Grand Admiral of the Turkish fleet formed by thirty ships. In this short campaign «he makes an attack on the coast of Apulia and conquers the fortress of Castile (Castilla)». ¹³

The following year, during the month of May, the Turkish fleet began the campaign on the Mediterranean with an extraordinary deployment of galleys and troops. Vizier Lütfi Pasha was named Commander in chief of the expedition forces and under his command «there was a navy of a hundred and thirty galleys and main galleys, which together with the other ships formed a total of two hundred and eighty ships, and were sent to the Mediterranean on the 12th of May 1537 under the command of Khayreddin Pasha. Until then a fleet of such a proportion had not left Ottoman territory for which a total of thirty thousand rowers were gathered». ¹⁴

Suleiman participated in person also, in front of an army of two hundred thousand soldiers that left Edirne on the 28th of June 1537 and arrived in Valona on the 24th of July. ¹⁵ According to Murâdî, ¹⁶ «the objective of the campaign and the wish of the Sultan were to conquer the Island of Corfu from the Venetians and the Spanish port of Otranto in southeastern Italy». According to the plan by Barbarossa Khayreddin Pasha they would occupy Brindisi, place where the Ottoman army waiting in Valona would integrate.

But the expedition suffered last minute modifications and Suleiman decided to concentrate all forces on the conquest of the Island of Corfu. ¹⁷ On this particular, Hayrullah Efendi ¹⁸ says that this endeavour did not fructify, due mainly to «the mediation the French concreted in favour of Venice». Finally, this situation and the closeness of the winter season persuaded the Sultan to continue with the siege of Corfu.

The Campaign of 1538 and Preveza

The 1538 campaign maintained the objectives of the operations that occurred in the summer of 1537. In this sense, Solakzâde ¹⁹ maintains that the sea campaign, directed that year by Khayreddin Pasha, was oriented to cause the most damage to Venetian interest, destroy their possessions in the Aegean and the Adriatic and create panic in the population which «fled to the mountains afraid of the warriors of Islam». In this way, the island of Androya (Andros), Istendere (Tenosi) and Serig (Cerigo) were conquered, also, a series of towns and fortresses on the island of Crete and Morea were attacked. ²⁰ These assaults produced great worries among the Christian states and in the Venetian Senate, that mobilized all its political and military power to regain all its lost possessions in the Aegean.

According to the testify by Petchevi, once it was secretly decided in the Divan that Sultan Suleiman was going to campaign against Moldavia, «they ordered to prepare a magnificent

¹³ KÂTIP TCHELEBI 1980, 72; CELÂLZÂDE MUSTAFA EFENDI 279 a-b.

¹⁴ KÂTIP TCHELEBI 1980, 73.

¹⁵ PETCHEVI 1866, 152.

¹⁶ MURAT TCHELEBI 91.

¹⁷ EYYÜBÎ. For Corfu expedition see verses from 410 to 431, pp. 89-93.

¹⁸ HAYRULLAH EFENDI 1972, 104.

¹⁹ SOLAKZÂDE 1297, 198.

²⁰ KARATCHELEBI-ZADE 1248, 133-134.

fleet for Grand Admiral Khayreddin Pasha in which 3,000 gunner Janissaries were commissioned», which hoisted the sails on the 7th of June 1538.²¹ Likewise, The Sultan, in order to have a bigger success in this «holy war against the infidels», commissioned in the fleet a group of commanders among which were the Sanjak of Kocaili, Ali Bey; of Teke, Hurrem Bey; of Sayda, also called Ali Bey and of Alâiye, Mustafa Bey, who had to accompany Khayreddin Pasha with «their troops and flags».²²

TABLE 1: *Route of operations conducted by the Ottoman fleet commanded by Khayreddin Pasha (summer of 1538)*

<i>Murâdî</i>	<i>Petchevi</i>	<i>Solakzâde</i>	<i>Kâtip Tchelebi</i>	<i>Müneccimbashi</i>
Istanbul	Istanbul	Istanbul	Istanbul	Istanbul
Gelibolu	07.06.1538	Androya	08.06.1538	Istendil
Limnos	Istendil	Istendere	Imroz, Işkatoz	Andira
Iskatoz	Andre	Serigo	Iskiri, Istendil	Yarko
Eskere	Siriko	Crete	Andere, Nakşa	Crete
Istihdin	Crete	Kandiye	Crete	Milotpomo
Andra	Kandiye	Milotermo	03.07.1538	Hanya
Crete	Misolomo	Hanya	Milopotamo	Apakorne
Kekre	Ayaro	Kerpe	Apakorne, Hanya	Iskladina
Istanpolya	Koto	Modon	15.07.1538	Istilo
Cephalonia	Istebid	Koron	Menolilo	Kerpe
Preveza	Iskalaya	Preveza	Resmo, Istiye	Moton
Gulf of Arta	Istilo	Gulf of Arta	Isklarya, Kerpe	Koron
	Rhodes		Illeki, Istantkôy	Preveza
	Istantkôy		Istantbolya	Gulf of Arta
	Preveza		Ağrıboz, Moton	
	Gulf of Arta		Cephalonia	
			Preveza	
			Gulf of Arta	

Information on the movements of the allied fleet

The first information that Khayreddin Pasha had on the allied fleet came from the Turkish agents living in Valona, who by the middle of August had reported the attack on Preveza by Admiral Grimani, commander of the Papal fleet. In line with Petchevi's account a Venetian General commanding 83 ships tried to take over the Castle of Preveza landing troops and cannons and starting intense artillery fire from the trenches (Fig. 14). The attack was rejected by Hussein Shah, the Sanjak of Karlili, who gathered troops in the area and «started a counter attack that forced the infidels to withdraw and return to their ship».²³ The news on the victory were communicated to the Sultan as he was crossing the river Prut, thanks to a bridge ordered

²¹ PETCHEVI 1866, 155.

²² PETCHEVI 1866, 155.

²³ PETCHEVI 1866, 152.

to be constructed by the Grand Vizier Lütfi Pasha.²⁴ The correct defense by Hussein Shah, that forced Grimani to withdraw to Corfu, allowed Khayreddin Pasha to continue his operations in the Aegean attacking Venetian possessions.

Subsequently, while Khayreddin Pasha set about the conquest of the island of Istanpolya –area in which Venice had the control of 25 islands, 12 of which passed under the Sultan's ownership during these operations– he received news about the movements of the Christian fleet.²⁵ These reports on the fleet showed that the «centre of the operations would be the island of Corfu and that their objective was the total destruction of the Turkish fleet».²⁶

Also, the Sultan's agents had been informed that «the fleet was formed by several ships from Spain, Venice and the Papacy and that they were preparing to land in the Gulf of Preveza».²⁷ In Istantköy new reports directed to the Grand Admiral were stressing that the infidel fleet had a big quantity of warships. Upon arrival to the island of Negroponte the news showed that the attack on Preveza was imminent, therefore he decided to send a fleet of 20 galleys commanded by Turgut Reis on a reconnaissance mission, with the aim of learning the position and forces of the allied navy.

Immediately afterwards, Khayreddin himself went to the area with a fleet. On his part, Doria having learned that Khayreddin sailed towards Preveza he lifted the blockade on the port and set sail towards the island of Corfu.

In Modon Khayreddin is informed that the Christian fleet, having gained knowledge of the advance of the Turkish fleet, had abandoned Preveza towards the island of Corfu. Celälzâde reveals that «in order to confirm the information he sent four reconnaissance fast ships to the area of Messina and Apulia with the aim of making a general reconnaissance and gathering information on the proportions and position of the allied navy».²⁸

These ships gathered information on the allied fleet in the proximities of Apulia, reported to the Grand Admiral Khayreddin Pasha that it composed of 55 large ships and 90 smaller ships and that the commander in chief was Admiral Andrea Doria. The capture by this Turkish fleet of a vessel, fallen behind from Doria's armada, and a cargo ship travelling on course towards Corfu, also provided valuable information to the crew. The information was immediately passed to Khayreddin Pasha. Among the information received, one was mentioning that ships from the Pope and Spain had joined the Venetian fleet and that they were shortly preparing an assault against the forces of Khayreddin Pasha. There was also talk on the signing of an armistice between the King of Spain and France for a period of 10 years with the purpose of attacking the Ottoman territories and navy. Finally, the report of the crew showed that a big number of horses had been loaded on the ships, which were to be utilized after disembarking to facilitate the advance of the troops to the interior of the conquered territories.²⁹

With the collected information Khayreddin Pasha evaluated the situation and came to the conclusion that Doria's target was to take and occupy the port and area of Preveza. If that came into effect it would mean a serious Ottoman strategic loss to the control of the Adriatic. In his *Memories* he says that «the objective of King Charles V, Venice and the Pope's fleet was to conquer the Mediterranean and disperse Ottoman power from some territories». Also, he adds

²⁴ SOLAKZÂDE 1297, 196.

²⁵ KARATCHELEBI-ZADE 1248, 134.

²⁶ CELÂLZÂDE MUSTAFA EFENDI f. 307b-308a.

²⁷ MURAT TÇHELEBI 204.

²⁸ CELÂLZÂDE MUSTAFA EFENDI f. 321 a.

²⁹ CELÂLZÂDE MUSTAFA EFENDI f. 321 a-b.

«the infidel sovereign had even decided which Turkish territories were to be given to such and such Monarchs, that is they had done in theory the partition of the lands of our Sultan».³⁰

Composition of the fleets

Among the Ottoman historians referring to the composition of the fleets that took part in the battle of Preveza, the numbers have notable differences. On the other hand, historians like Solakzâde or Nishandji Mehmed Pasha³¹ do not give any numbers of the fleets (Figs. 15, 16). For Mûneccimbashi the allied fleet had a total of 300 ships that corresponded to 52 vessels of Andrea Doria, 80 of Venice, 30 of the Pope, 10 of Malta and 128 of Spain and Portugal.³² On his part Murâdî says that the armada commanded by Doria was formed by Spain, Venice, Genoa, the Papacy, Florence, and Malta and that it was over 600 barges: 308 warships, 120 big galleys and more than 170 transport units.³³

In his *Memories* Khayreddin recounts with astonishment the dimensions of the armada directed by Andrea Doria, emphasizing that in all his life «he had not heard or seen a fleet of the proportions gathered by King Juan Carlos, and neither had read anything similar in history books». On the forces that formed Doria's armada he adds the following: «The enemy had more than 600 ships, from which 308 were warships and 120 bigger type galleons. Together with the galley-slaves they had loaded 60,000 soldiers and in some ships there were more than 2,000 men. They floated on the sea like a floating castle, though their movements were made with extreme slowness».³⁴

According to Khayreddin, a powerful but politically divided fleet, a factor that among the commanders was not generating the coordination that success requires.

In relation to his own forces he says: «I had 122 galleys and not one transport ship. I did not need them because you do not need auxiliary ships for combat on open sea. In addition I had 20,000 soldiers and gunners as galley-slaves».³⁵

To resume it, according to the *Memories of Khayreddin* the forces from both sides, including the galley-slaves easily reached 120,000 people, that until then, «never had so many people been seen fight at sea».³⁶

Kâtîp Tchelebi gives more or less similar numbers to those of Murâdî: Andrea Doria, 52 galleys and 1 galleon; Venice, 70 galleys and 10 carracas; Papacy, 30 galleys; Portugal, 10 galleys; also 140 barges, 300 ships of different kinds; and plus series of volunteer ships. A total of 613 ships against 122 galleys which were the «Islam's fleet».³⁷

³⁰ MURAT TCHELEBI 95.

³¹ NISHANDJI MEHMED PASHA 1874.

³² MÛNECCIMBASHI AHMET DEDE 1981, 552.

³³ MURAT TCHELEBI 92.

³⁴ MURAT TCHELEBI 92-93.

³⁵ MURAT TCHELEBI 93.

³⁶ MURAT TCHELEBI 92-93.

³⁷ KÂTIP TCHELEBI 1980, 73. It is evident that number of the Allied fleet forces have been exaggerated. Western sources talk of a force approximately 250 ships maximum: 36 Papal galleys and 80 from Spain, 10 ships from Malta, 60 from Genoa and 50 from Portugal. See BELACHEMI 1997, 275; BRADFORD 1969.

TABLE 2: *Turkish and allied forces according to the historians*

Historian	Turkish forces		Allied forces	
	Ship	Soldier	Ship	Soldier
Seyyid Murâdî ³⁸	122	20,000	600	60,000
	122	–	400	–
Celâlzâde Mustafa Pasha	122	–	–	–
Petchevi Ibrahim	300	–	+300	–
Solakzâde Mehmed Hendemî	–	–	–	–
Nishandji Mehmed Pasha	–	–	–	–
Mustafa Kâtip Tchelebi	122	–	613	–
Munecimbashi Ahmed Dede	–	–	300	–
Hayrullah Efendi	120	–	600	–
Mustafa Nuri Pasha	150	–	400	–
Abdurrahman Sheref Efendi	120	–	–	–

Aspects of the superiority and inferiority of the fleets

In the prose version of the *Memories of Khayreddin*, an important analysis is found on the advantages and disadvantages of both fleets. For Khayreddin the Ottoman superiority lay in that the Grand Admiral could command all the flanks in his fleet, by which any of his orders could be obeyed almost immediately, even by the most far apart galley. According to Admiral Khayreddin, in the enemy fleet the situation was completely different: «Doria had no control over his vessels; he did not even control their flanks. In truth the enemy fleet was composed of vessels of different nationalities that spoke a diversity of languages and envied each other. The Grand Admiral of Venice Vicenti Capello, and the Commander of the Pope's fleet Marco Grimani hated Doria».³⁹

Another thing that made the Ottoman fleet superior was its artillery, with better range cannons than that of the enemy. For this reason, Admiral Khayreddin maintained its fleet at a prudent and reasonable range from the enemy: «While our gun fire hit the enemy's galley masts, theirs would fall a few metres from our galleys and the infidel commanders would fly into rage because of this».⁴⁰

A third advantage that the Turkish navy had was the fact that it owned ships with a bigger capacity to move and maneuver: «Our galleys would move faster than the enemy's, been able to reach and abandon a position easily and fire on the infidel ships from any range».⁴¹

In fourth place, the light uniform and military equipments of the Turkish sailors was an-

³⁸ Multiple versions in prose and verse of the *Memories of Barbarossa* can be found in Libraries of Istanbul. All of them are based on manuscripts in verse found in the Library Revan Köşkü of the Topkapı Palace (numbers 1291, 1292 and 1099) and on manuscripts in prose of the Library of the University of Istanbul, Turkish manuscripts section (numbers 94, 2459, 2490 and 2636). Respecting to the fleets' ship number, in the version in prose by Öztuna (ÖZTUNA 1989) we can find a force of 600 ships, but in version in verse by A. Şimşirgil (see ŞİMŞİRGİL 2003) the number for the Turkish fleet is cited as 400 ships, with a difference of 200 hundred vessels.

³⁹ MURAT TCHELEBI 94.

⁴⁰ MURAT TCHELEBI 94.

⁴¹ MURAT TCHELEBI 94.

other element of superiority in combat: «Instead the knights and infidel warriors were covered by an armor that before they could lift an arm were eliminated by ours». Finally, Admiral Khayreddin points out that his biggest superiority laid in his strength and the power of his faith and the fact that they were subjects of Suleiman «The Universal Sultan». According to what we have said for Khayreddin Barbarossa, the superiority of $\frac{1}{3}$ even of $\frac{1}{4}$ of the enemy's fleet could not avoid a victory, if the mentioned elements of superiority combined with the good command of the ships.⁴²

Sequence and development of the sea battle

In conformity with the information given by the chroniclers and historians, to the development of the facts that conducted to the battle, the following stages can be differentiated:

Monday the 23rd of September Khayreddin Pasha arrives with the Ottoman fleet to the port of Preveza and anchors in the Gulf of Arta, with the intention of waiting for the enemy squadron. Müneccimbashi says that Khayreddin informed Sultan Suleiman about the situation while he was in the area of Isakchi, on his way back from the Moldavian campaign, with the intention of asking for reinforcements.⁴³

The next day, Admiral Khayreddin gathers the War Council. The Commanders Turgut and Salih propose to stay in the gulf in a defensive position and follow the movements of the allied fleet: «Even the most courageous like Turgut, and most intelligent such as Salih were of the opinion that they should stay in the gulf until the Christian fleet would clear the area».⁴⁴

On his part Khayreddin Barbarossa and the other commanders were of the opinion of going to battle in the open sea using the advantage they had of having vessels with better mobility and cannons with longer range.

After long discussions Khayreddin's position prevailed and orders were given to start preparations to attack the Christian fleet on the first favourable chance.

According to Murâdî for Khayreddin Pasha, in spite of the disadvantages of his fleet, to go to battle was a matter of personal honor and prestige in the face of Admiral Doria and, on the other hand, also a matter of state because he could not leave the coasts and territories of the Sultan abandoned to a Crusaders' fleet and cause the loss of credit to the Ottoman state and Islam.⁴⁵

On Wednesday 25th of September the allied fleet arrived. According to Müneccimbashi, Andrea Doria anchored his fleet 2 miles from Preveza and «ordered the preparations for the troops landing». This maneuver was spoiled by Khayreddin Pasha who, the day before, had deployed the infantry and the artillery on the coast of Preveza and Actium: «When the infidels jumped on land at midnight the Muslims opened fire on them, by which they were forced to abandon the coast».⁴⁶

Before this surprise-attack Doria turns down the operation to land troops in Preveza and decides to conduct an attack with artillery on the fortress. Kâtip Tchelebi points out that «the

⁴² MURAT TCHELEBI 94-95.

⁴³ MÜNECCIMBASHI AHMET DEDE 1981, 551.

⁴⁴ MURAT TCHELEBI 93.

⁴⁵ MURAT TCHELEBI 95.

⁴⁶ MÜNECCIMBASHI AHMET DEDE 1981, 552.

Commanders Turguttcha Bey, Guzelce Mehmet, el Murat Agha and other vessels abandoned the Gulf and were able to move back the attacking fleet». ⁴⁷

According to Murâdî this maneuver was directed personally by Grand Admiral Khayreddin Pasha who left the Gulf followed by Turgut Bey's fleet. The event was a real surprise for Doria who thought that the Turks would stay in the gulf and not go to battle in the open sea due to the superiority of his fleet: «That day he did not take battle position and moved, on a northeast position, away». ⁴⁸

This event, which probably happened on Thursday the 26th of September, is related by Kâtip Tchelevi in the following manner: «A fleet of galleys arrived to the mouth of the Preveza Strait and began to fire their cannons against the ships of Islam as a provocation. Khayreddin orders to play the war kettledrums and display the flags». ⁴⁹ He then leaves unexpectedly from the Gulf of Arta and anchors six miles from the port to unite with his fleet: «The 122 ships started an advance and fired simultaneously their three cannon pieces, by which it seemed there was thunder in the sky, spreading fear among the infidels». The closeness of dusk makes Doria abort the start of combat and orders his fleet «to set sail to the island of Corfu».

On his part, Khayreddin returns to his positions at the mouth of the Gulf of Arta in front of Preveza. Kâtip Tchelebi adds also that, that night Khayreddin «saw in his dreams that he was fishing a thousand fish near the port, by which at midnight he got up and went to the place with his fleet». ⁵⁰ On the other hand, Petchevi adds that while Doria had anchored his ship ten miles from Preveza, Khayreddin Pasha had his seven miles from the port, «but because of the arrival of the night it was necessary to wait till the next day for the battle». ⁵¹

Doria and his Commanders took advantage of the situation to «lift the anchor and escape quietly». Solakzâde and Petchevi recount that Dorias' maneuver was immediately informed to the Captain Pasha who started a persecution of the allied fleet «even though no traces of it could be found».

There is a discrepancy between the chroniclers about the date of the Grand Battle. For Petchevi and Mûneccimbashi the battle took place on the 27th of September, on the other hand for Murâdî and Solakzâde the Grand Battle took place on Saturday the 28th.

For Murâdî the encounter between both fleets took place in the morning of Saturday: «Upon arrival to Bahshilar the lookout posts informed that at the height of Saint Maura and Incir one could see the centre pole of the enemy ships. On the face of this everyone, simultaneously, turned their rudder in that direction». ⁵² They then took a combat position forming the shape of a crescent (see Diagram 1).

At the start of the battle there was a strong wind from the south that made difficult the movement of the Turkish galleys: «The wind favoured the infidels and among the warriors of Islam there was fear, because the galleys could not withstand the galleons». In view of the seriousness of the situation, in which the Ottoman fleet found itself, due to the adverse conditions, Khayreddin Pasha resorts to the divine Providence: «And on both sides of the ship they lowered down to the sea, two verses of the sacred Koran, asking for mercy from Almighty

⁴⁷ KÂTIP TCHELEBI 1980, 82.

⁴⁸ MURAT TCHELEBI 93.

⁴⁹ KÂTIP TCHELEBI 1980, 83.

⁵⁰ KÂTIP TCHELEBI 1980, 83.

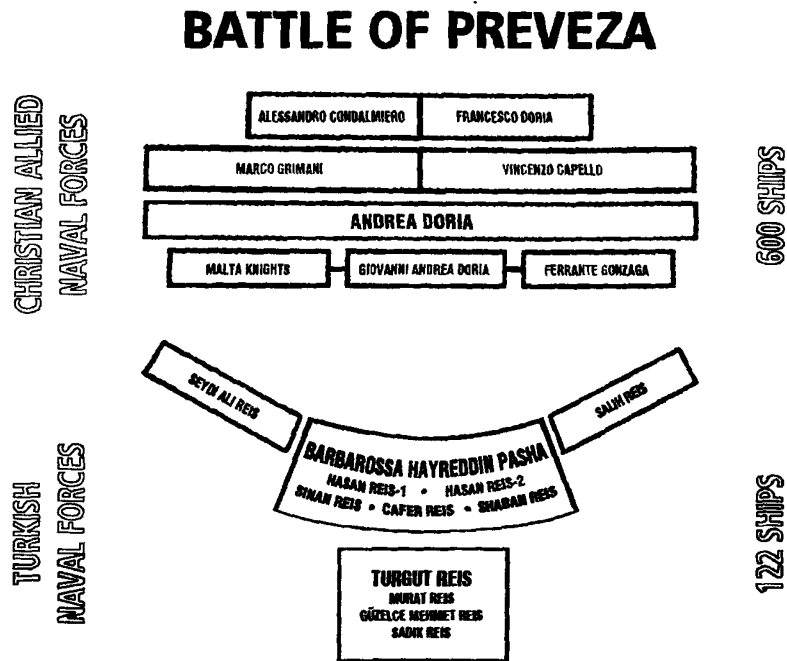
⁵¹ PETCHEVI 1866, 156.

⁵² MURAT TCHELEBI 93-94.

God». The wind began to abate and then it changed direction, by which «the galleons were hindered of all mobility». This was Doria's end, Murâdî points out: «Up to this point Doria ordered the movement and maneuvering of his fleet according to the movements and maneuvering of Khayreddin Pasha's ships, because of this he was stripped of all initiative and his fleet dispersed in all directions».⁵³

DIAGRAM 1: *Position of the Turkish and Christian Naval Forces according Memories of Barbarossa Hayreddin Pasha*

POSITION OF THE TURKISH AND CHRISTIAN NAVAL FORCES ACCORDING MEMORIES OF BARBAROSSA HAYREDDIN PASHA

Murâdî recounts that the battle lasted five hours (from 10 in the morning until approximately 3 in the afternoon), at which Admiral Doria ordered the general withdrawal of his forces. In Murâdî's text, Doria's withdrawal is told by Khayreddin Pasha as follows: «Since it was already getting darker Doria ordered the lanterns from all his ships be put out. For a fleet this order is a dishonour and a fatality, but Doria took advantage of the darkness and escaped, except from our hands at least half of his gigantic armada, because the other half went to the bottom of the sea».⁵⁴ On the other hand Hayrullah Efendi said that the battle lasted nine hours.

In relation to the losses, the following text cited by Fevzi, belonging to Kastamonulu Hasan Efendi, gives us a general view of the situation: «Ours took 15 vessels from the infidel fleet, plus 8 barges in the sense of empty galleys, from which seven were sank. The frigates and boats gathered the crew, but many of the infidel drowned. Also, nine galleys were taken from the infidels that were incorporated to Khayreddin Pasha's fleet. Seven of them had been

⁵³ MURAT TCHELEBI 95.

⁵⁴ MURAT TCHELEBI 95.

taken in boarding attacks and in the end two were abandoned. At the same time, twelve frigates were captured from the infidels that were added to Khayreddin Pasha's fleet of frigates. Even though many escaped, more than 29 ships were captured amongs the galleys, galliots and frigates and took 2,775 prisoners».⁵⁵

According to Mustafa Nuri Pasha, «the battle ended with the total victory of the Ottoman fleet who took 100 galleys and some 50 galleons».⁵⁶

Ali Riza Seyfi adds that «the allied fleet had a loss of 130 warships».⁵⁷ On the Ottoman side, the general opinion was that there were almost no losses and Murâdî registered the losses limiting himself only to «a few galleys that sank» during the combat.

The victory news are given to the Sultan

Immediately after the battle, Khayreddin Pasha sends his son Hasan Bey with the good news dispatch to Sultan Suleiman. Seventeen days later –the 14th of October– Hasan Bey arrives at Yanbolu in Edirne, where he meets Suleiman, who had newly arrived from Moldavia, territories that had been the objective of his Eighth Imperial Expedition.

According to Murâdî the Sultan had called an extraordinary meeting of the Divan in view of the memorable news: «Hasan appeared before him and kissed his hand. Then, the report on the victory was read which everyone received standing». Subsequently, Suleiman «ordered that in all his territories, in which the sun never sets, festivities were to be made in order to celebrate this great victory».⁵⁸ For Petchevi this victory «brought infinite happiness to all the Islamic world».⁵⁹

Final considerations

According to Mustafa Nuri Pasha, the Turkish victory in Preveza «forced the Venetians to negotiate peace with the Ottomans, agreeing to pay a compensation amounting 300,000 ducat, plus 8,000 ducats annually in taxes».⁶⁰

For Abdurrahman Sheref Efendi the result of the battle was the change it brought in the control of the sea: «Andrea Doria must have left his rival, in his own right and with the acquired right that he had, as sovereign of the Mediterranean».⁶¹

We can see a more or less similar perspective with Fevzi for whom the Preveza victory strengthened the idea that it would be almost impossible to defeat the Turks at sea, ensuring that the dominance of the Mediterranean stayed for a long time in the hands of the Ottomans. In this same line, Hamit & Muhsin (Fig. 17) pointed out that the victory of Preveza allowed

⁵⁵ FEVZI 1932, 316.

⁵⁶ MUSTAFA NURI PASHA 1294, 99.

⁵⁷ ALI RIZA SEYFI 1911, 155.

⁵⁸ MURAT TCHELEBI 96.

⁵⁹ PETCHEVI 1866, 157.

⁶⁰ MUSTAFA NURI PASHA 1294, 99.

⁶¹ ABDURRAHMAN SHEREF EFENDI 1315.

the Turks to maintain the control of the Mediterranean «for at least half a century».⁶²

Unlikely, for Solakzâde the battle of Preveza is described as a victory sent to the Ottomans by God. In Murâdî and Kâtip Tchelebi one can appreciate a distinct participation of the divine Providence in favor of the forces of Islam.

Nishandji Mehmed Pasha mentions that Preveza was one of the most violent and longest combats fought by «Khayreddin Pasha and the Frank Admiral Andrea Doria that lost a big quantity of ships».⁶³

Müneccimbashi stresses that Doria's vengeance after the defeat in Preveza, was to take the fortress of Castelnuovo where he ordered the whole population to be killed by the sword.⁶⁴ For Murâdî, on his part, the intention by King Carlos to take Tunisia in 1541 was more than anything a move to take revenge for the defeat in Preveza and recover his honour.⁶⁵

Finally, on the data analyzed in the texts, one can comment concerning the battle of Preveza, that even though it was an important battle for the Ottomans, it did not greatly contribute to the Sultan's projects for the occupation of south of Italy in the summer of 1537 and 1538. One can see that after the Battle of Preveza this project was completely and definitely abandoned by Suleiman's successors.

List of works cited

- ABDURRAHMAN SHEREF EFENDI, 1315, *Târih-i Devlet-i Osmâniye* [*The History of the Ottoman State*], vol. I, Istanbul. Turkish Historical Society Library of Ankara, No. A.2753/1-2 and A.1091/1-2 [Transcription to modern Turkish by Demir A. & Kafkas M., 1995, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Izmir]
- AFETINAN A., 1987, *The Life and Works of Piri Reis*, Ankara
- ALI RIZA SEYFI, 1911, *Barbaros*, İstanbul [Transcription and translation to modern Turkish by Y. Yiğit, 2006, *Barbaros Hayreddin Paşa*, İstanbul]
- BATUR S., 1999, *Ülkelerin Aynası (The Mirror of the Nations)*, İstanbul
- BELACHEMI J.L., 1997, *Barbaros Kardesler*, İstanbul
- BOSTAN I., 2008, *Tuhfetü'l- Kibar Fî Esfari'l Bihar - Deniz Seferleri Hakkında Büyüklere Armağan*, Ankara
- BRADFORD E., 1969, *The Sultan's Admiral. The Life of Barbarossa*, London [Turkish version: *Sultanın Amirali Barbaros Hayrettin*, İstanbul, 1970 (Translation by Zehra Ağralı)]
- CELÂLZÂDE MUSTAFA EFENDI, *Tabakâtü'l- Memâlik ve Derecâtü'l Mesâlik*, University of İstanbul Library, Turkish Manuscript Section, No. 5597
- EVLİYA TCHELEBI, 1983, *Seyahatnâme (Akdeniz Adaları ve Girit Fethi)* [*The conquest of the Mediterranean Islands and Crete*], edition in modern Turkish by I. Parmaksızoğlu, Ankara
- EYYÛBÎ, 1991, *Risâle-i Padişâh-nâme* [*Facts about the Sultan*], İstanbul Süleymaniye Library, No. 2422 [Transcription and translation to modern Turkish by M. Akkuş, *Menakıb-ı Sultan Süleyman*, Ankara]

⁶² HAMIT & MUHSIN 1926, 102.

⁶³ NISHANDJI MEHMED PASHA 1874, 266.

⁶⁴ MÜNECCIMBASHI AHMET DEDE 1981, 553.

⁶⁵ MURAT TCHELEBI 96.

- FEVZI, 1932, *Türklerin Deniz Muharebeleri* [The naval wars of the Turks], Istanbul
- HAMIT A. & MUHSIN M., 1926, *Kurun-ı Cedide ve Asr-ı Hazırda Türkiye Tarihi* [History of Turkey from Modern Times to present Century], Istanbul
- HAYRULLAH EFENDİ, 1972, *Osmanlı Devleti Tarihi* [History of the Ottoman State], Istanbul
- KARATCHELEBI-ZADE A., 1248, *Süleyman-nâme* [Facts about Suleiman], Bulak
- KÂTİP TCHELEBİ, 1729, *Tuhfetü'l- Kibar Fî Esfari'l Bihar* [A Present for Seniors concerning Naval Wars], Kostantiniyye [Transcription to modern Turkish by O.Ş. Gökyay, 1980, *Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan*, vol. I, Istanbul]
- KÂTİP TCHELEBİ, 1732, *Kitâb-ı Cihânuma*, Istanbul
- MURAT TCHELEBİ (SEYYİD MURÂDÎ), *Gazavât-ı Hayreddin Pasha* [The Memories of Barbarossa Hayreddin Pasha], manuscript copied in 1781 [Transcription and translation to modern Turkish by Y. Öztuna, 1989, *Barbaros Hayreddin Paşa'nın Hatıraları*, Istanbul]
- MUSTAFA NURI PASHA, 1294, *Netâyic ül-Vukuât* [The Consequences of the Events], Istanbul. Turkish Historical Society Library, No. A.III.1321, Ankara [Transcription to modern Turkish by N. Çağatay, 1992, *Netâyic ül-Vukuât Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Ankara]
- MÜNECCİMBASHI AHMET DEDE, 1981, *Müneccimbaşı Tarihi* [The History of Müneccimbashi], İstanbul
- NASUH MATRAKCHI, 1976, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn* [The Description of the Stages on Campaign in the two Iraks], edition prepared by H. Gazi Yurdayın, Ankara
- NISHANDJI MEHMED PASHA, 1874, *Nişancı Mehmet Paşa Târihi* [The History of Nishandji Mehmed Pasha], Istanbul
- ÖZEN M.E., 1988, *Pirî Reis and his Charts*, Istanbul
- ÖZTUNA Y., 1989, *Barbaros Hayrettin Paşa'nın Hatıraları* [Memories of Khayreddin Barbarossa Pasha], Istanbul
- ÖZÜKAN B., 2008, *Kitâb-ı Cihânnümâ, 360 yıllık bir öykü. The Book of Cihânuma, A 360 year old Story*, Istanbul
- PETCHEVİ, 1866, *Târih-i Peçevi* [The History of Petchevi], Istanbul [Transcription to modern Turkish by B. Baykal, 1981, *Peçevi Tarihi*, Ankara]
- PIRÎ REİS, 2002, *Kitâb-ı Bahriye* [Book of Navigation], ed. by Bülent Arı, Ankara
- SARICAOĞLU F. & YILMAZ C., 2009, *Basmacı İbrahim Efendi and the Müteferrika Press*, Istanbul
- SOLAKZÂDE, 1297, *Tarih-i Solakzâde* [The History of Solakzâde], Istanbul. Turkish Historical Society Library, No. A.II.1099, Ankara [Transcription to modern Turkish by V. Çabuk, 1989, *Solakzâde Tarihi*, Ankara]
- ŞİMŞİRGİL A., 2003, *Kaptan Paşa'nın Seyir Defteri* [Navigation Book of the Grand Admiral], Istanbul
- VAMBÉRY A., 1899, *The travels and adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis*, London

Figures

FIGURE 1: First page of the edition in Ottoman Turkish of the «Kitâb-i-Bahriye» or «The Book of Navigation» by Piri Reis, written between 1521 and 1525

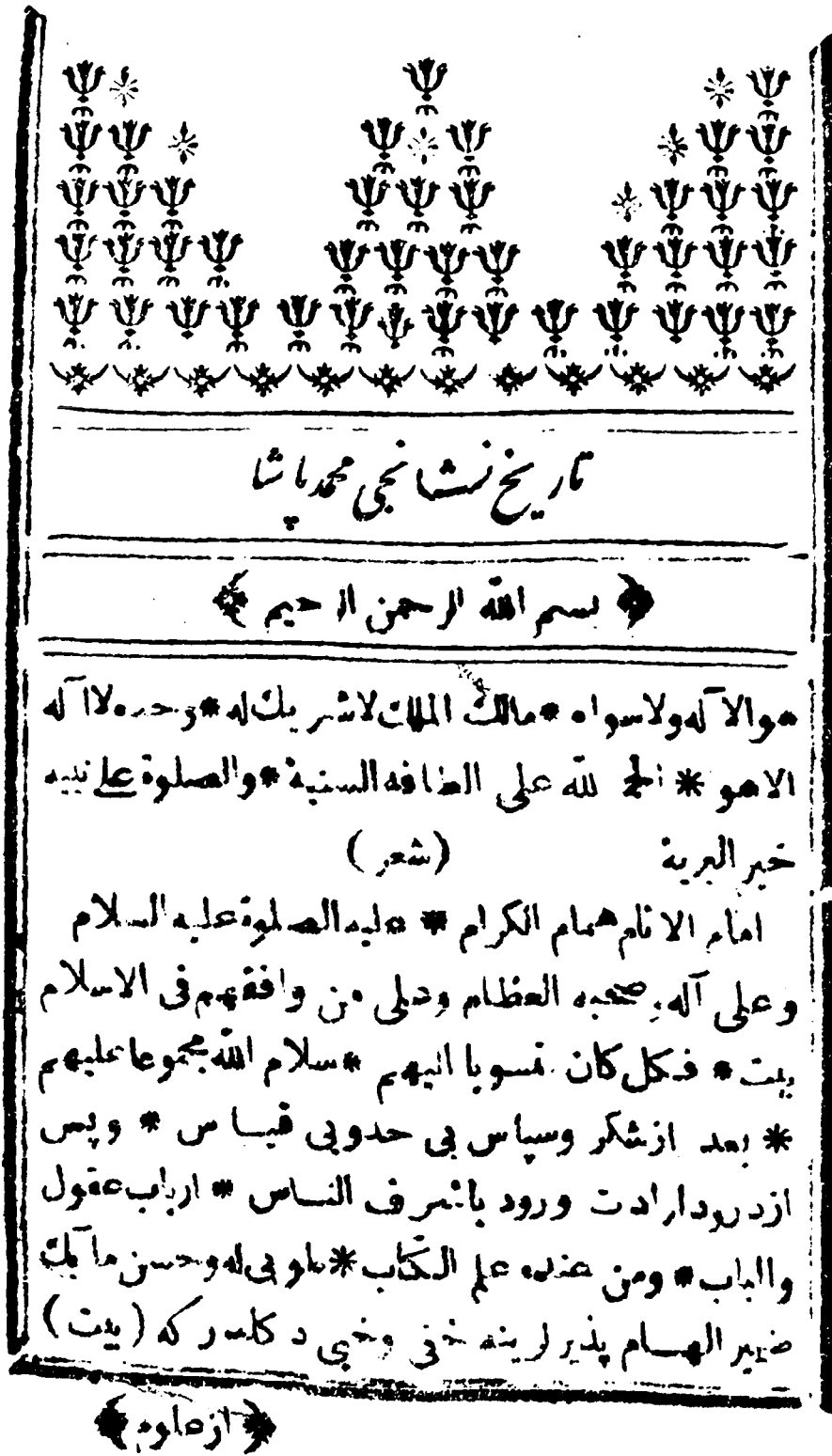

FIGURE 2: First page of the edition in Ottoman Turkish of the «Nişancı Memhet Paşa Târîhi» or «The History of Nishandji Mehmed Pasha» by Nishandji Mehmed Pasha, Istanbul, 1874

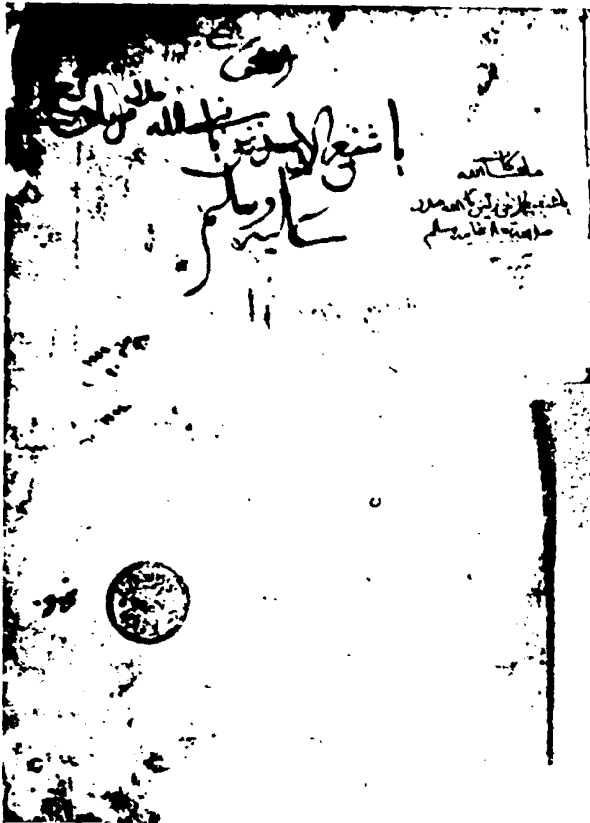

FIGURE 3: The «Gazavât-i Hayreddin Pasha» or «The Memories of Barbarossa Hayreddin Pasha» written by Seyyid Murâdî (Murâd Tchelebi). First page of manuscript copied in 1781

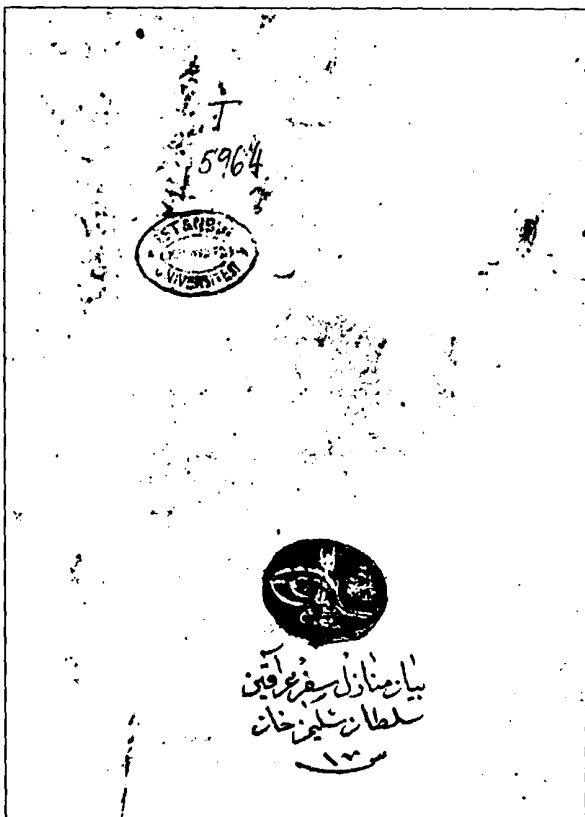

FIGURE 4: Cover page of the «Beyan-i Menazil-i Sefer-i Irakeyn» or «The Description of the Stages on Campaign in the two Iraqs» by Nasuhü's-Silahi (Matrakchi)

تاریخ پتچوی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حمدار ب جلیل من عبد ذیل وسلاما علی حبیب فائق من محب
سادق وعلی صحبه وآله المهندین بنور جماله (اما بعد) خلان
صفا واخوان باوقایه خفی وپوشیده اولیه که چون دیار من دیار
انگروس صانه الله تعالی عن الاعادی المفسدر فتوحاتی
قریب العهد اولفله اکثر زمانده کیفیت فتوحاتدن وحر حوم
ومفقوره سلطان سلیمان خان غازی رحمة الله تعالی علیه
غزواتندن بحث وکلام واقع اولور خاطر قاتره خطوطر ابتدیه
باوجود قلت بضاعت وعدم استطاعت بعض توار بخندن
وثقه دن مسموع اولتری یاد داشت اولق ایچون نیت ونهریر
ایلم واکر چه چون زنده درویشان صد باره دن دوخته
وچون دلق ازرق پوشان هر رنگ ایه آمیخته یعنی میران
عقلاده سنجیده اولان تواریح فضلا دن دز دیده ایه دخی
هر جو و ما مولدر که منظوری اولان اصحاب دولت دامن عفو ایه
سنور و پویاده سبزه معنور پیوره (ع) من معز هککه کار من

FIGURE 5: First page of the edition in Ottoman Turkish of the «Peçevî Târihi» or «The History of Petchevi» by Petchevi Ibrahim Efendi, Istanbul, 1866

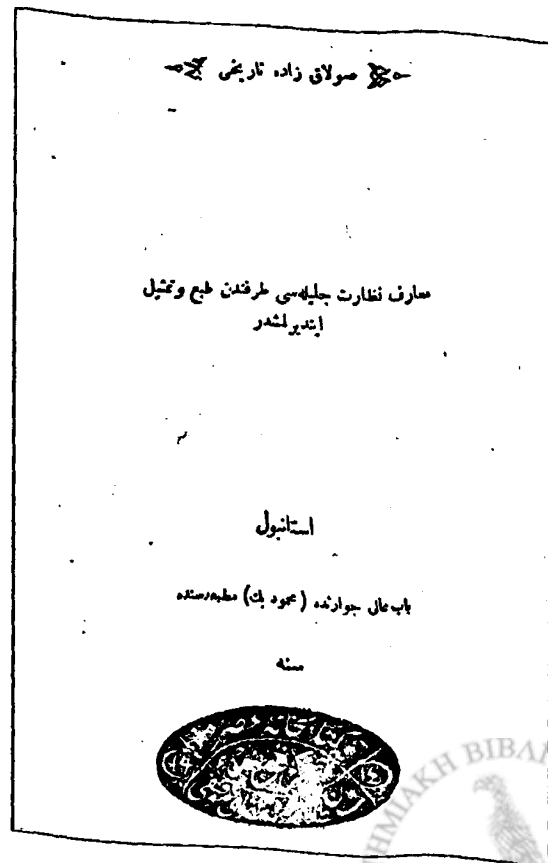

FIGURE 6: Cover page of the edition in Ottoman Turkish of the «Tarih-i Solakzâde» or «The History of Solakzâde» by Solakzâde Mehmed Hemdemî Tchelebi, Istanbul, 1880-1881

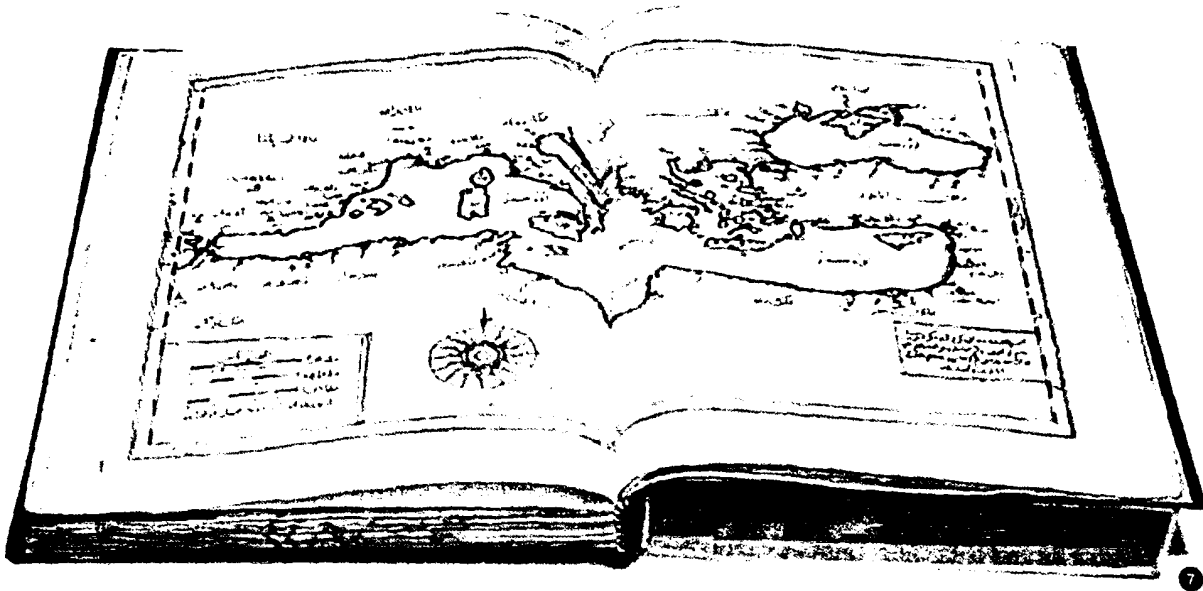

FIGURE 7: Map of the Aegean and Mediterranean Seas included in «Tuhfetü'l- Kibar Fî Esfari'l Bihar» or «A present for seniors concerning Naval Wars» by Kâtip Tchelebi, edition printed by Ibrahim Mütaferrika, Kostantiniyye, 1729

FIGURE 8: Map of the Aegean, Mediterranean and Adriatic Seas from «The Book of Jihannuma» by Kâtip Tchelebi, included in edition of «Tuhfetü'l- Kibar Fî Esfari'l Bihar»

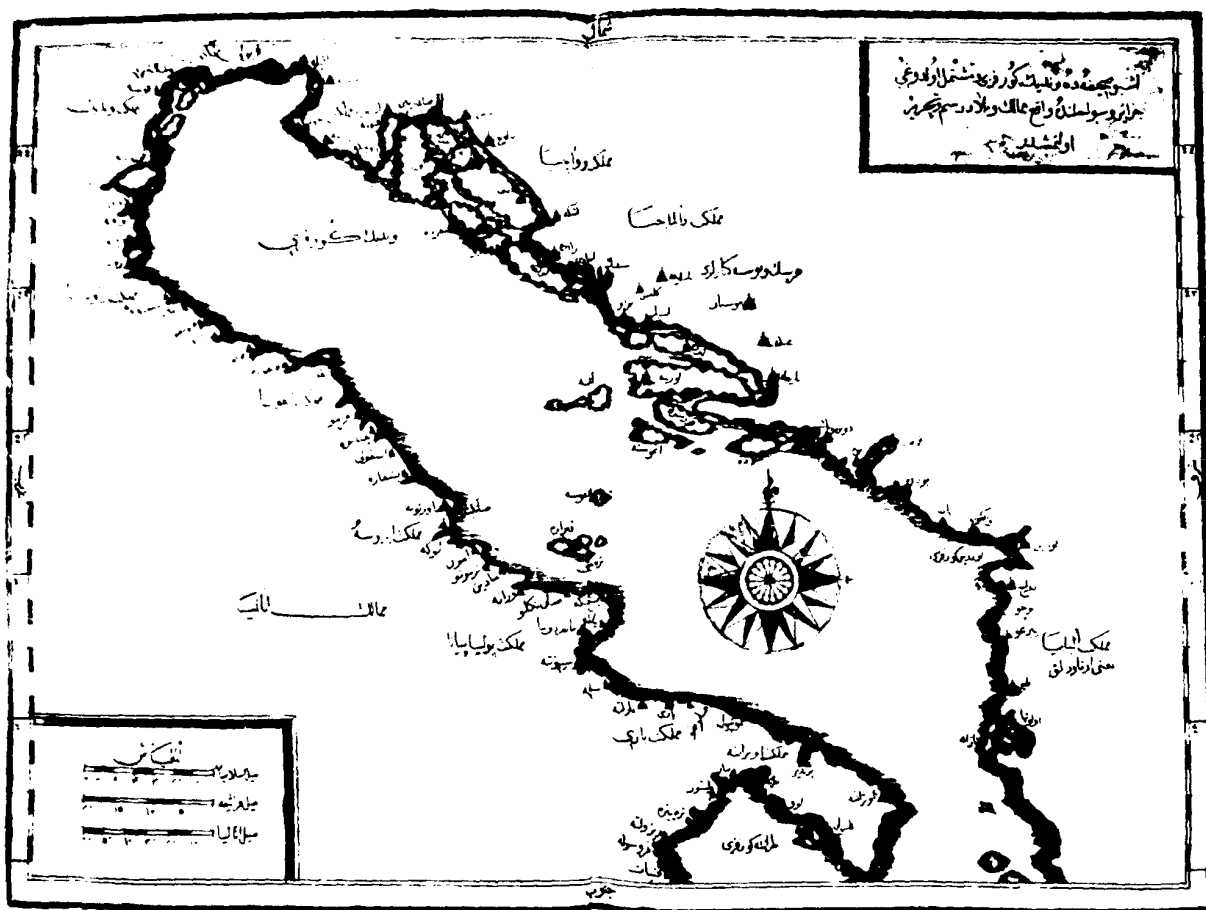

FIGURE 9: *Map of the Adriatic Sea*
from «The Book of Jihannuma» by Kâtip Tchelebi,
included in edition of «Tuhfetü'l- Kibar Fî Esfari'l Bihar»

FIGURE 10: First page of the edition in Ottoman Turkish of the
«Netâyic ül-Vukuât» or «The Consequences of the Events»
by Mustafa Nuri Pasha, Istanbul, 1877

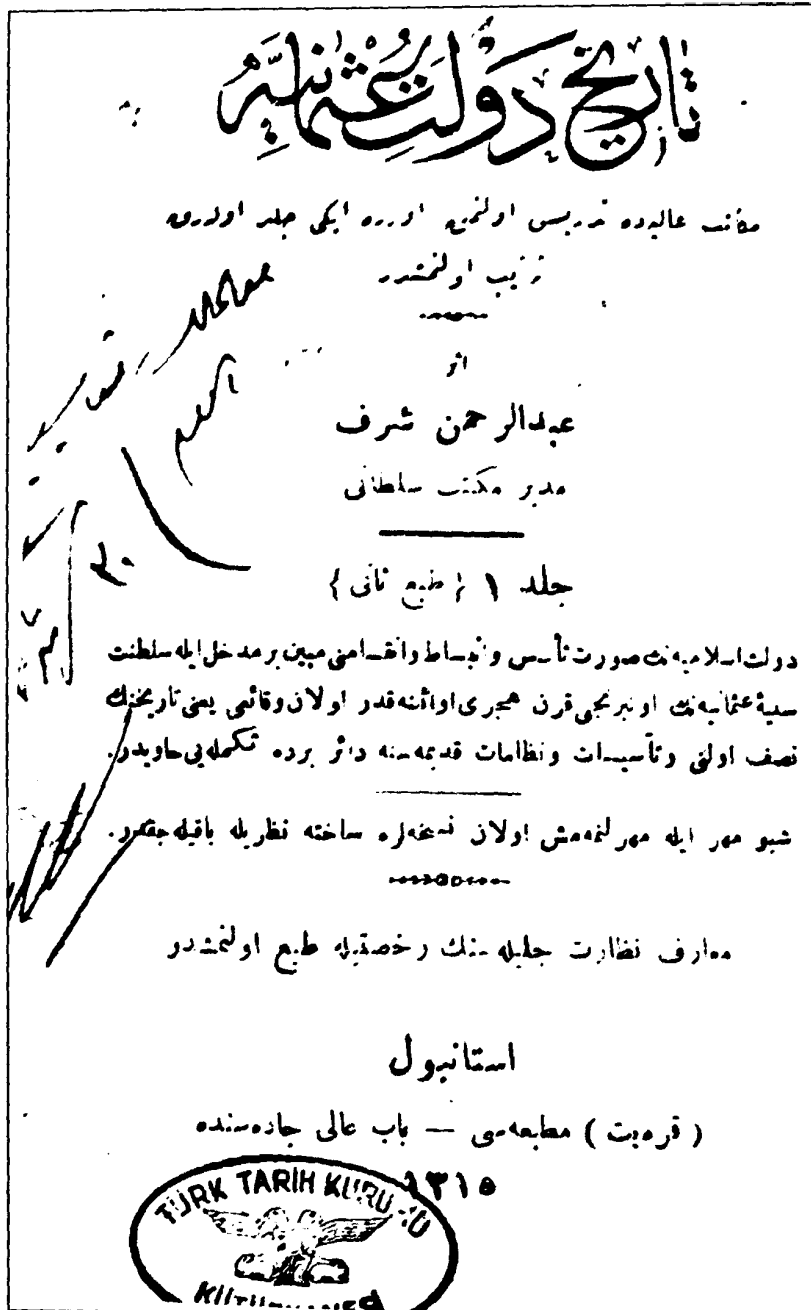

FIGURE 11: Cover page of the edition in Ottoman Turkish of the «Târih-i Devlet-i Osmâniye» or «The History of the Ottoman State» by Abdurrahman Sheref Efendi, Istanbul, 1897-1898

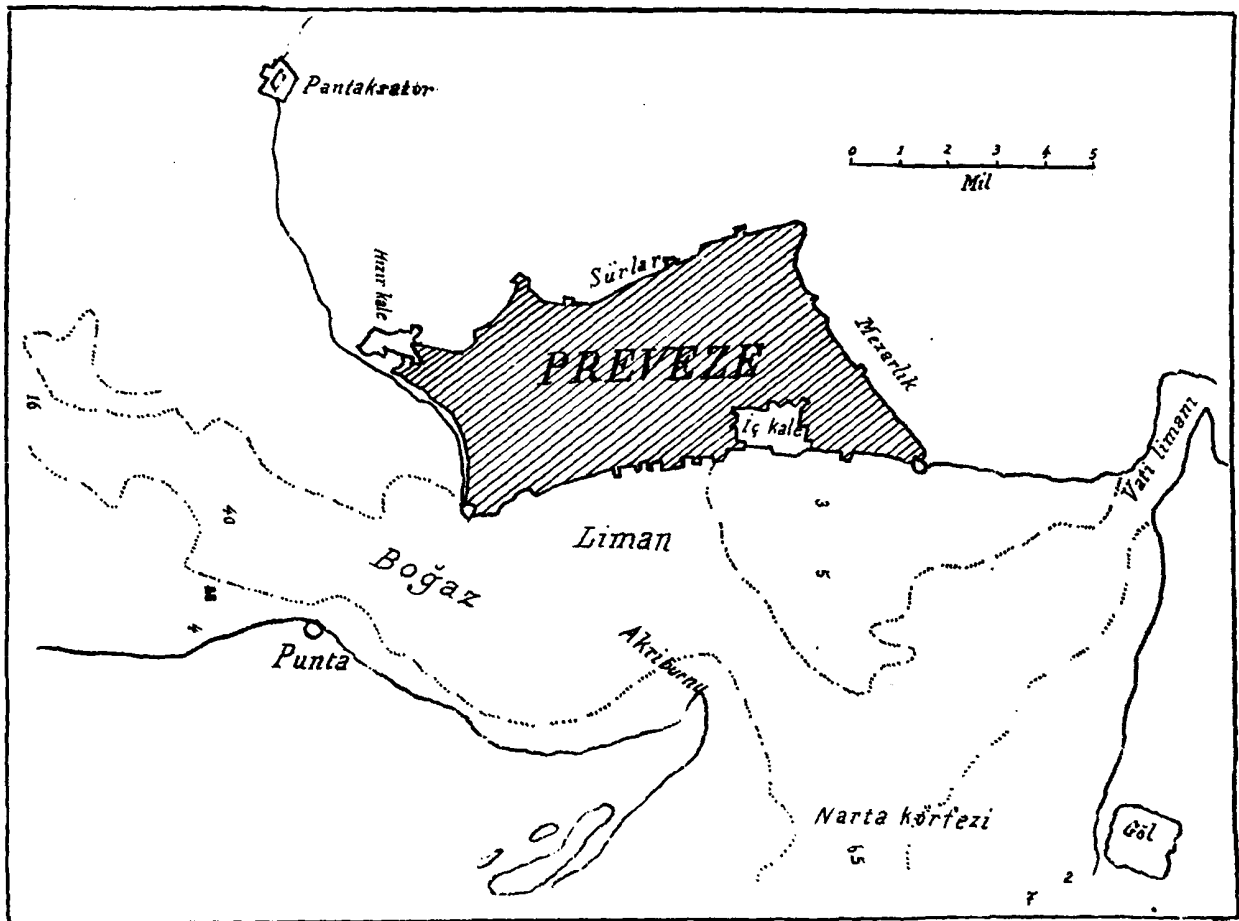

FIGURE 12: Map of Preveza included in «The naval wars of the Turks» by Fevzi, Istanbul, 1932

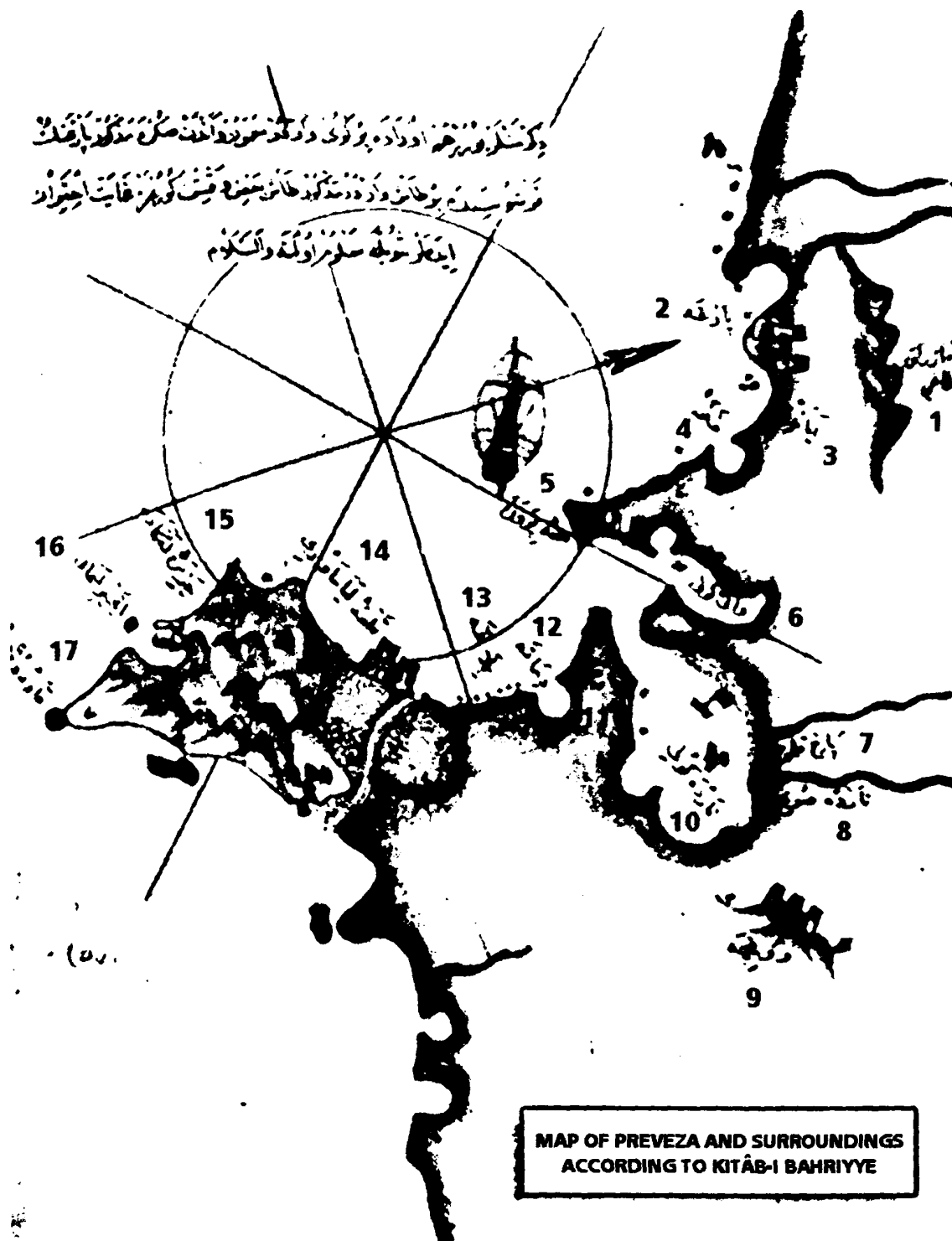

FIGURE 13: Map of Preveza and surroundings included in «Kitâb-ı Bahriye». Places included in the map: 1. Mazrak Mountain, 2. Parga, 3. Ayandi, 4. Fener, 5. Castle of Preveza, 6. Lake of Vati, 7. Pahikalmos, 8. Narda, 9. Vonitce, 10. Lake of Narda, 11. Marmara, 12. Dimaka, 13. Plaka, 14. Castle of St. Maura, 15. Castle of Lefkada, 16. Port of Incir, 17. Capo of Cato

- ۲۰۹ -

صاحب تدیر اطفی پاشا اول محمد ه کو پری بنا سنه دأ مور اولوب
 زمان قلیله اتمامه ایرشدیروب عسکر منصور روز وشب
 هرور و عبوره مباشرت ایتدیلم

(انهمزام بعض کفار فرنگ در محاصره پروزه)

محل مز بورده قارلی ایلی سنجانی بکی حسین شاه بکدن
 اولاقدر کلوب ونیدک لعینک جنزالی اولان بی دین سکسان اویچ
 قطع خرده و بزرک کیلرایله کلوب لواء مز بورده حدودنده پروزه
 قلعه سنه اوشوندی ایدوب بو قدر نزد بانلرایله بالدفعات
 هجوم ایدوب عاقبت دو تناسندن طوبلر اخراج ایدوب دخی
 برایکی یردن متریسر قوروب دو ککه مباشرت ایندکده
 مشارایله حسین بک اول اطرافک عسکرین جمع ایدوب دخی
 اوزرلرینه هجوم ایدوب متریسرلرده اولان ملاحینی
 منهزم ایدوب بالضروری کیلرینه کیروب فرار ایدرل آشان
 باشلرین ویراقلرین کوندروب واقع حالی اعلام اینکله مقدمات
 فتوحات عد اولنوب چله عسکر اسلامه و بانذات سعادت
 پادشاه نصرت انجامه باعث مسرت و شادمانی واقع اولدی

(آمدن خان تاتار با عساکر مور شماراعنی)

(صاحبکرای خان باردوی همایون)

بقی سنه منه بوندن اقدام جناب امارتآب صاحبکرای خان
 جانبنه حکم همایون جه انمطاع ارسال اولنوب بوسفر
 نصرت اثرده خدمتده بولملری سپارش اولمش ایدی منزل
 مز بورده کلوب اردوی همایون قریبنه نزول پیوردیلر ایتسی نهر
 مز بوری کلوب خازاده نری و میرزالی و شیرین بکری ایلیلرینه
 بغایوب بعده کلوب شرف دسینوس پادشاهی ایله مشرف
 اولیق فرمان اولندی علی الصباح لشکر جبار نصرت آثار

- ۲۷ -

FIGURE 14: Text in Ottoman Turkish about the siege of the castle of Preveza and the battle by Petchevi

جاری اولان پرود نام نهر کنار ینہ وارد قدہ وزیر اعظم لطفی پاشا اقدامی ایله
 مهمل مدته اوزرینه برکوری استوار بنا اولنوب کذار اثاسنده قاری ایله سنجاغی
 بکی حسین شاه بک طرفدن اولا قراکوب اسپانیه لیلرک مکسان پاره قدر غم می
 پروزه قلمه می اوسته دوشوب ردن و بگردن محاصره ده یکن میرنامه دار برق خاظم
 وار علی العجله الفار ایدوب ابرشد کده اولا طشره ده می عسکر ین صیوب اندن
 کبرده اولان ملا عینه قویلوب نیجه دشمن قلیچدن یکوب جنگ کثیر ایله (فریق
 فی الجنة و فریق فی السعیر) نص کریمی غزات مابینده منظور صغیر و کبیر
 اولدیغنی عرض الیش بو خصوص دخی اوغر طویلوب همان بغداد اوزرینه
 طوغری روان اولندی بو طریقہ بغداد و یوده سنک (نالچین) دیمکله
 مشهور و اطراف اکنافی معمور اولان شهرینه کلدکده غارت و خسارت
 قلوب بر منزل ایلرو وره کذار پادشاه عالمپناهنده ولایت قریم خانی صاحب کرای
 خان الی بیک مقدراری تاتار صبارفناز ایله عسکر ظفر رهبره واصل واردوی
 همایونه داخل اولدیغنی دمه طویلره آتشر و یریلوب یکبیری اوچر نوبت شتکلر
 ایتدیلر و خان مزبور پادشاه عالی درجات ایله ات اوزرنده ملاقات ایدوب عظیم
 التفاتلرینه مظهر دوشدیلر و قوناغه و ارنجه سفره متعلق مصاحبت اولنوب عزت
 و حرمت اولنوب اوتاغیه قریب کلندکده سلا لیبوب ککندو اردوسنه کنندی
 ایرتسی کون خان و کندویه منسوب میرزا اوتاغ همایونه کابو شرف دستبوس ایله
 مشرف اولدق لرنده هدایای کونا کون چکدیلر منزل مزبورده بغداد و یوده می
 پترو دبکاری بی ازغان سکسان بیک مقدراری عسکر ایله (پووشان) نام صرب
 طاغک نهایتده اورمانلق مابینده الایلرین باغلیوب عسکر اسلام بکر کن ضرر
 و کزند ایرشدرمک قصدنده اولمش ایکن لشکر اسلامک طنطنه شوکت و داراتی
 (و حشر سلیمان و جنوده) نص کریمک سرمو حکمتنی عیناً مشاهده ایتمکله جان
 خیشه خوف مستولی اولوب همان برشب غیبت و جای پناه ایدوکی حصارینه
 رحلت ایدوب عسکر هزیمت اثرینه دخی پریشانلق ال وروب خلاص جان
 ایچون هربری برجانبه پراکنده و پریشان اولدیغنی خبرلری الندی اتفاقاً اومزلدن
 مرقومک قدیمی یورت یری و یاش یازاری نام شهر معتبری اوزرینه واریلوب بر انک
 ایچنده خراب و بیاب قلندقدن صکره سابق الذکر پووشان طاغک داننده اولان
 تنک و ادیلدن یکیلوب ماه ربیع الاخرک یکرمی پدنجی کونی اصلندن بغدادک تختی

FIGURE 15: Text in Ottoman Turkish about the events of Preveza and the battle by Solakzade

﴿٢٦٦﴾

جهان پناه حضرتلری سفر دن عودت ایدوب
 استانبوله نزول بیوردیلر فی سنه ٩٤٥ (سلیمان پاشا
 ولایت هنده کوندرلدی مصر دن دوتنار ایله بحر
 عمانه کوروب کندی فی سنه ٩٤٥ (خیرالدین پاشا
 طوتنار ایله دریایه چیقوب اندریه دوریه نام فرنگ
 قودانی ایله بولشوب عظیم جنک اولوب چوق
 کبر الندی فی سنه ٩٤٥ مذکور اندریه دوریه کبر ایله
 فاجوب کیدر کن نوه قلعه سن الوب ایچینه یراق و جنکچی
 کافر لدن چوق کسنه قودوغین خیرالدین پاشا
 اشیدیک عسکر ظفر ایله باد سحر کی ایرشوب قلعه بی
 فتح ایدوب ایچنده اولان جنکی سولناد کافر لری قتل
 عام ایدی فی سنه ٩٤٦ (شهرزاده سلطان بایزید
 و سلطان جهانگیر سنت اولدیلر فی سنه ٩٤٦
 ﴿طغوزنجی سفر ظفر ار﴾
 سابقا انکر وس فتح اولد قده قرا للخی اردل
 بانئ بانوش قراله صدقه اولنوب بعده یانوش
 فوت اولد قده قرا للخی اوغلی استغان ویوده
 ویرلش ایدی (حالیبا نیچه قرالی فرندوش بی هوش
 یسه بدون قلعه سن المی نیتیه وافر عسکر کوندروب

﴿طوپلر﴾

FIGURE 16: Text in Ottoman Turkish about the battle of Preveza by Nishandji Mehmed Pasha

۱۰۱
 الهه ایدیوردی . بارباروس خیرالدین عمرینک سوکنه قادار (۱۵۴۶) دشمن
 ورفیلرینه امان ویرمه مش ، تورکک حاکمینی آق دکرده تأمینه موفق اولمشدر .
 بارباروس خیرالدین دها استانبوله کله دن اول قورون استرداد
 ایدلشدی . بناء علیه قاپتان باشالغه تعیینتی متعاقب ، شمالی آفریقانکه
 فتحنه دوام ایچون اسپانیولارک حمایه سنی قبول ایتمش اولان تونس امیرینک
 اوزرینه حرکت امرینی آلدی . تونس امیری فرقدرت قارده شنی قتل ایتمش ،
 ظالمانه اداره سی ایله خلقی دلگیر ایشدی . بوندن استفاده ایدن بارباروس
 تونسیه اله کچیرمه که موفق اولدی ایسه ده برقاچ آیدن فضله محافظه به امکان
 بوله مادی ؛ شارل کنک بویوک بردونانما ایله گلوسی کندیسنی تونسیه ترکه
 و جزیره چکلمکه اجبار ایتدی . برمدت سوکرا شارل کنک متفق اولان
 وندیکیلرک آئنده بولونان قورقو آداسنی ضبط ایتمک صورتیه آدریاتیک
 دکرینک قولایلقله مراقبه سنی و آرنادلق ساحلرینک محافظه سنی تأمین
 ایتمک ایستدی . بونشبه برآ پادشاه ده براردو ایله کله رک اشتراک ایتدی .
 مع ماقبه موفقیت تأمین اولونامادی ، بالکز عصیان حالده بولونان بعض
 آرناوود قبیله لرینک تادیبی نتیجه سی آله بیلدی .

خیرالدین پاشانک الهمهم محاربه سی ۱۵۳۸ ده وقوع
 برززه صربی بولمشدر [۱] . دوناماطادت اولدینی اوزره بوسنه نیک
 بهارنده ده آق دکرزه چیقمش ، آدالر دکرزنده وندیکه طاند آدالردن
 اون ایکیسنی فتح ایتدکن سوکره کربده ده عسکر چیقارارق بعض
 [۱] بوتار بخنده عصیان ایدن بندان اوزرینه بالذات پادشاه حرکت ایده رک
 عصیان باصدیرمش ، هند دکرزنده ده خادم سلیمان پاشا دبو قلمه سنی محاصره
 ایشدی . شو صورتله شمالده ، غربده و جنوبده حکومتک بری و بحری فوتلری
 عینی زمانده حرکت کچمشلردی . یکدی بکر لردن بیکرجه کیلو متره مسافه ده فوتلی
 دشمنلرله عینی زمانده مجادله ، همانلی دولتک بودورده کی - طوقی حقنده بر فکر ویره بیلیر .

FIGURE 17: Text in Ottoman Turkish about the naval battle of Preveza
 by Hamit & Muhsin

Leonora NAVARI

*Coronelli's Maps of Preveza*¹

THE MOST CURSORY STUDY OF THE MAPPING OF PREVEZA indicates the important role in the chorography of the region played by the Venetian cosmographer, Vincenzo Coronelli.² The iconography of Preveza begins in earnest with his images of its fortress and the surrounding areas produced by Coronelli in the late 17th century. Before Coronelli the maps of Preveza extant include the mid-16th century map of the seabattle of Preveza by Salamanca (Fig. 1) and maps of the area from the isolarios of Camocio, ca. 1572 (Fig. 2) and of Rosaccio, 1598, in which the site of Preveza is captioned «Arta» (Fig. 3). These maps are of a general nature, with few topographical details.

Coronelli's maps are the first to provide a reasonably accurate picture of the topography of the region. However, these engravings present certain puzzles. First there are variations in the images themselves, and then there are differences in the decorative elements, which indicate the creation of a new engraving. The engravings are also frequently found out of context, separated from the books in which they were published, which makes it difficult to date the images and to account for the variations. The purpose of this paper is to distinguish these images and to trace them to the specific books in which they appeared.

Of primary importance is the fact that Coronelli's maps are connected with the conquest of Preveza by the Venetians on the 29th of September, 1684. In the summer of 1684, for the first time in the history her long rivalry with the Ottoman empire, Venice declared war against the Turks and initiated the conflict.³ The significance of this declaration cannot be over-emphasized, since it placed the responsibility for the reality of the war and its consequences on the Venetian senate. The conquest of Preveza was the second major Venetian victory in the first campaign of the war, the first being that of Santa Maura in August. From the very beginning of the campaign in the summer of 1684, the continued Venetian successes seemed to herald a revival of Venetian dominance in the Levant, and a constant stream of pamphlets and newsletters detailed the successful campaigns in Dalmatia and Greece. Coronelli's publications must be seen against this

---

¹ I would like to thank Nikos D. Karabelas for his help with this paper. My research owes a great deal to him and to the Actia Nicopolis Foundation, as most of the photographs in my presentation were provided by the Foundation, and in this context I would also like to thank Voula Sophopoulou, secretary of the Foundation, for her assistance. I am also indebted to Mr. James Curlin for additional photographs. The powerpoint presentation that accompanied the talk was prepared by Dr. Juanita Barrena.

² For a biography of Coronelli (1650-1718) see FERRARI 1983. See also MISCELLANEA FRANCESCANA 1951.

³ For a general discussion of this subject, see NAVARI 1995.

background of tremendous public enthusiasm, an enthusiasm that had to be maintained to meet the cost of the war. His correspondence reveals his obligations to the Venetian state, and what it required of him.⁴ The war was expensive, and Coronelli's publications helped to justify the enormous taxes that were imposed on the people.⁵ A member of the Franciscan order, the celebrated geographer was appointed cosmographer to the Venetian republic in 1685.

Thus began the series of publications on the Venetian war in the Levant for which Coronelli is famed, with their many engravings. In the course of reading secondary sources, researchers will frequently come across illustrations from one or another of Coronelli's books. But Coronelli's publications, with their complex inter-relationships, are not usually examined. When and where a specific image was published is often not recorded, or a general attribution is given. It is important to realize that there are variations in the images of a specific place, depending on the books in which the various engravings were published. Not only are there variations in the engravings published by Coronelli himself, there are many images by others based on Coronelli prototypes.

Coronelli's first book to celebrate the Venetian victories is a little known and scarce publication: *Conquiste della serenissima repubblica di Venezia nella guerra interpresa l'anno 1684*, published in Venice in 1686. Dedicated to the three generals who directed the campaigns in Dalmatia, Epirus and the Morea, the section on Epirus contains four plates connected with Preveza. These are Coronelli's first plates of Preveza:

1. Fortezze Della Preuesa E Santa Maura (Fig. 4). This double-page plate locates the general area of conflict

2. Fortezza Della Preuesa (Fig. 5). Also a double-page plate, this image depicts Prevesa and its outlying areas.

3. Fort: Della Prevesa (Fig. 6). This plate, a ground plan of the fortress, is a vignette or small engraving printed on a single page plate with letterpress.

4. Forte Torretta Fabricata del N. H. Nicolo Leon ... (Fig. 7). This image is of special interest because it depicts the fort built by the provedditore of Preveza, Nicolo Leon, after the Venetian conquest. It also is a small vignette plate printed on a single page.

These were the first plates of Preveza to be engraved under Coronelli's direction. However, within a very short period of time variants of these plates begin to appear. Some of these variants are a response to the needs of certain editions, as I discuss below, while others vary only in their decorative elements. In order to understand the latter, we have to realize that Coronelli, although a serious student of geography, was also a publicist who gained patronage by dedicating his maps to individual Venetian nobles. He also prepared special copies of his books that could be presented as gifts. The *Conquiste* is known to have been treated in this way, as we can see from copies in the Marciana library in Venice. In them many of the plates are surrounded by engraved borders. For example, the «Fortezza della Prevesa e Santa Maura» is found within a special border (Fig. 8). The image itself is the same as that in figure 4, but the decorative element is different. Coronelli used several different engraved borders. In the variation of the image of the Fort built by Nicolo Leon (Fig. 7), the plate is no longer printed on a single page, but is on a double page, within borders (Fig. 9). Coronelli's intentions are clear. The variant plates within borders are much more imposing, now suitable for a splendid gift.

In 1690 Coronelli began the publication of his large Atlas, a production in the manner of Blaeu

⁴ For Coronelli's correspondence on this subject, see TARGIONI-TOZZETTI 1745-1746, I, 327-328.

⁵ On Coronelli's role as a propagandist for Venice see LABORDE 1854, II, 98.

and the other Dutch map publishers who were taking the lead in cartography. This atlas was the *Atlante Veneto*, which finished printing in 1691. In it Coronelli produced yet another map connected with Preveza: the «Golfo della Prevesa», dedicated to Francesco Foscari (Fig. 10). Although this body of water is usually known as the Ambracian Gulf or Gulf of Arta, Coronelli probably named it thus as a reminder of the conquest. This map displays one of Coronelli's map-making techniques, the use of an earlier image in a new engraving. Note the inset in the upper right hand corner of the map. It is the ground plan of the fortress (see Fig. 6), adapted to the needs of the new image. When one compares the two images it is clear that the smaller image has been re-engraved for insertion in the new map. However, this map also appears in another form, with the addition of rhumb lines and three windroses, which now seem to constitute the map a nautical chart supposedly for the use of mariners (Fig. 11). This map is puzzling. It is obviously a re-issue of the original map (Fig. 10). Thus far it has been located in two copies of Coronelli's *Citta Fortezze, ed altri luoghi principali dell'Albania, Epiro, e Livadia*, published in Venice ca. 1708 (BL Maps C.24.a.10 and Marciana 125.d.206). That is, it was issued almost twenty years after the original. It is also found at random in other Coronelli publications, in place of the original plate. But his reason for producing the map in this form is unknown. Coronelli did not produce nautical charts of his own, and the only nautical charts he published are re-issues of the plates from the work of the sea captain Francesco Maria Levanto. It is unlikely that the map is actually intended as a nautical chart. The additions are purely decorative in nature, as can be seen when the two maps are compared.

As early as the autumn of 1685 Coronelli began to work on the publication that spread his fame as an illustrator, the *Memorie istoriografiche della Morea*. He was ordered to produce this work by the Venetian Senate in order to publicize the conquests of the Republic.⁶ The war was expensive and taxes had to be justified. The first edition of this work appeared in folio format in 1686, and it was probably printed simultaneously with the *Conquiste*. Its publication is indicative of the speed of production in Coronelli's «laboratory» in the convent of the Frari in Venice. It was here that the engravers hired by Coronelli worked.⁷

Between the autumn of 1685 and the end of July, 1686, Coronelli had not only produced the *Conquiste* and the first folio edition of the *Memorie istoriografiche della Morea*, but also the first octavo edition of the *Memorie*, a pocket edition with most of the plates from the folio or large edition re-engraved in a smaller format.⁸ This smaller size meant that people with relatively limited means were able to purchase it, and its fame spread throughout Europe. Translations of the work began immediately. The French translation was the first to be published, in octavo format, at the end of 1686, together with the French folio edition of 1687, under the supervision of Coronelli himself in Paris.⁹ For the most part, the plates from the folio Italian edition of 1686 were used in the folio French edition, but some were re-engraved, including the plate «Fortezze Della Preuesa E Santa Maura» (Fig. 12). The differences are

⁶ Coronelli writes to Antonio Magliabecchi the 25th of August 1685, «Mi corte il debito di descrivere la Morea». See TARGIONI-TOZZETTI 1745-1746, I, 328.

⁷ Coronelli discusses his staff of engravers at the Frari in his introduction to the French folio edition of the *Memorie della Morea, Description géographique, et historique de la Morée*, Paris, N. Langlois, 1687.

⁸ *Memorie istoriografiche de' regni della Morea*, Venice [1686]. This edition is referred to as «edizione seconda» on the title because it is the second edition of the text, not the second octavo edition. The second octavo edition was published in 1687 in Milan by Giulio Zanetti, and the third in Venice by Giuseppe Ruinetti in 1688.

⁹ *Description géographique, et historique de la Morée*, octavo edition, Paris, Claude Barbin, 1686-1687. *Description géographique, et historique de la Morée*, folio edition, Paris, N. Langlois, 1687.

minimal, but it is clear that the plate was re-engraved, as we can see from the scale of miles, which is now in «passi geometrici», instead of «miglia italiana», as in the original. Other translations include that of Amsterdam, 1686, and of London, 1687, but these are piracies, published without Coronelli's agreement, and the plates were copied after the originals, probably by a Dutch engraver, since the same plates are used in both editions.

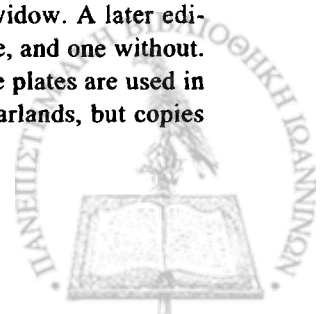
We now confront a curious question, one of many that can occur with Coronelli publications: The *Conquista* contained four plates connected with Preveza, as mentioned above, while the first folio edition of the *Memorie della Morea* includes only two plates connected with Preveza, the large double-page «Fortezze Della Preuesa, E Santa Maura» (Fig. 4), and the vignette plate «Fort: della Prevesa», the plan of the fortress (Fig. 6). But the first octavo edition of the *Memorie* does not include any plates of Preveza, although the text is the same as that of the folio edition. It is possible that reduced versions of the large plates of Preveza were not ready at the time of publication, but this small edition does not even include the small vignette plan of the fortress, which was available for use. But the octavo French edition, printed later in 1686, includes three plates connected with Preveza: two of these are the existing vignette plans of the fortress of Preveza and of the fortress constructed by Nicolo Leon (see Fig. 7) described above. So Coronelli arranged for one of the large Preveza plates to be engraved in a small format, and he chose «Fortezze Della Preuesa, E Santa Maura» (Fig. 4), the plate which depicts the general area of the conflict. It was re-engraved with the caption «Le Fortezze Della Preuesa E S. Maura». (The large engraving «Fortezza della Preuesa» depicting the fortress and the outlying districts of the region was the only plate of the original four not produced in a reduced version.)

The small format map «Le Fortezze Della Preuesa E S. Maura», produced for the French octavo edition, 1686, and reduced from its double-page format, now measures 133 x 175 mm (Fig. 13). It differs considerably from the large plate. The position of the caption has been changed from the upper right hand corner to the lower left, but a bar scale has been placed within a ribbon in the position of the original caption.

It is the small format plates that display the most variations. In 1691 a number of Coronelli's small plates were re-engraved and used to illustrate *Racconto storico della guerra in Levante*, by Alessandro Locatelli, secretary to Francesco Morosini, the general who headed the campaign in the Morea.¹⁰ Locatelli's work contains three plates associated with Preveza. These include another version of the small plate «Le Fortezze Della Prevesa E S. Maura». This plate (Fig. 14) displays considerable differences from the Coronelli plate in the French octavo edition. It bears the plate number «80» in the upper left hand corner and «280» in the lower right hand corner, the scale bar has been removed from the ribbon in the upper right hand corner and replaced with a second caption «Golfo Dell'Arta, e» and the caption continues on the ribbon in the lower right hand corner «Le Fortezze Della Preuesa e S. Maura», and numerous details bear witness to the fact that this is a new plate, re-engraved. These details include the shape of the ribbon in the lower right hand corner and the topographical details in the area of Preveza. The plate illustrated here is within a decorative border. The plates re-engraved for Locatelli's book can be found with or without the decorative border, but the plate number should be the same.

A word about the fruit and garland border we see in both Coronelli and Locatelli plates:

¹⁰ This work was published posthumously by Girolamo Albrizzi for the benefit of Locatelli's widow. A later edition was published in 1705. There are two issues, one with a reference to Coronelli on the title, and one without. It seems likely that Coronelli's engravers produced the plates for Locatelli's work, since these plates are used in later Coronelli publications. Normally the Locatelli plates are within a border of fruits and garlands, but copies are known in which the plates occur without the borders.

some of the borders used in the Locatelli plates are copies of Coronelli's border, slightly cruder and less detailed. Close examination reveals the differences, which are especially clear in the details of the design in the corners. But both probably come from Coronelli's laboratory.

The following illustration (Fig. 15) is an example of the sorts of problems connected with Coronelli plates.¹¹ This plate, again captioned «Le Fortezze Della Prevesa E S. Maura», seems at first glance to be the same as Locatelli's plate, and it also is within a border. But a more careful examination reveals differences. The basic plate is the same; it is in fact the plate engraved for Locatelli's work, but with a significant change: the caption «Golfo dell Arta, e» has been removed from the ribbon cartouche and the scale bar replaced. That is, the characteristics of the plate are now the same as the original Coronelli plate, and the fruit and garland border is the one used by Coronelli. This copy of the plate comes from a collection of plates with the manuscript title «Morea Negroponte e Adiacenze» belonging to the National Bank Cultural Foundation.¹² But why would Coronelli use the Locatelli plate, albeit adapted to his original design, when he had the original available? The *Teatro della Guerra*, of which the «Morea Negroponte e Adiacenze» is a part, is a late production, and it is possible that the original plate, or plates, had suffered some damage, and Coronelli's engravers used the Locatelli plate in its place.

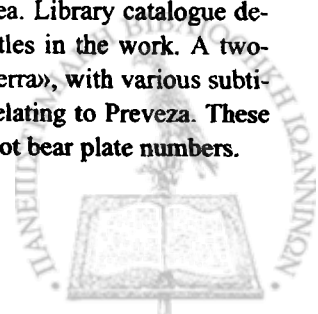
Other images of Preveza connected with Coronelli occur in Locatelli's work, e.g. a variant of the ground plan of the fortress (Fig. 16). It also has been re-engraved: the plate is numbered «198» in the lower right hand corner, the caption has been altered slightly (the colon after the word «Fort» is no longer present and the original «Prevesa» is now spelled «Preuesa»). In addition the numeral «40» in the scale of «passi» is in a different type-face from the original. Another engraving related to Preveza also occurs in Locatelli's work. It is an unusual view of Preveza under attack by the Venetians (Fig. 17). It is also found without a plate number in the British Map Library volume of the *Teatro della Guerra*, see footnote 12.

Other Coronelli images of Preveza include an unusual split plate «Prevesa e s. Maura» (Fig. 18) showing a slice of the plate from the large «Le Fortezze Della Prevesa E Santa Maura» (Fig. 4). This particular image comes from the *Citta fortezze et altri luoghi principali dell' Albania, Epiro e Livadia*, ca. 1707. And a peculiar untitled bird's-eye view of Preveza (Fig. 19) also comes from the same work.

As I mentioned at the beginning of my paper, there are numerous images of Greek towns, regions, fortresses and other subjects based on Coronelli plates but produced by others. These images appear in other works that deal with the Venetian conquests in the Levant in the 1680s, e.g. the works of Olfert Dapper, Pio Tebaldi, and Pier' Antonio Pacifico, and they are also used in other, unrelated works, for example, an Italian translation of Jacob Spon's account of

¹¹ We are grateful to Voula Livani and the Cartographic Archive of the National Bank Cultural Foundation, Athens, for permission to use this illustration.

¹² Although the volume in the National Bank Cultural Foundation bears the manuscript title «Morea Negroponte & Adiacenze», most of the plates in it come from the volume *Citta, Fortezze, ed altri Luoghi principali dell' Albania, Epiro, e Livadia*, 1708. This work, with the work *Morea Negroponte & Adiacenze*, form the last two volumes (of 5) of the section «Repubblica di Venezia» from the series *Teatro della Guerra*, which Coronelli planned as a series of volumes on the states involved in the War of the Spanish Succession. The section on Venice is part four of the series, which appeared between about 1706 and 1708. See ARMAO 1944, no. 81 for a description of *Albania, Epiro, e Livadia*, and ARMAO 1944, no. 82 and NAVARI 1989, no. 413 for a description of the volume on the Morea. Library catalogue descriptions of these works are often confused because of the number of subtitles and part-titles in the work. A two-volume collection of plates in the British Library (Maps C.24.b.10) entitled «Teatro della Guerra», with various subtitles, but without a clear indication of which parts are present, contains a number of plates relating to Preveza. These include figures 13, 17, 18, 19. The Preveza plates in this work are not within borders and do not bear plate numbers.

his travels in Greece published in Bologna in 1688, as well as an Italian translation of Ange de Goudar's eulogy on Catherine the Great published in Venice in 1773. The latter indicates that Coronelli's plates were still available in Venice almost a century after they were first produced. A German account of Venice, J.G. Keysler's *Neueste Reise durch Italien*, Hannover, 1751, describing the convent of the Frari in about 1730, twelve years after Coronelli's death in 1718, mentions piles of loose engravings that could be purchased from the monks for pennies.

Normally the Coronelli plate is used as a prototype for a new engraving, even down to the smallest detail. We find this even in the work of famous engravers like Matthaeus Merian, who produced thousands of engravings for his *Theatrum Europaeum*, an illustrated history of Europe. His engraving of Preveza (Fig. 20), 260 x 350 mm, is based on Coronelli's «Le Fortezze Delle Prevesa E Santa Maura». It was first published in the «Anhang» or supplement to Merian's *Topographiae Italiae*, Frankfurt, 1688, and it was later republished in volume XII of the *Theatrum Europaeum*, Frankfurt, 1691.

Other examples of these Coronelli-influenced plates include the following three images (Fig. 21, 22, 23). They are miniature versions of the three small plates of Preveza used in the later octavo editions of Coronelli's *Memorie della Morea*, and they appear in a German translation of the work published by Leonhard Loschge at Nuremberg in 1687 under the title *Neuvermehrte Beschreibung der trefflichen Halb-Insel Morea*. These plates are typical of many adaptations of Coronelli plates.

Coronelli's depictions of Preveza opened a new chapter in the chorography of the area. His position as cosmographer to the Venetian republic meant that he had access to the work of the Venetian army engineers and surveyors who were working on the ground, and some of the maps discussed in this article have their origins in manuscripts preserved in the Venetian State Archives.¹³ This small survey indicates some of the complexities facing the researcher who wants to use Coronelli or Coronelli-based illustrations in his work. He needs to be aware both of the publication history of the plates and the often random editorial decisions which determined the subsequent use of the engravings.

Bibliography

- ARMAO E., 1944, *Vincenzo Coronelli: cenni sull' uomo e la sua vita, catalogo ragionato delle sue opera*, Florence
- FERRARI A. DE, 1983, s. v. Coronelli, *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. 29, Rome, 305-309
- LABORDE L.E.S.J. de, 1854, *Athènes aux XVe, XVIe, et XVIIe siècles*, I-II, Paris
- MISCELLANEA FRANCESCANA, 1951, a collection of articles under the general title «Miscellanea Coronelliana, Il P. Vincenzo Coronelli, O. F. M. Conv. (1650-1718) nel III centenario della Nascita», in: *Miscellanea Francescana*, vol. 51, Rome, 63-558
- NAVARI L.G., 1989, *Greece and the Levant. The Catalogue of the Henry Myron Blackmer Collection of Books and Manuscripts*. London
- NAVARI L.G., 1995, Vincenzo Coronelli and the iconography of the Venetian conquest of the Morea: A study in illustrative methods, *Annual of the British School at Athens* 90, 505-519
- TARGIONI-TOZZETTI G., 1745-1746, *Clarorum Venetorum ad Ant. Magliabechium epistolae*, I-II, Florence

¹³ See the article by Nikos D. Karabelas on this subject, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, in this volume, 395-433.

Figures

FIGURE 1: *Preveza and the Ambracian Gulf.*
300 x 433 mm. A. Salamanca, mid 16th century
(Actia Nicopolis Foundation, IAN 0105)

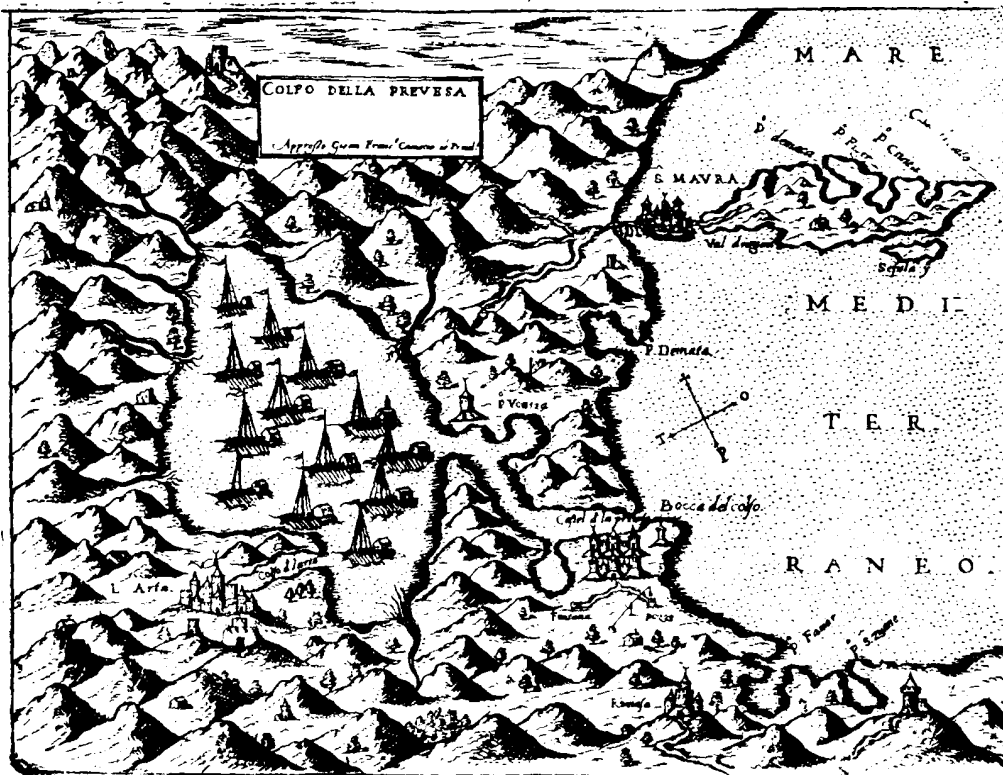

FIGURE 2: *Ambracian Gulf.* 157 x 210 mm.
G. Camocio, Venice, ca. 1572
(IAN 0199)

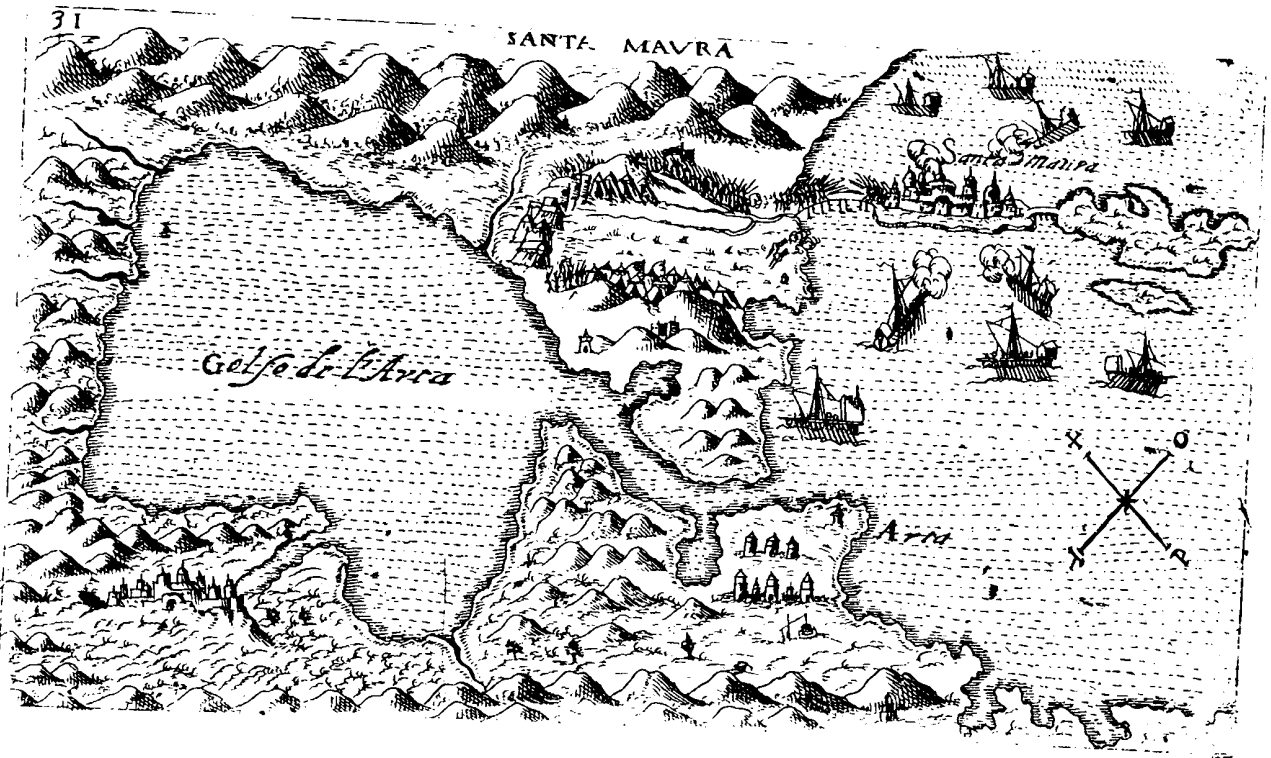

FIGURE 3: Ambracian Gulf. 97 x 175 mm.
G. Rosaccio, *Viaggio da Venetia, a Costantinopoli, Venice, 1598*
(IAN 0216)

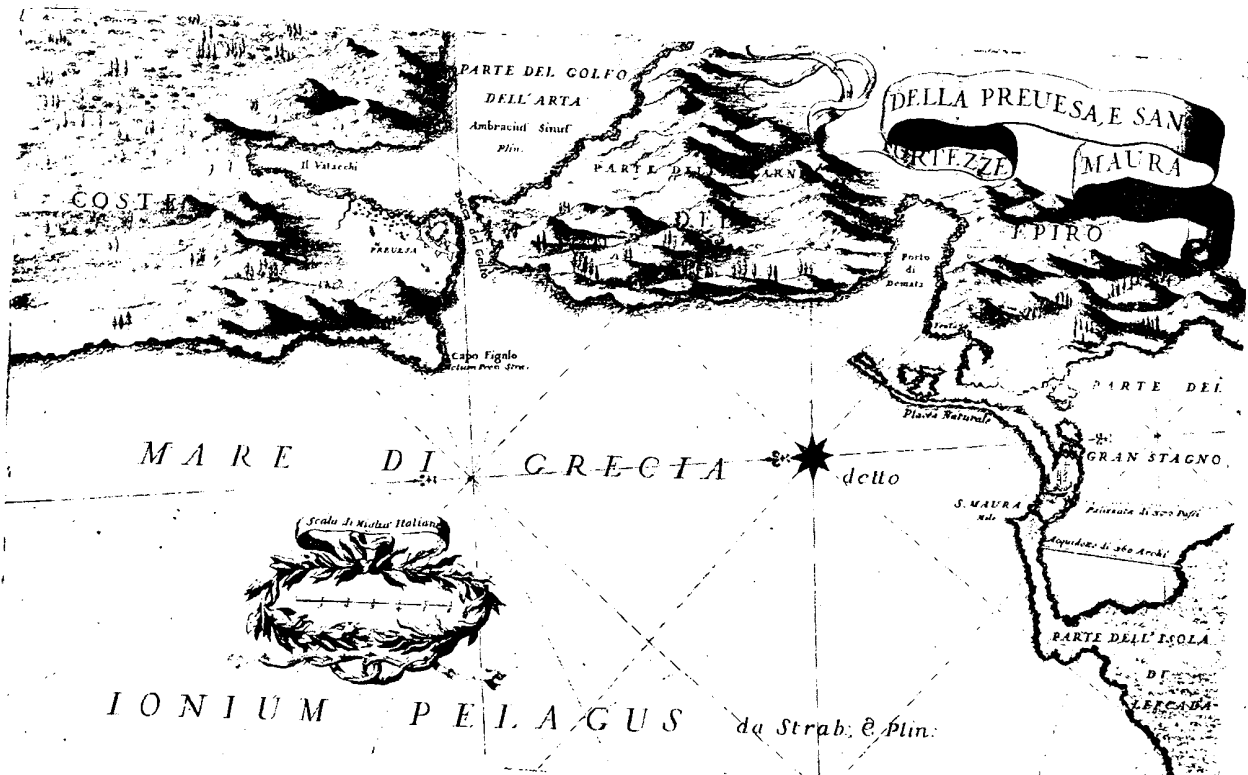

FIGURE 4: Fortezze Della Preuesa, E Santa Maura.
265 x 430 mm. *Conquiste, 1686*
(IAN 0112)

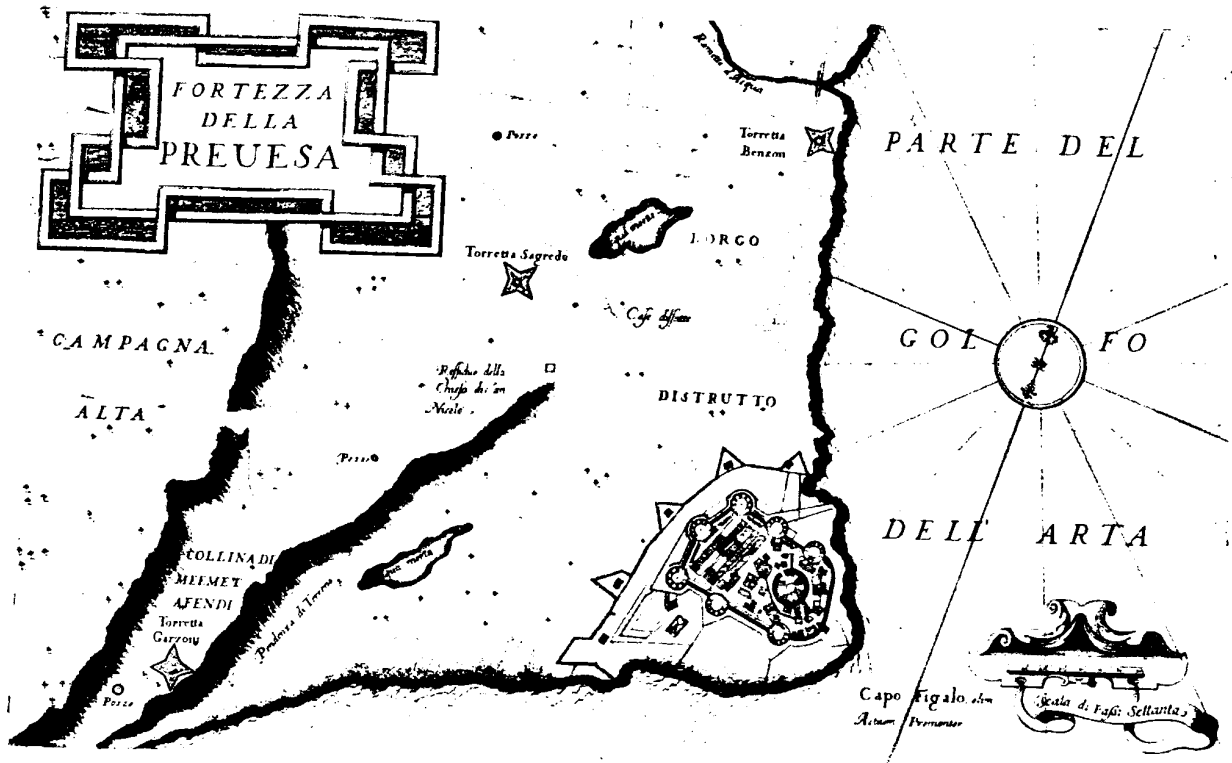

FIGURE 5: Fortezza Della Prevesa.
265 x 430 mm. Conquiste, 1686
(IAN 0036)

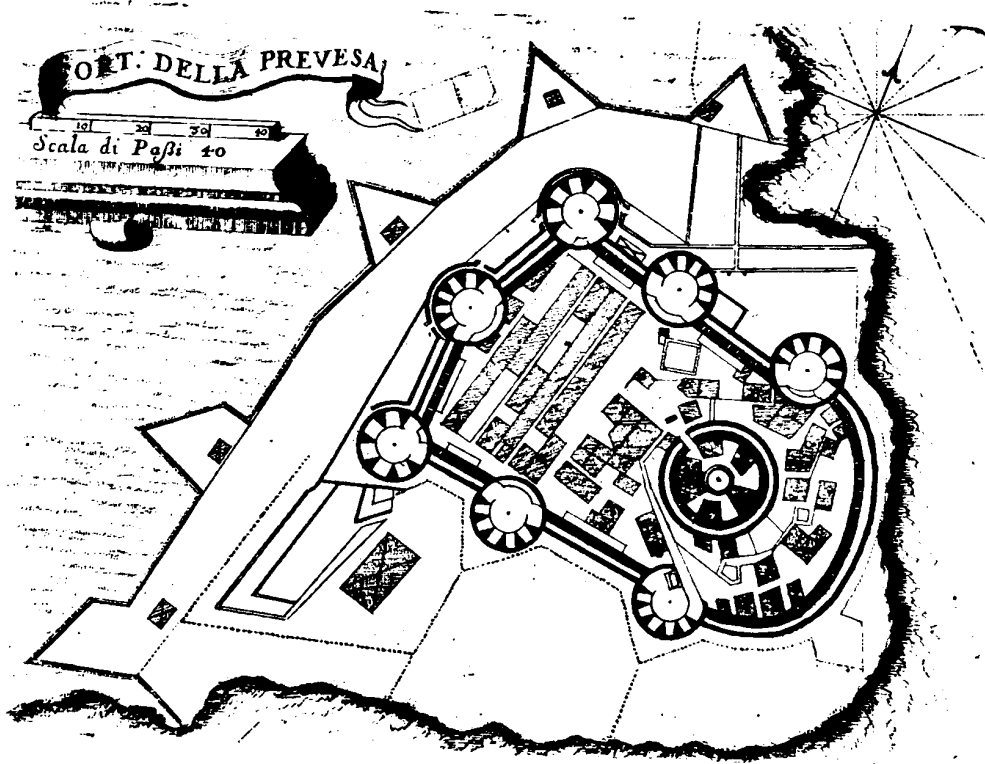

FIGURE 6: Fort: Della Prevesa.
130 x 170 mm. Conquiste, 1686
(IAN 0041)

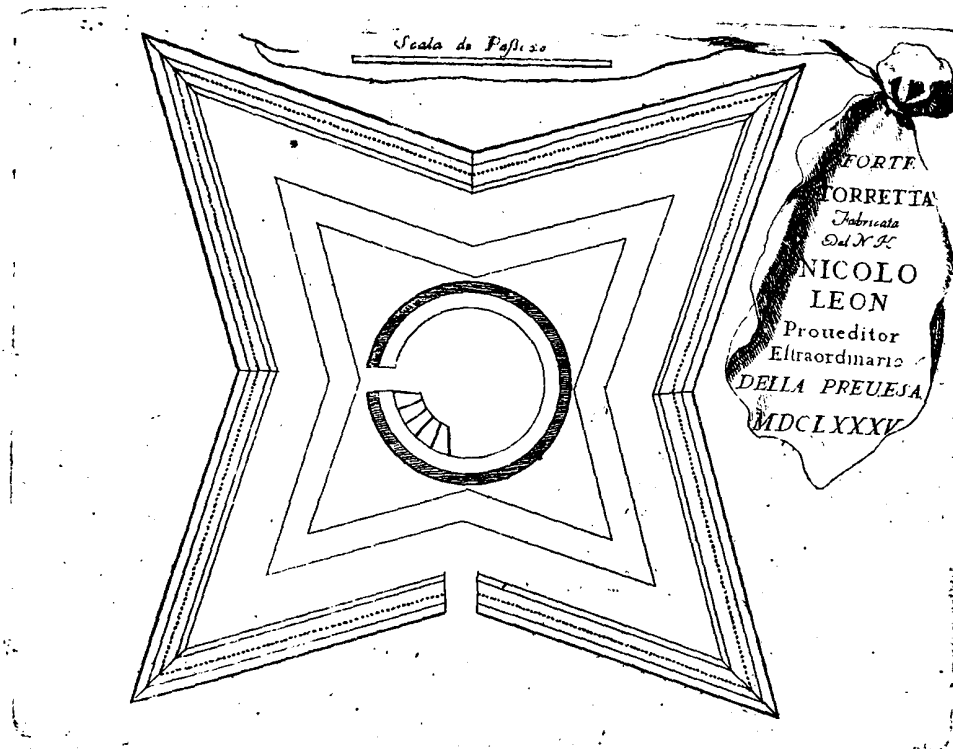

FIGURE 7: *Forte Torretta Fabricata da N. H. Nicolo Leon ...*
133 x 175 mm. *Conquiste*, 1686
(IAN 0037)

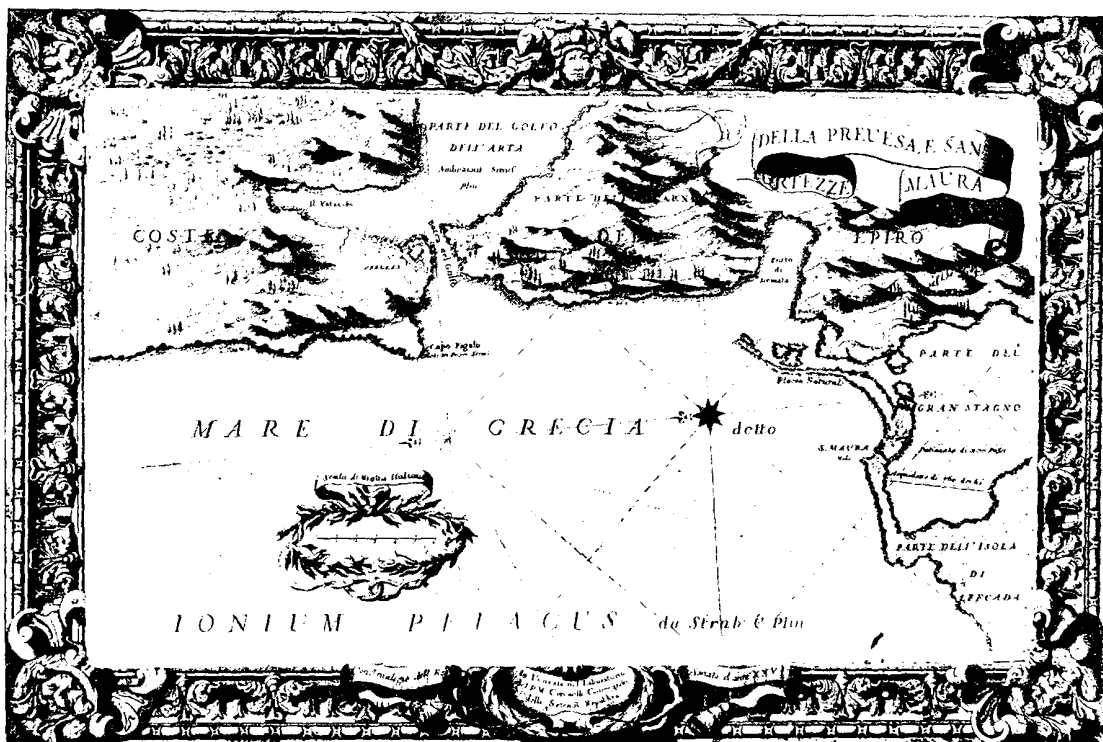

FIGURE 8: *Fortezze Della Preuesa, E Santa Maura.*
Approx. 350 x 500 mm, variant with decorative border.
Conquiste, copy (230.d.24) in the Marciana Library, Venice
(Courtesy of Nikos Karabelas)

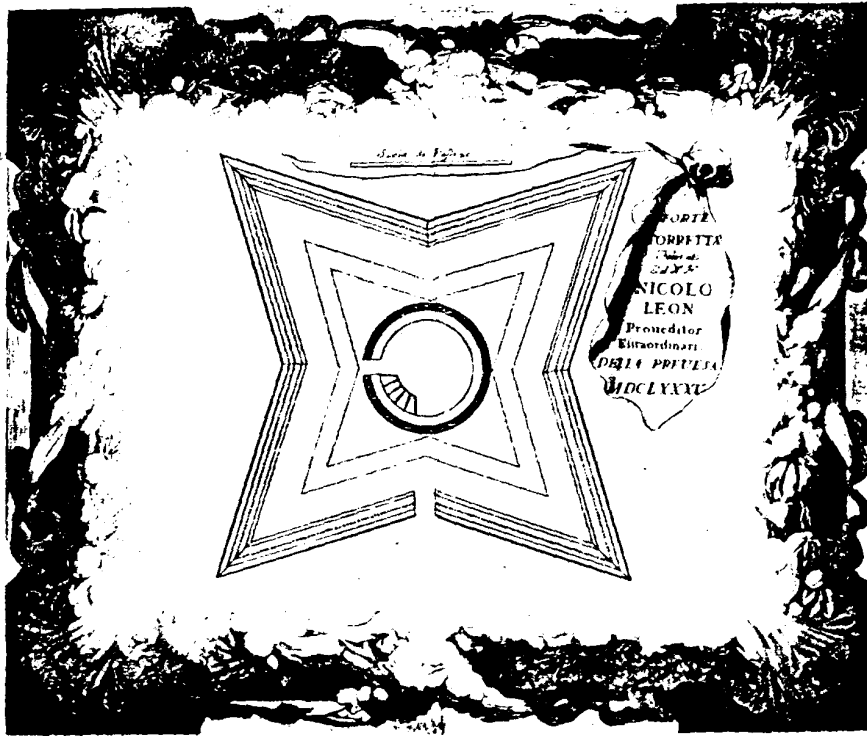

FIGURE 9: Forte Torretta Fabricata da N. H. Nicolo Leon ...
205 x 245 mm with border. Conquiste, copy (180.d.22)
in the Marciana Library, Venice
(IAN 0116)

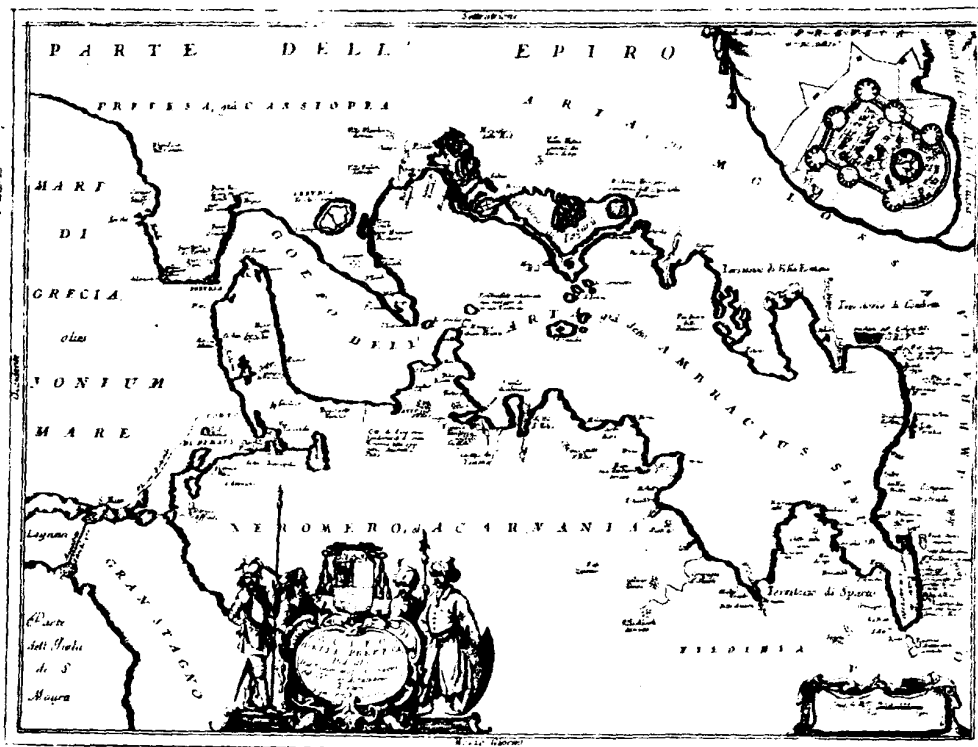

FIGURE 10: Golfo Della Prevesa ...
452 x 605 mm. Atlante Veneto, 1690/1691
(IAN 0001)

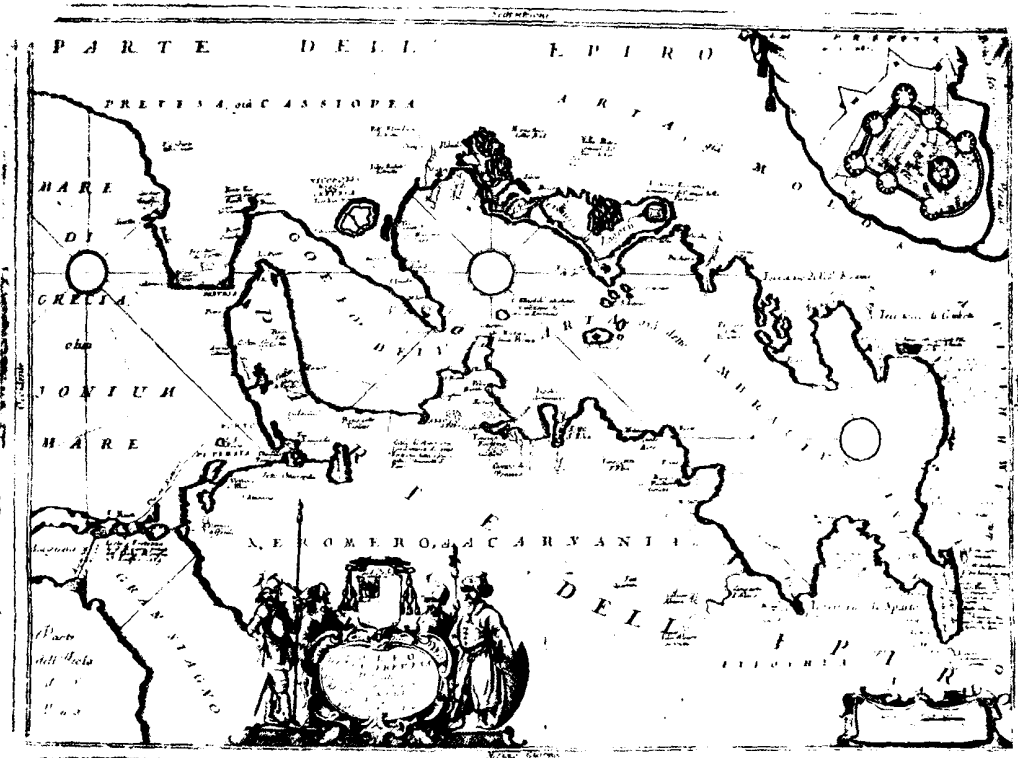

FIGURE 11: Golfo Della Prevesa ... 451 x 615 mm.
Citta Fortezze, ed altri luoghi principali dell'Albania, Epiro, e Livadia, Venice, 1708
(Courtesy of James Curlin)

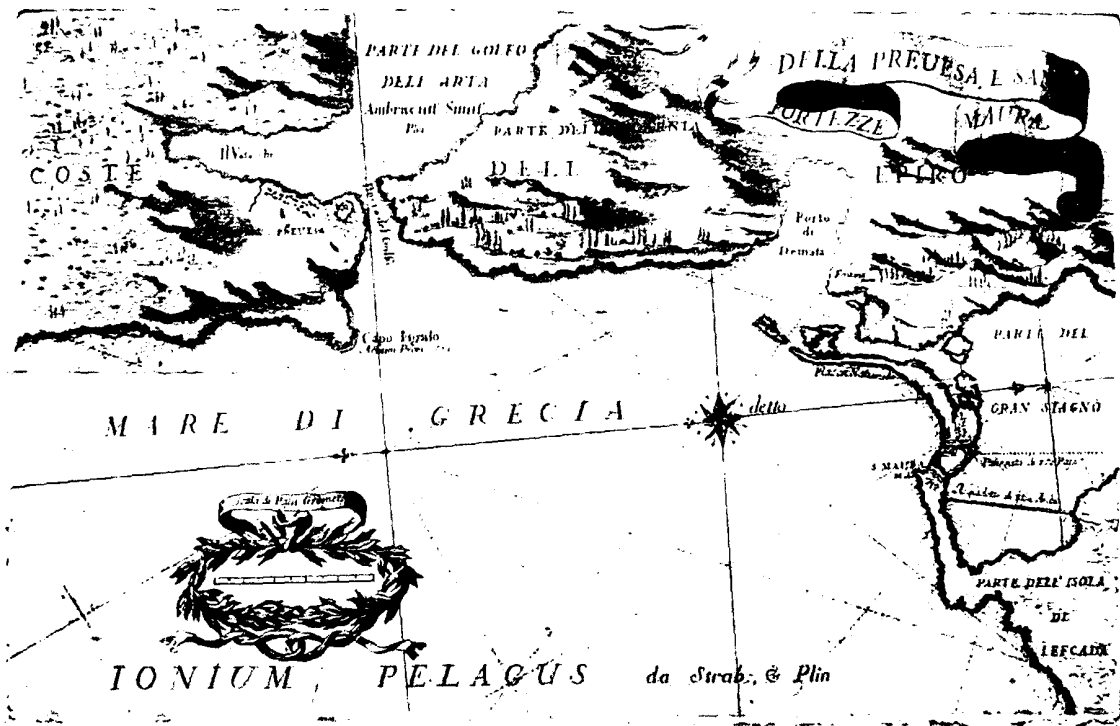

FIGURE 12: Fortezze Della Preuesa, E Santa Maura.
265 x 430 mm. Description géographique, et historique de la Morée,
folio edition, Paris, N. Langlois, 1687
(IAN 0033)

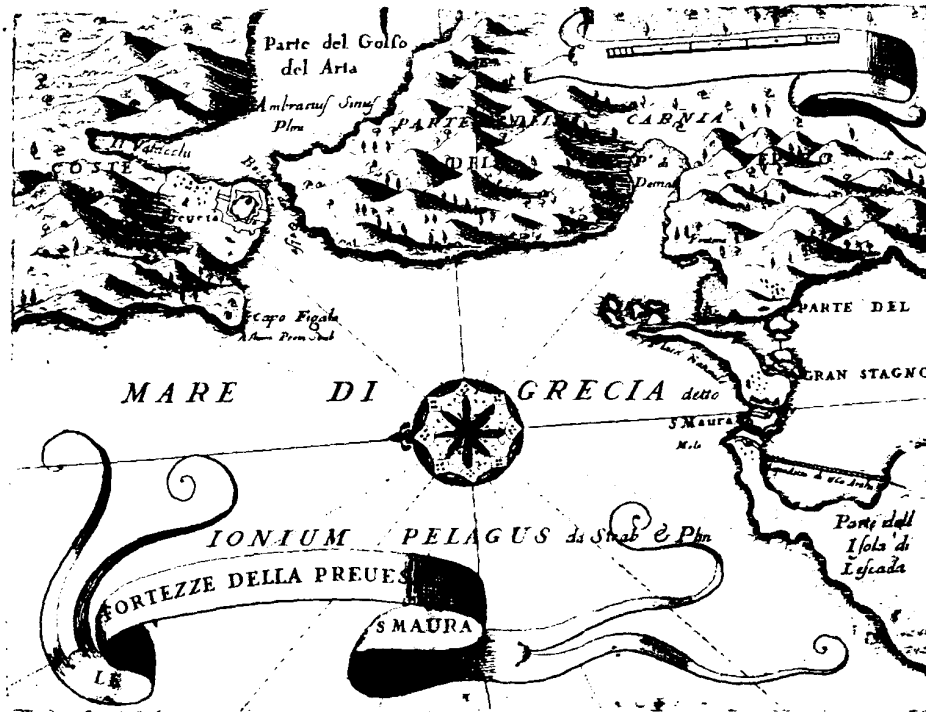

FIGURE 13: *Le Fortezze Della Preuesa E S. Maura.*
 133 x 175 mm. *Description géographique, et historique de la Morée,*
 octavo edition, Paris, Claude Barbin, 1686-1687
 (IAN 0218)

FIGURE 14: *Golfo Dell Arta, e Le Fortezze Della Preuesa e S. Maura.*
 205 x 245 mm with border, 133 x 175 mm.
Locatelli, Racconto Historico della Veneta Guerra, 1691
 (IAN 0215)

FIGURE 15: *Le Fortezze Della Preuesa E S. Maura.*

205 x 245mm with border. Source unidentified.

(Courtesy of the Cartographic Archive, National Bank Cultural Foundation, Athens)

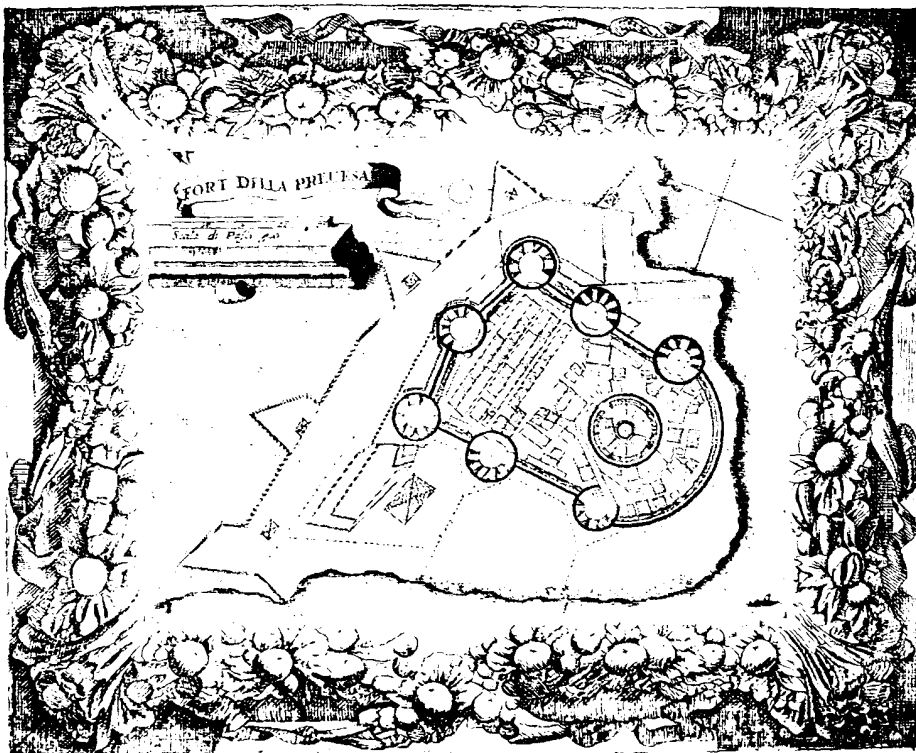

FIGURE 16: *Fort Della Preuesa.*

205 x 245 mm with border.

Locatelli, *Racconto Historico della Veneta Guerra*, 1691

(IAN 0205)

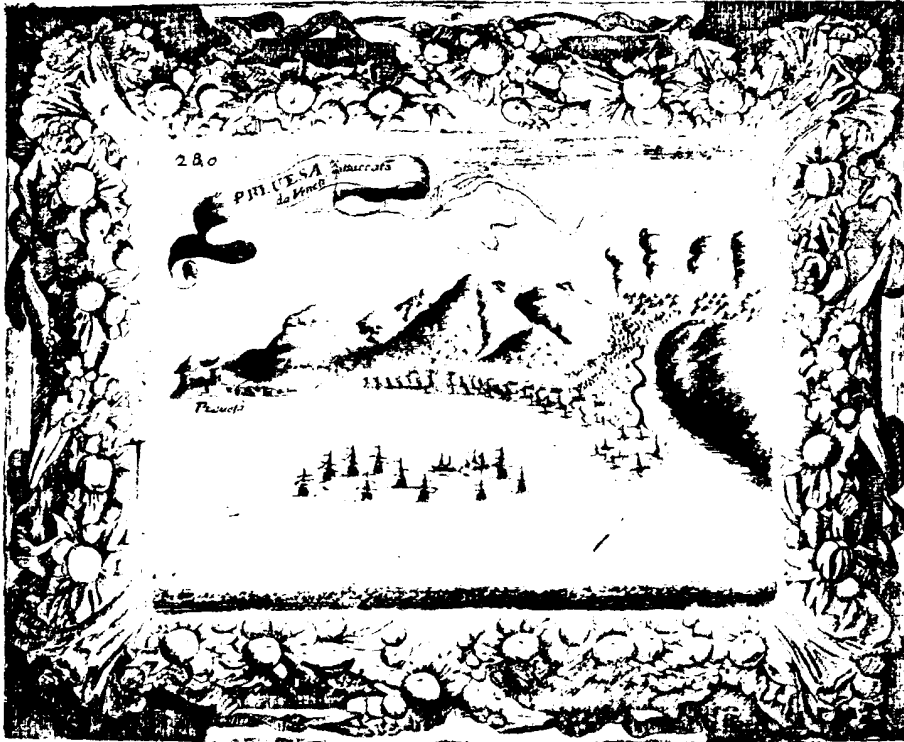

FIGURE 17: *Prevesa attaccata da Veneti.*
 205 x 245 mm with border.
Locatelli, Racconto Historico della Veneta Guerra, 1691
 (IAN 0214)

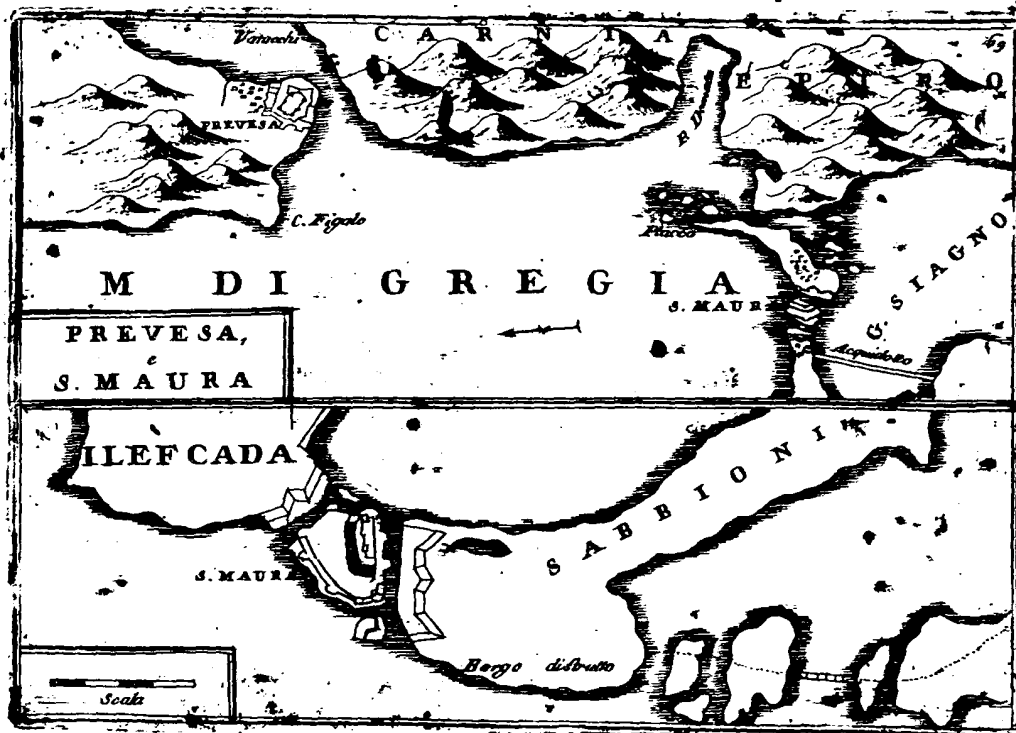

FIGURE 18: *Prevesa, e S. Maura.* 125 x 181 mm.
Coronelli, Città, Fortezze, ed altri Luoghi principali
dell' Albania, Epiro, e Livadia, Venice, 1708
 (IAN 0564)

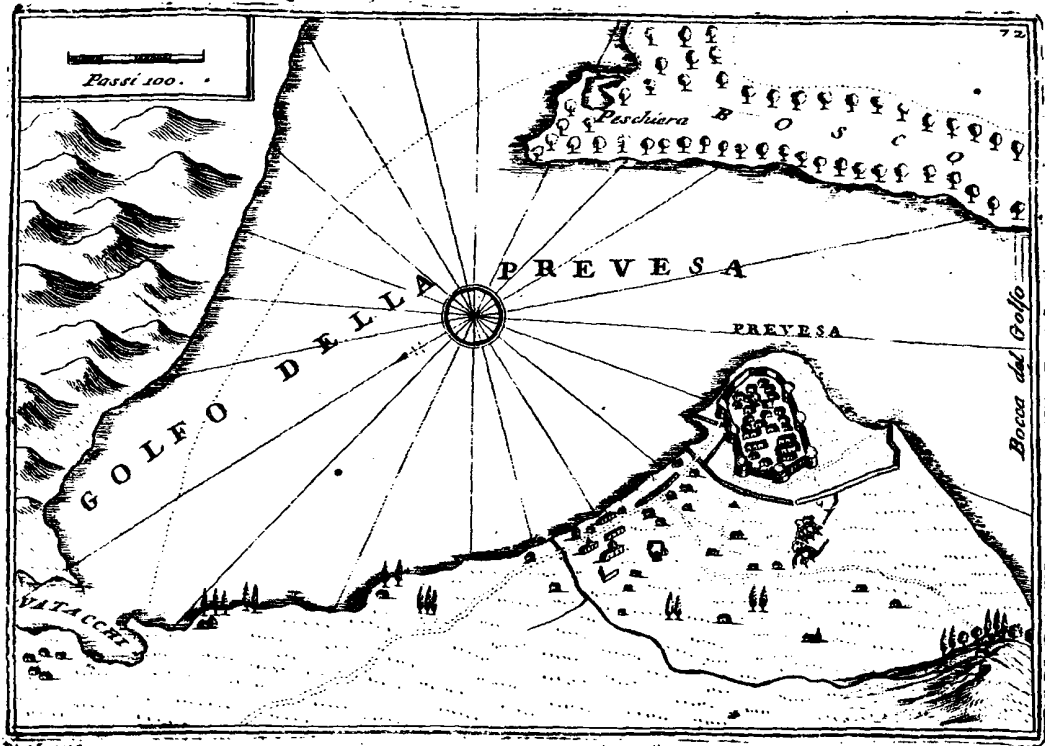

FIGURE 19: Bird's-eye view of Preveza. 128 x 184 mm.
 Coronelli, *Citta, Fortezze, ed altri Luoghi principali dell' Albania, Epiro, e Livadia*, Venice, 1708
 (IAN 0219)

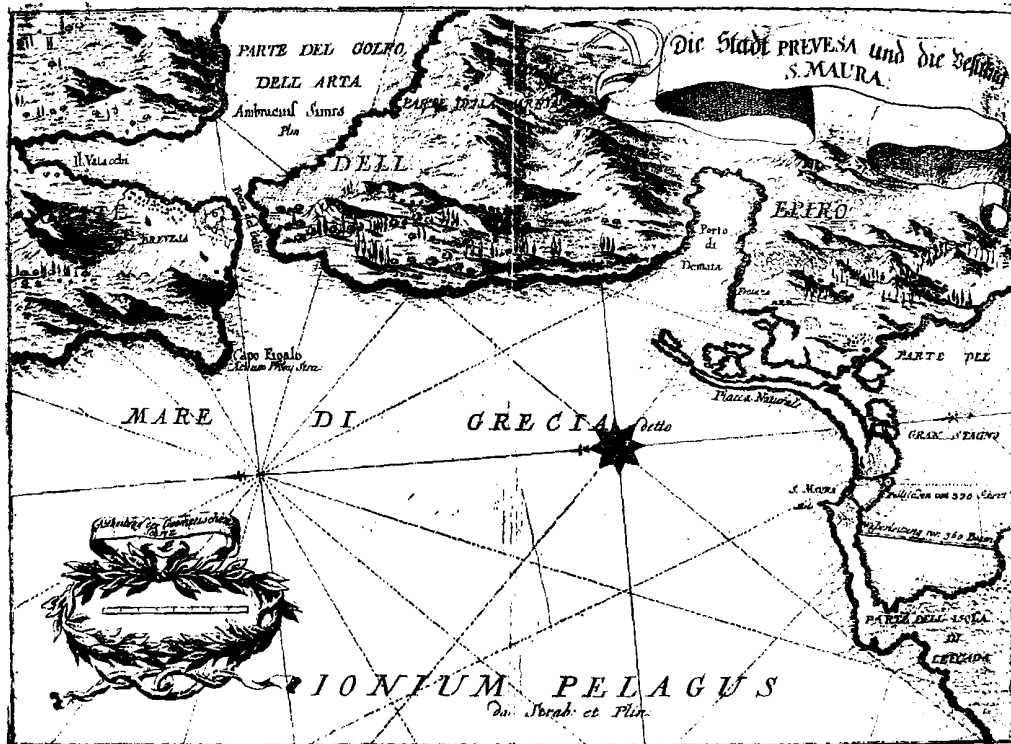

FIGURE 20: Die Stadt Prevesa und die Vestung S. Maura.
 260 x 350 mm. M. Merian, *Theatrum Europaeum*, Frankfurt, 1691
 (IAN 0204)

FIGURE 21: Fortezza Della Prevesa E Santa Mavra. 66 x 112 mm.
 Neu-Vermehrte Beschreibung der trefflichen Halb-Insel Morea ...
 L. Loschge, Nuremberg, 1687
 (IAN 0223)

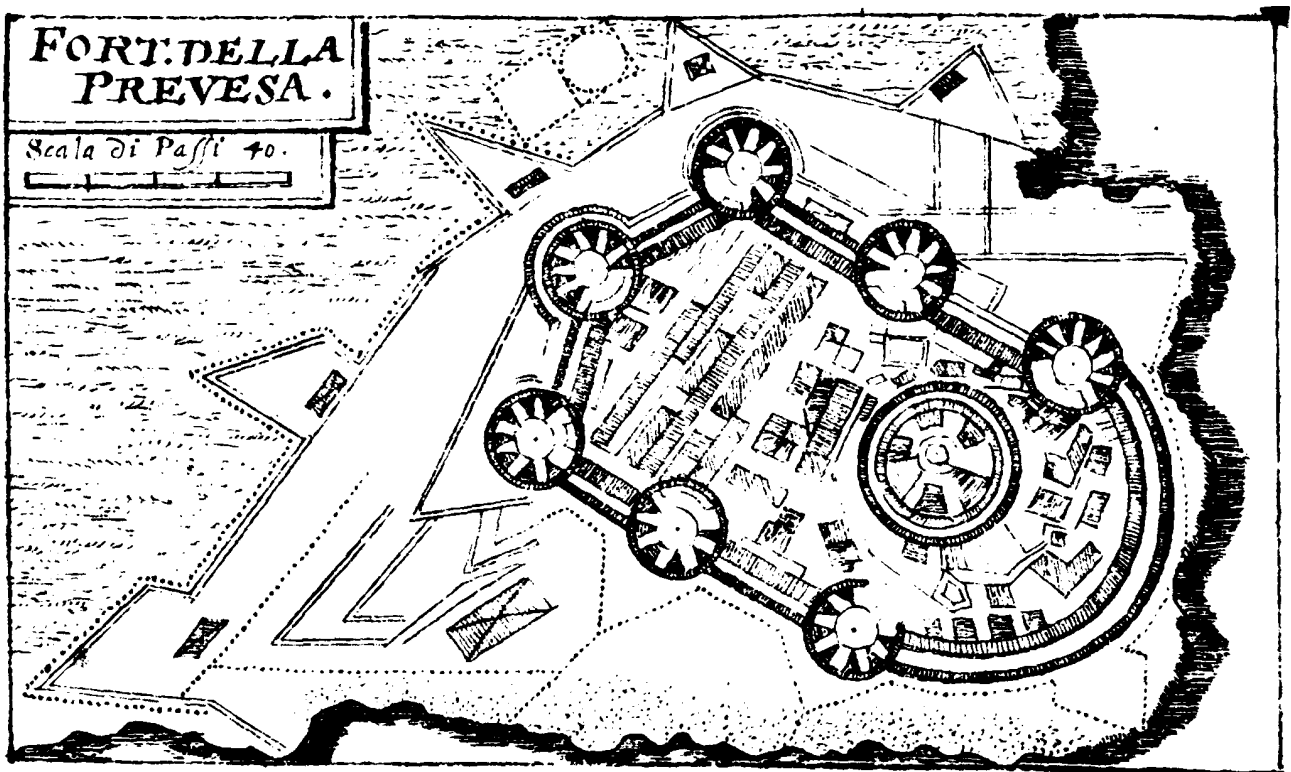

FIGURE 22: Fort. Della Prevesa. 65 x 110 mm.
 Neu-Vermehrte Beschreibung der trefflichen Halb-Insel Morea ...
 L. Loschge, Nuremberg, 1687
 (IAN 0224)

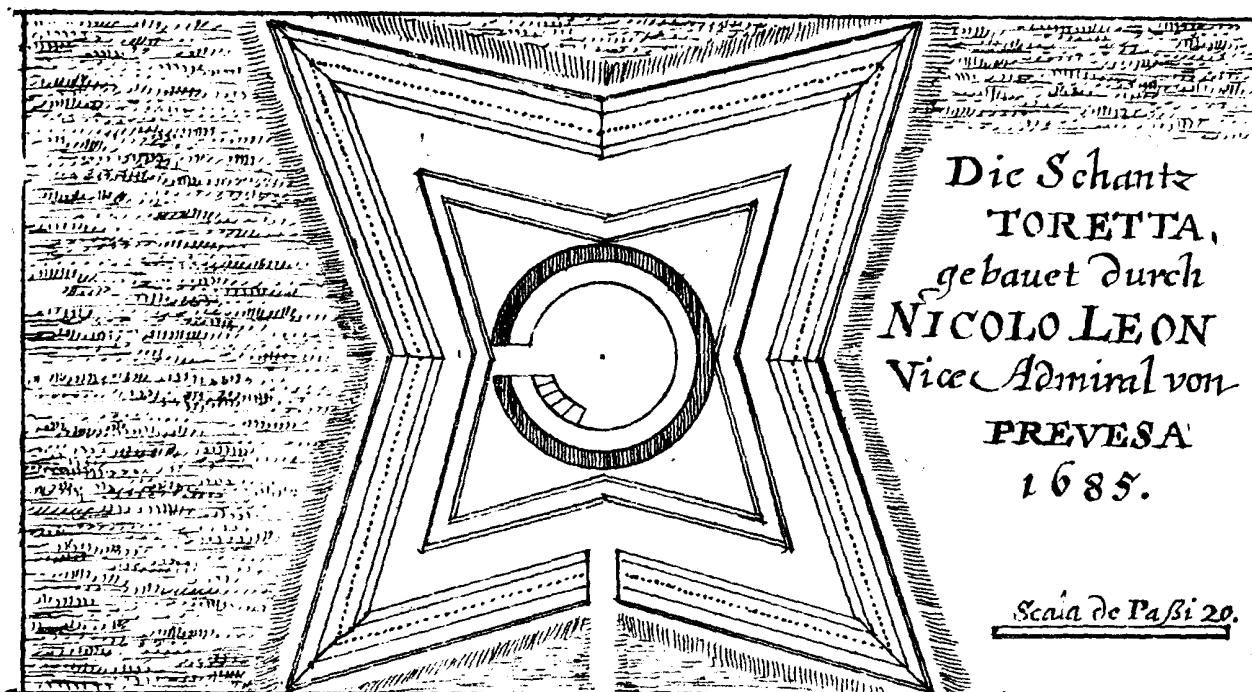

FIGURE 23: *Die Schantz Toretta, gebauet durch Nicolo Leon ...*, 65 x 110 mm.
Neu-Vermehrte Beschreibung der trefflichen Halb-Insel Morea ...
L. Loschge, Nuremberg, 1687
(IAN 0225)

*Βενετικό ενδιαφέρον για τη μείζονα περιοχή
της Πρέβεζας στα τέλη του 17^{ου} αιώνα*

Η ΠΡΕΒΕΖΑ ΔΙΑΣΥΝΔΕΘΗΚΕ ΣΧΕΤΙΚΑ ΕΝΩΡΙΣ με την ιστορία της Βενετίας. Τα μείζονα προβλήματα της ανατολικής πολιτικής της βενετικής πολιτείας και η υποστήριξη των ζωτικών συμφερόντων της στην ανατολική Μεσόγειο έφεραν σε συχνή επαφή τον βενετικό παράγοντα με τον χώρο του Ιονίου, όπου η Βενετία είχε αποκτήσει στέρεα ερείσματα στις νησιωτικές της κτήσεις. Είναι αλήθεια, ότι η πρώτη αναφορά της Πρέβεζας στην ιστορία της Βενετίας δεν εγγράφεται στις ένδοξες σελίδες της. Η αναμέτρηση του χριστιανικού με τον οθωμανικό στόλο στη θαλάσσια περιοχή του Ιονίου ανοικτά της πόλης, τον Σεπτέμβριο του 1538, κατέδειξε όχι μόνο την αδυναμία των συνασπισμένων χριστιανικών δυνάμεων αλλά και την έλλειψη ειλικρινούς συνεννόησης των Βενετών και των συμμάχων τους, που τελικά προτίμησαν την υποχώρηση αντί της ένοπλης σύγκρουσης.¹

Ωστόσο, η στρατηγική θέση της Πρέβεζας στην είσοδο του Αμβρακικού και η γειτνίαση με τη Λευκάδα ήταν φυσικό να προσελκύει το ενδιαφέρον των Βενετών που, πέρα από την εξασφάλιση της συνέχειας της αμυντικής γραμμής του Ιονίου, διεκδικούσαν τη νομή του πλούσιου σε αλυκές και ιχθυοτροφεία θαλάσσιου χώρου. Οι στρατιωτικές επιτυχίες του Φραγκίσκου Μοροζίνι στο Ιόνιο το 1684 είχαν αποτέλεσμα την κατάληψη για πρώτη φορά των ως τότε οθωμανικών εδαφών της Λευκάδας και της Πρέβεζας (29 Αυγούστου). Η συνθήκη του Κάρλοβιτς (Karlowitz, 26 Ιανουαρίου 1699) αναγνώριζε στη Βενετία μεταξύ άλλων την κατοχή της Λευκάδας αλλά επέβαλε την απόδοση της Πρέβεζας και του Ξερόμερου στην οθωμανική αυτοκρατορία –όμως, η βενετική κατοχή συνεχίστηκε ως το 1701– με την υποχρέωση της κατεδάφισης των οχυρώσεων των περιοχών αυτών. Στο πλαίσιο των πολεμικών επιχειρήσεων του 1715 οι βενετικές δυνάμεις αποχώρησαν από την Λευκάδα αλλά τελικά το φθινόπωρο του επόμενου έτους οι Βενετοί ανακατέλαβαν τη Λευκάδα, την Πρέβεζα και τη Βόνιτσα. Η βενετική κυριαρχία στις κτήσεις αυτές αναγνωρίστηκε οριστικά με τη δυσμενή κατά τα άλλα για τη Βενετία συνθήκη του Πασσάροβιτς (Passarowitz, 21 Ιουλίου 1718) και οι δύο κτήσεις παρέμειναν βενετικά εδάφη μέχρι την κατάλυση της Βενετικής Πολιτείας με τη συνθήκη του Καμποφόρμιο (Campoformio) το 1797.

Στη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στην Πρέβεζα το ενδιαφέρον των Βενετών δεν περιορίζεται στις απαραίτητες διοικητικού χαρακτήρα ενέργειες για την πόλη –διοίκηση, άμυνα, οικονομικά, δικαιοσύνη– αλλά επεκτείνεται και στην ηπειρωτική και θαλάσσια περιοχή της.² Ως προς το πρώτο ζήτημα, ενδεικτική του ενδιαφέροντος της Βενετικής Πολιτείας για τη χρη-

¹ Σχετικά με τη ναυτική αυτή επιχείρηση βλ. CESSI 1968, 102-103· GULLINO 1996, 100-104.

² Σχετικά με την οργάνωση της διοίκησης και της άμυνας της Πρέβεζας βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 29 κ.π.

στή διοίκηση της κτήσης παραμένει το ψήφισμα της βενετικής Γερουσίας της 18 Ιανουαρίου 1686 κατά το βενετικό ημερολόγιο [= 1687], με το οποίο η μητροπολιτική Αρχή διατυπώνει υποδείξεις προς τον νέο Βενετό έκτακτο προνοητή Πρέβεζας. Το όνομα του προνοητή δεν αναφέρεται αλλά πρόκειται για τον Bortolo Moro που εκλέχτηκε στο αξίωμα αυτό στις 22 Αυγούστου 1686.³ Το ψήφισμα, που διαβάστηκε και στην επιτροπή των εμπειρογνομόνων (savii) της Γερουσίας, προέκυψε μετά την ενημέρωση της Γερουσίας από τον Βενετό αξιωματούχο για την άφιξή του στην Πρέβεζα και την ανάληψη των διοικητικών καθηκόντων του. Η Γερουσία εκφράζει τη βεβαιότητα, ότι ο νέος έκτακτος προνοητής ακολουθώντας το παράδειγμα του προκατόχου του θα φροντίσει, ώστε ο τόπος να απολαύσει τους καρπούς των ικανοτήτων που είχε επιδείξει ο ίδιος ως κρατικός λειτουργός σε προηγούμενες περιπτώσεις. Ιδιαίτερα επισημαίνεται το γεγονός ότι ο προκατόχός του (Polo Nani) είχε καταβάλει ιδιαίτερη φροντίδα για το σημαντικότερο ζήτημα της στρατιωτικής φρουράς και ζητεί να ακολουθήσει και αυτός την ίδια τακτική, ώστε να διατηρηθεί η φρουρά στην ίδια κατάσταση. Εξίσου σημαντική θεωρείται η φροντίδα που πρέπει να καταβληθεί από τον νέο έκτακτο προνοητή για την προστασία των κατοίκων, για τη σωστή μεταχείριση, για την απονομή δικαιοσύνης και για την ασφάλειά τους. Στην κατακλείδα του ψηφίσματος υπογραμμίζεται ότι ο ζήλος του προνοητή όχι μόνο θα αυξήσει το ευδόκιμο των υπηρεσιών του προς την πολιτεία αλλά θα επιφέρει και την επικρότηση από τη μεριά των υπηκόων προς γενικότερο όφελος του βενετικού κράτους.

Το έγγραφο

Κρατικό Αρχείο Βενετίας [A.S.V.], *Senato, Mar*, reg. 152, φφ. 337v-338r, 18 Ιανουαρίου 1686, more veneto [=1687]

[φ. 337v]

Al Proveditor straordinario alla Prevesa

Con particolar contento intendemo la notitia de vostro arrivo a cotesta carica doppo haver supplito alla pontualità della consegna del danaro; e siamo certi che proseguendo l'eseempio del vostro precessore, farete anco a cotesta parte godere li frutti della vostra habilità isperimentati in tant'altre occasioni con vostro merito. Quanto attente son state le vigilanze del precessore stesso per la cura / [φ. 338r] importante delle militie ritrovate in buona salute, uniformi pure se le promettemo da voi, perché in tale stato si conservino. Non inferiori pure confidiamo habbino ad esser li vostri studii nella custodia di cotesti sudditi e nel procurar ad essi ogni buon trattamento e di giustitia e di sicurezza; nel che la vostra zelante virtù s'accrescerà le benemerenze; e l'applauso de popoli con nostro vantaggio.

+ 93

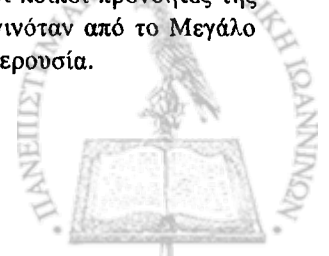
- 3

L. SS. [lecta saviis]

- 2

Pier Antonio Gratarol, segretario

³ Bortolo Moro του Santo. Προκάτοχοί του ήταν ο Nicolò Lion (29 Σεπτεμβρίου 1684) και ο Polo Nani (1685). Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), *Segretario alle voci, Elezioni in Pregadi*, reg. 20, anni 1683-1694, φ. 176r. Διάδοχοί του υπήρξαν οι Imperial Contarini του Giacomo (26 Ιουνίου 1688), Andrea Soranzo του Piero (6 Σεπτεμβρίου 1690), Gerolamo Marcello του Alessandro (24 Μαΐου 1692), Francesco Moro του Gerolamo (1 Ιουλίου 1694). Ευχαριστώ τον φίλο ιστορικό κ. Γιώργο Πηλείδη, που ερεύνησε κατά παράκλησή μου το σχετικό κατάρτιχο στο Βενετικό Αρχείο. Βλ. και ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 43, όπου αναγράφονται και οι λοιποί προνοητές της περιόδου. Να σημειωθεί, ότι η εκλογή και ο διορισμός των εκτάκτων προνοητών δεν γινόταν από το Μεγάλο Συμβούλιο της Βενετίας, όπως αναφέρει ο ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 30, αλλά από τη βενετική Γερουσία.

Περισσότερο συγκεκριμένα είναι τα στοιχεία που αντλούνται από μια άλλη επίσημη βενετική πηγή της εποχής· την έκθεση του «Γενικού Προνοητή στα νησιά της Ανατολής» Ανδρέα Navagier που παρουσιάστηκε στη βενετική Γερουσία το 1691. Η έκθεση, που σώζεται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας⁴ καταλαμβάνει δεκαπέντε αριθμημένα λυτά δίφυλλα και περιέχει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τα Ιόνια νησιά τις παράκτιες περιοχές του Αμβρακικού και το Ξερόμερο. Ξεκινώντας την έκθεση των ζητημάτων που αφορούσαν στη Λευκάδα (Santa Maura) και στην Πρέβεζα (Prevesa) χαρακτηρίζει τις δύο αυτές κτήσεις ως τα «νέα ένδοξα αποκτήματα της Γαληνότατης Πατρίδας» (*nuovi gloriosi acquisti alla Serenissima Patria*).

Το πρώτο ζήτημα που τον απασχόλησε ήταν η ρύθμιση της αταξίας που επικρατούσε ως προς την καταβολή του δασμού 4% που είχε επιβληθεί από τη Βενετία στα εμπορεύματα και τα εδώδιμα είδη που εξάγονταν από τα λιμάνια της Πρέβεζας και των άλλων ηπειρωτικών περιοχών.⁵ Για την ίδια την πόλη της Πρέβεζας δεν παρέχει ιδιαίτερες πληροφορίες θεωρώντας ότι οι μητροπολιτικές Αρχές της Βενετίας είχαν ενημερωθεί επαρκώς ως προς τα θέματα της πόλης από περισσότερο αρμόδια πρόσωπα· αναφέρει μόνο ότι «το Φρούριο της Πρέβεζας βρίσκεται σε θέση που δεσπάζει της εισόδου του ομώνυμου κόλπου» (*in sito che domina la bocca del golfo del medemo nome*).⁶ Με τη διατύπωση αυτή προσδιορίζεται ασφαλώς όχι ολόκληρος ο Αμβρακικός –μολονότι στην πραγματικότητα η Πρέβεζα ελέγχει την εισοδό του– αλλά ο μικρός εσωτερικός προκόλπος που ορίζεται δυτικά από το στενό Πρέβεζας - Ακτίου και ανατολικά από τα ακρωτήρια Λασκάρα (ή Σκάρα) στην ηπειρωτική ακτή και Παναγία στην ακαρνανική, γνωστός και σήμερα ως Κόλπος της Πρέβεζας.⁷ Άλλωστε, ο Αμβρακικός αναφέρεται στις δυτικές πηγές και χάρτες είτε με το ιστορικό του όνομα (*Sinus Ambracius*, *Golfo Ambracio*) είτε ως «Κόλπος της Άρτας» (*Golfo de Larta*).

Παρακάμπτοντας, λοιπόν, την ίδια την πόλη της Πρέβεζας ο Βενετός αξιωματούχος διεισδύει στην περιφέρειά της στην ενδοχώρα. Εκείνο που παρατηρεί είναι ότι παρά την έκτασή της, που όπως σημειώνει φτάνει σχεδόν ως τα όρια της Πάργας, η γη είναι ελάχιστα καλλιεργημένη, όντας εκτεθειμένη σε συνεχείς επιδρομές. Μόνο η περιοχή του Λούρου εξακολουθούσε να καλλιεργείται και έχοντας είκοσι χωριά μπορούσε να αποδίδει στο βενετικό δημόσιο ταμείο 520 κάδους (*cadi*)⁸ στάρι κατ' έτος. Το πρόβλημα ήταν, ότι η περιοχή απέδιδε περισσότερα στον Τούρκο πασά της Άρτας, επειδή όντας κοντά στην Άρτα οι χωρικοί ήταν αναγκασμένοι για να συγκρατούν τις βίαιες αντιδράσεις του πασά να υφίστανται βαρύ χαράτσι (*a costo di gravosi carazi tratiene il furore delle sue violenze*).⁹ Τα ίδια υποστήριζε στην έκθεσή του και ο έκτακτος προνοητής Λευκάδας Pietro Bembo το 1688, που αναφέρει ότι η περιοχή παρήγε καπνό και δημητριακά.¹⁰ Αργότερα θα ζητήσουν τη βενετική προστασία και πολλά χωριά της περιοχής της Άρτας που πλήττονταν από τις επιδρομές ατάκτων. Η προστασία παρασχέθηκε έπειτα από ειδική σύμβαση το 1695 με την υποχρέωση καταβολής ετήσιου φόρου

⁴ A.S.V., Collegio V (Secreta), busta 77, X, *Relatione del Nobil Homo ser Andrea Navagier fu Provveditor General delle Isole in Levante. 1691*. Η έκθεση είναι γνωστή και το τμήμα που αναφέρεται στις νέες κτήσεις της Βενετίας (Λευκάδα, Πρέβεζα και Ξερόμερο) έχει δημοσιευθεί από τον ΑΡΧΟΝΤΙΑΗ 1983, 189-208.

⁵ *Relazione*, δίφυλλο 9 (σελ. γ'). Βλ. και ΑΡΧΟΝΤΙΑΗΣ 1983, 193. Πρβλ. και ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1914, 219-220.

⁶ Βλ. και ΑΡΧΟΝΤΙΑΗΣ 1983, 202.

⁷ ISTITUTO IDROGRAFICO DELLA MARINA 1959, 98.

⁸ Βλ. και ΑΡΧΟΝΤΙΑΗΣ 1983, 119-120. Ο κάδος ήταν μέτρο χωρητικότητας· ένας κάδος σταριού στην περιοχή ισοδυναμούσε με 207 λίτρες. Ωστόσο, οι εκτιμήσεις ποικίλλουν· ο ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1914, 60, αντιστοιχεί τον κάδο ανάλογα με το είδος του εμπορεύματος προς 2.500-3.500 λίτρες.

⁹ *Relatione*, δίφυλλο 12 (σελ. γ-δ). Βλ. και ΑΡΧΟΝΤΙΑΗΣ 1983, 202.

¹⁰ Η έκθεση δημοσιεύεται από τον ΑΡΧΟΝΤΙΑΗ 1983, 167-188 (βλ. ιδιαίτερα 179).

1.500 ρεαλίων στο δημόσιο ταμείο της Λευκάδας.¹¹

Η θέση των αγροτών ήταν επισφαλής, εξαιτίας των τουρκικών επιθέσεων. Κοντά στα τείχη της Πρέβεζας υπήρχαν λίγα καλυβόσπιτα (*calive*),¹² όπου ζούσαν φτωχές οικογένειες προσφύγων που δούλευαν σε χωράφια εκτεθειμένα σε βολές κανονιών έχοντας την προστασία τεσσάρων πυργίσκων. Και αυτοί οι φτωχοί αγρότες όφειλαν να συνεισφέρουν στο δημόσιο ταμείο τη δεκάτη από τη συγκομιδή.¹³ Δεν παρέχεται καμιά πληροφορία σχετικά με τα καλλιεργούμενα είδη στην περιοχή· το πιθανότερο είναι ότι πρόκειται για καλλιέργεια δημητριακών.

Σημαντικότερη υπήρξε η υλοτομική δραστηριότητα στην περιοχή του Αμβρακικού. Η ξύλευση ήταν οργανωμένη, πραγματοποιούνταν τόσο από γηγενείς, όσο και από υλοτόμους που έρχονταν από τα Ιόνια νησιά, ενώ με τον καιρό εμφανίζονται ξένοι που ενδιαφέρονται για την εκμετάλλευση της δασικής ξυλείας, που ήταν κατάλληλη για τη ναυπηγική (βελανιδιά, αριά, οξιά, φτελιά, φράζος, έλατο). Η ξύλευση δεν περιοριζόταν στις εκτάσεις που ανήκαν στη βενετική ζώνη αλλά εκτεινόταν και στο τουρκικό έδαφος. Στην έκθεση του Ανδρέα Navagier γίνεται λόγος για δύο σημαντικά δάση· το ένα εκτείνεται στην περιοχή της Άρτας, όπου ξυλεύονται Τούρκοι αντλώντας ξυλεία που προοριζόταν για τη ναυπήγηση μεγάλων σκαφών. Το δεύτερο δάσος εκτεινόταν στην περιοχή δυτικά της Βόνιτσας· ήταν γνωστό ως δάσος του Αγίου Πέτρου (*San Pietro*) και παρείχε ξυλεία κατώτερης ποιότητας. Στην Πρέβεζα θα αναπτυχθεί το εμπόριο της δασικής ξυλείας και η ναυπηγική δραστηριότητα.¹⁴

Η ίδια η Βενετία θα εκμεταλλευθεί τον δασικό πλούτο της περιοχής για τη ναυπήγηση σκαφών. Το 1687 η βενετική Γερουσία ενημερώνει τον Γενικό καπιτάνο της θάλασσας (*Capitano general da mar*) ότι η διοίκηση του βενετικού Ναυστάθμου (*reggimento all' Arsenal*) είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον για την προμήθεια ναυπηγικής ξυλείας για την κατασκευή γαλερών και άλλων πλοίων και χάρη στη φροντίδα του έκτακτου προνοητή της Πρέβεζας Bortolo Moro είχε εξασφαλιστεί η μεγαλύτερη δυνατή ποσότητα. Του διαβιβάζονται οι επιστολές του προνοητή που κάνουν λόγο για την ποσότητα και την ποιότητα της διαθέσιμης ξυλείας και του ζητείται να δώσει εντολή, ώστε με την επιβλεψη του προνοητή να κοπεί η απαιτούμενη ποσότητα ξυλείας και να χρησιμοποιηθούν για τη μεταφορά στη Βενετία τα σκάφη που θα τύχει κατά καιρούς να βρίσκονται στην Κέρκυρα. Επισημαίνεται ότι πρέπει να ληφθεί πρόνοια για την εποχή που πρέπει να γίνει η κοπή και να χρησιμοποιηθούν τα κατάλληλα πρόσωπα που υπηρετούν στον στόλο.¹⁵

Η δεύτερη μεγάλη παραγωγική δραστηριότητα ήταν τα ιχθυοτροφεία (*peschiere*) του Αμβρακικού. Τα ιχθυοτροφεία που υπήρχαν στον κόλπο της Πρέβεζας και στον άλλο Αμβρακικό (στον κόλπο της Άρτας, όπως αναφέρεται στην έκθεση Navagier) τα διαχειριζόταν η βενετική διοίκηση και εκμισθώνονταν κάθε χρόνο από το δημόσιο ταμείο της Λευκάδας (*Camera di Santa Maura*).¹⁶ Ωστόσο, οι Βενετοί δεν είχαν την απόλυτη κατοχή, επειδή ήταν εύκολη η πρόσβαση των Τούρκων από τη στεριά με αποτέλεσμα να υπάρχει ουσιαστικά ένα είδος συνεκμετάλλευσης. Οι ενοικιαστές, λοιπόν, που αναδέχονταν την εκμετάλλευση των ιχθυοτροφείων ήταν αναγκασμένοι να καταβάλλουν στον πασά της Άρτας μεγαλύτερες εισφορές.

¹¹ ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 115-116.

¹² Πρβλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 64.

¹³ Βλ. και ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 202.

¹⁴ Περισσότερα βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 32 κ.π.

¹⁵ A.S.V., *Senato, Mar*, reg. 153, φ. 254v-255r και 255r-v.

¹⁶ Ήδη από την αρχή της κατάκτησης της Λευκάδας και των γειτονικών κτήσεων του Αμβρακικού το 1685 ο Φραγκίσκος Morosini είχε ενδιαφερθεί για τη δημοπρασία των αλυκών της Λευκάδας και των ιχθυοτροφείων του Αμβρακικού. Βλ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1914, 225-226.

Ως προς την ακαρνανική περιφέρεια του Ξερόμερου (Xeromego), που υπαγόταν σε βενετική διοίκηση, ο Βενετός αξιωματούχος αναφέρει ότι χωρίζεται σε δύο περιοχές (*territori*): η μία είναι η περιοχή της Βόνιτσας, που περιλαμβάνει είκοσι οικισμούς, ενώ η άλλη που είναι το κυρίως Ξερόμερο, περιλαμβάνει δεκαοκτώ χωριά. Πρόκειται για εύφορο τόπο και λόγω της ευφορίας του όχι μόνο είχε πολυπληθείς οικισμούς αλλά και συγκέντρωνε ανθρώπους που επιδίδονταν σε ποικίλες δραστηριότητες. Το πρόβλημα ήταν, ότι ο βενετο-τουρκικός πόλεμος είχε αποτέλεσμα να ερημωθούν τα χωριά.¹⁷ Στα ζητήματα που αφορούν στην περιοχή αλλά και στις γειτονικές περιοχές που υπάγονται στην οθωμανική κυριαρχία αφιερώνεται πολύς λόγος.¹⁸ Όλες αυτές οι παρατηρήσεις είχαν σκοπό να διευκολύνουν τις μητροπολιτικές Αρχές της Βενετίας να πάρουν τις απαραίτητες αποφάσεις για τη μέριμνα και την ορθολογικότερη διαχείριση των παραγωγικών πόρων των νέων βενετικών κτήσεων.

Βέβαια, υπήρχε το μεγάλο πρόβλημα της γειτνίασης των οθωμανικών εδαφών και των επεμβάσεων των οργάνων του Τούρκου πασά της Άρτας που με την απειλή σκληρών μέτρων απαιτούσαν από τους αγρότες και τους ιχθυοτρόφους την καταβολή επαχθών φόρων ή αποσπούσαν από αυτούς μεγάλο μέρος της παραγωγής. Το γεγονός αυτό αποτελούσε, κατά κάποιον τρόπο, αμφισβήτηση της βενετικής κυριαρχίας σε τμήμα τουλάχιστον των περιοχών αυτών που η τουρκική διοίκηση της Άρτας αντιλαμβανόταν ως ένα είδος «γκρίζας ζώνης», όπου είχε δικαίωμα νομής και επέμβασης. Παρά τις συνθήκες που είχαν συμφωνηθεί, οι Οθωμανοί δεν είχαν παύσει να θεωρούν την ηπειρωτική εκείνη ζώνη αλλά και την ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού ως τμήματα που ανήκαν στην αυτοκρατορία και να δέχονται ως προσωρινή τη βενετική κατοχή. Άλλωστε, η συνθήκη του Κάρλοβιτς αποκατέστησε, έστω προσωρινά, την οθωμανική κυριαρχία στην περιοχή. Από την άλλη πλευρά, δεν αποκλείεται, οι Βενετοί να ενδιαφέρονταν για την προσάρτηση της εύφορης περιοχής της Άρτας: ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα τους απάλλασσε από την τουρκική θρασύτητα και τη συνακόλουθη μείωση των εισοδημάτων του δημόσιου ταμείου, ενώ παράλληλα θα εξασφάλιζε στη Βενετία περισσότερα εισοδήματα από τη γεωργική παραγωγή.

Η οθωμανική Άρτα αποτελούσε απειλή για τη βενετική παρουσία στον Αμβρακικό: δικαιολογείται, λοιπόν, το γεγονός ότι ο Ανδρέας Navagier συγκέντρωσε και αναφέρει στην έκθεσή του ουσιαστικές πληροφορίες για την πόλη. Έδρα Τούρκου πασά η Άρτα διέθετε φρουρά από 400 με 500 Τούρκους πεζούς και 200 ιππείς. Στον λόφο υπήρχε Φρούριο με τέσσερα πυροβόλα, ενώ η ατείχιστη περίμετρος της πόλης εκτεινόταν σε τρεις χιλιάδες μίλια. Ο πληθυσμός της αριθμούσε 5.000 έως 6.000 κατοίκους και ήταν όλοι Έλληνες χριστιανοί. Άλλωστε, στην Άρτα έδρευε ορθόδοξος επίσκοπος με δικαιοδοσία και στην περιοχή της Ναυπάκτου.¹⁹ Στην πνευματική δικαιοδοσία του, βέβαια, υπάγονταν και οι ορθόδοξοι χριστιανοί κάτοικοι των κτήσεων Πρέβεζας και Βόνιτσας που ήταν Βενετοί υπήκοοι.²⁰ Και πρέπει να υποθέσουμε ότι, παρά τις ομαλές σχέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στη βενετική διοίκηση και στην ορθόδοξη μητρόπολη, το γεγονός ότι βενετοί υπήκοοι υπόκεινταν στην πνευματική δικαιοδοσία του Οθωμανού υπηκόου μητροπολίτη Άρτας θα πρέπει να προβλημάτιζε τους Βενετούς. Ένα ακόμη ζήτημα που ενδιέφερε τον Βενετό αξιωματούχο και που πρέπει να το θεωρούσε καίριας σημασίας, ήταν και το ζήτημα της στρατιωτικής υποστήριξης της Άρτας από την πλευρά των

¹⁷ *Relatione*, δίφυλλο 10 (σελ. α-β).

¹⁸ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 195-206.

¹⁹ Πράγματι η ορθόδοξη μητρόπολη έφερε τον τίτλο «Ναυπάκτου και Άρτης». Αυτή την εποχή, μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης ήταν ο Βαρθολομαίος Β' (1682-1692). Βλ. ΑΤΣΕΗΣ 1975, 199.

²⁰ Για το ζήτημα των σχέσεων των διοικήσεων των βενετικών κτήσεων της περιοχής με τη μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτας βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 75-86.

Τούρκων. Και όπως αναφέρει, στην Άρτα θα μπορούσαν να φτάσουν στρατιωτικές ενισχύσεις από τα Γιάννενα και την Παραμυθιά σε μία ημέρα, από το Μαργαρίτι σε μιάμιση μέρα, καθώς επίσης από τα Τρίκαλα και άλλα μέρη σε τρεις ημέρες.²¹

Για τους Βενετούς η κατοχή της Λευκάδας και του Αμβρακικού είχε μεγάλη σπουδαιότητα. Η Λευκάδα εξασφάλιζε τη συνοχή των βενετικών κτήσεων στο Ιόνιο, ενώ οι κτήσεις στην ηπειρωτική ζώνη αποτελούσαν ισχυρά ερείσματα της βενετικής κυριαρχίας όχι μόνο ως προμαχώνες της Λευκάδας και των άλλων νησιών αλλά και ως περιοχές με οικονομικό ενδιαφέρον. Ο μεγάλος κλειστός κόλπος αλλά και τα εδάφη που τον περιβάλλουν διέθεταν –παρά τα προβλήματα που είχε συσσωρεύσει ο πόλεμος και εξακολουθούσαν να δημιουργούν οι επιδρομές ατάκτων– προσοδοφόρες πηγές όχι ευκαταφρόνητες για τη βενετική οικονομία. Στη Λευκάδα και στον Αμβρακικό οι Βενετοί βρίσκονται σε φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον με γνωρίσματα, που ανακαλούν εικόνες οικείες από τα τενάγη του μυχού της Αδριατικής. Η εκμετάλλευση των αλυκών και των ιχθυοτροφείων αποτελούσε προσφιλή δραστηριότητα για τους Βενετούς που από την πρώιμη εποχή είχαν στηρίξει σε αυτόν τον παραγωγικό τομέα την οικονομική ανάπτυξη της πόλης τους. Η κατοχή της Πρέβεζας εξασφάλιζε τον έλεγχο της παραγωγικής και της εμπορικής δραστηριότητας του κόλπου και το λιμάνι της μικρής ηπειρωτικής πόλης δεν άργησε να αποβεί αξιόλογο κέντρο εμπορικών συναλλαγών τόσο με την ενδοχώρα όσο και με τα νησιά του Ιονίου. Στο λιμάνι της Πρέβεζας κατέληγε και η ξυλεία που παραγόταν από την υλοτομική δραστηριότητα στα δάση της νότιας Ηπείρου και Ακαρνανίας και από εκεί εξαγόταν προς ποικίλους προορισμούς. Παράλληλα, στην Πρέβεζα είχε αναπτυχθεί και ναυπηγική δραστηριότητα από γηγενείς ξυλεμπόρους αλλά και από ξένους. Οι δραστηριότητες αυτές θα διευρυνθούν τον επόμενο αιώνα. Από την άλλη μεριά, η κατοχή της Βόνιτσας στη νότια ακτή του Αμβρακικού αποτελούσε με το φρούριό της πρόσθετο προμαχώνα της βενετικής κυριαρχίας στον Αμβρακικό και στην ακαρνανική ενδοχώρα που περιόριζε τη δυναμική της τουρκικής παρουσίας στον μυχό του κόλπου.

Ενδεικτικό του αμείωτου βενετικού ενδιαφέροντος για την ευρύτερη περιοχή του Αμβρακικού αποτελεί ο σημαντικός αριθμός των εμπειριστατωμένων χειρόγραφων τοπογραφικών χαρτών, τόσο της ευρύτερης της περιοχής όσο και συγκεκριμένων τμημάτων ειδικού ενδιαφέροντος, όπως σχεδιαγράμματα φρουρίων, περιοχών με αλυκές και ιχθυοτροφεία κ.ά. που σώζονται σήμερα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, στο Μουσείο Correr και στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας. Ανάμεσά τους συγκαταλέγεται ο σπουδαιότατος τοπογραφικός χάρτης Λευκάδας και Αμβρακικού που σχεδιάστηκε το 1757 από τον Girolamo Delanges για λογαριασμό της Βενετίας.²²

²¹ *Relatione*, δίφυλλο 13 (σελ. α-β). Βλ. και ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 203.

²² Βλ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ 1980, 274-279. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζουν οι αντίστοιχες παραγωγές χαρακτηριστικών σχεδιαγραμμάτων και απεικονίσεων· βλ. τη συλλογή που δημοσιεύει ο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006.

Abstract

Nikolaos G. MOSCHONAS: *The Venetian interest in the greater region of Preveza in the late 17th century*

The strategic position of Preveza at the entrance of the Amvrakikos Gulf, as well as its proximity to Lefkada, was only natural to attract the interest of the Venetians who claimed the possession of the rich in salt-pits and fish-farms area. The military successes of Francesco Morosini in the Ionian Sea in 1684 led to the first occupation of Lefkada and Preveza (29 August). Preveza was finally granted to Venice by the Treaty of Passarowitz (21 July 1718), and the city remained under Venetian rule until the fall of the Venetian Republic in 1797. The Venetian interest for the city was not limited to administrative actions (concerning defence, finance and justice), but it was also extended to its mainland and maritime area. The main issues for the Venetians were the export of local products (edible and others), the production in the Xeromerou and Vonitsa areas of Preveza, the administration of the fish-farms of Amvrakikos, and the exploitation of the forests in the region of Arta and Vonitsa.

Βιβλιογραφία

- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α.Μ., 1914, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τ. Β', Αθήνα (φωτομηχανική ανατύπωση, Αθήνα 1994)
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α.Π., 1983, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη
- ΑΤΕΣΗΣ Β.Γ., 1975, *Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερον*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Ν.Γ., 1980, *Χειρόγραφος τοπογραφικός χάρτης Λευκάδας και Αμβρακικού του 18^{ου} αιώνα στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας*, στο: *Δ' Πανιώνιο Συνέδριο, Πρακτικά*, τ. Α', *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23, 274-279
- CESSI R., 1968, *Storia della Repubblica di Venezia*, II, Milano – Messina
- GULLINO G., 1996, *Le frontiere navali*, in: A. TENENTI & U. TUCCI (Eds.), *Storia di Venezia*, IV, *Il Rinascimento. Politica e Cultura*, Roma
- ISTITUTO IDROGRAFICO DELLA MARINA, 1959, *Portolano del Mediterraneo*, vol. 4, *Mediterraneo Orientale*, Genova

*Το εξαγωγικό εμπόριο από το «Golfo di Preveza»
στα ιταλικά λιμάνια κατά τον 18^ο αιώνα*

ΤΟ ΛΙΜΑΝΙ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΜΑΖΙ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΤΑ και τα επίνειά της, την Κόπρανα και τη Σαλαώρα, αποτελούσαν στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα σημαντικά εξαγωγικά κέντρα εμπορευμάτων της ηπειρωτικής αγροτικής, κτηνοτροφικής και δασικής παραγωγής. Τα εμπορεύματα που εξάγονταν από επιμέρους λιμάνια του Αμβρακικού κόλπου αποστέλλονταν στα κοντινά λιμάνια της ιταλικής χερσονήσου, όπως η Ανκόνα, η Βενετία και η Τεργέστη αλλά κατά κύριο λόγο στη Μάλτα και το μακρινότερο Λιβόρνο. Οι εμπορικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί από παλιότερες περιόδους ανάμεσα στη δυτική Ελλάδα και την ιταλική χερσόνησο τον 18^ο αιώνα γνώρισαν ιδιαίτερη άνθιση. Στα πλαίσια αυτά εντάσσεται η εμπορική σύνδεση της Πρέβεζας με το νησί της Μάλτας, καθώς αποτελεί προέκταση της ιταλικής χερσονήσου και βρίσκεται στο όριο ανάμεσα στην Ανατολική και τη Δυτική Μεσόγειο. Στα πλαίσια της εμπορικής αυτής σχέσης διαμορφώθηκε μια τριγωνική μορφή οικονομικής συναλλαγής στο πλαίσιο της οποίας ο τρίτος συμβαλλόμενος, που λειτουργούσε ως συνδετικός κρίκος, ήταν οι Μεσολογγίτες καπετάνιοι-μεταφορείς των εμπορευμάτων.

Η Πρέβεζα ανήκει στη γεωγραφική περιοχή του Ιονίου, η οποία περιλαμβάνει τον Κορινθιακό και τον Πατραϊκό κόλπο, απ' όπου ξεκίνησε η ναυτιλιακή δραστηριότητα των Μεσολογγιτών,¹ την Κεφαλονιά, η οποία είχε αναπτύξει σημαντική ναυτιλία κάτω από τη βενετική κυριαρχία, αλλά και τις ακτές της Πελοποννήσου και της Ηπείρου, που εξήγαν σημαντικές ποσότητες εμπορευμάτων. Αντιμετωπίζω το Ιόνιο ως μια γεωγραφική ενότητα γιατί εμφανίζει συμπληρωματικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων των επιμέρους περιοχών του και αυτό θα φανεί στη συνέχεια της παρουσίασης.²

Για τη μελέτη της ναυτιλιακής κίνησης της Πρέβεζας θα χρησιμοποιήσω τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί στη βάση δεδομένων «Αμφιτρίτη» στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Πυθαγόρας Ι» που διεξήχθη στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.³ Με βάση τα στοιχεία αυτά

¹ Για τη ναυτιλία του Μεσολογγίου βλ. ΠΑΡΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 2010.

² CLARK et al. 2003, 11· ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ 2007, 61.

³ Το ερευνητικό πρόγραμμα συγχρηματοδοτήθηκε από το πρόγραμμα ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ της Ε.Ε. και του ΥΠ.Ε.Π.Θ. και διήρκησε 2004-2007. Τον γενικό συντονισμό του προγράμματος είχε η Αναπ. Καθ. Τζελίνα Χαριλάου με μεταδιδάκτορα την Κατερίνα Παπακωνσταντίνου. Το πρόγραμμα εκπονήθηκε από ομάδα 20 ιστορικών, διδακτόρων, πανεπιστημιακών και υποψηφίων διδακτόρων από την Ελλάδα και το εξωτερικό στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο. Στόχος του ερευνητικού προγράμματος ήταν να αναζητήσει καπετάνιους και πλοία που θα μπορούσαν να αποτελέσουν τμήμα του ελληνικού εμπορικού στόλου του 18^{ου} αιώνα. Η βάση δεδομένων «Αμφιτρίτη» που δημιουργήθηκε για τις ανάγκες του συγκεκριμένου προγράμματος περιλαμβάνει 20.000 εγγραφές πλοίων από 21

θα παρακολουθήσουμε την εξαγωγική κίνηση της Πρέβεζας με τα διακινούμενα φορτία και τους μεταφορείς τους.

Γνωρίζουμε από τις βιβλιογραφικές και αρχειακές πηγές ότι η ελληνική ναυτιλία γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.⁴ Ο χώρος της Αδριατικής και του Ιονίου ήταν οικείος χώρος για τους καπετάνιους της Κεφαλονιάς και του Μεσολογγίου, ενώ αντίθετα το Αιγαίο και οι ρότες από την Κωνσταντινούπολη προς τη Μαύρη θάλασσα και την Αλεξάνδρεια ανήκαν στο πεδίο δράσης των καπετάνιων του Αιγαίου. Ο εμπορικός στόλος των Ελλήνων, Βενετών ή Οθωμανών υπηκόων, του 18^{ου} αιώνα απαρτιζόταν από μικρά σκάφη ικανά για την άσκηση ακτοπλοϊκού εμπορίου και μεταφοράς ανθρώπων, ζώων και φορτίων.⁵ Η σταδιακή αύξηση της εμπορικής κίνησης στις δύο θάλασσες και οι ολοένα και συχνότερες επαφές με Ευρωπαίους εμπόρους που αναζητούσαν εμπορεύματα στο Λεβάντε, έδιναν τη δυνατότητα στους Έλληνες καπετάνιους να επενδύσουν σε μεγαλύτερα πλεούμενα, ικανά για μακρύτερα ταξίδια. Ενώ οι καπετάνιοι του Ιονίου δραστηριοποιούνταν σε περιοχές της Αδριατικής και της Δυτικής Μεσογείου από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, φαίνεται από τα στοιχεία ότι οι ναυτικοί του Αιγαίου άνοιξαν πανιά για την Δυτική Μεσόγειο μόνο το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα (βλ. Διάγραμμα 1).

Από το Διάγραμμα 1 φαίνεται ότι το τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα διαφοροποιείται η εικόνα της ελληνικής ναυτιλίας. Την περίοδο αυτή μια σειρά από πολεμικά και πολιτικά γεγονότα αλλάζουν το πεδίο δράσης των Ελλήνων ναυτικών. Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή και το άνοιγμα των Στενών του Βοσπόρου το 1774 αναδιοργάνωσαν τις θαλάσσιες διαδρομές και έστρεψαν το ενδιαφέρον των καπετάνιων στη Μαύρη θάλασσα. Παράλληλα οι αγγλογαλλικοί πόλεμοι μετά τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 και τις πολεμικές επιχειρήσεις του Ναπολέοντα αύξησαν τη ζήτηση σε σιτηρά που παρήγαν οι περιοχές γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα. Έτσι τα πλοία του Αιγαίου έκαναν δυναμική την παρουσία τους στα λιμάνια της Αδριατικής και της Δυτικής Μεσογείου ιδιαίτερα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα (βλ. Διάγραμμα 2). Στο παρόν κείμενο θα αναλύσω την εμπορική κίνηση του λιμανιού της Πρέβεζας έχοντας ως σημείο τομής το 1797, οπότε τερματίζεται η βενετική κυριαρχία στην πόλη και τα Ιόνια και η ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου περνάει σε μια νέα οικονομική και πολιτική κυριαρχία.

Ξαναγυρνώντας στον 18^ο αιώνα έως το 1797 μπορούμε να σημειώσουμε ότι το εμπόριο των Ελλήνων ήταν κυρίως ένα εμπόριο του Ιονίου με την Αδριατική όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 3. Στο διάστημα 1700-1797 τα πλοία που κινούνταν στο Ιόνιο φόρτωναν εμπορεύματα τοπικής παραγωγής από μικρότερα και μεγαλύτερα λιμάνια ή και όρμους στις ακτές της Ηπείρου, του Πατραϊκού και Κορινθιακού ή της Πελοποννήσου. Τα πλοία που αναχωρούσαν από διάφορα λιμάνια του Ιονίου κατευθύνονταν κυρίως στην Κεντρική Μεσόγειο, όπου κυρι-

---

αρχειακές πηγές της Ελλάδας και πόλεων της Μεσογείου και της Βόρειας Ευρώπης. Η ομάδα των ερευνητών εργάστηκε στα αρχεία της Βενετίας, της Τεργέστης, της Νάπολης, της Μεσσήνας, της Μάλτας, της Γένοβας, του Λιβόρνο, της Μασσαλίας, του Λονδίνου, του Άμστερνταμ, των Αθηνών, της Κεφαλονιάς, της Κέρκυρας, της Θεσσαλονίκης, του Ηρακλείου και της Κωνσταντινούπολης. Τα αρχειακά δεδομένα προέρχονται κυρίως από τις καταγραφές των Υγειονομείων των πόλεων-λιμανιών, από την αρχειακή σειρά *Scule piccole e suffragi* της Βενετίας, τους Βενετούς προξένους με έδρα την Τεργέστη, την Κεφαλονιά και την Ανκόνα, τα οθωμανικά ιεροδικαστικά έγγραφα στη Θεσσαλονίκη, τα οθωμανικά αρχεία στο Ηράκλειο, τα αρχεία του Πρωθυπουργικού γραφείου στην Κωνσταντινούπολη. Η επιλογή των καταγεγραμμένων πλοίων έγινε με βάση το όνομα του καπετάνιου ή και του πλοίου και είναι ετήσια, με αποτέλεσμα το ίδιο πλοίο να καταγράφεται περισσότερες της μια φορές κάθε φορά που έφτανε σε κάποιο λιμάνι της Δυτικής Μεσογείου, κατέβαλε εισφορές στην *Scuole Piccole e Suffragi* ή εξέδιδε άδεια ναυσιπλοίας από τις αρχές στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Παράρτημα 1.

⁴ ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ 1987, 3-10.

⁵ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ 1985-1986, I, 110.

αρχεί το λιμάνι της Βαλέττας στο νησί της Μάλτας,⁶ στη Λιγυρική θάλασσα και κυρίως στο λιμάνι του Λιβόρνο⁷ αλλά και στα κοντινά λιμάνια της Αδριατικής θάλασσας, την Τεργέστη,⁸ την Ανκόνα και τη Βενετία⁹ (βλ. Διάγραμμα 4). Σε πολλές περιπτώσεις επίσης εκτελούσαν το δρομολόγιο Κέρκυρα-Στερεά Ελλάδα-Πελοπόννησος παραμένοντας στον χώρο του Ιονίου.¹⁰ Από το Διάγραμμα 4 δεν αναδεικνύεται η επικοινωνία με το Αιγαίο, την οποία θα πρέπει να υποθέσουμε, καθώς οι συγκεκριμένες αρχαιακές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν δεν επιτρέπουν την εξαγωγή σχετικών στοιχείων.

Η πλειοψηφία των πλοίων που κινείται στον ευρύτερο χώρο του Ιονίου αναχωρεί από τον Αμβρακικό κόλπο και το λιμάνι της Πρέβεζας (565 αναχωρήσεις), από το Μεσολόγγι (433 αναχωρήσεις), από την Κεφαλονιά (261 αναχωρήσεις) και την Πάτρα (235 αναχωρήσεις πλοίων) σε όλο το χρονικό διάστημα από το 1700 έως το 1797 (βλ. Διάγραμμα 5). Ο κόλπος του Αμβρακικού μαζί με το λιμάνι της Πρέβεζας συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο μέρος της ναυτιλιακής κίνησης της περιόδου. Συνολικά, από τα λιμάνια του Αμβρακικού αναχωρούν στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα 565 πλοία. Ωστόσο, οι αναχωρήσεις ελληνικών πλοίων από τα λιμάνια του Αμβρακικού κόλπου επιμερίζονται ως εξής: Από το λιμάνι της Πρέβεζας αναχωρεί η πλειοψηφία των ελληνικών πλοίων, καθώς ήταν η πύλη εξόδου προϊόντων του Αμβρακικού και καταγράφονται 209 αναχωρήσεις. 129 καπετάνιοι δήλωσαν στις υγειονομικές αρχές των λιμανιών της δυτικής Μεσογείου ότι αναχώρησαν από την Άρτα, η οποία δεν είχε λιμάνι, και προφανώς εννοούσαν τη Σαλαώρα ή κάποιο άλλο λιμάνι που λειτουργούσε ως επίγειο της Άρτας. Έτσι, η Σαλαώρα εμφανίζεται τρίτη με 81 αναχωρήσεις πλοίων, ο κόλπος της Πρέβεζας με 59 και της Άρτας με 23. Είναι πιθανόν οι όροι «κόλπος της Πρέβεζας» και «της Άρτας» να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και επομένως να δηλώνουν την ευρύτερη περιοχή αναχώρησης του πλοίου (βλ. Διάγραμμα 6).

Στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα το λιμάνι της Πρέβεζας γνώρισε έντονη ναυτιλιακή δραστηριότητα με μεγάλες διακυμάνσεις. Για το πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα δεν υπάρχουν αναφορές, αλλά στο διάστημα 1763-1766, στο τέλος του Επταετούς πολέμου μεταξύ Άγγλων και Γάλλων, γνωρίζει σημαντική άνοδο στον αριθμό των πλοίων που αναχωρούσαν από αυτό. Από το 1778 ξεκινά μια μακρόχρονη δεκαετής πορεία ανοδικής κίνησης των αναχωρήσεων από το λιμάνι που διαρκεί ως το 1789. Οι δύο αυτοί περίοδοι είναι ειρηνικοί περίοδοι και δεν συμπίπτουν με πολέμους στα νερά της Μεσογείου. Αντίθετα τα επόμενα χρόνια οι αναχωρήσεις από το λιμάνι της Πρέβεζας γνωρίζουν περιόδους αιχμής, που συμπίπτουν με πολεμικές περιόδους, και συγκεκριμένα τα διαστήματα 1789-1794 (γαλλοαγγλικοί πόλεμοι μετά την Γαλλική Επανάσταση), 1795-1797 (Ναπολεόντιοι Πόλεμοι που έχουν σαν συνέπεια την κατάλυση της Βενετικής δημοκρατίας το 1797 και την καταστροφή της Πρέβεζας). Από το Διάγραμμα 7, ωστόσο, δεν φαίνεται η καταστροφή της πόλης και των ναυπηγικών εγκαταστάσεων να σημαίνει και το τέλος του εμπορίου, καθώς οι αναχωρήσεις εμφανίζουν ξανά άνοδο στο διάστημα 1800-1801 και μετά το 1804.

Ας δούμε λίγο πιο αναλυτικά την εμπορική αυτή κίνηση του λιμανιού της Πρέβεζας. Στο διάστημα 1763-1766 τα πλοία που αναχωρούν από την Πρέβεζα κατευθύνονται αποκλειστικά

⁶ Για τον ρόλο της Μάλτας στην ανάπτυξη του ελληνικού εμπορικού στόλου βλ. ΠΑΡΑΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 2006.

⁷ ΒΛΑΜΗ 2000, 93-97.

⁸ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 1986, II, 553· ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 1989, 85-91.

⁹ COSTANTINI 2004· LANE 2007.

¹⁰ Απελευθερώθηκαν οι φόροι σε πλοία Οθωμανών υπηκόων που πήγαιναν στην Κέρκυρα και χρησιμοποιούσαν τις αποθήκες στα λιμάνια της Κέρκυρας και της Πρέβεζας. Έτσι τα ιστιοφόρα του κόλπου της Άρτας και του Μεσολογγίου πολλαπλασιάστηκαν και εκτελούσαν το δρομολόγιο Κέρκυρα-Στερεά Ελλάδα-Πελοπόννησος, βλ. σχετικά ΥΑΝΝΑΚΟΡΟΥΛΟΥ 1999, 51.

προς τη Μάλτα μεταφέροντας ξυλεία: το 1763 καταγράφονται 8 πλοία με ξυλεία, το 1764 18 πλοία και το 1765 38 πλοία. Το 1785, όταν ξεκινά το επόμενο διάστημα με αυξημένο αριθμό αναχωρήσεων από το λιμάνι, καταγράφονται 20 πλοία με προορισμό τη Μάλτα με φορτίο ξυλεία και άλλα τόσα με σιτάρι, ενώ το 1786 αναχώρησαν 19 πλοία για τη Μάλτα με ξυλεία. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1 η Μάλτα αποτελεί σταθερό προορισμό για τα ελληνικά πλοία που φεύγουν από την Πρέβεζα σε όλη τη διάρκεια της περιόδου από το 1700 έως το 1797.

Τα εμπορεύματα που φεύγουν από την Πρέβεζα κατευθύνονται στη Μάλτα, το Λιβόρνο, την Τεργέστη και τη Γένοβα στη Βόρεια Ιταλία, τη Μασσαλία στη Νότια Γαλλία και την Αλεξάνδρεια στη Βόρεια Αφρική. Στο σύνολο των εξαγωγών η ξυλεία παραμένει ψηλά ως φορτίο, επειδή η Μάλτα κυριαρχεί ως λιμάνι προορισμού των ελληνικών πλοίων που φεύγουν από την Πρέβεζα.¹¹ Ωστόσο στο διάστημα 1700-1797 τα σιτηρά αποτελούν σημαντικό επίσης εξαγωγικό προϊόν, όπως οι ελιές, το καλαμπόκι, τα δέρματα και το τυρί.¹² Πρόκειται κυρίως για είδη της αγροτικής παραγωγής και μόνο τα δέρματα αποτελούν προϊόντα της μεταποιητικής-βιοτεχνικής τοπικής παραγωγής (βλ. Διάγραμμα 8).

Όπως φαίνεται και στο Διάγραμμα 9 το κύριο εξαγωγικό προϊόν για τη Μάλτα είναι η ξυλεία και τα καυσόξυλα. Το νησί της Μάλτας είχε μεγάλες ανάγκες σε ξυλεία καθώς είχε μεγάλο πληθυσμό και ελάχιστη τοπική ξυλεία. Οι επαφές των Μαλτέζων εμπόρων με τις περιοχές της Ηπείρου είχαν ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1720 και καθώς οι ανάγκες σε ξυλεία ήταν σταθερές και αυξανόμενες συνεχίστηκαν οι εξαγωγές προς το νησί. Τα φορτία ξυλείας είχαν κατά κύριο λόγο ως αποδέκτη το Θησαυροφυλάκιο του Τάγματος των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη. Πρόκειται για παραγγελίες που πραγματοποιούσε η κυβέρνηση καθώς η ξυλεία προοριζόταν τόσο για οικοδομές όσο και για τα ναυπηγεία του λιμανιού της Βαλέτας. Σε άλλες περιπτώσεις ωστόσο, το φορτίο της ξυλείας ή των καυσόξυλων είχε ως αποδέκτη κάποιον Μαλτέζο¹³ ή Έλληνα έμπορο που είχε εγκατασταθεί στο νησί.¹⁴ Σε κάποιες περιπτώσεις ο καπετάνιος και το πλήρωμα διακινούσαν για λογαριασμό τους την ξυλεία. Οι εξαγωγές ξυλείας από τα δάση του Λούρου προς τη Μάλτα συχνά ήταν παράνομες, γιατί το αποκλειστικό δικαίωμα εκμετάλλευσης των δασών της περιοχής είχαν οι Γάλλοι βάσει συμφωνιών που είχαν κλείσει με τους τοπικούς Οθωμανούς αξιωματούχους και την Πύλη. Ωστόσο, οι Μαλτέζοι έρχονταν απευθείας σε επαφή με τις ομάδες υλοτόμων και ξυλεμπόρων που δρούσαν στην περιοχή και είχαν ως έδρα την πόλη της Πρέβεζας, με αποτέλεσμα να εξασφαλίζουν τις αναγκαίες ποσότητες ξυλείας που είχαν ανάγκη. Την εξαγωγή της ξυλείας προς το νησί της Μάλτας αναλάμβαναν κυρίως οι έμποροι της Πρέβεζας.¹⁵ Το σιτάρι που έφτανε στη Μάλτα το αγόραζαν κυρίως τα διοικητικά

¹¹ ΜΑΞΙΜΟΣ 1976, 47-51.

¹² Στις αρχειακές πηγές αναφέρονται τα εμπορεύματα που μεταφέρει το πλοίο και στις περισσότερες φορές παραλείπεται η ποσότητα. Για τον λόγο αυτό η επεξεργασία της πληροφορίας αυτής βασίζεται στον αριθμό των καταγραφών για κάθε εμπόρευμα.

¹³ Μετά το 1746 ως και το 1810 στα αρχεία της Μάλτας αναφέρονται τα ονόματα του Basilio Cognidi και του γιου του Leonardo, του Giacomo Borand, του Giuseppe Crenosa, του Pietro Segond, του Filippo Pulis, του Bartolomeo Carcus, του Giorgio Roncali, του Regnaud Antonio, των Αφών Girolami e Tomaso Frendo, του Vincenzo Azzopard και των διαφόρων «προξένων» –εμπορικών αντιπροσώπων– των Ελλήνων στο νησί, των Giuseppe Elia Luri (1769-1774), Giuseppe Missud (1777-1778) και Giovanni Batta Scarinci (1774).

¹⁴ Τα ελληνικά ονόματα που εμφανίζονται σποραδικά στις αρχειακές πηγές μετά το 1746 πυκνώνουν μετά το 1801 και κυρίως το 1809. Μερικά από τα ονόματα είναι Μιχάλης Σταμάτης, Γιάννης Κυδωνάκης, Αθανάσιος Παΐδακος, Ανδρέας Περιστιάνος, Αντώνιος Βεγγελόπουλος, Δημήτρης Καραπατάς, Διονύσιος Παπαγεωργόπουλος, Γιάννης Παλαιολόγος, Σπύρος Βαλσαμάκης, Θεόδωρος Γιανακόπουλος, Θεόδωρος Παπαδιαμαντόπουλος, Στέφανος Ζυγομαλάς.

¹⁵ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 73-74, 101 κ.εξ.

όργανα των πόλεων της Βαλέτας και της Μντίνας, της παλιάς πρωτεύουσας του νησιού, προκειμένου να καλύψουν τις διατροφικές ανάγκες του πληθυσμού.

Η Πρέβεζα είχε στενές εμπορικές σχέσεις και με το Λιβόρνο, όπου εξήγε κυρίως δημητριακά. Αν και το Λιβόρνο έρχεται δεύτερο με διαφορά από την Μάλτα, αποτελεί επίσης σημαντικό εμπορικό εταίρο της Πρέβεζας.¹⁶ Ωστόσο, το είδος των εμπορευμάτων που αποστέλλονται εκεί διαφοροποιείται: το Λιβόρνο ήταν το κύριο λιμάνι της αγγλικής εμπορικής παρουσίας στη Μεσόγειο και λειτουργούσε ως μεγάλη αποθήκη σιτηρών και άλλων δημητριακών. Ενώ η Πρέβεζα ανέπτυξε στενές εμπορικές σχέσεις με μακρινότερα λιμάνια της κεντρικής και της βορειοδυτικής Μεσογείου δεν συνέβη το ίδιο με τα κοντινά ιταλικά λιμάνια της Τεργέστης ή της Ανκόνας. Απ' ό,τι φαίνεται στην Τεργέστη έφτασαν ελάχιστα πλοία από την Πρέβεζα¹⁷ (μόνο 6 σύμφωνα με τον Πίνακα 1) τα οποία μετέφεραν είδη διατροφής και δημητριακά. Επομένως φαίνεται ότι η Πρέβεζα αποκτά μια ειδικευση ως προς τα εξαγωγίμα είδη και τα λιμάνια προορισμού των εμπορευμάτων της. Η Μάλτα αναδεικνύεται βασικός εμπορικός εταίρος, ενώ οι ανάγκες για ξυλεία αλλά και για είδη διατροφής συνέβαλαν στην ανάπτυξη του ελληνικού στόλου στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα, και παράλληλα η χρήση ελληνικών πλοίων για τη μεταφορά των φορτίων συνέβαλε στην αύξηση του στόλου και των γνώσεων των ναυτικών.¹⁸

Οι ναυτικοί του Μεσολογγίου στην Πρέβεζα

Οι ναυτικοί που αναλαμβάνουν να μεταφέρουν τα εμπορεύματα της Πρέβεζας στον προορισμό τους κατάγονταν κατά κύριο λόγο από το Μεσολόγγι, το οποίο είχε αναδειχτεί σε σημαντικό ναυτιλιακό κέντρο στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Αντίθετα, η παρουσία της άλλης μεγάλης ναυτιλιακής δύναμης της περιοχής, της Κεφαλονιάς, δεν φαίνεται τόσο ισχυρή (βλ. Διάγραμμα 10). Η ίδια εικόνα παρουσιάζεται και στις αφίξεις πλοίων στην Πρέβεζα,¹⁹ στις οποίες και πάλι η πλειοψηφία των καπετάνιων δηλώνουν ως τόπο καταγωγής το Μεσολόγγι.²⁰

Έτσι μαρτυρείται μια στενή σχέση του Μεσολογγίου και του ναυτικού της όχι μόνο με την Πρέβεζα αλλά και με τη Μάλτα. Από την τριγωνική αυτή σύνδεση αναδεικνύεται η συμπληρωματικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων της περιοχής της Αιτωλίας και της Ηπείρου: το Μεσολόγγι προσφέρεται ως τόπος επένδυσης των πλεονασματικών κεφαλαίων εμπόρων της Ηπείρου και κυρίως των Ιωαννίνων,²¹ οι οποίοι συμμετέχουν στη συγκρότηση ενός δυνα-

¹⁶ Για την παρουσία ελληνικών πλοίων στο Λιβόρνο βλ. FILIPPINI 1989, 49-80· επίσης ΒΛΑΜΗ 2000, 109· ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ 1985-1986, I, 108-111· HARLAFTIS χ.χ.

¹⁷ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 1986, 553, αναφέρει ότι οι εμπορικές σχέσεις Άρτας-Πρέβεζας με την Τεργέστη δεν ήταν συχνές λόγω του ρόλου των Γάλλων εμπόρων στην περιοχή αλλά και του ανταγωνισμού των χερσαίων δρόμων προς την Κεντρική Ευρώπη.

¹⁸ Αποψη που υποστηρίζει και η CAMILIERI 1987, 69. Βλ. επίσης ΜΑΞΙΜΟΣ 1976, 47 κ.εξ.

¹⁹ Οι τέσσερεις Πρεβεζάνοι καπετάνιοι που εμφανίζονται να αναχωρούν με το πλοία τους από το λιμάνι της Πρέβεζας είναι οι Γιάννης Μανόλης, Γιώργης Γούναλης, Λευτερός Βασίλης και Ψιλανός Νίκος. Η Πρέβεζα δεν φαίνεται να έχει αναπτύξει κάποιο εμπορικό στόλο μεγάλων αποστάσεων, καθώς για όλη τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου αναφέρονται στα αρχεία τα ονόματα μόνο εννέα καπετάνιων, που δήλωναν ως τόπο καταγωγής την Πρέβεζα: Βαλσαμάκης Γεράσιμος, Αλεξανδρής Γιάννης του Δανιήλ, Λορέντζος του Αντώνη, Γιάννης Κυριάκος, Πρεβεζάνος Βασίλης, Γούναλης Μανόλης, Λευτερός Βασίλης και Ψιλανός Νίκος.

²⁰ Για την αδυναμία των αυστριακών αρχών να διακρίνουν τα πλοία του Μεσολογγίου από εκείνα της Κεφαλονιάς βλ. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 1989, 91. Για την απουσία Μεσολογγιτών από το εμπόριο ξυλείας της Πρέβεζας με τη Μάλτα βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 76, 221-222.

²¹ ΜΑΞΙΜΟΣ 1976, 62.

μικρού εμπορικού στόλου μεγάλων αποστάσεων, ο οποίος καλύπτει μεταφορικές ανάγκες ενός άλλου λιμανιού, της Πρέβεζας, και των εκεί εμπορών. Τα προϊόντα της Πρέβεζας με τη σειρά τους καλύπτουν διαρκείς ανάγκες ενός σχετικά άγονου νησιού με πλεονάζοντα πληθυσμό, της Μάλτας. Επιπλέον, η Μάλτα λειτουργεί ως σταθμός μεταφόρτωσης εμπορευμάτων με τελικό προορισμό το Λιβόρνο, το οποίο ήταν το κύριο λιμάνι του αγγλικού εμπορίου στη Μεσόγειο.²² Η έντονη αυτή παρουσία Μεσολογγιτών στο λιμάνι της Πρέβεζας θα πρέπει να συνδυαστεί τόσο με τις εμπορικές ευκαιρίες που προσέφερε το λιμάνι στους ναυτικούς αυτούς, όσο και με τις διευκολύνσεις που μπορεί να απολάμβαναν οι Οθωμανοί υπήκοοι σε ένα βενετικών συμφερόντων λιμάνι. Ενώ η Βενετία έθετε όρους στην ναυτιλιακή και εμπορική δραστηριότητα των δικών της υπηκόων ελληνικής καταγωγής, έδινε τη δυνατότητα να δραστηριοποιηθούν Οθωμανοί υπήκοοι στον ίδιο χώρο.²³ Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα είχαν δοθεί κίνητρα για την εμπορική και ναυτιλιακή τους παρουσία στην Κέρκυρα και την Πρέβεζα.²⁴ Αυτό ίσως αποτέλεσε και το κίνητρο για τους Οθωμανούς υπηκόους.

Αυτό φαίνεται από την καταγραφή των σημαίων που έφεραν τα πλοία που αναχωρούσαν από το λιμάνι της Πρέβεζας: στον Πίνακα 2 φαίνεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των ελληνικών πλοίων που αναχωρούσαν από την Πρέβεζα στο διάστημα 1700-1797 έφεραν την οθωμανική σημαία με τη βενετική να ακολουθεί με μεγάλη διαφορά. Αυτό σημαίνει ότι το λιμάνι της Πρέβεζας που ήταν υπό βενετική διοίκηση κυριαρχούνταν εμπορικά από Οθωμανούς υπηκόους.

Στο διάστημα μετά το 1797 η οθωμανική σημαία εξακολουθεί να κυριαρχεί στα ελληνικά πλοία στο λιμάνι της Πρέβεζας με δεύτερη τη σημαία των Ιεροσολύμων και τρίτη τη βρετανική, καθώς περιλαμβάνεται στο υπό εξέταση διάστημα η ένταξη των Ιονίων νήσων στη βρετανική κυριαρχία (βλ. Πίνακα 3).

Τα πλοία που χρησιμοποιούσαν οι Μεσολογγίτες καπετάνιοι ήταν κυρίως πολάκες, τα μεγαλύτερα πλοία της εποχής με χωρητικότητα 230-250 τόνους. Στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα οι πολάκες μεγάλωσαν και έγιναν τριίστια πλοία με τετράγωνα πανιά, κατάλληλα για τη μεταφορά όγκου φορτίου. Ακολουθούν μικρότερα πλοία όπως ο πίνκος, ο μαρτίγος, το μύστικο αλλά και μεγαλύτερα, όπως το μπρίκι το οποίο κυριαρχεί ουσιαστικά τον 19^ο αιώνα. Πρόκειται για πλοία με δύο ή τρία ιστία, με τριγωνικά και τετράγωνα πανιά, ικανά να μεταφέρουν εμπορεύματα σε μεγάλες αποστάσεις.²⁵ Είναι τύποι πλοίων που κυριαρχούσαν στον χώρο της Αδριατικής και τα ιταλικά ναυπηγεία, από τα οποία τα υιοθέτησαν οι Έλληνες καπετάνιοι (βλ. Διάγραμμα 11).

Αν δούμε και τα εισαγόμενα είδη στην Πρέβεζα, παρόλο που οι καταγραφές στην «Αμφιτρίτη» είναι πολύ λίγες και άρα το δείγμα δεν είναι αντιπροσωπευτικό, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι κυριαρχούν τα άδεια πλοία, που έρχονται από την Κέρκυρα με σκοπό να φορτώσουν εμπορεύματα έτοιμα προς εξαγωγή. Δεν φαίνεται από το δείγμα να εισάγονται έτοιμα βιοτεχνικά και βιομηχανικά προϊόντα της Δύσης από τη Βενετία και την Τεργέστη, απ' όπου συχνά προέρχονταν τα ελληνικά πλοία. Η Πρέβεζα, ωστόσο, μια πόλη 10.000 κατοίκων στα τέλη του 18^{ου} αιώνα γνώριζε σαφώς οικονομική ακμή χάρη στην έντονη κίνηση του λιμανιού της, κάτι που θα αντικατοπτριζόταν τόσο στα οικοδομήματά της όσο και στην κατανάλωση

²² D'ANGELO χ.χ.

²³ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1914, 77-79. Οι Βενετοί υπήκοοι ήταν υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούν βενετικά πλοία με Βενετούς ναύτες ή Βενετούς υπηκόους ελληνικής καταγωγής.

²⁴ ΥΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1999, 51.

²⁵ ΤΖΑΜΤΖΗΣ 1972, 108, 117-118.

ειδών πολυτελείας της εποχής εκείνης, κάτι που είναι γνωστό από άλλες πηγές.²⁶

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η Πρέβεζα αποτέλεσε σημαντικό εμπορικό και ναυτιλιακό κέντρο του 18^{ου} αιώνα με έντονη εξαγωγική κίνηση καθώς συγκέντρωνε το επιχειρηματικό ενδιαφέρον των Γάλλων, Μαλτέζων εμπόρων και Μεσολογγιτών καπετάνιων. Η ίδια η πόλη κάτω από Βενετική κυριαρχία για το μεγαλύτερο μέρος του 18^{ου} αιώνα γνώρισε ιδιαίτερη άνθιση που οφειλόταν στον πλούσιο φυσικό πλούτο της γύρω ενδοχώρας καθώς και στην τοπική αγροτική, κτηνοτροφική και βιοτεχνική παραγωγή. Η Πρέβεζα αποτελούσε την έξοδο προς τη θάλασσα της ηπειρωτικής ενδοχώρας σε μια οικονομική συγκυρία που επέτρεπε την επένδυση πλεονασματικών κεφαλαίων στην εμπορική ναυτιλία και την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων με λιμάνια της Κεντρικής και της Δυτικής Μεσογείου.

❧

Abstract

Katerina PAPAKONSTANTINOU: *The export trade from the «Golfo di Preveza» to the Italian ports and the shipping activity of Preveza in the second half of the 18th century*

During the 18th century Greek commercial activity in the Mediterranean flourished and the Ionian seas showed certain dynamism in that direction. Either as Venetian or Ottoman subjects, captains from the Ionian Islands and the ports of the west coast of the Greek peninsula developed a remarkable commercial fleet that was active in maritime trade with Trieste, Venice, Ancona and other smaller ports of the opposite Italian coast of Apulia. Greek shipping was active in a systematic and distinct way in the maritime area of the Ionian and Adriatic Sea, from Trieste until Malta.

In that commercial and maritime traffic the port of Preveza played a notable role. It was the main export port for products of the hinterland such as timber, cereals, leather, olive oil and cheese. In the port of Preveza, local captains in addition to captains from Messolonghi, Cefalonia, traded cargoes with Malta, Trieste and Venice but also with the Ligurian Sea and Leghorn.

Our paper will examine the commercial traffic of the port of Preveza in the 18th century based on data collected during the research project «Greek maritime history, 18th century» organized by a team of researchers at the Ionian University. For the purpose of this research a great range of archives were used: the archives of the health authorities of ports of Western Europe, of the health authorities of Corfu and Cefalonia, navigation licenses issued by the Ottoman authorities in Istanbul, the archives of the seamen's guild of Venice, arrivals of ships in Aegean ports, etc. The data reveal the highly important sea-trade of Amvrakikos, referred of-

²⁶ Οι αρχειακές πηγές που χρησιμοποιώ για την κίνηση του λιμανιού δεν μαρτυρούν αντίστοιχη εισαγωγική κίνηση εμπορευμάτων. Ωστόσο, για την κίνηση του λιμανιού και στο εισαγωγικό εμπόριο βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1987, 145 κ.εξ.· ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ 1992, 99-115.

ten in the Archives as «the Gulf of Preveza» and the heavy shipping traffic of Preveza. The picture that comes out is that of the economic unity of the maritime region of the western coast of the Greek mainland and the Ionian Islands that not only did not seem to be affected by the different political authorities (Venetian and Ottoman) but, on the contrary, to be based on them.

Παράρτημα

Οι αρχειακές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για τη βάση δεδομένων «Αμφιτρίτη» από την οποία προέρχονται όλα τα διαγράμματα και οι πίνακες είναι οι ακόλουθες:

- Για την Ανκόνα:* Archivio di Stato di Venezia, serie Cinque Savi alla Mercanzia, Prima serie, b. 615-624, έτη 1713-1797.
- Για την Κέρκυρα:* Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Κερκύρας, σειρά Υγειονομείο, φάκ. 24, 26, 27, έτη 1763-1772, 1792-1805, και σειρά Αυτοκρατορικοί Γάλλοι, φάκ. 6, έτη 1814-1818.
- Για τη Γένοβα:* Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Γένοβας, εφημερίδα Anvisi, έτη 1778-1797, Archivio di Stato di Genova, σειρά Arrivi di Capitani e Padroni, f. 1682-1694, έτη 1801-1811, σειρά Registro di Spedizione dei Capitani e Patenti, f. 1834, 1857, έτη 1796-1798, serie Ufficio di Sanita Constituiti di Pratica, f. 929-938, έτη 1811-1820, σειρά Ufficio di Sanita, Arrivi di Capitani e Padroni, f. 1683-1686, 1692-1695, έτη 1802-1803, 1808-1819, σειρά Ufficio di Sanita, Reg. Di Spedizione dei Capitani e Patenti, f. 1819-1820, έτη 1735, 1801.
- Για την Κωνσταντινούπολη:* Οθωμανικά Αρχεία του Πρωθυπουργικού Γραφείου (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) Divan-i Hümayun Katalogu İzn-i Sefine, f. 1-5, Cevdet Bahriye, f. 522, 795, 1842, 1227, Cevdet Maliye, f. 3893, 4870, 4311, Bab-ı Asafı İzn-i Sefine, f. 920, για τα έτη 1771-1822.
- Για το Λιβόρνο:* Archivio di Stato di Firenze, σειρά Ufficiali di Sanita', b.396-403 για τα έτη 1706, 1750-1759 και Archivio di Stato di Livorno, σειρά Magistrato poi Dipartimento di Sanità Maritima (1606-1860), σειρά 33 για την περίοδο 1770-1816.
- Για τη Μάλτα:* Εθνική Βιβλιοθήκη, σειρά A.O. St. John, Commissarii di Sanita, Registro degli arrivi di Bastimenti in Quarantena, 6527-6533 για την περίοδο 1723-1801, σειρά Repertorio Library Manoscritti, 639 για το 1801, σειρά Repertorio Library Manoscritti, 818 Registri arrivi, v.3-11 για την περίοδο 1801-1814 και στα Εθνικά Αρχεία της Μάλτας σειρά Customs K 10,11 για την περίοδο 1815-1821.
- Για τη Μασσαλία:* Archives Départementales des Bouches-du-Rhône, σειρά Intendance Sanitaire de Marseille, Serie 200 E, 546-565, έτη 1790-1810, από τα Archives de la Chambe de Commerce et d' Industrie, σειρά I, 4-5, για το 1791.
- Για τη Μεσσήνα:* Archivio di Stato di Messina, σειρά Deputazione della Salute, v.1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, έτη 1786-1792, 1791-1792, 1806-1809, 1809-1815, 1816-1817, 1811-1812, 1814-1815, 1819-1820, σειρά Regia Udienza, v. 534, έτη 1814-1815, σειρά Consolato del Mare, v.1, 1809-1811.
- Για τη Νάπολη:* Archivio di Stato di Napoli, σειρά Espedienti di Marina, Giornali del Porto di Napoli, b. 265-278, έτη 1756-1775.
- Για το Παλέρμο:* Archivio di Stato di Messina, σειρά Suprema Deputazione Generale di Salute Pubblica, v.28, 123, 125, 128, 129, 130, 133, 196, 203, 216, 225, 300, 1140, 1141-1142,

έτη 1746-1768, 1743-1746, 1799-1800, 1813-1815, 1819, 1758-1801, 1818-1819.

Για την Τεργέστη: Archivio di Stato di Trieste, σειρά Cesario Regio Governo, b. 629, 631, 634, 647, 1099 για τα έτη 1792, 1797, 1799, 1807, σειρά Intendenza Commerciale, b. 317, 321, 322, 323, 329, 344, 571 για τα έτη 1753-1759, 1764, 1773-1774, σειρά Tribunale Mercantile, b. 184-185, για το 1806, Archivio di Stato di Venezia, σειρά Consolato Russo a Venezia, b.28 έτη 1799-1803, σειρά Cinque Savi alla Mercanzia, b. 752-765, έτη 1761-1797, σειρά Inquis. di Stato, b. 519, έτη 1794-1796, Biblioteca Civica di Trieste, σειρά Portata dei Bastimenti arrivati in questo porto franco di Trieste, 1784-1786, 1791 για τα ίδια χρόνια, Österreichisches Staatsarchiv, Finanz-und Hofkammerarchiv, Serie Kommerz-Kommission, F 113 rote 629 για το 1751, F18 rote 1202, 1206, 1207-1208, 1082-1083 για τα έτη 1817-1826, F113, rote 629, 631, 633, έτη 1797-1799, 1802.

Για τη Βενετία: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, σειρά Police di Carico, b. 171, έτη 1723-1727, Reg. 153, 157, 173, έτη 1712-1729, Archivio di Stato di Venezia, σειρά Provveditori alla Sanità, b. 503-509, έτη 1769-1796, Scuole Piccole e Suffragi, b. 504-539, 639, έτη 1704-1806, σειρά Consolato Russo a Venezia, b. 28, έτη 1781-1805, σειρά Bailo a Costantinopoli, b.294, έτη 1788-1798, σειρά Cinque Savi alla Mercanzia, b. 606, Alessandria, 1808, Cinque Savi alla Mercanzia, b. 693, 1728, σειρά Cinque Savi alla Mercanzia, b. 743, Salonico, έτη 1752-1764, σειρά Cinque Savi alla Mercanzia, b. 749-750, Smirne, έτη 1754-1795, σειρά Cinque Savi alla Mercanzia, b. 752-765, έτη 1700-1725, σειρά Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie, b. 561-562, Lettere da Cefalonia, έτη 1700-1725, σειρά Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie, b.615-617 Consoli ad Ancona, έτη 1713-1752, Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie, b.698, Lettere dei Consoli, Livorno, έτη 1711, 1731, σειρά Cinque Savi alla Mercanzia, Nuova Seria, lettere, 728, για το 1762, σειρά Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie, b.729 Lettere dal console veneto a Patrasso, έτη 1765-1794.

Βιβλιογραφία

- ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Α., 1914, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τ. Α', Αθήνα
- ΒΛΑΜΗ Δ., 2000, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του Κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο 1750-1868*, Αθήνα
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.Κ., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ Κ., 1992, Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 99-117
- ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο., 1986, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, I-II, Αθήνα
- ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο., 1989, *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: το πανηγύρι της Senigallia (18^{ος}-αρχές του 19^{ου} αι.)*, Αθήνα
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β., 1985-1986, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία 1776-1835*, I-II, Αθήνα
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ Λ., 2007, *Οικονομική γεωγραφία. Στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα*, Αθήνα

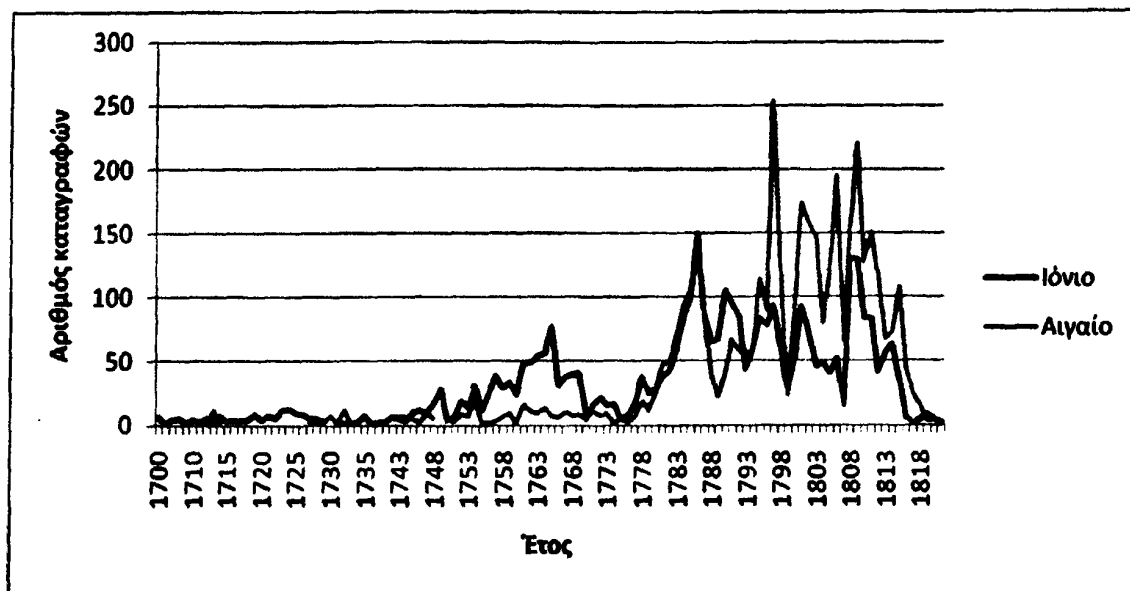

- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ Γ., 1987, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα
- ΜΑΞΙΜΟΣ Σ., 1976, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον 18^ο αιώνα*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1987, Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη τουρκοκρατία: η περίπτωση της Πρέβεζας, στο: *Ηπειρος. Κοινωνία – Οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αι., Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας. Γιάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985*, Γιάννινα, 139-170
- ΤΖΑΜΤΖΗΣ Α.Ι., 1972, Ναυτικοί, καράβια και λιμάνια, στο: Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ (Επιμ.), *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα, 57-178
- CAMILIERI A., 1987, *The Greek Merchant Marine in Malta. A Study of Greek Shipping to Malta (1761-1780)*, Malta
- CLARK G.L., FELDMAN M.P. & GERTLER M.S., 2003, Economic Geography: Transition and Growth, in: G.L. CLARK, M.P. FELDMAN & M.S. GERTLER (Eds.), *The Oxford Handbook of Economic Geography*, Oxford, 3-17
- COSTANTINI M., 2004, *Porto navi e traffici a Venezia 1700-2000*, Venezia
- D'ANGELO M., χ.χ., In the heart of the Early Modern Mediterranean: English trade, ships and merchants in the Italian ports, in: M. FUSARO, C. HEYWOOD & M.S. OMRI (Eds.), *Trade and Cultural Exchange in the Early Modern Mediterranean: Braudel's Maritime Legacy*, London (υπό έκδοση)
- FILIPPINI J.P., 1989, Il movimento del porto di Livorno durante il primo periodo lorenese (1737-1801), *Atti del Convegno di Studi: La Toscana dei Lorena. Riforme, territorio, societa*, Grosseto (27-29 Novembre 1987), Firenze, 49-80
- HARLAFTIS G., χ.χ., The fleet «dei Greci». Ottoman and Venetian Greeks in the Mediterranean sea-trade of the eighteenth century, in: M. D'ANGELO, G. HARLAFTIS & C. VASSALO (Eds.), *Making the Waves in the Mediterranean*, Messina (υπό έκδοση)
- LANE F., 2007, *Βενετία, η θαλασσοκράτειρα*, Αθήνα
- ΠΑΡΑΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Κ., 2006, Malta and the Rise of the Greek-Owned Fleet in the Eighteenth Century, *Journal of Mediterranean Studies*, vol. 16, 199-218
- ΠΑΡΑΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Κ., 2010, The port of Messolonghi: spatial allocation and maritime expansion in the 18th century, *Revue Historique* 7 (υπό έκδοση)
- ΥΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Η., 1999, L'architecture navale en Grèce de l'ouest (au cours du XVIIIe et du XIXe siècle). Les conditions-les centres-les formes de bâtiments, στο: Κ.Α. ΔΑΜΙΑΝΙΔΗΣ (Επιμ.), *Συμπόσιο Ναυπηγική και πλοία στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Πρακτικά συνεδρίου, Χίος 4-7 Ιουνίου 1994*, Χίος, 47-67

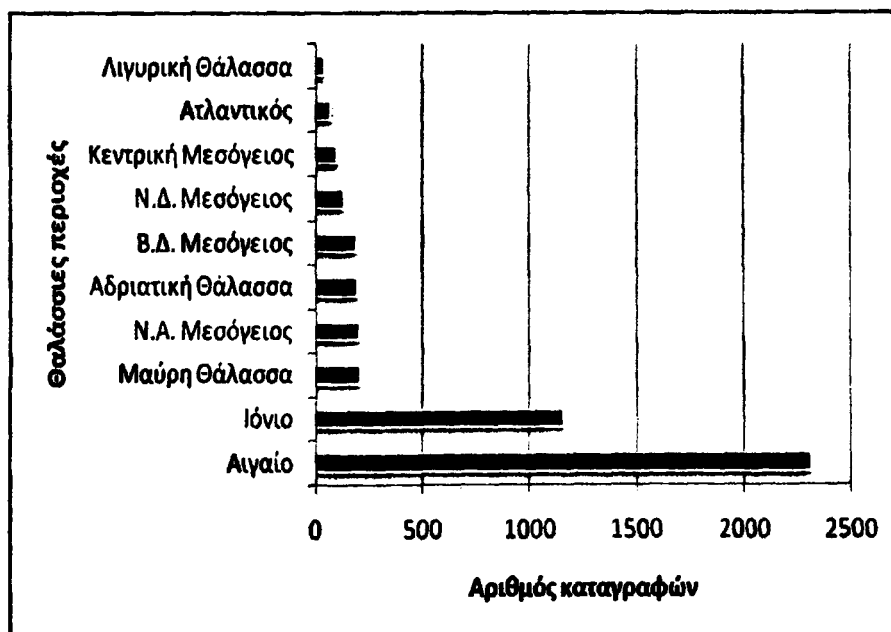

Διαγράμματα και Πίνακες²⁷

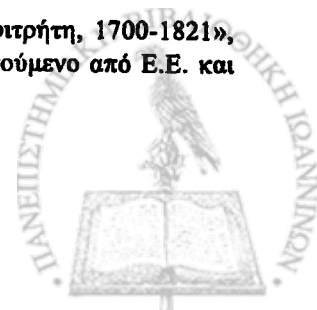
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: Αναχωρήσεις πλοίων από το Ιόνιο και το Αιγαίο, 1700-1821

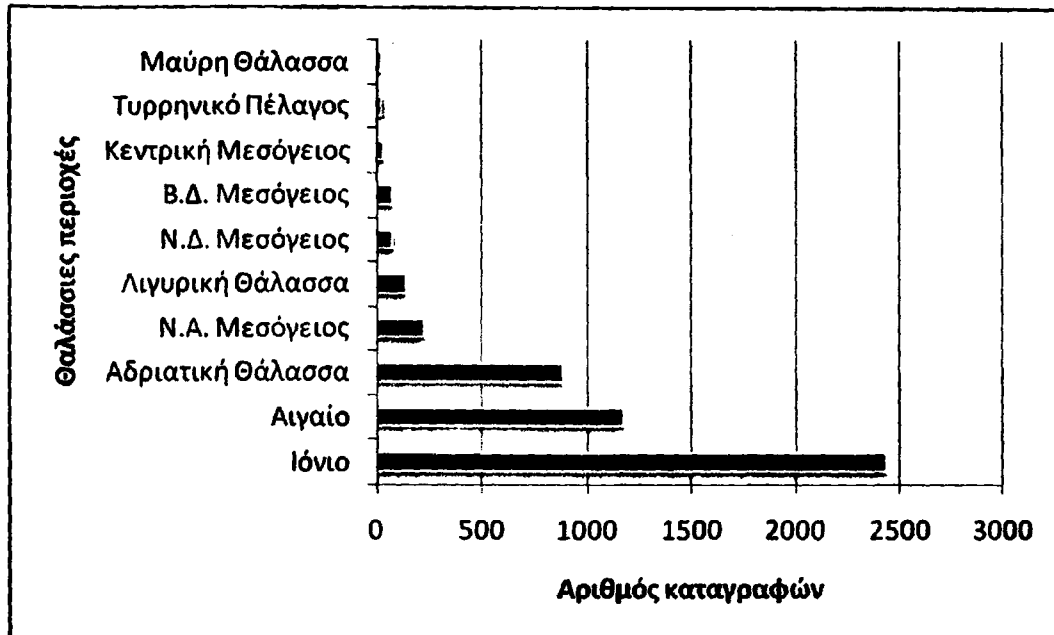
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: Περιοχές απόπλου ελληνικών πλοίων, 1798-1821

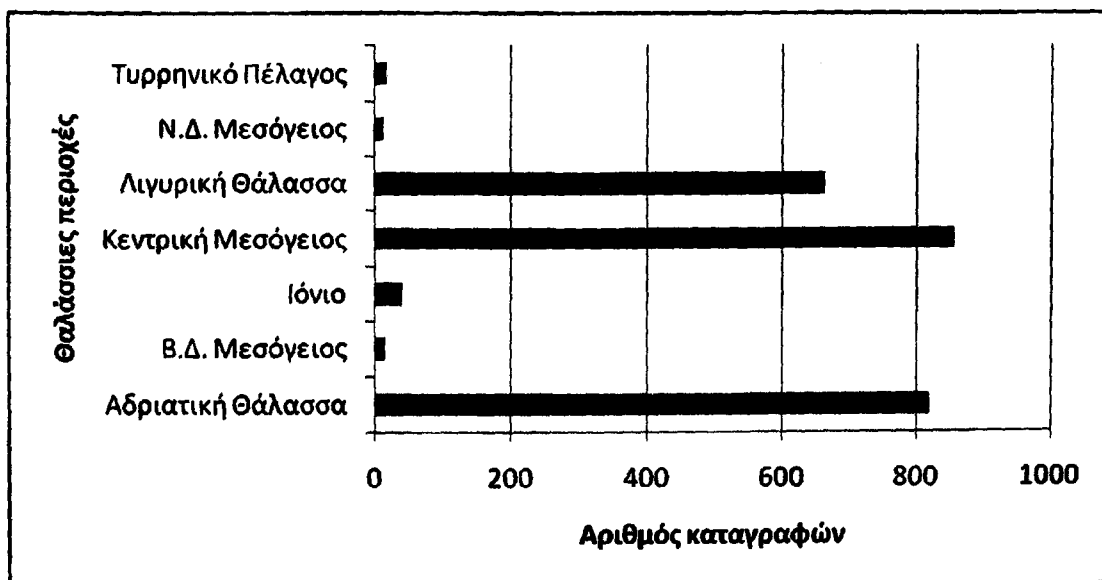
²⁷ Οι στοιχεία των διαγραμμάτων και πινάκων προκύπτουν από τη Βάση δεδομένων «Αμφιτρήτη, 1700-1821», Ερευνητικό Πρόγραμμα «Ναυτιλιακή Ιστορία των Ελλήνων, 1700-1821», συγχρηματοδοτούμενο από Ε.Ε. και ΥΠ.Ε.Π.Θ., Πυθαγόρας Ι, 2004-2007. Για τις πηγές των στοιχείων βλ. Παράρτημα Ι.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3: Περιοχές απόπλου ελληνικών πλοίων, 1700-1797

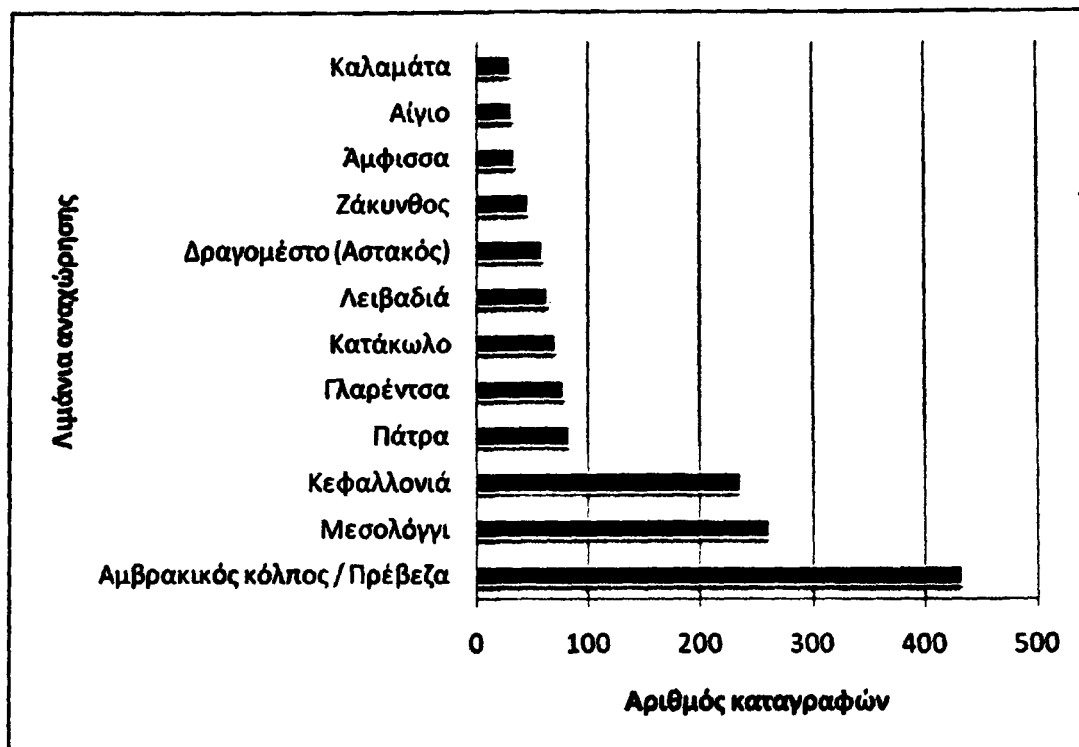

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4: Προορισμοί ελληνικών πλοίων που αποπλέουν από το Ιόνιο, 1700-1797

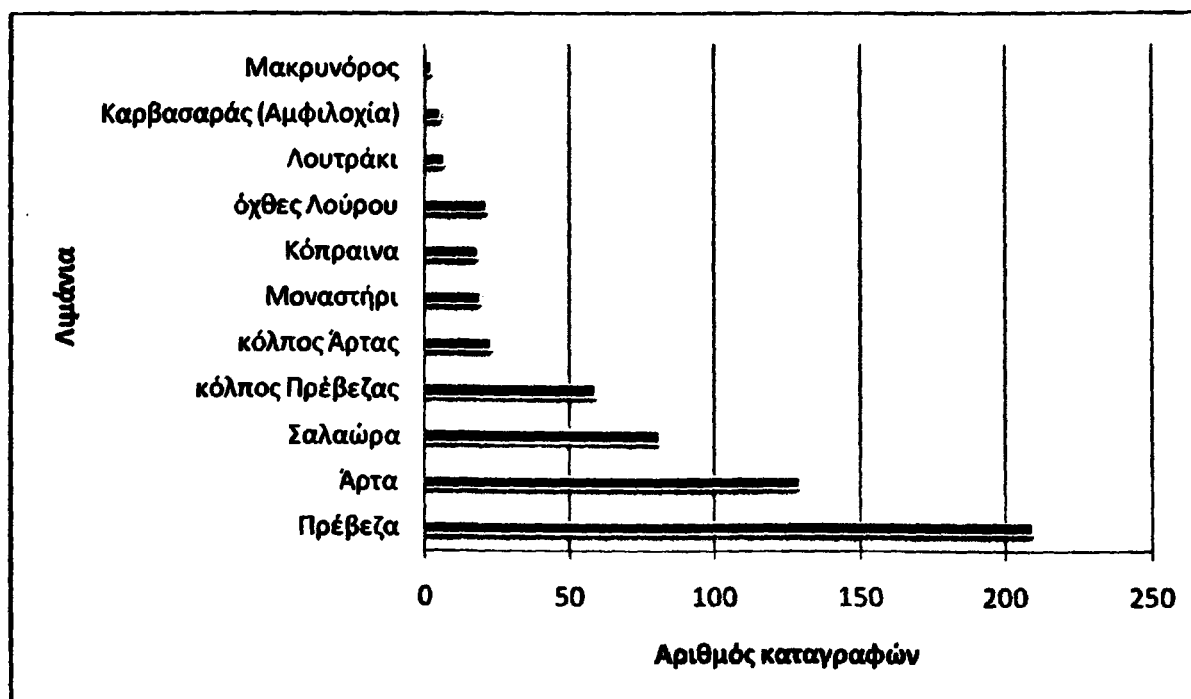

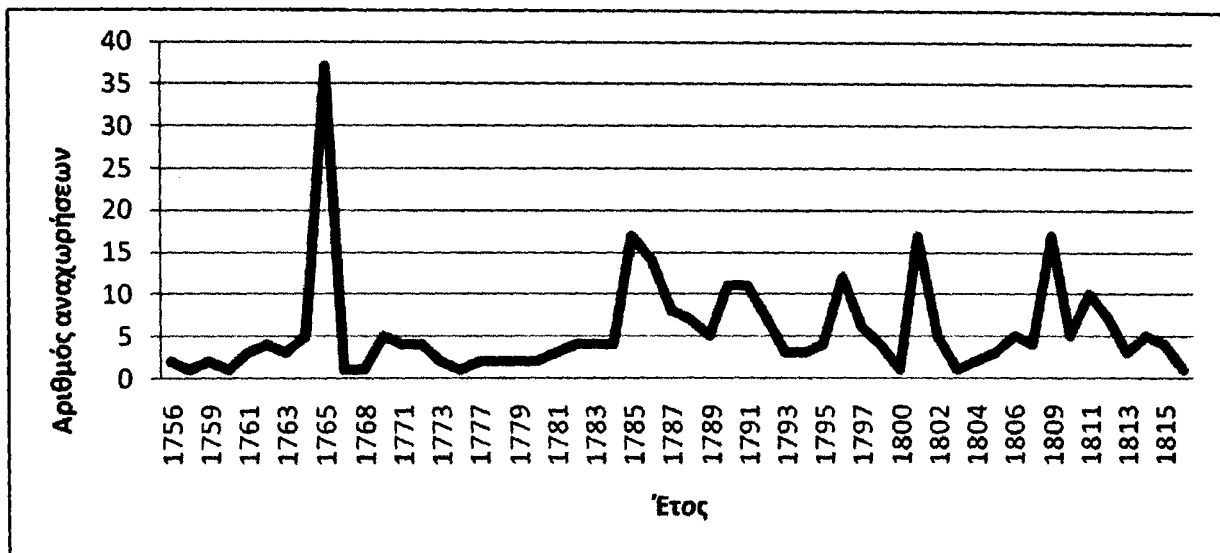
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5: Τα λιμάνια του Ιονίου από τα οποία αναχωρούν ελληνικά πλοία, 1700-1797

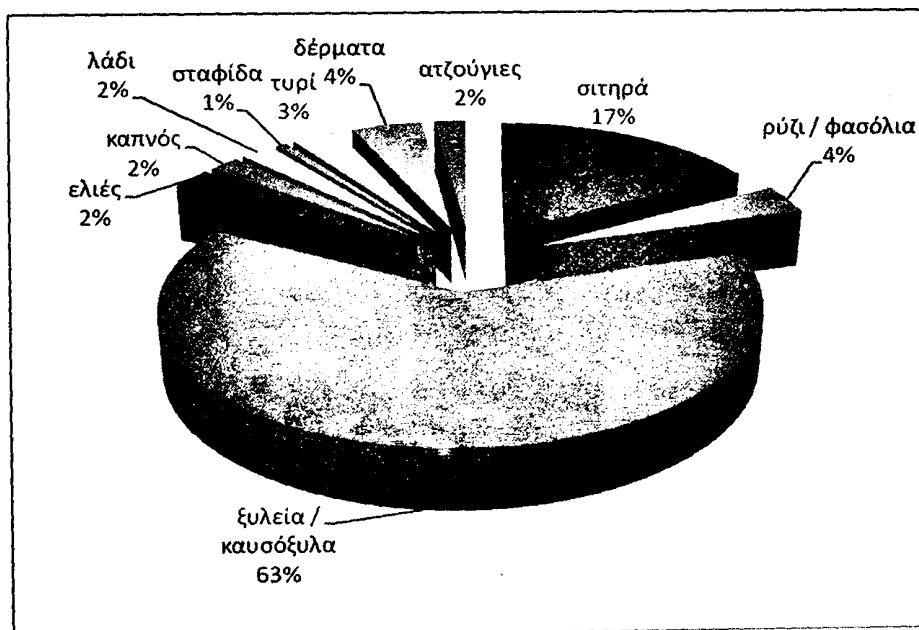
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6: Αναχωρήσεις ελληνικών πλοίων από λιμάνια του Αμβρακικού κόλπου, 1700-1797

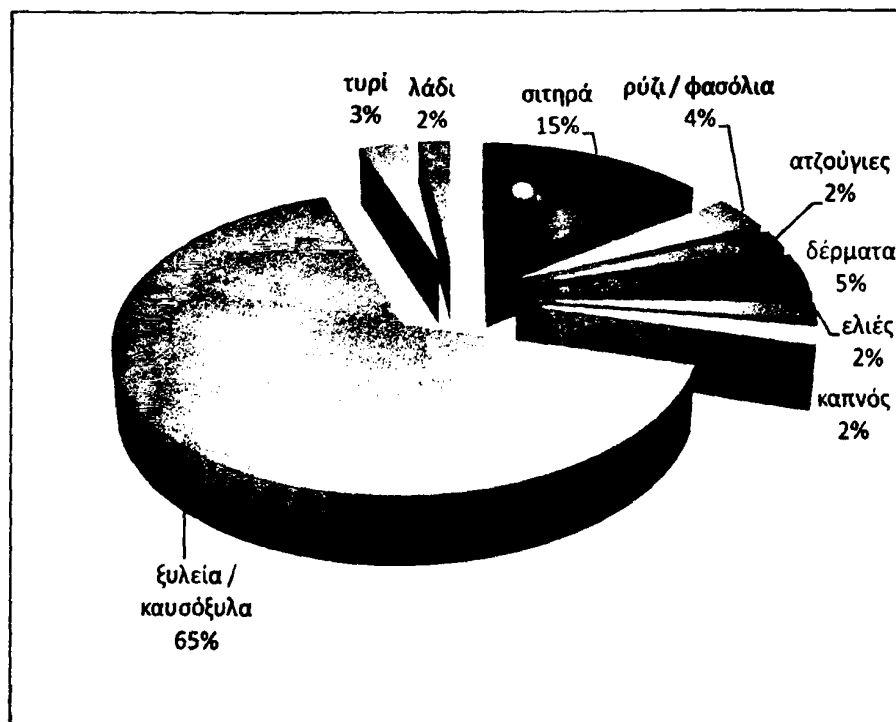
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7: Αναχωρήσεις από το λιμάνι της Πρέβεζας, 1756-1815

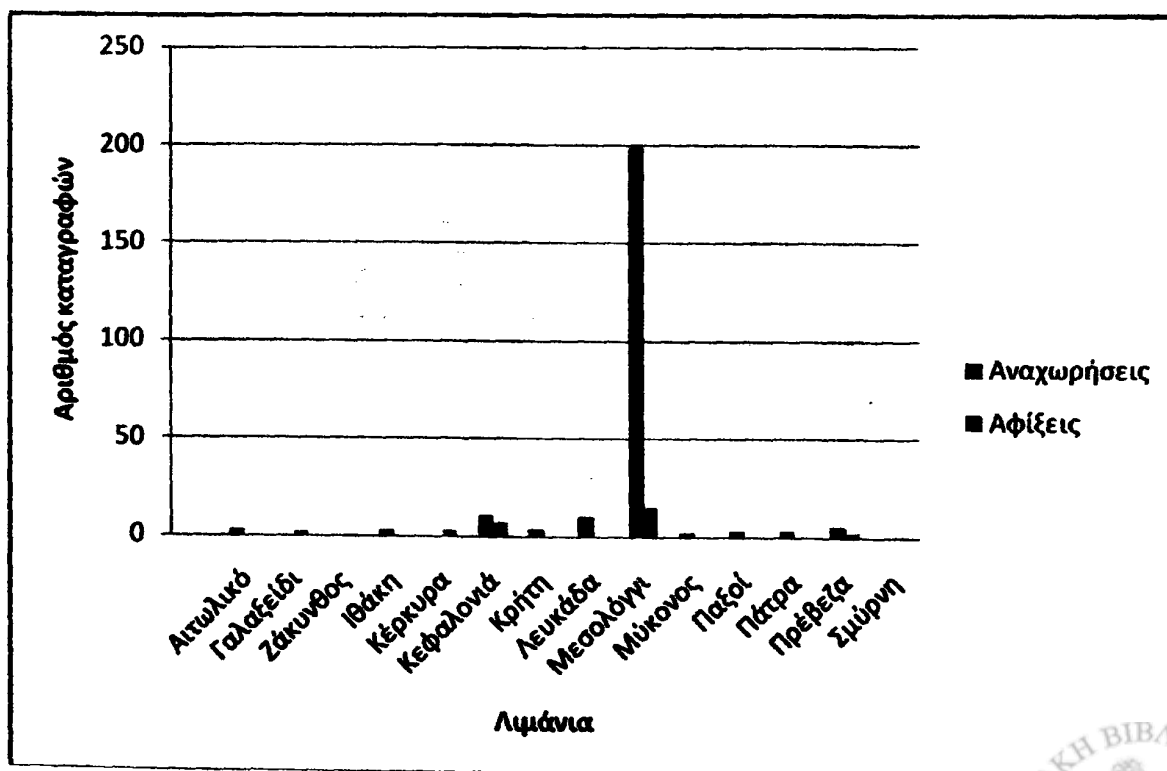
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8: Εμπορεύματα που εξάγονται από την Πρέβεζα, 1700-1797

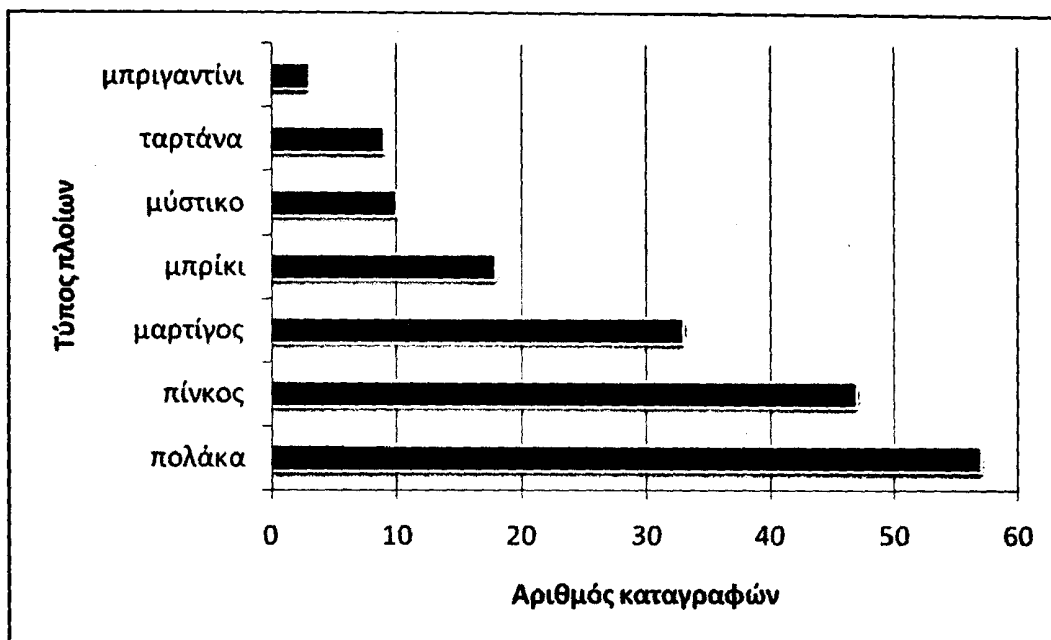
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9: Εμπορεύματα που εξάγονται από την Πρέβεζα στη Μάλτα, 1700-1797

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10: Τόποι καταγωγής καπετάνιων σε ελληνικά πλοία στο λιμάνι της Πρέβεζας, 1700-1797

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11: Τύποι πλοίων

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Λιμάνια προορισμού ελληνικών πλοίων που αναχωρούν από Πρέβεζα, 1700-1797

Λιμάνι	Αριθμός πλοίων
Μάλτα	260
Λιβόρνο	29
Τεργέστη	6
Μασσαλία	2
Γένοβα	2
Αλεξάνδρεια	1

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Σημαίες ελληνικών πλοίων που αναχωρούν από την Πρέβεζα, 1700-1797

Σημαία	Αριθμός πλοίων
Οθωμανική	440
Βενετική	52

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Σημαίες ελληνικών πλοίων που αναχωρούν από την Πρέβεζα, 1798-1821

Σημαία	Αριθμός πλοίων
Οθωμανική	77
Ιεροσολύμων	35
Βρετανική	12
Ρωσική	9
Τύνιδας	1
Επτανήσου Πολιτείας	1

*Η είσπραξη των προξενικών δικαιωμάτων στην περιοχή
του Αμβρακικού κόλπου κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα:
Ένα πρόβλημα στις σχέσεις προξένων της Βενετίας στην
Άρτα και βενετικών αρχών της Πρέβεζας*

ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ 18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ σημειώθηκαν στον ελληνικό και ευρύτερο βαλκανικό χώρο μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές που δημιούργησαν και τις προϋποθέσεις για τον κοινωνικό οικονομικό μετασχηματισμό των Βαλκανίων κατά το 19^ο αιώνα. Σ' αυτή τη πορεία συνέβαλλε η ανάγκη των ευρωπαϊκών κρατών για φθηνές πρώτες ύλες (βαμβάκι, μαλλί, μετάξι, καπνό, κερι) από μια νέα πηγή αγαθών, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και η ανάγκη διοχέτευσης των βιομηχανικών προϊόντων τους, κυρίως των υφασμάτων τους, στο καταναλωτικό κοινό της απέραντης αυτής χώρας. Όλα αυτά ήταν συνέπεια της οικονομικής ανάπτυξης της Δύσης, της κυριαρχίας του ελεύθερου εμπορίου και της βαθμιαίας ενσωμάτωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη διεθνή αγορά.¹

Η Άρτα, σημαντικό διοικητικό και εμπορικό κέντρο του ελλαδικού χώρου ήδη από την υστερομεσαιωνική περίοδο και φυσικό επίγειο της πλούσιας σε πρώτες ύλες ηπειρωτικής ενδοχώρας, ήταν επόμενο να προσελκύσει το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων, που την εξεταζόμενη περίοδο άρχισαν σταδιακά να συστήνουν εκεί εμπορικά προξενεία. Στο πλαίσιο του διεθνούς αυτού ανταγωνισμού οι Βενετοί, αν και το κράτος τους βρισκόταν σε προϊούσα παρακμή,² αποφάσισαν να ιδρύσουν προξενείο στην Άρτα, με σκοπό την εξυπηρέτηση των υποθέσεων πολλών βενετών υπηκόων που εμπορεύονταν στην περιοχή. Οι κύριοι λόγοι της λήψης αυτής της απόφασης ήταν δύο: 1) η συνθήκη του Passarowitz (ή Požarevac 1718),³ που τερμάτισε τον τελευταίο βενετοτουρκικό πόλεμο και δημιούργησε τις προοπτικές για ανάπτυξη εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των δύο κρατών και 2) η σύσταση προξενείου στην Άρτα από τους Γάλλους (1702), βασικών ανταγωνιστών των Βενετών στο εμπόριο της περιοχής.⁴ Έτσι, με πρώτο Βενετό επιτετραμμένο το Γεώργιο Κουμάνο αρχίζει στην Άρτα μια αδιάλειπτη σειρά προξένων κυρίως Ελλήνων που είχαν αποκτήσει τη βενετική υπηκοότητα. Η συνεχής παρουσία αυτών των εκπροσώπων της Γαληνότατης Δημοκρατίας μέχρι το 1797, την εποχή δηλαδή της κατάκτησής της από τον Ναπολέοντα και της οριστικής πτώσης της,⁵ αποδεικνύει και τις αυξη-

¹ Βλ. MANTRAN 1970, 384· ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ 1988, 21-68· ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 1986, 1-4· İNALCIK & QUATAERT 1994, 2-3, 6, 384.

² Βλ. LUZZATO 1954, 14, 17-20· SELLA 1968, 104-105· MCNEIL 1974, 217, 222.

³ Η συνθήκη του Passarowitz υπογράφηκε στις 21 Ιουλίου 1718 από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας Κάρολο ΣΤ' και τον σουλτάνο Αχμέτ Γ'. Η ομώνυμη εμπορική συνθήκη υπογράφηκε λίγες μέρες αργότερα στις 27 Ιουλίου. Για το κείμενο της συνθήκης βλ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 1999.

⁴ Για το προξενείο της Γαλλίας στην Άρτα βλ. σχετικά ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981.

⁵ Για τη πτώση της Γαληνότατης Δημοκρατίας βλ. McCLELLAN 1931· DUMAS 1964-1965.

μένες εμπορικές σχέσεις Βενετίας και Άρτας καθ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα. Το βενετικό προξενείο της Άρτας άρχισε ουσιαστικά να λειτουργεί από το 1723 και σε αυτό υπηρέτησαν αξιόλογοι πρόξενοι όπως ο Γ. Κουμάνος, μέλη της οικογένειας Παγκάλου και ο Γ. Βρυώνης.⁶

Για την αντιμετώπιση των λειτουργικών δαπανών του προξενείου οι προξενικές αρχές της Βενετίας στην Άρτα στηρίζονταν κυρίως στα προξενικά δικαιώματα, τους διάφορους δηλαδή δασμούς που πληρώνονταν από τους Βενετούς εμπόρους οι οποίοι συναλλάσσονταν στην περιοχή.⁷ Τα δικαιώματα αυτά καθορίστηκαν για πρώτη φορά με το διάταγμα της Γερουσίας στις 2 Μαρτίου 1719 και προορίζονταν για την κάλυψη των εξόδων του προξενείου.⁸ Παράλληλα, το διάταγμα της Γερουσίας που καθόριζε το ύψος των βενετικών προξενικών δικαιωμάτων λειτουργούσε σα συμβόλαιο, ώστε ο πρόξενος, ως ένα από τα δύο συμβαλλόμενα μέρη, να συμφωνεί ότι τα δικαιώματά του δε θα επεκτείνονταν χωρίς τη συγκατάθεση και την άδεια των βενετικών αρχών. Είναι βέβαια αυτονόητο, ότι όσο μεγαλύτερος ήταν ο όγκος και η αξία των διακινούμενων προϊόντων, τόσο υψηλότερα ήταν και τα έσοδα των προξένων.

Τα κύρια προξενικά δικαιώματα ήταν το *cot(t)imo* και το *ancoraggio*.⁹ Το *cotimo*¹⁰ αποτελούσε το βασικότερο και τακτικότερο δασμό που απαιτούσαν τα κράτη που είχαν συστήσει προξενεία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, για να παρέχουν ως αντιστάθμισμα προστασία στα εμπορικά πλοία των υπηκόων τους.¹¹ Με το *cotimo* καθοριζόταν ένα ποσοστό 1%, χωρίς καμιά επιπλέον αύξηση ή μείωσή του, στα εμπορεύματα τόσο των Βενετών υπηκόων όσο και των ξένων που διακινούνταν με βενετικά πλοία στα λιμάνια και τις σκάλες της δικαιοδοσίας του προξενείου.¹² Το *ancoraggio* ήταν το προξενικό δικαίωμα του αγκυροβολήματος των βενετικών πλοίων στο λιμάνι και εισπραττόταν κατά τον απόπλου τους. Αρχικά το *ancoraggio* ήταν 300 άσπρα (2½ γρόσια) και υπήρχε ειδικός όρος στη συνθήκη του Passarowitz, που το

⁶ Για το προξενείο της Βενετίας στην Άρτα τον 18^ο αιώνα βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2007.

⁷ Οι προξενικές αρχές της Άρτας δεν πληρώνονταν από το βενετικό δημόσιο αλλά από τους εμπόρους, οι οποίοι τους κατέβαλλαν τα προξενικά δικαιώματα. Σε κάποιες, όμως, περιπτώσεις έπαιρναν ένα βοήθημα από το γενικό προβλεπτή Θάλασσας ή από τους προβλεπτές της Λευκάδας, για να αντιμετωπίσουν έκτακτες ανάγκες (απελευθέρωση αιχμαλώτων, δωροδοκία Οθωμανών αξιωματούχων). Συγκεκριμένα το Μάιο του 1750 ο γενικός προβλεπτής Giovanni Battista Vitturi έστειλε στο Marin De Luna 124 τσεκίνια για να απελευθερώσει Βενετούς υπηκόους που είχαν φυλακιστεί από το βοεβόδα της Άρτας. Από το 1756 και μετά φαίνεται ότι θεσμοθετήθηκε η αποστολή ενός μηνιαίου χρηματικού βοηθήματος ύψους τεσσάρων τσεκινιών το μήνα λόγω των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε ο υποπρόξενος. Τα χρήματα αυτά προέρχονταν από το ταμείο του βενετικού προξενείου της Πάτρας και προορίζονταν για την κάλυψη των λειτουργικών εξόδων του υποπροξενείου. Βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2002, 277· ΒΕΤΣΙΟΣ 2007, 102-103.

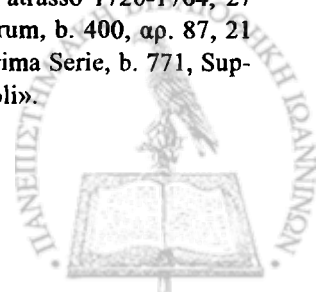
⁸ Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli e Viceconsoli in genere, b. 21 – Seconda Serie, Consoli Veneti in Levante, b. 31, Quaderno 250, χ.α., τμήμα β', 2 Μαρτίου 1719.

⁹ Για τα προξενικά δικαιώματα σχετικά βλ. ΣΑΘΑΣ 1977, 20, 24· ΛΑΜΠΡΟΣ 1911, 210· ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ 1972, 70, υποσημ. 3· ΜΟΑΤΣΟΣ 1969, 239· ΓΑΒΡΗΛΙΑΔΗ 1999, 30· ΓΑΒΡΗΛΙΑΔΗ 1998-1999, 336· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2004, 590-591· ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ 2006, 73-79· ΒΕΤΣΙΟΣ 2007, 102-117.

¹⁰ A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli e viceconsoli in genere, b. 21, Articolo della Pace No 25: «E nelle scale ... li mercanti tanto Venetiani, quanto d' altri ... debbano di tutte le mercanzie pagare alli loro baili e consoli il diritto dell cottimo detto consolato senza oppositione di persona alcuna». Βλ. επίσης ΒΟΕΡΙΟ 1856, 204: «Imposizione che i Consoli delle scale del Levante mettono sui vascelli, d' un tanto per cento».

¹¹ Βλ. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ 1972, 72.

¹² A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli e Viceconsoli in genere, b. 21, 2 Μαρτίου 1719 – Seconda Serie, Consoli Veneti in Levante, b. 31, Quaderno 250, χ.α., τμήμα β', 22 Νοεμβρίου 1703, 8 Φεβρουαρίου 1719, 27 Φεβρουαρίου 1719, 27 Μαΐου 1720, 22 Αυγούστου 1720, 24 Ιανουαρίου 1733 – Consoli Veneti in Levante, Rodi – Soria, b. 32, 8 Φεβρουαρίου 1719, 23 Φεβρουαρίου 1719 – Lettere dei Consoli, Patrasso 1720-1764, 27 Μαΐου 1783, 27 Ιουνίου 1783, Πάτρα 30 Μαΐου 1789 – Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 400, αρ. 87, 21 Σεπτεμβρίου 1786, b. 401, αρ. 80, 19 Μαΐου 1793, b. 632, χ.α., 30 Νοεμβρίου 1793 – Prima Serie, b. 771, Suppliche per ottenere consolati, έγγραφο σε φάκελο που επιγράφεται «Emolumento ai consoli».

επέβαλε με το άρθρο 25, χωρίς μάλιστα να κάνει διάκριση σε μικρά και μεγάλα πλοία, που μετέφεραν φορτίο ή όχι.¹³ Το ύψος του *ancoraggio*, όμως, καθορίστηκε τελικά ανάλογα με το είδος και τη χωρητικότητα του πλοίου.¹⁴

Γενικά η εισπραξη των προξενικών δικαιωμάτων παρουσίαζε ιδιαίτερες δυσκολίες, αν κρίνουμε από τα συνεχή παράπονα των προξενικών αρχών και τις επισημάνσεις τους για λήψη αυστηρότερων μέτρων από τις βενετικές αρχές. Η απώλεια εσόδων από τα προξενικά δικαιώματα προκαλούσε μεγάλες οικονομικές δυσχέρειες στις προξενικές αρχές της Άρτας, όσο και αν οι ίδιες ήθελαν να τις εμφανίζουν ακόμη μεγαλύτερες.¹⁵ Έτσι, οι πρόξενοι συχνά εξέφραζαν την πικρία τους, επειδή οι καπετάνιοι των βενετικών πλοίων δε σκέπτονταν τι όφειλαν στις προξενικές αρχές της περιοχής, οι οποίες υποβάλλονταν σε τόσες δαπάνες και κόπους, για να εξασφαλίσουν την ελευθερία του εμπορίου και να διατηρήσουν την καλή φήμη της Γαληνότατης Δημοκρατίας.

Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του προξενείου, οι πρόξενοι με επιστολές τους στις βενετικές αρχές εξέθεταν με λεπτομέρειες τους λόγους για τους οποίους ήταν προβληματική η εισπραξη των προξενικών δικαιωμάτων στην Άρτα. Πιο συγκεκριμένα ανέφεραν ότι οι σκάλες του Αμβρακικού κόλπου που ανήκαν στη δικαιοδοσία του προξενείου ήταν πολλές, σε απόσταση από την Άρτα (αναφέρεται ότι κάποιες από αυτές ήταν 25 περίπου μίλια μακριά από την πόλη) και απομακρυσμένες η μία από την άλλη (18 με 20 μίλια η απόσταση μεταξύ τους), με αποτέλεσμα να μην μπορούν να τις ελέγχουν και οι καπετάνιοι να αποφεύγουν την καταβολή των προξενικών δικαιωμάτων. Συνήθης πρακτική ακόμη των καπετάνιων ήταν να διενεργούν λαθρεμπόριο αγκυροβολώντας σε κάποια απόσταση από τα λιμάνια του κόλπου, επικαλούμενοι αδυναμία προσέγγισης των λιμανιών είτε λόγω κακοτεχνιών στις προβλήτες τους είτε λόγω άσχημων καιρικών συνθηκών. Έτσι απέφευγαν συνήθως να θεωρούν τα απαραίτητα έγγραφα και να πληρώνουν τα ανάλογα προξενικά δικαιώματα, παρόλο που υπήρχε η δυνατότητα να αποβιβαστούν στη στεριά με βάρκες για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους. Η μη πληρωμή των φόρων διευκολυνόταν και από τη φυσιογνωμία των ακτών. Το όλο τοπίο της κλειστής θάλασσας του Αμβρακικού, τους κλειστούς όρμους (Φειδοκάστρου, Παλματερού κ.ά.), τις λοχμώδεις και τεναγώδεις εκτάσεις κοντά στις λιμνοθάλασσες και στις εκβολές των ποταμών, καθώς και τις συστάδες των μικρών νησιών και ερημόνησων εντός του κόλπου (Άγιος Αντώνιος, Διαπόρι, Βλάχος, Βουζνάρα, Βουβάλα, Πεθαμένος, Περανήσι, Κορωνησία), πρόσφερε φυσικά κρησφύγετα.¹⁶ Τέλος, οι πρόξενοι δεν είχαν στη διάθεσή τους ικανό υπαλληλικό προσωπικό το οποίο θα εγκαθιστούσαν στις σκάλες του Αμβρακικού για την εισπραξη των αναλογούντων δασμών.¹⁷ Για την εξασφάλιση, λοιπόν, των προξενικών δικαιωμάτων τους και για να επιλυθεί το πρόβλημα αυτό οι πρόξενοι πρότειναν να εγκατασταθεί στην Πρέβεζα ένας δικός τους εισπράκτορας, στον οποίο θα καταβάλλονταν οι αναλογούντες δασμοί από όλα τα βενετικά πλοία που εξέρχονταν φορτωμένα από τις σκάλες που βρίσκονταν εντός του Αμβρα-

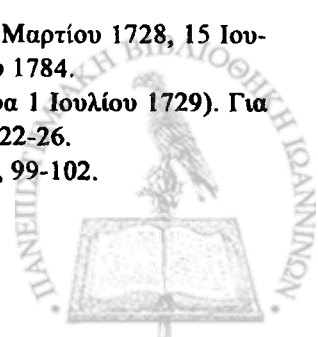
¹³ A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Consoli e Viceconsoli in genere, b. 21, Articolo della Pace n° 25: «e quando partono li vascelli veneti, debbano pagare per ancoraggio aspri 300 nella forma che pagano le altre nationi de Principi amici senza prettender di vantaggio» – Consoli Veneti in Levante, Rodi – Soria, b. 32, 24 Μαΐου 1724. Βλ. επίσης ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 479.

¹⁴ A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Lettere dei Consoli, Patrasso 1765-1794, b. 729, Πάτρα 27 Μαΐου 1783 – 30 Μαΐου 1789.

¹⁵ A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ.α, 21 Μαρτίου 1728, 15 Ιουνίου 1728 – Lettere dei Consoli, Patrasso 1765-1794, b. 729, 27 Ιουνίου 1783, 8 Μαρτίου 1784.

¹⁶ Βλ. Παράρτημα εγγράφων 1 (Κέρκυρα 15 Ιουνίου 1728, 1 Ιουλίου 1728) και 2 (Κέρκυρα 1 Ιουλίου 1729). Για τους όρμους και τις νησίδες του Αμβρακικού κόλπου βλ. περισσότερα ΣΧΙΣΜΕΝΟΣ 2007, 22-26.

¹⁷ Για το υπαλληλικό προσωπικό του προξενείου της Άρτας βλ. περισσότερα ΒΕΤΣΙΟΣ 2007, 99-102.

κικού κόλπου. Άλλωστε η θέση της Πρέβεζας που δέσποζε στο στενό στόμιο του Αμβρακικού κόλπου¹⁸ καθιστούσε αδύνατη τη διέλευση των πλοίων χωρίς οι καπετάνιοι να γίνουν αντιληπτοί από τις βενετικές αρχές.

Από την άλλη πλευρά μετά την ανάκτηση της Πρέβεζας από τους Βενετούς με τη συνθήκη του Passarowitz ο διαμετακομιστικός ρόλος της πόλης ενισχύθηκε, προσελκύοντας ένα διαρκώς αυξανόμενο τμήμα από τις εμπορικές εξαγωγές και εισαγωγές της οθωμανικής ενδοχώρας (κυρίως περιοχών της Ηπείρου και της Θεσσαλίας). Η αύξηση της εμπορικής κίνησης του λιμανιού οδήγησε τις βενετικές αρχές στην ίδρυση τελωνείου στην πόλη με σκοπό να επιτύχουν τον έλεγχο του εμπορίου με την τουρκοκρατούμενη ενδοχώρα.¹⁹ Η περιοχή της Πρέβεζας, έτσι, απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για τα πολιτικά-οικονομικά ενδιαφέροντα των Βενετών.²⁰ Στην Πρέβεζα, όπως και τη Βόνιτσα (πόλη του νομού Αιτωλοακαρνανίας, στη νότια παραλία του Αμβρακικού κόλπου), κατά την περίοδο 1718-1797 ορίζονταν ως διοικητές, με καθήκοντα πολιτικά, στρατιωτικά, δικαστικά, Βενετοί αξιωματούχοι, με τον τίτλο του προβλεπτή, που αναφερόταν στον έκτακτο προβλεπτή (*proveditore extraordinario*) της Λευκάδας. Η θητεία τους ήταν τριετής. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, λίγοι εξάντλησαν το χρονικό αυτό όριο· οι περισσότεροι είτε δεν αποδέχονταν το διορισμό τους, είτε καθυστερούσαν στην ανάληψη των καθηκόντων τους. Αυτό οφειλόταν, προφανώς, στις κακές συνθήκες διαβίωσης που επικρατούσαν στην περιοχή. Έτσι, ο έκτακτος προβλεπτής της Λευκάδας ασκούσε εποπτεία για κάποια χρονικά διαστήματα και επί της Πρέβεζας και της Βόνιτσας.²¹ Λόγω, λοιπόν, της βραχύβιας συνήθως παραμονής των αρχών στην εξουσία η εξασφάλιση των τελωνειακών δασμών αποτελούσε σημαντική πηγή εισόδων τόσο για τους ίδιους, όσο και για την πόλη.²² Η είσπραξη αυτών των δασμών όσο και των υπολοίπων φόρων πραγματοποιούνταν είτε άμεσα από τους κρατικούς υπαλλήλους, είτε έμμεσα με την εκμίσθωσή τους σε ιδιώτες.²³ Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι η ενοικίαση της είσπραξης γενικά των δασμών από ιδιώτες, ήταν μια εδραιωμένη πρακτική στις βενετικές κτήσεις από τον 16^ο αιώνα· εδραιωμένη σε βαθμό που κανένας από τους φορείς της βενετικής εξουσίας δεν αμφισβητούσε την αποτελεσματικότητά της, ενώ η απευθείας είσπραξη των δασμών από τον δημόσιο μηχανισμό εφαρμόστηκε σε διάφορες εποχές ως έσχατη μόνο λύση. Επιπλέον ο φοροε-

¹⁸ Ο Άγγλος γιατρός και περιηγητής Henry Holland σημειώνει τον Οκτώβριο 1812: «Η είσοδος αυτού του εκτεταμένου θαλάσσιου πορθμού συνεχίζει να είναι πολύ στενή για δύο ή τρία μίλια και το αβαθές των υδάτων στο στόμιό του εμποδίζει την πρόσβαση πλοίων μεγάλου εκτοπίσματος. Το στενό αυτό έχει μια ξεχωριστή ημικυκλική πορεία, λόγω της προβολής μιας μακριάς λωρίδας ξηράς στη νότια πλευρά του, η οποία δοξάστηκε στην ιστορία ως το ακρωτήριο του Ακτίου», βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 172· HOLLAND 1989, 65. Πρβλ. ΚΑΡΖΗΣ & ΚΑΡΖΗ 1987, 23· ΠΟΥΚΕΒΙΑ 1994, 275-277· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 82-83. Για το έλεγχο του στομίου του Αμβρακικού κόλπου βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2008.

¹⁹ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 110.

²⁰ Ο γενικός προβλεπτής της Θάλασσας Antonio Loredan γράφει χαρακτηριστικά στο δόγη στα 1740: «... Το φρούριον και η τοποθεσία της Πρεβέζης που δεσπόζουν της εισόδου του κόλπου της Άρτας αξίζει δικαίως την εύνοια της Δημόσιας προστασίας. Ευθύς μετά την απόκτησιν της ο εξοχώτατος, αείμνηστος, Καπιτάν Τζενεράλ Πιζάνι είχε αναγνωρίσει την σπουδαιότητα της στρατηγικής ταύτης θέσεως την οποίαν έπρεπε να κρατήσει οπωσδήποτε η δημοκρατία», βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 23-24.

²¹ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 16· ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004, 456-457.

²² Οι τελωνειακοί δασμοί στην Πρέβεζα ρυθμιζόνταν από άρθρα «του Δασμού του Τελωνείου Λευκάδος μετά των παρ' αυτήν νησίδων, της Πρεβέζης, της Βονίτσης και άλλων χωρών εξαρτωμένων εκ του Ταμείου της Λευκάδος» (*Capitoli del Dazio della Dogana di Santa Maura, isola de Lefcada con gli scogli adiacenti, golfo do Prevesa e piazza dipendenti dalla Camera Fiscal di Santa Maura*). Οι δασμοί αυτοί συνίσταντο από τα τέλη εισαγωγής, διαμετακομίσεως και εξαγωγής. «Τα τέλη εισαγωγής ωρίζοντο προς 4½ επί τοις εκατόν επί της αξίας του εμπορεύματος, τα τέλη διαμετακομίσεως ισούντο προς το ήμισυ του εισαγωγικού δασμού, εις ο προσετίθετο και το ήμισυ του εξαγωγικού. Τα τέλη εξαγωγής ωρίζοντο εις 9 επί τοις εκατόν επί της αξίας του εξαγόμενου εμπορεύματος. Τα λαθρεμπόρια επιμωρούντο αυστηρώς, τα δε κατασχόμενα είδη επλειστηριάζοντο», βλ. ΜΑΧΑΙΡΑΣ 1951, 203-204.

²³ Για τις ενοικιάσεις και τους ενοικιαστές φόρων βλ. περισσότερα ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ 2002.

νοικιαστής αντιμετωπιζόταν ως μονάδα με ειδικές ικανότητες, ο οποίος με την πείρα και την ενεργητικότητά του μπορούσε να αποφέρει στο δημόσιο ταμείο έσοδα πολλαπλάσια από αυτά που επιτύγχαναν οι δημόσιοι υπάλληλοι, όταν, αναγκαστικά η εισπραξη των φόρων γινόταν από το δημόσιο μηχανισμό.²⁴ Εννοείται ότι η εκμίσθωση των φόρων άφηνε το πεδίο ελεύθερο στις υπερβάσεις και στις καταχρήσεις των ενοικιαστών και των ενεχόμενων αξιωματούχων, με αποτέλεσμα το πραγματικό ύψος των δασμών να είναι πολύ ανώτερο από την ονομαστική τους αξία.²⁵ Ήταν όμως μια τακτική, όπως μας αφήνουν να καταλάβουμε τα αρχαιακά κείμενα, ιδιαίτερα δι-αδεδομένη. Υποθέτουμε, λοιπόν, ότι η μη πληρωμή προξενικών δικαιωμάτων στην Άρτα ωφε-λούσε τις βενετικές αρχές της Πρέβεζας και κατ' επέκταση τους φοροενοικιαστές οι οποίοι εξα-σφάλιζαν ικανοποιητικά κέρδη από τη διέλευση των πλοίων από το στόμιο του κόλπου. Έτσι οι πρόξενοι της Άρτας, άμεσα θιγόμενοι από την ανεξέλεγκτη απώλεια των προξενικών δικαιωμά-των, όταν απευθύνονταν στις βενετικές αρχές των Επτανήσων ζητούσαν την πιστή τήρηση των διατάξεων και τον αυστηρό έλεγχο όλων των ενεχόμενων στην εισπραξη των δασμών. Ο διορι-σμός παράλληλα ενός αντιπροσώπου τους στην Πρέβεζα επιφορτιζόμενου με την εισπραξη των προξενικών δικαιωμάτων αποτελούσε πάγιο αίτημά τους.

Στα 1728 ο πρώτος πρόξενος της Βενετίας στην Άρτα Γεώργιος Κουμάνος²⁶ για να δια-σφαλίσει την εισπραξη των προξενικών του δικαιωμάτων από όλους τους Βενετούς εμπόρους που προσορμίζονταν στις σκάλες του Αμβρακικού κόλπου πρότεινε στις αρχές της Επτανήσου να επιτρέψουν το διορισμό στην Πρέβεζα ενός δικού του προσώπου που θα μεριμνούσε για την εισπραξη των δασμών. Η πρόταση αυτή του προξένου και συγχρόνως η επίμονη απαίτησή του για διορισμό δικού του εισπράκτορα στην Πρέβεζα προκάλεσαν έντονη αντιπαράθεση του ιδίου με τον προβλεπτή της Πρέβεζας Francesco Donà. Η διαμάχη οξύνθηκε, όταν ο Γ. Κου-μάνος υπέβαλε αναφορά στο γενικό προβλεπτή της θάλασσας F. Cogger, έχοντας ως αίτημα την έκδοση διαταγής προς τον προβλεπτή της Λευκάδας Agostin da Riva και τον προβλεπτή της Πρέβεζας F. Donà να εγκρίνουν το διορισμό ενός δικού του εισπράκτορα στην Πρέβεζα. Όπως ανέφερε σε επιστολές του, επειδή η πόλη της Άρτας βρισκόταν σε απόσταση από τις αποβάθρες φόρτωσης των εμπορικών πλοίων του Αμβρακικού κόλπου, είχε αρκετές δυσκολίες στην εισπραξη των προξενικών δικαιωμάτων. Η τοποθέτηση ενός υπαλλήλου του στην Πρέ-βεζα που αποτελούσε μία σημαντική σκάλα στο άνοιγμα του κόλπου και την οποία υποχρεω-τικά προσέγγιζαν όλα τα βενετικά και ξένα πλοία για την καταβολή του εξαγωγικού δικαιώ-ματος 1% στις τοπικές αρχές, κρινόταν ως ιδανική λύση.²⁷ Ο F. Cogger και στη συνέχεια ο Marc'Antonio Diedo, που τον διαδέχθηκε στο αξίωμα του γενικού προβλεπτή της θάλασσας, απέστειλαν επιστολές στους προαναφερθέντες προβλεπτές προτρέποντάς τους να ικανοποιή-σουν το αίτημα του Γ. Κουμάνου.²⁸ Ο προβλεπτής της Πρέβεζας F. Donà έφερε αντιρρήσεις στο διορισμό του εισπράκτορα του Γ. Κουμάνου, παρακινούμενος και από το γραμματέα του, τον D. Montesanto, καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν σε βάρος των δικών του εισπράξεων από τη δι-

²⁴ Βλ. PEZZOLO 1990.

²⁵ Όπως αναφέρει ο TAGLIAFERRI 1978, 44: «Όποιος ισχυρίζεται ότι οι περιοχές υπό βενετική κατοχή ξεζουμίστη-καν ξεχνάει ότι μεγάλο μέρος του πλούτου που όδευε προς τη Βενετία, μέσω των φόρων, έμνε στα χέρια των μεσαζόντων που ήταν ντόπιοι (έμποροι, πλούσιοι και ευγενείς), οι οποίοι έπαιρναν και δημόσιες θέσεις, και εκ-μεταλλεύονταν την άγνοια ή την αδυναμία των Βενετών αξιωματούχων κατάφερναν να έχουν σημαντικό προσω-πικό όφελος». Άλλωστε, όπως έγραψε ο BRAUDEL 1998, 643, «η οικονομία καθοριζόταν από τους μεσαζόντες».

²⁶ Περισσότερα για το Γ. Κουμάνο βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2007, 63-67.

²⁷ Βλ. Παράρτημα εγγράφων 1 (1 Ιουλίου 1728) και 3 (Κέρκυρα 1 Ιουλίου 1729).

²⁸ Βλ. Παράρτημα εγγράφων 1 (10 Φεβρουαρίου 1727, 28 Απριλίου 1728) και 3 (10 Ιουνίου 1728, 7 Αυγούστου 1728).

ακίνηση των πλοίων μέσω του στομίου του κόλπου.²⁹ Η άρνηση αυτή του F. Donà ώθησε το Γ. Κουμάνο, που κατηγορούσε τις βενετικές αρχές της Πρέβεζας και για άλλες παράνομες εισπράξεις δασμών, στην αποστολή νέων επιστολών στο νέο γενικό προβλεπτή της θάλασσας A. Diedo, στις οποίες περιέγραφε τη δυσχερή οικονομική του κατάσταση, που επιτεινόταν από την καθυστέρηση της εγκατάστασης του αντιπροσώπου του στην Πρέβεζα. Ζητούσε, λοιπόν, επίμονα το διορισμό του υπαλλήλου του και την άμεση καταβολή μάλιστα από τον γραμματέα του προβλεπτή της Πρέβεζας, τον D. Montesanto, όλων των προξενικών δικαιωμάτων που απώλεσε, λόγω της καθυστέρησης του διορισμού του εισπράκτορά του, και τα οποία ανέρχονταν στο ποσό των 74 τσεκινίων.³⁰ Ο ίδιος μάλιστα ο Γ. Κουμάνος μετέβη στην Πρέβεζα τον Μάιο του 1728 για να διευθετήσει αυτοπροσώπως το ζήτημα σε συζητήσεις με τον προβλεπτή της Πρέβεζας. Οι επαφές όμως του προξένου της Άρτας με τον προβλεπτή Donà απέβησαν άκαρπες, ενώ η οικονομική επιβάρυνση του Κουμάνου από τη μακρά παραμονή του στην Πρέβεζα για την επίλυση της διαφοράς κρίθηκε από τον ίδιο ιδιαίτερα επιβαρυντική.³¹ Στις αιτιάσεις αυτές του Γ. Κουμάνου απάντησε με επιστολές του ο F. Donà στο γενικό προβλεπτή της θάλασσας Marc' Antonio Diedo στις 19 Μαΐου 1728 και 14 Ιουνίου 1729, αναφέροντας ότι η καταβολή στο Γ. Κουμάνο προξενικού δικαιώματος 1% στα εισαγόμενα και 1% στα εξαγόμενα από τις σκάλες του κόλπου εμπορεύματα, μαζί με το αυθαίρετο 4% που καταβαλλόταν στον Οθωμανό διοικητή ως τελωνειακό δικαίωμα και το οποίο ο Γ. Κουμάνος δε φρόντιζε με συντονισμένες ενέργειες να το μειώσει σε 3% σύμφωνα με το άρθρο 25 της συνθήκης του Passarowitz, θα ήταν πολύ επιζήμια για το βενετικό εμπόριο που διεξαγόταν στον κόλπο. Μια τέτοια επιβάρυνση, της τάξης του 6%, θα απομάκρυνε τους εμπόρους από την περιοχή, καθώς δε θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στην πληρωμή της. Από την άλλη πλευρά δήλωνε ότι η αποζημίωση που ζητούσε ο Γ. Κουμάνος από το γραμματέα για τα απολεσθέντα προξενικά δικαιώματα δεν ήταν δυνατόν να του καταβληθεί, επειδή ο ίδιος ο προβλεπτής αποδέχθηκε το διορισμό του εισπράκτορα του Γ. Κουμάνου στην Πρέβεζα, υπακούοντας στις διαταγές των ανωτέρων του, αλλά ο Γ. Κουμάνος καθυστέρησε να τον διορίσει, καθώς έφυγε για τη Ναύπακτο, όπου είχε τη μόνιμη κατοικία του, και δε μερίμνησε επαρκώς για την εγκατάσταση του υπαλλήλου του. Δικαιολογεί, μάλιστα, το γραμματέα του ισχυριζόμενος ότι ο D. Montesanto δε δημιούργησε ποτέ κώλυμα στην είσπραξη από το Γ. Κουμάνο των προξενικών δικαιωμάτων του. Και όπως τονίζει σε επιστολή του ήταν εύλογο η οποιαδήποτε προσπάθεια του γραμματέα του για αυξημένη είσπραξη δασμών να προκαλούσε τις διαμαρτυρίες των Βενετών υπηκόων οι οποίες θα διατυπωνόταν στην επίσκεψη που πραγματοποίησε την περίοδο εκείνη ο γενικός προβλεπτής στα Επτάνησα και στην Πρέβεζα. Επιπλέον παρακαλούσε το γενικό προβλεπτή για να καταδειχθεί η εμπαθής υστεροβουλία του Κουμάνου να αποστείλει ένα Βενετό αξιωματούχο στην Πρέβεζα για διερεύνηση του θέματος και αποκάλυψη της αλήθειας. Έπειτα ο γενικός προβλεπτής έχοντας το πόρισμα στα χέρια του θα είχε τη δυνατότητα να επιβάλλει ποινές είτε στο δικό του γραμματέα ως παραβάτη των δημόσιων διαταγών, στην περίπτωση που πράγματι κάτι τέτοιο συνέβαινε, είτε στο Γ. Κουμάνο ως ψεύτη, και συκοφάντη.³² Τελικά, ο Γ. Κουμάνος πέτυχε μετά από πολλές διαβουλεύσεις να διοριστεί ο εισπράκτοράς του στην Πρέβεζα στα 1729 και αυτό έφερε κάποια ελάφρυνση στα οικονομικά του προβλήματα, που τον είχαν οδηγήσει, όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, σε ανέχεια.³³

²⁹ Βλ. Παράρτημα εγγράφων 1 (1 Ιουλίου 1728), 2 (23 Ιουλίου 1728) και 3 (1 Ιουλίου 1729).

³⁰ Βλ. Παράρτημα εγγράφων 3 (29 Μαΐου, 14 Ιουνίου, 29 Ιουνίου 1729).

³¹ Βλ. Παράρτημα εγγράφων 3 (19 Μαΐου 1728, 1 Ιουλίου 1729).

³² Βλ. Παράρτημα εγγράφων 3 (19 Μαΐου, 20 Δεκεμβρίου 1728).

³³ Βλ. Παράρτημα εγγράφων 3 (1 Ιουλίου 1729).

Προβλήματα στην είσπραξη των προξενικών δικαιωμάτων αντιμετώπισε και ο υποπρόξενος της Βενετίας Φραγκίσκος Πάγκαλος την περίοδο που άσκησε τη θητεία του στην Άρτα.³⁴ Συγκεκριμένα στα 1775 ο υποπρόξενος διαμαρτυρόταν γιατί στην Πρέβεζα του παρακρατούσαν το *ancoraggio*, δασμό τον οποίο με απόφαση της βενετικής διοίκησης εισέπρατταν από τις σκάλες της δικαιοδοσίας τους ο πρόξενος και οι υποπρόξενοι που έδρευαν στην Πάτρα, στη Ναύπακτο, το Μεσολόγγι, στον Αστακό και στην Άρτα.³⁵ Στα 1779 ο Φ. Πάγκαλος ήρθε αντιμέτωπος με νέα προβλήματα. Ένας ιδιώτης μίσθωσε την είσπραξη των δασμών στην Πρέβεζα χωρίς να αποδίδει στον υποπρόξενό της Άρτας το νόμιμο ποσοστό που αυτός δικαιούνταν, στερώντας του έτσι ένα σημαντικό έσοδο. Ο συγκεκριμένος ιδιώτης φοροεισπράκτορας δεν περιορίστηκε μόνο στη μη απόδοση του νόμιμου ποσοστού από τα προξενικά δικαιώματα, αλλά υπονόμεινε και το έργο του Φ. Παγκάλου είτε διαβάλλοντάς τον στις βενετικές αρχές για ατασθαλίες και παραλείψεις κατά την εκπλήρωση των καθηκόντων του είτε βοηθώντας Βενετούς υπηκόους που διενεργούσαν λαθρεμπόριο στην περιοχή αποκομίζοντας και ο ίδιος αθέμιτα κέρδη είτε ακόμη συνεργαζόμενος μυστικά με ανθρώπους που βρίσκονταν στην υπηρεσία του βοεβόδα της Άρτας για διευθέτηση δικών του υποθέσεων. Όλες αυτές οι ενέργειες, κατά τους ισχυρισμούς του Φ. Παγκάλου, είχαν σκοπό να τον εκθέσουν στις βενετικές αρχές για να χάσει αυτός το προξενικό του αξίωμα. Αυτή η καταχρηστική και επίβουλη στάση προκάλεσε την αντίδραση του Φ. Παγκάλου, που με επιστολές του στον προϊστάμενό του πρόξενό της Πάτρας Angelo Rosalem, αλλά και στους Cinque Savi alla Mercanzia, ζητούσε από τη μια μεριά να δείξουν έμπρακτα την εμπιστοσύνη τους στο πρόσωπό του απέναντι σε αυτή την αήθη προσπάθεια υπονόμεισής του και από την άλλη να χορηγηθεί άδεια να διορίσει αντιπρόσωπο του στην Πρέβεζα για την είσπραξη των προξενικών του δικαιωμάτων.³⁶ Τελικά, όπως αποδεικνύεται από τη μελέτη μεταγενέστερων αρχειακών εγγράφων όλες αυτές οι διαμαρτυρίες αλλά και οι επίμονες απαιτήσεις τόσο του Φ. Παγκάλου όσο και του Γεράσιμου Βρυώνη, που τον διαδέχτηκε στην προξενική αρχή, είχαν ως αποτέλεσμα να εγκριθεί ο διορισμός ενός αντιπροσώπου τους στην Πρέβεζα με σκοπό τον έλεγχο των εμπορών και την είσπραξη των αναλογούντων προξενικών δασμών για τα διακινούμενα από την περιοχή του κόλπου προϊόντα.³⁷

Όσα αναφέρθηκαν συμπυκνώνονται και επιβεβαιώνουν την άποψη ότι η είσπραξη των φόρων στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου την εξεταζόμενη περίοδο ήταν ένα πρόβλημα για τις προξενικές αρχές της Άρτας και η τοποθέτηση ενός αντιπροσώπου τους στην Πρέβεζα για την είσπραξη των δασμών άμβλυνε σε σημαντικό βαθμό τα οικονομικά τους προβλήματα. Από την άλλη πλευρά η βούληση των προξένων της Άρτας να υπάρχει ένας εισπράκτορας τους στην Πρέβεζα δημιουργούσε προστριβές με τις βενετικές αρχές της Πρέβεζας, αλλά και με άλλα άτομα που κατά καιρούς μίσθωναν ή επιδίωκαν να μισθώσουν το όλο έργο της είσπραξης των δασμών από τα πλοία που διακινούνταν μέσω του στομίου του Αμβρακικού κόλπου. Πάνω σε αυτό το πλέγμα, λοιπόν, οι πρόξενοι προσπαθούσαν να επιβάλλουν ή να υποβάλλουν μέτρα και πολιτικές που θα τους εξασφάλιζαν το κόστος της εξάσκησης του προξενικού τους αξιώματος. Σε μια οικονομία ασταθή, ο παράγοντας χρηματοοικονομική ικανότητα έπαιξε ίσως τον πιο σπουδαίο ρόλο. Η εξειδίκευση στην είσπραξη των δασμών πιθανότατα θα είχε σταθεροποιητική επίδραση στις συνθήκες δασμολογικής πολιτικής και στο εισόδημα των προξένων. Η οικονομία, όμως, της περιοχής απείχε αρκετά από την εξειδίκευση.

³⁴ Για το Φ. Πάγκαλο περισσότερα βλ. ΒΕΤΣΙΟΣ 2007, 80-85.

³⁵ A.S.V., Cinque Savi, Prima Serie, b. 586, 17 Ιουνίου 1775.

³⁶ Βλ. Παράρτημα εγγράφων 4, 5 και 6.

³⁷ Στα 1784 αναφέρεται ως αντιπρόσωπος του Φ. Παγκάλου στην Πρέβεζα ο Γ. Βαγενάς, βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2002, 273-274. Βλ. Παράρτημα εγγράφων 7 (21 Σεπτεμβρίου 1786).

Παράρτημα εγγράφων

1

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda Serie, Consoli Veneti in Levante, b. 31, quaderno 250, χ.αρ. (1728, Ιουλίου 1)

Ill(ustrissi)mi et Ecc(ellentissi)mi Sig(no)ri Sig(no)ri P(adr)oni Col(endissi)mi

Ritrovandomi a Corfù li 19 del mese spirato ebbi l' honore d' inchinare il venerato foglio di V(ostre) E(ccellenze), seg(na)to 25 maggio prossimo passato, dal quale scopro gratiosam(en)te freggiate le mie debolissime operationi dal loro agradimento e parimente spaleggiate le mie humiliss(i)me istanze con li due Proclami speditti a S(ua) E(ccellenza) P(rovedito)r Generale da Mar Diedo, i quali ebbero in un istante la loro publicatione in cadauna dell' isole col tenor dell' ingionta copia 15 giugno.

Nuovi motivi spingono il mio ossequiosissimo rispetto di perturbare anco con il presente incontro l'animo quieto dell'Autorità Suprema di V(ostre) E(ccellenze). Il p(ri)mo è che havendo sogettato con triplicati miei divoti foglii seg(na)ti 20 marzo passato e 15 del scad(u)to a S(ua) E(ccellenza) K(avalie)r Dolfin, Bailo alla Porta, la sussistenza di questo Voevonda d' essigere tuttavia da sudditi Veneti quattro per cento di Dogana poraquavanta d' ancoraggio da cadauna barca et altre più estorsioni p(er) quelli ripieghi che fossero reputati oportuni a solievo de sudditi et per il sostenimento delle dette Publiche Capitulazioni, de quali mi attrovo sin ad hoggi privo de Supremi Commandi di detta Ecc(ellen)za, supono a causa della scarsezza d' incontri.

Il (secon)do pure è che doppo haver preso il possesso di questo golfo, trovai affatto difficoltoso il modo di poter essigere li miei dritti p(er) essere questa città d'Arta situata fra terra; e li quattro caricatori soggetti ad essa, dove frequentano il loro traffico le barche delle isole suddette, sono lontane da qui miglia 25 inc(irc)a e detti caricatori discosti l'uno dall'altro miglia 18 e 20, oltre poi tre altri caricatori soggetti al Xeromero entro questo golfo dalla parte di Voniza. Per il che portai le mie humiliss(i)me istanze a S(ua) E(ccellenza) fu Prov(edito)r Generale Correr; e ritrovatte entro il giusto, si degnò accordarmi l'instituzione d'una persona a Prevesa, che in figura privata habbia ad essigere li miei legittimi dritti; e perciò impetrò l'ord(i)ne e S(ua) E(ccellenza) Prov(edito)r Estrordinario di Santa Maura; e da esso fu eccittato l'Ecc(ellentissi)mo Prov(edito)r di Prevesa Dona, giusto l'unite copie seg(na)te 10 e 17 feb(ra)ro prossimo passato, de quali ricusò l'Ecc(ellentissi)mo Dona l'esecutione p(er) quelli mottivi del proprio suo interesse e del suo Cancelliere, che a me non è lecito palesarli.

Ciò fu motivo alle mie ristrettezze riccorrere di nuovo a S(ua) E(ccellenza) Prov(edito)r Generale da Mar Diedo, il quale rinovo l'ordine stesso a detta Ecc(ellen)za Donà col tenor dell'ingionta copia di sua lettera seg(na)ta 28 aprile passato; e nemeno questa ebbe forza di restar essequita; sicche mi convenne passare a Corfù; e, rinovate le mie suppliche a quella Carica Suprema, deliberò con la qui inserta coppia di sua lettera, seg(na)ta 10 giugno, imponere a S(ua) E(ccellenza) Donà; era già per piegarssi a talli ordini; ma disuaso di nuovo dal suo Cancelliere ch'è un tal Demetrio Montesanto, a motivo di quelle ingiuste essat(io)ni ch'essercitano da cadaun barcolame suddetto nel punto dell'ingresso e regresso loro da questo golfo.

Talli controversie danno motivo alle mie angustie, entrare a nuove spese e ritornare a Corfù; et quella deliberatione che fosse per prender in ciò la Carica Suprema da Mar; e parimente genu

flesso ricorro all'incontaminata Giustitia di V(ostre) E(ccellenze), supplicandole divotamente degnarsi suffragare le mie giuste ragioni col braccio della loro Suprema Auctorità, perche possa col rissarcimento delli danni sofferti dal g(ior)no che intrapressi questo possesso, che fu gl'ultimi del mese di (decem)bre prossimo passato, e da chi n'è la causa, haver il modo di supplire ai debiti che mi conviense fare p(er) tal motivo et per aver l'honore in appresso di sacrificare la propria vita e debol servitù in olocausto del mio adorato Precipe e bacciare ossequiosam(en)te le Porporee Vesti.

Aria li p(ri)mo luglio 1728 s(tile) n(uovo).

Di V(ostre) Eccellenze)

Il(ustrissi)mi et Ecc(ellentissi)mi S(igno)ri V Savii alla Merc(anzi)a

Hum(illissi)mo Dev(otissi)mo et Oss(e)q(uiosissi)mo S(ignor)e Giorgio Cumano Cons(ol)e

Seguono l'inserte.

Copia di lett(er)a scritta dall' Ill(ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Franc(es)co Correr, Prov(edito)r Generale da Mar, all' Ill(ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Agostin da Riva, Prov(edito)r Extraordinario di Santa Maura cola Sop(rintenden)za (et cetera) sotto li 10 feb(rar)o 1727 s(tile) n(uovo) m(ore) v(eneto) Corfù.

Ill(ustrissi)mo Sig(no)r Sig(no)r Oss(equiosissi)mo

In forza d'un Comandamento Reggio, ottenuto dall'Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Bailo alla Porta K(avalie)r Dolfin a favore del Consolato di Lepanto, ha il Console Cumano fissato un di suoi agenti a Xeromero, e sarà anche p(er) deputarlo in Arta. In lontananza però di quelle scalle dalla residenza degl'agenti stessi. Ritrova egli più opportuno essigere li di lui dritti a Prevesa nell'occasione escono doppo il carico i legni stessi del golfo; et venga ciò di riuscire più comodo a Padroni dei medesimi, con astenersi però li primi da ogni esat(io)ne, a pregiudicio de sudditti. Concorre la Carica admetere l'istanza di esso Console come non pregiudiciale all' interesse del Precipe. Onde V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma si compiacerà portar gl'eccitam(en)ti all' Ill(ustrissi)mo Proveditor di Prevesa. Onde si disponga di prestar ogni assistenza alla persona. Sarà per deputare detto Cumano alla riscossione de suoi dritti. Del che accertandomi, non ho che augurarle ogni felicità.

Gio(vanni) Batt(ist)a Vizzerano Canc(ellier)e Prett(ori)o.

Copia di lett(er)a scritta dall' Ill(ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Agostin da Riva Prov(edito)r Estrord(inari)o di S(an)ta Maura colla Sop(raintenden)za all' Ill(ustrissi)mo Sig(no)r Prov(edito)r di Prevesa Donado sotto li 17 feb(rar)o 1727 s(tile) n(uovo) S(an)ta Maura

Ill(ustrissi)mo Sig(no)r Sig(no)r Col(endissi)mo

Dall'inggionta copia di lett(er)a che a me scrive l'Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Prov(edito)r General da Mar rileverà la virtù di V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma i Pub(li)ci Concorsi a favor de dritti che appartengono al Console nostro di Lepanto Cumano, che deve pure da costà essigersi da bastimenti sudditti, che caricano in golfo. In raporto al cenno la di Lei pontualità si compiacerà somministrare al suo agente tutta la mano, onde nella sua

deputazione sul luogo a quest'effetto niente li manchi al riguardo del prop(ri)o riconoscimento p(er) l'accenato dritto; e le baccio effetuosa(m)te le mani.

Gio(vanni) Batt(ist)a Vizzerano Canc(eli)er Prett(ori)o.

Copia di lett(er)a scrit(t)a da S(ua) E(ccellenza) Pro(ve)d(ito)r Gen(era)le da Mar Diedo all'
Ill(ustrissi)mo Sig(no)r Franc(esc)o Donà Pro(ve)d(ito)r di Prevesa

L'Ecc(ellentissi)mo mio Precess(o)re Correr hà sotto li 10 Feb(rar)o pross(i)mo passato scritto all' Ill(ustrissi)mo Sig(no)r Pro(ve)d(ito)r Estrao(rd(inari)o di S(an)ta Maura le lett(er)e che in copia unisco alle pres(en)ti, onde il Console Cumano potesse destinare un suo agente a cotesta parte p(er) l'essat(io)ne delli di lui dritti; in consonanza hà pure scritto a V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma esso Signor Pro(ve)d(ito)r Estrao(rd(inari)o li 17 feb(rar)o sud(et)to. A motivo però delle premurose istanze avanzatemi dal Console sud(et)to, sono persuaso d'eccitarla d'uniformarsi intieram(en)te alle mentovate lettere dell'Ecc(ellentissi)mo Precessore, così ché il Console med(esi)mo non sii defraudato nel conseguim(en)to di quanto giusta(ment)e li competisse, senza che abbia occasione di produrre altri ricorsi. Attenderò dalla di lei puntualità li riscontri dell'effetto e le auguro ogni felicità.

Corfù li 28 ap(ri)le 1728 s(tile) n(uovo)

Marc'Ant(oni)o Diedo Pro(ve)d(ito)r Gen(era)le da Mar

Noi Marc'Ant(oni)o Diedo p(er) la Ser(enissi)ma Repu(bli)ca di Ven(eti)a Proveditor
Gen(era)le da Mar

Con giusta commozione dell'animo nostro arriva a notizia di questa P(rima)ria Carica che tall'uni de sudditti dell'isolle, mentre approdano con loro bastim(en)ti alle scalle soggette al Consolato di Lepanto, mancano di riconoscere e dipendere da chi tiene il Carattere Consolare di questa Ser(enissi)ma Rep(ubli)ca, ad onta del Proclama del Magistrato Ecc(ellentissi)mo de Cinque Savii alla Mercanzia 5 giugno 1723, disponente in tale mat(eri)a. Volendo però noi rissolutam(en)te rimosso un tale disordine et inconveniente, commettemo in vigor del presente a qualunque sudditto nostro che capitasse nelle mentonate scalle a dover riconoscere e dipendere dal Console Cumano in tutto e per tutto, come prescrive l'accenato Proclama in stampa, che le sarà da egli fatto vedere et a cui s'abbia intiera relaz(io)ne sotto le penne comminate in detto Proclama et altre ad arb(itri)o di questa Primaria Autt(orit)à, che procederà contro ogni trasgressore anco p(er) casso d'innobbedienza; et il pres(en)te sarà fatto intimare a chi occorresse dal Console medesimo p(er) la sua inviolabile esecuzione. In quorum f(idem).

Corfù 28 ap(ri)le 1728 s(tile) n(uovo).

Marc'Ant(oni)o Diedo Pro(ve)d(ito)r Gen(era)le da Mar

Noi Marc'Ant(oni)o Diedo p(er) la Ser(enissi)ma Rep(ublic)a di Ven(ezi)a Pro(ve)d(ito)r
Gen(era)le da Mar

Sono degne del più grave rissentim(en)to di questa Carica le trasgressioni che vengono praticate da caravochiri di barche dell'isole che, trafficando alle scalle de Statti Ottomani, si fanno lecito contro l'espressa volontà del Prencipe, dichiarita in più mano di decreti e relative disposizioni del Mag(istra)to Ecc(ellentissi)mo de V Savii alla Mercanzia, di negare, si nel

giongere che nel retrocedere da quelle rive, la dovuta obbedienza al Carattere de Consoli Veneti, da quali esse scale respetivam(en)te dipendono; recusando pure di esibirle la nota del proprio Carico con la dannata malitia d'occultarne gl'effetti prohibiti che a quelle parti ad onta de publici divietti conducano; defraudandoli altresì dei dritti che per forma delle tariffe dalla publica equità instituite se gli spetano; e staccandosi dalle rive stesse senza il requisito essenziale et indispensabile di d(et)ti Consoli con il fraudolente pretesto che le sia molte volte impedito dal tempo o dal luogo il trasferirsi in terra, quando in casi tali hanno facile il mezzo di supplirvi o con la propria barca o con l'andata del caravochire p(er) terra; vengono in tal modo ad offendere anche i più delicati e gelosi riguardi della salute.

Necessario però rendendosi d'applicarvi a disordini di tanto rimarco i più adatati compensi e divenuto il zelo di questa Primaria Carica, inherendo anco al Proclama dell' Ecc(ellentissi)mo Precess(o)r Correr 22 marzo 1725 s(tile) n(uovo), di far intendere a chiara intelligenza di tutti li patroni, parcenevoli e caravochiri di barche di qualunq(u)e genere, niuna ecceutuata, dell'isole e luoghi sudditti del Levante, che trafficano alle rive ottomane, che si nell'entrare che nel uscire da quelle, habbino mancabilm(en)te ad usare le dovute convenienze verso li Consoli Veneti, contribuendogli quei dritti che giustam(en)te se gli aspettano.

Non dovranno le sud(et)te barche scostarsi da qualsivoglia litorale ottomano senza essersi prima munite delle fedì dei sopraespressi Consoli, p(er) le quali apparisca essergli stata da med(esi)mi fatta praticare la revista.

Tutte le barche per ciò ch'entreranno nel golfo di Lepanto e che approdassero alle rive della Rumelia, non meno che a quelle del golfo dell'Arta, abbino a riconoscere il Consolato di Lepanto; e quelle poi che giungeranno alle rive del Regno della Morea entro il sud(et)to golfo di Lepanto, dovranno riconoscere quello di Patrasso; se nel caso poi ciascheduna d'esse barche a cagione di tempo contrario fosse costretta d'approdare e all'una e all'altra delle rive di detto golfo, respetivamente soggette alli sopraespressi Consoli, non debano esser obligate ad alcuna recognizione verso li medemi; giusto essendo che solamente corrisponda i dovuti dritti a quella scala ove facesse il carico o lo scarico.

Nel regresso che faranno da cad(au)na di d(et)te parti le barche stesse, se non saranno accompagnate dalle sud(et)te indispensabili fedì de Consoli, sia appesso et ad espresso incarico d'ogni Mag(istra)to o Off(ici)o alla Sanità di non permeterle in alcun modo o tempo la pratica.

E però chiunque osarà trasgredire tali rissolute ordinat(io)ni, si renderà reo delle penne più severe ad arb(itri)o della giustizia di questa Carica. Et il presente sia spedito circolarmente p(er) la sua publicatione et pontual osservanza. In q(uorum) f(idem).

Corfù 15 giugno 1728 s(tile) n(uovo).

Marc'Antonio Diedo Pro(ve)d(ito)r Gen(era)le da Mar.

Francesco Gadaldini seg(reta)rio.

Seguono l'inserte.

Cop(i)a di lett(er)a circolare scritta dall' Ill(ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Marc'Ant(oni)o Diedo, Pro(ve)d(ito)r Gen(era)le da Mar, a tutti li n(obili) h(uomini) Pub(li)ci Rapp(resentan)ti dell'isole et altri luoghi del Levante, nec non all' Pro(ve)d(ito)r e Cap(itan)o di Parga e Cap(itan)o di Pacso, sotto li 15 giug(n)o 1728 s(tile) n(uovo) da Corfù

Accompagno alla pontualità di V(ostra) S(ignoria) Ill(ustrissi)ma l'annessa copia di Proclama

seg(na)to da questa Primaria Carica, onde li patroni e caravochiri di barche di cotesta isola di qualunq(u)e genere, che trafficano alle rive ottomane, debbano usare le convenienti e dovute rimostranze verso li Consolati Veneti e tutto ciò che prescrive il Proclama med(esi)mo. Questo si compiacerà non solo far pubblicare in questa città e sua giurisd(izio)ne, che anco affiggere nell'Off(iccio) di Sanità p(er) la sua pontual osservanza. N'attenderò i riscontri dell'essecutione e Le auguro ogni felicità.

Antonio Zarcovich in seg(rete)ria di Sua Ecc(ellen)za.

2

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Seconda Serie, Consoli Veneti in Levante, b. 31, quaderno 250, χ.αρ. (1728, Ιουλίον 23)

Ill(ustrissi)mi et Ecc(ellentissi)mo S(igno)ri S(igno)ri P(atr)oni Col(endissimi)

In tempo a punto mi ritrovo qui in Corfù per ottener nuovi ord(i)ni da S(ua) Ecc(ellenza) Proveditor Generale da Mar Marc'Ant(oni)o Diedo per l'ostinata opositione che mi vien usata da S(ua) Ecc(ellenza) P(rovedito)r di Prevesa e di lui Canciliere a motivo del esator de miei dretti in quel luogho, mi viene a giunger speditomi dall'agente che lasciai nel Xeromero un manifesto distinto dell'utilità di quelle scalle che nota delle spese fatte dal medemo in tempo di mia mancanza all'Arta dai primo di (dicem)bre 1727 sino li 20 luglio corrente.

Ambe annesse humilmente le rassegnò sotto i lumi sapienti dell'E(ccellenze) V(ostre), onde serva in adempimento de miei doveri giusto i loro venerati comandi.

Serva di loro ossequiato aviso la sovrabondanza delle spese a quella delle utilità, perche comprender possa il loro sublime intendimento la tenuità de proventi che producono gl'effetti di questi luochi. Questo atto devoto di viva rassegnatezza et obbedienza supplico la deveritata benignità di V(ostre) Ecc(ellenze) esser da loro aggradito col solito della di esse incomparabile generosità; ne mi resta nell'hora che la gloria di bacciar a cadauno dell'E(ccellenze) V(ostre) humilmente le veste porporee.

Corfù li 23 luglio 1728 s(tile) v(ecchio) Di V(ostre) Ecc(ellenze) Ill(ustrissi)mi et Ecc(ellentissi)mi S(igno)ri V Savii alla Merc(anzia) Hum(illi)ss(i)mo, dev(ottissi)mo et ossequiosissimo S(igno)re Georgio Cumano Cons(ole).

3

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Lettere dei Consoli, busta 603

Illustrissimi et Eccellentissimi Signori Signori P(ad)roni Colendissimi

Terminorono finalmente i miei stenti con la cativa fortuna di soggiacer à danni per la repugnanza dell' Illustrissimo Proveditor di Prevesa Dona sofferti l' anno prossimo decorso nel mentre ero per addepire il mio dovere col far goder à sudditi i pregiati vantaggi della Publica Protetione istituendo anche all'Arta un Vice Console, che con ochio di tutto zello invigilasse à loro interessi.

Di tal sorte furono rimarginate le mie piaghe, che aperte nuovamente e da nuovi dispendii

opresse mi radoppiono il peso di recenti maggiori debbiti.

Hora solo cede il Rapresentante stesso, e mi permisse l' istitution del mio procurator à quella parte, ma con si pocco corraggio, che dubbito nel per frastornarle la scossione con qualche nuovo protesto.

Fu già dall' alta sapienza dell' EE.VV. rilevata la pernitiiosa fissatione del Proveditore, e ministro di Prevesa, onde sembrandole superfluo l' appoggiar la giudicatura à questa Suprema Carrica da Mar nel mentre avevano abbastanza rilevato il giusto dalle carte ch' in quel hore rassegnai à purgatissimi loro riflessi, hanno come solito parto della loro equilibrata Giustitia decretato non meno il mio rissarcimento, che il castigo del ministro Cancellier acenato e con loro venerato, e rissoluto prescritto hanno comandata l'esseccutione à S.E. Proveditor General da Mar attuale. La forza de loro comandi, mi fece considerar il solievo delle proprie angustie; onde colta l' apertura mi rassegnai con nuovi dispendii all' obbedienza di questa antedetta Carrica, per inchinare l' esseccutione delle loro sempre adorate preschrittioni; Fortunato fu il mio arrivo mentre incontrai à questa parte il Cancellier di Prevesa stesso; ma sfortunata altresì in fine mentre doppo essermi tratenuto il termine d' un mese in attentione del bramato effetto rilevai tutta lontana dall' esseccutione dell' accenato esemplare dell' EE.VV. la saggia volontà di S.E. Proveditor General determinando, per voler udir d'ambi le già di lui note raggioni, all'uso de fori con l'introductione d'avocati, per così dire col mio nuovo estermio.

Non furo abbastanza l'inserte carte, che rassegnò nell' hora alla sovranità loro; sì per la pocca esseccutione riceverono li di lui, e dell' Eccellentissimo precessore vigorosi dettami, come anche quelli sussecutivi della di VV.EE. assoluta auttorità, ma ne meno la chiarezza aperta delle mie ragioni per renderlo à mio favore, ma con tutt' il rigore verso la mia innocenza verso la fatai decisione nella sentenza ch'unita all' anesse in copia vi agiungo. Ed ecco che reso più mai inesorabile il peso delle mie indigenze, incontrate puramente per comparir ubbidiente esecutore delli venerati loro comandi, m' à ridoto con l'agravio di questo nuovo dispendio nella necessità di restituirmi all'impiego col vituperio d'una miseria estrema, dovendo prima per riparar le spese presenti portarmi per l'isole à schuoder alchuni avanzi, che da gran tempo da certi trafficanti andavo Creditore. È noto già come raguagliai con altre mie devote alla loro Grandezza, il mio contegno sopra tal particolare ma nonostante devo soggettarlo à loro sapienti lumi affine sii della lor incomparabile virtù novamente ponderato. Appena giunto il comandamento della Porta che m'appoggiò l'Eccellentissimo Francesco Correr fù Proveditor General da Mar per l'ottenimento delle scalle dell' Xeromero et Arta, unica mira del loro assoluto volere, che mi incaminai nel Xeromero, ove ottenei subbitamente il possesso sostituendo per Vice Console Domino Domenico Querini, che ivi stete il termine di mesi nove inalborendo il glorioso Vessillo di San Marco havendo nello stesso tempo allegerito à questa parte il commercio del quarto per cento e da altri agravii à qualli era sottoposto, dipendendo dal giudizio di quel popolo irragionevole. Pochi giorni consumai in persona à quella parte mentre dicusava restituirmi alle mie incombenze quanto prima, onde mi portai torto all'Arta per ottener ivi pure quel effetto, che m'era già sortito in luoco di gente più rustica, e più remoto dico di quello del Xeromero.

Non fù punto lontana l'effetuatione da miei desiderii mentre fatto passar in registro il comandamento stesso, et ottenuto il murassele del Cadì del Arta eh' è l'eseccutione del Reggio Diploma, passai anche à persuader quel doganier di partecipar in Costantinopoli al di lui pricipale la volontà del loro Re, e minuir nel conseguimento della risposta l'agravio del quarto per cento, come si praticò nel Xeromero.

Posti in tanto con debil methodo ma in buon ordine l'affare et appoggiato il peso della Vice

Gerenza ad un tal Alessandro Rinaldi, giudicai anche molto gravoso il difficoltar i trafficanti dai carricatori di quel Golfo lontani dalla permanenza del Agente 18 e 20 miglia per la contributione del drito consolare; onde sembrando adeguato il sostituir con Procurator alla Prevesa per scossione dell'emolumento acenato come schalla ch'esiste alla bocca di quel Golfo, e che indispensabilmente devono colà approdare tutti i legni sudditi, e foresti per contribuir al Prencipe un per cento per l'estrazione di dogana, rapresentai il mio devoto parere à S.E. Correr antedetto quale avendolo col mezo di sua preclara virtù ponderato maturamente et aprovalo, linedò la presente Lettera, che unita si degnerano osservare, à mio favore. A questa né à quella dell'Estraordinario di Santa Maura non si vide risposta, onde passati due mesi ne quali non hebbi forza di persuader la mente di quell'Illustrissimo Rapresentante replicai nuovamente le mie istanze in persona à S.E. Proveditor General Diedo acìò rimuovi per lui la sapiente volontà dell'Antecessore; onde ottenuto il foglio anesso di 28 aprile 1728 lo presentai personalmente, e ne ricevei dall'acenato una | nuova ripulsa, d'onde sortì il di lui inserto rescritto sotto li 19 maggio con quei protesti che si degnerano per meno eccesso di loro pietà benignamente riflettere. Triplicò questa carica nuovo ordine con altro foglio à cui parimenti non fù risposto, onde con altro le avanzo un proclama il quale publicato ma non essequito, fù affisso come ordinava ma senza alchun frutto. Questo mi fece ritornar à Corfù e genuflesso rapresentando i miei dispendi à S.E. Proveditor General medesimo ricercar altro impulso; il quale spedito in foglio à me doppo diverso tempo per portarlo in persona, fù anche spedita una replicata tosto, à cui non rispose. Quante furono le lettere tante furono anche le replicate, e triplicate, onde quindi si scorge l'ostinatione di chi mi concesse i Publici voleri. Consumai dunque sei mesi infrutuosamente in questa, e quella parte stancheggiato et agravato della spesa insopportabile di mantener otto persone, che mecco dovevo tenir d'equipaggio, e d'una felucha à posta stipendiata, e mi sarei anche maggior tempo tratenuto se non mi fosse giunta la notizia ch'infettata del contagio la città di Lepanto, cede per lo stesso il mio Cancelliere deplorabilmente la vita con due servi che secco teneva, onde rimasta la mia abbitatione senza alchun assistente fù svaleggiata totalmente da quei habitanti.

Precipitoso m'incaminai à quella parte, et abandonando quello che già sortir non mi poteva, corsi si per recuperar que rimassugli che per inutili considerati anchora sussistessero, come per non permettere che quelle barbare genti inferissero molestia di sorte à quelli trafficanti che cola privi di Protetione s'atrovassero. Ed ecco chiare le mie ruine spessi per mantenermi con soldo preso à cambio sei mesi intieri in un tedioso ed inutile tratenimento lontano dalle mie incombenze: perdei il ministro; e restai privo delle misere mie sostanze. Che più poteva machinare aversa fortuna per anichilarmi? Doppo la mia partenza il Vice Console d'Arta privo del proprio mantenimento cede il carrico nuovamente alla barbarie di quei Comandanti, i quali osservando la pocca voglia de miei superiori nell'agradir un Publico ministro in quelle parti posero pur loro in non calle la cura d'ubbedir à quanto le veniva preschritto. Il Musselim Comandante del Xeromero specillandosi pur lui ne proprii discapiti non meno che nel praticato del doanier Voivoda del Aita. Più turpemente scatiando da quel luoco il Publico Agente che colla aveva dimorato sei mesi scodendo il mio benché parco dirrito per suo mantenimento, e somministrando à sudditi quella protetione, che valeva ad oviar quelle estorsioni che poc'anzi praticate le erano da quegli'habitanti, gettò à terra in giorno di domenica il stendardo ove spiegata pendeva la veneta glorisa insegna.

Queste sono le conseguenze d'una solla omissione, e queste la mia rovina. Se il fondamento dunque dell'anesse carte non haverano la fortuna d'ottener pietà dagli'animi Clementissimi dell'EE.VV. che come miei leggitimi giudici somessamente adoro, mi prescrivano pur loro il

mio torto ch'all' hora contento il soffrirò sino alle ceneri. Se poi appoggiate al giusto, e conveniente rillevarono il sistema delle mie dimande concorrano per atto di misericordia à solevarmi da tante angustie con que meci che convenienti giudicassero per la mia redentione. Questo imploro, e per debito rassegnò sotto la perspicacia de loro lumi giusto l'osequiate loro prescrittioni, e supplicando nuovamente ginuflesso nanti il giustissimo loro tribunale gl'aborti della loro rettitudine mi do la gloria di bacciarle ossequiosamente il lampo delle proprie vesti.

Corfù li primi luglio 1729 S.V.

P.S. Devo supplicar la benignità dell'EE.VV. di farmi inchinare la venerata loro decisione sopra i miei avanzì raguagliatile con due mie antecedenti con due mie antecedenti dovutimi da P(adro)n Impolito Genaro, e Nicolo Radacovich come giusti miei dreti, accopiando nell'istesso tempo qualche ordine à questo Eccellentissimo General Diedo, di non farmeli sospirar in altri incontri; mentre in defficienza anche di questi io non saprei come mantenermi, e le baccio novamente le vesti.

Umilissimo Devotissimo et Osequiosissimo Servitore
Georgio Cumano Console

Copia di lettera scritta dall' Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Marc' Antonio Diedo Proveditor General da Mar, al Nobili huomo ser Francesco Donado Proveditor di Prevesa sotto li 10 Giugno 1728 stile nuovo da Corfù

Hò veduto quanto Vostra Signoria Illustrissima mi rappresenta con la sua datta 19 scaduto, in risposta all' eccitamento che le diedi sotto li 28 Aprile prossimo decorso, onde restino esequiti gl'ordini segnati dall'Eccellentissimo mio Precessore, a favor del Console Veneto dell'Arta Cumano. Come però l'indirette essacioni essercitate da quel Voivoda non pono ne devono giustamente inferire alcun pregiudicio al Console medesimo nel conseguimento delli di lui legittimi dritti da quali dipende la di lui sussistenza nell'essercizio dell'impiego; cossi ella si compiacerà d'uniformarssi agl'accenati ordini dell'Eccellentissimo Precessore a guisa delle mie precedent;i e le auguro ogni felicità.

Antonio Zarcovich in segreteria di Sua Eccellenza

Copia di lettera scritta dall' Illustrissimo Signor Proveditor di Prevesa Francesco Donado à S.E. Marc' Antonio Diedo Proveditor General da Mar, sin sotto li 19 maggio 1728 S.N.

Il Console Veneto Cumano arrivò il giorno d' oggi in questa parte, proveniente dall'Arta, con idea di restituirsi à Lepanto, ove tiene la sua residenza mi hà lo stesso esibito il foglio ossequiato dall' E.V. di 28 decorso, con cui mi accompagna pure copia della lettera scritta dall' Eccellentissimo di lei Precessore all' Illustrissimo Signor Proveditor Estrordinario di Santa Maura, ambi concernenti la facultà permessa da cotesta primaria Carica al Cumano sudetto di poter destinare quivi un suo aggente, per l' essatione delli di lui dirriti, se li aspettano dalle Barche suddite, che s'introducono in questo Golfo. La mia rassegnatione è pronta di veramente assoggettarsi à tali inchinati comandi, ma devo humilmente rappresentarle, che ciò viene ad inferire sensibile pregiudicio al suddito, à cui pure v'è unito quello del nel Dacio della Dogana. I sudditi non sono obligati à corrispondere al publico uno per cento, per le mercantie,

ch'estraono dal Golfo, e così per quelle, che introducono, et altri tré per cento il Turco. Questo però à puro suo capriccio hà voluto astringerli già qualche tempo non più à tré per cento, mà bensì à quattro, così che con quello, che presentemente ricerca il Cumano sudetto, vengono i sudditi stessi à soccombere à sei per cento. Aggravio, che vera à difficoltare il commercio, mentre non potendo soffrire, come s' esprimono saranno neccessitati di desistere del medesimo, et ecco per conseguenza anco il pregiudicio publico nel patrimonio della dogana. Esso Cumano nel suo arrivo in questo luoco, in tempo passò in Arta, s'haveva impegnato con questa Carica di sollevare li sudditi dal quattro per cento, che ingiustamente quel Voivoda conseguisse, e che quello come attinente à lui havesse da intendersi per suo dritto, et à suo benef(ici)o se ciò le fosse sortito in tali miserie tollerabile la contributione, senza che venisse promossa la novità, che ora pretende lui di fare e non vi sarebbe anco indebolito il traffico. Tali riflessi hò dovuto con tutta humiltà rappresentarli all'Eccellentissimo di lei Precessore sudetto, mà per essere nei ultimi giorni della sua partenza, non hò potuto haver l'onore d'inchinare alcuna risposta in tale particolare; A scarico perciò della mia pontualità devo con tutta la somissione esponerli all'intendimento sublime dell' E.V., pronto per altro di venerare con la più viva ubidienza le sue sovrane deliberationi, che si degnasse prescrivermi su tale proposito; e le baccio humilmente le mani.

Antonio Zarcovich in Segreteria di Sua Eccellenza.

Copia di Lettera scritta dall'Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Marc'Antonio Diedo Proveditor General da Mar al Illustrissimo Signor Proveditor di Prevesa Francesco Donado in data di 10 Giugno 1728 S.N.

Ho veduto quanto Vostra Signoria Illustrissima mi rapresenta con la sua data 19 scaduto in risposta all'eccitamento che le diedi sotto li 28 Aprile prossimo scaduto, onde restino essequiti gl'ordini segnati dall'Eccellentissimo mio Precessore a favor del Console Veneto dell'Arta Cumano. Come però l'indirette essationi essercitate da quel Voivoda non puono ne devono giustamente inferir alcun pregiudicio al Console medesimo nel conseguimento delli di lui leggitimi diritti da quali dipende la di lui sussistenza nell'essercitio del impiego. Così ella si compiacerà d'uniformarsi agl'accenati ordini dell'Eccellentissimo Precessore à giusta delle mie precedenti. E le auguro ecc.

Antonio Zarcovich in Segreteria di Sua Ecceellenza

Copia di Lettera circolante scritta dall'Illustrissimo, et Eccellentissimo Marc'Antonio Diedo Proveditor Generale da Mar à tutti li NN.HH. Publici Rappresentanti dell'Isole, et altri Luochi del Levante; nec non al Governator, e Capitano di Parga, e Capitano di Paxo, sotto li 15 Giugno 1728 S.N. da Corfù.

Accompano alla pontualità di Vostra Signoria Illustrissima l'anessa copia di Proclama segnato da questa Primaria Carica, onde li Padroni, e Caravochiri di barche di cottesta Isola di qualunque genere, che trafficano alle Rive Ottomane, debbano usare le convenienti, e dovute rimostranze verso li Consoli Veneti, e tutto ciò che prescrive il Proclama medesimo. Questo si compiacerà non solo far publicare in cotesta Città, e sua Giurisd(izion)e, che anco affigere nell'Off(ici)o di Sanità per la sua pontual osservanza. N'attenderò i riscontri dell'essortato; e

le auguro ogni felicità.

Antonio Zarcovich in Segreteria di Sua Eccellenza

Copia di lettera scritta dal N.H. ser Francesco Donado Proveditor di Prevesa all'Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Marc'Antonio Diedo Proveditor General da Mar

Il Proclama formato dell'Autorita ossequiata dell'E.V. affine li Patroni e Caravochiri di Barche, che traficano alle Rive di questo Golfo sogette al Stato Ottomano, debbano usare le convenienti e dovute rimostranze verso li Consoli Veneti, et ogn' altro, che per il medesimo viene prescritto, mi fù pervenuto il giorno d'heri anesso al di lei inchinato foglio di 15 corrente. In pront'obbedienza perciò ai di lei autorevoli comandi ho fatto il giorno d'hoggi publicar li stesso in questo luoco, e sua giurisditione, e poscia affigere nell'off(ici)o di Sanità per la sua pontual osservanza. Nell'assoggettarle le dovute notizie dell'esecutione mi do anche l'honore di baciarle umilmente le mani.

Prevesa li 23 Giugno 1728 S.N.

Antonio Zarcovich in Segreteria di Sua Eccellenza

Copia di lettera scita dall'Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Marc'Antonio Diedo Proveditor General da Mar al Illustrissimo Signor Proveditor di Prevesa Francesco Donado in data li 7 Agosto 1728 S.N.

Il Console d'Arta Cumano mi rinova li propri riccorsi col motivo, che da Vostra Signoria Illustrissima non sono state eseguite le mie prescrizioni contenute in replicati fogli di questa Primaria Carica à lei direti sin li 28 Aprile e 10 Giugno prossimi passati relative a quelle dell'Eccellentissimo mio Precessore Correr che possa sostituire costà un agente per essigere di lui dirriti. Essendo però di mia risoluta intentione, che le disposizioni stesse riportar debbano il suo intiero effetto. Ella si compiacerà rimosso qualunque pretesto lasciarlo in libertà di sostituire à cotesta parte un Aggente che accudisca agl'interesi del di lui consolato senza che li sia inferita alcuna molestia. Mi prometto ben adempito l' incarico, in modo che non mi trovi in necessità d'ulteriori repliche per un affare che doveva già sortire il suo comandato efeto. E le auguro ecc.

Antonio Zarcovich in Segreteria di Sua Eccellenza

Copia di lettera scritta dall'Illustrissimo, et Eccellentissimo Signor Marc'Antonio Diedo Proveditor General da Mar all'Illustrissimo Signor Proveditor di Prevesa Francesco Donado in data li 28 Novembre 1728 S.N.

Dall'occluso esemplare, rilevarà Vostra Signoria Illustrissima quanto accenna à questa Carica il magistrato Eccellentissimo de Cinque Savii alla Mercanzia à favor del Console di Lepanto Cumano, e precisamente contro il di lei Ministro Cancelliere. Mentre però confido essequiti gli ordini, de quali restò munito esso Console, rispetto à cotesta parte, per il conseguimento delli di lui dirriti, così sospendo di far capitare avanti di me il Ministro sudetto. À sicurezza del esecutione stessa ella si compiacerà porgermene solecitamente il riscontro con sue lettere.

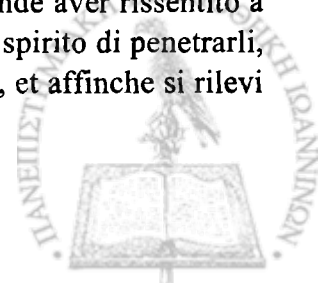

Resta in oltre eccitato d'obligare esso Ministro non solo restituire tutto ciò, che malamente avesse estorto, ò in danno de privati, ò in quello del Console, vincolandolo assieme di risarcire il Console predetto de danni per di lui causa sofferti; salvi gl'ulteriori passi contro la persona indicati dallo stesso Eccellentissimo Magistrato. Ne attenderò sopra ogni quanto gl'avisi dell'effetto volendo sperare la più pronta ubbidienza, onde non habbia motivo di divenire à più risoluti esperimenti. E le auguro ogni felicità.

Antonio Zarcovich in Segreteria di Sua Eccellenza

Copia tratta dall'altra scritta à S.E. Signor Marc'Antonio Diedo Proveditor Generale da Mar dall'Illustrissimo Signor Francesco Donado Proveditor di Prevesa

L'esemplare trasmessomi dall'E.V. con l'osequiato foglio segnato li 25 Novembre decorso hoggi solamente m'è pervenuto. Rimarco nello stesso con la più alta agitatione dell'animo mio quanto si è ideato d'esponere con sue lettere all'Eccellentissimo Magistrato di Cinque Savii alla Mercanzia il Console di Lepanto Cumano, e precisamente contr'il mio Ministro Cancellier. Come però abbia egli avuto coraggio d'avanzarsi capriciosamente con si false representationi ad un tale sacrario io non so figurarmi. Dalle cose ad ogni modo, che spiegansi su tale proposito, e per cui è chiamata la mia pontualità alla dovut'osequiosa risposta, mi viene aperta la strada, onde rassegnare alla maturità di V.E. quanto fà vedere la verità, dalla quale viene tutelata, e difesa l'ingenuità di detto mio ministro. Questo Console Cumano pretendeva con la destinatione di suo Agente in questo luogo d'obligare li sudditi negotianti nel Golfo alla contributione d'uno per cento in aggiunta alli quatro, che consegue il Voivoda d'Arta. Hò creduto debito di mio dovere, ed impegno di questa Carica, che debolmente sostegno d'umiliare in diffus'informazione all'E.V. le convenienze del suddito, non che l'inutile riuscita di detto Cumano nel maneggio, che s'aveva esibito ad intraprendere col Voivoda sudetto, onde si contentasse di scodere li soli tre per cento, che puramente se li spetta, et il quarrto servisse per lui come dritto al medesimo attinente. Ma doppo il venerato rescritto dell'E.V. responsivo all'informazione sudetta, ho senz' alcuna dilatione fatto pubblicare da detto mio Ministro Cancellier il Proclama avanzatomi dalla di lei riuscita Auctorità, et affisso nell'ufficio di Sanità ad inteligenza comune, ed affine venissero in consonanza corrisposti al Console li pretesi suoi dritti. Ciò aveva benignamente raccolto l' E.V. dell'antecedente mio ossequioso foglio copia del quale pure mi do l'honore di rassegnarle in presente. Giacche però eseguiti con previa rassegnatione li di lei inchinati comandi, come risulta dalla verità, dal fatto, e dagl'atti pubblici, non restava più addito al Cumano di verun ricorso. Se poi non hà esato li suoi dritti com'asserisce ciò non le fu interdetto, ne da questa Rapresentanza ne dal mio Ministro ne da verun altra persona. Il difetto è suo, mentre doppo la publicatione accennata del Proclama si ritirò à Lepanto, ove tiene la sua Ressidenza lontano da prestare il minimo aiuto al suddito, che negotia nella Turchia entro questo Golfo, senza mai più esser comparso in questo luoco, e senza destinare alcun suo Agente. Il mio Ministro non ha mai ne pure coll'imaginatione interotta l'esecutione de suriferiti publici Ordini, ne meno ebbe verun'ingerenza nelli di lui dritti. E quando avesse tentato di procurare alcuna benche minima riscossione, avrebbe l'E.V. avuto Qualche ricorso da sudditi nella sua gloriosa visita fatta nell'Isole, et in questa parte, mentre come pregiudiciale à loro, e massime non usitata, ne solita, non l'averebbero potuto tollerare. Quali poi sino li danni, che pretende aver rissentito à causa di mio Ministro, confesso il vero non essere in istato col mio debole spirito di penetrarli, tutto, che m'affattichi con la più vera applicatione. In tale stato di cose però, et affinche si rilevi

la mala inclinatione del Cumano diretta da una cieca passione, suplico umilmente l'E.V. in atto della sua santa, e religiosa Giustizia di spedire un ministro sul luoco, perche con le dovute, e necessarie informazioni possi venire in chiaro della verità, e passi poscia V.E. con mano pesante à quel castigo, che le paresse addatato alla reità ò del mio ministro come violator degl'ordini publici con pregiudicio anche del privato, quando in fatti tale egli si ritrovasse, ò del Cumano come mendace, e calunniatore. Tanto imploro con tutta sommissione ad indennità del reto proceder di questa Carica, non che del mio ministro, e le bacio umilmente le mani.

Prevesa li 20 Xmbre 1728 S.N.

Antonio Zarcovich in Segreteria di Sua Eccellenza

Copia di lettera scritta da S.E. Signor Marc'Antonio Diedo Proveditor General da Mar al Illustrissimo Signor Proveditor di Prevesa Francesco Donado in data li 20/29 maggio 1729 S.N.

Mi rinova le sue humilissime ma vigorose istanze il Console d'Arta, e di Lepanto Cumano contro il Ministro Cancelliere di Vostra Signoria Illustrissima, in raporto à quanto le accenai con mio foglio 28 Novembre prossimo passato, in accompagnamento di quanto scritomi dall'Eccellentissimo Magistrato de Cinque Savii, alla Mercanzia. Pretende egli dal detto suo Ministro la summa di cechini 74, setanta quatro per risarcimento de danni per di lui causa sofferti. Sono persuaso però d'ingiongere alla di lei pontualità, onde si compiaccia astringerlo al dovuto pagamento. In caso diverso poi lo spingerà inmancabilmente con tuta solecitudine al obbedienza di questa Primaria Carica per l'uso delle profesate ragioni. E mentre starò in atentione della di lui celere comparsa à questa parte, o deli di lei avisi del sudetto risarcimento, non mi resta per ora che augurarle ogni felicità.

Antonio Zarcovich in Segreteria di Sua Eccellenza

Noi Francesco Donado Proveditor di Prevesa

Ordina à questa Carica l'Eccellentissimo Signor Proveditor General da Mar Diedo con sue lettere di 7 Agosto 1728 presentate solamente il giorno d'hoggi dal Console di Lepanto, et Arta Cumano, che il medesimo possa sostituire à questa parte un suo agente, onde audisca agl'interessi del di lui consolato, et esiger habbi i dritti a lui atinenti. Perche però habbino à riportare la loro intiera esecuzione l'accenate dispositioni dell'Eccellentissimo Sovrano. Ordiniamo al Console Cumano sudetto di dover destinare tale suo agente per l'effetto sudetto. Tanto eseguirà in data li 14 Giugno 1729 S.N.

Francesco Donado Proveditor

Demetrio Montessanto Cancellier Pret(orio)

Copia di lettera scritta dal N.H. ser Francesco Donado Proveditor di Prevesa all'Illustrissimo, et Eccellentissimo Signor Marc'Antonio Diedo Proveditor General da Mar li 14 Giugno 1729 S.N.

Quando credeva, che avedutosi del proprio errore il Console di Lepanto, et Arta Cumano s'avesse rimosso dalle capriciose vessationi, che osò promuovere contro il mio Ministro Cancellier stante le reali, e sicure giustificationi; di questo umiliate all'E.V. sin dalli 20

Xmbre decorso, le vedo rinnovate doppo l'intervallo di mesi sei come apparisse nel di lei ossequioso foglio di 20 Maggio prossimo spirato eccita la di lei Inchinata Autorità il mio rispetto d'astringer detto mio Ministro al pagamento di cechini 74 verso il Cumano sudetto per asserito rissarcimento de danni, che chimericamente pretende aver sofferto per di lei causa, et in caso diverso di doverlo rassegnare alla di lei obbedienza per l'uso delle sue ragioni. Tutto, che per la necessità del continuo carteggio, che tiene questa Carica con quella dell'E.V., e delle altre de Publici stati, non che de confinanti Turchi ricercava continuato il tratenimento à questa parte di detto mio Ministro; onde suplir si possa al carteggio sudetto (cui per hora deve restar sospeso per la di lui partenza e per mancanza d'altro sogeto che possa praticarlo) ad ogni modo assogetandomi al di lei sovrano comando lo facio pagare alla di lei obbedienza. In tempo poi era per prendere il suo imbarco arivato quivi il Console Cumano sudetto proveniente da Lepanto, mi ha esibito un foglio riverito dell'E.V. ottenuto costà dalla di lei suprema Figura li 7 Agosto 1728, e che per il spacio di mesi undeci ha tratenuto appresso di se. Osservo nel medesimo il di lui indiretto, e vacillante procedere rivolto contro questa carica aggravandosi non più del Ministro, mentre ebbe corragio d'esponere, che da me non siano state eseguite le di lei sovrane prescrizioni in permeterle la sostituzione del suo agente in questo luoco per l'esatione delli di lui pretesi dritti. Su questo particolare mi dispenso per non tediare il di lei grand'animo di farle comprendere il di lui mendacio col riportarmi all'accenato mio foglio di 20 Dicembre passato, in cui à sufficienza le ho spiegato la mia rassegnatione, et il difetto del Console sudetto, cui pure presentemente avanzo alle di lei sublimi ponderationi; Perche però troncar li possa il fillo delle sue machinate falacie, ho dovuto à lume della verità cometer l'unito mandato al Cumano sudetto essecutivo al di lei comando, affine destinar avesse il suo agente per l'effetto in esso dichiarato. Tanto mi dò l'honore d'attestarle con tutta ingenuità, e col solito del mio ossequioso rispetto le baccio le mani.

Antonio Zarcovich in Segreteria di Sua Eccellenza

Copia tratta dalla filza delle scritture istanze serve nella Segreteria dell'Illustrissimo, et Eccellentissimo Signor Marc'Antonio Diedo Proveditor General da Mar 1729 29 Giugno S.N.

Dovuti à me Zorzi Cumano Console di Lepanto, et Arta li rissarcimenti de danni sin hora sofferti, non che di quanto mi spetta per ragione di dritti non conseguiti per le ripugnanze del Signor Demetrio Montesanto Cancellier di Prevesa di fissarvi il mio Agente nonostante, che à mio favore fossero emmanate le sovrane prescrizioni del Magistrato Eccellentissimo de Cinque Savii alla Mercanzia, e di questa Sovrana Carica, io convengo in giuditio, affine abbia à rendermi risarcito à norma degl'infrascritti Capi.

Primo. Dovrà contribuirmi cechini settantaquattro d'oro dispendio tolerato sino il mese d'Agosto passato, non che dell'ulteriori, che sino di presente rissentò à ragione di ducato uno d'argento al giorno pagamento della barca da me tratenuta dalli 7 corrente S.N., che assunsi l'imbarco da Lepanto, e sino il mio regresso come mi fu adjudicato.

2do. Dovutomi pure il prescritto rissarcimento de dritti sino di presente non conseguiti per i motivi ben rilevati dalla Publica Autorità, sarà tenuto prestare un'idonea pieggiaria, perche à norma di quello marcherano i fondamenti, di cui sarò premunito da Publici Offitii di Santa Maura et altronde, abbia ad essermi fatto pronto, e puntuale il pagamento.

4

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Lettere dei Consoli Patrasso 1765-1794, b. 729

Illustrissimi et Eccellentissimi Signori Signori Proni(Padroni) Colendissimi
Sono di 2 ottobre ultimo passato l'osequiate lettere di VV.EE. con le quali mi viene accompagnato il memoriale prodotto del Vice Console in Arta Signor Francesco Pangalo. Implora col memoriale medesimo che il Console di VV.EE. in Patrasso abbia in competenza d'ogn'altro a preferire uno Vice Console nell'affitanza dei diritti Consolari, che attualmente sono esati dall'esatore della Dogana di Prevesa. Scrido giusta l'istanza del riccorente l'averei esaudita anche al mio ingresso a questo Consolare Offizio, se la pratica che trovai stabilita dai miei precessori non avesse impedita l'esecuzione del mio fin d'allora concepito disegno. Parendomi questa pratica offensiva alla ragione, ingiurgiosa a chi serve VV.EE., volevo per queste considerazioni esaudire le istanze del riccorente Vice Console, et al medesimo appoggiare l'esazione dei diritti medesimi salve le mie convenienze. Mentre versavo a cotesta parte con l'esatore prenunziato in questa questione, rappresentato dal Signor Anzolo Focca, mi fece vedere inchinate scritture di VV.EE., le quali parmi che prescrivono che l'esatore di Prevesa abbia ad esiggere anche li diritti consolari appartenenti al Console di VV.EE. in Patrasso.

Si regolando la mia condotta con la volontà osequiata di VV.EE. ho anteposto perciò l'esatore stesso al Vice Console, al quale sembra che anche la raggione suggerisca, che se soffre qualche spesa, e qualche travaglio nel servizio Publico abbia d'avere in competenza d'ogni altro anche l'utile e massime del Daziere, a solievo anche dei sudditi di VV.EE., quali non è mai presumibile, che possano soffrire del Vice Console, quelle vessazioni alle quali vano sogetti li Dazieri.

Prossimo io a terminare il periodo di questo Consolare Offizio, supplico umilmente VV.EE. permettere, che l'esatore di Prevesa continui nell'incominciata esazione, avendomi soddisfatto di quanto per le esazioni medesime mi appartiene fino il di 15 Aprile prossimo venturo, senza confondere le cose stabilite per la breve dilazione di tre soli mesi, spirati i quali, sarà eseguita a favore del riccorente l'inchinata volontà di VV.EE. alle quali con proffonda umiltà bacio le vesti.

Zante 27 Gennaro 1778 S.N. M.V.

Di VV.EE.

Umilissimo Devotissimo Ossequiosissimo Obligatissimo Servitore
Angelo Rosalem Console Veneto di Patrasso

5

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diiversorum, b. 632, (1779, Μαρτίου 3)

Ill(ustrissi)mo ed Ecc(ellentissi)mi Signori Signori P(ad)roni Col(matissi)mi gli Signori V
Savi alla Mercanzia

Ecco umilmente che rassegno all' inchinato lume e venerata maturità di V(ostre) Eccellenze) l' inserta Publica Lettera, che p(er) vera giustizia fu secondate le mie istanze e convenienze dal zelo del Sig(no)r Console Veneto di Patrasso, come anche rileverano V(ostre) E(ccellenze)

dall' inserta copia della lettera scritta dal medesimo Sig(no)r Console, che si degnò impartire alla mia persona. Resta percioche sopra all' osequiata volontà ed arbitrio di V(ostre) Eccellenze) con la venerata loro Auctorita di troncane l' insidioso ed ingiusto abuso che da persona privata di Prevesa non sia il promesso a rascuodere questi diritti consolari.

Supplicando percioè istantemente di nuovo la decorata giustizia ed inata benignità e clemenza di V(ostre) E(ccellenze), affincche si degnono favorirmi una venerata di loro deliberazione, in termini che possa reprimere l' esazione dalle mani di persona private di Prevesa e di essere in preferenza in detta affitanza la mia persona, che atualmente mi applico nel servizio del Serenissimo mio Prencipe, esponendo più volte come vitima la propria mia vita per la difesa d' ogni affar publico e privato dei Sudditi.

Già l' esator di Prevesa sempre più si dilata con le sue cavillose insidie contro la mia persona e va misurando sempre tutti li miei passi e che procura più e più di nuovo con gli soliti suoi insidiosi maneggi a reprimere ogni proffiquo sostentamento; e si distende temerariamente le sue continue avessazioni sino di questo luoco d' Arta; e presta mano esso esatore a certi contrabandieri Sudditi; oltre di che tiene secreta corrispondenza con Gente Grecha dell' Arta vicina di questo Voivoda; e che finalmente per causa dell' accenato esatore mi ritrovo di continuo travagliato con tenue mio zelo a meter riparo in ogni publico affare ed in riparo e vantaggio di tutti gli nostri Sudditi traffincanti; onde senza risparmio di vita ad ogni rischio ho procurato sempre a poner riparo in qualche modo contra li continui estorsioni che praticava questo ingiusto Voivoda verso a tutti gli Sudditi Veneti negozianti, in onore e gloria della veneta bandiera, come l' inchinata virtù di V(ostre) E(ccellenze) potranno rilevare in qualche parte dall' inserta attestazione di questo Sig(no)r Console di Francia, che con la sua spontanea volontà mi rilasciai detto attestato. Supplicando per tanto la venerata retta Giustizia di V(ostre) E(ccellenze) acciò si degnino anche in questo incontro favorirmi una di loro inchinata lettera, diretta appresso l' Ecc(ellentissimo) Bailo K(avalie)r Memo alla Porta Ottomana, affincchè con la sua Auctorità voglia aspalegiare gli miei gelanti e fedeli applicaz(io)ni per troncane totalmente gli arbitrari abusi dell' estorsioni di detto Voivoda. Non mi resta altro per ora che l' onore di farle umilissima riverenza; e con ogni proffondo inchino Le baccio umilmente a cadauno il lembo delle vesti.

Arta li 3 marzo 1779 s(tile) n(uovo).

Di V(ostre) E(ccellenze).

Umilissimo, devotissimo, oss(equissi)mo, oblig(atissi)mo serv(ito)r Francesco Pangalo, V(ice) Console Veneto.

Στο κάτω περιθώριο της πρώτης σελίδας του εγγράφου υπάρχει η σημείωση:

Ill(ustrissi)mo ed Ecc(ellentissimi)mi Sig(no)ri V Savi alla Mercanzia.

6

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie (Consoli), Diversorum, b. 632, χ. ap. (1779, Απριλίου 12)

Ill(ustrissi)mo ed Ecc(ellentissimi)mi Sig(no)r(i) Sig(no)r(i) P(ad)roni Col(matissi)mi li Signori
V Savii alla Mercanzia

Troppo dolorosa e sensibile mi fù la notitia avanzatami da mio fratello e servo ossequioso,

che d' alcuni spiriti maliziosi e malevoli sommamente verso la benemerita ed afflitta servil famiglia Pangalo ebbero la consienza con ingiusto Memoriale quarelando con imposture e falssità contro il mio ledel ed onesto servizio appresso il Supremo Tribunale di V(ostre) E(ccellenze); assicurando le io umilmente che tatti quelli reclami è certamente contrarietà e tradimenti delli miei intrinsichissimi averssari che molto invidiano questo mio impiego; quali con avessazioni e stratagemmi e trame hanno studiato a fumentare e sodure certe persone triviali e manchevoli di ogni grazia a reclamare contro la mia innocenza appresso V(ostre) E(ccellenze); con questi stratagemmi de miei nemici tentono a reprimermi dall' impiego, come da più tempo tentarono in Levante per privarme questo tenue sostentamento; ma non trovarono minimo motivo delle mie direzioni, perche l' Ecc(ellentissi)mo Sig(no)r Prov(edito)r Gen(er)al da Mar K(avalie)r Nani et il N(obil) H(uomo) Prov(edito)r Est(raordinari)o di Santa Maura Morosini sono stati sempre aspetatori delle mie direzioni e del mio tenue fedel servizio, che più volte esponendo la propria mia vita per li delicati pubblici affari e per li propri vantaggi di tutti li Sudditi e della gloriosa veneta navigazione.

Già questi diritti consolari per doloroso abuso li esingono con ristretezza a Prevesa da privata persona affituale delti medemi diritti. Onde io da parte mia non ho comesso alcuno mancamento contro di minimo Suddito, anzi da me sempre protetti ed assestitti con impegno della mia propria vita appresso questi Comandanti Ottomani, come avrà la venerata loro maturità rilevato dalla mia precedente in data 3 marzo decorso, da cui accompagnavo a V(ostre) E(ccellenze) la lettera del mio principale sig(no)r Co(n)te Rosalem, Console in Patrasso, che per mera giustizia rassegnandole a seconda delle mie giuste ragioni per essere conferito all' affitanza di questi diritti per migliorare anche li vantaggi de Sudditi e per suffragare le mie lagrimevoli indigenze.

Rassegno umilmente perciò all' inchinato lume di V(ostre) Eccellenze) l' inserta venerata terminazione delli Ecc(ellentissi)mi Precessori di V(ostre) E(ccellenze), come purele rimeto li decreti e fedi della suditanza accompagnata con le tenue benemerenze nostre, unito anche d' un attestano del N(obil) H(uomo) Est(raordinari)o di Santa Maura Morosini, non avanzandomi il tempo di rassegnarle li rimanenti prove del mio tenue servizio. Già io mi diringo sempre enorme del fedel servizio del mio povero genitore e del fratello Nicolò, mio precettore e non indiverso.

Supplicando e d'imploro perciò genuflesso alla decorata giustizia e carità di V(ostre) E(ccellenze) acciò si degnino con la Loro clemenza favorirmi la venerata loro lettera dirreta al Sig(no)r Console di Patrasso, affinchè mi accorda la mia riconferma e d' essere la mia persona confferita nell' affitanza di questi dritti; e che per tal grazia e carità non cessare a supplicare l' Altissimo per la conservazione e di maggiori glorie di V(ostre) E(ccellenze), assicurandoLe che, se mi troverano manchevole di minima colpa, potranno V(ostre) E(ccellenze) darmi li più gravi castighi, mentre con ogni proffondo inchino le baccio umilmente a cadauno il lembo delle vesti.

Arta 12 aprile 1779 s(tile) n(uovo)

Di V(ostre) E(ccellenze)

Umilissimo, devotiss(i)mo, oss(equiss)mo, oblig(atiss)mo serv(ito)r Francesco Pangalo, V(ice) Console Veneto.

Στο κάτω περιθώριο της πρώτης σελίδας του εγγράφου υπάρχει η σημείωση:

Ill(ustrissi)mo et Ecc(ellentissi)mi Signori V Savii alla Mercanzia.

A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, Prima Serie, Consoli, Diversorum, b. 400, ap. 87 (1786, Σεπτεμβρίου 21)

... Infatti in oggidi il V(ic)e Console, che vi rissiede, non è che un semplice suo agente, che p(er) conto del Console di Patrasso esige li dritti Consolari, li quali principalm(en)te esistono nel riscoter l'un p(er) cento sop(r)a ogni merce viene imbarcata o trasportata da veneto legno; e siccome ciò p(er) la maggior parte si verifica non già nella scalla la più prossima ad Arta eh'è Sallagora, ma in varie che vi sono in quel golfo, così p(er) non esser defraudato il V(ic)e Console, mantiene sempre in Prevesa una sua persona, p(er)che all'arivo cola di ogni barca o bastimento, come luoco dove tutti devono aprodar di ritorno, sicuramente venga da ogniuno sodisfatto il soprad(et)to diritto ...

Abstract

Eleftherios L. VETSIOS: *The Collection of Venetian taxes in the area of Amvrakikos gulf during the 18th century: a great problem in the relationships between the consuls of Venice in Arta and the Venetian authorities of Preveza*

During the 18th century the collection of Venetian taxes from all boats anchored in the ports of Amvrakikos gulf was the cause of conflicts between the consuls of Venice in Arta and the Venetian authorities of Preveza. In general the collection of consular rights faced particular difficulties, considering the continuous complaints of the consular Authorities of Arta and their demands for more strict measures taken by the Venetian authorities. The loss of revenues from consular rights caused big economic difficulties in consular authorities, even though they exaggerated. The will of the consular authorities of Arta to have a conductor in Preveza created many problems and conflicts with the Venetian authorities of Preveza, but also with other persons that occasionally hired or sought to hire for the collection of taxes from boats that were trespassing the Amvrakikos gulf. Finally, the effort to appoint a conductor of the consular Authorities of Arta in Preveza is observed in almost all 18th century, because it ensured the collection of consular rights from all the boats that were anchored in the ports of the Amvrakikos gulf.

Βιβλιογραφία

- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ Μ., 2006, *Εμπορικές σχέσεις Θεσσαλονίκης-Βενετίας κατά τον 18^ο αιώνα*, Κατερίνη
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α., 1983, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699) – Συμβολή στην Ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε., 2007, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε., 2008, Ο έλεγχος του στομίου του Αμβρακικού κόλπου: Ένα μείζον πρόβλημα στις σχέσεις Βενετών και Τούρκων κατά τον 18^ο αιώνα, στο: Ι.Α. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (Επιμ.), *Πρακτικά του ΚΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (25-27 Μαΐου 2007)*, Θεσσαλονίκη, 83-102
- ΓΑΒΡΙΛΙΑΔΗ Κ., 1998-1999, Οι σχέσεις των Ελλήνων εμπόρων με τα προξενεία της Βενετίας 1720-1767, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 33, 331-346
- ΓΑΒΡΙΛΙΑΔΗ Κ., 1999, Οι σχέσεις των Ελλήνων εμπόρων με το προξενείο της Βενετίας στην Πάτρα (1720-1767), στο: Α. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, Κ.Α. ΔΗΜΑΔΗΣ & Α.Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ (Επιμ.), *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981, Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998*, τ. 2, Αθήνα, 29-35
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2003, Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 65-111
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 143-215
- ΚΑΡΖΗΣ Α. & ΚΑΡΖΗ Κ., 1987, Στατιστική και εμπορική σημείωση. Από τον Dozon: Επίτιμος πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα (για την Πρέβεζα) (1870), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 14, 21-25
- ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING Ο., 1986, *Η Ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. 1, Αθήνα
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β., 1972, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18^ο αιώνα (1715-1792). Με βάση τα Γαλλικά αρχεία*, Αθήνα
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β., 1988, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα
- ΛΑΜΠΡΟΣ Σ., 1911, Το εν Θεσσαλονίκη βενετικόν προξενείον και το μετά της Μακεδονίας εμπόριον των Βενετών, *Νέος Ελληνομήμων* 8, 226-233
- ΜΑΧΑΪΡΑΣ Κ., 1951, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήνα
- ΜΟΑΤΣΟΣ Ε., 1969, Το βενετικόν προξενείον Κρήτης επί Τουρκοκρατίας, *Θησαυρίσματα* 6, 237-256
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΠΑΡΟΥΤΣΟΣ Φ., 2002, *Ενοικιάσεις και ενοικιαστές φόρων στην Κρήτη του 16^{ου} αιώνα*, Κέρκυρα (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)
- ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., 2004, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.)*. Μία συνθετική προσέγγιση, Βενετία
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ., 2002, Οι εμπορικοί πρόξενοι στη Δυτική Στερεά και Ήπειρο. Το βενετικόν προξενείο της Άρτας (1720-1797), *Θησαυρίσματα* 32, 251-298
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ., 2004, Οι εμπορικοί πρόξενοι στα Ιόνια νησιά: Ανάγκη και σκοπιμότητα, στο: Δ.Χ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Τ.Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Ζ' Πανιονίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, τ. 2, Αθήνα, 577-593
- ΠΟΥΚΕΒΙΛ Φ., 1994, *Ταξίδι στην Ελλάδα – Ήπειρος*, Αθήνα

- ΣΑΘΑΣ Κ., 1977, *Ειδήσεις τινές περί εμπορίου και φορολογίας εν Ελλάδι επί Τουρκοκρατίας*, Αθήνα
- ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ., 1981, *Το Γαλλικό Προξενείο της Άρτας (1702-1798)*, Ιωάννινα
- ΣΧΙΣΜΕΝΟΣ Α., 2007, *Αμβρακικός κόλπος. Η φυσιογνωμία, ο πλούτος, η μαγεία και η ιστορία του*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1999, *Ο τελευταίος Βενετο-Οθωμανικός πόλεμος 1714-1718*, 2^η έκδ., Αθήνα
- BOERIO G., 1856, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia
- BRAUDEL F., 1998, *Υλικός πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αιώνας)*, τ. 2: *Τα παιχνίδια της συναλλαγής*, Αθήνα
- DUMAS G., 1964-1965, *La fin de la République de Venise: aspects et reflets littéraires*, Thèse, Paris – Rennes
- HOLLAND H., 1989, *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία, (1812-1813)*, Αθήνα
- INALCIK H. & QUATAERT D., 1994, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge
- LUZZATO G., 1954, *Studi di storia economica veneziana*, Padova
- MANTRAN R., 1970, *La navigation vénitienne et ses concurrentes en Méditerranée Orientale aux XVIIe et XVIIIe siècles*, στο: *Méditerranée et Ocean Indien. Travaux du Sixieme Colloque International d'Histoire Maritime. Par les soins de Manlio Cortelazzo (Venise, 20-24 Sept. 1962)*, Paris, 375-391 (Civiltà Veneziana Studi 23)
- MCCLELLAN G.B., 1931, *Venice and Bonaparte*, Princeton
- MCNEIL W.H., 1974, *Venice. The Hinge of Europe 1081-1797*, Chicago – London
- PEZZOLO L., 1990, *L'oro dello stato. Società, finanza e fisco nella Repubblica veneta del secondo '500*, Venezia
- SELLA D., 1968, *Crisis and transformation in Venetian trade*, στο: *Crisis and change in the Venetian economy in the 16th and 17th centuries*, a cura di B. PULLAN, London, 88-105
- TAGLIAFERRI A., 1978, *Per una storia sociale della Repubblica Veneta: la rivolta di Arzignano del 1655*, Trieste

Εικόνα

*Ληστρικά φαινόμενα και συνοριακές διαφορές
στην περιοχή της Πρέβεζας (16^{ος}-18^{ος} αιώνας)*

Η ΠΡΕΒΕΖΑ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΟ να εξετασθεί ως «κλεισμένη» περιοχή, αυτόνομη από τις γύρω παραλιακές ζώνες, όπως και την ενδοχώρα. Στο Αρχείο του Βενετού Βάλου στην Κωνσταντινούπολη παρέχεται συνεχής ροή ειδήσεων για όλη την Δυτική Ελλάδα, από τον Κορινθιακό κόλπο έως τις ακτές της Ηπείρου και τις απέναντι ακτές. Από τα μέσα του 15^{ου} αιώνα, οπότε αρχίζει η σειρά των εγγράφων του Βάλου, έως τα τέλη του 18^{ου} αιώνα παρακολουθούμε τις επαφές ανάμεσα στους εκατέρωθεν πληθυσμούς, κυρίως ελληνικούς. Η Πρέβεζα, στη στενή της περιοχή, δεν είναι ορμητήριο ή καταφύγιο πειρατών, όμως υφίσταται τις συνέπειες των γειτονικών επιδρομών, από το κανάλι της Ιθάκης και την είσοδο του Κορινθιακού έως βορειότερα την Πάργα και τη Χιμάρα. Ληστές κατεβαίνουν από τα Άγραφα και την ενδοχώρα του Ξηρόμερου. Η οθωμανική Διοίκηση το 1741 ζήτησε να προσδιοριστούν με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια τα όρια των δύο βενετικών κτήσεων της Βόνιτσας και της Πρέβεζας. Το 1792 ο Αλή πασάς επέδραμε και κατέστρεψε την Πρέβεζα, ενώ το 1796 οι βλέςεις του επεκτάθηκαν στις δύο χερσονήσους-νησιά, τη Βουβάλα και την Κορωνησία.

Σε παλαιότερο άρθρο μας είχαμε υπογραμμίσει ότι η τουρκική επιθετικότητα δεν είχε ποτέ σταματήσει με το τέλος των διαδοχικών πολέμων από την Άλωση και εξής.¹ Εύστοχα έχει σημειωθεί ότι η οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας βασιζόταν στον στρατό, ο οποίος κατείχε το κράτος αντί το κράτος να ελέγχει το στράτευμα. Δηλαδή, η κοινωνία των πολιτών, όπως την εννοούμε σήμερα, δεν υπήρχε, καθώς όλες οι υπηρεσίες του κράτους ήταν μέρος της στρατιωτικής οργάνωσης.² Η ναυμαχία της Ναυπάκτου δεν είχε κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα, γιατί ούτε κάποια συνέχεια υπήρξε από πλευράς Δυτικών ούτε οι Τούρκοι στην πραγματικότητα είχαν αποδυναμωθεί, γιατί την ίδια περίοδο κατέλαβαν την Κύπρο. Στόχος της τουρκικής πολιτικής ήταν η βαθμιαία κατάληψη ακόμη και της Αδριατικής θάλασσας.

Η ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου υφίστατο μόνιμα τις συνέπειες των σχεδίων της Πύλης, καθώς στα παράλια της υπήρχαν βενετικές κτήσεις. Ο Αστακός (Δραγομέστο),³ η Βόνιτσα, ο ευρύτερος Αμβρακικός, η Πρέβεζα και η βόρεια απ' αυτήν παραλιακή ακτή έως το Βουθρωτό ήταν υπό την άμεση ή έμμεση κυριαρχία της Βενετίας. Η Ρηνιάσα (Ριζά), ο Γλυκός (Σπλάντζα), ο Άγιος Ιωάννης, η Πάργα, ο Μούρτος (Porto Morto) ή Σύβοτα, η Αμμουδιά, η Ηγου-

¹ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2006, 9-20.

² ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2006, 10, σημ. 3.

³ Δραγαμέστο στην πραγματικότητα είναι το σημερινό χωριό Καραϊσκάκης. Ο σημερινός Αστακός ήταν το επίνειο του Δραγαμέστου.

μενίτσα (Gomenizze) και η Σαγιάδα (La Bastià) αποτελούσαν αγκυροβόλια αλλά και βάσεις «επιθετικές» προς την οθωμανική επικράτεια. Το Μαργαρίτι ήταν το κέντρο των τουρκικών επιχειρήσεων. Από εκεί ξεκινούσαν οι επιδρομές κατά της Πάργας και της ενδοχώρας της. Σημείο τριβής ήταν η περιοχή της Αγιάς, την οποία οι Βενετοί το 1571 παρέδωσαν στους Τούρκους.

Το στενό της Λευκάδας είχε μεταβληθεί σε ορμητήριο πειρατών. Σε αυτό κατέφευγαν και ληστές προερχόμενοι από τη βενετοκρατούμενη Κεφαλονιά, αλλά και από το εσωτερικό των οθωμανικών περιοχών. Σε έγγραφο του Οκτωβρίου 1595 αναφέρονται οκτώ γυναίκες που είχαν αρπαχτεί από το νησί, για τις οποίες είχαν ζητηθεί ανά άτομο ως λύτρα τσεκίγια 140-300. Τρεις μήνες αργότερα από την Κεφαλονιά είχαν πιαστεί άτομα εξήντα και από την Ζάκυνθο άτομα οκτώ.⁴ Καθώς η Λευκάδα έως το 1684 ήταν σε τουρκικά χέρια, φυσικό επακόλουθο ήταν η κυριαρχία των Τούρκων στο πέραςμα αυτό του Ιονίου να παραμένει έντονη. Τις συνέπειες υφίσταντο τόσο οι κάτοικοι του Ξηρομέρου όσο και οι διερχόμενοι ναυτικοί-έμποροι. Η Πρέβεζα ήταν φυσικό να βρίσκεται μέσα στο «μάτι του κυκλώνα».

Αναφέρουμε εν συντομία ειδήσεις που έχουμε συλλέξει στα βενετικά αρχεία. Το 1603 εμφανίζεται στον θαλάσσιο χώρο της Πρέβεζας ο πειρατής Deli.⁵ Το 1625 εμφανίζονται επιδρομείς από την Ιθάκη⁶ και το 1634 ομοίως από τα Βεργωτάτα της Κεφαλονιάς.⁷ Το 1636 από την Πύλαρο επιδρομείς φονεύουν τον Τούρκο διοικητή του Δραγομέστου.⁸ Το 1642 κουρσάροι εμφανίστηκαν στην περιοχή Ζακύνθου-Πάργας.⁹ Το 1700 ο διοικητής των Ιωαννίνων διαμαρτύρεται, γιατί Λευκαδίτες προέβησαν σε καταστροφές των ιχθυοτροφείων που απέχουν οκτώ ώρες από την Πρέβεζα.¹⁰ Οι Τούρκοι το 1702 επεκτείνουν τα φρούρια της Πρέβεζας.¹¹ Το ίδιο έτος (1702) ληστές εμφανίζονται από την περιοχή των Αγράφων.¹² Το 1720 ο Apostolo από το κάστρο της Πρέβεζας ζητεί (παράνομα) διόδια από τα πλοία που εισέρχονται στον Αμβρακικό.¹³ Το 1732 κακοποιοί εισβάλλουν στο ιχθυοτροφείο του Λούρου.¹⁴ Το 1756 ληστές επέδραμαν στην Πρέβεζα από το Μαργαρίτι.¹⁵ Στη (βενετική) περιοχή της Βόνιτσας το 1789 οι Τούρκοι έπιασαν βοσκούς.¹⁶ Τα παραπάνω στοιχεία είναι ενδεικτικά και αποσπασματικά, γιατί είναι πολύ πυκνές οι αρχειακές εγγραφές σχετικά με τη Δυτική Ελλάδα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρακάτω περίπτωση. Τον Μάρτιο 1745 ο διοικητής του Βραχωρίου (Αγρινίου) αναφέρει ότι παρουσιάστηκαν στο δικαστήριο οι Tanassi Jitambo και Pano Diamantin, χριστιανοί που διαμένουν για εμπορικούς λόγους στο Κάρλελι, αναφέροντες ότι έπεσαν θύματα ληστών. Συγκεκριμένα, είχαν αγοράσει στην Άρτα εμπορεύματα για να τα φέρουν στο Βραχώρι. Επρόκειτο για μετάξι, καφέ, κανέλλα κλπ., αξίας πιάστρα 2.000. Οι Miloni da Prevesa και Limberio Techini Janachi da Vonizza, καπετάνιοι στην υπηρεσία της Βενετίας, μαζί με 25 άλλους, βγήκαν από τις βάρκες και τους έπιασαν στην ξηρά κοντά στο

⁴ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2006, 13.

⁵ Archivio di Stato di Venezia (ASV), Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 56, c. 49^f.

⁶ ASV, Senato, Deliberazioni, Costantinopoli, Secreta, reg. 16, c. 103^f.

⁷ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 116, c. 433^f.

⁸ ASV, Senato, Deliberazioni, Costantinopoli, Secreta, reg. 23, c. 225^v.

⁹ ASV, Senato, Deliberazioni, Costantinopoli, Secreta, reg. 27, c. 22^f.

¹⁰ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 166, c. 52^{r-v}.

¹¹ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 167, c. 192^f-195^f.

¹² ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 167, c. 669^f.

¹³ Βλ. εδώ έγγραφο 1.

¹⁴ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 184, c. 260^f, 276^f. Βλ. εδώ έγγραφο 2.

¹⁵ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 206, c. 354^{r-v}.

¹⁶ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 231, c. 296^v-297^f. Βλ. ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1961.

Zaconohori, απέναντι από το Μακρυνόρος. Στη συνέχεια τους μετέφεραν στο κάστρο της Βόνιτσας και τους ενέκλεισαν στο σπίτι του φρούραρχου (capo delle guardie) Janni Moraiti. Τα εμπορεύματά τους πουλήθηκαν στους κατοίκους της περιοχής και της Πρέβεζας. Τον ίδιο μήνα διαμαρτυρήθηκαν οι μουσουλμάνοι και χριστιανοί των Ιωαννίνων ότι όταν κατεβαίνουν με τα ζώα τους στην περιοχή της Βόνιτσας, της Πρέβεζας και της Λευκάδας κατά τους χειμερινούς μήνες μεγάλη συμμορία από ντόπιους τους επιτίθεται και τους εκβιάζει.¹⁷

Το επόμενο έγγραφο, που έχουμε στη διάθεσή μας για την περιοχή αυτή αναφέρεται στον Αύγουστο 1746. Πρόκειται για σουλτανικό έγγραφο προς τον διοικητή της (οθωμανικής) Άρτας. Σε αυτό υπογραμμίζεται ότι ο Βενετός διοικητής της Πρέβεζας απαιτεί από τα διερχόμενα πλοία με προορισμό το εσωτερικό του Αμβρακικού κόλπου να πληρώνουν δασμούς, ιδίως για τον καπνό ή άλλα εμπορεύματα, που αυτά μεταφέρουν εκτός περιοχής. Ο Σουλτάνος αναλυτικά αναφέρει ότι το φρούριο της Πρέβεζας είναι εκτός της συνοριακής γραμμής ανάμεσα στα δύο κράτη και ως εκ τούτου τα πλοία δεν διέρχονται από βενετική (θαλάσσια) περιοχή.¹⁸ Τα κάστρα της εισόδου του Αμβρακικού ήταν σημεία μονίμου τριβής, πράγμα που συχνά εμφανίζεται στην αλληλογραφία Πύλης και Βενετίας.¹⁹ Τα έτη 1741 και 1746 η Πύλη αμφισβήτησε την υπάρχουσα τότε οροθετική γραμμή και καθόρισε αντίστοιχα τα σύνορα της Βόνιτσας και της Πρέβεζας, δίνοντας εντολές προς τους διοικητές του Κάρλελι και της Άρτας να προβούν στις σχετικές ενέργειες.²⁰ Όπως εκ των πραγμάτων τεκμαίρεται, υπήρχε διαρκής συρρίκνωση της βενετικής επικράτειας, απόρροια της προφανούς αδυναμίας των Βενετών να προβάλουν αποτελεσματική αντίσταση.²¹

Τον Μάιο 1792 αναφέρεται ο φόνος στην Πρέβεζα ενός Geca, από όργανα του Αλή πασά, τους Spigo Calogerà και Drago Vica.²² Τον Ιούλιο του 1792 ο Αλή πασάς εκστράτευσε με 5.000 άνδρες εναντίον της Πρέβεζας, την οποία κατέστρεψε, ενώ έσυρε σκλάβους τους κατοίκους.²³ Τέσσερα χρόνια αργότερα (Ιούνιος 1796) ο ίδιος έθεσε θέμα προς τις βενετικές αρχές για την κατοχή των νησίδων Βουβάλα και Κορωνησίας (στο έγγραφο Καρακονήσι ή Κορακονήσι) του Αμβρακικού²⁴ και γενικότερα για τη συνοριακή γραμμή.²⁵ Η Βενετία είχε φθάσει στο όριο να δεχθεί την παραχώρηση των νησιών, αλλά σε λίγο θα έλθει η πτώση της στον Ναπολέοντα.

Η παρούσα αρχειακή έρευνα προσφέρει απλώς την βάση για περαιτέρω ευρύτερη μελέτη.²⁶

¹⁷ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 199, c. 332^f, 406^f.

¹⁸ Βλ. εδώ έγγραφο 4.

¹⁹ Οι Τούρκοι άλλοτε επιδιώκουν την κατεδάφισή τους και άλλοτε τα επεκτείνουν, ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 166, c. 11^f και filza 167, c. 192^f-195^f.

²⁰ Βλ. εδώ έγγραφα 3 και 4. Τα αναφερόμενα τοπωνύμια είναι σήμερα είτε άγνωστα είτε δυσδιάκριτα γλωσσικά. Απόκειται περαιτέρω έρευνα από γνώστες του τόπου.

²¹ ΧΟΡΤΗΣ 1991, 425, όπου αναφέρεται ότι το 1760 η βενετική δικαιοδοσία πλέον είχε περιοριστεί στην γύρω από το φρούριο περιοχή. Πρβλ. CURLIN & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009· 2010.

²² ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 236, c. 311^fss.

²³ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 236, c. 466^f.

²⁴ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 241, c. 395^f-396^f, 399^f-414^f, 439^f-440^f, 453^f-463^f, 577^f-579^v, filza 242, c. 3^f, 60^f, 63^f, filza 243, c. 62^f-63^f.

²⁵ ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 241, c. 465^f-473^v.

²⁶ Παραθέτουμε παλαιότερη κύρια βιβλιογραφία για την περιοχή: ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981· 1983α· 1983β· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983· ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 1992, passim· ΒΕΛΕΝΗΣ 1999· ΣΜΥΡΗΣ 2004, κυρίως 93-109· ΒΕΤΣΙΟΣ 2007· ΤΣΙΟΔΟΥΛΟΣ 2007-2008, 258, σημ. 10.

Έγγραφα

1

Με έγγραφό τους προς την Πύλη διαμαρτύρονται οι Οθωμανοί τελωνιακοί του λιμανιού της Άρτας (Σαλαώρας) και οι έμποροι που διακινούν καπνό, γιατί οι βενετικές αρχές της Πρέβεζας απαιτούν να εισπράττουν φόρο κατά την είσοδο στον (Αμβρακικό) κόλπο. Ήδη οι έμποροι πληρώνουν τους δασμούς στις οθωμανικές αρχές, στις οποίες ανήκει η περιοχή της Άρτας. Εάν η κατάσταση αυτή συνεχιστεί, θα σταματήσει το εμπόριο στην περιοχή.
Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 173, c. 452^{r-v} [Μάιος 1720].

Instrumento stipulato osia Esposizione estesa da Mehemet effendi cadi dell'Arta alla Porta

Comparsi al tribunal della giustitia Soliman Agha, emino della dogana dell' Arta, e Mahamut Agha, procuratore per parte di Mehemet Agha, soprintendente della Scala stessa dell' Arta alla dogana del tabacco, i trafficanti di tabacco a gl'altri sudditi interessati, tutti assieme uniti esposero, qualmente essendo in potere de' Veneti la fortezza di Prevesa, un certo Apostolo messo da parte del proveditor della fortezza medesima, con solo oggetto d' impedire il traffico alla Scala dell' Arta, non cessa di molestare ingiustamente e contro il praticato li patroni delli bastimenti et altri poveri sudditi, con la pretesa d'un aspro all' occha del tabacco e quattro per cento di dogana per altre mercantie dagli navigli che scaricano o caricano alla Scala dell' Arta e non caricano a Prevesa. Li quali nel loro ingresso e regresso vengono a pagare vicino alla Punta rimasta all' eccelsa Porta, stante la profondità la qual Punta giace nella bocca del stretto, onde non essere di giustitia e di consuetudine il pagar a Veneti la dogana, da che nasce che la Scala dell' Arta resta grandemente pregiudicata et infrottuosa.

Perciò instorono fosse rappresentato all' eccelsa Porta a fine restino divertite e rimosse simili ingiustitie e pregiuditia mercanti, essendo per verità la cosa nella sopra espressa maniera. La dogana dell' Arta resta per certo totalmente abolita. E ciò che è seguito viene con tutta sommissione rappresentato all' augusta Porta.

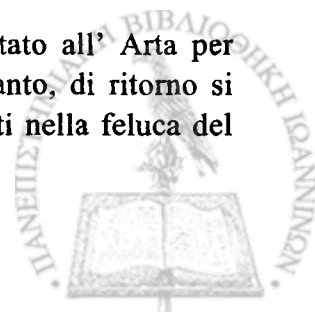
2

Ο καδής της Άρτας αποστέλλει προς την Πύλη αναφορά, στην οποία εκθέτει περιστατικά ληστειών. Εκπρόσωπος του πασά της Ναυπάκτου μαζί με τρία άτομα από τα Γιάννινα περνούσαν με φελούκα στην πλευρά του Ξηρομέρου και κοντά στο Μαυρονόρος πιάστηκαν από τους χαϊδούκους Cazzulo και Stantachi, προερχόμενους από την πλευρά του Λούρου. Οι ληστές αυτοί κρύβονται στα γύρω δάση και πολλές φορές φονεύουν τους περαστικούς. Στην περίπτωση αυτή ο Βενετός προβλεπτής της Λευκάδας απέστειλε φελούκα, για να βοηθήσει στην απελευθέρωση των ατόμων. Ωστόσο, αυτό δεν είχε γίνει έως τότε κατορθωτό.

Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 184, c. 260^f, 20 Ιουλίου 1732.

Traduzione di Ilam del Cadi dell'Arta

Rappresento divotamente all' eccelsa Porta, che nell'addietro essendo capitato all' Arta per alcuni affari in Ciocadar dell' eccellentissimo signor Nessir Passà di Lepanto, di ritorno si sono accompagnati seco tre persone del Cadilaggio di Janina, e che montati nella feluca del

doganiere del Xeromero, mentre nell'andare furono nei siti detti Debistra e Velenra nello stretto Macribnoros dentro il Candilaggio di Xeromero, poichè il medemo ha spedito le guardie, che havea seco per cavallo in una di quelle ville, e restò solo; presene l'avisò li Caiuduchi Cazzulo e Stantachi s'imbarcarono essi prestamente nelle barche de' sudetti ottomani che sono nelle peschiere di Loros, e sopraggiunto detto Zocadar in esso sito lo presero e fecero schiavo. Il proveditor di S.Maura poi in riguardo dell'eccellentissimo Vesiro sudetto ordinò delle feluche per prenderli. Coloro però per paura non si conducono nelle bande di Prevesa e Vonizza, ma talvolta uccidono li sudditi e forastieri, che passano per il stretto Macribnoros e talvolta si nascondono nel bosco di Loros, onde li poveri sudditi e viadanti non possono salvarsi dalle loro malvagità e molestie. Havendo però li medesimi fatto istanza che si scriva per il castigo delli sudetti e per la liberatione del Ciocadar, resta alle loro preghiere rilasciato l'Ilam di ciò ch'è di fatto, per esporlo a piedi dell'alto soglio Sovran; rassegnandomi infine a comandi sublime.

Dato alla fine di Muharem l'anno 1145, cioè verso li 20 luglio 1732.

Divoto servo dell'eccellentissimo Governo.

Abdul Cadir Cadì dell' Arta.

Zuanne Medun publico dragomano.

Tergo sigillo

3

Καθορισμός των συνόρων της βενετικής διοίκησης της Βόνιτσας.

ASV, Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 194, c. 553^r-556^f [3 marzo 1741].

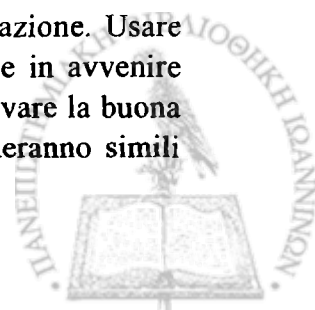
Traduzione del commandamento dirretto al Cadì et Musselimo del Governo di Carliili, salvo errore di nomi, delle situazioni etc.

Al gionger dell' eccelso Segno sia noto che essendo stato questa volta rappresentato che mentre divisavano li abitanti della villa Monastirachi, soggetta a quella parte di Cadilaggio, o sia giudicatura, che è rimasta sotto il dominio dell' accennato governo, servirsi dell' acqua del fiume Berdas, che va scorrendo per il terreno di detta villa, onde inaffiare i loro campi e portarla all'uso de'propri molini, li Veneti habbiano ardito commettere procedure contrarie all'Imperiali Capitolazioni, atteso che coll'asserire li habitanti della fortezza di Vonizza, soggetta a Veneziani, sia stato nell'Imperiali riferite Capitolazioni stabilito che detta acqua di Berdas avesse a rimanere entro il confine dell'avennata fortezza, abbiano quaranta in cinquanta soldati archibuggieri disfatto li argini delli suddetti dell'eccelso mio Imperio et occupato l'accennato fiume, abbiano fatto che pieghi e scorra verso la fortezza predetta. Fatto però ricorso all'auguste Capitolazioni, si trova espresso nel quarto capitolo delle medesime, che Vonizza, Prevesa e Buttrinto, fortezze esistenti per li littorali del Mar Bianco e sotto il dominio della Repubblica di Venezia, in virtù della base dell'uti possidentis, restar debbano in potere della medesima, dovendosi da commissarii destinati alla divisione de'confini assegnare a cadauna di esse per ogni parte secondo il stabilito nell'Imperiali Capitolazioni. Il che fatto con la posizione delli segnali si dovesse osservare in statu quo. Nel cozzetto poi di confinazione seguito l'anno 1130 per la fortezza di Vonizza trovarsi specificato che essendo cosa chiara non vedersi dalla parte settentrionale di essa fortezza alcun segno di terreno per il mare che l'occupa et essendo il luoco detto Arcuda...sulla sponda del mar di Prevesa, confine al terreno della villa Cochinos, restarvi dalle mura della fortezza di Vonizza sino al giongere

dell'accennato confine un tratto di terra di 74 passi, o sian canne, che formano un'ora giusta sia stato diviso e distinto il terreno con la posizione di un segnale. Che per essere altresì dalle mura della riferita fortezza nella parte che riguarda l'occidente sino al luoco detto Butia sull'estremità di Lagarachi vicino all'ovile di buffali sotto il colle di Figaretto, detto Sichià, sia stato distinto; e diviso il confine con la posizione del segnale che dalle mura parimenti della predetta fortezza nella parte meridionale sino al margine del terreno di Chiuzuk Ismail Bey, Gelezi Bassi di Vonizza, nella sponda della fiumara o sia Valle detta Condar, essendovi un'ora giusta, sia stato distinto e diviso il terreno con la posizione del segnale. Che dalle mura della fortezza medesima che riguarda la porta orientale sino al mezzo del Campo posseduto da Omer, col nome di Campo di Seik-Oglu vicino al colle di Musul, sia stato distinto e diviso il terreno con la posizione del segnale. Che per li terreni esistenti tra le parti, che riguardano l'oriente e il settentrione, correndovi dalle mura della mentovata fortezza sino all'estremità del Campo di Christo Molinaro, che giace nella parte di Vonizza della gran fiumara di Roveri detta Garghova, un'ora giusta sia stato distinto e diviso il terreno con la posizione del segnale. Che dalle mura della fortezza predetta parimenti passando per mezzo della villa detta Ibla attinente alle ville dell'antica pia legazione di Zaik Bassa, sino all'estremità della vecchia lastricata s'intende strada, che con la posizione d'un segnale a tergo della Fontana viene a terminar correndovi un'ora giusta, sia stato distinto e diviso il terreno con la posizione del segnale. Che dalle sudette mura altresì delle prenominate parti venendo al luoco del secondo antico, o sia vecchio fiumicello, che dissende dalla fontana di Mustafa Beij e va a congiungersi al mare, come pare al fiumicello detto Candachi, che giace sulle sponde del mare in possesso di Mustafa Usta Chussein Oglu, noto esso campo col nome di Campo di Mustafa Beij nel tessere di Vonizza, chiudendosi con un' ora giusta, sia stato diviso e distinto il terreno con la posizione d'un segnale. E come li sudetti luochi e sorgente del predetto fiume Berdas resta un'ora e mezza incirca dalla rinominata fortezza; così li sudditi delle ville e delli campi, che sono attinenti alli beni reggii, alle pie legazioni et alle commende dette timar e giamet, essendo situati in luoco che dista mezz'ora dalla sorgente sino a capo del confine, per ritrovarsi detta sorgente entro il confine dell'eccelso Imperio, devono in primo luoco inaffiare i proprii seminati, abbeverare li animali e far lavorare i loro molini, e dopo essersi soddisfatti, essendo chiaro et evidente secondo l'istromento della confinazione convenire che li venetiani s'approffittino per i abitanti dell'accennata fortezza del residuo, che dal piede del fiume andasse in detta fortezza.

Tu che sei il Musselimo predetto averai per via di lettere a trattare o sia conferire con il Commandante, che resta in detta fortezza, le particolarità e contenuto dell'imperiali Capitolazioni e dell'istromento di confinazione; e facendo allo stesso capitare la Carta impennata dal bailo residente all' eccelsa mia Porta corrisponderai con lo stesso Commandante, affinché dopo che li suddetti dell'eccelso mio Imperio averanno abbeverato i loro terreni e fatti andare i loro molini, soddisfacendosi come si deve del fiume, di cui la sorgente conforme s'è detto giace mezz'ora dentro del confine dell'eccelso mio Imperio, abbia il sudetto Commandante a tenere in freno et ordinare in buona forma i Veneti che si ritrovassero nella fortezza, e per li contorni della medesima debbano approffittarsi o sia servirsi del piede di detto fiume e non permettendo che persona abbia a commettere la minima procedura, che sia contraria alle sacre Capitolazioni et all'istromento di confinazione. Usare tutto lo studio affine d'impedirli, non dovendosi permetter d'ambe le parti che in avvenire succeda procedura senza proposito di sorte, si presti tutta l'applicazione nel coltivare la buona amicizia. Se poi di qui inanzi con ostinazione e perseveranza nel male succederanno simili

trapassi e torti dalla parte de' Veneti bisogna , e si può dire anche bisognerà conforme lo richiede la buona amicizia, con la destinazione di persone custodire li sudditi dell' eccelso mio Imperio e ripulsare li torti che succedessero contro le imperiali Capitolazioni e istrumento di confinazione, avanzando quella volta la relazione dello stato delle cose nella maniera che fossero accadute. Però essendo di nostra compita intenzione e volontà imperiale che s'abbia a considerare et osservare in perpetuo li patti e convenzioni contenute nelle sacre Capitolazioni rilasciate a Veneti amici dell' eccelso mio Imperio e che non habbia a succedere da questa parte la minima procedura in contrario, che Dio guardi, affinché si debbano minutamente osservare le condizioni delle prevarrate auguste mie Capitolazioni e s'habbia a guardarsi et astenersi dalla minima procedura, che fosse per accadere in difetto d'alcun capitolo. E nato eccelso mio firmano con cui comando che all'arrivo dello stesso abbiate a regolarvi col contenuto degno di sommissione ed obbedienza eccelso mio Commandamento emanato, come si è detto; e guardandovi fortemente dall'opposto, così saprete e prestarete fede all'Imperial Porta.

Dato nella custodita Città di Costantinopoli nella fine della luna di goal.
Gio.Massellini publico dragomano.

4

Διαμαρτυρία της οθωμανικής διοίκησης για παράνομη απαίτηση δασμών από τους Βενετούς του κάστρου της Πρέβεζας. Καθορισμός των συνόρων της βενετικής διοίκησης της Πρέβεζας. Senato, Dispacci, Costantinopoli, filza 200, c. 338^r-340^r [primi agosto 1746].

Traduzione del Comandamento Reggio diretto al Cadi e Comandante dell' Arta e ad altri
Comandanti esistenti pure in Arta.

Al giungere del sublime imperial Segno sia noto avere gl'abitanti dell'Arta con loro memoriale presentato alla mia Fulgida Porta fatto sapere come una parte della Bocca della Fortezza di Prevesa posseduta da Veneti, che giace vicino alle pubbliche rendite dell' Arta e sua adiacenza rimane alla stessa Fortezza di Prevesa et una parte che si nomina Punta, luogo noto al confine ottomano e che per essere l'acque della parte di Prevesa basse e quelle della Punta esistente nella parte del confine ottomano profonde, li bastimenti mercantili che frequentano la Scala dell'Arta medesima passano anche dalla Punta sudetta che giace nella parte del confine ottomano e che perciò sia stato in passato rappresentato all' eccelsa mia Porta da certo Osman Effendi, fa tefterdar della Morea, che era stato destinato alla divisione de' confini, non dovessi dal canto de' Comandanti che rissiedono per li Veneti nella Fortezza di Prevesa pretendere dazii et altri dritti e che per il detto particolare anco l'Ambasciatore Straordinario della Republica di Venezia in allora rissidente all' eccelsa mia Porta abbi rilasciato lettere, affine che non si avesse a recare molestia contro l'imperiali capitani e condizioni dell'alma pace. E nonostante che sian stati in conformità concessi due reggi comandamenti, il Proveditor della sudetta Fortezza, con disegno di render meramente inutile la Scala dell'Arta, non cessa di molestare et oltraggiare li capitani de' bastimenti e mercanti sotto titolo di dogana per il tabacco et altre merci che vengono caricate in Arta e che mostrati e fatti sapere a medemi li suriferiti comandamenti, abbino risposto che esigevano la dogana colla permissione di Ciali Hussein voivoda dell'Arta, quando le rendite della Scala erano disposte in via di Osciklic per le milizie del castello di Lepanto e che oltre di questo aveano ragione d'esiggerla per esser

loro raccomandata la custodia delle acque di Vonizza e Prevesa, di modo che con continue vessazioni in repugnanza delle imperiali capitolazioni e varii stratagemmi abbino estorto la somma di 6 mille reali contro il tenore delle capitolazioni medesime e regi firmani.

Dal che ne derrivi un notevole diminuito delle dogane della Scala e sii anche un forte motivo dell'intesseccamento del commercio degl'abitanti. Avendo però gli abitanti sopracennati supplicato che di qui inanzi non s'abbi a pretender dazio e dritti dalle merci che si caricano nella Scala dell'Arta e che si debba anco restituire la detta summa di denaro, presa contro le capitolazioni della pace a titolo di dogana, fu fatto ricorso a regii comandamenti custoditi nell'Imperial mio Divano e si trovò espresso et annotato avere il preacennato Osman Effendi deputato all'assegnazione e divisione de'confini rappresentato con suo illam che la predetta Punta giacendo dalla parte orientale della Fortezza di Prevesa, oltre che il mare impedisce la divisione di confine, la detta Punta essendo del territorio della Fortezza di Vonizza viene a cadere fuori delle linee di detta Fortezza e per conseguenza rimaner nella parte del mio eccelso dominio, come nell'atto della decisione e divisione de'confini si notificò a Veneti rimanere in potere dell'eccelsa Porta detta parte che è in questione e che di più essendo luoco quaranta otto ore distante da Prevesa e le acque della Bocca dalla parte della Fortezza di Prevesa basse e queste della Punta profonde passino li bastimenti e che li Proveditori di Prevesa non abbino nessun dritto d'esigere dogana et altri dritti per li carichi che si fanno nell' Arta; e in allora eziandio avendo anche l'Estraordinario Ambasciatore di Venezia che rissiedeva alla mia Fulgida Porta rilasciato lettere acciò che in onta delle capitulazioni non si dovesse procedere era nato Imperial Comandamento coerente all'Illam del nominato Osman Effendi e uniforme a questo era uscito altro Comandamento diretto al Passa di Jannina nell'anno 1132 si è ricorso pure all'istromento di cofinazione esteso nell'occasione della decisione de'confini nella pace conclusa con Veneti nell'anno 1130 e in esso si trovò espresso che la parte orientale della Fortezza di Prevesa sia bagnata dal mare di modo che chiaramente si vede non esservi vestigio di terreno e che dalla parte settentrionale di detta Fortezza avanzandosi dalle mura verso la lingua di terra verso l'Arta un'ora giusta di camino sino alla parte destra del porto detto Dragonessa e si divide così il confine colla posizione delle mète in quella parte e poi dalle mura di detta Fortezza tra la parte settentrionale e occidentale dalla fontana vecchia sopra il ponte di pietra avanti la fontana di Ali Passa finisce un'ora di camino nell'estremità del lago della Peschiera, detta Maruma, ed ivi furono poste le mète e dalle mura della parte occidentale di detta Fortezza caminando verso la Porta detta Urmuchi Porta della diroccata Fortezza detta Prevesa Vecchia finisce un ora nell'estremità della piccola riviera che corre tra il campo di Ciolo e quello dell'Emir vicino alla detta Porta, e caminando pure dalle mura della Fortezza tra la parte occidentale e meridionale della medesima dal luoco detto Macri Laguno finisce un'ora di camino nella mèta del campo nominato Uzungiove ed ivi furono poste le mète; e dopo la posizione delle mète con linea circolare il segnale posto nella parte di terra che va all'Arta e nella parte destra del porto di Dragonessa tenendosi per primo da questo coll'estremità del monte per il di dentro del bosco si va nella mèta posta nella parte opposta nell'estremità del lago che giace nella parte destra del Campo di Osman Aga detto Zenbila e di là si va al luoco detto Mutteri nella parte destra nel nuovo Campo di Osman Aga e di là a Leschiera e di là alla mèta del Campo che possiede Osman Aga e di là all' Ara dell'Emir e di là alla parte destra della pietra dritta e di là alla terza mèta posta all'estremità della piccola riviera situata tra il Campo di Cielo e quello dell'Emir dirimpetto alla Porta detta Umurghi di Prevesa Vecchia e dal terzo segnale alla parte sinistra del bosco detto Mavro Longo e di là alla parte dritta delli luochi entro il campo detto Pottobori di Disdar Osman Aga

e di là entro il bosco vicino alla parte sinistra della Porta detta Papucci e di là alli albori di fichi di Pariassimo e di là alla mèta del Campo di Kara Baba e di là venendo al terzo segnale posto al luoco vicino alla sponda del mare nel mezzo del Campo detto Uzungiova, detta Macri Laguno, siano in questa maniera assegnati e divisi i confini da ogni parte nella Fortezza di Prevesa colla sopra intendenza de' Commissarii d' ambe le parti e colla posizione de' segnali e mète ...

©

Abstract

George PLOUMIDIS: *Banditry in the area of Preveza (18th century)*

Preveza cannot be viewed as a «secluded» area, autonomous from its surroundings, its littoral and its hinterland. The Archive of the Venetian Vailus in Constantinople provides us with a constant flow of information on Western Greece (of today), on a wide piece of land which stretches from the Corinthian Gulf to the coast of Epirus and the neighbouring islands. The series of documents of the Vailus Archive date from the mid-fifteenth to the late eighteenth century and shed light on the reciprocal relations between the populations of the mainland and the islands, which were by and large Greeks. Preveza was never a base or a refuge for pirates, yet it suffered the repercussions of their raids in the wider area that stretches from the straits of Ithaca and the entrance of the gulf of Corinth in the south to Parga and Himarra in the north. Bandits were also nesting in the mountainous range of Agrafa and the hinterland of Xiromero. In 1741, the Venetian authorities requested the best possible delineation of the two Venetian possessions of Vonitsa and Preveza. In 1792, the sovereignty over the peninsular islands of Vuvala and Koronisia was also questioned. In the same year Ali Pasha raided and ruined Preveza.

Βιβλιογραφία

- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α., 1983, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού Κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1999, *Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, 13-22
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε.Λ., 2007, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18^ο αιώνα*, 2^η έκδ., Θεσσαλονίκη
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ., 1961, *Αιματηρά επεισόδια εις τα βενετο-τουρκικά σύνορα Βονίτσης το 1789, Ηπειρωτική Εστία* 10, 110-112
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 1992, *Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας, τεύχος τρίτο (1714-1796)*, Ιωάννινα

- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 2006, Τουρκική επιθετικότητα και η Δυτική Ελλάδα (1569-1645), *Ηπειρωτικά Χρονικά* 40, 9-20
- ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1981, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα
- ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1983α, Ειδήσεις για τη στρατιωτική παρουσία της Βενετίας στο Ιόνιο, *Δωδώνη* 12, 421-441
- ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1983β, Ένα άγνωστο τουρκοβενετικό σχέδιο για την ανταλλαγή των Κυθήρων με τα καδηλίκια Πρέβεζας και Βόνιτσας (1732/3), *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1983, 37-51
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822)*, Ιωάννινα
- ΤΣΙΟΔΟΥΛΟΣ Σ., 2007-2008, Η ντάπια ή η τάφος του Βοημούνδου, *Δωδώνη* 36-37, 255-294
- ΧΟΡΤΗΣ Α.Γ., 1991, Η οικονομική κατάσταση της περιοχής της Βόνιτσας στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, στο: *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο, 424-437
- CURLIN J.S. & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Adi 31 Agosto 1797. Αμφισβήτηση της ενετο-οθωμανικής συνοριακής γραμμής της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 117-141
- CURLIN J.S. & ΚΑΡΑΒΕΛΑΣ Ν.Δ., 2010, Adi 31 Agosto 1797 – A dispute in the Venetian-Ottoman Border of Preveza, στο: *Πρακτικά 10^{ου} Συνεδρίου Χαρτογραφίας – Η Χαρτογραφία της Ηπειρωτικής Περιφέρειας*, Θεσσαλονίκη (υπό έκδοση)

Χριστίνα Ε. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ

Κλέφτες και αρματολοί στην Πρέβεζα του 18^ο αιώνα

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ δεν είναι να παρουσιάσει πλήθος νέων στοιχείων αλλά να δηλώσει την έναρξη μιας έρευνας αγνώστων πρωτογενών μαρτυριών, η οποία τώρα ξεκινά και αφορά τους ανθρώπους που βρίσκονταν μεταξύ Βενετών και Τούρκων στο χώρο των δυτικών ακτών της Ηπείρου και του Αμβρακικού, τους κλέφτες και τους αρματολούς. Η έρευνα επικεντρώθηκε στο άγνωστο εν πολλοίς αρχαικό υλικό που απόκειται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας και σε βιβλιοθήκες της πόλης και αφορά τα έννομα αλλά και παράνομα ένοπλα σώματα που δραστηριοποιούνταν στη Δυτική Ελλάδα. Μέσα από τις εκατοντάδες των επιστολών και των άλλων εγγράφων που παρήγαγαν οι γραμματείες της βενετικής και της οθωμανικής διοίκησης της περιοχής αλλά και οι ίδιοι οι κλεφταρματολοί, αρχίζει να ξεδιπλώνεται μπροστά μας η καθημερινή ζωή και όχι μόνο όλων εκείνων των κλεφτών και αρματολών που μέχρι σήμερα γνωρίζαμε μόνο το όνομά τους.

Η ιστορία της δυτικής ακτής της Ηπείρου μόνο πρόσφατα προσέλκυσε το ενδιαφέρον των ιστορικών. Εάν εξαιρέσουμε τα πολλά και ποικίλης θεματολογίας άρθρα του Ηπειρώτη ιστοριοδίφη Κωνσταντίνου Μέρτζιου, μόνο μετά τη δεκαετία του 1970 ο Σπύρος Ασδραχάς, η Ελένη Γιαννακοπούλου, ο Κώστας Κόμης, ο Αστέριος Αρχοντίδης, η Ρόδη Σταμούλη, ο Ελευθέριος Βέτσιος και η γράφουσα εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην ιστορία των ηπειρωτικών ακτών του Ιονίου το 18^ο αιώνα. Όμως, επρόκειτο κυρίως για μελέτες οικονομικής-κοινωνικής ιστορίας ή δημογραφίας ενώ ελάχιστες, μικρής έκτασης εργασίες, πραγματεύονταν την παρουσία και τη δράση των κλεφτών και των αρματολών στην περιοχή.

Το φαινόμενο της ληστείας έχει εντοπιστεί ήδη στον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα αλλά και στα Βαλκάνια και την Ανατολία.¹ Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα στην οθωμανική αυτοκρατορία με την κατάρρευση του τιμαριωτικού συστήματος στην ύπαιθρο επικράτησε αναρχία. Η βαριά φορολογία και η ταυτόχρονη έλλειψη ικανοποιητικού συστήματος συλλογής της φορολογίας αυτής είχαν ως απότοκο την εμφάνιση αφενός των κλεφτών και αφετέρου των αρματολών.² Στην Ανατολή περιφέρονταν πια μεγάλοι αριθμοί ακτημόνων οπλισμένοι, οι γνωστοί «λεβέντες», που όταν επιδίδονταν στην ληστεία χαρακτηρίζονταν ως «κλέφτες».

Είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι με τον όρο *κλέφτης* νοείται ο «κοινωνικός ληστής» και όχι ο ληστής με την ποινική έννοια της λέξης.³ Σε εποχές οικονομικής κρίσης και διοικη-

¹ ΡΟΔΑΚΗΣ 1999, 9· ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ 2005, 95 και σημ. 1.

² ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ 1994, 88.

³ VAN BOESCHOTEN 1991α, *passim*.

τικής αποδόμησης άνθρωποι προερχόμενοι από τους αγροτικούς πληθυσμούς που ζουν σε ορεινούς όγκους και ασχολούνται κυρίως με την κτηνοτροφία, λόγω του πλεονάζοντος ανθρώπινου δυναμικού αλλά και λόγω έλλειψης ελευθερίας, επιλέγουν το ληστικό βίο.⁴ Μεταμορφώνονται σε πρωτόγονους επαναστάτες, επιλέγουν, όμως, τη μεταρρύθμιση και όχι την ολική ρήξη με την καθεστηκία τάξη.⁵ Ο ρόλος τους είναι πολιτικός και, μέχρι ενός σημείου, εξομοιώνεται με τους υπόλοιπους τοπικούς άρχοντες.⁶ Μοιράζονται το ίδιο σύστημα κοινωνικών και θρησκευτικών αξιών με τους αγροτικούς πληθυσμούς αλλά και τη δυσπιστία και απέχθεια απέναντι σε κάθε ξένο. Χαρακτηριστικό γνώρισμά τους η μετριοπάθεια στην άσκηση βίας και στους φόνους.⁷

Αν θέλαμε να δώσουμε ένα συνοπτικό ορισμό του όρου *κλέφτης*, θα λέγαμε ότι πρόκειται για το μέλος ένοπλης ομάδας που έχοντας απαλλαγεί από κάθε δεσμό φάρας, εξασφαλίζει τα προς το ζην και διαιωνίζει την ύπαρξη της ομάδας του διά της ληστείας.⁸ Από αυτό το μετακινούμενο σώμα ενόπλων το συγκροτημένο κράτος επέλεγε τους καλύτερους, τους οποίους προβίβαζε σε «αρματολούς» προκειμένου να πατάξει τη ληστεία.⁹

Η λέξη *αρματολός* είναι λατινικής προέλευσης και σημαίνει τον αρχηγό ενόπλου σώματος με δικαιοδοσίες διευρυμένες πέρα από την τήρηση της τάξης.¹⁰ Πρωταρχικός στόχος του αρματολού ήταν η παραμονή του για μακρό χρονικό διάστημα στο καπετανάτο, ώστε να εξασφαλίσει την κοινωνική, οικονομική και πολιτική δύναμη που απέρρεε από το αξίωμά του. Για το λόγο αυτό μεριμνούσε για την ασφαλή διαβίωση του τόπου, γεγονός που συνέβαλε στην εμπέδωση της εξουσίας του. Σε περίπτωση κατά την οποία επικρατούσε αναρχία και ξεσπούσαν συχνά πολεμικές εμπλοκές, έχανε την αυθεντία του και το αξίωμά του.¹¹ Σε πολλά σημεία ο θεσμός των αρματολών θυμίζει τους *capri*, που δραστηριοποιούνταν στις βενετικές κτήσεις και ίσως για το λόγο αυτό στα βενετικά έγγραφα οι αρματολοί συνήθως χαρακτηρίζονται ως «καπετάνιοι».¹² Οι *capri* ήταν ντόπιοι που από το 1689 τοποθετούνταν από τους Βενετούς επικεφαλής ενόπλων σωμάτων προκειμένου να φέρουν σε πέρας ένα ορισμένο έργο. Ήταν απαλλαγμένοι από κάθε είδους φορολογική επιβάρυνση και μισθοδοτούνταν από προαιρετικές εισφορές των κατοίκων της περιοχής όπου υπηρετούσαν.¹³

Το παλαιότερο γνωστό αρματολίκι είναι αυτό που οργανώθηκε στα Άγραφα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα από τον Μείντάνη¹⁴ ενώ για πρώτη φορά τον όρο *αρματολός* φαίνεται ότι χρησιμοποίησε στις αρχές του 18^{ου} αιώνα σε αίτηση του προς τη βενετική διοίκηση ο Μόσχος Βαλαωρίτης (1675-1737), αρματολόμπασης Ξηρομέρου και Βόνιτσας, προκειμένου να τον ανταμεί-

⁴ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ 2005, 11, 39-40.

⁵ Η κοινωνική ληστεία ως φαινόμενο κοινωνικής διαμαρτυρίας που προοινίζει την επανάσταση, αποτελεί εκκολαπτήριο της εξέγερσης, ΧΟΜΠΕΜΠΑΟΥΜ 1975, 101. Βλ. και ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ 2003, 49· 2005, 61-62, 64.

⁶ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ 2005, 40, 49.

⁷ ΧΟΜΠΕΜΠΑΟΥΜ 1975, 11-19, 24-25, 34, 56· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1993, 174-175.

⁸ ΡΟΔΑΚΗΣ 1999, 130.

⁹ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ 1994, 88. «Ο ένοπλος ραγιάς, όταν είναι κλέφτης, πρέπει να αποδειχθεί αρκετά επικίνδυνος για να ορισθεί αρματολός και, όταν είναι αρματολός, πρέπει να αποδειχθεί εξίσου ικανός για να αντιμετωπίσει τους κλέφτες», ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ 1993, 62-63.

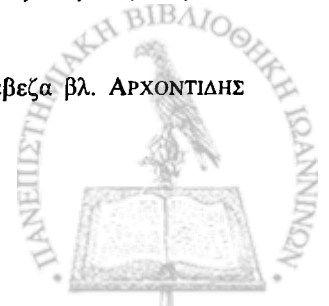
¹⁰ ΡΑΡΡΑΣ 1991, 28. Τα αρματολικά σώματα είχαν θεσμοποιηθεί στα πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήδη από το 15^ο αι., ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ 2003, 48.

¹¹ ΤΖΑΚΗΣ 1995, 180-181.

¹² ΡΟΔΑΚΗΣ 1999, 10, 79-80. Για το θεσμό των *capri* βλ. και ΡΑΡΡΑΣ 1991, 22, 71, 151, 154, 157, 164, 179, 185, 200-204, 206, 209, 248, 331.

¹³ ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 56-57.

¹⁴ ΡΟΔΑΚΗΣ 1999, 158 κ.ε. Για το Μείντάνη και τη δράση του αναφορικά προς την Πρέβεζα βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 16-17.

ψουν για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει.¹⁵

Στο πλαίσιο, λοιπόν, των παραδοσιακών προκαπιταλιστικών κοινωνιών του ελλαδικού χώρου με κυρίαρχο γνώρισμα την αγροτική παραγωγή δημιουργήθηκαν παρακοινωνίες οργανωμένες από τα αρματολικά αλλά κυρίως από τα σώματα των κλεφτών. Σε σχέση με τη νομοκατεστημένη κοινότητα, απέναντι στην οποία τοποθετούνται ανταγωνιστικά, προβάλλουν ένα ιδιαίτερο ιδεολογικό αλλά και δικαϊκό σύστημα με κυρίαρχο το μοντέλο ζωής και δράσης τη λεβεντιά συνεπικουρούμενη από τα όπλα.¹⁶ Όταν δε οι παρακοινωνίες αυτές εγκαθίστανται παροδικά ή μόνιμα στις βενετοκρατούμενες κτήσεις προσπαθούν να εμφυτεύσουν στις περιοχές αυτές πρακτικές αλλά και συνήθειες ζωής και δράσης που ήταν τρέχουσες στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹⁷

Η δυτική Ελλάδα και συγκεκριμένα η Ήπειρος αποτελούσαν πάντοτε ζωτικό χώρο τόσο για τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου όσο και για την οθωμανική αυτοκρατορία. Ευρισκόμενη απέναντι από τα για τέσσερις αιώνες βενετοκρατούμενα Επτάνησα, αποτέλεσε μία σημαντική πύλη εισόδου προς τη Δύση των προϊόντων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στα όρια της βενετικής και οθωμανικής επικράτειας σε όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα ξεσπούσαν συχνά συγκρούσεις. Το μεταβαλλόμενο καθεστώς των συνόρων και η μορφολογία του εδάφους διευκόλυναν τις ομάδες ενόπλων που λυμαίνονταν αυτές τις περιοχές, να δρουν ανενόχλητες. Πέριξ του Αμβρακικού κόλπου ληστεία και πειρατεία συνυπήρξαν, ενώ τα άτομα που τις ασκούσαν σχεδόν πάντοτε σε δεύτερο επίπεδο στρατολογούνταν τόσο από τις οθωμανικές όσο και τις βενετικές δυνάμεις.¹⁸ Για την αστυνόμευση των περιοχών αυτών το 1722 οι Οθωμανοί ίδρυσαν ένα σώμα φύλαξης των συνόρων και των δερβενίων, τους *μπεκτζήδες*.¹⁹ Επρόκειτο για ένοπλα σώματα –οι γνωστοί αρματολοί– που στελεχώνονταν κυρίως από ντόπιους, που συνήθως κατά το παρελθόν είχαν δράσει ως κλέφτες στις ίδιες ή σε γειτονικές περιοχές. Ο βαθμός ελέγχου των αρματολικών σωμάτων από την κεντρική αλλά και την τοπική οθωμανική διοίκηση υπήρξε πάντα ένα διακύβευμα, η έκβαση του οποίου εξαρτιόταν κάθε φορά από τις σχέσεις των αρματολών με τις τοπικές κοινωνίες, τους Οθωμανούς και χριστιανούς άρχοντες του τόπου αλλά και από τις σχέσεις τους με τα άλλα ένοπλα σώματα που κινούνταν στην περιοχή.²⁰

Τα αρματολίκια που δημιουργήθηκαν στην ευρύτερη περιοχή που μελετάμε ήταν τέσσερα: του Ξηρομέρου, της Βόνιτσας, των Αγράφων και του Ασπροποτάμου.²¹ Οι πρόκριτοι του τόπου ήταν υπεύθυνοι για την επιλογή των ανδρών αυτών που θα φρόντιζαν για τη φύλαξη των συνόρων και των περασμάτων αλλά και για την είσπραξη των φόρων. Τον αρχηγό του αρματολικιού τον διαδεχόταν ο πρωτότοκος γιος του, με την προϋπόθεση ότι διέθετε και την αναγνώριση από τα άλλα μέλη της ομάδας, αναγνώριση η οποία θα χαρακτηριζόταν από το «φρό-

¹⁵ ΡΟΔΑΚΗΣ 1999, 147· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003α, 102.

¹⁶ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ [1982], 252.

¹⁷ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ [1982], 253.

¹⁸ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 135-136.

¹⁹ Οι *μπεκτζήδες* (*bekci*) εκλεγόμενοι από τους τοπικούς άρχοντες με τη σύμφωνη γνώμη του μουσελίμη, είχαν εξάμηνη θητεία και στην περιοχή που μελετάμε διορίζονταν δύο, ένας στην περιοχή του Λούρου και ένα στο Κάρλελι (σημερινή Αιτωλοακαρνανία) με αρμοδιότητες ανάλογες των αρματολών. Σε κείμενα του 18^{ου} αιώνα ονόματα περιώνυμων ανδρών άλλοτε συνοδεύονται από το χαρακτηρισμό «αρματολός» και άλλοτε «μπεκτζής», όπως συνέβαινε παραδείγματος χάριν με τον Γιάννο Βαρνακιώτη. Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 43-44 και ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003α, 115· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 147· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2007α, 79-80. Για την αλληλογραφία των μπεκτζήδων με τις τοπικές αρχές βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2006.

²⁰ ΤΖΑΚΗΣ 1995, 172· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2007α, 102.

²¹ ΡΟΔΑΚΗΣ 1999, 164.

νιμο αιμοβόρο», όπως έλεγε ο Ν. Κασομούλης.²²

Όπως προκύπτει από τη μελέτη της αλληλογραφίας των αρματολών, των Βενετών και Οθωμανών αξιωματούχων, οι μπεκτζήδες δρούσαν ταυτοχρόνως έννομα αλλά και παράνομα μη μπορώντας να αποτινάξουν από πάνω τους τη φύση του κλέφτη. Σε τακτά χρονικά διαστήματα και μετά από τις συγκρούσεις τους με τα οργανωμένα οθωμανικά στρατεύματα ή με άλλες ανταγωνιστικές ομάδες ενόπλων στα εδάφη της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ζητούσαν και έβρισκαν ασφαλές καταφύγιο στις βενετικές κτήσεις.

Έτσι μέσα στον κανονικό πληθυσμό της βενετοκρατούμενης Πρέβεζας²³ είχε δημιουργηθεί σταδιακά ένα εμβόλιμο πληθυσμιακό στοιχείο αποτελούμενο από υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας:²⁴ κάποιοι από αυτούς υπάκουαν σε μία σχέση νομιμότητας με την οθωμανική εξουσία πειθαρχώντας στις φορολογικές τους υποχρεώσεις ενώ οι περισσότεροι ήταν παράνομοι.²⁵ Λέγοντας παράνομοι δεν αναφερόμαστε μόνο στους κλέφτες αλλά και σε πολλούς φτωχούς ραγιάδες, οι οποίοι λόγω της οικονομικής τους εξαθλίωσης δεν ήταν σε θέση να καταβάλλουν στους Οθωμανούς τους φόρους που τους αναλογούσαν.²⁶ Προκειμένου να γλυτώσουν τη φυλάκιση ή και το θάνατο, άλλοτε ατομικά αλλά και κάποιες φορές ομαδικά μετακινούνταν προς τα βενετικά εδάφη, όπου τους παρείχαν άσυλο. Το κύμα το μετακινήσεων αυτών κλιμακωνόταν με αποτέλεσμα η οθωμανική αυτοκρατορία να χάνει εργατικά χέρια αλλά και έσοδα από τους φόρους. Για το λόγο αυτό το 1762 οι Οθωμανοί διόρισαν έναν υπάλληλο, ο οποίος θα έπρεπε να εισέρχεται στις βενετικές κτήσεις και να εισπράττει τους φόρους από τους Έλληνες φυγάδες που έβρισκαν καταφύγιο σε αυτές. Το γεγονός αυτό ενόχλησε τους Βενετούς και στην έκθεση που συνέταξε το 1762 ο έκτακτος προβλεπτής της Λευκάδας Nicolò Corneri υποσχόταν ότι θα κατέβαλε κάθε δυνατή προσπάθεια για να αποπέμψει άπρακτο το φοροεισπράκτορα των Οθωμανών.²⁷ Σε αυτή την πρόθεση του Βενετού αξιωματούχου αντικατοπτρίζεται η στάση των Βενετών απέναντι στους Έλληνες φυγάδες, αρματολούς και μη, σε όλο το 18^ο αιώνα. Σε διάφορες χρονικές περιόδους είχαν εκδοθεί διατάγματα, με τα οποία απαγορεύονταν στα ένοπλα αυτά σώματα η είσοδος και η διαμονή τους σε βενετικά εδάφη, οι δε αξιωματούχοι ήταν υποχρεωμένοι να απελαύνουν όσους λάθρα εισέρχονταν στις κτήσεις της Γαληνοτάτης.²⁸ Δεν είναι, όμως, σπάνιες οι περιπτώσεις, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, που οι τοπικές βενετικές αρχές παρείχαν άσυλο ή και συγκάλυπταν την έκνομη δραστηριότητα των κλεφταρματολικών σωμάτων.²⁹

²² ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ 1939, 127· ΤΖΑΚΗΣ 1994, 47-49· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1995, 245· ΤΖΑΚΗΣ 1995, 165-166.

²³ Μέχρι τα τέλη του 16^{ου} αιώνα και το πέρας των βενετοτουρκικών πολέμων η Πρέβεζα μαζί με τη Ναύπακτο και την Αυλώνα αποτελούσαν σημαντικές βάσεις των πειρατών που λυμαίνονταν τον αδριατικο-ιόνιο χώρο, ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 127.

²⁴ Η Λευκάδα και τα κοντινά της νησιά στο Ιόνιο αλλά και η βενετοκρατούμενη Πάργα αποτέλεσαν, τόσο κατά το 18^ο αιώνα όσο και αργότερα, σημαντικά καταφύγια και συνάμα ορμητήρια των κλεφταρματολικών σωμάτων αλλά και των οικογενειών τους, βλ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ [1982], 264-265. Γενικότερα για τα Επτάνησα βλ. ΡΑΔΟΣ 1916· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1988, 240-241· ΡΑΡΡΑΣ 1991, 172-177· για τη Λευκάδα βλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ 1939· για την Κεφαλονιά βλ. ΛΑΣΚΑΡΗ-ΜΠΑΛΛΑ 2009· για την Ιθάκη βλ. ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ 2000· 2009· για την Πάργα βλ. ΧΙΩΤΗΣ 1863, 485.

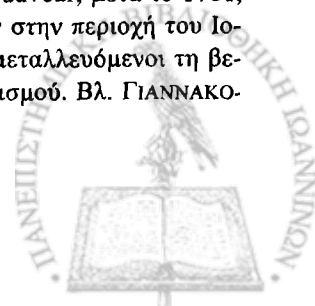
²⁵ ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1988, 240-241.

²⁶ ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2007α, 100.

²⁷ ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 50.

²⁸ ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003α, 101-102.

²⁹ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ [1982], 257, 265. Ο Γάλλος πρόξενος στη Ζάκυνθο Α. Grasset de Saint-Sauveur, μετά το 1781, διαμαρτύρεται έντονα και καταλογίζει ευθύνες στους βενετούς προβλεπτές που εδρεύουν στην περιοχή του Ιονίου, γιατί, όπως υποστηρίζει, δίνουν άσυλο σε παράνομους ενόπλους. Οι τελευταίοι εκμεταλλευόμενοι τη βενετική αδιαφορία και μέσα από επιγαμίες νομιμοποιούν τους παράνομους τρόπους πλουτισμού. Βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 72-73· 2003, 132-133, 143.

Στην πραγματικότητα η στάση των βενετικών αρχών έναντι των παρανόμων παρουσίαζε διακυμάνσεις ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές σκοπιμότητες της Γαληνοτάτης αλλά και τις πιέσεις που ασκούσαν οι Οθωμανοί και κυρίως ο Αλή Τεπελενλής ως πασάς των Ιωαννίνων. Το χειμώνα του 1788-1789 ο Αλή φροντίζει ο Κατσκογιάννης³⁰ να χάσει το αρματολίκι του στο Ξηρόμερο και τη θέση του να πάρει ο Δράκος Γρίβας,³¹ γνωστός κλέφτης και φίλος του πασά των Ιωαννίνων, ο οποίος είχε καταδικαστεί σε θάνατο για τα εγκλήματα που κατά καιρούς είχε διαπράξει στην Πρέβεζα.³² Μεταξύ άλλων είχε βρεθεί στην Πρέβεζα κατ' εντολήν του Αλή με τον Σπύρο Καλόγερο,³³ μετέπειτα δερβέναγα (φύλακα των δρόμων) στην περιοχή της Άρτας, για να δολοφονήσουν το Δημήτριο Γκέκα. Ο Κατσκογιάννης με τους συντρόφους του φοβούμενος για τη ζωή του ζήτησε καταφύγιο στην Πρέβεζα. Οι βενετικές αρχές του τόπου αλλά και της Λευκάδας έγιναν αποδέκτες συνεχών προφορικών και γραπτών διαμαρτυριών και αιτημάτων προκειμένου να συλλάβουν τον Κατσκογιάννη και να τον παραδώσουν στους Οθωμανούς, οι οποίοι ισχυρίζονταν ότι είχε διαπράξει εγκλήματα σε βάρος τους. Οι Βενετοί μη θέλοντας να προκαλέσουν τη μήνη των κατοίκων του Σουλίου, από όπου κατάγονταν πολλοί από τους συντρόφους του Κατσκογιάννη και κατανοώντας ότι δεν επρόκειτο για κακοποιούς που είχαν στραφεί κατά της βενετικής δημοκρατίας, κατάφεραν χρονοτριβώντας να ξεχαστεί το θέμα και να παύσει η δίωξη του Κατσκογιάννη και των ανδρών του.³⁴ Το 1794 τα πράγματα θα αλλάξουν: ο καπετάν Γρίβας που είχε συγκεντρώσει πολλή δύναμη στα χέρια του και παρενοχλούσε τους εργάτες του Αλή στην περιοχή της Πρέβεζας, έπεσε στη δυσμένεια του πασά, κηρύχθηκε παράνομος και τη θέση του στο αρματολίκι ξαναπήρε ο μέχρι πρότινος έκπτωτος Κατσκογιάννης.³⁵ Η εύνοια του πασά των Ιωαννίνων φαίνεται ότι διήρκεσε

³⁰ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ [1982], 258, 266.

³¹ Ο Δράκος Γρίβας παντρεύτηκε την Πρεβεζάνα Θεοδώρα Γιαννίτση, με την οποία απέκτησε πέντε γιούς, μεταξύ των οποίων και ο στρατηγός Θεοδωράκης Γρίβας, ο οποίος γεννήθηκε το 1797 στην Πάργα και είχε πλούσια δράση μετά την Επανάσταση του 1821. Για το Δράκο Γρίβα βλ. ΣΑΘΑΣ 1867, ρλστ-ρλζ· ΡΑΡΡΑΣ 1991, 58, 97, 105 σημ. 32, 110, 115-117, 134-135, 142, 148 σημ. 84, 150, 157, 160-161, 167 σημ. 50, 171-172, 235, 264, 272 σημ. 34, 289, 347, 351. Για την οικογένεια Δράκου και τη δράση μελών της βλ. ΡΑΡΡΑΣ 1991, 58-59, 68, 97, 100, 110, 114-117, 134-135, 148 σημ. 84, 150, 157, 161, 171, 319, 328, 351, 359. Ειδικότερα για τη δράση του μπεκτζή Χρίστου Γρίβα, ο οποίος είναι από τους πρώτους που μυήθηκαν στα σχέδια των Ρώσων για την οργάνωση ενός επαναστατικού κινήματος στον ελλαδικό χώρο, βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 22 σημ. 4, 25 και σημ. 19, 26 σημ. 21, 29-31, 52, 59-60, 63, 72-73. Ο Χρίστος είχε παντρευτεί με μία από τις κόρες του Κατσκογιάννη, ΣΑΘΑΣ 1867, ρλδ. Για τη ζωή και τη δράση του Θεοδωράκη βλ. [ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ] 1896· ΡΑΡΡΑΣ 1991, 319, 359· ΑΡΩΝΗ-ΤΣΙΧΛΗ 1992· ΘΕΟΤΟΚΑΣ & ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ 2006, 255-286.

³² ΡΑΡΡΑΣ 1991, 116.

³³ Το Σεπτέμβριο του 1779 μαζί με το Δήμο Διγόννη, όντας και οι δύο αρματολοί στο Λούρο, ενημερώνουν τις βενετικές αρχές της Πρέβεζας ότι οι Οθωμανοί ετοιμάζουν εκστρατεία εναντίον του Σουλίου και ότι τα βενετικά σύνορα ίσως απειληθούν. Οι ίδιοι, όπως δηλώνουν θα επαγρυπνούν και θα υπερασπίσουν ακόμα και με τη ζωή τους την ασφάλεια των συνόρων, βλ. ΨΙΜΟΥΛΗ 2005, 333. Ο Καλόγερος διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τους Σουλιώτες και η εγγονή του, κόρη του αρματολού Χριστάκη και μίας Σουλιώτισσας από το γένος Κουτσονίκα ή Δράκου, παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο το 1810 στην Κέρκυρα το Μάρκο Μπότσαρη (ΨΙΜΟΥΛΗ 2005, 206, 378, 382). Αξίζει να σημειωθεί ότι και η πρώτη σύζυγος του Μάρκου ήταν από την Πρέβεζα, κόρη του καπετάνιου Καρακίτσου, ΨΙΜΟΥΛΗ 2010, 196. Ενδεικτικά για τις σχέσεις του Χριστάκη με τους Σουλιώτες και τον Αλή πασά βλ. ΑΡΧΕΙΟ ΑΛΗ ΠΑΣΑ 2007, 441-447, 456-458. Στενές σχέσεις αλλά ίσως και κάποια μορφή εξάρτησης συνέδεαν τον Σπύρο Καλόγερο με το γνωστό έμπορο ξυλείας στην Πρέβεζα Lasalle (ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1954, 267). Το τέλος του όμοιο με αυτό πολλών άλλων αρματολών: ο καπετάν Γιαννάκης, έμπιστος του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, δολοφόνησε τον Καλόγερο για να του πάρει το αρματολίκι (ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1954, 378).

³⁴ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1954, 6, 13-14.

³⁵ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1954, 345. Γενικά για τις διαμάχες των Κατσκογιανναίων με τους Γριβαίους βλ. ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ 1956, 128-134· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 84· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003α, 113-115. Για τη δράση διαφόρων μελών της οικογένειας βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 47 σημ. 8· ΡΑΡΡΑΣ 1991, 58, 90, 116, 167 σημ. 50, 171, 174, 196, 347· ΑΣΔΡΑΧΑΣ

για μεγάλο χρονικό διάστημα καθώς το 1807 ο Κατσοκογιάννης βρισκόταν ακόμη στην υπηρεσία του Αλή Τεπελενλή.³⁶

Την εποχή που λαμβάνουν χώρα όλα τα παραπάνω επισκέπτεται την Πρέβεζα για δεύτερη φορά ο Κοσμάς ο Αιτωλός και μαζεύοντας 10.000 γρόσια σε τρεις ημέρες ιδρύει το πρώτο σχολείο στην ηπειρωτική πόλη.³⁷ Λίγο αργότερα ο καλόγερος μεταβαίνει στις Παπαδάτες, όπου με έρανο συγκεντρώνει 13.000 γρόσια και ιδρύει ένα ακόμα σχολείο για να μάθουν τα παιδιά ελληνικά.³⁸ Ο προβλεπτής της Λευκάδας προκειμένου να διαγνώσει τις προθέσεις του καλόγερου έστειλε το Δημήτριο Μαμωνά να τον συναντήσει συνοδευόμενος από ένα ιερέα και ένα αρματολό από την Πρέβεζα.³⁹

Η παρουσία των έννομων και παράνομων ενόπλων στα βενετικά εξαρτήματα μπορούσε να είναι ευκαιριακή, εποχιακή ή μόνιμη.⁴⁰ Συνήθως έφθαναν το φθινόπωρο, μεταφέροντας τις λείες τους, για να περάσουν το χειμώνα σε ασφαλές περιβάλλον. Στην περίπτωση αυτή διατηρούσαν μία δεύτερη κατοικία στη Βόνιτσα, την Πρέβεζα ή την Πάργα παγιώνοντας έτσι τους δεσμούς τους με τις πόλεις αυτές. Είναι γνωστό ότι στην πόλη της Πρέβεζας διατηρούσαν κατοικίες μέλη της οικογένειας Τζουβάρα, της οικογένειας Διγόνη, ο Χρηστάκης, ο Γεώργιος Καστανάς, ο Γεώργιος Ανδρούτσος, οι Σπύρος και Νότης Μπότσαρης, οι Κατσοκογιανναίοι, οι Αρκουμαναίοι⁴¹ και αρκετοί άλλοι.⁴² Συχνά μάλιστα επεδίωκαν να ισχυροποιήσουν αυτούς τους δεσμούς με την πόλη, και ταυτόχρονα την κοινωνική τους θέση σε αυτή, είτε με τη σύναψη γάμων είτε με άλλους τρόπους, όπως οι κουμπαριές.⁴³ Θα πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι και γνήσια τέκνα της ηπειρωτικής πόλης εξελίχθηκαν σε κλέφτες και αρματολούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Χρήστος Μιλιόνης,⁴⁴ οποίος γεννήθηκε και παντρεύτηκε στην Πρέβεζα: το 1747 και για τρία χρόνια υπηρέτησε ως φύλακας στην περιοχή της Άρτας και παράλληλα ανέπτυξε και σημαντική δράση ως κλέφτης. Το 1753, όταν αιχμαλώτισε τον ανηψιό του καδή της Άρτας, προκάλεσε διπλωματικό επεισόδιο στο οποίο ενεπλάκη τόσο ο Βενετός γενικός προβλεπτής θαλάσσης όσο και ο Βενετός βάιλος στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να

1993, 183-186· 2003α, 102-103, 114-115, 368 σημ. 31· ΑΡΧΕΙΟ ΑΛΗ ΠΑΣΑ 2007, 402-403, 521. Για τη διαμονή της οικογένειας Κατσοκογιάννη το 1802 στην Κεφαλονιά βλ. ΛΑΣΚΑΡΗ-ΜΠΑΛΛΑ 2009, 251-253. Για το Στάθη Κατσοκογιάννη βλ. ΡΑΡΡΑΣ 1991, 309, 320, 351, 359· ΑΝΝΙΝΟΣ 2007, 43, 103.

³⁶ ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003α, 367 σημ. 15.

³⁷ ΠΑΠΠΑΣ 1984, 26.

³⁸ ΚΟΛΛΙΑΣ 1988, 6-7.

³⁹ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1936, 5-8.

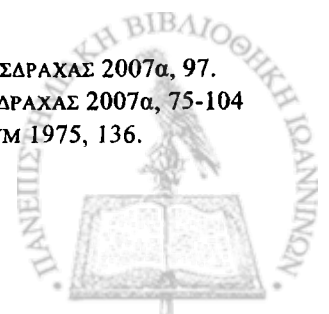
⁴⁰ ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003β, 131. Ειδικότερα για την πόλη της Πρέβεζας μπορούμε να πούμε ότι ήταν και κέντρο επαναστατικών διεργασιών. Στη διάρκεια των Ορλωφικών αποτέλεσε σημαντικό κέντρο στρατολόγησης υπό τις οδηγίες του Λουδοβίκου Σωτήρη (ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ 1877, 918· ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1955· ΑΡΣ 2007, 22, 96-97, 100-101) και στα τέλη του 18^{ου} ο Ρήγας Φερραίος, λίγο πριν τη σύλληψή του, ετοιμαζόταν να στείλει στην Πρέβεζα κιβώτια με επαναστατικό υλικό. Πίστευε ότι στην ηπειρωτική πόλη με τη συνδρομή ανθρώπων, όπως ο Λαυρέντιος Αλεάνδρης, και με τη συμπαράσταση των γαλλικών αρχών, οι οποίες είχαν συνάψει στενές σχέσεις με τους κλέφτες και τους αρματολούς που δρούσαν στην κοντινή οθωμανική επικράτεια, θα άναβε η σπίθα της επανάστασης. Άλλωστε τα κλεφταρματολικά σώματα, φορείς της πρωτόγονης επανάστασης, όπως αυτή εκδηλωνόταν μέσω της ληστείας σε όλο το χώρο της τουρκοκρατούμενης βαλκανικής χερσονήσου, βρισκόταν διαρκώς σε πολεμική ετοιμότητα. Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003β, 132. Για την πρωτόγονη επανάσταση βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1988, 244· 1993, 173· 2007α, 101. Για το Λαυρέντιο Αλεάνδρη βλ. ΡΑΡΡΑΣ 1991, 142, 235· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2004 και για τις σχέσεις του με το Λουδοβίκο Σωτήρη βλ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ 1959, 69, 73, 77, 80, 123.

⁴¹ Για τη δράση των μελών της οικογένειας βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 46, 59-60.

⁴² ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ 1986, 9-10· ΚΟΜΗΣ 1999, 37.

⁴³ Σημειώνεται ότι μεταξύ των αρματολικών ομάδων είχε αναπτυχθεί σύστημα επιγαμιών, ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2007α, 97.

⁴⁴ Για τη ζωή και τη δράση του βλ. ΣΑΘΑΣ 1865, 157-162· ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 24-26, 31· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2007α, 75-104 όπου και συγκεντρωμένη βιβλιογραφία· ΒΕΤΣΙΟΣ 2007, 249-250. Πρβλ. και ΧΟΜΠΕΜΠΑΟΥΜ 1975, 136.

αποτρέψουν την πολεμική σύγκρουση.

Σε επιστολή του Αλή πασά των Ιωαννίνων προς το γενικό προβλεπτή θαλάσσης Francesco Falier διαβάζουμε «κάποιος Οθωμανός υπήκοος ονόματι Ανδρούτσος, έγινε κλέφτης, ήρθε στην Πρέβεζα και παντρεύτηκε την κόρη κάποιου Τσερλαμπά ονόματι Ακριβή, και από τότε έως τώρα, όταν θέλει, και ιδίως το καλοκαίρι, έρχεται με καϊκια και αποβιβάζεται εις τα μέρη μας και λυμάνεται και καταστρέφει». ⁴⁵ Ο Γεώργιος Ανδρούτσος –περισσότερο γνωστός ως Ανδρούτσος Λιβανίτος–, πατέρας του Οδυσσέα, είναι τυπικό δείγμα των ανθρώπων που σήμερα μελετάμε. Γεννημένος στη Ρούμελη, σε ηλικία 18 ετών έγινε πρωτοπαλλίκαρο του κλέφτη Μήτρου Βλαχοθανάση, ⁴⁶ επιχείρησε χωρίς επιτυχία να γίνει αρματολός και διέπρεψε ως κλέφτης στον Παρνασσό και την Ανατολική Στερεά Ελλάδα.

Κάθε χρόνο διαχειόμαζε στην Πρέβεζα, ⁴⁷ όπου το Μάρτιο του 1786 παντρεύτηκε την Ακριβή Τσαρλαμπά, κόρη εύπορου προεστού της Πρέβεζας, που την περίοδο 1787-1792 είχε αξιόλογη δράση στην περιοχή και ως πράκτορας των Ρώσων. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι υπάρχει μία μόνο βιβλιογραφική αναφορά, όπου σημειώνεται ότι μέλη της οικογένειας Τσαρλαμπά, καταγόμενοι από τη Ρούμελη, ήταν αρματολοί και ότι ο οπλαρχηγός Τσαρλαμπάς μετά το 1800 μετοίκησε στα Επτάνησα και υπηρέτησε στο στρατιωτικό σώμα «Τακτική Μακεδονική Δύναμις». ⁴⁸ Χρήζει περαιτέρω διερεύνησης αλλά εάν είναι αληθής θα ανατρέψει πολλά μέχρι σήμερα δεδομένα.

Το 1787 ο Ανδρούτσος στρατολόγησε για το ρωσικό στρατό 800 άνδρες στην περιοχή της Ηπείρου και της νοτίας Αλβανίας και στη συνέχεια βρέθηκε να πολεμά στο πλευρό του Λάμπρου Κατσώνη. ⁴⁹ Τον Ιανουάριο του 1790 βρίσκουμε τον Ανδρούτσο να διαμένει σε σπίτι της οικογένειας Παρούση και να συνεχίζει τις αντιοθωμανικές κινήσεις. ⁵⁰ Οι Οθωμανοί τον επικηρύσσουν για να συλληφθεί τελικά από τους Βενετούς στο Σπάλατο και να εκδοθεί στην Κωνσταντινούπολη, όπου βρήκε τραγικό διά βασανισμού θάνατο το 1797, παρά το προσωπικό διάβημα που έκανε η σύζυγός του στο στρατηγό Gentilly στην Κέρκυρα και την υπέρ του μεσολάβηση του Ρώσου προξένου στο νησί Λυμπεράκη Μπενάκη. ⁵¹ Εν τω μεταξύ στα τέλη Αυγούστου του 1792 δολοφονείται στην Πρέβεζα ο μεγαλέμπορος ξυλείας J.B. Lasalle και από τους Γάλλους ο φόνος αποδίδεται στον Ανδρούτσο, χωρίς όμως να υπάρχουν βάσιμα στοιχεία για την

⁴⁵ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1954, 122. Γενικά για τον Ανδρούτσο βλ. ΣΑΘΑΣ 1865, 163-173· ΒΑΣΙΛΑΣ 1956α· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1956· ΒΑΣΙΛΑΣ 1956β.

⁴⁶ ΡΑΡΡΑΣ 1991, 64.

⁴⁷ ΜΠΕΝΕΚΟΣ 1985, 15.

⁴⁸ ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ 1986, 10-11. Η οικογένεια Τσαρλαμπά ανήκε στους γαλλόφιλους Πρεβεζάνους και συμμετείχε ενεργά στην άμυνα της πόλης, όταν της επιτέθηκε το 1798 ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων. Με την έλευση του Αλή η οικογένεια υπέστη διώξεις αλλά και σημαντική οικονομική ζημιά. Αναγκάστηκε να αναζητήσει καταφύγιο στη γειτονική Λευκάδα, όπου η Ακριβή Τσαρλαμπά έμεινε μέχρι το 1801, αλλά δεν κατάφερε ποτέ ξανά να αποκτήσει το κύρος και την οικονομική επιφάνεια που διέθετε στο παρελθόν η οικογένειά της, βλ. ΣΤΑΘΗΣ 2003, 10-11. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι την ίδια εποχή στη Λευκάδα συναντάμε τον Σπύρο Τσαρλαμπά του Σπύρου, μέλος άλλου κλάδου οικογένειας των Τσαρλαμπά της Πρέβεζας, βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 323.

⁴⁹ Για τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει ο Ανδρούτσος στη ρωσική αυλή η τσαρίνα Μεγάλη Αικατερίνη μεταξύ άλλων τον είχε τιμήσει χαρίζοντάς του ένα σπαθί με διαμαντένια θήκη, βλ. ΑΝΝΙΝΟΣ 2007, 158 σημ. 8. Για τη δράση του Ανδρούτσου βλ. ενδεικτικά ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1959, 20-22, 35, 122· ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ 1960, 88-93· ΡΑΡΡΑΣ 1991, 77-78, 167 σημ. 50, 307 σημ. 53.

⁵⁰ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 319.

⁵¹ Μετά το θάνατο του Ανδρούτσου η Ακριβή παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο με τον Πρεβεζάνο Φίλιππο Καμμένο, έμπιστο του Αλή πασά των Ιωαννίνων, με τον οποίο απέκτησε τρεις ακόμα γιούς και δύο κόρες. Το 1823, όταν ο πρωτότοκος γιος της Οδυσσέα Ανδρούτσου ήρθε στην Αθήνα, έφερε μαζί του και τη γηραιά μητέρα του. Βλ. ΑΝΝΙΝΟΣ 2007, 88.

ενοχή του, πέρα από το ότι στα τέλη του καλοκαιριού ο Ανδρούτσος βρισκόταν στην Πρέβεζα και μισούσε θανάσιμα τον Αλή πασά και κατ' επέκταση κάθε φίλο του, όπως ο Lasalle.⁵²

Η οικογένεια του πεθερού του, η οικογένεια Τζαρλαμπά, ήταν από τις πρώτες που μετείχαν στο Συμβούλιο, όταν η Πρέβεζα οργανώθηκε σε αστική κοινότητα κατά τα βενετικά πρότυπα και για το λόγο αυτό έφεραν την ιδιότητα του πολίτη (*cittadino*). Ο θείος της Ακριβής, Μαρίνος Λουρόπουλος, ήταν και αυτός πλούσιος έμπορος, μέλος του Συμβουλίου, άτομο με μεγάλο κύρος, που χαίρει γενικότερης κοινωνικής αποδοχής, όπως διαφαίνεται μέσα από την πολιτική του δράση κυρίως μετά το 1800 και το χαλασμό της Πρέβεζας από τον Αλή πασά.⁵³

Παράλληλα, οι άνθρωποι αυτοί δεν έμεναν αδιάφοροι στις οικονομικές ευκαιρίες που τους προσφέρονταν, αφού μάλιστα είχαν πλήρη απαλλαγή από κάθε είδους φόρο.⁵⁴ Οι πιο συνηθισμένες και επικερδείς δραστηριότητες τους ήταν η εκμίσθωση των προσόδων και η συμμετοχή τους στο εμπόριο, ιδιαίτερα μάλιστα στο εμπόριο του ξύλου. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Γάλλου προξένου στην Άρτα Dubroca, οι αρματολοί του Αμβρακικού όχι μόνο δεν είχαν βλάβει ποτέ κανένα Γάλλο, αλλά οι τελευταίοι υπολόγιζαν στη βοήθεια των αρματολών για την απρόσκοπτη λειτουργία των γαλλικών εμπορικών οίκων ξυλείας της περιοχής.⁵⁵ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα, όταν το 1731 ένα σώμα αρματολών συνόδευσε την αποστολή των Γάλλων Coulomb και Lentier, οι οποίοι περιόδευσαν στην περιοχή του Ξηρομέρου προκειμένου να επισκεφθούν τα δάση της περιοχής και να εκτιμήσουν κατά πόσο η εκμετάλλευσή τους θα ήταν επικερδής.⁵⁶ Οι σχέσεις των Γάλλων με τους αρχηγούς των ενόπλων σωμάτων ήταν φιλικές, κάποιιοι δε από τους τελευταίους, όπως ο Μπελογιάννης, μαζί με τους άνδρες τους στην αρχή του 18^{ου} αιώνα είχαν εκδηλώσει ζωηρά την επιθυμία τους να θέσουν εαυτούς στην στρατιωτική υπηρεσία της Γαλλίας, επιθυμία, όμως, που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.⁵⁷

Λόγω του ατίθασου του χαρακτήρα τους τους παρουσιάζονταν ποικίλες ευκαιρίες εύκολου πλουτισμού είτε στρατολογώντας για λογαριασμό μιας από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, κυρίως όμως της Ρωσίας, είτε επιχειρώντας προσεγγίσεις και συμφωνίες (με ανεκπλήρωτες συνήθως υποσχέσεις) με δύο ή περισσότερες εξ αυτών παράλληλα. Βεβαίως, υπήρχε και η λεία⁵⁸ από τις επιδρομές τους στην οθωμανική επικράτεια, την οποία μετέφεραν κάθε χρόνο στα βενετικά εδάφη και στη συνέχεια την κατανάλωναν, την εμπορευματοποιούσαν, την αποθησαύριζαν κατά την παραμονή τους στην πόλη ή την επένδυναν σε πλούσια ρούχα, κοσμήματα και ακριβά όπλα.⁵⁹ Μολονότι χριστιανοί και μουσουλμάνοι εύποροι υπήρχαν πάρα πολλοί πέριξ του Αμβρακικού κόλπου και θα συνιστούσαν ελκυστικότερο αντικείμενο ληστείας, οι κλέφτες συνήθως προτιμούσαν τους φτωχούς χωρικούς που δύσκολα θα μπορούσαν να αντιδράσουν.⁶⁰ Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που έπιαναν ομήρους προκειμένου να εισπράξουν

⁵² ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 85, 264-266.

⁵³ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 309 όπου τα βιογραφικά του στοιχεία και *passim*.

⁵⁴ ΡΟΔΑΚΗΣ 1999, 166-167. Γενικότερα για την οικονομική βάση των αρματολών βλ. ΡΟΔΑΚΗΣ 1999, 178 κ.ε.

⁵⁵ ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981, 158· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 81.

⁵⁶ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 44-47, 82-83, 205-206. Οι έμποροι αλλά και όλοι οι άλλοι εμπλεκόμενοι στο ξυλεμπόριο κατέβαλαν ένα δόσιμο που ονομαζόταν *αρματολιάτικο* και αντιστοιχούσε στην αμοιβή των αρματολών, οι οποίοι τους παρείχαν προστασία, ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 107, 200, 225-226. Το δόσιμο αυτό άλλοτε βάρυνε τον πωλητή και άλλοτε τον αγοραστή της ξυλείας.

⁵⁷ ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981, 160· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 78-80.

⁵⁸ ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003γ, I, 26-27.

⁵⁹ ΧΟΜΠΕΜΠΑΟΥΜ 1975, 85-91· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1993, 176-177· 2007α, 192-199. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου αρματολοί, όπως παραδείγματος χάριν οι Στουρναραίοι, συνήπταν τοκογλυφικά δάνεια με επαχθείς όρους για τους λήπτες, μέσω των οποίων κυριαρχούσαν σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο, ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2007α, 192-194.

⁶⁰ ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1993, 176.

λύτρα ανάλογου ύψους του κύρους και της οικονομικής κατάστασης του συλληφθέντος. Το 1737 ο κλέφτης, *infesto e malfattore* όπως χαρακτηρίζεται στην πηγή, Νικόλαος Τζουβάρας συνέλαβε τέσσερις αγάδες στην Άρτα και ένα Έλληνα στο Νιχωράκι. Για την απελευθέρωσή τους ζήτησε και έλαβε ύστερα από ένα μήνα 1.700 τσεκίνια, τα οποία του τα παρέδωσαν ο Βενετός υποπρόξενος στην Άρτα Μπέρα συνοδευόμενος από ένα συνεργάτη του Γάλλου προξένου Dubroca.⁶¹ Στις αρχές του φθινοπώρου ο κλέφτης Τζουβάρας εκλέχθηκε αρματολός στο Λούρο και στα τέλη Σεπτεμβρίου μετέβη στην Πρέβεζα προκειμένου να ενημερώσει τις βενετικές αρχές για την εκλογή του.⁶²

Απότοκο της αποθησαύρισης υλικού πλούτου και της ανάπτυξης ισχυρών πελατειακών σχέσεων, ήταν η επιθυμία των ανθρώπων αυτών να λάβουν μέρος στη διαχείριση των κοινών μετέχοντας του αστικού συμβουλίου της πόλης. Από τη μελέτη του καταλόγου των οικογενειών που εντάχθηκαν αρχικά στο Συμβούλιο προκύπτει ότι μετέχουν άτομα τα οποία έχουν το επώνυμο οικογενειών κλεφτών και αρματολών, όπως ο Παναγιώτης Ανδρούτσος, ο Θανάσης Γερογιάννης και άλλοι.⁶³ Σίγουρα δεν πρόκειται για τους ίδιους τους έννομους και παράνομους πολεμιστές αλλά πιθανότατα για μέλη της στενότερης ή ευρύτερης οικογενείας τους. Ο Παναγιώτης Ανδρούτσος παραδείγματος χάριν δεν μπορεί παρά να είναι συγγενής του Γεωργίου καθώς πρόκειται για αρβανίτικο επώνυμο, προερχόμενο από υποκοριστικό τύπο του βαφτιστικού *Ανδρέας*,⁶⁴ και δεν επιχωριάζει στην περιοχή της Πρέβεζας. Ακόμα και όσοι από τους ένοπλους δεν κατάφεραν να λάβουν μέρος στο Συμβούλιο της βενετοκρατούμενης πόλης και πιθανότατα εντάχθηκαν στη «δεύτερη τάξη», στην κατηγορία δηλαδή εκείνη των πολιτών που διέθεταν αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο αλλά δεν ήταν εγγεγραμμένοι στα μέλη του Συμβουλίου⁶⁵ με την έλευση των Γάλλων ανήλθαν σε δημόσια αξιώματα και θεωρούνταν άξιοι και ικανοί να εκπροσωπήσουν την πόλη τους. Ο αρματολός Γιαννάκης Διγόνης, γιος του, επίσης, αρματολού Δήμου,⁶⁶ γαμπρός του Σταθάκη Παρούση,⁶⁷ θήτευσε στην προεδρία της Πρέβεζας επί των Δημοκρατικών

⁶¹ Archivio Di Stato Di Venezia (στο εξής A.S.V.), *Collezione Amedeo Svajer*, filza 39, επιστολή με ημερομηνία 27 Ιουλίου 1737 του προβλεπτή της Πρέβεζας Zuanne Tron προς τον έκτακτο προβλεπτή Λευκάδας Pompeo Rotta· επιστολή με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1737 του προβλεπτή της Πρέβεζας Zuanne Tron προς τον έκτακτο προβλεπτή Λευκάδας Pompeo Rotta και επιστολή με ημερομηνία 9 Σεπτεμβρίου 1737 του προβλεπτή της Πρέβεζας Zuanne Tron προς τον έκτακτο προβλεπτή Λευκάδας Pompeo Rotta.

⁶² A.S.V., *Collezione Amedeo Svajer*, filza 39, επιστολή με ημερομηνία 25 Σεπτεμβρίου 1737 του προβλεπτή της Πρέβεζας Zuanne Tron προς τον έκτακτο προβλεπτή Λευκάδας Pompeo Rotta· κατάθεση του Οθωμανού υπηκόου Κώστα Αυγερινού, ιδιοκτήτη ταρτανέλλας, κατά την άφιξή του στις 25 Σεπτεμβρίου 1737 στο λιμάνι της Πρέβεζας και επιστολή με ημερομηνία 24 Σεπτεμβρίου 1737 του προβλεπτή της Πρέβεζας Zuanne Tron προς τον έκτακτο προβλεπτή Λευκάδας Pompeo Rotta. Για το Νικόλαο Τζουβάρα, «πούταν στο Λούρ' αρματολός, στο Καρπενήσι κλέφτης», βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 32.

⁶³ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1987, 57-58.

⁶⁴ ΚΟΜΗΣ 1999, 191, 217, 236 και ΑΝΝΙΝΟΣ 2007, 151 σημ. 1.

⁶⁵ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 308.

⁶⁶ Για τη ζωή και τη δράση του βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1987, 22-23, 25, 27, 29-30, 72-73· ΡΑΡΡΑΣ 1991, 58, 97, 139, 148 σημ. 84, 149-150, 171.

⁶⁷ Ο Ευστάθιος Παρούσιος, γνωστός ως Σταθάκης Παρούσης, υπήρξε άμεσος συνεργάτης του πράκτορα της ρωσικής αυλής Λουδοβίκου Σωτήρη και με έδρα δράσης την Πρέβεζα επιδόθηκε στη στρατολόγηση Σουλιωτών, οι οποίοι τον έχρισαν *επιτροπικών εις τας υποθέσεις των*. Λόγω της ιδιότητάς του αυτής οι τοπικοί Βενετοί αξιωματούχοι σε αρκετές περιπτώσεις τον χρησιμοποιούσαν για να τους φέρει σε επαφή με τους Σουλιώτες ή για να μεσολαβήσει προς τους τελευταίους για την επίλυση ποικίλων διαφορών. Παράλληλα, λειτουργούσε ως ενδιάμεσος επικοινωνίας με τους αρχηγούς των αρματολών τόσο των γειτονικών περιοχών όσο και άλλων. Ο Παρούσης εγκατεστημένος από τη δεκαετία του 1760 στην Πρέβεζα, όπου υπηρετούσε ως υποπρόξενος της Γαλλίας, παντρεύτηκε με την Πρεβεζάνα Αργυρώ Διγόνη, κόρη του καπετάν Γιαννάκη. Ήταν, επίσης, θείος του αρματολού Θανάση Μπουκουβάλα· η συγγενική αυτή σχέση του προσέδιδε μία ιδιαίτερη ακτινοβολία στους κόκλους

Γάλλων και το Μάρτιο του 1799 μαζί με τους Ιωσήφ Γκινάκα, Σταθάκη Παρούση και Αλέξανδρο Βαλεντίνη συγκρότησαν επιτροπή, η οποία θα παρέδιδε στον Ουσακώφ υπόμνημα των Πρεβεζάνων, με το οποίο ζητούσαν να επέμβει προκειμένου να γλυτώσει η πόλη το «χαλασμό» της από τον Αλή πασά Τεπελενλή.⁶⁸ Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Διγόνης τη δεκαετία του 1780 είχε υπηρετήσει ως αρματολός του Αλή πασά στην περιοχή του Λούρου και της Άρτας, ενώ την επόμενη δεκαετία βρισκόταν στην περιοχή της Πάργας, υπηρετώντας τους Βενετούς.⁶⁹

Η ιστορία των κλεφτών και των αρματολών αποτελούσε κεντρική θεματική της νεοελληνικής ιστοριογραφίας αποδίδοντάς τους κατ' εξοχήν την εθνική αντίσταση απέναντι στους Οθωμανούς.⁷⁰ Παρά το ότι το ζήτημα της δράσης των σωμάτων αυτών τέθηκε εκ νέου προς εξέταση τα τελευταία 30 χρόνια, η ανασύσταση της ιστορίας τους παρουσιάζει αρκετά κενά, τα οποία οφείλονταν κυρίως στις πηγές που διαθέταμε. Οι σύγχρονες προς την περίοδο πηγές –αρχειακές αλλά και αφηγηματικές– σπάνιζαν: οι βιογραφίες και τα απομνημονεύματα, που άρχισαν να κυκλοφορούν από το 1850 και μετά, διακρίνονταν από έντονη υποκειμενικότητα στην καταγραφή των γεγονότων. Πολλές φορές, ενσυνείδητα, οι συγγραφείς τους συμμετείχαν στην κατασκευή ενός στερεοτύπου του κλέφτη και του αρματολού,⁷¹ το οποίο ανταποκρινόταν στις ανάγκες της εθνικής ιστοριογραφίας, εξυπηρετούσε προσωπικές επιδιώξεις αυτών που έλαβαν μέρος στα γεγονότα και επεδίωκαν να εξαργυρώσουν τη δράση τους αυτή σε κρατικές θέσεις ή οικονομικές απολαβές, αλλά δεν αντανακλούσε στην πραγματικότητα.⁷² Στα δημοτικά τραγούδια (κλέφτικα) που και αυτά με τη σειρά τους συνέβαλαν στην κατασκευή του μύθου του κλέφτη –καθώς πολλές φορές δέχθηκαν «επεμβάσεις» από τους μελετητές που τα εξέδωσαν για πρώτη φορά– δεν θα βρούμε ούτε έκφραση της κοινωνικής πολύ δε περισσότερο της εθνικής τους συνείδησης. Θα ακούσουμε μόνο να υμνούνται κατορθώματα και ανδραγαθίες που έκαναν στην προσπάθειά τους να κατακτήσουν ή να ανακτήσουν το πολυπόθητο αρματολίκι και όλα όσα αυτό συνεπάγονταν: κοινωνικό κύρος, οικονομική δύναμη.⁷³ Η μελέτη αγνώστων μέχρι σήμερα αρχειακών τεκμηρίων, η οποία τώρα ξεκινά, φιλοδοξεί να δώσει απαντήσεις στα αναπάντητα ερωτήματα και να φωτίσει όλες εκείνες τις πτυχές της ζωής και της δράσης των κλεφτών και των αρματολών που μέχρι σήμερα λανθάνουν.

των κλεφταρματολών που σύχναζαν στην Πρέβεζα και γενικότερα στις βενετικές κτήσεις. Παρά το ότι ο Παρούσης υπηρέτησε επί μακρόν στο αξίωμα του υποπροξένου, διέθετε αξιόλογη οικονομική επιφάνεια και συγγένεψε με επιφανείς Πρεβεζάνους δεν κατάφερε να ενταχθεί αρχικά στο βενετικό συμβούλιο της πόλης: εντάχθηκε στους κόλπους της «δεύτερης τάξης» και μόνο το 1804 κατάφερε να εισέλθει στην κοινοτική συσσωμάτωση. Για τη ζωή και τη δράση του Παρούση βλ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 82, 97, 121, 124, 137, 178, 182-187, 193, 207, 227, 237, 244, 247-250, 255-256, 272· ΚΟΜΗΣ 1999, 33-34, 39, 81, 101, 159, 168· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 319· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2003β, 129-150, κυρίως 130-131, 133, 135, 138, 140 όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία· ΑΡΣ 2007, 111, 114. Για την προξενική ιδιότητα του Παρούση και τα εμπορικά προξενεία στο χώρο της Ηπείρου βλ. ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981, 76· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2004, 578-579. Για την αστική συσσωμάτωση της Πρέβεζας κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004, 455-462 και ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2007.

⁶⁸ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 315.

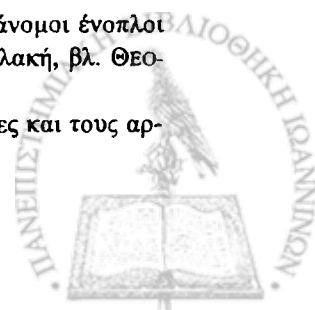
⁶⁹ ΡΑΡΡΑΣ 1991, 58.

⁷⁰ ΧΟΜΠΕΜΠΙΛΟΥΜ 1975, 108 και ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ 2005, 98. Στην πραγματικότητα, όμως, η δράση των κλεφτών στρεφόταν και συγκρούσαν με κάθε μορφή εξουσίας, ανεξάρτητα από την εθνική της ταυτότητα. Για την «εθνικοποίηση» των συγκρούσεων βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 2007β.

⁷¹ ΧΟΜΠΕΜΠΙΛΟΥΜ 1975, 113, 141· ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ 2003, 46-47, 50.

⁷² Με την έλευση του Όθωνα και τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους πολλοί έννομοι και παράνομοι ένοπλοι εντάχθηκαν σε νεοϊδρυθέντα στρατιωτικά σώματα, όπως η φάλαγγα, η εθνοφυλακή και η χωροφυλακή, βλ. ΘΕΟΤΟΚΑΣ & ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ 2006, 84.

⁷³ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ 2003, 53-54, 60. Γενικά για τα δημοτικά τραγούδια που σχετίζονται με τους κλέφτες και τους αρματολούς βλ. VAN BOESCHOTEN 1991β.

*Abstract*Christina E. PAPAΚOSTA: *Kleptes and armatoli in the Preveza of the 18th century*

Western Greece and particularly Epirus had always been vital space equally for the Venetian Republic as for the Ottoman Empire. There were often conflicts at the Venetian-Ottoman borders during the 18th century. The borders were changing fast and the geographical morphology made it easy for armed gangs to loot those areas undisturbed. The Ottomans created in 1722 a corps of border guards, the bektzi, in order to police those areas. It was an armed corps, the well known armatoli (legal armed corps, officials of the ottoman empire), made up mainly by locals who usually in the past had acted as kleftes (: illegal armed corps, bandits) in the same or neighbouring areas. The local dignitaries (prokriti) had the responsibility to choose these men who would guard the frontiers and the passing points. They would also be responsible to collect the taxes. They would seek and find refuge in the Venetian lands at ordinary intervals following their clashes with the ottoman ordinary army or with other armed gangs of competitors. The Venetian authorities' stance in their regards changed according to the political interests of the Republic and also the pressures made by the Ottomans and especially by Ali Tepelenli in his quality as pasha of Ioannina.

In the regions of Epirus under the Venetian rule and especially in Preveza there would find refuge not only the armatoli but many poor subjects of the Ottoman Empire also, who were not in a position to pay the taxes to the Ottomans because of their pauper financial situation.

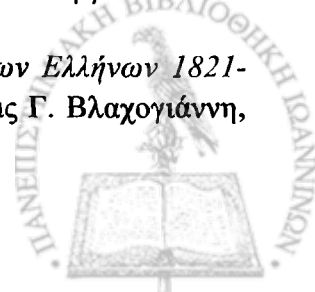
The study of the relevant archive material regarding mainly the people who lived between the Venetians and the Turks in the area of the western littoral of Epirus and the Amvrakikos, i.e. the kleftes and the armatoli, has just started. This study regards primarily unknown archive material that is kept in the State Archive of Venice and in some libraries of the city and concerns the legal and illegal armed corps in Western Greece. Through hundreds of letters and other documents, the everyday life of all those kleftes and armatoli, their attempt to integrate in the local society and to be members of the civic communities, their commercial and financial activities starts to unfold.

Βιβλιογραφία

- ANNINOS ΜΠ., 2007, *Η απολογία του Οδυσσέως Ανδρούτσου*, Αθήνα
- ΑΡΣ Γ.Λ. (Επιμ.), 2007, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831. Έγγραφα ρωσικών αρχείων*, Αθήνα
- ΑΡΧΕΙΟ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ, 2007, έκδοση – σχολιασμός – ευρετήρια Β. Παναγιωτόπουλος με τη συνεργασία των Δ. Δημητρόπουλου & Π. Μιχαηλάρη, τ. Α: 1747-1808, Αθήνα
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α., 1983, *Η βενετοκρατία στη δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α., 1987, *Μεταξύ Βενετών και Τούρκων*, Θεσσαλονίκη
- ΑΡΩΝΗ-ΤΣΙΧΛΗ Κ., 1992, Νοοτροπίες και συμπεριφορές των στρατιωτικών της μετεπαναστατικής Ελλάδας. Η περίπτωση του Θεόδωρακη Γρίβα, στο: Σ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (Επιμ.), *Αφιέρωμα στη μνήμη του Ν. Σβορώνου*, Αθήνα, 193-201

- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 1956, Ο κλέφτης Ανδρούτσος (Μερικές παρατηρήσεις και επανορθώσεις), *Ηπειρωτική Εστία* 5, 443-446
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 1988, Από τη συγκρότηση του αρματολισμού (ένα ακαρνανικό παράδειγμα), στο: ΣΠ.Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Ελληνική Κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι.*, Αθήνα, 231-252, 374-380
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 1993, *Σχόλια*, Αθήνα
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 1995, *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 2003α, Αρματολοί και κλέφτες στη Λευκάδα. 14 ανέκδοτες επιστολές, στο: ΣΠ.Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα, 101-128
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 2003β, Σταθάκης Παρούσης (c. 1745-1815). Ένας συνεργάτης του Λουδοβίκου Σωτήρη, στο: ΣΠ.Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Πατριδογραφήματα*, Αθήνα, 129-150
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 2003γ, με τη συνεργασία των Ν.Ε. Καραπιδάκη, Ο. Κατσιαρδή-Hering, Ε.Δ. Λιάτα, Α. Ματθαίου, Μ. Sivignon, Τ. Stoianovich, *Ελληνική οικονομική ιστορία ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, ττ. 1-2, Αθήνα
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 2006, Αλληλογραφία και αφήγηση. Διοικητικές αυθεντίες και διωκόμενοι (ιη'-αρχές ιθ' αι.), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 8 (= *Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου Νεοελληνική επιστολογραφία*), 287-298
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 2007α, *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού. Η μαρτυρία της απομνημόνευσης*, Αθήνα
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ.Ι., 2007β, Κοινωνικοί αγώνες και Δαιφωτισμός: μερικές αυτόδηλες παρατηρήσεις, στο: Χ. ΛΟΥΚΟΣ (Επιμ.), *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Μελέτες αφιερωμένες στον Φίλιππο Ηλιού*, Ηράκλειο, 77-83
- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Η., 1956α, Ο Ανδρούτσος στην Πρέβεζα (1776-1798), Μία ανέκδοτη επικήρυξη του από τους Τούρκους, *Ηπειρωτική Εστία* 5, 240-246
- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Η., 1956β, Τέσσερα γράμματα του καπετάν Ανδρούτσου στη γυναίκα του, *Ηπειρωτική Εστία* 5, 439-442
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε.Λ., 2007, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη
- ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ Α., 1986, Πρεβεζάνοι αγωνιστές στην υπηρεσία της βενετικής και γαλλικής διοίκησης της Επτανήσου, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 9, 8-12
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.Κ., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 2003, Η ληστοπειρατεία στις κλειστές θάλασσες. Η περίπτωση του Αμβρακικού και του Πατραϊκού Κόλπου (τέλη 17^{ου}-αρχές 19^{ου} αι.), στο: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ & Α. ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ, *Πειρατές και κουρσάροι (I' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης, Μονεμβασία, 20-22 Ιουλίου 1997)*, Αθήνα, 124-162
- ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ Σ., 2003, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, 2^η έκδ., Αθήνα
- ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ Σ., 2005, *Ήθος και πολιτισμός των επικίνδυνων τάξεων στην Ελλάδα*, Αθήνα
- ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ Ε.Α., 1994, Κλέφτες της Τουρκίας και τα τραγούδια τους, στο: ΤΡ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (Επιμ.), *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 87-93
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ Ν. & ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ Ν., 2006, *Η οικονομία της βίας. Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα
- [ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ Δ.Γ.], 1896, *Θεόδωρος Γρίβας. Βιογραφικόν σχεδιάσμα επί τη βάσει ανεκδότην εγγράφων και σημειωμάτων*, Αθήνα
- ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ Ν.Γ., 1939, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833: προτάσσεται ιστορία του αρματολισμού*, Εισαγωγή – σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη,

τ. 1, Αθήνα

- ΚΟΛΛΙΑΣ Ι.Α. (ιερέας), 1988, Ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός στις Παπαδάτες Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 17, 4-11
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ου}-18^{ου} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ Γ.Δ., [1982], Προύχοντες και παρακοινωνικά στοιχεία στη Λευκάδα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, στο: *Κοινωνία, Οικονομία και Πολιτισμός στα Επτάνησα (1386-1864) (Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού», Λευκάδα, 15-19 Σεπτεμβρίου 1982)*, Θεσσαλονίκη, 251-268
- ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ Π., 1956, Οι Γριβαίοι και ο Αλή πασάς, *Ηπειρωτική Εστία* 5, 128-134
- ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ Ν., 1993, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα
- ΛΑΣΚΑΡΗ-ΜΠΑΛΛΑ Ν., 2009, Τα νησιά του Ιονίου καταφύγιο των αγωνιστών της Ελευθερίας στα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807) (Ανέκδοτα έγγραφα για τον κλεφταρματολό του Βάλτου Γιωργοθώμο και οικογένειες άλλων αγωνιστών στην Κεφαλονιά), στο: *Πρακτικά Η΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006*, τ. 3, Κύθηρα, 239-256
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1936, Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχεῖον, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 11, 1-345
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1954, Ανέκδοτα ιστορικά στοιχεία περί Αλή πασά Τεπελενλή, *Ηπειρωτική Εστία* 3, 5-14, 119-126, 264-272, 344-347
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1955, Το επαναστατικό κίνημα του 1770 και ο Γιαννιώτης Λουδοβίκος Σωτήρης, *Ηπειρωτική Εστία* 4, 1075-1077
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Κ.Δ., 1959, *Νέαι ειδήσεις περί του Λάμπρου Κατσώνη και του Ανδρούτσου*, Αθήνα (Πραγματεῖαι της Ακαδημίας Αθηνών τ. 23, αρ. 3)
- ΜΠΕΝΕΚΟΣ Γ., 1985, Ο Πρεβεζάνος ήρωας του '21 Οδυσσέας Ανδρούτσος, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 7, 14-21
- ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Μ., 2000, Στην Ιθάκη το 1808. Από τα όρη των Αγράφων στη θάλασσα του Ιονίου, στο: *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, τ. 1, Θεσσαλονίκη, 471-483
- ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Μ., 2009, Η υποταγή των ανυπότακτων. Νεότερα στοιχεία για τους αρματολούς από το Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, στο: *Πρακτικά Η΄ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006*, τ. 3, Κύθηρα, 424-443
- ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ Κ., 1887, Ρωσικά περί Ελλάδος έγγραφα νυν το πρώτον εις την ελληνικήν μεθερμηνευόμενα, *Παρνασσός* 1, 915-921
- ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., 2004, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13^{ου}-18^{ου} αι.). Μία συνθετική προσέγγιση*, Βενετία
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2004, Οι εμπορικοί πρόξενοι στα Ιόνια νησιά: ανάγκη και σκοπιμότητα, στο: Δ.Χ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Τ.Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Ζ΄ Πανιονίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, τ. 2, Αθήνα, 577-593
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2007, Κοινωνική και κοινοτική οργάνωση της Πρέβεζας (18^{ου} αι.), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 113-153
- ΠΑΠΠΑΣ Α., 1984, Απ' τη δράση των διδασκάλων του γένους. Κοσμάς ο Αιτωλός ο μέγας εθναπόστολος, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 4, 24-34
- ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗΣ Ε.Γ., 1959, Η επαναστατική κίνηση των Ελλήνων κατά τον δεύτερον επί Αικατερίνης Β΄ ρωσοτουρκικόν πόλεμον (1787-1792). Λουδοβίκος Σωτήρης, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 14, 33-155
- ΡΑΔΟΣ Κ., 1916, Οι Σουλιώται και οι αρματολοί εν Επτανήσω, *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού* 13, 31-108

- ΡΟΔΑΚΗΣ Π., 1999, *Κλέφτες και αρματολοί*, τ. 1, Αθήνα
- ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1865, *Χρονικόν ανέκδοτον Γαλαξειδίου ή ιστορία Αμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικού και των περιχώρων από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων μετά προλεγομένων και άλλων ιστορικών σημειώσεων, νυν πρώτον εκδίδοντος*, Αθήνα
- ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1867, *Ελληνικά ανέκδοτα περισυναχθέντα και εκδιδόμενα κατ' έγκρισιν της Βουλής εθνική δαπάνη*, τ. Α', Αθήνα
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν., 1939, Έγγραφα αναφερόμενα εις τους εν Λευκάδι κλέφτας και αρματολούς, *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* [της Ακαδημίας Αθηνών] 1, 105-123
- ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ. Α., 1981, *Το γαλλικό προξενείο της Άρτας (1702-1789)*, Ιωάννινα
- ΣΤΑΘΗΣ Π., 2003, Ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος πριν από τον ξεσηκωμό, *Ε-Ιστορικά* 188, 6-16
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1987, Οι οικογένειες της Κοινότητας της Πρέβεζας (1741), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 14, 54-63
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2000, Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον «χαλασμό» (1798-1801), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6, 305-398
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2004, Συμβολή στην προσωπογραφία του Ιονίου. Η οικογένεια Αλεάνδρη και ο ανταποκριτής του Ρήγα Λαυρέντιος (18^{ος}-19^{ος} αι.), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7, 227-292
- ΤΖΑΚΗΣ Δ., 1994, Αρματολισμός και συγγένεια, *Δοκιμές* 1, 33-54
- ΤΖΑΚΗΣ Δ., 1995, Διαχείριση των συγκρούσεων στον αρματολισμό: Σχόλια με αφορμή ένα τραγούδι, *Δοκιμές* 3, 153-184
- ΧΙΩΤΗΣ Π., 1863, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, τ. Γ', Κέρκυρα
- ΧΟΜΠΕΜΠΑΟΥΜ Ε.ΤΖ., 1975, *Οι ληστές*, Αθήνα
- ΨΙΜΟΥΛΗ Β. Δ., 2005, *Σούλι και Σουλιώτες*, 2^η έκδ., Αθήνα
- ΨΙΜΟΥΛΗ Β., 2010, *Μάρκος Μπότσαρης*, Αθήνα
- RAPPAS N.CH., 1991, *Greeks in Russian military service in the late 18th and early 19th centuries*, Thessaloniki
- VAN BOESCHOTEN R., 1991α, Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία, *Μνήμων* 13, 9-24
- VAN BOESCHOTEN R., 1991β, *From armatolik to people's rule. Investigation into the collective memory of rural Greece 1750-1949*, Amsterdam

James S. CURLIN

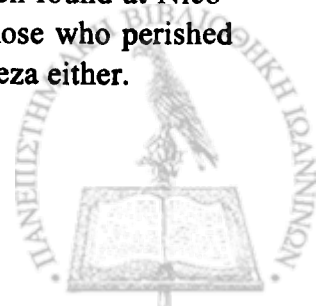
*«Remember the Moment when Previsa fell»:
The 1798 Battle of Nicopolis and Preveza*

Introduction

THE BATTLE BETWEEN THE FRENCH REPUBLICAN FORCES and Ali Pasha's Ottoman-Albanian troops on 23 October 1798 and the ensuing *Halasmos* (Χαλασμός) or «destruction» of Preveza have become landmarks in the political and social history of Preveza. The battle had two distinct components: the first part took place at Nicopolis, primarily between the North Roman walls and the hill of Michalitsi, and the second occurred in the streets of Preveza itself. After the last of the French forces were defeated in Preveza, Ali Pasha and his troops sacked the town and executed a number of the citizens. Each of these episodes have been recorded by somewhat different sources, most of which do not portray all of the events. The size of the opposing forces, the numbers of soldiers and civilians killed and the locations, and the events in Preveza all range widely. To have a complete picture of what transpired, these different accounts must be compared and combined. This paper presents some of the initial findings of such a comparison, which will be developed further in a forthcoming publication on the 1798 Battle.

Sources

At first glance, the Battle does not appear to have been extensively documented. There are several factors that have affected its historical treatment. First, the victors of the conflict, Ali Pasha and his Turko-Albanian forces, wrote little about it. Second, the French (who as a nation had the habit of extensively writing about their military successes during this period) were the losers in the Battle, which dampened interest in their writing about it. Third, and most critical, it was a relatively small battle in a corner of recently-acquired foreign territory on the periphery of Europe. The historical record of the Battle can be divided into three types: first-hand accounts, second-hand accounts, and other sources. The latter includes historical accounts from the period of the battle, notary books in Preveza, modern histories, travellers' accounts, correspondence, maps, paintings, and poetry (such as Byron's famous stanza in *Childe Harold*, Canto II, «Remember the moment when Previsa fell», used in the title of this paper). It is noteworthy that the historical record of the Battle does not include any physical evidence since as of today, no vestige of the French fortifications has yet been found at Nicopolis, nor has any ordnance, ammunition, equipment or skeletal remains of those who perished during the battle been unearthed. No physical remains have been found in Preveza either.

First-hand accounts

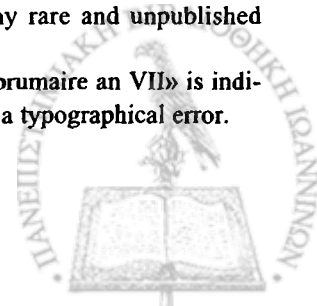
The primary sources about the battle, and the most important, are the firsthand accounts of the participants. On the French side, the most famous and most detailed is the published account of Louis Auguste Camus de Richemont. However, there are also the service and pension records and other papers of the French commanders, officers and soldiers who participated in the Battle. These records of the army are held in the historical archives of the French Ministry of Defence, the Service historique de la défense (SHD) in Vincennes, France.¹ Most of these sources are unpublished. I have been able to find service records or papers for 10 French combatants, some (like Richemont) well-known from published works, but others (such as capitaine Casimir Osserre and sous-lieutenant Louis François Cogny) quite obscure. On the Greek side, we have a firsthand account from Christophoros Perraivos (Χριστόφορος Περραιβός), recorded in the different editions of his book *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας*. On the Ottoman side, there are several letters of Ali Pasha to nearby allies and enemies immediately afterwards, and to the Ottoman government in Constantinople, but little else outside of the oral tradition.

Richemont (see Fig. 1) was one of five captains who served under Joseph Secret Pascal Vallongue, the commander of the French engineering service (*génie*) in the Ionian isles. Richemont was based in Zakynthos where he supported general Jean Jacques Bernadin Colaud de La Salcette (Fig. 2), who was responsible for the 2nd Military Subdivision that included all of the Ionian islands and mainland territories, except Corfu. Richemont designed the fortifications at Nicopolis, fought gallantly in the Battle, and was taken prisoner. He survived this ordeal and eventually returned to France, and had a long and adventurous military career as well as a civilian career in the government. The most well-known account of the Battle comes to us from Richemont's *Mémoires du général Camus, Bon de Richemont, ... publiés par sa famille et ses amis*. The book was published posthumously after his death on 31 August 1853. Richemont was 82 years old when he wrote it. While his *Mémoires* contain a least one glaring mistake,² overall it appears to be accurate and coherent. Richemont's *Mémoires* is quite rare since it was only printed in a small number for his family and friends. In 1894, Frédéric Masson published *Aventures de guerre 1792-1809: souvenirs et récits de soldats*, which is an edited version Richemont's account of the Battle of Nicopolis from his *Mémoires* (including the mistaken date «1799»). Greek historian Ilias Vasilas (Ηλίας Π. Βασιλάς) used Masson's work as the basis for his series of articles in 1954-1955 about the Battle.

Born in a village near Olympos in 1774, Perraivos (Fig. 3) studied at the Greek School in Bucarest and later in Vienna, where he made the acquaintance of Rigas Feraios. In November 1797, Perraivos accompanied Rigas (who had entered into communication with Napoleon) on

¹ The SHD is one of the richest specialised libraries in France. While it constitutes a fundamental source for French military history, many of the SHD holdings also relate to the political, diplomatic, scientific, economic and cultural history of other nations including Greece, Turkey and Albania. The SHD branch in the château de Vincennes near Paris contains the archives of the army (l'armée de terre) and navy (la marine), among others. The materials have been collected since the 17th century and are particularly rich for the Napoleonic period. The types of holdings are extremely diverse. They include for example the service and pension records of individual French officers and soldiers, information about foreign troops serving under the French flag, muster rolls for regiments, maps, plans of fortifications, political and economic reports. There are many rare and unpublished manuscript items in the collection.

² RICHEMONT 1858, 160. The date for the start of the battle, the French Republican date «2 brumaire an VII» is indicated as «23 October 1799» rather than «23 October 1798». The year «1799» was probably a typographical error.

a trip to Trieste, but the party was betrayed and arrested by the Austrians in Trieste on 1 December of that year. The young Perraivos was released. He eventually made his way to Epirus and joined Christaki Calogero and his band of Suliots at the Battle of Nicopolis. Perraivos recorded his experience at Nicopolis in *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας*, which was issued in three editions (Paris 1803; Venice 1815; Athens 1857). His treatment of some aspects of the Battle (notably the behaviour of Christaki) changes between editions, however it gives precious information about the Greek and Suliote participation that is lacking in the French accounts.

Second-hand accounts

Several contemporaries of the combatants (e.g. fellow soldiers, friends, acquaintances) who heard about the events from the participants subsequently documented that oral history. These people were instrumental in transmitting the story of the Battle to a wider audience. The principal second-hand sources were Joseph Secret Pascal Vallongue, François Charles Hugues Laurent Pouqueville, and Joseph Pierre Bellaire.

Vallongue (Fig. 4) was not a witness to the events of the Battle of Nicopolis, since he had left the Ionian isles sometime between mid-June and mid-July 1798 to join Napoleon's army in Egypt.³ He learned about the Battle from his friend Richemont and others during their imprisonment in Constantinople. The Bibliothèque nationale de France (BnF) includes an undated pamphlet from about 1800, with no publisher indicated, that is entitled *Combat de Nicopolis en Épire, entre 400 Français et 11,000 Turcs, le 2 brumaire an VII*. The author is «P. V., officier du génie», who is most certainly «Pascal Vallongue».

Pouqueville, a French writer, historian, diplomat and physician, had learned about the Battle from his friend Richemont and the others in prison. Descriptions and references to the Battle of Nicopolis and Preveza appear in different Pouqueville works, most notably *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie* (1805), *Travels in Epirus, Albania, Macedonia, and Thessaly* (1820), and *Histoire de la régénération de la Grèce* (1824). He tends to embellish with literary language, however his accounts are detailed and important supplements to those of the participants.

Bellaire was a sous-lieutenant d'infanterie and aide de camp to général Nicolas Gregoire Aulmont de Verrières, the officer responsible for the artillery service in the Division du Levant. Bellaire later became the military historian of the first French period in the Ionian isles. After he returned to Paris, he published *Précis des opérations générales de la division française du Levant* (1805), which provides the most comprehensive and precise account of the first French occupation of the ex-Venetian territories in the Ionian islands. Though he did not participate in the Battle, he apparently knew and worked with all of the principals involved in that conflict, and had access to the military archives both in Corfu and in Paris. Bellaire had visited Preveza in September 1798 during Chabot's tour of the French possessions.⁴

Richemont, Vallongue and Bellaire had served together in the French army around the time of the Battle. After the combat, Richemont and Vallongue were reunited in the hard labour prison known as the bagne in Constantinople. Subsequently, after Vallongue was re-

³ SHD 8Yd 1054; CHAMBON 1974, 21.

⁴ BELLAIRE 1805, v. and vii.

leased and Richemont was transferred to the less rigorous Chateau des Sept-Tours prison (Yedikule Hisar), Richemont met Pouqueville and those two men shared considerable time in captivity. Other senior officers, notably La Salcette, adjutant-major Jean Marie Tissot and chef du brigade Jean Baptiste Hotte, were also with them in the Sept-Tours. It was from those prison conversations that Vallongue and Pouqueville gained their knowledge of the events that later appeared in their written works. Besides these second-hand accounts, there are many other historical works that speak about the Battle, with a range of authority and accuracy. Important ones include Jean-Baptiste Lechevalier, Panayotis S. Aravandinos (Παναγιώτης Σ. Αραβαντινός) and Vasilas.

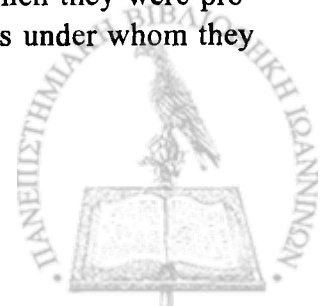
Participants

The estimates of the total number of troops involved in the Battle on both sides vary widely depending on the source being consulted (see Table 1). The range of sizes of the French force varies between 300 and 600. If we look at only the figures cited in the service records or books written by participants (shaded entries in the table), the figure narrows to between 380 and 460. Bellaire's figures are the most detailed and most frequently cited, and are the most credible because of the good record-keeping of the French army. For the French auxiliaries (i.e. Suliots and Prevezans) the figures range from 260 to 600, but none of the participants cite exact figures (all of the information is from other sources). Again, Bellaire's figure of 260 (60 Suliots and 200 Prevezans) seems to be the best figure.

The estimated size of Ali Pasha's troops are the most wide-ranging of all, from a low of 4,000 to a high of greater than 20,000. The French participants La Salcette, Tissot and Richemont cite respectively 10,000, 14,000 and 15,000. Bellaire and Vallongue both cite 11,000, which is the most commonly cited figure. Though Perraios indicates there were 4,000, it is not clear that he actually stayed on the battlefield long enough to have had a clear estimate, so his estimate is perhaps on the low side. Though in his *Mémoires* Richemont specifically disagrees with Vallongue's low estimate of the Turkish troop strength and asserts that he was not well informed about the events,⁵ the most probable size of Ali Pasha's army was around 10,000 men. Such a large force seems reasonable because of Ali's intense desire to take control of Preveza. For comparison, the force he brought to Nicopolis was smaller than the force he took with him to fight the rebel Pasha Passvan Oglu in Widdin, which was hundreds of kilometers away. Finally, the possibility of pillaging Preveza, considered to be a wealthy town, would have swelled the ranks with agas and Albanian troops eager for spoils.

After reviewing the available literature and identifying and cross-referencing all of the references to the names of individuals, I have been able to reconstruct a partial list of the Battle's participants (see Tables 2, 3 and 4). So far I have been able to identify 42 French officers and soldiers (i.e. about a tenth of the total French force), 5 Suliots and Prevezans, and 5 individuals from Ali Pasha's army. The list of French combatants has enabled me to locate the personnel records of 10 of the 42 individuals in the SHD, all of which I have reviewed. Most of these files contain the person's military service record, which lists their rank, when they were promoted, which unit they belonged to and its location, and the senior officers under whom they

⁵ RICHEMONT 1858, 163.

served. These records also indicate campaigns and battles fought, as well as any imprisonment. Most of the service records examined have brief references to participation in the Battle in Nicopolis or Preveza, some mention imprisonment in Constantinople, and some indicate returns to France. A few have statements referring to combatant's deaths in the Battle. A number have information about the individual's family, and a few contain pension records.

Sequence of events

The sequence of events is neither complete nor consistent across the different accounts, therefore they must be compared and reconciled. For example, Richemont's Mémoires is rich with details about the fighting at Nicopolis, but it has virtually no information about Tissot's fighting in Preveza. Similarly, Tissot's letters and service records describe his own actions, but not Richemont's. Other than descriptions of Christaki's clothing and weapons, the French sources give virtually no details about the Prevezans and Suliots. None of the accounts is whole, though Bellaire's book comes closest. I have built up a sequence of events at the Battle by comparing and cross-checking the various descriptions and references, giving particular emphasis to the accounts of Bellaire and the events described by the combatants in printed documents or manuscript records in the SHD.

The Battle took place on one day, 23 October 1798, in two parts. The first phase of the action, at Nicopolis, lasted for about 12 hours, starting around midnight (12:00 a.m., i.e. the night between 22 and 23 October) and ending around noon. The second phase of the conflict in Preveza started around noon on 23 October and ended at 3:30 p.m. Table 5 presents the detailed sequence based on the published works of Richemont, Bellaire, Pouqueville and Perarivos (though Vasilas), as well as Tissot's service records and La Salcette's paper (both as yet unpublished). The last two items fill in some of the missing events in the battle and add details about timing and participants not found in the published works.

Fortifications

My investigation of the fortifications has been similar to that done for the other parts of this paper: I have reviewed the available literature and archival records, and identified and cross-referenced all of the references to fortifications. The fortifications used by the French and their allies play a central role in the accounts of the battle and help with our understanding of the events that took place. Being located in the middle of the Greco-Roman ruins, the construction of the artillery positions and trenches at Nicopolis undoubtedly disturbed the site, so understanding what they looked like, how they were built, and where they were located may help with the interpretation of the archeological site today. Figure 5 presents a map of the battlefield at Nicopolis, indicating troop positions, fortifications and the lines of battle at the commencement of hostilities on 23 October 1798.

The location and position of the redoubts

Richemont identified two small mounds or hills (monticules) that, because of their symmetry and height, had perfect perspectives on the valley from the Gulf to the Ionian Sea. He believed that the two hills, if made into fortified artillery positions (redoubtes) linked with good trench works, could provide a strong defence if they were manned with 500 fusiliers (i.e. infantry with rifles).⁶

Redoubts are a type of temporary field fortification used to occupy or defend a position for a short period of time. They can be constructed in various shapes (e.g. polygons or stars), each of which possesses different defensive and offensive advantages. The most common shape of redoubt was a square, which was also the quickest to build. Redoubts were designed for a specific purpose, for example to provide a safe position for soldiers, to contain artillery, or a combination of the two. Vallongue indicated that Richemont traced the two redoubts «in front» of Nicopolis,⁷ which means they were positioned immediately north of the north Roman wall, facing the hill of Michalitsi. This location, along the crest of a plateau, gave them a commanding position and clear view of the expansive valley in front of them. Richemont mentions that the two redoubts could cross their fire on the enemy line,⁸ and that they could deliver both broadside and flanking fire on the Turkish forces during the battle.⁹ Bellaire stated the same: the fire of the two redoubts could cross internally and, in the front, could strike anything in the valley and on the opposite hillside where the Turko-Albanian army could appear (déboucher).¹⁰ The last phrase shows that for the strategic placement of the redoubts, the French were expecting Ali's army to use the main road from Preveza to the North, which in 1798 was the road that went directly north from Nicopolis and up the hill of Michalitsi. The other options where the Turko-Albanian army could have possibly appeared was along the Ionian sea side, where a road led to Parga, or, less likely, along the Mazoma lagoon side, which did not have a road in 1798 but only a rough path that led along the edge of the marshes.

The workforce

After Richemont profiled and layed out the defenses, he requisitioned the necessary workers from the population of Preveza. He formed them into three work teams, which were directed and supervised by his sapeurs.¹¹ This workforce –between 860 to 960 people– was comprised of 300 French soldiers, Christaki's band of 60 Souliots, and 500-600 Prevezans.¹² When Chabot visited Preveza and the camp at Nicopolis on 9 October 1798, he found these men working on the construction of two redoubts and some other works.¹³ Thus, the French had at

⁶ RICHEMONT 1858, 154-155.

⁷ VALLONGUE 1800, 7.

⁸ RICHEMONT 1858, 163.

⁹ RICHEMONT 1858, 161.

¹⁰ BELLAIRE 1805, 208.

¹¹ RICHEMONT 1858, 155.

¹² BELLAIRE 1805, 254. Although a large number of the townspeople participated in this workforce, only 200 Prevezans remained to fight in the trenches. This would imply that most of the workers were ordinary towns people unaccustomed to combat.

¹³ BELLAIRE 1805, 254.

least two weeks to construct the fortifications at Nicopolis before the Battle commenced. Nearly 1,000 people working (in Richemont's words) «with diligence and speed» for two weeks conveys some magnitude of the fortifications that were built. At the time of the Battle, only the left redoubt was finished, and part of the ditches and parapets.¹⁴ Richemont stated that the trenches that connected the two artillery positions were still imperfect, but they nevertheless presented an obstacle to the enemy and provided a certain amount of protection to the defenders.¹⁵

The size and shape of the redoubts

According to an authoritative French military engineering manual written by Gassendi in 1801, which was contemporary with the engineering techniques used at the Battle of Nicopolis, the smallest square redoubt has a perimeter (pourtour) of 24 toises, and the largest has one of 64 toises.¹⁶ The perimeter in this case refers to the inside crest of the parapet (Fig. 6). This means that the individual sides of the redoubts at Nicopolis measured at the interior parapet crest each would have been between 6 toises in length (i.e. 11.7 m) at the minimum, and 16 toises (i.e. 31.2 m) at the maximum. These dimensions provide the range of possible sizes for the Nicopolis redoubts.

Cannons in field works were placed either in embrasures or on barbettes. Embrasures are openings cut into the side of the parapet that enable the cannon and its crew to operate while having minimal exposure to the enemy's fire. Barbettes, which were the more commonly-used design, means that a cannon is mounted on a raised platform so that it can be fired over the top of the parapet. From Pouqueville we learn that the redoubts at Nicopolis were constructed *en barbette*.¹⁷ The surface area required for barbettes is described in precise detail in military engineering manuals for constructing field fortifications.¹⁸ Taking this and other factors into consideration, I estimate that the total outside length of the square structure would have been 40.6 m per side, or 1,645 m² of total surface area.

A basic principle of military engineering is that a fortification should be designed to withstand the type of weapons expected to be used against it. Thus, the type of construction materials used, and the shape and size of the parapets, and the width and depth of the ditch, for example, would be dictated by the type of weapons the enemy would be expected to use. Since the French were aware that Ali Pasha's forces did not have any organised artillery,¹⁹ they would have designed their fortifications accordingly to withstand only rifle and pistol fire. The revetments of the redoubts (i.e. the facings that sustain the embankments) would have been made from one or several specialized construction materials made on site: fascines (long

¹⁴ BELLAIRE 1805, 396.

¹⁵ RICHEMONT 1858, 158.

¹⁶ GASSENDI 1801, 895. A toise is a unit of measure for length originating in pre-revolutionary France. One toise was exactly 6 pieds (feet) or about 1.949 meters in France until 1812.

¹⁷ Pouqueville 1824, 128.

¹⁸ BAILLY 1875, plate VII.

¹⁹ BELLAIRE 1805, 18-19, 28. Ali Pasha wished to develop an artillery capability for his army. At his request, Gentili (and later Chabot) provided two artillery officers to instruct the Pasha's cannoneers on cannon and mortar maneuvers. He even constructed a field fortification with artillery on the island in the middle of the lake at Ioannina, where his cannoneers practiced. However, none of this training produced much in the way of results, and there were no cannons used by Ali's forces at Nicopolis.

brushwood tied together into tight cylinder-shaped bundles), gabions (cylindrical wickerwork baskets woven from sticks that are open at each end and then filled with earth) or hurdles (wickerwork panels made of interwoven sticks and pickets). Sod, sandbags and planks could also be used if available.²⁰

Figures 7, 8, 9, and 10 present a scale model of the right redoubt that uses the dimensions mentioned above plus the precise measurements of the redoubt's profile as described in a 19th century military engineering manual.²¹ The design is based on an earthen redoubt designed to defend against rifle fire, not cannons, with a parapet crest length of 20.0 m per side. This is the most likely design of the right Nicopolis redoubt. When comparing the dimensions of the model with a formula used to calculate the length of a redoubt's outer edge and its terreplein (the internal open space) containing two cannon en barbette, cannoniers and shells, the calculations match the model.²² The model matches the formula and is therefore probably a good estimation of the actual structure.

The left redoubt must have been considerably larger than the right one, if it could have contained La Salcette, his aides, three cannon and ammunition, several men to service the artillery, and 80 reserve troops. It seems likely that the dimensions of the left redoubt would have been closer to Gassendi's maximum size, i.e. 16 toises (i.e. 31.2 m) long for each inside parapet crest.

The left redoubt (La Salcette)

Little has been written about this redoubt. La Salcette commanded this emplacement, which was armed with several poor 3-caliber Venetian guns («méchantes pièces vénitiennes, du calibre de 3»)²³ At least two cannoniers of the 7e compagnie sédentaire operated those cannons.²⁴ In terms of its position, what is known is that the distance from the redoubt's hill to the Ionian sea could leave the position exposed on its side to attack by Turkish cavalry,²⁵ and the redoubt's external flank was able to strike the sea.²⁶ Judging from the direction Richemont travelled after the right redoubt was taken by Ali's men, it was apparently located somewhere near the ancient aqueduct.²⁷ Pouqueville indicates that, early in the battle, «La Salcette thought it his duty to return to the redoubt where 80 of his soldiers formed a reserve corp, the others were spread out in platoons over an area disproportionate to their number.»²⁸ Bellaire mentions that, late in the battle, «La Salcette and Hotte, and 25 soldiers from different corps still resisted in the left redoubt.»²⁹ The redoubt thus appears to have been larger than the right one; indeed, large enough to accommodate about 90 men in total. It was in the left redoubt that La Salcette, Hotte and a handful of men surrendered to Ali's forces at the conclusion of the Battle of Nicopolis.

²⁰ MAHAN 1870, 148-152.

²¹ BAILLY 1875. The dimensions in plate II, figure 63, and page 38 were used for the redoubt. The dimensions in plate VII, figures 79 and 80 were used for the barbette.

²² MAHAN 1870, 102.

²³ RICHEMONT 1858, 158.

²⁴ BELLAIRE 1805, 404.

²⁵ RICHEMONT 1858, 154-5.

²⁶ BELLAIRE 1805, 208.

²⁷ RICHEMONT 1858, 167.

²⁸ POUQUEVILLE 1824, 129.

²⁹ BELLAIRE 1805, 403.

The right redoubt (Richemont)

Richemont commanded this redoubt, which was armed with two 3-caliber cannon («deux misérables pieces de trios»)³⁰ and built as a batterie à barbette.³¹ The position of the right redoubt was described in similar terms to that of the left, which implies that the two fortifications had a symmetrical arrangement and a similar position. Like the left redoubt, the distance from the right redoubt's hill to the nearest shore (i.e. the Amvrakikos gulf) could leave the position exposed on its side to attack by Turkish cavalry.³² Also similar to the other redoubt, the external flank of the right redoubt was able to strike the Amvrakikos gulf.³³ Richemont indicates that the right artillery position was given additional workers but there was not enough time to put it into a usable condition before the Battle.³⁴ What distinguishes this fortification from the other was that the hill (mamelon) on which the right redoubt was built was, in Richemont's words, «a type of burial mound (tumulus) covered by a multitude of tombs, which only offered void spaces that made it difficult to maintain the lines of defence and which lacked the earth necessary to build the parapets.»³⁵ The location of a Greco-Roman graveyard under the right redoubt is an important clue that helps narrow down its location. The Northern Gate of the Roman walls has a grave field straddling the road that led to the Proasteion, the monumental complex on Michalitsi hill that includes the stadium, theatre and monument of Augustus. There is also a North Eastern cemetery closer to the Mazoma lagoon. Only the cemetery near the North Roman Gate corresponds to the hill mentioned by Richemont.

The French line

La Salcette established the line of battle «at the North of Nicopolis»,³⁶ which agrees with Vallongue's statement about the position of the redoubts. This «line» refers to the line of fortifications and troops prepared to receive the enemy's attack. Fortified lines can be designed to be continuous or in intervals. Continuous lines present an uninterrupted line of obstacles, such as a single long line of trenches. Lines of intervals are composed of a series of individual works arranged in one or several ranks, leaving large spaces in between for the movement of troops.³⁷ Bellaire mentions that the intervals (intervalles) on the line were furnished with entrenched posts, which were placed in such a way that their defenders could easily retire to the redoubts or other strong positions if needed.³⁸ Vallongue described the works as having a fragmented layout (dispositions morcelées).³⁹

Perraivos provides more details about the French line. He recounted the following (in a loose translation):

---

³⁰ RICHEMONT 1858, 161.

³¹ POUQUEVILLE 1824, 128.

³² RICHEMONT 1858, 154-5.

³³ BELLAIRE 1805, 208.

³⁴ RICHEMONT 1858, 158.

³⁵ RICHEMONT 1858, 157-8.

³⁶ POUQUEVILLE 1824, 128.

³⁷ BAILLY 1875, 22-23.

³⁸ BELLAIRE 1805, 208.

³⁹ VALLONGUE 1800, 7.

The French, having been invited by the town leaders, were advised to build trenches in Paleokastron (Nicopolis). However, a lack of agreement between two French engineers brought about a disaster. They went to Nicopolis and took measurements from the beach at Agios Ioannis to the beach at Monolithi, which they found to be 1670 pixon.⁴⁰ A French engineer said they should build trenches with palisades from one beach to the other. A second French engineer thought that they should only build five trenches that could defend each other. The local population preferred the first solution, but since the first engineer had been injured in a duel with someone, the second French engineer insisted on his option and it was that design which prevailed.⁴¹

Although there is no mention in any French sources about the dueling episode, Perraivos' description of the options considered for the fortifications appear to have been accurate. More importantly, his description of the selected design for the fortifications («five trenches that could defend each other») indicates that the French line had five discontinuous segments of trenches or other types of field works.

Under ideal circumstances, a line should be constructed with two series of works, with the advance positions being protected by the fire of the rear positions. However, the shortage of time and constrained space available probably forced them to opt for the easiest option to build, i.e. a single line of trenches. A trench is considered to have a good defensive position if it has one to two men per linear meter of the parapet crest, not including a reserve of 1/4 to 1/6 of the total number of men to replace those who are wounded or killed, and to reinforce points that are specifically threatened.⁴² Furthermore, a vigorous defence requires at least two ranks to be drawn up on the banquette throughout the entire extent of the line.⁴³ Richemont indicated that «the Turks approached with some hesitation, and were met by sustained and well directed rifle fire from two ranks of French soldiers.»⁴⁴ Bellaire similarly mentions that the Greeks were placed in two ranks when Ali's force faced the French line for the first full scale attack at 8:00 a.m.⁴⁵ We can therefore assume that all of the available men were arranged in two ranks along the French line.

Using Richemont's and Bellaire's troop strength numbers (i.e. 440 French soldiers, 60 Suliot troops and 200 Prevezans), then subtracting those men who serviced the cannons in the two redoubts (10 men for an estimated 5 cannons), the total maximum number of troops that would have been in the trenches was 690. This means that the total length of the trench line at Nicopolis would have been designed for 345 men to face the enemy, with a second rank of men standing behind them. Assuming that the minimum of one man was allotted for each linear meter of the parapet crest of the trenches, this means the total maximum trench line was 345 linear meters. Using Perraivos' «five intervals», and assuming an equal disbursement of men along the line, we can guess that each trench interval was 69 m long.

⁴⁰ One pixon equals 64-75 cm, therefore the estimate cited was between 1069 m to 1253 m.

⁴¹ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ 1857, 54. Richemont was probably the second engineer.

⁴² BAILLY 1875, 17.

⁴³ MAHAN 1870, 118.

⁴⁴ RICHEMONT 1858, 161.

⁴⁵ BELLAIRE 1805, 398.

The left trenches

The left trenches are not explicitly mentioned in any of the texts. However, given the distance between the left redoubt and the Ionian sea, the line of battle would be incomplete if it did not have at least a few detached defensive works or trenches to protect the left flank. Their existence is confirmed by a small drawing with the words «remains of the French entrenchments» (Reste de retranchement des Français) on an anonymous manuscript map in the BnF, probably drawn by Jean-Guillaume Barbié du Bocage circa 1800.⁴⁶ It depicts two lines perpendicular to the shore, apparently trench lines, just to the south of the group of rocks indicated off-shore (Ecueils), which today correspond to the submerged rocks a few meters offshore near the intersection of the Preveza-Parga and Monlithi-Mazoma roads.

The center trenches (Hotte and Christaki)

Hotte was initially posted in the center trenches, until they collapsed, after which he joined La Salcette in the left redoubt.⁴⁷ As he was the next highest ranking officer at Nicopolis after La Salcette, Hotte probably commanded the troops in the trenches between the two redoubts. Richemont indicates that the trenches were assigned to Christaki's band of Suliots,⁴⁸ but does not specify their location. Pouqueville, however, was more specific, noting that La Salcette gave «the right of his center» to the Greek troops.⁴⁹ This implies that the left of his center were French troops, i.e. those presumed to be under Hotte's orders.

The right trenches (Tzarlabas)

One can also infer that there was some type of defensive work to the east of the right redoubt from the existence of the left trenches near Monolithi mentioned above (i.e. a symmetrical design). Some type of detached defensive work would be needed to protect the right flank of the French line. As in the case of the left trenches, the ones on the right are not explicitly mentioned in any of the French texts. However, Perraivos mentions that the line at Saint John of the Oregano (Άγιος Ιωάννης Πιγανάς)⁵⁰ was guarded by Tzarlabas (Τσαρλαμπάς) and Prevezans. He described the position as flat and weak.⁵¹

---

⁴⁶ BnF DCP Ge D 17295.

⁴⁷ BELLAIRE 1805, 399.

⁴⁸ RICHEMONT 1858, 158.

⁴⁹ POUQUEVILLE 1824, 128.

⁵⁰ This is a small church on the easternmost side of the French line that is still standing today. The church did not exist at the time of the Battle. Perraivos, who was writing in 1857, mentions it as a reference point for his readers. The church has a dedicatory stone over the entrance on which is inscribed the year 1865, but this evidently post-dates its construction since Perraivos mentions the church existing eight years earlier.

⁵¹ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ 1857, 55.

The cannons

Understanding the type and number of cannons used in the Battle is important for several reasons. First, it indicates the relative defensive power of the French line and thus may give some insight to how the Battle progressed. More importantly, the range of the cannons, combined with what is known about their placement and use, can give some indication of their probable location on the terrain, and help narrow down the exact location of the redoubts in the landscape of Nicopolis.

La Salcette's redoubt on the left was armed with several 3-caliber Venetian guns («méchantes pièces vénitiennes, du calibre de 3»),⁵² while Richemont's right redoubt had two of the same cannons («deux misérables pièces de trios»).⁵³ The number in «calibre de 3» and «pièces de trios» refers to the weight of the solid shot (cannonball) used in this gun, which by extension, indicates the size and destructive capability of the weapon. This caliber was also referred to as a «3-pounder», meaning the cannonball weighed three pounds. In this case, it was three Venetian pounds (equivalent to 1.4 kg).⁵⁴ The diameter of the iron cannonball used in a 3 pounder was about 7.3 cm.⁵⁵ Bonaparte, whose began his career as a distinguished artillery officer, described this caliber of gun as «extremely light». ⁵⁶ The effective range of a of 3-pounder cannon was between about 275 to 365 m⁵⁷ and its maximum range was about 490 m. It could fire up to 180 shots per hour and required about 0.924 kg of powder (or 2/3 of the weight of the cannonball) for each shot.⁵⁸

Although Richemont did not mention it, two later sources indicated that his cannons were made of cast iron (en fonte).⁵⁹ He indicated that they were mounted on gun carriages with small wheels (montées sur affûts à roulettes).⁶⁰ Another source states that the condition of the guns at Nicopolis was so bad that they could not be moved.⁶¹ This indicates that the three pounders used at Nicopolis were garrison guns mounted on old wooden carriages with small wheels. Such cannons were intended for stationary use in a fort or a battery, and would have lacked the maneuverability of field artillery.

The cannons of the period could employ different projectiles depending on the nature of the intended target. Bellaire indicates that the cannons were firing grapeshot (bouches à feu tirant à mitraille) when Mouktar led the first cavalry attack on the French line at around 10 a.m.⁶² Richemont speaks about cannonballs from La Salcette's redoubt passing overhead and ploughing into the ground when he was being escorted off the battlefield after being taken prisoner, late in the battle.⁶³ Thus, the French employed both solid shot and grapeshot at Nicopolis.

The reference to «several» cannons in the left redoubt probably meant La Salcette's redoubt only had two or three guns. Richemont indicates that his two cannons were serviced by four

⁵² RICHEMONT 1858, 158, 160-161.

⁵³ RICHEMONT 1858, *ibid.*; SHD 8Yd 1714.

⁵⁴ GASSENDI 1819, 193. One Venetian livre (peso grosso) of 12 ounces was .4681729 kg.

⁵⁵ GASSENDI 1801, 489.

⁵⁶ BONAPARTE 1860, T5, 553.

⁵⁷ Steven H. Smith, e-mail of 3 May 2007 (The Napoleon Series Forum, www.napoleon-series.org).

⁵⁸ BONAPARTE & FAVÉ 1863, 9.

⁵⁹ POUQUEVILLE 1824, T1, 128; ALMANACH DE L'ARMÉE 1848, 46.

⁶⁰ RICHEMONT 1858, 161.

⁶¹ BAEYENS 1973, 43.

⁶² BELLAIRE 1805, 398.

⁶³ RICHEMONT 1858, 170.

canonniers de bataillon,⁶⁴ i.e. two men per gun. His service record clarifies that each of his guns had one canonnier and one sapeur.⁶⁵ La Salcette's redoubt probably had a similar number of canonniers and sapeurs for each gun, therefore (assuming the French had five cannons in all) the total number of men who serviced the cannons at both redoubts in Nicopolis was probably ten.

Ali Pasha's position

Ali brought his army from the North, via Louros and over the top of the hills between Zalongo and Nicopolis. He followed the old main road (which still exists today, though it is mainly used by local farmers) as it was the easiest way to approach the French line, and it enabled the Turko-Albanians to occupy the most advantageous position – the commanding height of the hill of Michalitsi. Tissot's service record indicates that «after having crossed part of the ruins of Nicopolis at a quick pace, he prepared to cross the valley above which was the hill from where the Pasha was observing.»⁶⁶ Pouqueville identifies this as the spot when he wrote «During the Battle, the Pasha's flags were flying over the heights of Michalitchi.»⁶⁷ Perraivos indicated that «Ali camped at some height where there is a village called Michalitsi and near it to the south there are many ruins and walls of the ancient theatre of Nicopolis.»⁶⁸ The location of Ali's camp was probably near, or on top of, the Monument of Augustus.

The French positions in Preveza

At the time of the Battle, Preveza was a small but rather populous commercial town, surrounded by a territory that provided ample space for agriculture as well as a security buffer zone to guard against incursions of marauding bands of brigands that plagued Epirus during that period. Bellaire, who had visited the town, described it in modest terms:

*Preveza has only two streets, each more than two kilometers long. The one which follows the contour and which is the closest to the gulf is more heavily built one and the most considerable. Most of the houses are constructed of wood and have only one floor with porticos. Preveza has about 7,000 inhabitants, all of whom profess the Greek religion.*⁶⁹

He further noted that «In the vicinity of Preveza are a great number of windmills with eight wings.» Pouqueville described the town in similar terms:

The little town of Prevésa, which is supposed to be just the main road, is situated along the shore that is found at the mouth of the gulf of Arta, formerly the Ambracian gulf, and occupying a line of about three hundred paces, and in the plain, which is covered by olive trees; one can see scattered houses and the ruins of a church. The land, which rises to the

⁶⁴ RICHEMONT 1858, 161.

⁶⁵ SHD 8Yd 1714 (Richemont).

⁶⁶ SHD 8Yd 2491 (Tissot).

⁶⁷ POUQUEVILLE 1824, 129.

⁶⁸ ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ 1857, 55.

⁶⁹ BELLAIRE 1805, 202-203.

*west, makes the shoreline difficult to access, and the fortress of Prevéza, of which Coronelli gave us the plan, was totally ruined, leaving the cape of Prevéza without defenses.*⁷⁰

When the French arrived in 1797, they found that the Venetians had left behind only few modest fortifications in Preveza, all in a dilapidated state. They found a guard of 12 Slavs and 3 iron cannons on the ground of a «miserable fort» and a small, half-demolished headquarters building.⁷¹ The fort was the castle of Saint Andrews (Άγιος Ανδρέας), which the Turks had built sometime between 1701 and 1717.⁷² The castle appears to have never been well-maintained even after the Venetians took control of the town, and by 1798 it was in a poor condition. Pouqueville described Saint Andrews in a most derisory way: «A puny shack, two huts without roofs, a ruined chapel, three cast iron cannons without carriages, all encircled by a bad palisade, formed, along with twelve soldiers, the defense of the possessions of the Most Serene Republic on the coast of Epirus.»⁷³ Bellaire provided other details: «The fortress in Preveza is located in the middle of the town, whose houses dominate the fortress on all sides. The fortress consists of a great redoubt with demi-revêtement; the terraces and relief of this work is almost destroyed. In the fortress are several military buildings and a chapel; however all is in very poor condition and not able to be repaired.»⁷⁴ The fortress was thus in poor condition in 1798 and would not likely have afforded much protection from attackers. Leake noted that after the overcoming the French at Nicopolis, Ali «immediately marched into Prévyza, which had no works to defend it.»⁷⁵ Besides the fortress, there was also a battery at the neck of Preveza straits manned by «several» cannoniers.⁷⁶ This battery had «several» poor cannons mounted on wood-eaten carriages.⁷⁷ The battery was not protected by any solid work, only a shoulder of earth.⁷⁸ Richemont also described another unidentified structure that had no military use left: «At the edge of the town, on the side facing the countryside, there was the trace of a former earthen fort, completely obliterated.»⁷⁹

In 1798, most probably in early May, an officer of the génie under Chabot's command named Joseph Antoine Morio de L'Isle drew a map of the Nicopolis area called «Plan de la frontiere turque dans le territoire de Prevesa».⁸⁰ This map is now regrettably lost but is listed in the records of the SHD. From what we know of the placement of the French line at Nicopolis, Morio's map would probably have covered the territory northwards of the old Venetian border, including the north Roman walls of Nicopolis and the hill of Michalitsi across the valley, which was to become the site of the future battle with Ali Pasha's army.

⁷⁰ POUQUEVILLE 1805, III, 98-99. The fortress that Venetian geographer Vincenzo Maria Coronelli drew was the castle of Bouka.

⁷¹ APABANTINOS 1856, 134.

⁷² KARABELAS & MAMALOUKOS 1994, Introduction. Venice gained Preveza and its fort on 21 July 1718, when the Serene Republic and Austria signed the Treaty of Passarowitz with the Ottomans.

⁷³ POUQUEVILLE 1805, III, 98-99.

⁷⁴ BELLAIRE 1805, 203.

⁷⁵ LEAKE 1835, I, 507.

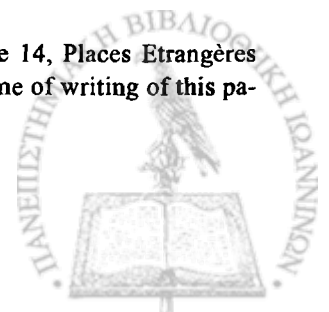
⁷⁶ RICHEMONT 1858, 160.

⁷⁷ RICHEMONT 1858, 150.

⁷⁸ RICHEMONT 1858, 150.

⁷⁹ RICHEMONT 1858, 150.

⁸⁰ Service Historique de la Defense, Département de l'Armée de Terre, Inventaire Article 14, Places Etrangères Archives du Génie, «Prevesa, dans le golfe de l'Arta, Albanie turque», entry 2. At the time of writing of this paper the map could not be found in the archives.

A member of the génie, most likely Morio or Vallongue (both of whom were mapping strategic points and making assessments of fortifications in the Ionian islands at this time) visited Preveza and drew a detailed plan of the town's fortifications on 2 May 1798.⁸¹ It portrays the castle of Saint Andrews and a battery at the entrance to the gulf (Fig. 11). The castle is reasonably accurate, though some of the dimensions are not exact. It is a good first assessment of the site and shows the defensive capability of the fortification, which from the breaches in the walls, does not appear to be much. The castle walls show demi-revetment and sections without revetment (only dirt or rock). Incidentally, the plan also includes a depiction of a typical Prevezan house that matches Bellaire's description, and which is the only known realistic depiction of a civilian dwelling from this period. Five stone jetties project from the shore below the castle, and the town lies to the right of the fortress.

From the design of the battery, it appears that there were three cannon emplacements. The most likely position for a battery is the narrowest part of the channel, which is the point of land formerly occupied by the castle of Bouka. The plan indicates that the battery was located where the channel was 450 toise wide, or 877 m.⁸² However, the distance between the naval memorial point and the closest shore on the Actium peninsula is only 326 toise, or 635 m, which is significantly shorter. Either the French estimate was inaccurate (which is possible), or the battery was located at a slightly different location on the channel. The plan also indicates that a hill with a windmill lies directly behind the battery, but there is no such hill anywhere close to the naval memorial. There is a ridge running behind and to the north of the castle of Saint George (Άγιος Γεώργιος), which appears to be an ideal location to place a windmill. If one draws a straight line between the castle of Saint George (Άγιος Γεώργιος) and the star fort on the Actium peninsula, the distance is about 870 m. Given these two factors, the other possible location of the French battery was near the coast below Saint George's castle, next to today's tennis courts.

At the time of the Battle, La Salcette left 50 men in Preveza to contain the population and to guard the boat landing, and 50 outside of the city to protect any eventual retreat of the French forces. Capitaine Blanc and adjutant-major Tissot were placed in command of these detachments.⁸³ During the street-to-street fighting in Preveza, Tissot's men had at least two cannons,⁸⁴ though none of the accounts about Tissot mention that they were used in the fighting.

The town of Preveza served as the French headquarters for their operations at Nicopolis. By day, Richemont designed the fortifications at Nicopolis and supervised their construction, and at night he slept in Preveza.⁸⁵ When generals Louis François Jean Chabot and Verrières had visited Preveza on 16 September 1798, they had been lodged at the house of Pierre-Jérôme Dupré, the French consul at Arta. Bellaire (who accompanied them) indicated that «Mr. Dupré had a very beautiful house in Preveza, where all of the most commodious customs of France, Italy and European Turkey were combined.»⁸⁶ It is most likely that in October 1798, Richemont and the other officers used Dupré's house for both their lodging and headquarters. The exact location of the house has not been identified yet, but it appears to have been in the vicinity of Agios Caralambos and the port.

⁸¹ SHD R-18-4-10-B-202.

⁸² 1 toise = 1.949 m.

⁸³ RICHEMONT 1858, 160-161.

⁸⁴ POUQUEVILLE 1824, 131.

⁸⁵ RICHEMONT 1858, 160.

⁸⁶ BELLAIRE 1805, 196.

Archival sources

BnF, Bibliothèque nationale de France, Paris

BnF, DCP GE D 17295, [1800], [Carte de la côte et du littoral de la Mer Ionienne dans la presqu'île de Preveza]

SHD, Service historique de la défense, Département de l'armée de terre, Vincennes

SHD 2Ye 1993 2/2, Personnel file for Jean Baptiste HOTTE

SHD 7Yd 849, Personnel file for Jean Jacques Bernadin Colaud de LA SALCETTE

SHD 8Yd 1054, Personnel file for Joseph-Secret Pascal VALLONGUE

SHD 8Yd 1714, Personnel file for Louis Auguste Camus de RICHEMONT

SHD 8Yd 2491, Personnel file for Jean Marie TISSOT

SHD GR 1K 271/1, Papiers COLAUD DE LA SALCETTE

SHD R-18-4-10-B-202, Plan De la forteresse De Prevezza En Epire avec celui D'une Batterie
Projeté au dessous du Bourg pour Deffendre l'entrée du Golfe D'ambrassia et proteger
le Bourg de Prevezza Contre les Pirates. Levé au pas 13 floreal an 6. de la Repub[lique]

List of works cited

ALMANACH DE L'ARMÉE 1849, 1848, *Les Français à Nicopolis*, Paris

BAEYENS J., 1973, *Les Français à Corfou: 1797-1799 et 1807-1814*, Athènes

BAILLY E., 1875, *Cours élémentaire de fortification, par É. Bailly Capitaine Du Génie. Première Partie Fortification Passagère*, Paris

BEAUCHAMP A. DE, 1823, *The Life of Ali Pacha, of Jannina, Late Vizier of Epirus, Surnamed Aslan, or the Lion. Including a Compendious History of Modern Greece. Second Edition with Considerable Alterations and Additions ...*, London

BEAUVAIS DE PRÉAU C.T. & VOÏART J.P. (Eds.), 1818, *Portraits des généraux Français, faisant suite aux victoires et conquêtes des Français. Cette collection sera jointe a la biographie militaire Française qui termine l'ouvrage*, Paris

BELLAIRE J.P., 1805, *Précis des opérations générales de la division française du Levant, chargée pendant les années V, VI et VII de la défense des îles et possessions événiennes de la mer Ionienne, formant aujourd'hui la république des Sept-Iles ...*, Paris

BONAPARTE L.-N. & FAVÉ I., 1863, *Etudes sur le passé et l'avenir de l'artillerie, ouvrage continué sur le plan de l'empereur par Favé ... Tome quatrième*, Paris

BONAPARTE N., 1860, *Correspondance de Napoléon I: publiée par ordre de l'empereur Napoléon III*, Tome Cinquième, Paris

BROSSARD J., 1851, *Histoire Politique et Religieuse du Pays de Gex et Lieux Circonvoisins, depuis César jusqu'a nos Jours*, Bourg-en-Bresse

BYRON G.G. (Lord), 2005, *Selected Poems*, London

CHAMBON J., 1974, *Joseph Pascal de Vallongue: un général gardois sous la Révolution et l'Empire*, Avignon

GASSENDI J.-J.-B. DE (Général), 1819, *Aide-mémoire à l'usage des officiers d'artillerie de France attachés au service de terre*, Cinquième édition, Tome Second, Paris

GASSENDI J.-J.-B. DE (Général), an IX (1801), *Aide-mémoire à l'usage des officiers d'ar-*

- tillerie de France attachés au service de terre*, Troisième édition, Tome Second, Paris
- KARABELAS N.D. & MAMALOUKOS S.B., 1994, *Nicopolis - Preveza. The collection of Nikos D. Karabelas and other private archives*, Preveza
- LEAKE W.M., 1835, *Travels in Northern Greece*, Vol. I, London
- LECHEVALIER J.-B., 1802, *Voyage de la Troade, fait dans les années 1785 et 1786, par J.-B. Lechevalier, ...* Troisième édition ... Tome premier, Paris
- MAHAN D.H., 1870, *An Elementary Course Of Military Engineering, Part I: Comprising Field Fortification, Military Mining, And Siege Operations*, New York
- MURRAY J. (Ed.), 1854, *Handbook for travellers in Greece, describing the Ionian islands, the kingdom of Greece, the islands of the Aegean sea, with Albania, Thessalia, and Macedonia ...*, London
- PISANI P. (l'abbé), 1888, *L'expédition russo-turque aux Iles Ioniennes (1798-1799)*, *Revue d'histoire diplomatique*, 1888, No. 2, Paris
- POUQUEVILLE F.C.H.L., 1805, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801*, [tome troisième] Paris
- POUQUEVILLE F.C.H.L., 1824, *Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824 ...*, Tome I, Paris
- POUQUEVILLE F.C.H.L., 1843, *Histoire de la régénération de la Grèce, comprenant le précis des événements depuis 1740 jusqu'en 1824*, Bruxelles
- RICHEMONT L.-A. CAMUS (Baron de), 1858, *Mémoires du général Camus, Bon de Richemont ... publiés par sa famille et ses amis*, Moulins
- VALLONGUE J.-S.P. [P.V. officier du génie], (1800), *Combat de Nicopolis en Épire, entre 400 Français et 11,000 Turcs, le 2 brumaire an VII*, [Paris]
- X [PSEUD.], 1850, *Combat de Nicopolis en Épire, du 2 brumaire an VII, 23 octobre 1798, entre 400 Français commandés par le général La Salcette, et l'armée d'Ali, pacha de Janina, composée de 11,000 Turcs ou Albanais ...*, Grenoble
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου: των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854 / Συντεταγμένη υπό Π[αναγιώτου] Α[ραβαντινού] Π[αργαίου] ...*, τ. Α', Αθήνα
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Π., 1954-1955, *Η Μάχη της Νικοπόλεως και ο Χαλασμός της Πρέβεζας (12/24 Οκτωβρίου 1798)*, Περιγραφή του Γάλλου Στρατηγού L.A. Camus Baron de Richemont, *Ηπειρωτική Εστία* 30, 953-958; 31, 1048-1055; 32, 1137-1141; 33, 29-36; 34, 133-140; 35, 245-249; 36, 348-352
- ΖΑΧΟΣ Κ., ΚΑΛΠΑΚΗΣ Δ., ΚΑΠΠΑ Χ. & ΚΥΡΚΟΥ Θ., 2008, *Νικόπολη. Αποκαλύπτοντας την πόλη της νίκης του Αυγούστου*, Αθήνα
- ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ Χ., 1803, *Ιστορία σύντομος του Σουλίου και Πάργας: Περιέχουσα την Αρχαιότητα αυτών, και Ηρωϊκούς μετά των Τούρκων Πολέμους, και μάλιστα τους, του Σουλίου μετά του Αλή Πασιά κατοίκου των Ιωαννίνων, και ηγεμόνος της Γραικίας, και Μακεδονίας*, Παρίσι
- ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ Χ., 1815, *Ιστορία Σουλίου και Πάργας: Περιέχουσα την Χρονολογίαν, και τους ηρωικούς αυτών Πολέμους, εξαιρέτως τους των Σουλιωτών μετά του Αλή Πασιά, Ηγεμόνος της Ελλάδος / Συγγραφείσα παρά ΒΥΚ ΨΟ ΨΞΗ ΛΑ ΑΩΚΑ*, Βενετία
- ΠΕΡΡΑΙΒΟΣ Χ., 1857, *Ιστορία του Σουλίου και Πάργας περιέχουσα την χρονολογίαν αυτών, τας προς τους Οθωμανούς μάχας, κυρίως δε τας προς τον Αλή Πασά Σατράπην της Ηπείρου / συγγραφείσα παρά Χριστοφόρου Περραιβού*, τ. Α', Αθήνα

Tables

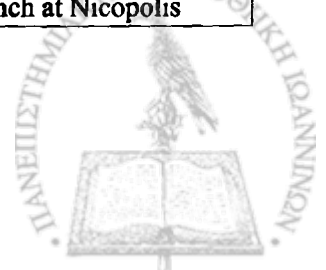
TABLE 1: *Estimates of troop strength*

<i>Unit</i>	<i>French</i>	<i>French auxiliaries</i>	<i>Turko-Albanian</i>
Vallongue (in SHD 8Yd 1714 Richemont) 1799	400		13000
Vallongue [1800]	450		11000
Tissot (SHD 8Yd 2491) ca. 1801	400		15000
Lechevalier 1802	450		11000
La Salcette (SHD 7Yd 849) 1805	460		10000
Richemont (in SHD 2Ye 1993 2/2 Hotte) 1805	380		14000
Bellaire 1805	440	260	11000
Beauchamp 1823	400	300	6-7000
Leake 1835	300	600	4000
Pouqueville 1843	440	260	
Almanach de l'Armée 1848	440	260	> 20000
[Unknown author; signed: «X»] 1850	450		11000
Brossard 1851	600		11000
Murray 1854	Few hundred		5000
Perraios 1857			4000
Richemont 1858	440		14000
Pisani 1888	500	250	11000
Baeyens 1973	440	260	7000

TABLE 2: *French soldiers present at the battle*

(Only includes individuals indicated in the sources. Format: surname, given names)

<i>Person</i>	<i>Rank at 1798 battle</i>	<i>Unit</i>	<i>Lives or dies</i>
LA SALCETTE, Jean-Jacques-Bernadin Colaoud de	Général de brigade Gouverneur de Zante		Lives, taken prisoner at Nicopolis
CAMUS DE RICHEMONT, Louis Auguste	Capitaine du génie	Génie	Lives, taken prisoner at Nicopolis
<i>79e demi-brigade</i>			
BOUCHARD, Jacques	Fusilier	2 ^e compagnie du 2 ^e bataillon de la 79 ^e demi-brigade	Lives, swims to Santa Maura seeking aid for the French at Nicopolis
BUCHET, Paul	Capitaine	79 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis
GIROUX	Sous-lieutenant	79 ^e demi-brigade	Dies in Nicopolis in the left redoubt, by refusing to give up his arms when the rest of the soldiers in the redoubt surrender
GIVAQUE	Tambour	79 ^e demi-brigade	Dies while swimming to Santa Maura seeking aid for the French at Nicopolis

<i>Person</i>	<i>Rank at 1798 battle</i>	<i>Unit</i>	<i>Lives or dies</i>
GUIGNY	Sous-lieutenant	79 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis
MARCHAL	Sous-lieutenant	79 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis
MINGUET, Jean-Baptiste	Volontaire He is from Paris	79 ^e demi-brigade	Dies in combat at Preveza, 24 Octobre 1798
6e demi-brigade			
BARRÉ	Capitaine des grenadiers	6 ^e demi-brigade	Wounded in combat, during the actions at the theatre at Nicopolis at the very beginning of the battle
BAYET	Fourrier	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Preveza along with Tissot
BERTAUDERT, François	Fourrier	6 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis, on 23 October 1798
BILLON	Sous-lieutenant	6 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis
BOISSARD	Sous-lieutenant	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Nicopolis. He is mentioned again as one of the prisoners in Ioannina
CHÉRON, Pierre Etienne	Sous-lieutenant des grenadiers	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Preveza along with Tissot
CONGY, Louis François	Sous-lieutenant	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Nicopolis. He is mentioned again as one of the prisoners in Ioannina.
GABORIT, Julien	Chef de bataillon Lieutenant de grenadiers He is from Nantes	6 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis
HOTTE, Jean Baptiste	Chef du brigade	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Nicopolis
L'AMOUREUX	Grenadier	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Preveza along with Tissot. He was seriously wounded
LANAUD	Lieutenant	6 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis
L'ENFANT	Tambour des grenadiers (brother of L'Enfant, grenadier, below)	1 ^{er} bataillon de la 6 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis
L'ENFANT	Grenadier (brother of L'Enfant, tambour, above)	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Preveza along with Tissot. He was seriously wounded
LENOBLE	Sous-lieutenant de chasseurs	6 ^e demi-brigade	Dies in combat near Vathy, after travelling from Preveza to Nicopolis to join his comrades-in-arms in the battle

<i>Person</i>	<i>Rank at 1798 battle</i>	<i>Unit</i>	<i>Lives or dies</i>
LE ROY	Sous-lieutenant de grenadiers, commander of the première compagnie	6 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis, during the actions at the theatre at the very beginning of the battle
MARLET	Sous-lieutenant	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Nicopolis. He is mentioned again as one of the prisoners in Ioannina. Survives imprisonment in Constantinople and elsewhere in Turkey and returns to France
MARTEL	Capitaine?	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at either Nicopolis or in Preveza. Survives imprisonment in Constantinople and elsewhere in Turkey and returns to France
MONTÉAGE	Sous-lieutenant	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Nicopolis
MORTA	Grenadier	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Preveza along with Tissot
OSSERRE, Casimir	Capitaine	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Nicopolis. Survives imprisonment in Constantinople and returns to France
PETIT	Sergent-major de grenadiers	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Preveza along with Tissot
PONS	Capitaine?	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner in either Nicopolis or Preveza. Survives imprisonment in Constantinople and elsewhere in Turkey and returns to France
POTEL	Lieutenant	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Nicopolis. He was seriously wounded and survived at least until reaching Ioannina
PRIEUR	Sergent	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Preveza along with Tissot
PROUST, Michel	Sergent-major. He is from La Chapelle-Gaugain (Sarthe)	6 ^e demi-brigade	Lives, wounded at Nicopolis

<i>Person</i>	<i>Rank at 1798 battle</i>	<i>Unit</i>	<i>Lives or dies</i>
ROCHES	Grenadier	6 ^e demi-brigade	Dies in Preveza. He was taken prisoner along with Tissot, but took his own life by drowning rather than surrendering to the Ottoman-Albanians
TISSOT, Jean Marie	Adjutant-major, capitaine de grenadiers; Commands Preveza at the time of the Battle	6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Preveza along with eight other survivors
VERDIER	Capitaine	6 ^e demi-brigade	Dies in combat at Nicopolis
7 ^e compagnie d'artillerie sédentaire			
FAU	Lieutenant	7 ^e compagnie d'artillerie sédentaire	Lives, taken prisoner at Nicopolis
Sapeurs de la 5 ^e compagnie du 2 ^e bataillon			
BELTRAND	Lieutenant de sapeurs	2 ^e bataillon	Dies in combat at Nicopolis
LARREY	Sapeur	[Presumably 2 ^e bataillon], attached to the 6 ^e demi-brigade	Lives, taken prisoner at Preveza along with Tissot. He was seriously wounded
Unit not known			
BLANC	Capitaine	Unit not identified [Presumably 6 ^e demi-brigade]	Not known. La Salcette gave him command of 50 troops outside of Preveza to protect any eventual retreat of French troops from Preveza
[Name not known]	[Native of Pau]	Unit not identified	Lives, taken prisoner at Nicopolis, later converts to Islam and becomes chief dervish at the Teket in Pigadista.

TABLE 3: *Greek and Suliote soldiers present at the battle*

<i>Person</i>	<i>Rank at 1798 battle</i>	<i>Unit</i>	<i>Lives or dies</i>
CHRISTAKI, Calojero	Commander of the Suliote forces	Suliot, in the center right trenches at Nicopolis	Lives. Abandons the French line before or at the beginning of the Battle of Nicopolis, takes a boat from Pantokratora along with Maltezou, Perraivos and others
MALTEZOU, Papa	A chief of Prevezan and Suliote troops	Suliot or Prevezan, in either the center or right trenches at Nicopolis	Lives. Abandons the French line before or at the beginning of the Battle of Nicopolis, takes a boat from Pantokratora along with Christaki, Perraivos and others
PERRAIVOS, Christoforos	Greek fighter	Suliot, in the center right trenches at Nicopolis	Lives. Abandons the French line before or at the beginning of the Battle of Nicopolis, takes a boat from Pantokratora along with Christaki, Maltezou and others
TZARLABAS, Panos	Commander of the Prevezan troops	Prevezan, in far right trenches at Nicopolis	Lives
ZACHARAKIS	Suliot Klepht chief	Suliot, in either the center or right trenches at Nicopolis	Lives. Supports Tzarlabas at Nicopolis up until the end of the Battle

TABLE 4: *Turco-Albanian soldiers present at the battle*

<i>Person</i>	<i>Position</i>
PASHA, Ali	Leader of the Ottoman-Albanian army that attacked the French at Nicopolis and Preveza
PASHA, Mouctar	Eldest son of Ali Pasha. Commanded the cavalry at Nicopolis. Led the first attack on the French line
TZOGADOUROS, Bekir Agas	Albanian chief who commanded part of Ali Pasha's troops that sacked Preveza, and who afterwards was responsible for guarding Tissot and the other French survivors from the fighting in Preveza. Close friend of Giannakis.
GIANNAKIS	Greek captain who led an Albanian cavalry phalanx into Preveza. Close friend of Tzogaouros
TCHAPARI, Hassan	The Aga of Margariti, who prevented one of Ali Pasha's soldiers from beheading Richemont

TABLE 5: *Sequence of the Battle of Nicopolis and Preveza, 23 October 1798*

<i>Time (estimates in parentheses)</i>	<i>Event</i>	<i>Source</i>
Midnight	The French troops at Nicopolis hear the screaming of the Albanians in the mountains to the North. The first sound of gunfire is around midnight. The Battle of Nicopolis begins	POUQUEVILLE 1824, 128
(Shortly after midnight)	In Preveza, an officier des sapeurs notifies Richemont about the beginning of hostilities. Richemont presents himself to La Salcette. Both depart for the front	RICHEMONT 1858, 160
(Shortly after midnight)	La Salcette leaves 50 men in Preveza to contain the population and to guard the boat landing, and 50 outside of the city to protect any eventual retreat of the French forces. Capitaine Blanc and adjutant-major Tissot are in command of these detachments	RICHEMONT 1858, 160
(Shortly after midnight)	La Salcette appears on the field and orders the soldiers, who are at that time dispersed, to regroup. He has weapons distributed to the municipal guard of Preveza, and establishes the line of battle at the North of Nicopolis. He gives the right of his center to the Greek troops	POUQUEVILLE 1824, 128
(Shortly after midnight)	The advance guard of Ali's army, composed of 500 Albanians commanded by Mouktar, attack the French camp. All of the Gallo-Greek troops immediately take up arms and join in the fighting	BELLAIRE 1805, 397
(Shortly after Richemont and La Salcette arrive)	Christaki's band disperses and disappears	RICHEMONT 1858, 160-161
(Time not specified, but just after the Battle of Nicopolis begins)	Christaki, Maltezou, Perraivos and 70 Prevezan volunteers abandon the French line before or at the beginning of the Battle of Nicopolis. They go along the shore of the Ionian sea and reach the church of Pantokratora, where they escape on three boats from the Ionian islands	VASILAS 1954, 30; VASILAS 1954, 1140
3 a.m.	The shooting resumes, La Salcette returns to the left redoubt where 80 of his soldiers formed a reserve corp, the others were spread out in platoons over an area disproportionate to their number. Sporadic gunfire is exchanged until daybreak	POUQUEVILLE 1824, 128-129
Daybreak (About 7:30 a.m.)	At daybreak, the 1 ^e and 3 ^e compagnies de grenadiers of the 6 ^e demi-brigade charge the Turco-Albanian advance guard and push it back to the theatre, where they block it	BELLAIRE 1805, 397
(About 7:30-8:00 a.m.)	The grenadiers were willing to attack the enemy in this post when Mr Le Roy, sous-lieutenant commanding the compagnie, was killed. That compagnie then found itself without its leader, which resulted in some disorder. Seeing this, the Albanians in their turn charged the grenadiers who were obliged to fall back to the French line	BELLAIRE 1805, 397

<i>Time (estimates in parentheses)</i>	<i>Event</i>	<i>Source</i>
(About 7:30-8:00 a.m.)	The 3 ^e compagnie, which was fighting at the other side of the Stadium (cirque), was able to attack the Albanians on their flank and thus eliminated the advantage that the enemy held. La Salcette then ordered both compagnies to return to the camp. La Salcette observed that the French line was too spread too thinly and he wanted to tighten it up, however the situation of the terrain and approach of the Turco-Albanians prevented him from making this movement, which needed to have been done quickly. He could therefore only encourage the troops to defend themselves with their ordinary valor	BELLAIRE 1805, 397
8 a.m.	Ali's army moves down from the hill of Michalitsi and spreads out in the valley in front of the French line	BELLAIRE 1805, 398
10:00 a.m.	The French are successful in stopping the Albanian advance until 10:00 a.m., after which Ali's cavalry rush the French line, break through the French platoons, and engage in individual combat	SHD 8Yd 2491 (Tissot), Tableau des campagnes
(Just after 10:00 a.m.)	The Albanian cavalry, led by Mouctar, quickly positioned itself between the theatre and the French camp, and attacked the line	BELLAIRE 1805, 398
(After the cavalry takes position)	The Greeks, placed in two ranks and seconded by several cannons firing grapeshot make a horrible carnage of the enemy, who is soon forced to quickly move away	BELLAIRE 1805, 398
(After the Greeks fire their volley at the Albanians)	Several Prevezan captains placed at the centre of the French line flee and consequently so do most of their compatriots	BELLAIRE 1805, 399
(After the French line completely collapses)	Richemont's position in the right redoubt starts receiving shots from the side and behind. He loses three of his four cannoniers in succession. He renders his two cannon inoperable and leaves the right redoubt and marches aimlessly across the battlefield. The right redoubt falls	RICHEMONT 1858, 165
(After the right redoubt falls)	The left artillery position keeps firing cannon and guns and is the only spot that still vigorously defended. A multitude of individual cavalry and infantry soldiers cross the countryside. A large mass of Albanian cavalry moves rapidly towards Preveza	RICHEMONT 1858, 165
(After the right redoubt falls)	Richemont meets Gaborit and they agree to try to reach the left redoubt. Gaborit leaves with a cannonier who belonged to his battalion, to try to rally the five or six soldiers they can see dispersed around them. Richemont never sees Gaborit again.	RICHEMONT 1858, 166
(After the right redoubt falls)	Richemont walks slowly in the direction of the left redoubt. He is charged by two cavalry soldiers, whom he kills	RICHEMONT 1858, 166-167

<i>Time (estimates in parentheses)</i>	<i>Event</i>	<i>Source</i>
(After the right redoubt falls)	Richemont is within view of left redoubt and approaches it cautiously, keeping guard. He is charged four times by four isolated cavalry, whom he kills	RICHEMONT 1858, 167
(After the right redoubt falls)	A large group of 20-25 well-mounted and well-armed cavalry ride towards him. He reaches the ancient aqueduct, where he receives the enemy. Richemont shoots and kills a richly-dressed horseman, then fights the others, but he is eventually disarmed. Mouctar spares his life and he is taken prisoner. Richemont is escorted over the battlefield towards Ali Pasha's camp	RICHEMONT 1858, 167-169
(After the right redoubt falls)	Richemont and his captors cross the portion of the terrain and the valley which is under the fire of the left redoubt. The left redoubt's cannons shoot at them	RICHEMONT 1858, 170
(After the left redoubt falls)	Fourteen French chasseurs disengage from the battlefield and retreat towards the port of Vathy, when they are assailed by the Prevezan municipal guard which betrays them. They fight with bayonets after exhausting their ammunition. All chasseurs perish	POUQUEVILLE 1824, 129-130
(After the left redoubt falls)	Tissot posts his garrison and heads for Nicopolis. When he reaches the battlefield, he sees that all of his superiors have been either taken captive or killed. La Salcette is being held at Ali's camp on the hill of Michalitsi	SHD 8Yd 2491 (Tissot)
(After the left redoubt falls)	Tissot, with Cheron, rallies 80 grenadiers and sapeurs, and tries to rescue La Salcette. The squad repels numerous cavalry. They cross part of the ruins of Nicopolis at a quick pace, and prepare to cross the valley, but are stopped by Albanian infantry. They fight and Tissot loses men. To save the rest, and to protect the escape of the Greeks who remained loyal to the French, Tissot and his men fall back slowly and orderly, while repelling various cavalry attacks	SHD 8Yd 2491 (Tissot); SHD GR 1K 271/1 (Papiers Colaud de La Salcette)
Midday (12:00)	Panos Tzarlabas and the Prevezans in the far right trenches fight the Ottoman-Albanians. Suliot Klepht chief Zacharakis and 60 of his men support Tzarlabas until the end of the Battle at «the twelfth hour». Tzarlabas then goes to Parginoskala where he and his men escape on three ships from the Ionian islands	VASILAS 1954, 31
(After the left redoubt falls)	The Ottoman-Albanians abandon the attack on Tissot's squad and move in a large group to Preveza. The Battle of Nicopolis ends. The Battle of Preveza begins	SHD 8Yd 2491 (Tissot)
(Time not specified, but just after the Battle of Nicopolis)	The Ottoman-Albanian cavalry, led by Bekir Agas Tzogadourous and Captain Giannakis, go from Nicopolis through Margarona, by Agios Spiridon and then along the coast of the Amvrakikos gulf and enter Preveza from the Vrysoula side. With the help of allies who open the gate of Saint Andrews, they defeat the French garrison in the castle	VASILAS 1954, 31

<i>Time (estimates in parentheses)</i>	<i>Event</i>	<i>Source</i>
(Time not specified, but when Albanians enter the town)	The sea is covered with boats filled with women and children who are seeking refuge at the shore of Actium or in Lefkada	POUQUEVILLE 1824, 130
(After the end of the fighting at Nicopolis)	Tissot, Cheron and the remaining soldiers quickly retreat back to Preveza. They take the path that follows the seashore (probably via Vathy)	SHD GR 1K 271/1 (Papiers Colaud de La Salcette)
(After the end of the fighting at Nicopolis)	Tissot's squad enters Preveza «near the windmills». When they arrive, they find the French garrison had fallen and the Turko-Albanians control the town	SHD GR 1K 271/1 (Papiers Colaud de La Salcette); SHD 8Yd 2491 (Tissot)
(After Tissot's squad re-enters Preveza)	Tissot's squad makes its way to the house of the French consul, Dupré. They fight there for a long time with their backs to the sea and enabled the escape of a thousand Prevezans	SHD GR 1K 271/1 (Papiers Colaud de La Salcette)
(After Tissot's squad re-enters Preveza)	Tissot's squad fights at the port and kills numerous enemies. A friendly Prevezan braves the gunfire, reaches Tissot, and offers to take him to Santa Maura in a small boat. Tissot declines	SHD 8Yd 2491 (Tissot)
(After Tissot's squad re-enters Preveza)	Tissot's squad continues fighting in the streets and squares. The lack of ammunition forces them to use their blades. Eventually their number diminishes considerably and they become exhausted. The Turko-Albanians throw themselves in a mass on the French and seize them	SHD 8Yd 2491 (Tissot)
(During the combat near Dupré's house)	While they are fighting, Tissot, Cheron and his men see the bombarde at anchor at the exit of the port. The ship then puts to sail and leaves	SHD GR 1K 271/1 (Papiers Colaud de La Salcette)
(During the combat near Dupré's house)	Tissot and his men fight with their backs against the church of Agios Caralambos, dug in behind crates and barrels. They continue fighting for 2 1/2 hours	POUQUEVILLE 1824, 130
3:30 p.m.	At three thirty in the afternoon, Tissot, Cheron, l'Enfant the grenadier, Lamoureux the grenadier, Larry sapeur, and two others are taken prisoner in Preveza after having faced the Albanian army for a total of five and a half hours. The Battle of Preveza ends	SHD 8Yd 2491 (Tissot); Tableau des campagnes; BELLAIRE 1805, 411

Figures

FIGURE 1: *Portrait of general Louis Auguste Camus de R probably painted between July 1804 and 1814. Portrait in the possession of Mr. Bruno du Boulet de la Boisier*

FIGURE 2: *Portait of general Jean Jacques Bernadin Colaud de probably painted circa March 1815 (Courtesy of Mr. Nicolas Fleuriot de Montluisant, a desc.*

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΕΡΡΑΙΟΣ

FIGURE 3: *Portrait of Christophoros Perraios, depicting him late in life*
(Courtesy of the Actia Nicopolis Foundation)

FIGURE 4: *Portrait of general Joseph-Secret Pascal Vallongue. Engraved by Forestier under the direction of Ambroise Tardieu. It depicts Vallongue between 25 December 1805 and his death on 17 June 1806*
(BEAUVAIS DE PRÉAU & VOIART 1818)

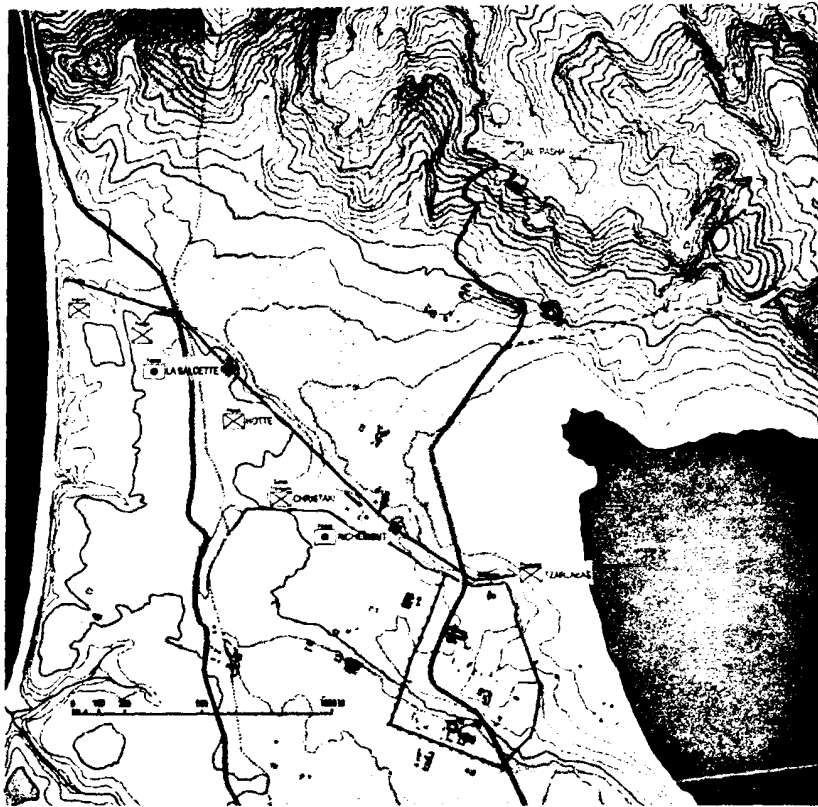

FIGURE 5: *Map of the Battlefield at Nicopolis, 23 October 1798, by the author, after the map «Νικόπολη/Nicopolis» (ZAXOS et al. 2008)*

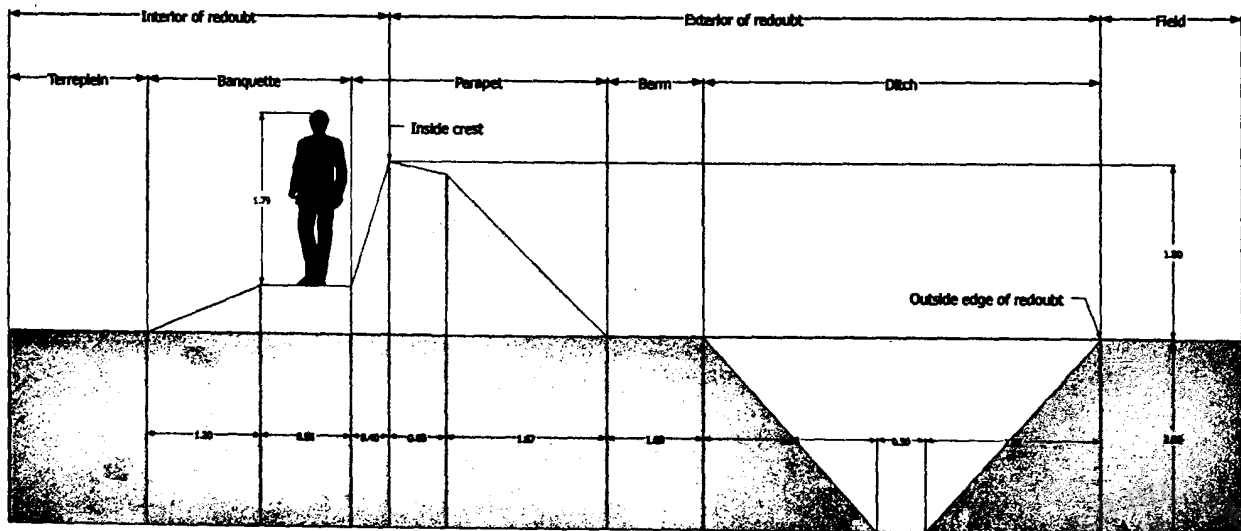

FIGURE 6: *Profile of the right redoubt at Nicopolis (model by the author)*

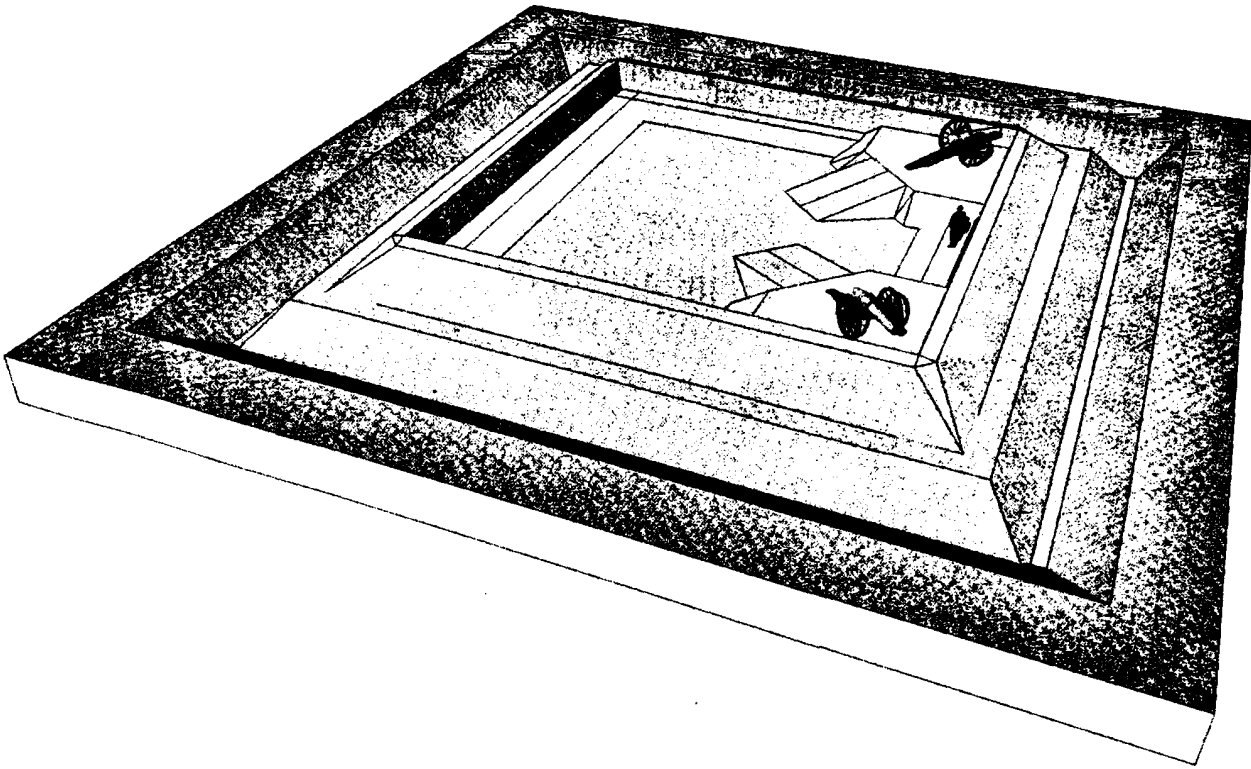

FIGURE 7: *Perspective of the right redoubt at Nicopolis
(model by the author)*

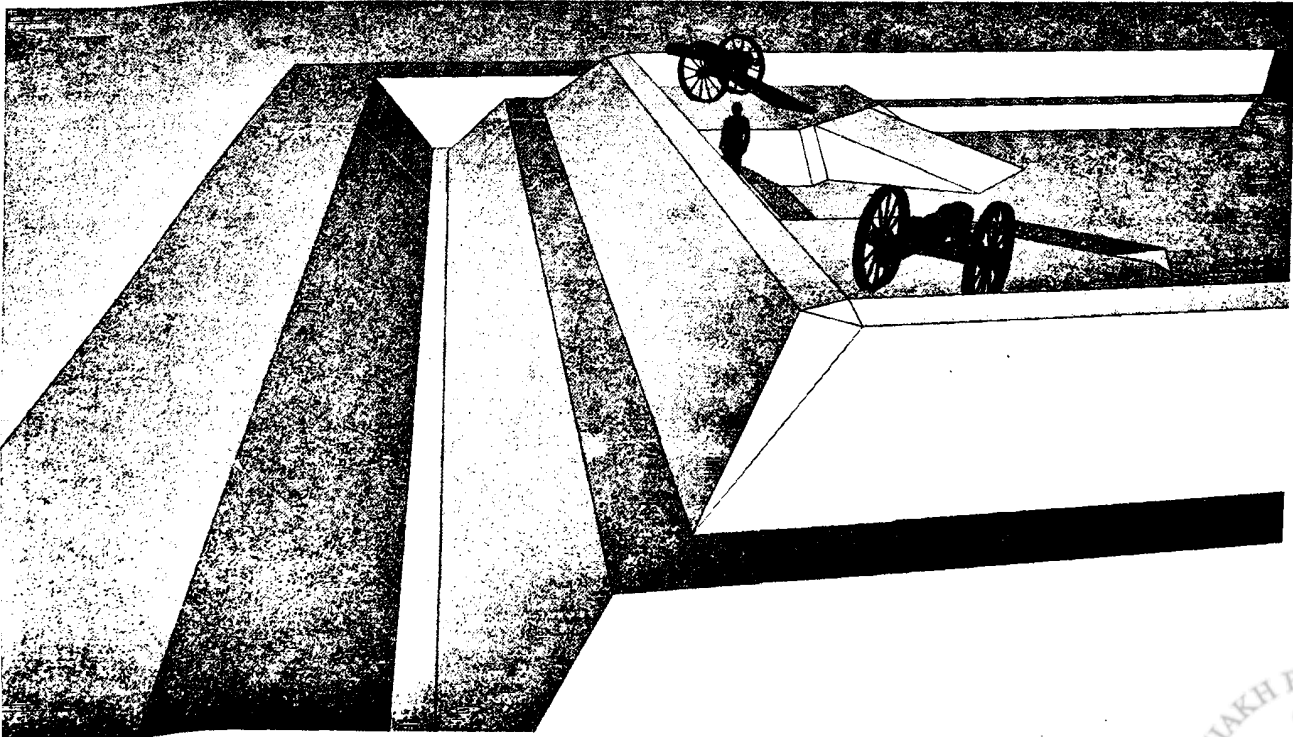

FIGURE 8: *Another perspective of the right redoubt at Nicopolis
(model by the author)*

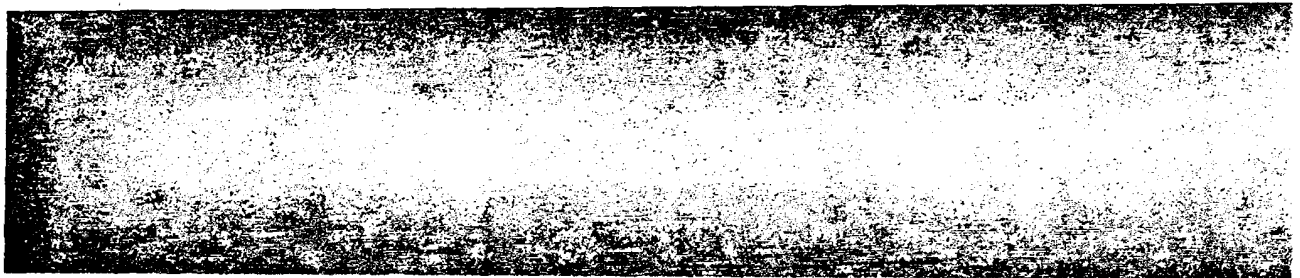
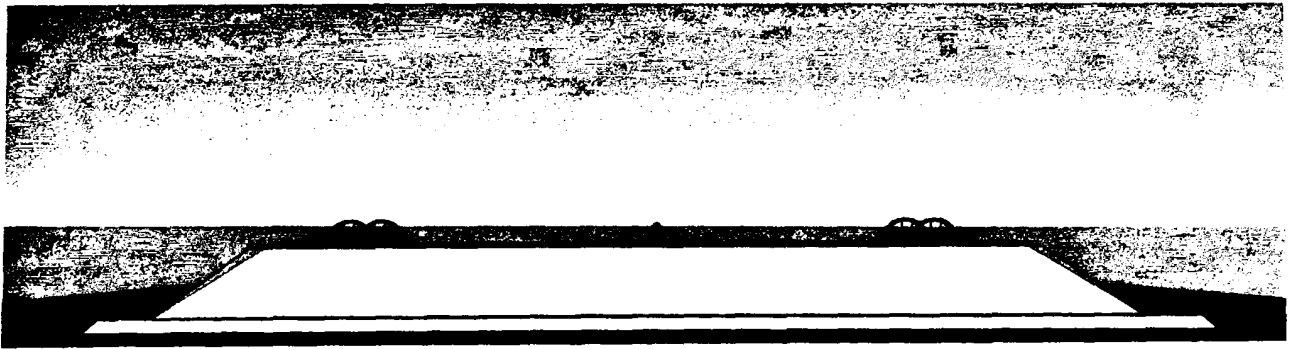

FIGURE 9: *Front of the right redoubt at Nicopolis
(model by the author)*

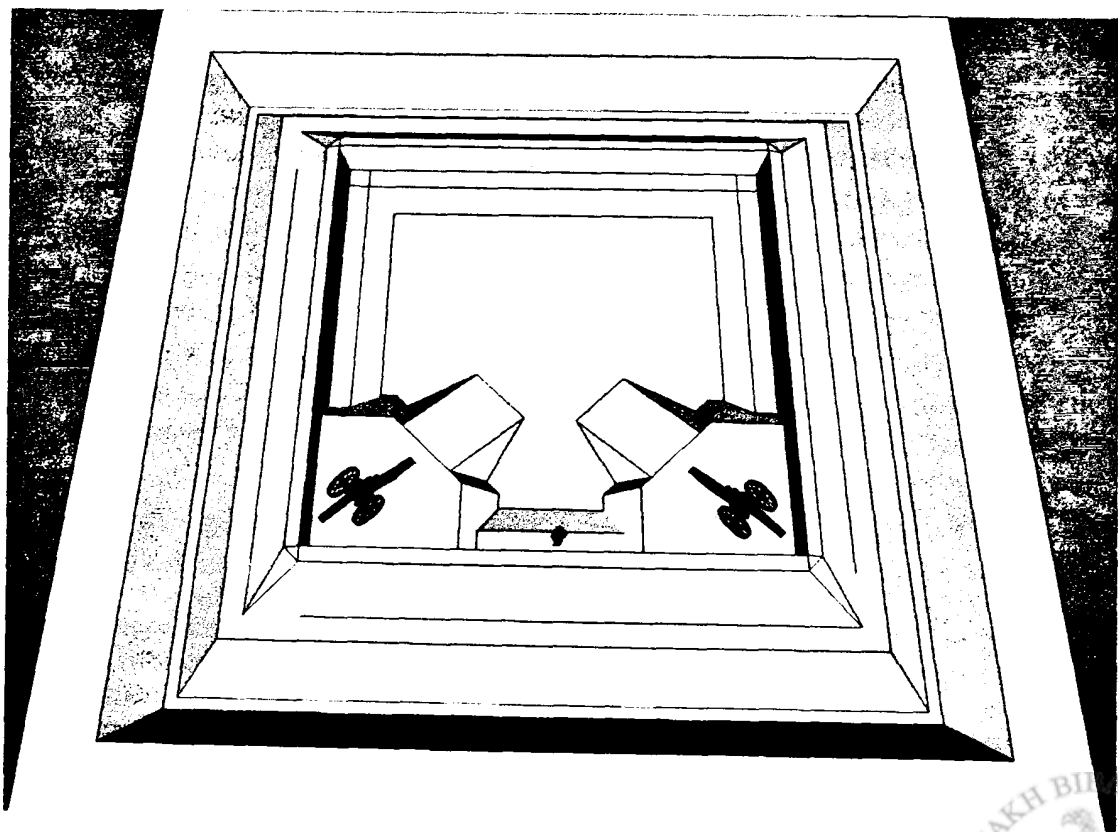

FIGURE 10: *Top of the right redoubt at Nicopolis
(model by the author)*

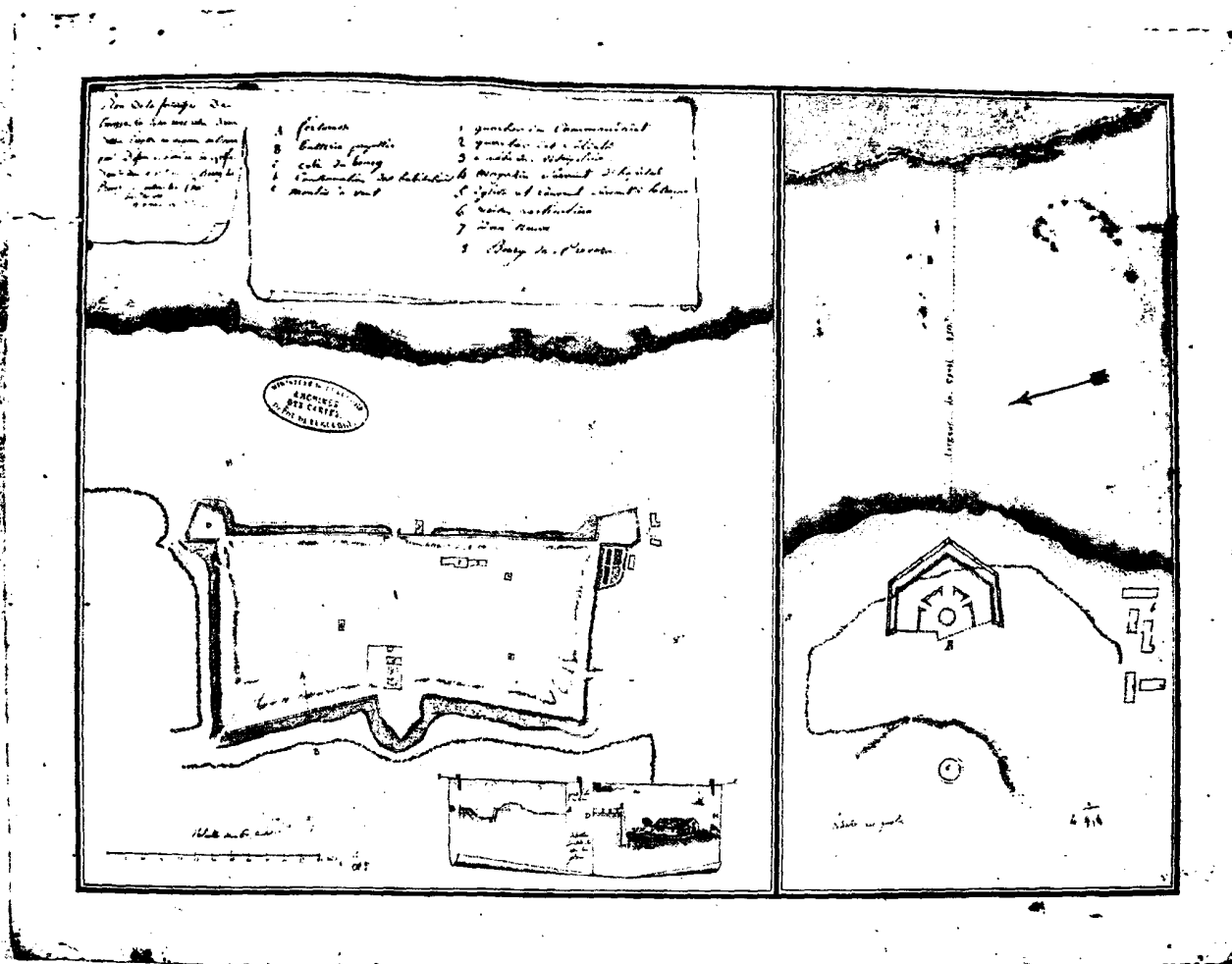

FIGURE 11: *Plan De la forteresse De Prevezza En Epire avec celui D'une Batterie Projetté au dessous du Bourg pour Deffendre l'entrée du Golfe D'ambrassia et proteger le Bourg de Prevezza Contre les Pirates. Levé au pas 13 floreal an 6. de la Repub[lique].*
(Plan of the fortress of Preveza in Epirus with that of a Battery thrown up below the town to defend the entrance of the gulf of Ambracia and protect the town of Preveza against pirates. Drawn by measuring distances in paces. 13 floreal, 6th year of the Republic)
 (SHD R-18-4-10-B-202)

Σπύρος Δημ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ

Η Πρέβεζα κατά τα γεγονότα και τις διεθνείς συνθήκες τέλη 17^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα

Εισαγωγή

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ και των περιχώρων της κατά τα νεότερα χρόνια και, επί του προκειμένου, κατά τη χρονική περίοδο από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 19^{ου} τόσο κατά τα γεγονότα, τα οποία επιτελέστηκαν κατά την περίοδο αυτή, όσο και κατά τις διεθνείς συνθήκες, που τα επεσφράγισαν, παρουσιάζει, κατά την κρίση μας, ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον.

Γιατί κατά την «επί κεφαλής» περίοδο για πρώτη φορά από την τουρκική κατάκτησή της η Πρέβεζα και οι άλλες πόλεις-σταθμοί στρατηγικής σημασίας,¹ που βρίσκονταν στην απέναντι από τα Ιόνια νησιά ηπειρωτική ακτή, αποσπώνται από την οθωμανική αυτοκρατορική κυριαρχία και συνάπτονται με τις ιστορικές περιπέτειες των νησιών αυτών και κατά τα γεγονότα και κατά τις διεθνείς συνθήκες.

Η πρώτη της Πρέβεζας βενετσιάνικη κατοχή, Σεπτέμβρης 1684 - Γενάρης 1699

Το πρώτο γεγονός, με το οποίο για πρώτη φορά σηματοδοτήθηκε η απόσπαση της Πρέβεζας και των περιχώρων της, όπως, άλλωστε, και των άλλων επί της ηπειρωτικής ακτής πόλεων, υπήρξε ο Ιερός Πόλεμος Linz,² ο οποίος κράτησε από το 1684-1689. Στη διάρκεια αυτού του πολέμου και στις κατά τη διάρκειά του πολεμικές επιχειρήσεις σημαντικότερη υπήρξε η συμμετοχή και της «Γαληνοτάτης Δημοκρατίας του Αδρία», η οποία μετά τη συμμαχία της με άλλες δυτικές χριστιανικές δυνάμεις προέβη στις αναγκαίες προετοιμασίες, και κήρυξε τον πόλεμο πρώτη κατά των Οθωμανών στις 25 Απρίλη 1684 διορίζοντας με τη Γερουσία της αρχιστράτηγο των ναυτικών και πεζικών δυνάμεων τον Φραγκίσκο Morosini.³ Αυτός ξεκινώντας

¹ Αυτές ήταν από βορρά προς νότο, Βουθρωτό, Πάργα και Βόνιτσα.

² Ο ιερός πόλεμος, γνωστός ως πόλεμος Linz, από την αυστριακή αυτή πόλη στην οποία υπογράφηκε η συμμαχία της Αυστρίας, της Πολωνίας και της Ενετίας με τη θετική συμπαράσταση και άλλων χριστιανικών δυνάμεων και ιδιαίτερα του πάπα Ιννοκέντιου ΙΑ', ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία ήδη στα 1683 είχε υποστεί δεινή ήττα μετά την απόκρουση των δυνάμεών της από τη Βιέννη, κράτησε από τον Σεπτέμβρη 1684 και τερματίστηκε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς, τον Γενάρη 1699.

³ Πρόκειται για τον τελευταίο υπερασπιστή της Κρήτης, του φρουρίου του Ηρακλείου, κατά τον προηγηθέντα βενετοτουρκικό πόλεμο, αποτέλεσμα του οποίου ήταν η κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας στο νησί και η έναρξη της οθωμανικής.

από την Ενετία στις 10 Ιουνίου 1684 έφτασε στην Κέρκυρα κατεχόμενη από τους Ενετούς με την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο, εκτός της Λευκάδας κατεχόμενες από καιρού από τους Τούρκους· ενισχύθηκε σοβαρά από τους κατοίκους τους και με γαλέρες· και πρώτο στόχο του έθεσε την κατάκτηση της τουρκοκρατούμενης από ικανό χρόνο Λευκάδας. Με ισχυρότατες δυνάμεις άρχισε την πολιορκία της στις 21 Ιουλίου 1684 με τελικό αποτέλεσμα ο Τούρκος διοικητής του νησιού να το παραδώσει στον Morosini, με συνθήκη στις 6 Αυγούστου 1684. Μετά την κατάκτηση της Λευκάδας με συνεχείς ενισχύσεις, τόσο από τους κατοίκους των ενετοκρατούμενων Ιόνιων νησιών, όσο και από αρματολούς κατοίκους της Αιτωλοακαρνανίας από το Μεσολόγγι έως τα χωριά του Βάλτου, στράφηκε προς κατάκτηση και της Πρέβεζας. Εναντία στην τουρκική φρουρά της πόλης επιτέθηκε στα τέλη Αυγούστου 1684 και σφοδρότερα στις 21 Σεπτέμβρη 1684 για την εκπόρθησή της και τελικά η πόλη του παραδόθηκε στις 29 Σεπτέμβρη 1684 έπειτα από συνθηκολόγηση του Τούρκου διοικητή της και της φρουράς του.

Η 29 Σεπτέμβρη, έτσι, του 1684 είναι μια ιστορική για την Πρέβεζα χρονολογία, γιατί μ' αυτή σηματοδεύτηκε η απόσπασή της για πρώτη φορά από την οθωμανική κυριαρχία, για να περάσει στη λιγότερη ενετική, την οποία θα επακολουθήσει και μακροβιότερη.⁴ Η πρώτη ενετική αυτή της Πρέβεζας κυριαρχία κράτησε 15 χρόνια, από το 1684 έως το 1699, όταν με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς⁵ επανήλθε για μικρό χρονικό διάστημα και πάλι στην οθωμανική κυριαρχία. Γιατί με το 16^ο άρθρο της διμερούς βενετοτουρκικής συνθήκης μέσα στο γενικότερο πλαίσιο των συνθηκών Κάρλοβιτς η Πρέβεζα με τα περίχωρά της και τα εξαρτήματά της επανέρχονταν στην τουρκική εξουσία με την υποχρέωσή της να κατεδαφίσει τις οχυρώσεις και τα φρούριά της.

Κατά τη 15χρονη περίοδο, 1684-1699, της βενετικής κυριαρχίας της, οι Ενετοί κυρίαρχοί της προσπάθησαν να θέσουν σε εφαρμογή και σ' αυτή και στα εξαρτήματά της τους θεσμούς κατά τη διοικητική της διάρθρωση, οι οποίοι ίσχυαν ήδη στα Ιόνια νησιά. Τότε οι ενετικές αρχές της Πρέβεζας με κύριο εκφραστή της ενετικής κυριαρχίας ένα Προβλεπτή βρίσκονταν σε εξάρτηση από τις ενετικές αρχές, που είχαν εγκατασταθεί στη Λευκάδα, οι οποίες και αυτές εξαρτιόνταν από τις κεντρικές Ενετικές αρχές, που είχαν την έδρα τους στην Κέρκυρα. Ειδικότερα ο Ενετός Προβλεπτής της Πρέβεζας καθορίστηκε εξαρτημένος από τον Προβλεπτή Λευκάδας, ενώ στο λιγότερο της ενετικής κυριαρχίας της πόλης δεν ήταν δυνατό να ολοκληρωθούν και στην Πρέβεζα οι ενετικοί θεσμοί και ιδιαίτερα κατά τη διοίκησή της. Αυτοί θα εφαρμοστούν, έπειτα από λιγότερο της Πρέβεζας οθωμανική κυριαρχία, κατά τη δεύτερή της βενετική κατοχή, που κράτησε και αρκετές δεκάδες χρόνια.

⁴ Αυτή κράτησε από το 1718 (συνθήκη του Πασσάροβιτς) έως το 1797 (συνθήκη του Campo-Formio). Βλ. και παρακάτω «Δεύτερη της Πρέβεζας ενετική κατοχή».

⁵ Η συνθήκη του Κάρλοβιτς, σερβικού χωριού, υπογράφηκε από τα αντίπαλα μέρη στις 26 Γενάρη 1699. Αυτή απαρτιζόταν από τρεις επιμέρους διμερείς συνθήκες: την αυστροτουρκική, την πολωνοτουρκική και τη βενετοτουρκική, που καθεμιά τους υπογράφηκε ξεχωριστά – από Αυστρία, Πολωνία και Ενετία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με το 16^ο άρθρο της βενετοτουρκικής συνθήκης, σύμφωνα και με άλλους όρους, οι Ενετοί κράτησαν στην κυριαρχία τους τη Λευκάδα, η οποία έκτοτε συνάπτεται ακατάλυτα με τις ιστορικές περιπτώσεις των άλλων ενετοκρατούμενων Ιόνιων νησιών, ενώ η Πρέβεζα με τα περίχωρα και τα εξαρτήματά της επανέρχονταν στην οθωμανική κυριαρχία, με τη δέσμευσή της να κατεδαφίσει τα φρούριά της. Γενικότερα η συνθήκη Κάρλοβιτς συνιστά από τις σημαντικότερες διεθνείς συνθήκες στην ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης, γιατί μ' αυτή επισημοποιήθηκε η μείωση της βαλκανικής κυριαρχίας της με ηγεμονεύουσα στην περιοχή την Αυστρία, για να επακολουθήσει η Ρωσία.

*Η δεύτερη της Πρέβεζας ενετική κατοχή, Σεπτέμβρης 1718 - Οκτώβρης 1797.
Συνθήκη Πασσάροβιτς – Συνθήκη Campo-Formio*

Η βενετοτουρκική διεθνής συνθήκη του Κάρλοβιτς μαζί με τις δύο άλλες διμερείς, πολωνο-τουρκική και αυστροτουρκική, που επεσφράγιζαν την ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον πόλεμο του Linz, 1684-1699, σημάδεψε τη μείωσή της στον βαλκανικό χώρο και ιδιαίτερα τον βόρειο με ηγεμονεύουσα εκεί την Αυστρία και με τη ρωσική παρουσία με τον Μ. Πέτρο ως ανταγωνιστή. Αυτή ακριβώς η ήττα και η μείωση του γοήτρου και της κυριαρχίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αφύπνισε τα φιλοπόλεμα στοιχεία της, τα οποία με τα ισχυρά ερείσματα της σ' αυτή δραστηριοποιήθηκαν προς αντεπίθεση και ανάκτηση όσων με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς είχαν απολέσει.

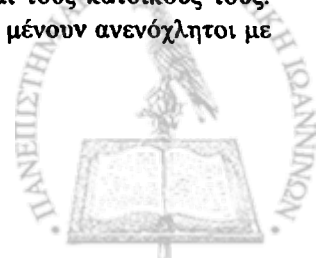
Προς τούτο η Υψηλή Πύλη πρώτη κήρυξε τον πόλεμο, έπειτα από λίγα χρόνια, κατά της Ενετίας με στόχο την απόσπαση από αυτή όλων των βενετοκρατούμενων πόλεων και περιοχών. Ο πόλεμος αυτός κηρύχθηκε στις 9 Δεκέμβρη 1714 και στις επακολουθήσασες βενετο-τουρκικές πολεμικές επιχειρήσεις, ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1715-1717, οι Τούρκοι με ισχυρότατες δυνάμεις πέτυχαν να ανακτήσουν από τους Ενετούς την Πελοπόννησο και, μετά και την κυρίευση της Ναυπάκτου στη Στερεά, να μεταφέρουν τις επιχειρήσεις στο Ιόνιο, 1716-1717, να ανακαταλάβουν τη βενετοκρατούμενη με τη συνθήκη Κάρλοβιτς Λευκάδα χωρίς αντίσταση και να στραφούν προς κατάκτηση της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας, όπου με την προοπτική τουρκικής κατά του νησιού επίθεσης οι ενετικές του αρχές με την αμέριστη συνδρομή των κατοίκων του είχαν προβεί σε διοργάνωση της άμυνάς του. Τότε η Κέρκυρα διέτρεξε μεγάλο κίνδυνο, όταν μάλιστα πολιορκήθηκε στενά από τους Τούρκους από 5 Ιουλίου έως 22 Αυγούστου 1716, τελικά δε ματαιώθηκε η κατάληψή της με την απώθηση των Τούρκων χάρις στη σθεναρή άμυνα Ενετών και του πληθυσμού του νησιού. Τη νίκη των Ενετών-Κερκυραίων κατά των Τούρκων επακολούθησε αντεπίθεση με αποτέλεσμα να ανακαταληφθεί από τους Ενετούς η Λευκάδα, το Βουθρωτό, η Πρέβεζα στις 19 Οκτώβρη 1716 και η Βόνιτσα. Πραγματοποιήθηκαν σε συνέχεια σφοδρές ενετοτουρκικές συγκρούσεις και κατά θάλασσα, με τις οποίες και με ενετική νίκη τερματίστηκε ο βενετοτουρκικός πόλεμος 1714-1718,⁶ του οποίου το τέλος επεσφραγίστηκε με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς, που υπογράφηκε στις 21 Ιουλίου 1718.⁷

Με το τέλος του βενετοτουρκικού πολέμου 1714-1718 και τη συνθήκη του Πασσάροβιτς, με την οποία η Πρέβεζα, όπως και οι άλλοι στρατηγικής σημασίας σταθμοί στην απέναντι από τα Ιόνια νησιά ηπειρωτική ακτή, άρχισε η δεύτερη ενετική κυριαρχία και κατοχή της Πρέβεζας. Αυτή η κατοχή ήταν κατά πολύ μακροβιότερη από την πρώτη, κράτησε 80 χρόνια έως την πλήρη κατάλυση της Βενετοκρατίας από τη δημοκρατική Γαλλία με τη συνθήκη του Campo-Formio, 1797.⁸ Κατά τη διάρκεια του πολέμου η Πρέβεζα υπέστη μεγάλες καταστροφές με εγκατάλειψη των κατοίκων της, την οποία αναπλήρωσαν με ενετική προτροπή κάτοικοι με οπλαρχηγούς από τα μέρη της Αιτωλοακαρνανίας. Αμέσως οι Ενετοί έλαβαν όλα τα μέτρα με τα οποία ανέδειξαν με τα χρόνια την Πρέβεζα ως ένα σημαντικότατο από κάθε πλευρά ενετοκρατούμενο κέντρο έτσι, που ευχερέστατα, κατά την κρίση μου, είναι δυνατό να ισχυριστεί κανείς ότι η περίοδος αυτή της ογδοντάχρονης Ενετοκρατίας της πόλης είναι από κάθε άποψη

⁶ Για όλα όσα ιστορούνται με τον βενετοτουρκικό πόλεμο 1714-1718, βλ. ΧΙΩΤΗΣ 1864, 407-491.

⁷ Με τη συνθήκη Πασσάροβιτς, σερβικού χωριού: επανεγκαταστάθηκαν οι Ενετοί στα Κύθηρα. Στην ενετική κυριαρχία επανέρχονταν το Βουθρωτό, η Πρέβεζα και η Βόνιτσα με τα περίχωρά τους και τους κατοίκους τους. Καθοριζόταν η οριοθετική γραμμή Ενετίας, Ελλάδας, Τουρκίας. Οι κάτοικοι σ' αυτές να μένουν ανενόχλητοι με δικαίωμα μετοίκησης.

⁸ Βλ. γι' αυτήν παρακάτω «Η Πρέβεζα υπό την κυριαρχία των Δημοκρατικών Γάλλων».

κρινόμενη η σημαντικότερη και σπουδαιότερη στη διαχρονική ιστορία της και ξεχωριστά κατά τα νεότερα χρόνια, σύμφωνα, άλλωστε, και με σχετικές διασταυρούμενες μαρτυρίες.⁹ Κατά σχετική, επίσης, μαρτυρία αμέσως με την κυριαρχία τους οι Ενετοί ιδιαίτερα «επεμελήθησαν της Πρέβεζης», η οποία κατά τη διάρκειά της «επολυανθρώπει»¹⁰ και ήταν κατ' άλλη μαρτυρία «η καλύτερα κατοικουμένη και ακμάζουσα»¹¹ από όλες τις γειτονικές κατακτήσεις.

Οι ασχολίες των κατοίκων της με το εμπόριο, την αλιεία, τη γεωργία, την κτηνοτροφία και την εκμετάλλευση δασών καθώς και οι οικονομικές συναλλαγές με τις γειτονικές πόλεις παρείχαν στους κατοίκους της τα οικονομικά μέσα για μια σχετικά άνετη ζωή, αφού κοντά τους διαβιούσαν και αρματωλοί «γεωργούντες και εμπορευόμενοι».¹² Οι κάτοικοί της ήσαν Χριστιανοί το θρήσκευμα και ιεραρχικά υπάγονταν στον επίσκοπο της Άρτας. Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα συστήθηκε «κοινότης προχόντων»,¹³ από την οποία εκλέγονταν οι σύνδικοι και οι άλλες δικαστικές αρχές. Την ανώτατη διοίκηση στην πόλη ασκούσε Ενετός Προβλεπτής, ο οποίος εκλεγόταν ανά διετία από την ενετική Γερουσία και υπαγόταν στον έκτακτο Προβλεπτή-Διοικητή της Λευκάδας. Αυτός με την κοινότητα συγκροτούσε τη «δικαστική αυλή με γραμματέα υπεύθυνο των κακουργημάτων με δικαίωμα έφεσης των αποφάσεών του στον Προβλεπτή Λευκάδας».¹⁴ Ο ίδιος ο Προβλεπτής Πρέβεζας κατοικούσε στο φρούριο της πόλης με σχετική φρουρά. Ο στρατός, που ήταν εγκατεστημένος σε Πρέβεζα-Βόνιτσα εποπτευόταν, επίσης, από τον Προβλεπτή Λευκάδας.¹⁵

Η Πρέβεζα υπό την κυριαρχία των Δημοκρατικών Γάλλων, 1797-1799.

Η συνθήκη του Campo-Formio, 17 Οκτώβρη 1797.

Η πυρπόληση και καταστροφή της Πρέβεζας από τον Αλή πασά των Ιωαννίνων, 1798

Στη νεοελληνική ιστορία της Πρέβεζας και, επί του προκειμένου, κατά τη χρονική περίοδο από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 19^{ου} κοντά στους άλλους ιστορικούς σταθμούς της συγκαταριθμείται και ο ιστορικός της σταθμός, απότοκος της συνθήκης του Campo-Formio.¹⁶ Με αυτή η Ενετία απεκδυόταν της κυριαρχίας της στις «πρώην εν τη Ανατολή» ενετικές κτήσεις, τα Ιόνια νησιά και τις εξαρτώμενες από αυτά νησίδες και τους σταθμούς-πόλεις, που βρίσκονταν απέναντι επί της ηπειρωτικής ακτής, ανάμεσα στις οποίες και η Πρέβεζα.¹⁷ Σύμφωνα με τη συνθήκη¹⁸ η Γαλλική Δημοκρατία «καθέξει εν πλήρει κυριαρχία» τα Ιόνια νησιά¹⁹ και τις από αυτά εξαρτώμενες νήσους, καθώς και «εν γένει άπαντας τους πρώην ενετι-

⁹ Βλ. και ΧΙΩΤΗΣ 1864, 343-491.

¹⁰ Βλ. ΧΙΩΤΗΣ 1864, 343, μαζί και τη Βόνιτσα, που συνιστούσαν «Βενετική στερεά εν τη Ανατολή».

¹¹ FOSCOLO 1824, 30: «tanto pin in quanto Preveza, la meglio populate e fiorente delle vastze possessioni».

¹² ΧΙΩΤΗΣ 1864, 343.

¹³ ΧΙΩΤΗΣ 1864, 343-344.

¹⁴ ΧΙΩΤΗΣ 1864, 343.

¹⁵ ΧΙΩΤΗΣ 1864, 344.

¹⁶ Η συνθήκη του Campo-Formio, που υπογράφηκε στις 17 Οκτώβρη 1797, ήταν το αποτέλεσμα της νικηφόρου προέλασης του Μ. Ναπολέοντα στη βόρεια Ιταλία και της ουσιαστικής, από αυτόν διάλυσης του Ενετικού κράτους και της κυριαρχίας σ' αυτό των Δημοκρατικών Γάλλων.

¹⁷ Ως γνωστόν οι άλλοι σταθμοί-πόλεις, που ήσαν απέναντι από τα Ιόνια νησιά επί της ηπειρωτικής ακτής και που αυτές ήσαν έως τη συνθήκη του Campo-Formio ενετικές κτήσεις ήσαν το Βουθρωτό, η Πάργα και η Βόνιτσα με τα περίχωρά τους.

¹⁸ Το 5^ο της άρθρο.

¹⁹ Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, Λευκάδα, Κύθηρα.

κούς σταθμούς εν Αλβανία, τους κάτωθεν του κόλπου του Δρίνου κειμένους». ²⁰ Έτσι άρχισε και για τα Ιόνια νησιά και τις απέναντι στην ηπειρωτική ακτή πόλεις, ανάμεσα στις οποίες και η Πρέβεζα, η κυριαρχία σ' αυτά των δημοκρατικών Γάλλων. ²¹ Επίσημος εκπρόσωπος και επίτροπος σ' αυτά διορίστηκε ο στρατηγός Gentily, ο οποίος φτάνοντας στην Κέρκυρα επισκέφτηκε τα άλλα Ιόνια νησιά, όλους τους πρώην ενετικούς στην ηπειρωτική ακτή σταθμούς και την Πρέβεζα και σε συνέχεια με το επιτελείο του, εγκαθιστώντας παντού γαλλικές φρουρές, προέβη στη διοικητική διοργάνωση και διάρθρωση της περιοχής.

Ολόκληρη η περιοχή, Ιόνια νησιά και παραρτήματά τους και οι πρώην ενετικοί σταθμοί στην απέναντι ηπειρωτική ακτή, διαχωρίστηκε σε τρεις νομούς. ²² Από αυτούς ο νομός της Ιθάκης, όπως ονομάστηκε, περιελάμβανε την Ιθάκη, την Κεφαλονιά, τη Λευκάδα, τη Βόνιτσα και την Πρέβεζα και πρωτεύουσά του ορίστηκε το Αργοστόλι στην Κεφαλονιά, όπου εγκαταστάθηκε ως ανώτερη της περιοχής Ιονίου νομαρχιακή αρχή. ²³ Στη διοίκηση του κάθε νομού, επόμενα και του νομού της Ιθάκης, στον οποίο υπαγόταν και η Πρέβεζα, τη νομαρχιακή εξουσία ασκούσε πενταμελής επιτροπή, στη δικαιοδοσία της οποίας υπάγονταν οι δημιουργηθέντες δήμοι. ²⁴ Σε κάθε δήμο, επόμενα και αυτό της Πρέβεζας τη διοίκηση ασκούσε δημοτικό συμβούλιο, το οποίο απαρτιζόταν από ευυπόληπτα πρόσωπα, τα οποία διαμοιράζονταν καθήκοντα, υποχρεώσεις και δικαιώματα. Τα δημοτικά συμβούλια, κατά σχετική μαρτυρία, ²⁵ απαρτιζόταν από 7 μέλη, αν ο πληθυσμός του δήμου ανερχόταν σε 5.000 κατοίκους, αν ανερχόταν σε 10.000 τότε τα μέλη του δήμου ανερχόταν σε 9. Στην Πρέβεζα πιθανότατα και σε συγκριτική αναφορά των γεγονότων ειδικά, που την αφορούν, θα ανερχόταν σε 9 μέλη ως έχουσα πιθανότατα 10.000 κατοίκους. Επικεφαλής κάθε νομαρχιακής επιτροπής διοριζόταν Γάλλος επίτροπος, επόμενα και του νομού της Ιθάκης, ο οποίος ήταν και η ανώτατη του νομού αρχή. Επιπλέον σε κάθε νομό, επόμενα και σ' αυτόν της Ιθάκης, είχε την έδρα της μια Μεραρχία των Γάλλων δημοκρατικών, την εξουσία δε ασκούσε ως Υψηλή Αστυνομία, έχοντας στην εξουσία της υποστράτηγους. Σε κάθε δήμο, επόμενα και σ' αυτόν της Πρέβεζας, εγκαθίστατο γαλλική φρουρά με Γάλλο αξιωματικό-επίτροπο, ο οποίος και ασκούσε στο δήμο εξουσία με υπαγωγή του στο Μέγαρχο.

Η κατάσταση, λοιπόν, μετά την κυριαρχία στα Ιόνια νησιά της Γαλλικής Δημοκρατίας και στις απέναντί τους επί της ηπειρωτικής ακτής πόλεις-σταθμούς και την εγκατάσταση των διοικητικών αρχών κατά νομό και δήμο είχε έτσι διαρρυθμιστεί, όταν ανατράπηκε ολότελα κατά τον Οκτώβρη 1798 από τον Αλή πασά των Ιωαννίνων, ο οποίος ύπουλα υποκρινόμενος τον φίλο του Ναπολέοντα, εξεδήλωσε τα κατακτητικά του σχέδια και βλέψεις προς τις επί της ηπειρωτικής ακτής πρώην ενετικές κτήσεις. Στόχος του ήταν να κυριαρχήσει σ' αυτές και πρωτεύοντως στην Πρέβεζα, για να την καταστήσει ορμητήριο επίθεσης και κατάκτησης μάλιστα αρχικά της Λευκάδας, με το πρόσχημα ότι η Πρέβεζα και η Λευκάδα ήταν ασφαλές καταφύγιο των από Ήπειρο και Αιτωλοακαρνανία αρματολών και κλεφτών, οι οποίοι παρενοχλούσαν επικίνδυνα την επικράτειά του, προκαλώντας ενάντια στις ηπειρωτικές πόλεις εκφοβιστικές επιθέσεις με τους άνδρες του. Για να ματαιώσει τους ύπουλους σκοπούς του Αλή ο Γάλλος στρατη-

²⁰ Λανθασμένα, εκτός από Βουθρωτό, Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα, συμπεριλαμβανόταν και η Άρτα, που δεν ανήκε ποτέ στις ενετικές αυτές κτήσεις.

²¹ Γίνεται διάκριση από τους αυτοκρατορικούς μετά την ανακήρυξη του Ναπολέοντα ως αυτοκράτορα.

²² Της Κέρκυρας, της Ιθάκης και του Αιγαίου Πελάγους, στον οποίο υπάγονταν Ζάκυνθος και Κύθηρα.

²³ Γι' αυτό βλ. παρακάτω αλλά και ΛΟΥΚΑΤΟΣ χ.χ.

²⁴ Στην Κεφαλονιά συγκροτήθηκαν 4 δήμοι: Αργοστολίου, Ληξουριού, Κάστρου και Άσσου. Δήμος συγκροτήθηκε και στην Πρέβεζα.

²⁵ Βλ. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 118.

γός Σαβώ, προς ενίσχυση και ενθάρρυνση των «πεφοβισμένων» κατοίκων της Πρέβεζας διέταξε την κατασκευή οχυρωμάτων κατά τη γραμμή Νικόπολης-Πρέβεζας,²⁶ με τα οποία αναχαιτίζονταν οι επιθέσεις των Τουρκαλβανών του Αλή. Ταυτόχρονα ήλθε σ' επαφή και με τους Σουλιώτες, πολέμιους του Αλή, αποσκοπώντας στην ενίσχυση της γαλλικής φρουράς της Πρέβεζας, οι οποίοι όμως ανταποκρίθηκαν σε μικρό μέρος.²⁷ Ο στρατηγός Σαβώ επισκέφτηκε εκ νέου, στις 9 Οκτώβρη 1798 την Πρέβεζα και επιθεώρησε το γαλλικό στρατόπεδο²⁸ και τα οχυρώματα και μετέφερε από τη Λευκάδα προς ενίσχυσή του επίλεκτους Γάλλους στρατιώτες με αξιωματικό, στον οποίο ανέθεσε την αρχηγία του στρατοπέδου.

Ο Αλή πασάς, στο μεταξύ, προετοιμαζόταν για να θέσει σε εφαρμογή τα σχέδιά του στα τέλη Οκτώβρη 1798 και πρωταρχικά κινείται για την κατάκτηση του Βουθρωτού, στα υψώματα του οποίου συγκέντρωσε ισχυρές δυνάμεις. Καταφθάνουν εκεί ισχυρές γαλλικές δυνάμεις προς ενίσχυση της γαλλικής φρουράς, επιτίθεται στις 17 Οκτώβρη 1798 ενάντια τους ο Αλή πασάς με τις δικές του τουρκαλβανικές δυνάμεις και επακολουθεί σκληρή αιματηρή μάχη με αποτέλεσμα οι Γάλλοι να εγκαταλείψουν, έπειτα από σθεναρή άμυνα, το Βουθρωτό και να μεταβούν στην Κέρκυρα, αφού προηγουμένως εκκένωσαν την πόλη και κατέστρεψαν τα οχυρώματα.²⁹

Σε συνέχεια ο Αλή πασάς στρέφεται κατά της Πρέβεζας, όπου και περί τη Νικόπολη είχαν σημειώσει πρόοδο τα οχυρωματικά έργα. Αρχικά προσπάθησε, πριν από την επίθεσή του, να δωροδοκήσει τους Πρεβεζάνους του στρατοπέδου, για να του το παραδώσουν, και τους κατοίκους της πόλης, για να του παραδώσουν την εκεί φρουρά.³⁰ Μετά την άρνηση των φρουρών και των κατοίκων της Πρέβεζας να παραδώσουν στρατόπεδο και γαλλική φρουρά, ο Αλή πασάς περί το μεσονύκτιο, στις 22 Οκτώβρη 1798, άρχισε με την εμπροσθοφυλακή του την τουρκαλβανική επίθεση ενάντια στην Πρέβεζα. Τότε ακριβώς επακολουθεί μια από τις πλέον συγκλονιστικές και δραματικές σελίδες της διαχρονικής ιστορίας της Πρέβεζας. Γιατί οι Τουρκαλβανοί προσβάλλουν αρχικά το στρατόπεδο της Νικόπολης, το οποίο διέθετε ασφαλείς οχυρώσεις και το υπερασπίζονταν σθεναρά Γάλλοι, Σουλιώτες και Πρεβεζάνοι, έτσι που η μάχη ήταν αμφίροπη. Κατά σχετική μαρτυρία³¹ επακολουθεί σκληρή και αιματηρή μάχη. Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση ο Αλή πασάς κινητοποιεί ισχυρές δυνάμεις Τουρκαλβανών³² και το πρωί επιτίπτει κατά του στρατοπέδου και της γαλλικής φρουράς της πόλης. Οι Γάλλοι και μαζί τους Πρεβεζάνοι ανθίστανται με ανδρεία και αυτοθυσία, ενώ συνεχώς επαυξάνονται από τη μάχη οι νεκροί, οι τραυματίες και οι καταστροφές. Ο Μουχτάρ, γιος του Αλή, ορμά τότε κατά της γαλλικής γραμμής με ιππείς και τη διασπά, με μεγάλες τις γαλλικές απώλειες, με πολλούς τους Γάλλους και Πρεβεζάνους αιχμαλώτους, νεκρούς και τραυματίες.³³ Κατά μαρτυρία³⁴ ο Αλή πασάς παρακολουθούσε την εφόρμηση των ιππέων υπό τον Μουχτάρ το γιο του από δική του σκηνή, που βρισκόταν στο μέρος που ήταν η σκηνή του Αυγούστου κατά την παραμονή της μάχης στο Άκτιο, σημαδεύοντας και παρατηρώντας τη μάχη με τηλεσκόπιο.

²⁶ Βλ. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 169.

²⁷ Βλ. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 170, όπου μαρτυρείται ότι οι Σουλιώτες, που ανταποκρίθηκαν, ανέρχονταν σε 60 με αρχηγό τον αρματωλό Χριστάκη.

²⁸ Ο ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 170, αναφέρει ότι στο στρατόπεδο υπηρετούσαν 300 Γάλλοι, 60 Σουλιώτες και 600 κάτοικοι της Πρέβεζας. Ο ΧΙΩΤΗΣ 1864, 663, μαρτυρεί στο στρατόπεδο 700 Γάλλους, 60 Σουλιώτες, 2.000 κατοίκους Πρέβεζας.

²⁹ Βλ. σχετικά για την περί το Βουθρωτό μάχη, ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 175-177· ΧΙΩΤΗΣ 1864, 660, 661-662.

³⁰ Βλ. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 177· ΧΙΩΤΗΣ 1864, 663.

³¹ Βλ. FOSCOLO 1824, 41.

³² Ο ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 179, τους ανεβάζει σε 11.000.

³³ ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 179-181.

³⁴ Βλ. FOSCOLO 1824, 42.

Την επόμενη μέρα της μάχης ο Αλή πασάς μπήκε στην Πρέβεζα, περικύκλωσε με τους ιππείς του τους κατοίκους της πόλης μαζί και τους Γάλλους και επιδόθηκαν στην εκτέλεση και τον αποκεφαλισμό πολλών. Τότε τα σπίτια εγκαταλείφθηκαν και οι δρόμοι σκεπάστηκαν με πτώματα γέρων και γυναικόπαιδων. Μαρτυρείται, τότε, από επιζήσαντα Γάλλο αξιωματικό ότι «αι οδοί και αι στοαί της Πρεβέζης εκαλύφθησαν παραχρήμα εκ των πιπτόντων νεκρών και τραυματιών»,³⁵ ενώ στην πόλη κυριαρχούσαν «πάταγος πυροβόλων, κραυγαί, ολολυγαί» και «οι Τούρκοι εφόνευον, συνελάμβανον, αφώπλιζαν» κατά την τετράωρη μάχη.³⁶ Τη σφαγή στους δρόμους και «τας αγυιάς» της Πρέβεζας με τους κατοίκους της να φεύγουν προς Λευκάδα και Κέρκυρα, διαδέχτηκαν «οι φλόγες της πυρπολούμενης πόλεως»³⁷ και ο Αλή πασάς, αφού εκόρεσε τη δίψα του στο αίμα των εχθρών του, «ήθελεν ήδη εντροφήσει και εις την πυρκαϊάν των εστιών του».³⁸ Γιατί με τη νίκη του πήρε και εφάρμοσε τα πλέον φρικιαστικά και απάνθρωπα μέτρα προς ικανοποίηση των ζωδών ενστίκτων τόσο κατά των Πρεβεζάνων, όσο και των Γάλλων αιχμαλώτων του.

Χαρακτηριστική είναι, επί του προκειμένου, η μαρτυρία ότι «αναγιγνώσκων τις τα παθήματά των [των εν Νικοπόλει και Πρεβέζη γαλλικών φρουρών] αμφιβάλλει προς στιγμήν εάν ο άνθρωπος είναι ζών κοινωνικόν, εάν το γένος του ανήκει εις ανωτέραν φύσιν της των θνητών τοιαύτη ήτο η σκληρότης και η απανθρωπία η υπό των Τουρκαλβανών εκδηλωθείσα κατά τον βαρβαρικόν εκείνον πολέμον και κατά την έτι βαρβαρωτέραν των Γάλλων αιχμαλωσίαν».³⁹ Σύμφωνα με σχετικές μαρτυρίες 100 περίπου Γάλλοι αιχμάλωτοι εσύροντο αιμόφυρτοι μπροστά στον Αλή, αυτός δε υποδεχόμενος αυτούς ενόμισε ευκαιρία να δώσει το θέαμα της σφαγής Πρεβεζάνων που συνελήφθησαν και μερικών Σουλιωτών αποκεφαλίζοντάς τους· άλλοι ερρίφθησαν στις υγρές φυλακές του με στέρηση στοιχειωδών μέσων προς θεραπεία των πληγών τους· με σχοινιά έδεσαν καθένα χωριστά αιχμάλωτο και όλους μαζί με σχηματισμό από αυτούς μακριά αλυσίδα, οδηγώντας τους έτσι προς την Άρτα μέσα από δύσκολους και δύσβατους τόπους, ενώ προηγείτο το τρόπαιο των απαγχονισθέντων κεφαλών· ο όχλος στην Άρτα μαινόμενος τους υποδέχτηκε, ενώ ο Αλή πασάς έστειλε τους 147 επιζήσαντες Γάλλους στην Κωνσταντινούπολη, από τους οποίους πολλοί πέθαναν κατά τη διαδρομή.⁴⁰ Την καταστροφή και πυρπόληση της Πρέβεζας επακολούθησε η κατάληψη από τον Αλή και τις δυνάμεις του όλων των γαλλικών κτήσεων στην Ήπειρο εκτός από την Πάργα, η οποία και τελικά ύψωσε στο φρούριό της τη ρωσική και οθωμανική σημαία, όταν κοινός συμμαχικός ρωσοτουρκικός στόλος πλέοντας στο Ιόνιο απεβίβασε στα Ιόνια νησιά και στις άλλες πρώην ενετικές και γαλλικές κτήσεις στην Ήπειρο ρωσοτουρκικά αγήματα, τα οποία με την ενίσχυση των ευγενών των νησιών, που με τους δημοκρατικούς Γάλλους είχαν χάσει τα πολυποίκιλα προνόμιά τους, κατέλυσαν τη γαλλική κυριαρχία, για να επακολουθήσει η συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως με Επτάνησο Πολιτεία και αυτόνομο καθεστώς στην Πρέβεζα και τις άλλες πόλεις.

³⁵ Βλ. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 184.

³⁶ Βλ. ΧΙΩΤΗΣ 1864, 664, 665.

³⁷ Βλ. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 185.

³⁸ Βλ. FOSCOLO 1824.

³⁹ Βλ. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 190.

⁴⁰ Βλ. για όλα αυτά ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889, 181, 187-189· ΧΙΩΤΗΣ 1864, 663-667.

*Η Πρέβεζα και το ιδιαίτερο υπό την Υψηλή Πύλη καθεστώς της.
Συνθήκη Κωνσταντινουπόλεως, 21 Μάη 1800*

Στη διαχρονική πορεία της Πρέβεζας και, επί του προκειμένου, στη νεοελληνική, ιστορικό σταθμό, κοντά στους άλλους, συνιστά η συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως, 21 Μάη 1800,⁴¹ με την οποία και με τα γεγονότα, που συνάπτονται μ' αυτή, δημιουργόταν η Επτάνησος Πολιτεία 1800-1807⁴² και καθοριζόταν και το ιδιαίτερο καθεστώς, στο οποίο θα λειτουργούσε η Πρέβεζα.⁴³ Σύμφωνα με το σχετικό της συνθήκης άρθρο η Πρέβεζα και οι άλλες της «αδελφές» πόλεις, που βρίσκονταν απέναντι στα Ιόνια νησιά και επί της ηπειρωτικής στερεάς ακτής με τα εκεί εξαρτήματά του με σύνορα προς την Αλβανία, αποχωρίζονταν από τη δημιουργούμενη Πολιτεία των Επτά νήσων, με την οποία ήσαν συνδεδεμένες στα χρόνια της Βενετσιάνικης κυριαρχίας τους και συνιστούσαν ένα ιδιαίτερο καθεστώς μέσα στον ευρύτατο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα προς τα δυτικά επί της Στερεάς και της Ηπείρου σύνορά της ως αυτόνομη πολιτεία υπό Τούρκο αρμοστή.

Το καθεστώς αυτό της Πρέβεζας, όπως και των άλλων «αδελφών» πόλεων, πάντοτε κατά τη συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως, την αναγνώριζε ως κτήση σουλτανική με ευθεία σ' αυτή την κυριαρχία της Υψηλής Πύλης, αλλά με εξασφάλιση ενός σημαντικού βαθμού ελευθερίας των κατοίκων της, ο οποίος εκφραζόταν με σειρά προνομίων παρόμοιων προς εκείνα, που ήδη είχαν παραχωρηθεί από τη σουλτανική εξουσία στους ομόδοξους με αυτούς κατοίκους των παραδουνάβιων ηγεμονιών Βλαχίας και Μολδαβίας. Τα προνόμια αυτά συνίσταντο: στην ελεύθερη άσκηση από τους κατοίκους της Πρέβεζας και των άλλων πόλεων της χριστιανικής ορθόδοξης θρησκείας και λατρείας, με δικαιώματα ανακαίνισης εκκλησιών, ανέγερσης νέων και κωδωνοκρουσιών, στην ελεύθερη άσκηση της διοίκησης και διαχείρισης της δικαιοσύνης αστικών και ποινικών υποθέσεων, καθώς και των τοπικών εθίμων και πολιτικοκοινωνικών υποθέσεων, της φύσης της ιδιοκτησίας, της τάξης των κληρονομικών διαδοχών, όπως ακριβώς ισχύουν στους ομόδοξους κατοίκους των δύο παραδουνάβιων ηγεμονιών (άρθρα 8^ο και 9^ο). Εκτός από αυτά η Υψηλή Πύλη ανελάμβανε τη δέσμευση να μη μπορεί κανένας απολύτως Μωαμεθανός να εγκατασταθεί στην Πρέβεζα και τις άλλες πόλεις, ούτε να αποκτήσει ιδιοκτησία, ενώ αναγνωρίζονταν οι ιδιοκτησίες Επτανησίων, που υπήρχαν σ' αυτές. Μοναδικό δικαίωμα, που αναγνωριζόταν στο Σουλτάνο και έπειτα από την έγκριση της Επτανήσου Πολιτείας και των υπευθύνων αρχών της, ήταν ο διορισμός ως διοικητή των πόλεων και της Πρέβεζας Μωαμεθανού με σαφή τον καθορισμό του βαθμού του, της φύσης του, του τόπου εγκατάστασης και διαμονής του, των δικαιωμάτων και υπηρεσιών του καθώς και του δικαιώματος επιβολής μέτριου φόρου στους κατοίκους τους (άρθρο 10^ο).

⁴¹ Τη συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως βλ. COSTITUZIONI 1849· BULGARI 1859· ΛΟΒΕΡΔΟΣ 1888· ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1959· ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ 1889· ΧΙΩΤΗΣ 1864.

⁴² Βλ. παραπάνω υποσημ. 41.

⁴³ Εκτός από την Πρέβεζα οι άλλες πόλεις, που υπήχθησαν υπό το αυτό ιδιόμορφο καθεστώς, ήταν η Βόνιτσα, η Πάργα και το Βουθρωτό. Το ιδιαίτερο καθεστώς της Πρέβεζας όπως και των άλλων πόλεων καθοριζόταν ιδιαίτερα με το 8^ο άρθρο της συνθήκης και λεπτομερέστερα με το 9^ο και 10^ο.

Abstract

Spyros D. LOUCATOS: *Preveza during the events and international conventions between the end of the 17th and the 19th century*

From the historical events in Preveza and its outskirts after its Turkish conquest, the following occurrences taking place between the end of the 17th century and the beginning of the 19th century are of utmost importance. Their historical distinctive marks are: The detachment of Preveza from the Turkish dominance, its annexation in the Ionian Islands resulting in its joining to the West Venice-French Democracy.

Concerning the above, four historical landmarks are registered. First: The first short term Venetian sovereignty –venetocratia– of Preveza, resulting from the sacred war, Linz, when strong venetian forces overtook and occupied it 1684-1699, granting it again to the Turks with the treaty of Karlowitz, January 1699. Second: The second venetian sovereignty, lasting between 1718-1797, after the war of 1714-1718, and the treaty of Passarowitz, July 1718, when Preveza became populous, prosperous and the main center of the broader area. Third: The sovereignty of the French Democrats –Gallocratia– after the treaty of Campo-Formio, October 1797, the most dramatic turning point after the destruction and burning from Ali Pacha, up to 1799. Fourth: And above all, when with the treaty of Constantinople, May 1800, Preveza and the outskirts experienced a peculiar regime according to which the residents enjoyed freedom and privileges similar to those of the inhabitants of the same denomination of the sovereignties in Danube, Moldavia-Valachia, of typical sultanic domination.

Since then and after 1807 Ali Pacha of Giannena occupied Preveza and its outskirts by diplomatic means, collaborating with France and England, up until his annihilation.

Βιβλιογραφία

- BULGARI N.T., 1859, *Les sept iles ioniennes et les traites qui les concernent*, Leipsia.
- COSTITUZIONI, 1849, *Le tre costituzioni 1800, 1803, 1817 delle sette isole ionie ed i relativi documenti con l'aggiunta dei due Progetti di costituzione del 1802 e 1806 e delle Modificazioni e Riforme alla costituzione del 1817*, Corfu
- FOSCOLO U., 1824, *Narrazione delle fortune e della cessione di Parga*, Venezia
- ΛΟΒΕΡΑΟΣ Ι.Κ., 1888, *Ιστορία της νήσου Κεφαλληνίας*, Κεφαλονιά
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Σ., 1959, *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η Επτάνησος Πολιτεία*, Αθήνα
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Σ., χ.χ., *Η πρώτη δεκαετία του Αργοστολιού μετά την κατάλυση της Βενετικής κυριαρχίας, 1797-1807*, στο: *Πρακτικά Συνεδρίου για τα 250 χρόνια του Αργοστολιού ως πρωτεύουσας της Κεφαλονιάς*, Αργοστόλι (υπό έκδοση)
- ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ Γ., 1889, *Ιστορία των Ιονίων νήσων αρχομένη τω 1797 και λήγουσα το 1815*, τ. 1, Αθήνα
- ΧΙΩΤΗΣ Π., 1864, *Ιστορικά Απομνημονεύματα*, τ. 3^{ος}, *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου από της Βενετοκρατίας μέχρι της ελεύσεως των Άγγλων, 1500-1816*, Ζάκυνθος

*Ειδήσεις για την παιδεία στην Πρέβεζα
(δεύτερο μισό 18^{ου} - αρχές 19^{ου} αιώνα)*

ΟΙ ΓΝΩΣΕΙΣ ΜΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΕΒΕΖΑ κατά την εποχή που μας απασχολεί εδώ οφείλονται κυρίως στον Παναγιώτη Αραβαντινό. Με ελάχιστες προσθήκες οι πληροφορίες που μας παραδίδει ο Αραβαντινός επαναλαμβάνονται από τους επόμενους συγγραφείς.

Οι λιγοστές ειδήσεις των περιηγητών και οι τοπικές αρχαιακές πηγές (συμβολαιογραφικοί κώδικες και διοικητικές πράξεις, 1742-1810) δεν τροποποιούν αλλά ούτε και διασαφηνίζουν την εικόνα που είχε ήδη διαμορφωθεί για το θέμα από τον 19^ο αιώνα. Τα κείμενα αυτά προσδίδουν ωστόσο ένα διαφορετικό τόνο στη συζήτηση, αφού, οι διαθέκες ιδιαίτερα, μαρτυρούν τις απόψεις των ίδιων των Πρεβεζάνων.

Οι τοπικές πηγές επιβεβαιώνουν τη διαμονή σπουδασμένων δασκάλων στην πόλη στα τέλη του 18^{ου} και την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα: του ιερομόναχου Διονύσιου Ακαρνάνα, του Ιωάννη Βλαχογιάννη και του Κωνσταντίνου Αθανασιάδη Μάνου· και ακόμη, από το 1776 έως το 1781, το πέρασμα από την Πρέβεζα του ιερομόναχου Μακάριου Καβαδία.¹ Ο Αραβαντινός παραδίδει ότι ο Διονύσιος διδάσκει «επί ικανά έτη» στο σχολείο που είχε ιδρύσει ο Κοσμάς ο Αιτωλός, και ότι στα τέλη του 18^{ου} και από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ο Βλαχογιάννης και ο Μάνος καλλιεργούν στην πόλη την ελληνική παιδεία σε ιδιωτικά «ελληνοδιδασκαλεία», που προσελκύουν ευρύ κύκλο μαθητών. Ο Βλαχογιάννης διδάσκει ίσως και τα κοινά γράμματα.²

Η απουσία στις τοπικές πηγές ειδήσεων σχετικών με την κοινοτική ή την ιδιωτική μέριμνα για την ίδρυση ή την οικονομική ενίσχυση κοινού σχολείου –αντίθετα με το ενδιαφέρον των Πρεβεζάνων για το ελληνικό σχολείο, που καθρεφτίζεται στις διαθέκες τους από το τέλος του 18^{ου} και εκφράζεται σαφώς στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και με διοικητικές αποφάσεις– ίσως υποδηλώνει ότι η παροχή στοιχειώδους εκπαίδευσεως δεν τους προβληματίζει, είτε επειδή πράγματι

¹ Οι παραπομπές στους κώδικες του Αρχείου Μητροπόλεως Πρεβέζης (στο εξής: ΑΜΠ) σύμφωνα με την ταξινόμηση ΒΙΤΑΛΗΣ 1979. Για τις αντιστοιχίες με τους σημερινούς ταξινομικούς αριθμούς βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2001, 331-335. ΑΜΠ 101, 27 Νοεμ. 1776· 42, 16 Φεβρ. 1776 καταχ. στις 13 Μαρτ. 1777, 22γ· 18 Δεκ. 1778, 44γ· 102, 23 Μαρτ. 1781, 297. Στα μέσα της επόμενης δεκαετίας, οπότε αναφέρεται ως διδάσκαλος, ο Μακάριος Καβαδίας βρίσκεται στην Άρτα, και τα συμφέροντά του στην Πρέβεζα εκπροσωπεί ο αδελφός του Σταμάτης, ΑΜΠ 102, 13 Μαρτ. 1784, 678. Για το πρόσωπο αυτό, που δίδαξε στη σχολή του Μανόλη Καστοριανού της Άρτας (1782-1785), μετά στην πατριαρχική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης, στο Βουκουρέστι και στην Κέα, βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ 1985, 161-162· ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1964· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1986, 43.

² ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, II, 134-135· 1960, 26, 54, 114· 1984, III, 37, 205, 213· 1986, 132-133· ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 229-230· ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ 1867, 381· ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ 1867, 75· ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ 1936, I, 170-171· ΣΑΘΑΣ 1868, 576.

λειτουργεί κοινό σχολείο στην πόλη, η πρόσβαση στο οποίο δεν είναι δαπανηρή, είτε επειδή είναι οικονομικά προσιτές οι σχετικές υπηρεσίες των κληρικών. Μεμονωμένες περιπτώσεις από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα υποδεικνύουν ότι τη στοιχειώδη εκπαίδευση παρέχουν στα παιδιά κληρικοί επί αμοιβή χρησιμοποιώντας ως διδακτικά βιβλία το *Ψαλτήρι* και τον *Κανόνα*.³ Η μόνη ρητή μαρτυρία για τη λειτουργία σχολείου κοινών γραμμάτων, που κατά τα ειωθότα του καιρού παρέχει τη στοιχειώδη εκπαίδευση μέσα από τα *Ιερά Κείμενα*, αναφέρεται στα 1805 και προέρχεται από τον Leake.⁴

Είναι όμως γνωστό ότι ο αλφαριθμητισμός δεν συνδέεται υποχρεωτικά με την ύπαρξη σχολείου.⁵ Κατά το διάστημα 1742-1784 οι πελάτες των συμβολαιογράφων γνωρίζουν γραφή, άρα και ανάγνωση, σε ποσοστό 64,61% κατά μέσον όρο.⁶ Το ποσοστό αυτό δεν πρέπει να μας παρασύρει· γιατί η πελατεία των συμβολαιογράφων είναι προκαθορισμένη· απαρτίζεται κυρίως από τα πιο ευνοημένα στρώματα του πληθυσμού, από όσους διαθέτουν ένα συγκεκριμένο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο.⁷

Ίσως ακόμη και το ποσοστό αλφαριθμητισμού των μελών του Συμβουλίου της Πρέβεζας (89,11% κατά μέσον όρο)⁸ να είναι παραπλανητικό. Το 1788 απόφαση της βενετικής διοίκησης επιβάλλει στους δύο συνδίκους και τον προνοητή της υγείας να γνωρίζουν να γράφουν ιταλικά, στον τρίτο σύνδικο και τους λοιπούς αξιωματούχους να γράφουν ελληνικά. Το Συμβούλιο διαμαρτύρεται εναντίον αυτού του μέτρου·⁹ υποδηλώνει έτσι ότι στο εξής πολλά μέλη του αποκλείονται από την πρόσβαση στα αξιώματα της πόλης.

Είναι γνωστό ότι τον Απρίλιο του 1779 ο Κοσμάς ο Αιτωλός πείθει τους Πρεβεζάνους να ιδρύσουν σχολείο στην πόλη τους και ότι σε τρεις ημέρες συγκεντρώνει για τον σκοπό αυτό το ποσόν των 10.000 γροσίων σε ρευστό και τιμαλφή.¹⁰ Το ποσόν δεν συγκεντρώνεται προφανώς επί τόπου· μάλλον δίδονται υποσχέσεις για χρηματικές εισφορές. Ο Κοσμάς προβλέπει για τη φοίτηση των άπορων παιδιών.¹¹ Τον Νοέμβριο του 1780 το σχολείο αυτό δεν έχει «στερεωθεί», και ορισμένες από τις υπεσχημένες εισφορές δεν έχουν καταβληθεί.¹² Αμφίβολης αξιοπιστίας μαρτυρία για τη λειτουργία του έχουμε από τον Μάρτιο του 1786: πρόκειται για σχολείο ελληνικών και όχι κοινών γραμμάτων.¹³ Η πληροφορία ότι το σχολείο του Κοσμά λειτουργεί υπό τον ιερομόναχο Διονύσιο είναι μεταγενέστερη,¹⁴ και η προέλευσή της δεν μπορεί να ελεγχθεί. Ωστόσο το όνομα του Διονύσιου επανέρχεται στις πηγές σε σχέση με το λεγόμενο σχολείο του North, μετέπειτα λόρδου Guilford.

³ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1981, 89.

⁴ LEAKE 1835, I, 184.

⁵ FURET & OZOUF 1977, I, 11, 81, 209-210, 349-351.

⁶ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1981, 93.

⁷ Για την κοινωνικο-επαγγελματική σύνθεση της πελατείας των συμβολαιογράφων της Πρέβεζας βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1981, 94-95.

⁸ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1981, 94.

⁹ ΑΜΠ 106, 4 Νοεμ. 1790, 366-368.

¹⁰ ΣΑΘΑΣ 1868, 492-493· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1986, 132· ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ 1880, I, 111-112· II, 168· ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ 1936, I, 171, 282, όπου αναφέρεται σχολείο περί τα μέσα του 18^{ου} αι.· ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1940, 7, 8· ΒΑΣΙΛΙΑΣ 1957, 227-229· 1961, 783, 881-882. Για το αντίγραφο της επιστολής του Κοσμά προς τους Πρεβεζάνους βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1963, 44.

¹¹ ΜΕΡΤΖΙΟΣ 1940, 7.

¹² ΑΜΠ 102, 14 Νοεμ. 1780, 205. Η λ. «στερεωθεί» υποδεικνύει ότι πρόκειται για ίδρυση σχολείου και όχι για επαναλειτουργία.

¹³ ΑΜΠ 158, 2 Μαρτ. 1786, 89ν, διαθήκη Αναστάση Παπαρίζου: «εις το παρόν σχολείον ελληνικόν, οπού είναι εις τον παρόν τόπον». Ο Αναστάσης Παπαρίζος και ο παπα-Νικόλαος Κεραμιδάς είχαν οριστεί στα 1779 επίτροποι του σχολείου του Κοσμά, βλ. ΣΑΘΑΣ 1868, 493· ΒΑΣΙΛΙΑΣ 1961, 882.

¹⁴ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1986, 132· ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ 1880, I, 112· ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 229.

Ο Άγγλος περιηγητής Φρειδερίκος North περιγράφει ευχαρίστως τη φιλοξενία του από τον Βενετό προνοητή της Πρέβεζας τον Φεβρουάριο του 1791 και την καθημερινή συναναστροφή του με τον παθολόγο Κονάκη, τους συνδίκους της πόλης, έναν ή δύο ορθόδοξους ιερείς και δύο μοναχούς του τάγματος των καπουκίνων. Ο οικοδεσπότης του προνοητής Venier είναι τόσο υποχρεωτικός, ώστε ο North τροποποιεί το αρχικό του πρόγραμμα και παραμένει τελικά στην πόλη για ένα δεκαπενθήμερο αντί για πέντε ημέρες.¹⁵

Το προϊόν της δεκαπενθήμερης καθημερινής συναναστροφής του North με τις τοπικές αρχές και τον κλήρο είναι μια δωρεά 15 λιρών, που αποσκοπεί στην ίδρυση ενός σχολείου με όρο που αποκλείει κάθε ενδεχόμενη μετατροπή της χρήσης του κτιρίου. Διδάσκαλος ορίζεται ο γνωστός ιερομόναχος Διονύσιος με την υποχρέωση να υποδείξει και τον διάδοχό του. Η υλοποίηση του σχεδίου ανατίθεται στον γιατρό Κονάκη.¹⁶

Ο North δεν διασαφηνίζει αν η χορηγία του αποβλέπει στην ίδρυση ενός νέου σχολείου ή στη στέγαση ενός προϋπάρχοντος ιδρύματος –ενδεχομένως του σχολείου του Κοσμά– σε κατάλληλο διδακτήριο. Την έναρξη της υλοποίησης του σχεδίου του τεκμηριώνει τρεις περίπου μήνες αργότερα μια συμβολαιογραφική πράξη, που επαναλαμβάνει και συμπληρώνει το περιεχόμενο της επιστολής του North χωρίς ωστόσο καμία αναφορά στο όνομά του. Τα ονόματα του Κονάκη και του Διονυσίου επανέρχονται, ενώ ως μάρτυρες στο συμβόλαιο παρίστανται τρεις από τους επισημότερους Πρεβεζάνους, ο Νικολός Παπατριαντάφυλλος, ο Μαρίνος Λουρόπουλος και ο Κωνσταντίνος Γκινάκας.

Με τη συμβολαιογραφική αυτή πράξη πιστοποιείται η παράδοση ογδόντα ενός αυτοκρατορικών ταλλήρων από τον Κονάκη στον ιερομόναχο Διονύσιο. Ο Διονύσιος θα χρησιμοποιήσει το ποσόν αυτό για την ανέγερση ενός σχολείου των ελληνικών γραμμάτων ή για την αγορά ενός κτιρίου κατάλληλου για τον σκοπό αυτό. Το σχολείο θα είναι ανοικτό σε όλα τα παιδιά και τους νέους, που επιθυμούν να σπουδάσουν. Ισόβιος δάσκαλος τοποθετείται ο ίδιος ο Διονύσιος, που υποχρεώνεται να ορίσει και τον διάδοχό του. Το σχολείο τελεί υπό την αιγίδα της Κοινότητας, αφού, στην περίπτωση κατά την οποία ο ιερομόναχος δεν τηρήσει τους όρους της συμφωνίας, το κτίριο θα περιέλθει στην εξουσία των συνδίκων, που θα φροντίσουν να εξασφαλίσουν τη χρήση του ως διδακτηρίου.¹⁷

Η εξέλιξη του σχεδίου North δεν σκιαγραφείται ικανοποιητικά. Πέντε χρόνια αργότερα μια αρχόντισσα της Πρέβεζας, η Μπιάνκα Αλεάνδρη,¹⁸ χήρα Δανιέλ Βαλεντίνη, κληροδοτεί 20 ρίζες ελιές στον Διονύσιο (και τον εκάστοτε διάδοχό του στο σχολείο) «διά να διαβάζη και παραδίδη με περισσοτέραν επιμέλειαν την ελληνικήν γλώσσαν των μαθητάδων». ¹⁹ Το σχολείο αυτό δεν ταυτίζεται απαραίτητως με το σχολείο του North, αφού ενδεχομένως ο Διονύσιος δίδασκε και προηγουμένως τα ελληνικά γράμματα στην πόλη· επί πλέον δεν βεβαιώνεται απολύτως η λειτουργία του σχολείου τη στιγμή κατά την οποία συντάσσεται η διαθήκη.

Ο Leake γράφει ότι με τη χορηγία του North –προσαυξημένη και από άλλες δωρεές– χτίζεται ένα ταπεινό οίκημα κοντά στην είσοδο του μητροπολιτικού ναού, δηλαδή του ναού του Αγίου Χαραλάμπους.²⁰ Δεν αναφέρει τη χρονολογία οικοδόμησης του κτιρίου αυτού, που πάντως στα 1805, όταν ο Άγγλος περιηγητής επισκέπτεται την Πρέβεζα, δεν στεγάζει πια το ελ-

¹⁵ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 2000, 89, 90.

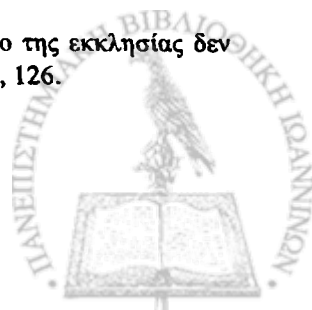
¹⁶ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 1990, 126· ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 2000, 75, 90.

¹⁷ ΑΜΠ 107, 21 Μαΐου 1791, 26v-27r.

¹⁸ Για την οικογένεια Αλεάνδρη βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2004.

¹⁹ ΑΜΠ 120, 18 Μαΐου 1796, 17.

²⁰ Στο κείμενο: «the main church», LEAKE 1835, I, 184. Η λειτουργία σχολείου στην είσοδο της εκκλησίας δεν ήταν ασυνήθιστο φαινόμενο, ΑΓΓΕΛΟΥ 1975, 307, 311· ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 1990, 126.

ληνικό σχολείο του North αλλά ένα δικαστήριο. Και πράγματι τη στιγμή αυτή, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια του προνομιακού καθεστώτος, δημόσιο σχολείο ελληνικών γραμμάτων δεν λειτουργεί στην πόλη· τουλάχιστον, νομίζω, σε κατάλληλο διδακτήριο. Αυτό μαρτυρούν οι πράξεις των τοπικών αρχών αλλά και οι διαθήκες των Πρεβεζάνων.

Στα 1811, είκοσι χρόνια μετά την πρώτη του επίσκεψη, ο North ισχυρίζεται ότι το μόνο παλαιό ίδρυμα που διασώζεται κατά τη δεύτερη κατοχή της πόλης από τον Αλή πασά είναι το σχολείο του: το ταπεινό παράπηγμα, που είχε ο ίδιος αγοράσει κατά την πρώτη του επίσκεψη έναντι τριάντα λιρών (και όχι δεκαπέντε) και το οποίο είχε χαρίσει στην Κοινότητα ως αίθουσα διδασκαλίας. Ισχυρίζεται ακόμη ότι το ίδρυμα εξακολουθεί να λειτουργεί ως ελληνικό σχολείο· οι εβδομήντα μαθητές του συντάσσουν αδέξιους στίχους στα αρχαία ελληνικά και τους αποστέλλουν στον ιδρυτή του σχολείου τους.²¹

Στα 1795, ένα χρόνο πριν από τη διάταξη της Μπιάνκας, ο Χρήστος Γερογιάννης, γνωστός άρχοντας με συμμετοχή στα κοινά, κάνει λόγο στη δική του διαθήκη μόνον για δασκάλους· δεν φαίνεται να τον απασχολεί η φοίτηση των γιων του σε σχολείο. Αναθέτει στους επιτρόπους του τη φροντίδα για την εκπαίδευση των γιων του: «να βάνουν τα παιδιά μου εισέ δασκάλους, να φωτισθούν από γράμματα, και έπειτα να τα βάνουν εισέ τέχνες». Μεταβιβάζει στη μητέρα την ηθική ευθύνη για την προκοπή τους: «ομοίως να ήθελε τα συντρέξει εις προκοπήν και η μάνα τους».²² Αλλά με τη φροντίδα της μητέρας του, καθώς παραδίδεται, χήρας ψαρά, αρχίζει και ο Κωνσταντίνος Μάνος τις σπουδές του στα Γιάννινα.²³ Η διάταξη του Γερογιάννη εκφράζει την αντίληψη ότι την προκοπή στη ζωή εξασφαλίζουν η παιδεία και η γνώση μιας τέχνης αλλά και τη συναίσθηση ότι η παροχή μιας τέτοιας αγωγής αποτελεί γονικό καθήκον.

Την ίδια χρονιά ένας άλλος άρχοντας, ο Νικολός Παπατριαντάφυλλος, οραματίζεται –και για το όραμά του διαθέτει ολόκληρη την περιουσία του– ένα ελληνικό σχολείο, όπου οκτώ παιδιά θα μπορούν να φοιτούν δωρεάν επί έξι χρόνια. Ο αριθμός των παιδιών αυτών θα μπορεί να αυξάνει ανάλογα με την αποδοτικότητα που θα εξασφαλίζει στην περιουσία του διαθέτη η διαχείρισή της από τον δάσκαλο, ενώ προβλέπεται και η δημιουργία βιβλιοθήκης. Τα οκτώ παιδιά θα επιλέγονται με δημόσια κλήρωση, παρόντων γονέων και συγγενών, και τα τέσσερα θα είναι αρχοντόπουλα, ενώ τα άλλα τέσσερα θα προέρχονται από τις φτωχές οικογένειες της πόλης. Ως πρώτος και ισόβιος δάσκαλος ορίζεται ο Μάνος, που και ο ίδιος κατάγεται από φτωχή οικογένεια. Οι διάδοχοί του θα διορίζονται από τους εκάστοτε συνδίκους και τους επιτρόπους της εκκλησίας του Αγίου Χαραλάμπους.²⁴

Το όραμα του Παπατριαντάφυλλου είναι αρκετά μακρινό, αφού η διάταξη για το σχολείο ορίζεται να πραγματοποιηθεί μετά τον θάνατο και της συζύγου του διαθέτη, και εφ' όσον εν τω μεταξύ δεν προκύψουν απόγονοι. Η διαθήκη αυτή δεν εκτελείται άλλωστε ποτέ, αφού στα 1802 ο Παπατριαντάφυλλος συντάσσει άλλη ιδιόχειρη, στην οποία –λόγω πιθανώς και κάποιας υποχρέωσής του τον καιρό της προσφυγιάς– ουδείς λόγος γίνεται περί σχολείου.²⁵ Υπο-

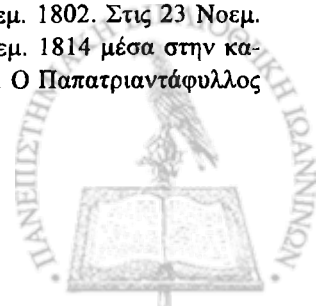
²¹ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ 2000, 75, 195.

²² ΑΜΠ 99, 28 Απρ. 1795, 139ν.

²³ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1960, 114. Και ο ίδιος ο Μάνος υπογράφει ως «ιχθυόπαις» σε αντίγραφο έργου του Βικέντιου Δαμοδού, ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ 1998, 208.

²⁴ ΑΜΠ 109, 14 Ιουν. 1795, 72ν-73γ.

²⁵ Η ιδιόχειρη αυτή τελευταία διαθήκη του Παπατριαντάφυλλου φέρει ημερομηνία 9 Νοεμ. 1802. Στις 23 Νοεμ. 1802 κατατίθεται από τον ίδιο στον νοτάριο Νικ. Ρέντζο, που την κηρύσσει στις 2 Νοεμ. 1814 μέσα στην κατοικία του τεθνεώτος και την καταχωρίζει στο νοταριακό του βιβλίο στις 6 Νοεμ. 1814. Ο Παπατριαντάφυλλος ενταφιάζεται στον ναό του Αγ. Χαραλάμπους στις 31 Οκτ. 1814, ΑΜΠ 117, 249-251.

γραμμίζει πάντως τον προσανατολισμό που διαπιστώνεται στην Πρέβεζα ήδη από το 1791 μέσα από τη διασφάλιση της πρόσβασης στο δευτεροβάθμιο σχολείο όλων των παιδιών και των νέων που επιθυμούν τη μάθηση: είναι η κατεύθυνση που χαράζει το 1779 ο Κοσμάς. Η γραμμή για τη χρηματοδότηση των σπουδών παιδιών «αποδεδειγμένης πενίας και πτωχείας» ανιχνεύεται και πάλι σε διαθήκη του 1803.²⁶ Παραμένει η απορία γιατί ο Παπατριαντάφυλλος, πιθανός συνομιλητής του North αλλά και μάρτυρας στο συμβόλαιο του 1791, τρέφει την ιδέα για ένα σχολείο –πάντα δευτεροβάθμιο– άλλο από το σχολείο του Διονύσιου.

Οι πενιχρές αυτές ειδήσεις, που αντλούμε από τις διαθήκες, γίνονται αντιληπτές ως αμυδρή αντανάκλαση προβληματισμών, συζητήσεων, ζυμώσεων και αναζητήσεων. Μετά τη μεταβολή του καθεστώτος στα 1800, μεταξύ των επαναπατρισμένων Πρεβεζάνων διαμορφώνεται το αίτημα για παροχή ελληνικής παιδείας με τη φροντίδα της Κοινότητας. Η πόλη είναι ερειπωμένη, ελάχιστοι συμπολίτες τους έχουν επαναπατριστεί, ορισμένοι ωστόσο Πρεβεζάνοι προνοούν στις διαθήκες τους για την οικονομική ενίσχυση ενός ελληνικού σχολείου, όταν αυτό ιδρυθεί.²⁷

Δημόσια έκφραση και απόληξη του ρεύματος αυτού είναι μία αναφορά του Ιωάννη Γενοβέλη²⁸ στην τοπική κυβέρνηση. Στο κείμενό του ο Γενοβέλης –μαθητής, καθώς παραδίδεται, του Διονύσιου–²⁹ αναφέρεται στις οδυνηρές επιπτώσεις της απαιδευσίας και της οκνηρίας στην ηθική, τη θρησκευτικότητα και την ευτυχία των νέων. Συνδέει το σχολείο με την πνευματική καλλιέργεια, τη διάπλαση του καλού χριστιανού και του καλού πολίτη. Στην έλλειψη παιδείας αποδίδει τις δυσλειτουργίες του νέου καθεστώτος: ίσως λανθάνει εδώ η αντίληψη ότι η πολιτική χειραφέτηση –έστω η πλήρης αυτονόμηση των προνομιακών πόλεων όσον αφορά τα εσωτερικά τους θέματα– απαιτεί ηθικούς, μορφωμένους, συνειδητούς πολίτες. Ως προανάκρουσμα αυτής της θέσης πρέπει ίσως να ακουστεί μια φράση του Γενοβέλη τρία χρόνια νωρίτερα, όταν σε επιστολή του προς τον Μαρίνο Λουρόπουλο σχολιάζει τη ρωσοτουρκική συνθήκη της 21^{ης} Μαρτίου 1800: «Αν έλειπεν ο γείτονας», και εννοεί προφανώς τον Αλή πασά, «και ημείς ήμασταν αξιώτεροι και καλύτεροι, δεν είναι αμφιβολία οπού ήθελε είμεθα καλύτερα από τούτους».³⁰ Ο λόγος του μοιάζει να απηχεί νέες ιδέες και κοινωνικές αξίες της εποχής, όπως είναι η επίγεια ευτυχία, η πολιτική αρετή:³¹

Πόσον είναι αναγκαία εις κάθε πόλιν και λαόν η σύστησις των σχολείων αι πράξεις το μαρτυρούν, και από αυτά κρέμανται η παιδεία των νέων και η καλλιέργεια του νοός· οι οποίοι [νέοι] καταθλιμμένοι από την αμάθειαν και υστερημένοι από τα μέσα διά να αποκτήσουν την σπουδήν βυθίζονται εις την οκνηρίαν και εις την ευτέλειαν και κατασταίνονται δυστυχείς. Από αυτά ως επί το πλείστον βλαστάνουσιν τα βλαβερά ελαττώματα εις το συμπολίτευμά μας. Αλλά με τα σχολεία όχι μόνον αποκτώνται αι επιστήμαι, αι τοσοούτον αναγκαίες εις κάθε γένος, αλλά ακόμη σχηματίζουσι την καλήν ηθικήν, εξ ης πηγάζει το

²⁶ ΑΜΠ 121, 17 Αυγ. 1803, διαθ. ιερομόναχου Ανανία Τερεζάνου, 107r, 107v.

²⁷ ΑΜΠ 120, 28 Δεκ. 1801, 37· 24 Ιουλ. 1802, 47, 49· 5 Μαρτ. 1803, 55· 11 Ιουν. 1803, 63, 65. Ας σημειωθεί ότι στις τοπικές πηγές (συμβόλαια και διοικητικές πράξεις) η λέξη «κοινόν» δεν δηλώνει πάντοτε το σχολείο των κοινών γραμμάτων αλλά έχει συχνά την ίδια σημασία με τη λέξη «δημόσιον», με την οποία εναλλάσσεται, όπως εναλλάσσεται και με τη λέξη «αυθεντικόν». Βλ. και τις φράσεις «το κοινόν σχολείον το ελληνικόν», ΑΜΠ 138, 7 Δεκ. 1813, 5r ή «το Κοινόν Συμβούλιον», δηλαδή το Συμβούλιο της Κοινότητας, ΑΜΠ 19, 1 Μαρτ. 1803, 10r κ.α.

²⁸ Για το πρόσωπο αυτό βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 322-323· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 73-74.

²⁹ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1960, 54· 1986, 132.

³⁰ Η επιστολή είναι γραμμένη στις 27 Ιουνίου 1800, ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 334.

³¹ ΔΗΜΑΡΑΣ 1985, 75, 254 κ.α.

*όφελος του συμπολιτεύματος και του Χριστιανισμού. Ημείς ζώμεν ελεύθερα, υποσκιασμένοι υπό την κραταιάν σκέπην του κραταιοτάτου άνακτός μας, οπού διά άκραν του φιλανθρωπιάν μας περιφρουρεί και μας θέλει ευτυχείς, και, καθό τέτοιοι, πρέπει να συνδράμωμεν εις την απόκτησιν τοιαύτης δόξης, ευγενείας, υψηλής επιστήμης και ηθικής ακολουθώντας την κοινήν γνώμην τόσων γενών και πολιτειών.*³²

Ο Γενοβέλης έχει ήδη εξασφαλίσει τη συνεργασία του Κωνσταντίνου Αθανασιάδη Μάνου, που θα διδάξει την αρχαία ελληνική γλώσσα και την ηθική διδασκαλία· και ακόμη οικονομική συνδρομή από τους μητροπολίτες Ιωαννίνων και Άρτας και τον λογοθέτη της Βόνιτσας (συνολικά 180 γρόσια). Τον Απρίλιο του 1803 η τοπική κυβέρνηση αποδέχεται το αίτημα του Γενοβέλη. Εκλέγεται μια τριμελής επιτροπή, που απαρτίζεται από τον Ιωάννη Γενοβέλη, τον Κώστα Παπαπολύζο και τον Αντώνιο Βαλεντίνη, με καθήκοντα:

- την είσπραξη της δωρεάς των 180 γροσίων·
- τη διερεύνηση για την ύπαρξη σχετικών κληροδοτημάτων σε παλαιότερες διαθήκες Πρεβεζάνων αλλά και τη φροντίδα ώστε να εκτελεστούν οι σχετικοί όροι των διαθηκών·
- την ανέγερση του διδακτηρίου.³³

Τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους αποφασίζεται η διενέργεια εράνων στις εκκλησίες υπέρ του σχολείου. Οι συμβολαιογράφοι της πόλης διατάσσονται:

- να υποβάλλουν σχετικό ερώτημα στους πελάτες τους κατά τη σύνταξη των διαθηκών και να τους παρακινούν να συνδράμουν το σχολείο·
- να ενημερώνουν τους επιτρόπους του σχολείου για τους θανάτους διαθετών·
- σε διορία οκτώ ημερών από την κοινοποίηση της απόφασης να έχουν ολοκληρώσει την έρευνα στα βιβλία τους, ώστε να εντοπίσουν και να παραδώσουν στους επιτρόπους τα σχετικά κληροδοτήματα των τεθνεώτων συμπολιτών τους.³⁴

Τα μέτρα αυτά ατονούν.³⁵ Τα κείμενα δεν επιτρέπουν ερμηνείες ή υποθέσεις· επικαλούνται αορίστως τις περιστάσεις του καιρού και βαρύτερες φροντίδες. Τον Ιούλιο του 1806, κατόπιν προτάσεως του Νικολάου Ρέντζου, εκλέγεται νέα επιτροπή για το σχολείο, διμελής αυτή τη φορά, στην οποία συμμετέχουν ο Νικολός Παπατριαντάφυλλος και ο γνωστός μας δάσκαλος Ιωάννης Βλαχογιαννόπουλος ή Βλαχογιάννης. Συνυποψήφιοί τους ήταν ο οικονόμος Δημήτριος Ζαλογγίτης και το μέλος της παλιάς επιτροπής Αντώνιος Βαλεντίνης.³⁶

Στις διαθήκες των Πρεβεζάνων –μέχρι και μετά το 1810– διαπιστώνεται η συμμόρφωση των συμβολαιογράφων στην εντολή για την υποβολή ερωτήματος υπέρ του δημόσιου σχολείου καθώς και η σποραδική ανταπόκριση των διαθετών. Από τις διαθήκες προκύπτει ότι έως τις αρχές Ιουλίου του 1808 το ελληνικό σχολείο της Κοινότητας, για το οποίο ενδιαφέρεται ο Γενοβέλης, δεν υφίσταται.³⁷ Ας σημειωθεί ότι το 1815 είναι ο Γενοβέλης που θα παρουσιάσει

³² Η χρονολόγητη πρόταση του Γενοβέλη καταχωρίζεται στις 20 Απριλίου 1803, ΑΜΠ 19, 20r-v. Στο παράθεμα έχει αποκατασταθεί η ορθογραφία και η στίξη.

³³ Ο.π.

³⁴ ΑΜΠ 19, 12 Δεκ. 1803, 34v-35v.

³⁵ Ο Μάνος, για παράδειγμα, που εκτός από δάσκαλος εργάστηκε και ως συμβολαιογράφος, πρέπει να πραγματοποίησε την έρευνα στα νοταριακά του βιβλία μετά τον Ιούλιο του 1808. Το έγγραφο με τα ακριβή αποσπάσματα από τις διαθήκες Πρεβεζάνων που προνοούν για το «κοινό» σχολείο, γραμμένο με το χέρι του, είχε ανευρεθεί το 1992 από την ερευνητική αποστολή του ΚΕΜΝΕ της Ακαδημίας Αθηνών στο ΑΜΠ ανάμεσα στα φύλλα του κώδικα 27. Ο κώδικας αυτός προέρχεται από το Δικανικό Βήμα της Πρώτης Απαιτήσεως Πρεβέζης.

³⁶ ΑΜΠ 20, 20 Ιουλ. 1806, 42v-43r.

³⁷ ΑΜΠ 120, 3 Ιουλ. 1808, 78, 79.

για καταχώριση σε συμβολαιογραφείο της Πρέβεζας τη διαθήκη του γνωστού ευεργέτη Θεοφάνη.³⁸ Εντύπωσή μου είναι ότι:

- τα κείμενα δεν αναφέρονται σε ίδρυση σχολείου αλλά στην ανέγερση κατάλληλου σχολικού κτιρίου·
- σχολεία, και κοινά και ελληνικά, λειτουργούν στην Πρέβεζα με τους γνωστούς δασκάλους: όπου υπάρχουν δάσκαλοι υπάρχει και διδασκαλία· αλλά αυτή απευθύνεται πιθανώς σε όσους έχουν οικονομικές δυνατότητες, δεν είναι σωστά οργανωμένη ή διεξάγεται σε ακατάλληλους χώρους. Στα 1829, για παράδειγμα, το «Παιδαγωγείον» και το συμβολαιογραφείο του Μάνου συστεγάζονται.³⁹

Είναι προτιμότερο αυτή η ανακοίνωση να μείνει χωρίς επίλογο, χωρίς εντάξεις ή γενικεύσεις. Το περιβάλλον είναι γνωστό· το χρονικό στίγμα επίσης. Οι σύνδεσμοι είναι χαλαροί. Οι συγκεκριμένες ιστορικές πηγές επιβάλλουν περιορισμούς. Απηχούν. Δεν στοιχειοθετούν. Αλλά παλεύει κανείς με τα μέσα που διαθέτει.

☞

Abstract

Rodi STAMOULI: *Schools and Education in Preveza (late 18th-early 19th century)*

The paper aims to present the views of the Preveza inhabitants on education, on the young's learning and on the foundation of a public secondary school in the city. These views are depicted in primary archival material – mostly notarial acts, testaments and administrative documents. The paper also investigates the likely operation of a number of schools mentioned by older authors and finally it presents the teachers, scholars and intellectuals who passed by the city on various occasions during the same period.

Βιβλιογραφία

- ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ Ε., 2000, *Τα ταξίδια του λόρδου Guilford στην Ανατολική Μεσόγειο*, Αθήνα
- ΑΓΓΕΛΟΥ Α., 1975, *Η Εκπαίδευση*, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, 306-328
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, I-II, Αθήνα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1960, *Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, Ιωάννινα

³⁸ ΑΜΠ 138, 4 Μαΐου 1815, 10r-11r.

³⁹ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1996, 405.

- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1986, *Ιστορία της ελληνικής παιδείας παρ' Έλλησιν*, Ιωάννινα
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ., 1963, Η «Αιτωλία και Ακαρνανία του Μεσαιώνος» του Χριστοφόρου Κοντού (1839-1869), *Ο Ερανιστής* 1, 41-46
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ., 1964, Μακάριος Καβαδίας (;-1824), *Ο Ερανιστής* 2, 225-246
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1957, Ο πάτερ Κοσμάς στην Πρέβεζα (1758 και 1779) και ο Ιερός Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης, *Ηπειρωτική Εστία* 6, 225-229
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1961, Πρεβεζάνοι και Παργηνοί διδάσκαλοι και λόγιοι 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, *Ηπειρωτική Εστία* 10, 781-785, 877-882.
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1979, *Το ιστορικόν Αρχείον της Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης*, Πρέβεζα
- ΔΗΜΑΡΑΣ Κ.Θ., 1985, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 4^η έκδ., Αθήνα
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ Τ., 1936, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, I-II, Αθήνα
- ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ Π. [ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π.], 1867, Περί του Παναγιώτου Παλαμά, *Πανδώρα* ΙΖ', 380-383
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ Ι., 1880, *Περί των εν Ηπείρω αγαθοεργημάτων*, I-II, Αθήνα (Ιωάννινα 1971)
- ΜΕΡΤΖΙΟΣ Δ. Κ., 1940, Το εν Βενετία Κρατικόν Αρχείον, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 15, 5-58
- ΜΠΟΜΠΙΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ Β., 1998, *Ο Βικέντιος Δαμοδός. Βιογραφία-Εργογραφία 1700-1754*, Αθήνα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα (Άρτα 1986)
- ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ Μ., 1867, *Σχεδιάσμα*, Κωνσταντινούπολη
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 2001, Κατάλογος Αρχείου Ιεράς Μητροπόλεως Πρεβέζης, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 35, 291-342
- ΣΑΘΑΣ Κ., 1868, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1981, Ο αλφαριθμητισμός στην Πρέβεζα κατά τον 18^ο αιώνα (1742-1784), *Ο Ερανιστής* 18, 86-99
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1996, Η συνθήκη της Πρέβεζας (25 Δεκ. 1800) και η απήχησή της στα 1828, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 5, 403-459
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2000, Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον «χαλασμό» (1798-1801), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6, 305-398
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2004, Συμβολή στην προσωπογραφία του Ιονίου. Η οικογένεια Αλεάνδρη και ο ανταποκριτής του Ρήγα Λαυρέντιος (18^{ος} - 19^{ος} αι.), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7, 227-292
- ANGELOMATIS-TSOUGARAKIS H., 1990, *The Eve of the Greek Revival*, London
- FURET F. & OZOUF J., 1977, *Lire et Écrire. L'alphabétisation des Français de Calvin à Jules Ferry*, I-II, Paris
- LEAKE W.M., 1835, *Travels in northern Greece*, I-IV, London (Amsterdam 1967)

Η εντοίχια ζωγραφική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας*

Η ΠΡΕΒΕΖΑ ΜΕ ΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗ είναι σχετικά νέα πόλη και κατά συνέπεια στον πολεοδομικό της ιστό δεν υπάρχουν βυζαντινά μνημεία με τοιχογραφίες.¹ Επιπλέον η άμεση γειτνίαση με τη Νικόπολη έχει οδηγήσει σε σχετική αφάνεια τον μεταβυζαντινό πλούτο της.

Στην πόλη και στην περιοχή της Πρέβεζας δεν σώζεται σήμερα κανένα τοιχογραφημένο σύνολο των πρώιμων μεταβυζαντινών χρόνων. Σύμφωνα, όμως, με παλαιότερες δημοσιεύσεις οι επιχρισμένες τοιχογραφίες στο Ιερό του ναού του Αγίου Νικολάου, του λεγόμενου «παλαιού», μέσα στην Πρέβεζα θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στον 16^ο αιώνα,² ωστόσο όπως θα εξηγήσουμε πιο κάτω είναι δύσκολο να δεχθούμε αυτή τη χρονολόγηση. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού είχε δημοσιεύσει ο Αλέξανδρος Φιλαδέλφεας στα *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*.³ Ο ίδιος ερευνητής είχε δημοσιεύσει και πρόχειρα αναπτύγματα των τοιχογραφιών.⁴ Σύμφωνα με αυτά τα αναπτύγματα στον ανατολικό τοίχο εικονίζονταν στην αψίδα η Πλατυτέρα (πιθανώς στον τύπο της Βλαχερνήτισσας, αν και δεν το διευκρινίζει) και ιεράρχες. Εκατέρωθεν της αψίδας επάνω από τη ζώνη με τους ιεράρχες παριστάνονταν η Θυσία και η Φιλοξενία του Αβραάμ και τρεις σκηνές θαυμάτων. Αν και δεν διακρίνεται στο σχέδιο, στην Πρόθεση θα υπήρχε κόγχη, που την αναφέρει μόνο ως σκευοθήκη και από πάνω περιγράφει ότι υπήρχαν άμφια και μίτρα αρχιερέως, πιθανώς ζωγραφισμένα. Στο ανατολικό αέτωμα, το οποίο θα ήταν αρκετά ψηλό, όπως προκύπτει από τον αριθμό των παραστάσεων που σχεδιάζει, παριστάνονταν χαμηλά η Λειτουργία των Αγγέλων, από πάνω η Κοινωνία των αποστόλων και στην τελευταία ζώνη από βόρεια προς νότια η Ίαση του τυφλού, η Ανάληψη, ο

* Το θέμα παρουσιάστηκε στο Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας (Πρέβεζα, 16-20 Σεπτεμβρίου 2009) με τον τίτλο: «Η Μεταβυζαντινή ζωγραφική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας». Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επίκουρο καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Χρ. Σταυράκο για την πρόταση-πρόσκλησή του για συμμετοχή μου στο ανωτέρω Συμπόσιο.

¹ Εξαιρετικής σημασίας για την επιστημονική τεκμηρίωση των απαρχών της ιστορίας της Πρέβεζας υπήρξε η έκδοση το 1993 των πρακτικών του Πρώτου Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για την Ιστορία της Πρέβεζας (Πρέβεζα 22-24 Σεπτεμβρίου 1989) σε επιμέλεια του Β.Γ. Αυδίκου, βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1993.

² Αναφορά στον ναό κάνουν διάφοροι ερευνητές, που τοποθετούν την ίδρυσή του τον 16^ο αιώνα (μετά το 1530) ή και παλαιότερα. Βλ. ενδεικτικά ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1914· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 15, 224-225· ΒΑΣΙΛΑΣ 1963, 98· βλ. επίσης ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 175.

³ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1914, 221-225.

⁴ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1914, 222, 223.

προφήτης Δαβίδ, η Αγία Τριάδα, η Πεντηκοστή, ο προφήτης Ιωήλ και η παραβολή του Άφρονος πλουσίου. Στον βόρειο τοίχο, σύμφωνα πάντα με το σχέδιο, ιστορούνταν σε δύο ζώνες, έξι εωθινά ευαγγέλια –μάλιστα αναφέρει ότι επιγράφονταν με τη λέξη «Εωθινόν»– και από κάτω δύο ζώνες με αγίους (προφανώς η ανώτερη είχε προτομές αγίων). Στον νότιο τοίχο σχεδιάζει μόνο δύο παραστάσεις, την παραβολή του Καλού Σαμαρείτη και από κάτω την Ιαση του υδρωπικού γιατί οι υπόλοιπες είχαν καταστραφεί. Μέσα από το εικονογραφικό αυτό πρόγραμμα, όπως σχεδιάζεται θα προσπαθήσουμε να χρονολογήσουμε τον διάκοσμο του Ιερού.

Όπως προκύπτει από τα πρόχειρα αυτά αναπτύγματα στους εικονογραφικούς κύκλους του Ιερού εντάσσονταν εκτός των ευχαριστιακών θεμάτων, θαύματα, παραβολές και εωθινά ευαγγέλια. Ο κύκλος θαυμάτων στον χώρο του Ιερού δεν είναι σπάνιος και εμφανίζεται από τη βυζαντινή περίοδο.⁵ Οι παραβολές επίσης εντάσσονται στο πρόγραμμα του Ιερού σε ναούς προ της Αλώσεως.⁶ Όμως ο κύκλος των εωθινών δημιουργεί προβλήματα ως προς τη χρονολόγηση της ζωγραφικής. Ορισμένα από τα εωθινά ευαγγέλια απεικονίζονται ήδη από την παλαιοχριστιανική περίοδο αλλά ο πλήρης κύκλος τους διαμορφώνεται κατά την Παλαιολόγεια και για συμβολικούς λόγους εντάσσονται στο πρόγραμμα του Ιερού.⁷ Εντούτοις σε μνημεία της Ηπείρου του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα η ιστόρηση του πλήρους κύκλου των εωθινών και μάλιστα στον χώρο του Ιερού σπανίζει και παρουσιάζονται μόνο συγκεκριμένες σκηνές⁸ γενικεύεται δε μόλις από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και κυρίως τον 18^ο. Μάλιστα από τον 18^ο αιώνα εμφανίζεται τις περισσότερες φορές και η επιγραφή «Εωθινόν» σε κάθε παράσταση του συγκεκριμένου κύκλου.⁹ Συγκρίνοντας επίσης το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού του Αγίου Νικολάου με εικονογραφικά προγράμματα ναών της περιοχής παρατηρούμε τα εξής: πρώτον, σε ναούς του 17^{ου} αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας, όπως θα δούμε πιο κάτω, δεν υπάρχει σε κανέναν κύκλος εωθινών στο Ιερό. Δεύτερον, γενικότερα στην Ήπειρο σε κανένα δημοσιευμένο μνημείο του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα δεν υπάρχει η επιγραφή «Εωθινό» για να περιγράψει τις σκηνές του κύκλου, αλλά αυτή η επιγραφή εμφανίζεται σε ναούς του 18^{ου} αιώνα. Τρίτον, παρόμοια τοποθέτηση της Λειτουργίας των Αγγέλων και της Κοινωνίας των αποστόλων έχουμε στη μονή Φανερωμένης στον Κερασώνα (Εικ. 1), της οποίας οι τοιχογραφίες χρονολογούνται στον 18^ο αιώνα,¹⁰ μάλιστα αν, όπως περιγράφεται στο σχέδιο, ακριβώς επάνω από την αψίδα παριστάνεται «θυσιαστήριο» ξεχωριστό από αυτό στο οποίο στέκεται ο Χριστός για να προσφέρει τα Θεία Δώρα, υπάρχει απόλυτη αναλογία με το πρόγραμμα της μονής Φανερωμένης. Τέταρτον, στη μονή Φανερωμένης αναπτύσσεται κύκλος θαυμάτων στον χώρο του Ιερού και μάλιστα ορισμένα συμπίπτουν με αυτά του Αγίου Νικολάου. Πέμπτον, κύκλος θαυμάτων και εωθινών υπάρχει στο πρόγραμμα του Ιερού του ναού του Γενεσίου της Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό που ο διάκοσμός του χρονολογείται στα 1797, και μάλιστα τα Εωθινά επιγράφονται με τη συγκεκριμένη λέξη.¹¹

⁵ Η τοποθέτηση θαυμάτων στο Ιερό οφείλεται σε λειτουργικούς λόγους και συγκεκριμένα στον εορτασμό συγκεκριμένων από αυτά, όπως οι Ιάσεις του Παραλυτικού της Βηθεσδά και του εκ γενετής τυφλού σε Κυριακές ανάμεσα στο Πάσχα και την Πεντηκοστή· βλ. σχετικά UNDERWOOD 1975· ΜΑΝΤΑΣ 2001, 216-218, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶ ΣΤΕΦΑΝΕΣΚΟΥ 1932, πίν. 4· ΜΑΝΤΑΣ 2009.

⁷ Λόγω της χρονικής και θεολογικής σχέσης τους με την Ανάσταση, την Ανάλυση και την Πεντηκοστή· βλ. σχετικά ΖΑΡΡΑΣ 2006, 192 κ.ε. Στο Ιερό και επάνω από την αψίδα εικονίζονται στην Curtéa de Argez (περ. 1380, ΤΑΦΡΑΛΙ 1931, πίν. XXVII.2, XXVIII, XXIX, XXXVII· ΣΤΕΦΑΝΕΣΚΟΥ 1932, πίν. 1).

⁸ Όπως βλέπουμε ενδεικτικά στη μονή Φιλανθρωπινών (1531/1532, ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ 1983, 93-94, πίν. 25).

⁹ Ενδεικτικά βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2001, πίν. 110-118α.

¹⁰ Βλ. σχετικά ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 156-159.

¹¹ Προσωπικό αρχείο. Για τον ναό, βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 1975, 72-103.

Κατόπιν των ανωτέρω παρατηρήσεων θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς τη χρονολόγηση των επιχρισμένων τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου από τον Φιλαδέλφεια στον 16^ο αιώνα και θα πρέπει πιθανώς να τις εντάξουμε, με βάση το εικονογραφικό πρόγραμμα και μόνο, στον 18^ο αιώνα, αιώνα κατά τον οποίο διαμορφώνονται με ανάλογο τρόπο τα εικονογραφικά προγράμματα ναών της Ηπείρου. Τέλος, αξίζει να επισημάνουμε ότι οι περισσότεροι ναοί στην πόλη της Πρέβεζας κτίζονται ή ανακαινίζονται κατά τον 18^ο αιώνα, όπως βλέπουμε ενδεικτικά από τις επιγραφές του Αγίου Αθανασίου¹² και του Αγίου Σπυρίδωνα στη θέση «Βαθύ».¹³

Στην πόλη της Πρέβεζας δεν υπάρχει τοιχογραφημένο σύνολο του 16^{ου} ή του 17^{ου} αι., αλλά σε κοντινούς οικισμούς μπορούμε να βρούμε αξιόλογα μνημεία με τοιχογραφίες του 17^{ου} αι.

Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Κοίμησης Θεοτόκου στο Καστρί Ριζοβουνίου χρονολογούνται, σύμφωνα με την εξίτηλη σήμερα επιγραφή, στα 1670.¹⁴ Σύμφωνα με νεότερες έρευνες ο αξιόλογος ζωγράφος του ταυτίζεται με έναν από αυτούς που εργάζονται σε συνεργεία που διακοσμούν στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα ναούς στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία και την Αιτωλοακαρνανία.¹⁵ Θεωρούμε ότι η τέχνη του ζωγράφου ή του συνεργείου του απαντά στη μονή Τζώρας (1663), στην Κοίμηση στα Πλαίσια (1664), στον Άγιο Δημήτριο στο Γρεβενίτι (1668:), στη Ζωοδόχο Πηγή στο Αρχοντοχώρι Ακαρνανίας (1669), στον κυρίως ναό του καθολικού της μονής Πλάκας (1680), ενώ δεν αποκλείεται η καλλιτεχνική πορεία της συγκεκριμένης ομάδας ζωγράφων να ξεκινά από τη Θεσσαλία με την ιστόρηση του ναού της Μεταμόρφωσης στην Αγιά Λάρισα, τόσο του κυρίως ναού (1653) όσο και του παρεκκλησίου των Αγίων Αναργύρων (1656)¹⁶ και να ολοκληρώνεται, όσον αφορά την εντοίχια ζωγραφική, στην Ήπειρο, στον Άγιο Γεώργιο Σκλίβανης (1683). Η διεξοδική μελέτη και δημοσίευση των δύο τελευταίων ναών ίσως καθορίσει και τα χρονικά όρια δράσης αυτού του συνεργείου και αποδείξει αν ένας από τους ζωγράφους του, που αναφέρεται σε επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Σκλίβανης, είναι ο ιερέας Ευστάθιος.¹⁷ Τα ανθίβολα που χρησιμοποιεί το εν λόγω συνεργείο εντοπίζονται επιπλέον στον Άγιο Νικόλαο τον Νέο στον Αετόλοφο Αγιάς Λάρισας (δεύτερο μισό 17^{ου}), στις μονές Βουτσάς (1680), Προφήτη Ηλία Δραγαμέστου (τέλη 17^{ου}), Σέλτσου (1697), Αγίου Ιωάννη Βομβοκούς Ναυπακτίας (1695:), στον Άγιο Συμεών Κορύτιανης (τέλη 17^{ου}), καθώς και σε ναούς της Άρτας.¹⁸ Οι ναοί αυτοί συνιστούν μια μεγάλη ομάδα μνημείων του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα που παρουσιάζουν εικονογραφική ομοιογένεια, ενώ παράλληλα στο σύνολο της εικονογραφίας τους εμφανίζουν έντονες διακοσμητικές τάσεις με περιγραφική διάθεση, έμφαση στη μικρογραφία και θέματα που παραπέμπουν στην ισλαμική μικροτεχνία και τη δυτική χαρακτηριστική.¹⁹ Αξίζει να επισημάνουμε συνοπτικά ορισμένες συνθέ-

¹² ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1998, 124· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 528.

¹³ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ 1914, 238-239.

¹⁴ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997.

¹⁵ Για το σύνολο των ναών αυτών, βλ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ 2007-2008, 120-126, εικ. 23-27, 30-31. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να επισημάνω την εξαιρετικά χρήσιμη έρευνα του καθηγητή Γ. Βελένη σχετικά με τις επιγραφές των ναών αυτών και την προσπάθεια ταύτισης των ζωγράφων τους μέσω του γραφικού τους χαρακτήρα, γεγονός που θα τεκμηριώσει τις τεχνοτροπικές παρατηρήσεις. Θα ήθελα επίσης να τον ευχαριστήσω για την πολύτιμη βοήθειά του στη μελέτη των επιγραφών των συγκεκριμένων μνημείων.

¹⁶ Σχετικά με τον ναό και το ιδιαίτερο ύφος των τοιχογραφιών, τόσο στον κυρίως ναό, όσο και στο παρεκκλήσι, βλ. ΤΣΙΜΠΙΔΑ 2009.

¹⁷ Ζωγράφος από τη Σκλίβανη με το όνομα Ευστάθιος, και μάλιστα ιερέα, εντοπίζουμε την ίδια περίοδο και σε φορητή εικόνα του 1694. Βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1987, 287· ΒΕΛΕΝΗΣ 2007, 108-112.

¹⁸ Όπως στον Άγιο Βασίλειο και στον Άγιο Αθανάσιο στο Πολύδροσο. Βλ. ενδεικτικά για τους ναούς αυτούς ΤΣΙΜΠΙΔΑ 2003, 52-110 και 127-139, αντίστοιχα.

¹⁹ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ 2007-2008, 121-122.

σεις που εμφανίζονται στον ναό και αφομοιώνουν πλήρως τις ανωτέρω τάσεις· χαρακτηριστικές είναι οι σκηνές της «δυτικού» τύπου Ανάστασης, της Αγίας Τριάδας, του Επιτάφιου Θρήνου, της Έγερσης του Λαζάρου, του Λίθου, της Πεντηκοστής (Εικ. 2), της Γέννησης και των μαρτυριών των αγίων. Διαμορφώνεται μέσω της τέχνης όλων αυτών των ναών ένα νέο σημείο αναφοράς για τους μεταγενέστερους ζωγράφους όχι μόνο στην Ήπειρο αλλά και σε ολόκληρη την κεντρική Ελλάδα. Ο διάκοσμος της μονής Κοίμησης στο Καστρί Ριζοβουνίου συνδέει άμεσα την καλλιτεχνική δραστηριότητα της Ηπείρου με αυτή της Θεσσαλίας στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα και η σχέση αυτή συνεχίζεται όπως θα δούμε πιο κάτω και με άλλα συνεργεία που εργάζονται στην περιοχή της Πρέβεζας.

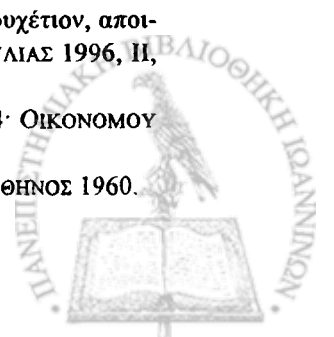
Σημαντικές, αλλά αποσπασματικά διατηρημένες, ιδιαίτερα στον κυρίως ναό, είναι οι τοιχογραφίες του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο κάστρο των Ρωγών.²⁰ Ο διάκοσμος του κυρίως ναού δεν χρονολογείται ακριβώς γιατί η επιγραφή δεν σώζει το έτος αειογράφησης αλλά μόνο το όνομα του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτας Βαρθολομαίου, που ποίμανε μεταξύ των ετών 1660 και 1691²¹ (Εικ. 3). Στον κυρίως ναό σώζονται οι παραστάσεις του δυτικού τοίχου και αποσπασματικά αυτές στο δυτικό άκρο του νότιου και βόρειου τοίχου, ενώ κάτω από το παχύ επίχρισμα στα περισσότερα μέρη του κυρίως ναού, όπου έχουν πραγματοποιηθεί τομές, εμφανίζονται ίχνη τοιχογραφιών. Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του κυρίως ναού περιλαμβάνονται λίγες σκηνές του Χριστολογικού κύκλου, όπως η Μεταμόρφωση (Εικ. 4), η Προδοσία (Εικ. 4), η Άρνηση του Πέτρου, η Κρίση του Πιλάτου και των αρχιερέων, ο Εμπαιγμός, η Μεταμέλεια και ο Απαγχονισμός του Ιούδα (Εικ. 5), ενώ από τον Θεομητορικό κύκλο διακρίνονται στον δυτικό τοίχο η Κοίμηση (Εικ. 3, 6), η Γέννηση και τα Εισόδια της Θεοτόκου. Εκατέρωθεν της εισόδου ιστορούνται οι αρχάγγελοι Μιχαήλ (αριστερά) (Εικ. 7) και Γαβριήλ (δεξιά) (Εικ. 9). Στην πρώτη ζώνη του βόρειου τοίχου σώζονται ολόσωμοι άγιοι και αγίες· από δυτικά προς ανατολικά ο άγιος Κωνσταντίνος, οι αγίες Ελένη (Εικ. 10), Βαρβάρα (Εικ. 11) και Κυριακή και οι άγιοι Κοσμάς, Παντελεήμων και ένας ακόμη αδιάγνωστος πιθανώς ο άγιος Δαμιανός. Αντίστοιχα, στον νότιο τοίχο παριστάνονται η αγία Μαρίνα να συντρίβει τον διάβολο (Εικ. 8), η οσία Μαρία η Αιγυπτία με τον αβή Ζωσιμά, οι αγίες Παρασκευή (Εικ. 4) και Θεοπίστη (Εικ. 4) και ο άγιος Αγάπιος (Εικ. 4), ενώ σώζεται μόνο το όνομα του αγίου που ακολουθεί, του αγίου Ευσταθίου. Στη δεύτερη ζώνη, σε μετάλλια διαμορφωμένα από κλάδους κλιματίδων, διακρίνονται το Όραμα του αγίου Παχωμίου (Εικ. 4), οι άγιοι Βίκτωρ (Εικ. 4), Βικέντιος (Εικ. 4), Αλέξιος ο άνθρωπος του Θεού (Εικ. 4), Ευφρόσυνος, Μισαήλ, Ανανίας, Αζαρίας και οι αγίες Σαλώμη, Νυμφοδώρα, Μητροδώρα και Μηνοδώρα. Στη νότια παρειά της δυτικής εισόδου στον κυρίως ναό εικονίζεται πιθανώς και ο άγιος Βάρβαρος όπως υποδηλώνει ολόσωμη μελαπή μορφή με δεμένα τα χέρια και τα πόδια²² (Εικ. 8).

Στις συνθέσεις του κυρίως ναού παρατηρούμε σωστή κατανομή μορφών και σκηνικού βάθους, και έντονη διάθεση για αφηγηματικότητα. Επιλέγεται συνήθως το φυσικό τοπίο ακόμη και σε σκηνές, όπου συνηθίζεται το κτιριακό βάθος (Εικ. 6). Οι μορφές είναι ραδινές και εκτελούν αρμονικές κινήσεις, ενώ ορισμένες φορές επιμηκύνονται δυσανάλογα τα άκρα ή ο κορμός (Εικ. 7). Φαίνεται ότι ο ζωγράφος διαθέτει γνώσεις προσωπογραφίας και δημιουργεί εκφραστικά πρόσωπα με έντονες σκιάσεις στο περίγραμμα που σταδιακά φωτίζονται προς τα

²⁰ Το κάστρο βρίσκεται δυτικά του οικισμού της Νέας Κερασούντας και ταυτίζεται με το αρχαίο Βουχέτιον, αποικία των Ηλείων. Βλ. ΔΑΚΑΡΙΣ 1971, 177 κ.ε. Για τον ναό βλ. ΚΑΡΡΑΣ 1997, 106-115· ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 149-151, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

²¹ ΣΩΤΗΡΙΟΥ 1927, 100. Σχετικά με την αρχιερατεία του Βαρθολομαίου, βλ. ΓΕΡΜΑΝΟΣ 1937, 13-14· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ 1982, 85· ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ 2000, 64-66, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

²² Αυτός ο τρόπος εικονογράφησης ταιριάζει στον άγιο που υπήρξε πρώην πειρατής. Βλ. σχετικά ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ 1960.

εύσαρκα μέρη· παράλληλα, λεπτές λευκές ψιμυθίες τονίζουν τα μάτια, τη μύτη, το στόμα και το μέτωπο (Εικ. 9, 11). Χαρακτηριστικές είναι δύο παράλληλες καμπύλες γραμμές στις παρειές προσώπων προχωρημένης ηλικίας (Εικ. 10). Οι τοιχογραφίες είναι αξιόλογες και θυμίζουν την τέχνη των σύγχρονων Γραμμοστινών ζωγράφων Δημητρίου και Γεωργίου σε αρκετούς ναούς της Ηπείρου,²³ καθώς και του Ιωάννη που ζωγραφίζει την ίδια περίοδο στη Θεσσαλία.²⁴

Στην εικονογραφία, όπως συμβαίνει και με τους περισσότερους ναούς της Ηπείρου κατά τον 17^ο αιώνα, ακολουθούνται οι επιλογές των εκπροσώπων της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας και ιδιαίτερα του Φράγγου Κονταρή στη Μεταμόρφωση Βελτισίας, όπως διαπιστώνουμε στις σκηνές της Μεταμόρφωσης, της Προδοσίας,²⁵ της Μεταμέλειας και του Απαγχονισμού του Ιούδα με το παραμορφωμένο σώμα του προδότη.²⁶ Επιδράσεις από την παλαιολόγεια τέχνη²⁷ φανερώνει η Κοίμηση της Θεοτόκου που περιλαμβάνει πολλά συμπληρωματικά επεισόδια εκτός από αυτό του Ιεφονία όπως τη Μεταφορά των αποστόλων σε νέφη, την Ανάληψη της Θεοτόκου, την Παράδοση της ζώνης στον Θωμά, την Αναγγελία του θανάτου στην Παναγία από τον άγγελο και την Επίσκεψη των αποστόλων στον τάφο της Θεοτόκου. Με παρόμοιο τρόπο εικονογραφείται η σκηνή τον 17^ο αιώνα από τον ζωγράφο Ιωάννη στις μονές Ρεντίνας Αγράφων (1662) και Άνω Ξενιάς Αλμυρού (1663).²⁸ ίδια πρότυπα ακολουθούνται και στην Παρηγορήτισσα Άρτας,²⁹ ενώ στα έργα των Γραμμοστινών ζωγράφων τα ίδια επεισόδια εκτυλίσσονται μπροστά σε πολυδαίδαλα οικιστικά σύνολα, όπως βλέπουμε στους Αγίους Αποστόλους Μολυβδοσκεπάστου (1645), στη μονή Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα (1657) και στη μονή Ραβενίων Δρόπολης (γύρω στα 1660),³⁰ σε αντίθεση με την παράστασή μας όπου επικρατεί το φυσικό τοπίο. Με ανάλογο τρόπο παριστάνεται η σκηνή και σε πολλούς ναούς του 18^{ου} αιώνα.³¹ Αξίζει να προσέξουμε επίσης τη στάση του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως Κριτή των νεκρών, που είναι παρόμοια σε ναούς που ζωγραφίζει ο Ιωάννης στη Θεσσαλία³² και οι Λινοτοπίτες Νικόλαος και Γεώργιος στη μονή Ζέρμας (1656).³³ Ιδιαίτερη λεπτομέρεια είναι ο κλάδος φοίνικα που κρατά η αγία Βαρβάρα όπως βλέπουμε στην Κοίμηση Θεοτόκου στο Ελληνικό (1661)³⁴ και στην Αγία Παρασκευή Κερασώνα (Εικ. 24). Χαρακτηριστικά είναι και τα κοσμημένα με ανάγλυφα άνθη φωτοστέφανα των ολόσωμων αγίων, που γενικεύονται σε ναούς της Ηπείρου κυρίως από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα.³⁵ Το ίδιο ακριβώς κόσμημα σε

²³ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ 2009, εικ. 390, 391, 400.

²⁴ Πρόκειται για τον Ιωάννη που ζωγραφίζει στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αι. ναούς στην περιοχή της Ρεντίνας των Αγράφων και στη Μαγνησία. Βλ. σχετικά ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1987, 327-328· ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ 1993· ΣΔΡΟΛΙΑ 2000, 368 κ.ε.

²⁵ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΙ 2001, εικ. 15b, 19b.

²⁶ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΙ 2001, 76-78, εικ. 25a-b.

²⁷ Ενδεικτικά, εξαιρετικά αφηγηματικές είναι οι παραστάσεις στον Άγιο Κλήμη Αχρίδας (1295, MILLET & FROLOW 1962, πίν. 12.1-3· DJURIC 1976, πίν. XV) και στον Άγιο Νικόλαο στην Curtéa de Argez (ΣΤΕΦΑΝΕΣΚΟΥ 1932, πίν. 8). Την παλαιολόγεια παράδοση συνεχίζουν και οι Λινοτοπίτες ζωγράφοι του 16^{ου} αιώνα στον Άγιο Δημήτριο στα Παλατίτσια (1570, ΤΟΥΡΤΑ 1991, 85-86, πίν. 108β).

²⁸ ΣΔΡΟΛΙΑ 2000, 177-179, εικ. 290, 291· με περισσότερα παραδείγματα από τον χώρο της Ηπείρου και της Θεσσαλίας.

²⁹ ΤΣΙΑΠΑΛΗ 2003, 114-117, εικ. 71.

³⁰ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ 2009, 399 σημ. 2155.

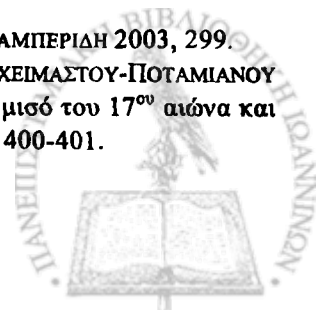
³¹ Ενδεικτικά, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2001, πίν. 1, 28 και κοντινούς ναούς όπως τις μονές Μεσιανών στα Δερβίζιανα, Φανερωμένης στον Κερασώνα, την Αγία Θεοδώρα και τον Ευαγγελιστή Μάρκο στην Άρτα.

³² Όπως ενδεικτικά στις μονές Άνω Ξενιάς Αλμυρού και Ρεντίνας (ΣΔΡΟΛΙΑ 2000, εικ. 288).

³³ ΤΟΥΡΤΑ 1991, 40-41.

³⁴ Ο ναός διακοσμήθηκε από τα αδέρφια Δημήτριο και Γεώργιο από τον Γράμμο. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ 2003, 299.

³⁵ Ανάγλυφα φωτοστέφανα εντοπίζονται και στην πρώτη φάση της μονής Φιλανθρωπινών (ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ 1983, 96, πίν. 13, 14α-γ, 16, 60, 65, 68) αλλά επικρατούν στην Ήπειρο από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα και έπειτα. Βλ. ενδεικτικά ΤΣΙΑΠΑΛΗ 2003, εικ. 59-68, 124· ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ 2009, εικ. 385-392, 400-401.

φωτοστέφανα βλέπουμε στη μονή Δρυόβουνου Κοζάνης (1652).³⁶ Ο ζωγράφος του κυρίως ναού φαίνεται να ακολουθεί κοινά πρότυπα με αυτά του Ιωάννη που εργάζεται την ίδια περίοδο στη Θεσσαλία. Με τον Ιωάννη πρέπει να τον συνδέει ιδιαίτερη σχέση, πιθανώς άμεση γνώση της τέχνης και της εικονογραφίας του. Ταυτόχρονα παρατηρείται επανάληψη τύπων γνωστών στα έργα των μεγάλων συνεργείων ζωγράφων του 17^{ου} αιώνα στην Ήπειρο, όπως είναι οι Λινοτοπίτες και οι Γραμμοστινοί.

Λαμβάνοντας το έτος 1660 –έτος ανάρρησης στον μητροπολιτικό θρόνο του Βαρθολομαίου– ως *terminus post quem* και διαπιστώνοντας την ιδιαίτερη σχέση του διακόσμου με μνημεία κυρίως της έκτης και έβδομης δεκαετίας του 17^{ου} αιώνα μπορούμε να τοποθετήσουμε τον διάκοσμο του κυρίως ναού στην έβδομη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα.

Σε διαφορετική φάση πραγματοποιήθηκαν, αλλά και διαφορετικής τέχνης είναι οι τοιχογραφίες του νάρθηκα. Στον νάρθηκα βλέπουμε το συνηθισμένο πρόγραμμα με τη Δευτέρα Παρουσία στον ανατολικό τοίχο (Εικ. 12), σε κόγχη του βόρειου τοίχου τη Βάπτισμα (Εικ. 13) και στην πρώτη ζώνη οσίους, ασκητές και μάρτυρες: μεταξύ αυτών οι άγιοι Νικόλαος ο από στρατιωτών, Δάδας, Γουρίας, Πηγάσιος, Βικέντιος, Ελευθέριος, Πέτρος ο εν τω Άθω, Θεοφάνης ο Γραπτός, Παύλος ο Θηβαίος, Ιωάννης ο της Κλίμακος και η αγία Φεβρωνία. Στη μισοκατεστραμμένη δεύτερη ζώνη ιστορούνται σκηνές από τα θαύματα και τον βίο του Χριστού όπως οι Ιάσεις του υδρωπικού (Εικ. 14), του εκ γενετής τυφλού, του παραλυτικού της Βηθεσδά (Εικ. 15), των δαιμονιζόμενων, της θυγατέρας της Χαναναίας, της κόρης του Εκατόνταρχου, του υιού της χήρας, ο εν Κανά γάμος (Εικ. 16), ο Πολλαπλασιασμός των άρτων και των ιχθύων, η Θαυμαστή αλιεία, η Συνομιλία με τη Σαμαρείτιδα, η Εκδίωξη των εμπόρων από τον ναό, καθώς και η Ζωοδόχος Πηγή.

Η τέχνη των τοιχογραφιών του νάρθηκα είναι διαφορετική από τον κυρίως ναό, πιο απλοϊκή, με αδρό και μονοκόματο πλάσιμο στα πρόσωπα και απότομες χρωματικές διαβαθμίσεις. Οι μορφές είναι εύρωστες, κοντόχοντρες χωρίς κίνηση σε αντίθεση με τη ραδινότητα των μορφών του κυρίως ναού. Η εικονογραφία ακολουθεί ανάλογο τρόπο ανάπτυξης με ναούς στο εσωτερικό της Ηπείρου, όπως δείχνει η μεγάλη ομοιότητά της με τα θέματα του νάρθηκα της μονής Κοίμησης της Θεοτόκου στη Χρυσοβίτσα Μετσόβου (ανάμεσα 1680-1714).³⁷ Στους δύο νάρθηκες πανομοιότυπα αποδίδονται σχεδόν όλα τα θαύματα (Εικ. 17), καθώς και η Συνομιλία με τη Σαμαρείτιδα. Παρόμοια παριστάνονται επίσης ορισμένες από τις σκηνές των θαυμάτων στις μονές Τζώρας και Σέλτσου.³⁸ Ο ζωγράφος του νάρθηκα φαίνεται να ακολουθεί την εικονογραφική παράδοση ναών του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα που δημιουργούν όπως είδαμε πιο πάνω νέες τάσεις στη ζωγραφική της Ηπείρου, αλλά στην ανάπτυξη των θεμάτων είναι πιο συντηρητικός και με λιγότερη φαντασία από ό,τι οι σχεδόν σύγχρονοι ομότεχνοί του. Ο τρόπος οργάνωσης των συνθέσεων, το σκληρό πλάσιμο, η έντονη γραμμικότητα και οι μεγαλύτερες ομοιότητες με την εικονογραφία ναών των δύο τελευταίων δεκαετιών του 17^{ου} αιώνα όπως οι μονές Σέλτσου και Κοίμησης της Θεοτόκου στη Χρυσοβίτσα, μας οδηγούν στη χρονολόγηση του διακόσμου του νάρθηκα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα ή το αργότερο στις αρχές του 18^{ου}.

Σε λόφο επάνω από το χωριό Κερασώνας στα δεξιά της εθνικής οδού Ιωαννίνων-Άρτας βρίσκεται ο ναός της Αγίας Παρασκευής. Οι τοιχογραφίες του ναού χρονολογούνται ακριβώς, με

³⁶ ΤΟΥΡΤΑ 1991, πίν. 132β.

³⁷ Στην επιγραφή του νάρθηκα αναφέρεται ως μητροπολίτης Ιωαννίνων ο Κλήμης, που ταυτίζεται με τον Κλήμη τον Χίο (1680-1714) και κατά συνέπεια την περίοδο αυτή πρέπει να έγινε και η διακόσμηση του νάρθηκα. Βλ. σχετικά ΓΕΡΜΑΝΟΣ 1937, 68· ΑΤΕΣΗΣ 1975, 102· ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, I, 655, εικ. 897, 898.

³⁸ Όπως οι Ιάσεις του παραλυτικού και των δαιμονιζόμενων (προσωπικά αρχεία).

βάση επιγραφή στον δυτικό τοίχο, στα 1687³⁹ (Εικ. 18). Το κείμενο της επιγραφής έχει ως εξής:

*+ΑΝΗΣΟΡΗΘΗ Ο ΘΗΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΗΑΣ/ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΗΡΟΣ ΚΑΙ
ΑΘΛΗΦΩΡΗΣ ΤΟΥ Χ(ΡΙΣΤ)ΟΥ/ΠΑΡ(Α)ΣΚΕΒΗΣ . ΕΥΛΟΥΘΕΝ ΚΑΙ ΚΑΘΗΕΡΟΘΕΝ/
Π(Α)ΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝΗΓΙΡΟΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΜΟΣΗΚΟΤΑΤΟΥ Κ(ΥΡΙ)ΟΥ Κ(ΥΡΙ)ΟΥ/
ΒΑΡΘΟΛΟΜΕΟΥ ΕΤΟΥΣ ΑΧΠΖ*

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού περιλαμβάνει εκτός από τη Βλαχερνήτισσα στην αψίδα και τους συλλειτουργούντες ιεράρχες (διακρίνονται αποσπασματικά τρεις με αναγνωρίσιμο μόνο τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο), την Άκρα Ταπεινώση, το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας και τους ιεράρχες Νικόλαο, Κύριλλο, Σπυρίδωνα, Αχίλλειο και Ιγνάτιο. Στον βόρειο τοίχο του Ιερού εικονίζεται και ο διάκονος Στέφανος. Περιλαμβάνονται επίσης ορισμένες σκηνές Δωδεκαόρτου, που συνήθως τοποθετούνται στο Ιερό όπως η Γέννηση, η Ανάληψη και η Πεντηκοστή, καθώς και τα μαρτύρια του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και της αγίας Παρασκευής (*[ΜΑ]ΡΤΗΡΗΘΗ ΤΗΣ ΑΓΗΑΣ ΠΑΡΑΣΚΕΒΙΣ*), στην οποία άλλωστε είναι αφιερωμένος ο ναός. Στον κυρίως ναό στην κατώτερη ζώνη παριστάνονται ολόσωμοι άγιοι και αγίες. Στον βόρειο τοίχο (Εικ. 24) από ανατολικά προς δυτικά βλέπουμε τους αγίους Γεώργιο, Δημήτριο, Νέστωρα, Προκόπιο, Θεόδωρο τήρων, Θεόδωρο τον στρατηλάτη, Μηνά (Εικ. 26), Ευστάθιο (Εικ. 26), Ιάκωβο τον Πέρση, Μερκούριο και τις αγίες Βαρβάρα, Κυριακή και Μαρίνα να συντρίβει τον διάβολο. Στον δυτικό, εκατέρωθεν της εισόδου, ιστορούνται δεξιά ο άγιος Κωνσταντίνος και η αγία Ελένη (Εικ. 23) και αριστερά οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ (Εικ. 23). Στον νότιο τοίχο παριστάνονται οι άγιοι Σάββας, Αθανάσιος ο Αθωνίτης, Ευθύμιος, Αντώνιος, Παύλος, Πέτρος, Δαμιανός, Παντελεήμων, Κοσμάς και η αγία Παρασκευή έθρονη και κεφαλοφόρος δίπλα στο τέμπλο (Εικ. 19).⁴⁰ Ακολουθεί μια στενή ζώνη με μετάλλια αγίων· διακρίνονται στον βόρειο τοίχο (Εικ. 24) οι άγιοι Ανανίας, Αζαρίας, Μισαήλ, Αγαθόνικος, Βάκχος, Σέργιος, Αρέθας, Αδριανός, Ιάμβλυχος, Μαρτιανός, Μάξιμος, Αγάπιος και η αγία Θεοπίστη, στον δυτικό (Εικ. 23) οι άγιοι Θεόπιστος, Ευστράτιος, Κήρυκος, Ιουλίττα, Τρύφων, Εξακουστός και στον νότιο η οσία Μαρία η Αιγυπτία, ο αβάς Ζωσιμάς (Εικ. 22), το Όραμα του αγίου Παχωμίου (Εικ. 22) και οι άγιοι Αλέξιος, Νικήτας, Αρτέμιος, Βικέντιος, Βίκτωρ, Αντώνιος, Ορέστης και Ιωάννης. Στην ανώτερη ζώνη ιστορούνται το Δωδεκάορτο και τα Πάθη του Χριστού. Συγκεκριμένα στον νότιο τοίχο παριστάνονται η Υπαπαντή (Εικ. 20), η Βάπτιση (Εικ. 21), η Έγερση του Λαζάρου, η Βαϊοφόρος, ο Μυστικός Δείπνος (Εικ. 22) και η Μεταμόρφωση (Εικ. 22). Στον δυτικό η Κοίμηση της Θεοτόκου (Εικ. 23), ο Νιπτήρας (Εικ. 23) και η Προσευχή στη Γεθσημανή (Εικ. 23) και στον βόρειο, η Προδοσία (Εικ. 24), η Κρίση των Αρχιερέων και του Πιλάτου (Εικ. 24), ο Ελκόμενος (Εικ. 24), η Σταύρωση (Εικ. 24), ο Επιτάφιος Θρήνος και η Ανάσταση (Εικ. 25). Στον νάρθηκα σώζεται στον ανατολικό τοίχο η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, που ανήκει σε φάση του 18^{ου} αιώνα.

Ο διάκοσμος του κυρίως ναού φαίνεται να αποτελεί έργο δύο ζωγράφων, αν κρίνουμε από σημαντικές διαφοροποιήσεις στο πλάσιμο των μορφών και στην πτυχολογία τουλάχιστον στον βόρειο και στον δυτικό τοίχο. Ο πρώτος ζωγράφος είναι καλός τεχνίτης, καθώς τον χαρακτη-

³⁹ Το γράμμα μετά το Π στην αναγραφή της χρονολογίας δεν σώζεται ακέραιο, αλλά μπορεί με ασφάλεια να ταυτιστεί με το Ζ, γιατί με τον ίδιο τρόπο σχεδιάζει το Ζ ο ζωγράφος σε επιγραφές των παραστάσεων.

⁴⁰ Στην ίδια θέση τοποθετείται και στην Αγία Παρασκευή Πιστιανών. Παραστάσεις της κεφαλοφόρου αγίας συναντούμε κυρίως στη βόρεια Ελλάδα και σε ναούς της αρχιεπισκοπής Αχρίδας, βλ. ενδεικτικά SUBOTIC 1980, 58, 197, σχ. 33, εικ. 25· ΠΑΪΣΙΔΟΥ 2002, 250-251, πίν. 89α.

ρίζει έμφαση στη λεπτομέρεια και στην προσεκτική σχεδίαση τόσο των μορφών (Εικ. 19) όσο και του σκηνικού βάθους. Τα πρόσωπά του διακρίνονται για το απαλό πλάσιμο και την ομαλή μετάβαση στους φωτεινούς τόνους των εύσαρκων μερών. Χρησιμοποιεί ποικιλία χρωμάτων αλλά προτιμά το κόκκινο, το μπλε και το πράσινο σε όλες τους τις αποχρώσεις όχι μόνο για τα ενδύματα αλλά και για το τοπίο. Τονίζει ιδιαίτερα το κτιριακό βάθος και το ποικίλει με διακοσμητικά σχέδια. Με έντονες κλιμακώσεις και χρωματική ποικιλία αποδίδει το φυσικό τοπίο που παραμένει όμως σχηματικό και φτωχό (Εικ. 22). Ο ζωγράφος του βόρειου τοίχου, που είναι καλός προσωπογράφος, διαφοροποιείται στο πλάσιμο των μορφών (Εικ. 26), καθώς προτιμά πιο έντονα χαρακτηριστικά, πιο εκφραστικά μάτια και πιο απότομες διαβαθμίσεις στα πρόσωπα. Η πτυχολογία γίνεται πιο γραμμική και τα ενδύματα παρουσιάζουν μεγαλύτερες τάσεις διακόσμησης. Στις συνθέσεις ακολουθείται για το σκηνικό τοπίο και την οργάνωση η τακτική του πρώτου ζωγράφου με ελάχιστες διαφοροποιήσεις (Εικ. 23). Η τέχνη και των δύο ζωγράφων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως συντηρητική, αν εξαιρέσουμε την ιδιαίτερη αγάπη στα έντονα χρώματα του πρώτου και την διακοσμητική διάθεση του δεύτερου.

Ως προς τις βασικές θεματικές επιλογές των ζωγράφων πρέπει να επισημάνουμε τα πλούσια ενδύματα των στρατιωτικών αγίων-μαρτύρων με τις γούνινες φόδρες που συνδέουν τον διάκοσμο με τις επιβιώσεις της σχολής της βορειοδυτικής Ελλάδας στον 17^ο αιώνα.⁴¹ Η εικονογραφία όμως κάποιων παραστάσεων του Χριστολογικού κύκλου παραπέμπει σε έργα της κρητικής τέχνης, όπως βλέπουμε ενδεικτικά στις παραστάσεις της Υπαπαντής και του Μυστικού Δείπνου που αντιγράφουν τις αντίστοιχες σκηνές της μονής Λαύρας (1535).⁴² Κοινά πρότυπα με ναούς της Θεσσαλίας παρατηρούμε στην παράσταση της Κρίσης των Αρχιερέων και του Πιλάτου· παρόμοια ιστορείται στο καθολικό της μονής Βυτουμά (1599/1600), στον Άγιο Γεώργιο στο Δομένικο (1611), στην Παναγία Βρυζόστι (1693) και στη μονή Φλαμουρίου στο Πήλιο (τρίτη εικοσαετία 17^{ου}).⁴³ Ο Ελκόμενος αντιγράφει την αντίστοιχη σύνθεση της μονής Φιλανθρωπινών⁴⁴ ως προς το δεξί μόνο τμήμα, χωρίς δηλαδή τον Έφιππο Πιλάτο με τη συνοδεία του. Η σκηνή παριστάνεται όμοια στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο στη Μπομπόστιτσα Κορυτσάς (μέσα 17^{ου}),⁴⁵ ενώ στην πανομοιότυπη σύνθεση της Αγίας Παρασκευής στα Πιστιανά προστίθεται στο πίσω τμήμα και ο Έφιππος Πιλάτος. Με τον τελευταίο ναό όμως, αν εξαιρέσουμε ελάχιστες σκηνές, παρουσιάζει απόλυτη σχεδόν ταύτιση στην εικονογραφία.⁴⁶ Οι περισσότερες παραστάσεις στους δύο ναούς φαίνεται να προήλθαν από τα ίδια ανθίβολα (Εικ.

⁴¹ Τις γούνινες επενδύσεις προτιμά ιδιαίτερα ο Φράγγος Κονταρής στη Μεταμόρφωση Βελτισίστας. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΙ 2001, 125-126, εικ. 47α-β, 48α-β, 49β, 50α-β, 51.

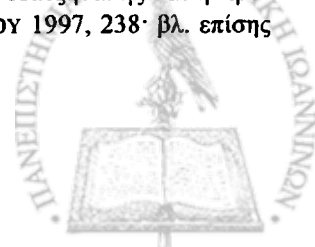
⁴² MILLET 1927, πίν. 119.5, 124.2.

⁴³ Προσωπικά αρχεία.

⁴⁴ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ 1983, πίν. 10β, 54.

⁴⁵ Προσωπικό αρχείο.

⁴⁶ Σχετικά με την εικονογραφία του ναού, βλ. ΤΣΙΑΠΑΛΗ 2003, 168-176, εικ. 107-109. Η Τσιάπαλη θεωρεί ότι ο ιερέας Νικόλαος, που αναφέρεται στην επιγραφή μετά τη λέξη «σπουδαχθις», δεν είναι ο ζωγράφος του ναού, αλλά απλώς ο χορηγός. Βλ. επίσης ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΤΣΙΑΡΑ 2008, 116-117, όπου αναφέρεται ότι ζωγράφος είναι ο ιερέας Νικόλαος. Ωστόσο για δύο λόγους είναι δύσκολο να δεχθούμε την τελευταία άποψη: πρώτον, λόγω της ανορθογραφίας και της μη σωστής χρήσης των λέξεων από τον ζωγράφο και δεύτερον, γιατί μετά το όνομα του Νικολάου ακολουθεί το όνομα της μητέρας του και πραγματικά θα ήταν η μοναδική περίπτωση, από όσο γνωρίζω, στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, που γυναίκα συμμετέχει ως ζωγράφος στη διακόσμηση ναού και αναφέρεται και στην επιγραφή. Βέβαια δεν αποκλείεται το γεγονός ο ιερέας Νικόλαος να είναι και ο χορηγός και ο ζωγράφος του ναού και να ακολουθεί το όνομα της μητέρας του ως χορηγού επίσης του ναού, αλλά αυτό μόνο σαν υπόθεση μπορεί να λεχθεί. Με ερωτηματικό συμπληρώνουν άλλωστε ο Χατζηδάκης και η Δρακοπούλου την ιδιότητα του Νικολάου ως ζωγράφου, βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 238· βλ. επίσης ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 174.

27, 28). Η τέχνη του ζωγράφου της Αγίας Παρασκευής στα Πιστιανά είναι πιο λαϊκή, αλλά τα πρόσωπα είναι το ίδιο εκφραστικά με αυτά στον βόρειο τοίχο της Αγίας Παρασκευής στον Κερασώνα (Εικ. 29). Ωστόσο η χρήση συγκεκριμένων φράσεων,⁴⁷ καθώς και η μορφολογία των γραμμάτων στους δύο ναούς, που είναι σχεδόν ταυτόσημη, μας επιτρέπουν να δεχθούμε την άμεση σχέση των ζωγράφων τους και να υποθέτουμε ότι ο ένας από τους ζωγράφους της Αγίας Παρασκευής στον Κερασώνα, αυτός του βόρειου και δυτικού τοίχου, εμφανίζεται και στα Πιστιανά σε προγενέστερο στάδιο και χωρίς να έχει διαμορφωθεί πλήρως η τέχνη του, πιθανώς στην έβδομη ή όγδοη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα. Άλλωστε και ο ναός των Πιστιανών ιστορήθηκε κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτας, Βαρθολομαίου (1660-1691).⁴⁸

Οι εικονογραφικοί προσανατολισμοί των ζωγράφων απομακρύνουν τους ναούς αυτούς από το ρεύμα της ζωγραφικής που συναντήσαμε στη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου στο Καστρί Ριζοβουνίου και δημιουργούν μια άλλη ομάδα ναών, διαφορετική επίσης και από την Κοίμηση της Θεοτόκου στο κάστρο των Ρωγών, αν και με την τελευταία παρατηρούνται και λίγες εικονογραφικές ομοιότητες. Στην Αγία Παρασκευή στον Κερασώνα, όπως και στην Αγία Παρασκευή στα Πιστιανά αναγνωρίζουμε κλασικά πρότυπα, που διαμορφώνονται όμως σε λαϊκότερο ύφος και χωρίς ρηξικέλευθους συνδυασμούς, κάτι που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε λαϊκότροπο κλασικισμό. Επιπλέον, οι δυτικές επιρροές περιορίζονται, ενώ οι επιδράσεις της ισλαμικής τέχνης γίνονται εμφανείς μόνο στα διακοσμητικά μοτίβα. Εμφανίζονται επίσης έντονες εκλεκτιστικές τάσεις που αποτυπώνονται στην επιλεγμένη χρήση εικονογραφικών προτύπων τόσο από την τοπική παράδοση, όσο και από αυτή των αθωνικών μονών και ιδιαίτερα της Λαύρας. Παρατηρείται τέλος ιδιαίτερη σχέση με ναούς της Θεσσαλίας, όπου εντοπίζονται ανάλογα θέματα επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά τις καλλιτεχνικές επαφές Θεσσαλίας και Ηπείρου. Στην ομάδα αυτών των ναών μπορούμε να εντάξουμε ορισμένα μνημεία της περιοχής και γενικότερα της βορειοδυτικής και κεντρικής Ελλάδας του δεύτερου μισού του 17^{ου} αιώνα, που εκφράζουν ανάλογες τάσεις χωρίς απαραίτητα να διακοσμούνται και από τα ίδια συνεργεία ζωγράφων. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τον ναό του Αγίου Γεωργίου στα Πιστιανά Άρτας (μέσα 17^{ου}),⁴⁹ τη μονή Γηρομερίου (φάση του 1679), την Παναγία Βρυζόστι (φάση του 1693)⁵⁰ και τη μονή Αγίας Παρασκευής Τζώρας (1695).⁵¹

Τέλος, στον ναό του Γενεσίου της Θεοτόκου,⁵² αριστερά του δρόμου Πάργας-Ανθούσας διακρίνουμε ελάχιστες παραστάσεις. Σώζονται αποσπασματικά η Πλατυτέρα της αψίδας (Εικ. 30) με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες (Εικ. 31), η Άκρα Ταπείνωση, η Δέηση και ένας έφιππος άγιος δρακοντοκτόνος, πιθανώς ο άγιος Γεώργιος (Εικ. 32). Η τέχνη των σπαραγμάτων που σώζονται οδηγεί σε μια πρώτη χρονολόγησή τους στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, χωρίς να αποκλείεται ορισμένες σκηνές, όπως ο έφιππος άγιος Γεώργιος, να ανήκουν σε προγενέστερη φάση. Ιδιαίτερα η τοποθέτηση των χεριών του Χριστού στην Άκρα Ταπείνωση προς τα κάτω, η μορφή του έφιππου αγίου με τον χαρακτηριστικό τρόπο που ανεμίζει ο χιτώνας, ο τύπος της δόξας που περιβάλλει τον Χριστό στο στήθος της Βλαχερνήτισσας και ο τρόπος που ευλογεί Αυτός με ανοιχτά τα χέρια εκφράζουν διαφορετικούς προσανατολισμούς από τους ναούς που είδαμε

⁴⁷ Χαρακτηριστική είναι η φράση «ΤΟΥ ΠΑΝΗΓΗΡΟΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΜΟΣΙΚΟΤΑΤΟΥ» στις επιγραφές και των δύο ναών, όπως και οι λέξεις «ΕΥΛΟΗΘΕΝ» και «ΕΥΛΟΗΘΗΣ».

⁴⁸ ΤΣΙΑΠΑΛΗ 2003, 168-169· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ & ΤΣΙΑΡΑ 2008, 117.

⁴⁹ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1977, 173-174· ΤΣΙΑΠΑΛΗ 2003, 140 κ.ε.

⁵⁰ ΠΑΣΑΛΗ 1994, εικ. 80-83.

⁵¹ ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, I, εικ. 459-461.

⁵² Απλή αναφορά σε ναούς με τοιχογραφίες στους ελαιώνες της Πάργας κάνει ο Γαρίδης, βλ. GARIDIS 1989, 234.

μέχρι τώρα, αλλά δεν είναι εύκολο με αυτά τα σπαράγματα να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα. Πρέπει να παρατηρήσουμε μόνο ότι ο Χριστός στο στήθος της Πλατυτέρας μοιάζει με αυτόν στον Άγιο Νικόλαο στον Αετό Ακαρνανίας (1692),⁵³ ενώ η Άκρα Ταπεινώση και ο έφιππος άγιος Γεώργιος συνεχίζουν την παράδοση κρητικών εικόνων του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα.⁵⁴

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι ναοί του Ριζοβουνίου και των Ρωγών παρουσιάζουν άμεσες επιρροές από την τέχνη της ίδιας εποχής στο εσωτερικό της Ηπείρου και οι ζωγράφοι τους με την αισθητική και καλλιτεχνική αρτιότητά τους συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τα μεγάλα συνεργεία που εργάζονται στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα. Εκλεκτικιστικές τάσεις, αλλά και λαϊκό ύφος εμφανίζει η εικονογραφία του ναού του Κερασώνα με παράλληλες επιρροές, τόσο από την τοπική παράδοση, όσο και από την κρητική, ενώ οι ζωγράφοι του δεν στερούνται τεχνικών δυνατοτήτων με συντηρητική διάθεση όμως στην επεξεργασία των προτύπων τους. Στη θεματολογία του ναού της Πάργας φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο η εικονογραφία φορητών εικόνων κρητικής τέχνης, που άλλωστε παράγονταν σε μεγάλους αριθμούς στα κοντινά Επτάνησα. Οι ζωγράφοι όλων των ναών δεν φαίνεται να υστερούν σε σχέση με τους επώνυμους καλλιτέχνες που εργάζονται στην Ήπειρο την ίδια εποχή και μάλιστα στην Κοίμηση των Ρωγών έχουμε έναν αξιόλογο ζωγράφο που γνωρίζει άριστα την τέχνη του. Τα εντοίχια σύνολα βέβαια δεν είναι πολλά σε σύγκριση με τις γειτονικές στην Πρέβεζα περιοχές, αλλά έχουν ιδιαίτερη σημασία, καθώς σε μια μικρή σχετικά περιοχή εργάζονται σχεδόν ταυτόχρονα τρεις τουλάχιστον διαφορετικές ομάδες ζωγράφων που εκφράζουν σε μεγάλο βαθμό τις τάσεις ζωγραφικής που επικρατούν στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αιώνα στην Ήπειρο.⁵⁵ Επιπλέον τα σύνολα αυτά δημιουργούν πυρήνες εικαστικής έμπνευσης για τους ζωγράφους που ακολουθούν και δεν αφήνουν ανεπηρέαστη την καλλιτεχνική παραγωγή στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή κατά τον επόμενο αιώνα. Με την ένταξη των τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου στις δημιουργίες του 18^{ου} αιώνα προσθέτουμε ένα ακόμη μνημείο, που πιθανώς να διακοσμείται στη διάρκεια της δεύτερης ενετοκρατίας (1717-1797). Παρατηρούμε, τέλος, ότι όλα σχεδόν τα τοιχογραφημένα σύνολα χρονολογούνται την περίοδο που μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτας ήταν ο Βαρθολομαίος που περιγράφεται σε δύο τουλάχιστον επιγραφές ως «μουσικότατος»,⁵⁶ δηλαδή φιλόμουσος ή φιλότεχνος και γνωρίζουμε ότι υπήρξε ένας λόγιος και δραστήριος ιεράρχης.⁵⁷ Η τελευταία παρατήρηση βοηθά ώστε να επισημάνουμε τη σημασία της οικονομικής επιφάνειας, που πρέπει να έχουν οι χορηγοί την περίοδο που εξετάζουμε, για να μπορούν να χρηματοδοτούν την ανέγερση και κυρίως τη διακόσμηση ναών. Ο Βαρθολομαίος μάλλον διέθετε την απαιτούμενη οικονομική άνεση για να χρηματοδοτεί γνωστά και έμπειρα συνεργεία ζωγράφων, άνεση η οποία φαίνεται να μην υπάρχει σε τοπικούς άρχοντες της περιοχής της Πρέβεζας κατά τον 17^ο αιώνα, όπου παρατηρείται χαρακτηριστική έλλειψη εντοίχιων συνόλων.

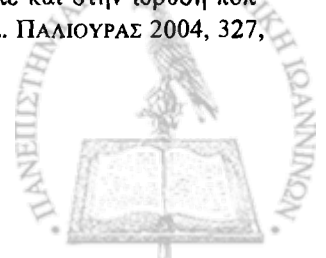
⁵³ Για τον ναό, βλ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 2004, 322-328.

⁵⁴ Παρόμοια εικονίζεται η Άκρα Ταπεινώση σε αρκετές εικόνες κρητικής τέχνης: βλ. ενδεικτικά ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1977, 80, αριθ. 28, πίν. 91· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1993, 148-150, αρ. 35· ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ 2003, 281-291, εικ. 1-3. Για τοπολογία και παραδείγματα ανάλογα με την τοποθέτηση των χεριών του Χριστού, βλ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ 1983, 47. Ο άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος εκφράζει ανάλογους προσανατολισμούς, βλ. σχετικά ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1977, 75-76, αρ. 23, πίν. 92.

⁵⁵ Σχετικά με τις τάσεις που επικρατούν αυτή την περίοδο στην Ήπειρο, βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1997, 326-327.

⁵⁶ Στις επιγραφές της Αγίας Παρασκευής Πιστιανών (ΤΣΙΑΠΑΛΗ 2003, 168) και της Αγίας Παρασκευής Κερασώνα.

⁵⁷ Αναφέρεται στην επιγραφή του Αγίου Νικολάου Αετού ως «λογιότατος», ενώ συνέβαλε και στην ίδρυση πολλών σχολείων μεταξύ αυτών και της Σχολής του Ευγένιου Γιαννούλη στο Αιτωλικό. Βλ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 2004, 327, εικ. 329.

Abstract

Ioannis P. HOULIARAS: *The post-Byzantine painting of the 16th and the 17th century in the city and in the region of Preveza*

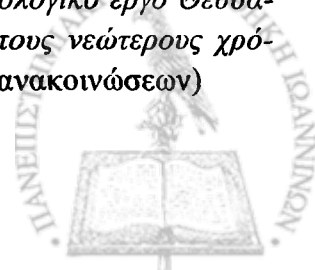
Preveza in its current shape is relatively a new city and by consequence there are no Byzantine monuments with murals in the urban structure. Nevertheless, according to the previous publications, the murals which are at present coated in the sanctuary of saint Nikolaos' temple in Preveza can be dated in the 16th c. In the iconographic circles of the sanctuary, except for of the eucharistic subjects, were included miracles and eothina gospels. The circle of the miracles in the sanctuary is not something rare and appears during the Byzantine period. Some of the eothina gospels are represented from the palaeochristianic period but their whole circle was formed during the Palaeologan period. However, in the monuments of Epirus of the 16th and the 17th c. the narrative of the eothina circle in the sanctuary is rare and appears only at the end of the 17th c. and especially in the 18th c. In the city of Preveza there are no murals of the 17th c. and the closest temples with wall paintings of this period are in Kastri of Rizovouni, in the castle of Rogoi and in Kerasona. All the mentioned temples are dated in the second half of the 17th c. and present direct influences from the art of the interior of Epirus. On the other hand, a relation with the art of the Ionian painting is presented to the temples of the region of Parga.

Βιβλιογραφία

- ΑΤΕΣΗΣ Β.Γ., 1975, *Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήνα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β.Γ. (Επιμ.), 1993, *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα
- ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ Μ., 1983, *Η μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1963, Ναοί και μοναστήρια της Πρέβεζας, Α': Ο ναός του Αγίου Νικολάου, *Ηπειρωτική Εστία* 12, 96-101
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 2007, Ταύτιση ζωγράφων με βάση τη γραφή, *Εγνατία* 11, 103-112
- ΓΕΡΜΑΝΟΣ (ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΑΡΔΕΩΝ), 1937, Επισκοπικοί κατάλογοι των εν Ηπείρω και Αλβανία Επαρχιών του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 12, 11-103
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Π.Α., 1997, Η Ιερά Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Καστρί Ριζοβουνίου, στο: Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ (Επιμ.), *Ημερίδα για τα ιστορικά μνημεία της Λάκκας Σούλι Νομού Πρεβέζης και τη Διάσωσή τους*, Πρέβεζα, 151-167
- ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ Δ., 1960, Άγιος Βάρβαρος, στο: Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ (Επιμ.), *Τόμος εις μνήμην Κ. Αμάντου*, Αθήνα, 438-453
- ΖΑΡΡΑΣ Ν., 2006, *Ο εικονογραφικός κύκλος των εωθινών ευαγγελίων στην Παλαιολόγεια μνημειακή ζωγραφική των Βαλκανίων*, Αθήνα (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)
- ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ Δ., 1996, *Τα μοναστήρια της Ηπείρου*, I-II, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ Α., 2003, Ζωγράφοι από τον Γράμμο στην Ήπειρο του 17^{ου} αιώνα, στοιχεία από τις επιγραφές των έργων τους, στο: Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ & Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (Επιμ.), *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996), Αφιέρωμα, τ. Α'*, Ιωάννινα, 291-309
- ΚΑΡΡΑΣ ΧΡ.Β., 1997, Το Κάστρο των Ρωγών, στο: Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ (Επιμ.), *Ημερίδα για*

- τα ιστορικά μνημεία της Λάκκας Σούλι Νομού Πρεβέζης και τη Διάσωσή τους, Πρέβεζα, 97-115
- ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ Α., 2003, Ιταλοκρητική εικόνα με την Άκρα Ταπείνωση και τους αγίους Ιωάννη τον Πρόδρομο και Γεράσιμο, *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 24, 281-291
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ., 2001, Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου. Συμβολή στη μελέτη της θρησκευτικής ζωγραφικής στην Ήπειρο τον 18^ο αι. και το α΄ μισό του 19^{ου} αι., Αθήνα
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1998, Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στην Πρέβεζα, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* 5, 119-132
- ΜΑΝΤΑΣ Α.Γ., 2001, Το εικονογραφικό πρόγραμμα του Ιερού Βήματος των μεσοβυζαντινών ναών της Ελλάδας (843-1204), Αθήνα
- ΜΑΝΤΑΣ Α.Γ., 2009, Η ένταξη των παραβολών στο εικονογραφικό πρόγραμμα των βυζαντινών ναών: Η περίπτωση της Δεζανί, στο: *Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Συμπόσιο: Ιστορία, Λόγος, Εικόνα 13^{ος}-15^{ος} αιώνας, Ιωάννινα 25-26 Ιουνίου, Ιωάννινα*, 16 (περιλήψεις ανακοινώσεων)
- ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1975, *Αέλοβα (το σημερινόν Θεσπρωτικόν) και η κάτω Λάκκα Σούλι, η ιστορία της περιόδου της Τουρκοκρατίας των εξ εγγράφων πηγών*, Πρέβεζα
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Φ., 1982, *Η Εκκλησία της Ηπείρου*, Αθήνα
- ΠΑΪΣΙΔΟΥ Μ., 2002, *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της Δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα
- ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ Α., 2004, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αργίριο
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β.Ν., 2003, Η ουρανία του ναού Αγίου Αθανασίου στην Πρέβεζα, στο: Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ & Α. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (Επιμ.), *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996), Αφιέρωμα*, τ. Β΄, Ιωάννινα, 527-563
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β.Ν. & ΤΣΙΑΡΑ Α.Λ., 2008, *Εικόνες της Άρτας. Η εκκλησιαστική ζωγραφική στην περιοχή της Άρτας κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους*, Άρτα
- ΠΑΠΑΖΗΣΗΣ ΤΡ., 1993, Ο αγιογράφος Ιωάννης στην Άνω Μονή Ξενιάς, στο: *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Αλμυριώτικων Σπουδών, Αχαιοφθιωτικά, Αλμυρός*, 187-202
- ΠΑΣΑΛΗ Α., 1994, *Ναοί της επισκοπής Δομένικου και Ελασσόνας. Συμβολή στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη
- ΣΔΡΟΛΙΑ ΣΤ., 2000, *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων τον 17^ο αιώνα*, Ιωάννινα (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ Γ., 1927, Το κάστρο των Ρωγών, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 2, 98-109
- ΤΟΥΡΤΑ Α., 1991, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδένδρι*, Αθήνα
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1977, Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεότερα μνημεία Ηπείρου, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 32, Χρονικά Β1, 157-180
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1997, Μεταβυζαντινή τέχνη (1430-1913), στο: Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 318-336
- ΤΣΙΑΠΑΛΗ Μ., 2003, *Η εντοίχια ζωγραφική του 17^{ου} αιώνα στους ναούς του νομού Άρτας*, Ιωάννινα (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)
- ΤΣΙΜΠΙΔΑ Ε., 2009, Ο τοιχογραφικός διάκοσμος των ναών της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Αγιά και του Αγίου Νικολάου στον Αετόλοφο, στο: 3^ο Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, 2006-2008. Από τους προϊστορικούς στους νεώτερους χρόνους, *Βόλος 12-15 Μαρτίου*, Βόλος, 44 (πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων)

- ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ Α., 1914, Ανασκαφαί Νικοπόλεως. Χριστιανικά μνημεία Πρεβέζης, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1913, 221-225
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1930, Νικόπολις – Πρέβεζα. Γ': Χριστιανικά Μνημεία Πρεβέζης, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5, 211-228
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ Χ.Δ., 2000, *Συνοπτικό διάγραμμα για τη συγγραφή της εκκλησιαστικής ιστορίας της Ναυπάκτου (300;-2000)*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ν., 1993, *Από το Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία 15^{ος}-16^{ος} αιώνας*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ., 1977, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήνα (ανατύπωση 1995)
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ., 1987, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 1, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ. & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1997, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα
- ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ Ι.Π., 2007-2008, Πρώτες παρατηρήσεις στην εντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 17^{ου} αιώνα στην περιοχή των Κατσανοχωρίων και των Τζουμέρκων, *Δωδώνη ΛΣΤ'-ΛΖ'*, 111-146
- ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ Ι.Π., 2009, *Η εντοίχια θρησκευτική ζωγραφική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στο Δυτικό Ζαγόρι*, Αθήνα
- DAKARIS S., 1971, *Cassopaia and the Elean Colonies*, Athens
- DJURIC V.J., 1976, *Byzantinische Fresken in Jugoslawien*, München
- GARIDIS M., 1989, *La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes
- MILLET G., 1927, *Monuments de l'Athos. Les peintures*, Paris
- MILLET G. & FROLOW A., 1962, *La peinture du Moyen-Age en Yougoslavie (Serbie, Macédoine et Montenegro)*, III, Paris
- STAVROPOULOU-MAKRI A., 2001, *Les peintures murales de l'église de la Transfiguration a Veltsista (1568) en Epire et l'atelier des peintres Kondaris*, Ιωάννινα
- ȘTEFĂNESCU I. D., 1932, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, Album, Paris
- SUBOTIĆ G., 1980, *L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Beograd
- TAFRALI O., 1931, *Monuments byzantins de Curtéa de Argeș*, Paris
- UNDERWOOD P. A., 1975, Some Problems in Programs and Iconography of Ministry Cycles, *The Kariye Djami 4, Studies in the Art of the Kariye Djami and its intellectual Background*, New Jersey, 257-262

ΕΙΚΟΝΑ 1: Κερασώνας. Μ. Φανερωμένης: Άποψη ανατολικού τοίχου

ΕΙΚΟΝΑ 2: Καστρί Ριζοβουνίου. Μ. Κοίμησης Θεοτόκου: Ψηλάφηση, Πεντηκοστή, Μαρτύρια αγίων, άγιοι σε στηθάρια

ΕΙΚΟΝΑ 3: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου:
Κτητορική Επιγραφή, Κοίμηση Θεοτόκου (λεπτομέρεια)

*ΕΙΚΟΝΑ 5: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου:
Μεταμέλεια και Απαγχονισμός Ιούδα*

ΕΙΚΟΝΑ 6: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

ΕΙΚΟΝΑ 7: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου: Αρχάγγελος Μιχαήλ

ΕΙΚΟΝΑ 8: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου: Αγία Μαρίνα, άγιος Βάρβαρο

ΕΙΚΟΝΑ 10: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου:
Αγία Ελένη (λεπτομέρεια)

ΕΙΚΟΝΑ 11: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

ΕΙΚΟΝΑ 12: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου,
νάρθηκας: Δευτέρα Παρουσία (λεπτομέρεια)

ΕΙΚΟΝΑ 13: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου,
νάρθηκας: Βάπτιση

ΕΙΚΟΝΑ 14: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου,
νάθηκας: Ταση υδρωπικού

ΕΙΚΟΝΑ 15: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου,
νάθηκας: Ταση παραλινωτό Ραβασδέ

ΕΙΚΟΝΑ 16: Κάστρο Ρωγών. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, νάρθηκας: Ο εν Κανά γάμος

ΕΙΚΟΝΑ 17: Χρυσobίτσα Μετσόβου. Μ. Κοίμησης Θεοτόκου: Ο εν Κανά γάμος και η Ιαση του παραλυμένου

ΕΙΚΟΝΑ 18: Κερασώνας. Ναός Αγίας Παρασκευής:
Κτητορική Επιγραφή

ΕΙΚΟΝΑ 19: Κερασώνας. Ναός Αγίας Παρασκευής:
Αγία Παρασκευή

ΕΙΚΟΝΑ 20: Κερασώνας. Ναός Αγίας Παρασκευής:
Υπαπαντή

ΕΙΚΟΝΑ 22: Κερασώνας. Ναός Αγίας Παρασκευής: Μεταμόρφωση (λεπτομέρεια), Μυστικός Δείπνος, Όραμα αγίου Παχωμίου, αβάς Ζωσιμάς

ΕΙΚΟΝΑ 23: Κερασώνας. Ναός Αγίας Παρασκευής

ΕΙΚΟΝΑ 24: Κερασώνας. Ναός Αγίας Παρασκευής:
Αποψη βόρειου τοίχου

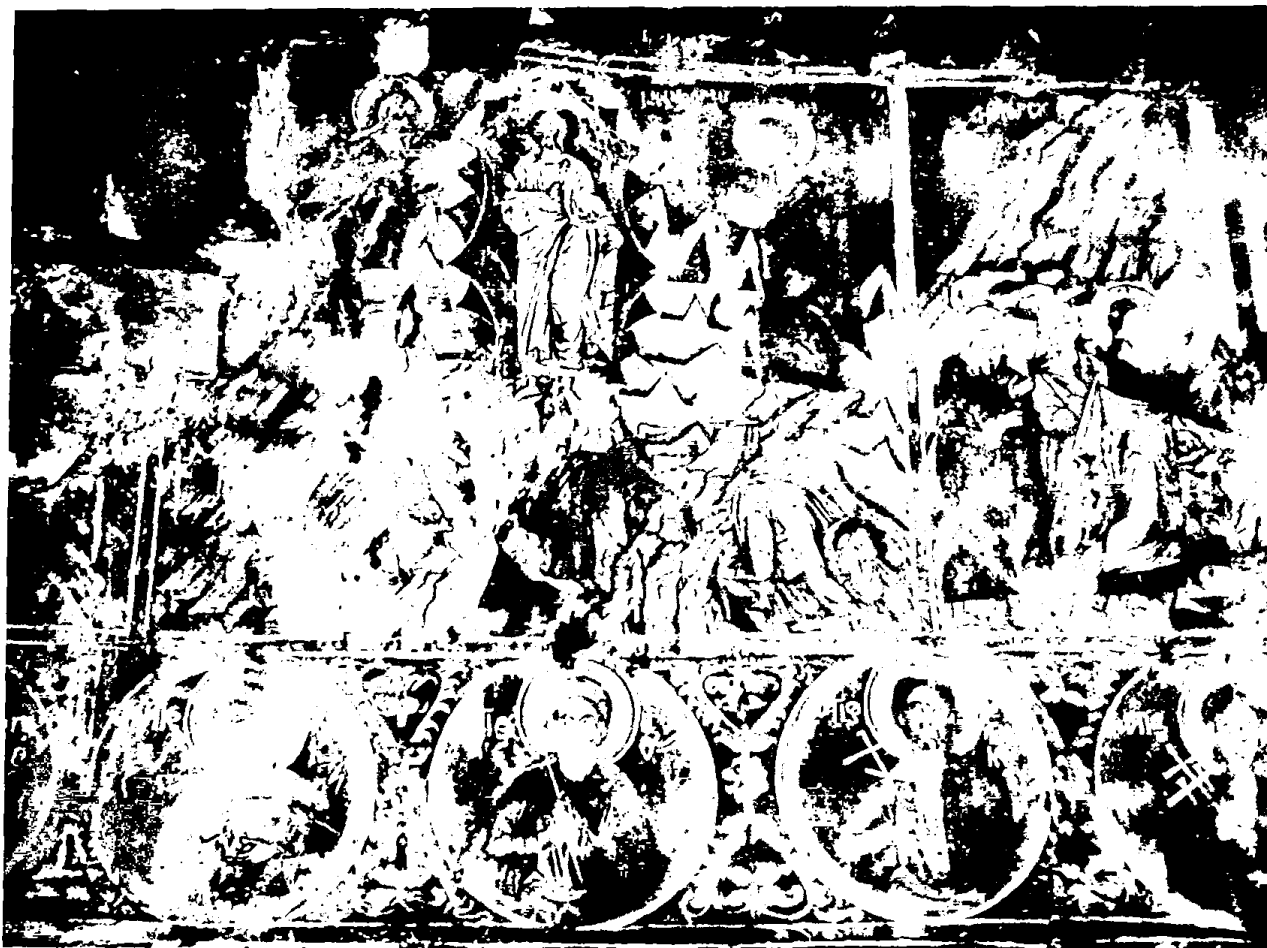

ΕΙΚΟΝΑ 26: Κερασώνας. Ναός Αγίας Παρασκευής:
Άγιοι Ευστάθιος και Μηνάς

ΕΙΚΟΝΑ 27: Πιστιανά Αοτας. Ναός Αγίας Παρασκευής: Νηπιός

ΕΙΚΟΝΑ 28: Πιστιανά Αρτας. Ναός Αγίας Παρασκευής:
Μεταμόρφωση, Ύγερση Λαζάρου, άγιοι σε στηθάρια

*ΕΙΚΟΝΑ 30: Πάργα. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου:
Πλατυτέρα (λεπτομέρεια)*

ΕΙΚΟΝΑ 31: Πάργα. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου:

ΕΙΚΟΝΑ 32: Πάργα. Ναός Γενεσίου Θεοτόκου:
Άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος

*Εικονογραφικές παρατηρήσεις στην εντοίχια ζωγραφική
του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή της Πρέβεζας:
Ο ναός Γενεσίου Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό**

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΓΕΝΕΣΙΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ στο Θεσπρωτικό Πρέβεζας¹ ιστορήθηκε στα 1797, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, από τους ζωγράφους Κωνσταντίνο,² Στέργιο,³ Χρίστο⁴ και Ιωάννη⁵ «εξ Ιωαννίνων εκ κόμης Κορίτιανης» (Εικ. 1). Ο κατάγραφος εσωτερικά ναός είναι τρίκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική με τρούλο, αρχιτεκτονικός τύπος⁶ που επιτρέπει την ανάπτυξη πλούσιου τοιχογραφικού διακόσμου, ο οποίος αναδείχθηκε ύστερα από τον πρόσφατο καθαρισμό (Εικ. 2). Ενότητα χαρακτηρίζει το εικονογραφικό πρόγραμμα, έργο της ώριμης καλλιτεχνικής πορείας των ζωγράφων από την Κορίτιανη. Οι ζωγράφοι αυτοί ανήκουν στην ομάδα των Κατσάνων ζωγράφων,⁷ οι οποίοι κατάγονταν είτε από την Κορίτιανη, όπως οι εξεταζόμενοι, είτε από το Φορτόσι και το Λοζέτσι και δραστηριοποιήθηκαν κυρίως στην ευρύτερη περιοχή της Λάκκας Σουλίου τον 18^ο αιώνα.⁸ Στο Θεσπρωτικό οι ζωγράφοι αυτοί αναπαράγουν το Δωδεκάορτο, σκηνές από τον Θεομητορικό κύκλο, Θαύματα και Παραβολές του Χριστού (Εικ. 3), τους Αίνους (Εικ. 4), σκηνές της Παλαιάς Διαθήκης, μαρτύρια, τους 24 οίκους του Ακάθιστου Ύμνου (Εικ. 5) και τα Εωθινά ευαγγέλια. Τους κύκλους αυτούς οι ίδιοι αγιογράφοι έχουν ήδη ιστορήσει, σε δύο άλλα μεγάλα τοιχογραφημένα έργα τους, στον ναό Φανερωμένης Φορτοσίου (1787),⁹ και στη μονή Βύλιζας στο Ματσούκι (1793).¹⁰ Στα μνημειακά σύνολα που ιστορήσαν οι ζωγράφοι αξίζει να σημειωθεί ο εμπλουτισμός του εικονογραφικού προγράμματος με σπάνια λειτουργικά και ομολογιακά θέ-

* Ευχαριστώ τον κ. Χρήστο Σταυράκο, επικ. καθηγητή βυζαντινής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, για την πρόσκληση συμμετοχής στο Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας καθώς και για τις πολύτιμες υποδείξεις του στο άρθρο αυτό. Ευχαριστώ, επίσης, τον κ. Γιάννη Χουλιαρά για την παραχώρηση φωτογραφιών από το αρχείο του, τον κ. Γρηγόρη Μανόπουλο για τις εύστοχες παρατηρήσεις του και τον κ. Αποστόλη Χριστόπουλο για τη συνδρομή του.

¹ ΜΠΕΤΣΟΣ 1975, 72-106.

² ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 138.

³ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 379.

⁴ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 459.

⁵ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 338.

⁶ ΤΖΑΚΟΥ 1982· ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1997, 180.

⁷ Σχετικά με τις συγγενικές σχέσεις και τα ιστορικά στοιχεία των Κατσάνων ζωγράφων, καθώς και τις επιγραφές στα έργα τους, βλ. ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ 2004.

⁸ Προηγούνται χρονικά οι ζωγράφοι από το Φορτόσι και έπονται οι ζωγράφοι από την Κορίτιανη, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 1987, 244.

⁹ ΜΕΡΑΝΤΖΑΣ 2007, 84 κ.ε.

¹⁰ ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΑΗ 2006.

ματα,¹¹ τα οποία εμπεριέχουν συμβολικά μηνύματα και υποδεικνύουν θεολογική παιδεία των ζωγράφων, τάση που χαρακτηρίζει αυτήν την περίοδο. Συγκεκριμένα, η προτίμηση τους σε αυτά, εντάσσεται στην γενικότερη προσπάθεια ενδυνάμωσης του ορθόδοξου δόγματος ενάντια στις καθολικές και προτεσταντικές θέσεις, θέμα που απασχολεί την επίσημη Εκκλησία στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο εντονότερα από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα και κυρίως τον 18^ο αιώνα.¹² Μέσα από την ενίσχυση του δόγματος ενδυναμώνεται η χριστιανική πίστη ώστε να αντιμετωπιστεί ο κίνδυνος του εξισλαμισμού. Τέτοια θέματα με θεολογικό και δογματικό περιεχόμενο είναι το Επί Σοι Χαίρει, η ευχαριστιακή χαρακτήρα παράσταση του Χριστού με τον Σταυρό του μαρτυρίου στους ώμους (Εικ. 6),¹³ οι Οικουμενικές Σύνοδοι κ.ά. Στο έργο των Κατσάνων ζωγράφων, διαπιστώνονται κοινοί εικονογραφικοί τύποι τόσο στις συνθέσεις όσο και στις μορφές. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν το δέκατο Εωθινό ευαγγέλιο, όπου η τρίτη εμφάνιση του Χριστού στους αποστόλους στη λίμνη Τιβεριάδα (Εικ. 7) απεικονίζεται πανομοιότυπα στη μονή Βύλιζας στο Ματσούκι.¹⁴ Επίσης, στη σκηνή του Εμπαιγμού, στο ναό Φανερωμένης, Φορτόσι,¹⁵ εκτός από το κοινό εικονογραφικό σχήμα με την παράσταση στο Θεσπρωτικό, παρατηρούμε ομοιότητες ακόμα και σε λεπτομέρειες, όπως στις κινήσεις και στην ενδυμασία των δύο χορευτών με τα μαντήλια στα χέρια (Εικ. 8). Στο ναό του Γενεσίου Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό, οι ζωγράφοι ακολουθούν τις τάσεις του δυτικού μπαρόκ, το οποίο διαδίδεται τον 18^ο αιώνα στα Βαλκάνια μέσω των χαλκογραφιών και των εντύπων.¹⁶ Την αισθητική αυτή αντίληψη εντοπίζουμε σε περιορισμένη κλίμακα σε σχέση με τα προηγούμενα έργα τους και κυρίως σε λεπτομέρειες. Παραθέτουμε ενδεικτικά, τα σκαλιστά αγγελάκια του θρόνου της Πλατυτέρας,¹⁷ τις ενδυμασίες των προσκεκλημένων στον Εν Κανά Γάμο και το αδέξιο θολοσκέπαστο εσωτερικό στη σκηνή του Δείπνου του Σίμωνος του Λεπρού.¹⁸ Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι οι τοιχογραφίες του ναού στο Θεσπρωτικό, χρονολογημένες στο τέλος του αιώνα, συνοψίζουν μέσα από τις θεματικές επιλογές των Κατσάνων ζωγράφων την παράδοση της εντοίχιας ζωγραφικής στον τουρκοκρατούμενο Ηπειρωτικό χώρο, όπως διαμορφώθηκε στα έργα των πολυάριθμων Ηπειρωτών ζωγράφων.

Συνεχίζοντας τη μελέτη της εντοίχιας ζωγραφικής του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή της Πρέβεζας, αξίζει να σημειωθεί ότι στα σωζόμενα τοιχογραφημένα σύνολα αυτής της εποχής, όπως

¹¹ Σχετικά με την ανάγκη δημιουργίας αλλά και υιοθέτησης νέων εικονογραφικών θεμάτων προερχόμενων από την Δύση, τα οποία συνήθως αντλούνται από έντυπα λειτουργικά βιβλία, κοσμικά έργα τέχνης και χαλκογραφίες, στη μεταβυζαντινή ζωγραφική της Ηπείρου βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1987, 319-325.

¹² PODSKALSKY 2005, 264-268, 270-276, 432-439, 446-449. Οι σχέσεις ανατολικής και δυτικής Εκκλησίας και κατ' επέκταση τα ομολογιακά θέματα, απασχολούσαν την περίοδο αυτήν ακόμα και τους απλούς κληρικούς, όπως χαρακτηριστικά παρατηρούμε σε μία επιστολή του μοναχού και ιεραποστόλου Νεόφυτου Ροδινού (1576/1577-1659) σε έναν ορθόδοξο κληρικό στην Παραμυθιά Θεσπρωτία, PODSKALSKY 2005, 267-268.

¹³ Το ίδιο εικονογραφικό θέμα απαντά σε ορισμένους άλλους ναούς της ευρύτερης περιοχής, όπως στη μονή Γενεθλίου Θεοτόκου στο Σιστρούνι και στην Αγία Παρασκευή στο Πάτερο (αδημοσίευτες). Η απεικόνιση αυτή, η οποία σε ορισμένες παραστάσεις συνοδεύεται από την συνοδευτική επιγραφή *Ίδε ο αμνός του Θεού ο αίρων τις αμαρτίες του κόσμου*, εμπνέεται από ευαγγελικό χωρίο του Ιωάννη που ψάλλεται στη διάρκεια της κοπής του Άρτου. Βλ. σχετικά με το θέμα αυτό, JOLIVET-LEVY 1994, 45-52.

¹⁴ Αρχείο ερευνητικού προγράμματος «Πυθαγόρας», Τομέας Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

¹⁵ Προσωπικό αρχείο.

¹⁶ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ 1998, 20-24.

¹⁷ Για τα δευτερεύοντα δυτικά διακοσμητικά θέματα στις μεταβυζαντινές παραστάσεις και κυρίως την λεπτομέρεια των μικρών σκαλιστών αγγέλων σε απεικονίσεις θρόνων βλ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ 1990, 155-157.

¹⁸ Ανάλογες αρχιτεκτονικές αναπαραστάσεις παρατηρούνται σε σερβικά χαρακτηριστικά του 18^{ου} αιώνα, πρβλ. ενδεικτικά: DAVIDOV 1978, εικ. 277 και 310-313.

στον Προφήτη Ηλία στο Τρίκαστρο (1706),¹⁹ στη μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Κοζύλης,²⁰ στο νάρθηκα της Αγίας Παρασκευής στον Κερασώνα, στον παλιό ναό του Αγίου Γεωργίου και στο ναό Γενεσίου Θεοτόκου στον Άσσο,²¹ στη μονή Λυκούρεσης ή Θάνεζα στο Μεσοπόταμο,²² στη μονή Λεκατσά,²³ στο ναό του Αγίου Αθανασίου στην Πρέβεζα (1780),²⁴ στις μονές Φανερωμένης στον Κερασώνα²⁵ και στους Παπαδάτες,²⁶ αποτυπώνονται πιο συντηρητικές τάσεις.

Στο νάρθηκα της Αγίας Παρασκευής στον Κερασώνα ιστορείται στις αρχές του αιώνα, σύμφωνα με σχετική επιγραφή, η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας²⁷ (Εικ. 9). Το θέμα απεικονίζεται σε ολόκληρο τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα και ακολουθεί τη συνήθη ανάπτυξη του θέματος σε τρεις ζώνες.²⁸ Επάνω από την θύρα εισόδου σώζεται επιγραφή, της οποίας η ανάγνωση ως 1718 δεν μπορεί να αποκλειστεί αλλά είναι πιο πιθανή λόγω της απόστασης μεταξύ των γραμμάτων, η χρονολογία ΑΨΗ = 1708. Είναι ενδιαφέρον ότι στην προγενέστερη αυτή χρονολογία παραπέμπει και το ύφος της παράστασης, καθώς παρατηρούμε αρχαϊσμούς, όπως έντονη σχηματοποίηση στην απόδοση των μορφών αλλά και σε επιμέρους λεπτομέρειες, για παράδειγμα στα νεφελώματα και στους θρόνους των αποστόλων.

Στα μέσα του ίδιου αιώνα μπορούμε να χρονολογήσουμε τα σπαράγματα των τοιχογραφιών της μονής Κοζύλης.²⁹ Σε αυτό συνηγορούν τα φυτικά διακοσμητικά μοτίβα, τα οποία ενισχύουν την χρονολόγηση των παραστάσεων στα μέσα του 18^{ου} αιώνα.³⁰ Στην ίδια επίσης περίοδο, χρονολογούνται πιθανώς και τα σπαράγματα στον ανατολικό τοίχο του ιερού, στο καθολικό της μονής Γενεσίου Θεοτόκου στον Άσσο, όπως συμπεραίνουμε από το ύφος της Πλατυτέρας στην ασίδα, των αποσπασματικά σωζόμενων συλλειτουργούντων ιεραρχών, καθώς και της παράστασης της Κοινωνίας των Αποστόλων στην ανώτερη ζώνη³¹ (Εικ. 10).

Στο μονόχωρο καθολικό της μονής του Αγίου Ιωάννου Λυκούρεσης ή Θάνεζα στο Μεσοπόταμο, έργο Κατσάνων ζωγράφων από το Λοζέτσι (σημερινό Ελληνικό), σύμφωνα με την κατεστραμμένη σήμερα επιγραφή,³² σώζεται δυστυχώς περιορισμένος αριθμός τοιχογραφιών.³³ Σε αυτές παρατηρούμε ολιγοπρόσωπες συνθέσεις και την απουσία εικονογραφικών εμπλουτι-

¹⁹ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ 1997, 139.

²⁰ Ο ναός διακοσμήθηκε το 1785, σύμφωνα με επιγραφή, την οποία παραδίδει ο Χρήστος Σούλης: ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 106. Σπαράγματα τοιχογραφιών σώζονται στο καθολικό της μονής.

²¹ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ 1973-1974· ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ 1997, 139.

²² Οι τοιχογραφίες χρονολογούνται σύμφωνα με την κατεστραμμένη σήμερα επιγραφή, η οποία παραδίδεται από τον Αραβαντινό στα 1740: ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 78-83.

²³ ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 93-97. Οι τοιχογραφίες μπορούν να χρονολογηθούν στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αι.

²⁴ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 528-530.

²⁵ ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 156-157.

²⁶ ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ 1997, 139-140.

²⁷ Αρχείο Ι. Χουλιαρά.

²⁸ Για την εικονογραφία του θέματος στις μεταβυζαντινές παραστάσεις, βλ. GARIDIS 1985, 22 κ.ε.· ΒΑΤΑΛΙ 1985, 39 κ.ε. Επίσης, ΛΙΒΑ-ΞΑΝΘΑΚΗ 1980, 175-182· ΠΑΪΣΙΔΟΥ 2002, 171-181.

²⁹ Η μοναδική αποσπασματικά σωζόμενη παράσταση στο ναό είναι η σκηνή του Μυστικού Δείπνου (αρχείο Ι. Χουλιαρά). Ενδιαφέρουσα, είναι επίσης, η απεικόνιση των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου, οι οποίοι φέρουν ομοίωμα του ναού γνωστό θέμα από τις φορητές εικόνες: ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 109 εικ. 121. Για το εικονογραφικό θέμα, βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ 1993, 76-80.

³⁰ Αδημοσίευτη.

³¹ Προσωπικές παρατηρήσεις.

³² ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 78-83. Σύμφωνα με τον Αραβαντινό, ο οποίος παραδίδει την κτητορική επιγραφή, ο ναός διακοσμήθηκε το 1740 από τους Λοζετινούς αδελφούς ζωγράφους Νικόλαο και Θεόδωρο. Ο ζωγράφος Νικόλαος ιστορεί το 1753 μαζί με τον Νικόλαο ιερέα το ναό του Αγίου Νικολάου στο Τρανόβαλο Κοζάνης, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 242.

³³ Το εικονογραφικό πρόγραμμα θα πρέπει να συμπεριελάμβανε περιορισμένου κύκλου.

σμών του 18^{ου} αιώνα, όπως εντοπίζονται στο ναό Γενεσίου Θεοτόκου Θεσπρωτικού.

Χωρίς εικονογραφικές ιδιαιτερότητες ιστορούνται οι λίγες σωζόμενες τοιχογραφίες στη μονή Λεκατσά, οι οποίες πιθανώς χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα. Σε σχετικά καλή κατάσταση διατηρούνται στην κόγχη του Ιερού Βήματος η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, την οποία πλαισιώνουν εκατέρωθεν δύο άγγελοι σε μετάλλια, καθώς και μία σειρά στηθαιών προφητών σε μετάλλια στον δυτικό τοίχο του ιερού.³⁴

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μοναδική σωζόμενη παράσταση, στο ναό του Αγίου Γεωργίου στον Άσσο, ο οποίος ήταν ο παλιός ενοριακός ναός του χωριού. Σήμερα διατηρείται μόνο η ανατολική παρειά του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, όπου απεικονίζεται ο κύκλος της Γένεσης³⁵ (Εικ. 11Α, 11Β). Η παράσταση αυτή μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Πρόκειται για σύνηθες εικονογραφικό θέμα σε ναούς του 18^{ου} αιώνα, το οποίο συχνά αναπαρίσταται στο νάρθηκα, όπως παρατηρούμε στην γειτονική μονή Φανερωμένης στους Παπαδάτες,³⁶ στη μονή Στούπενας³⁷ αλλά και σε ναούς των Καπεσοβιτών ζωγράφων, όπως στους Αγίους Αποστόλους Λευκοθέας Ιωαννίνων³⁸ κ.α. Στη σκηνή της Δημιουργίας της Εύας, αξίζει να παρατηρήσουμε τη μανιεριστική στάση των δύο σωμάτων, καθώς από τον ανακεκλιμένο Αδάμ ανασύρεται η Εύα, εικονογραφία η οποία παραπέμπει σε δυτικά χαρακτηριστικά³⁹ και φορητά έργα⁴⁰ της εποχής.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου στην Πρέβεζα αποτελούν το μοναδικό σωζόμενο εντοίχιο σύνολο της εποχής στην πόλη και σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή χρονολογούνται στα 1780⁴¹ (Εικ. 12). Ωστόσο, στο ιερό βήμα σε σχέση με τον κυρίως ναό παρατηρούμε διαφοροποίηση στο ύψος των ζωνών και διαφορετικά διακοσμητικά μοτίβα μεταξύ των μεταλλίων (Εικ. 13, 14Α, 14Β). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την πιο σχηματοποιημένη και γραμμική απόδοση των προσώπων, συνηγορούν στην διάκριση μίας παλαιότερης ζωγραφικής φάσης, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστικό είναι το ύψος της λιτής παράστασης της Άκρας Ταπείνωσης με την συνοπτική ανατομία των σωμάτων και την αδυναμία στην απόδοση των μερών του σώματος (Εικ. 15).

Στο μεγαλύτερο μέρος των παραστάσεων του 1780 στον κυρίως ναό, ακολουθείται η εικονογραφική παράδοση του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην Ήπειρο. Συγκεκριμένα, παραστάσεις, όπως η Κρίση Αρχιερέων (Εικ. 16), η Μεταμέλεια και ο Απαγχονισμός του Ιούδα με την χαρακτηριστική μορφή του παχύσαρκου Ιούδα⁴² (Εικ. 17), συνδέουν το μνημείο με την εικονογραφική παράδοση των ναών της βορειοδυτικής Ελλάδας, όπως στους ναούς του Αγίου Δημήτριο Βελτσίστας (περί το 1558)⁴³ και της Μεταμόρφωσης Βελτσίστας (1568).⁴⁴ Σε άλλες παραστάσεις εντοπίζονται έκδηλες δυτικές επιδράσεις, όπως στη σκηνή της Μαστίγωσης (Εικ. 18) με τις

³⁴ ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 96-97, εικ. 105-108.

³⁵ Προσωπικό αρχείο.

³⁶ Προσωπικές παρατηρήσεις.

³⁷ Αδημοσίευτη.

³⁸ Για το ναό βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 2001, 38-39.

³⁹ ASTON 1995, 278-279.

⁴⁰ Πρβλ. με πίνακα του Κωνσταντίνου Κονταρίνη από το Μουσείο Αντιβουνιώτισσας στην Κέρκυρα (τέλη 17^{ου}-αρχές 18^{ου} αι.), ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 353 εικ. 315.

⁴¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 528-529, όπου δημοσιεύεται η επιγραφή και παρουσιάζεται το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού.

⁴² Για την ταύτιση της μορφής αυτής στην παράσταση του Απαγχονισμού του Ιούδα, βλ. SEMOGLU 1997· ΤΣΙΓΑΡΑΣ 2006. Επίσης, για το θέμα στην βυζαντινή περίοδο, ΚΕΣΙC-RISTIC 2000.

⁴³ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΗ 1982, 178-179 κυρίως.

⁴⁴ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΗ 1989, 76-77.

επάλληλες καμάρες του κτηρίου και την χαρακτηριστική μορφή στα δεξιά που στρέφει τα νώτα στον θεατή, στάση παρόμοια με τον δήμιο στον αντίστοιχο πίνακα του Θεόδωρου Πουλάκη από τον ναό της Κεφαλονιάς,⁴⁵ εικονογραφία η οποία παραπέμπει σε δυτικά χαρακτικά⁴⁶ (Εικ. 19). Επίσης, δυτικές καταβολές απηχούν τα δάπεδα με μορφή ζατρικίου στις σκηνές της Απόνηψης και του Ευαγγελισμού.⁴⁷ Οι δυτικές αυτές εικονογραφικές λεπτομέρειες δεν είναι ξένες στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, καθώς εισάγονται στην εντοίχια ζωγραφική μέσω της επτανησιακής τέχνης αλλά και των χαρακτικών που διαδίδονται ευρέως στα Βαλκάνια την περίοδο αυτή. Αξίζει να αναφέρουμε τον τύπο της Απόνηψης του Πιλάτου στον Άγιο Αθανάσιο, εικονογραφία που απαντά συχνά σε σερβικά χαρακτικά⁴⁸ (Εικ. 20). Η ξύλινη οροφή του κυρίως ναού στον Άγιο Αθανάσιο, καλύπτεται από ουρανία, σύμφωνα με τα πρότυπα των επτανησιακών ναών. Η θεματολογία, ωστόσο, και η εικονογραφία των παραστάσεων ακολουθεί την μεταβυζαντινή εικονογραφική παράδοση.⁴⁹

Στο τέλος του 18^{ου} αιώνα μπορεί να χρονολογηθεί ο τοιχογραφικός διάκοσμος στο καθολικό της μονής Φανερωμένης Κερασώνα,⁵⁰ όπου εντοπίζονται κοινές καταβολές με τον Άγιο Αθανάσιο στην Πρέβεζα (1780), κυρίως σε επιμέρους λεπτομέρειες στις παραστάσεις και στις μεμονωμένες μορφές. Αξίζει να παρατηρήσουμε ενδεικτικά, στην Θεία Λειτουργία την λεπτομέρεια του ερυθρού φτερωτού αγγέλου, των αγγέλων που φέρουν τα σύμβολα του Πάθους, καθώς και τον κίονα της μαστίγωσης (Εικ. 21Α, 21Β).

Το τελευταίο έργο που εντάσσεται στην καλλιτεχνική παραγωγή του 18^{ου} αιώνα στην Πρέβεζα είναι το καθολικό της μονής Φανερωμένης στους Παπαδάτες (1807).⁵¹ Το ναό, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή,⁵² διακοσμεί η ίδια οικογένεια ζωγράφων που είδαμε στο Θεσπρωτικό⁵³ (Εικ. 22). Έτσι, δέκα χρόνια μετά αναπαράγεται χωρίς διαφοροποιήσεις το σύνηθες εικονογραφικό πρόγραμμα των Κατσάνων ζωγράφων, όπως είδαμε στο ναό Γενεσίου Θεοτόκου Θεσπρωτικού. Η εικονογραφία των παραστάσεων ακολουθεί τα προηγούμενα έργα τους, εμπλουτίζεται, όμως, με λαϊκά στοιχεία, όπως υπαγορεύει η εποχή (Εικ. 23Α, 23Β).

Μετά την παρουσίαση των τοιχογραφημένων ναών του 18^{ου} αιώνα στην ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας, έγινε φανερό ότι στην εντοίχια αυτή ζωγραφική αποτυπώνονται διαφορετικές εικονογραφικές τάσεις. Η δε αισθητική αντίληψη των τοιχογραφιών χαρακτηρίζεται από το μαρρόκ ύφος, κοινό και σε άλλες ομάδες ζωγράφων στην Ήπειρο αλλά και ευρύτερα στα Βαλκάνια. Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε, ότι η τέχνη των συνόλων αυτών εντάσσεται στην σημαντική καλλιτεχνική παραγωγή του αιώνα αυτού, μιας εποχής με οικονομική και πνευματική ακμή για την Ήπειρο.

⁴⁵ ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ 1989, εικ. 232.

⁴⁶ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 287, εικ. 167.

⁴⁷ Πρβλ. παρόμοια δάπεδα σε σκηνές Ευαγγελισμού από πίνακα Ιταλού ζωγράφου του 16^{ου} αιώνα στον ναό του San Giorgio dei Greci στην Βενετία, MERKEL 2001, εικ. 9, και σε φορητή εικόνα του Θεόδωρου Πουλάκη (17^{ος} αι.), ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 369 εικ. 358.

⁴⁸ Για την εικονογραφία της σκηνής σε σερβικά χαρακτικά του 18^{ου} αιώνα, ΜΙΧΑΙΛΟΒΙΤΣ 1969, πίν. 10.

⁴⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 2003, 527-561.

⁵⁰ ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 156-159: Επισημαίνεται ότι η εικόνα 192 με την Πλατυτέρα δεν είναι από τη μονή Φανερωμένης Κερασώνα αλλά από τη μονή Λεκατσά. Η Θεοτόκος στην κόγχη του ιερού στη Φανερωμένη Κερασώνα απεικονίζεται επίσης, στον τύπο της Βλαχερνίτισσας αλλά εκατέρωθεν ιστορούνται ολόσωμοι άγγελοι επάνω σε νεφέλη. Προσωπική παρατήρηση. Η φωτογραφία είναι από το αρχείο του Ι. Χουλιαρά.

⁵¹ Ευχαριστώ τον κύριο Βασίλειο Δαρδαμάνη, πρόεδρο του χωριού Παπαδάτες, για το χρόνο που διέθεσε και τις πληροφορίες που μου έδωσε σχετικά με την περιοχή.

⁵² ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ 1996, II, 137.

⁵³ Ιστορούν ο Κωνσταντίνος ιερέας και οι γιοί του, Ιωάννης και Χριστόδουλος, ο οποίος αναφέρεται και ως Χρίστος, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 138, 338 και 459.

Abstract

Katerina KONTOPANAGOU: *Iconographics remarks on the art of 18th century in the area of Preveza: Church of Nativity of the Virgin in Thesprotiko*

The wall-paintings of the Church of Nativity of the Virgin date at 1797 by the inscription. The conservation of them took place recently. The artists Konstantinos, Sergios and Ioannis come from Koritiani. The same artists' workshop was responsible for the paintings of the walls in other churches in wider area, at the monastery of Biliza in Matsouki and the church of Faneromeni in Fortosi. The lengthy iconographic programme includes compositions from Dodekaorton, Passion cycle, Teaching, Miracles and Parables of Christ, Eothina Gospels, Akathistos Hymn, Martyrdorms, Ainoi and scenes of the Old Testament. The baroque aesthetic approach and the style of the frescoes is comports with those at the other works of the same artists, although we can identify alterations and enhancements.

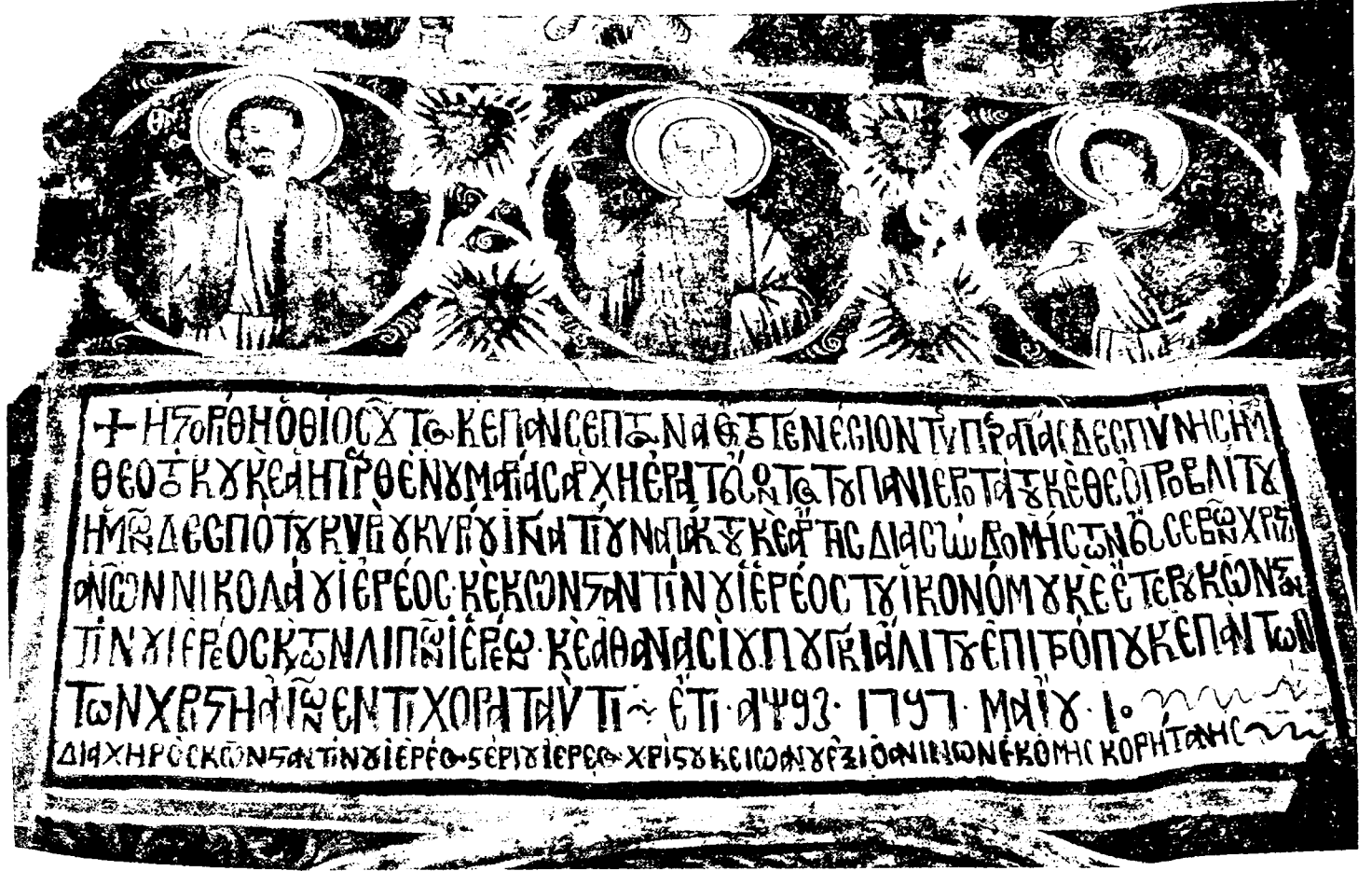
Βιβλιογραφία

- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π., 1990, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα
- ΚΑΜΑΡΟΥΛΙΑΣ Δ., 1996, *Τα Μοναστήρια της Ηπείρου*, I-II, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ Α., 2006, *Το μοναστήρι της Βύλιζας και το μουσείο του*, I. Μητρόπολη Άρτας – I. Μονή Βύλιζας, Ματσούκι
- ΚΕΦΑΛΛΩΝΙΤΟΥ Φ., 1997, Τοπογραφία των εκκλησιαστικών μνημείων περιοχής Λάκκας και κάτω Λάκκας Σούλι, στο: Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ (Επιμ.), *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι, Ημερίδα, Αθήνα, Κυριακή 11 Φεβρουαρίου 1996*, Πρέβεζα, 119-149
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ., 1987, Ομάδες ζωγράφων στην Ήπειρο την όψιμη Τουρκοκρατία, στο: *Ήπειρος. Κοινωνία, Οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αι. (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας)*, Ιωάννινα, 241-270
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ., 2001, *Προσέγγιση στο έργο των ζωγράφων από το Καπέσοβο της Ηπείρου. Συμβολή στη μελέτη της θρησκευτικής ζωγραφικής στην Ήπειρο τον 18^ο αι. και το α' μισό του 19^{ου} αι.*, Αθήνα
- ΛΙΒΑ-ΞΑΝΘΑΚΗ Θ., 1980, *Οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου*, Ιωάννινα
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1997, Καταγραφή των μνημείων της Λάκκας Σούλι, στο: Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ (Επιμ.), *Ιστορικά Μνημεία της Λάκκας Σούλι, Ημερίδα, Αθήνα, Κυριακή 11 Φεβρουαρίου 1996*, Πρέβεζα, 175-205
- ΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ., 2004, *Ζωγράφοι από τα Κατσανοχώρια. Οι επιγραφές των γνωστών έργων τους (1730-1865)*, Ιωάννινα (αδημοσίευτη διπλωματική εργασία)
- ΜΕΡΑΝΤΖΑΣ Χ.Δ., 2007, *Ο «τόπος της αγιότητας» και οι εικόνες του. Παραδείγματα ανάγνωσης της τοπικής ιστορίας της Ηπείρου κατά την μεταβυζαντινή περίοδο*, Ιωάννινα
- ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ Γ. (Επιμ.), 1989, *Κεφαλονιά. Ένα μεγάλο Μουσείο. Εκκλησιαστική Τέχνη*, τ. I, Αργοστόλι
- ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1975, *Λέλοβα (το σημερινόν Θεσπρωτικόν) και η κάτω Λάκκα Σούλι. Η ιστορία της περιόδου της Τουρκοκρατίας των εξ εγγράφων πηγών*, Πρέβεζα
- ΠΑΪΣΙΔΟΥ Μ., 2002, *Οι τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα

- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Β.Ν., 2003, Η ουρανία του ναού Αγίου Αθανασίου στην Πρέβεζα, στο: *Μίλτος Γαρίδης (1926-1996), Αφιέρωμα*, τ. Β', Ιωάννινα, 527-563
- ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Γ., 1998, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού*, Αθήνα
- ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Γ., 2006, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, ΙΙ: Προβλήματα πολιτιστικού συγκρητισμού και συμπληρωματικός κατάλογος εικόνων του Θ. Πουλάκη*, Αθήνα
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΚΡΗ Α., 1982, Πρώτες ειδήσεις για τοιχογραφίες 16^{ου} αιώνα στον Άγιο Δημήτριο Βελτισίτας, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 24, 176-182
- ΤΖΑΚΟΥ Α., 1982, Γενέσιον της Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό, στο: *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, ΙΙ, 11-120
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1973-1974, Νομός Πρεβέζης. Ναός Προφήτη Ηλία στο Τρίκαστρο, *Αρχαιολογικό Δελτίον* 29, Χρονικά Β2, 609
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 1987, Ήπειρος και Επτάνησα: διακίνηση ιδεών στο χώρο της εκκλησιαστικής τέχνης, στο: *Ήπειρος. Κοινωνία, Οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αι. (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας, Γιάννενα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985)*, Ιωάννινα
- ΤΣΙΓΑΡΑΣ Γ., 2006, Ο Απαγχονισμός του Ιούδα στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, *Αρχαιολογία και Τέχνες* 99, 37-42
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ν. 1993, *Από τον Χάνδακα στην Βενετία. Ελληνικές Εικόνες στην Ιταλία 15^{ος}-16^{ος} αι. Μουσείο Correr, Βενετία 17 Σεπτεμβρίου - 30 Οκτωβρίου*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ. & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1997, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, ΙΙ, Αθήνα
- ASTON M., 1995, The Bishops' Bible Illustrations, in: *The church and the Arts. Studies in Church History*, vol. 28, Massachusetts, 267-286
- BATALI G.N., 1985, Aspetti dell' iconografia del Giudizio Finale nella pittura sterna moldava dell' epoca di Pietro Rareş (1527-1546), *Byzantion* 55, 39-68
- DAVIDOV D., 1978, *Srpska Grafika, XVIII Beka*, Novi Sad
- GARIDIS M., 1985, *Études sur le Jugement Dernier Post-Byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle. Iconographie – Esthétique*, Thessalonique
- JOLIVET-LEVY C., 1994, Le Canon 82 du Concile Quinisexte et l' image de l' Agneau: À propos d' une église inedite de Cappadoce, *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 17, 45-52
- KESIC-RISTIC S., 2000, La mort de Judas dans la peinture serbe médiévale, *Cahiers Balkanique* 31, 57-67
- MERKEL E., 2001, I mosaic di San Marco visti e interpretati dalla comunità di San Giorgio dei Greci in Venezia, στο: Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ (Επιμ.), *Η συμβολή της Βενετίας στη διαμόρφωση των αισθητικών προτιμήσεων των Ελλήνων (15^{ος}-17^{ος} αι.) (Πρακτικά Συνεδρίου, Βενετία 2-3 Ιουνίου 2000)*, Βενετία, 25-41, εικ. 4-10
- MICHAILOVIC R., 1969, L' Iconostase du XVIII siècle et le cycle de la passion du Christ, στο: *Mélanges Svetozar Radojčić*, Beograd, 232-233
- PODSKALSKY G., 2005, *Η Ελληνική Θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Η ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογμάτων μετά την Μεταρρύθμιση*, Αθήνα
- SEMOGLOU A., 1997, La pendaison de Judas. Essai d'interprétation de la scène aux XVe et XVIe siècles et la littérature extra-canonique, *Cahiers Balkanique* 27, 13-23
- STAVROPOULOU-MAKRI A., 1989, *Les peintures murales de l' eglise de la Transfiguration à Veltsista (1568) en Epire et l' atelier des peintres Kondaris*, Ioannina

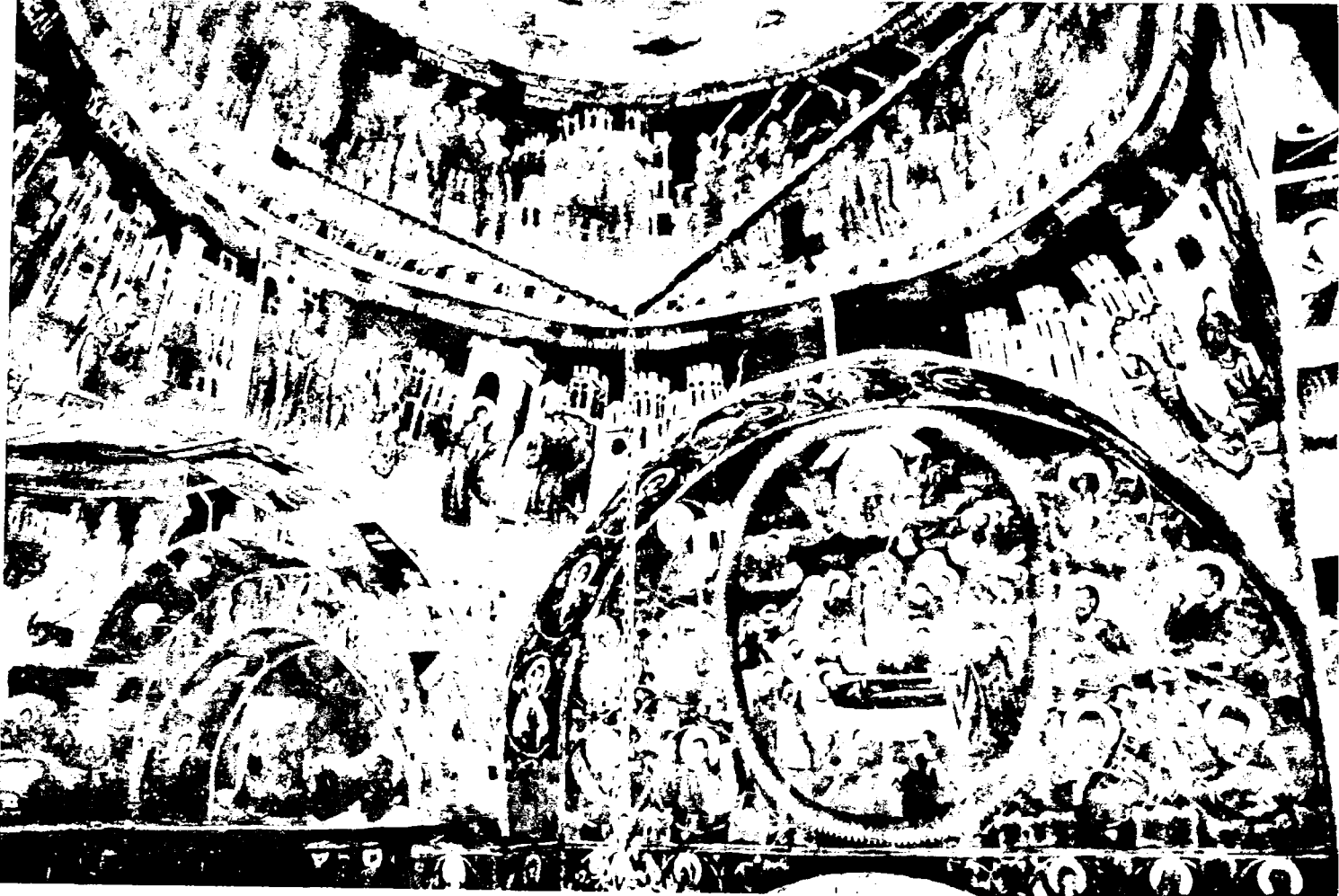

ΕΙΚΟΝΑ 1: Ναός Γενεσίου Θεοτόκου, Θεσπρωτικό, κτητορική επιγραφή
(προσωπικό αρχείο)

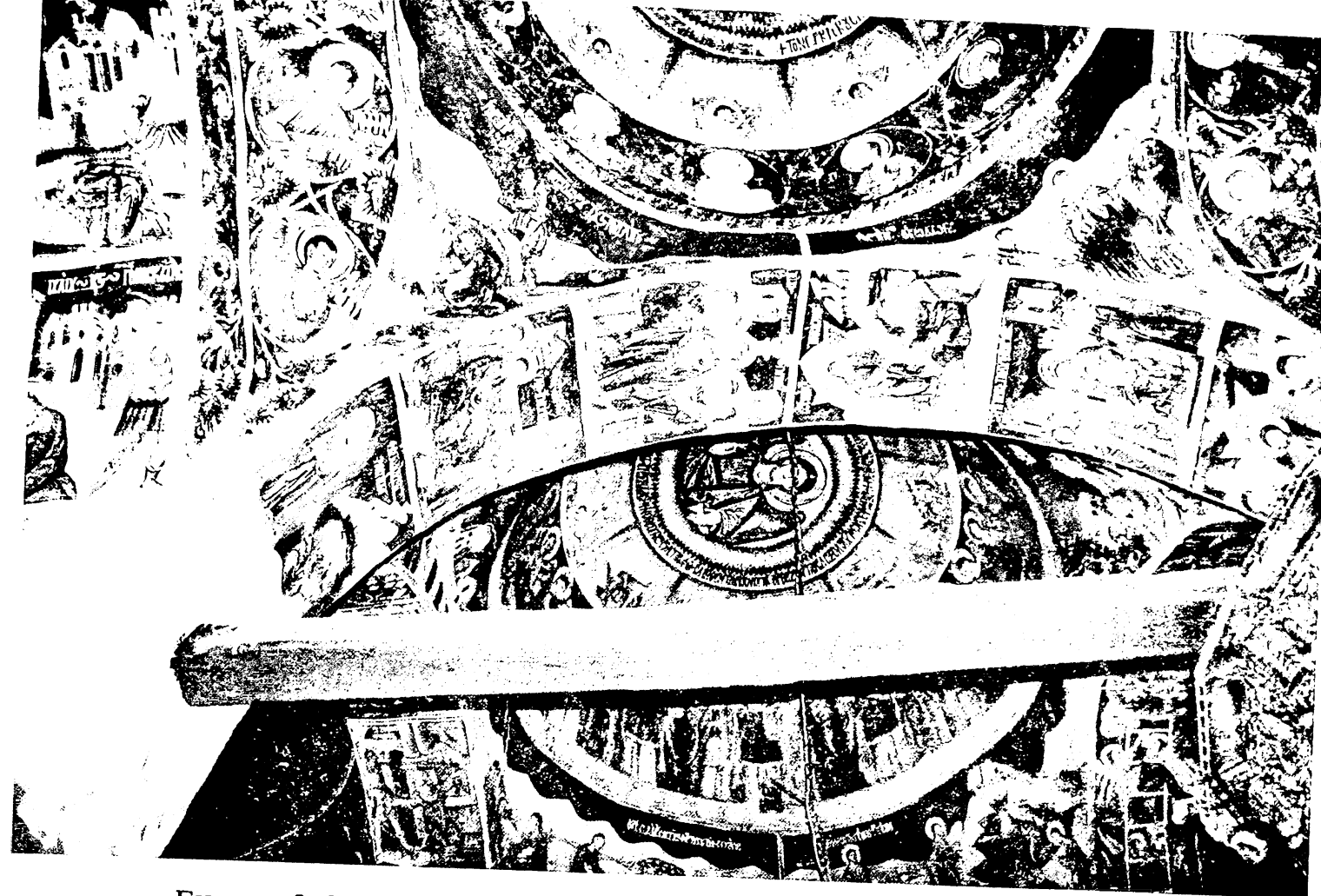

ΕΙΚΟΝΑ 2: Ναός Γενεσίου Θεοτόκου, Θεσπρωτικό, εξωτερική άποψη

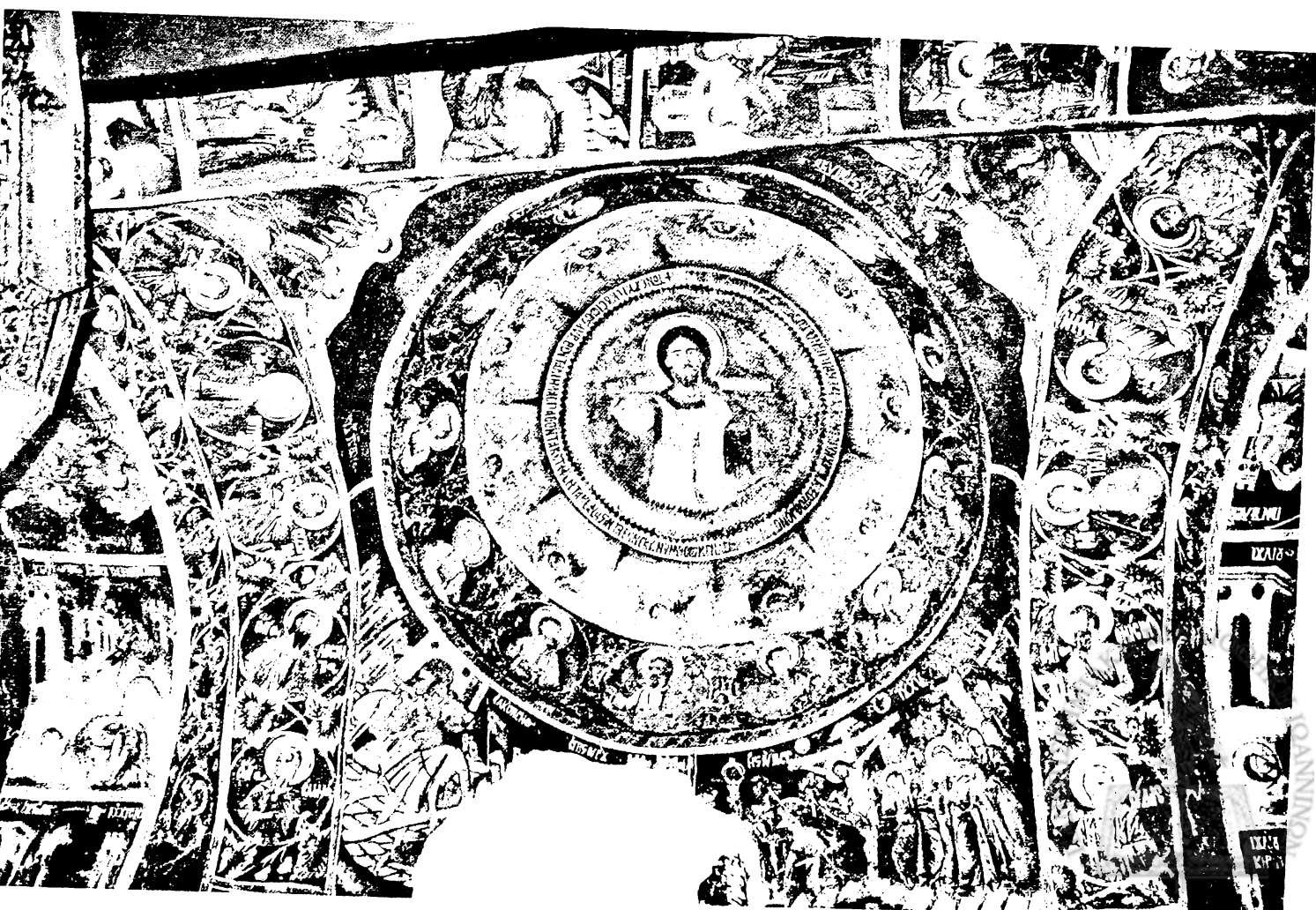

ΕΙΚΟΝΑ 3: Ναός Γενεσίου Θεοτόκου, Θεσπρωτικό, εντοιχίες παραστάσεις
(προσωπικό αρχείο)

*ΕΙΚΟΝΑ 5: Ναός Γενεσίου Θεοτόκου, Θεσπρωτικό, εντοίχιες παραστάσεις
(προσωπικό αρχείο)*

ΕΙΚΟΝΑ 7: Ναός Γενεσίου Θεοτόκου, Θεσπρωτικό, Δέκατο Εωθινό Ευαγγέλιο
(προσωπικό αρχείο)

*ΕΙΚΟΝΑ 9: Ναός Αγίας Παρασκευής, Κερασώνας, Νάρθηκας, Δευτέρα Παρουσία
(αρχείο Ι. Χουλιαρά)*

*ΕΙΚΟΝΑ 10: Ναός Γενεσίου Θεοτόκου, Άσπος (Λάμποβο), Ιερό,
ανατολικός τοίχος, Πλατότερα (προσωπικό αρχείο)*

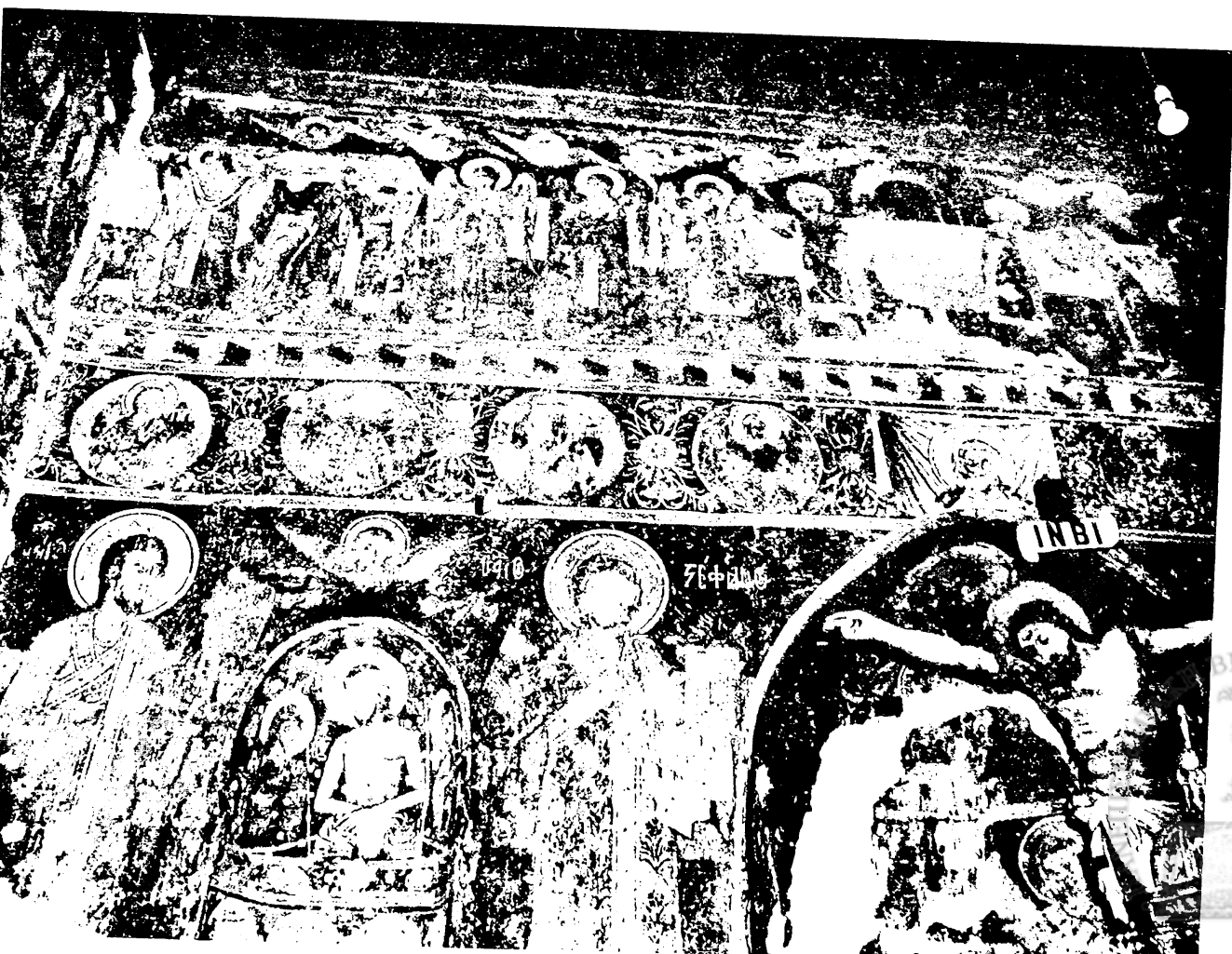

*ΕΙΚΟΝΑ 11Α: Ναός Αγίου Γεωργίου, Άσσος, κύκλος Γένεσης
(προσωπικό αρχείο)*

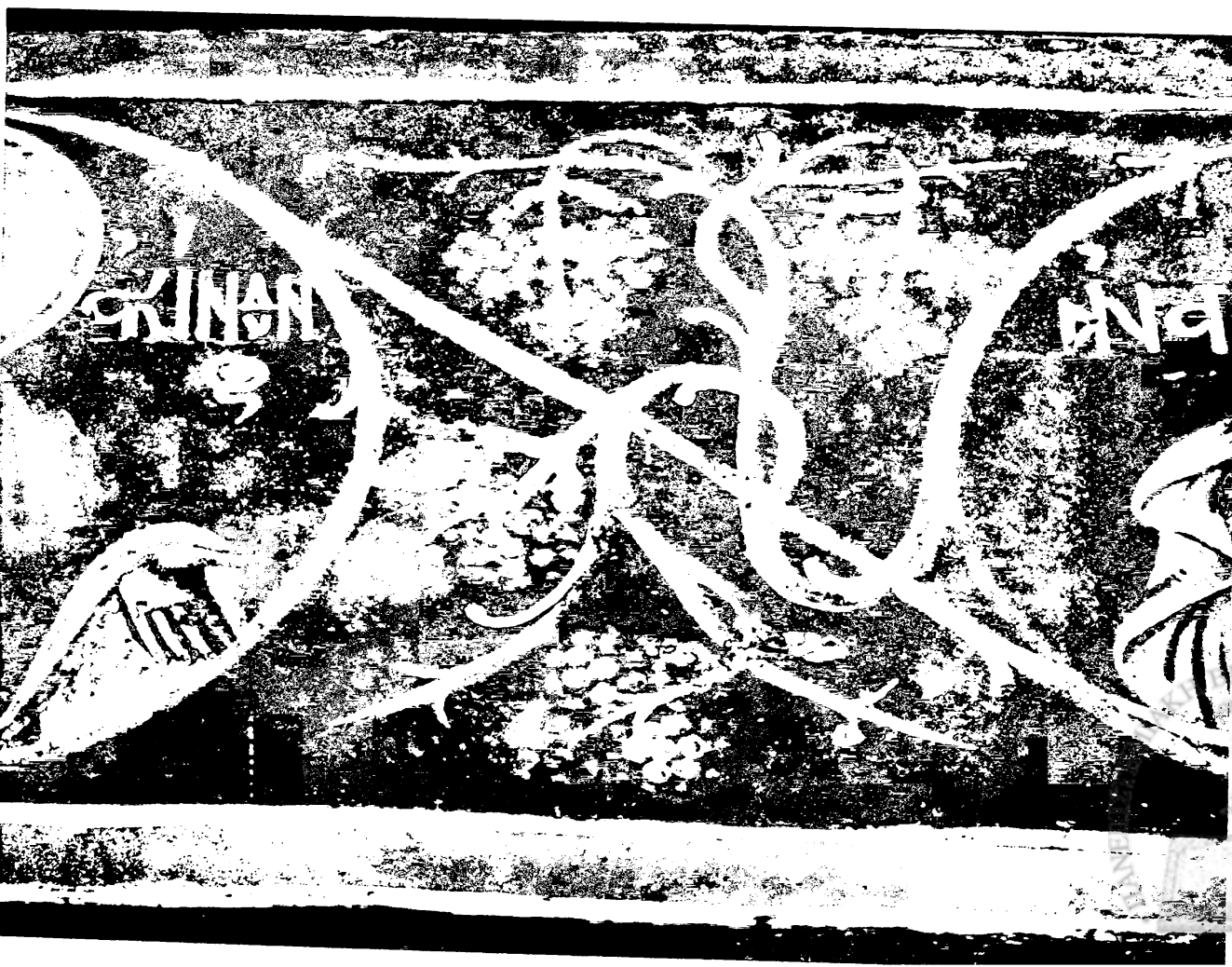

ΕΙΚΟΝΑ 12: Ναός Αγίου Αθανασίου, Πρέβεζα
(προσωπικό αρχείο)

ΕΙΚΟΝΑ 14Α: Ναός Αγίου Αθανασίου, Ιερό, λεπτομέρεια διακοσμητικού μοτίβου
(προσωπικό αρχείο)

ΕΙΚΟΝΑ 15: Ναός Αγίου Αθανασίου, ιερό, Άκρα Ταπείνωση
(προσωπικό αρχείο)

ΕΙΚΟΝΑ 16: Ναός Αγίου Αθανασίου, κρητός ναός, Κόλη του Δουροπόλεως

*ΕΙΚΟΝΑ 17: Ναός Αγίου Αθανασίου, κυρίως ναός, Κρίση των Αρχιερέων
(προσωπικό αρχείο)*

ΕΙΚΟΝΑ 19: Χαλκογραφία, Antoine Wierix, 16^{ος} αι., Μαστίγωση
(ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ 2006, 287 εικ. 167)

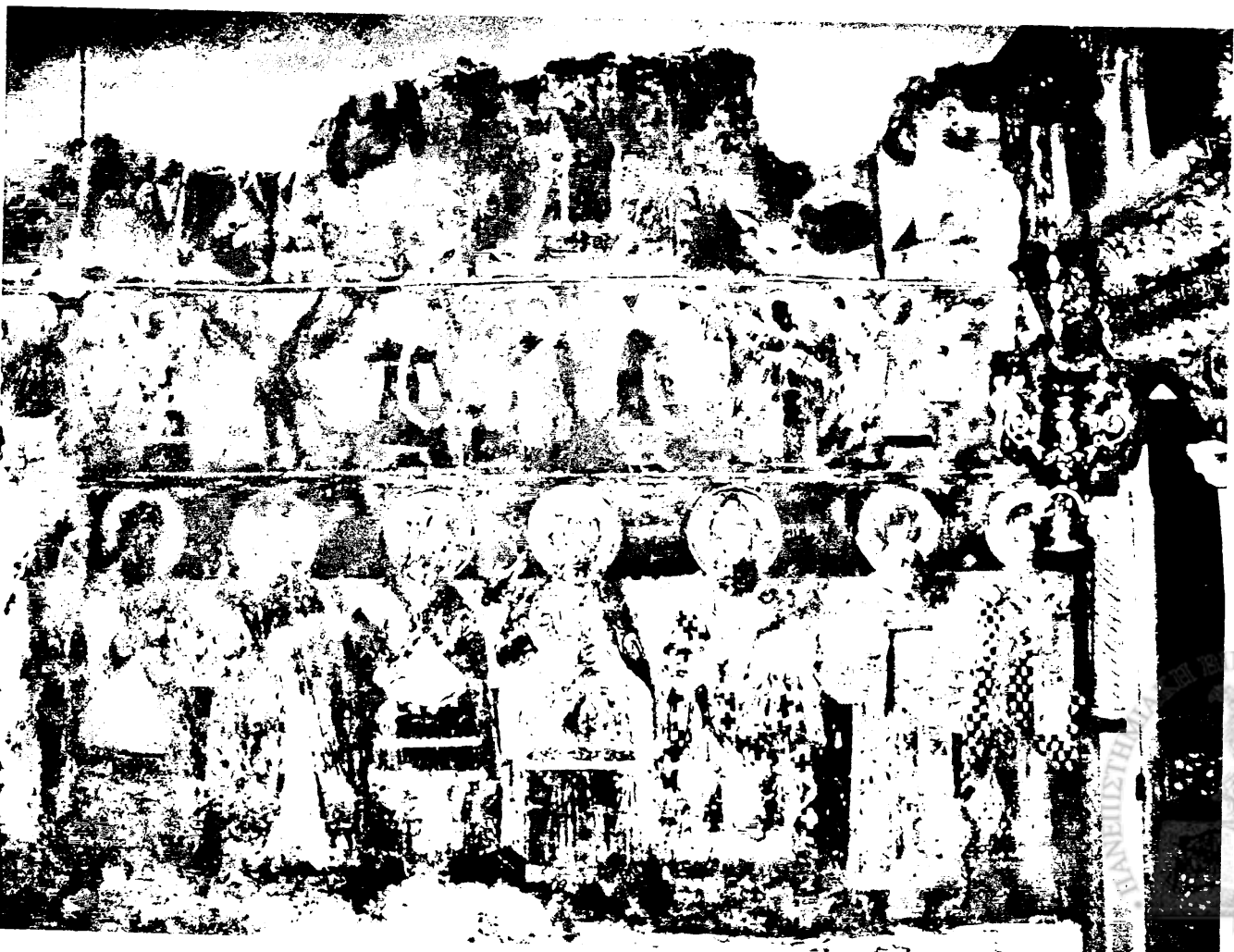
ΕΙΚΟΝΑ 20: Ναός Αγίου Αθανασίου, κυρίως ναός. Απόνηση Πιλάτου

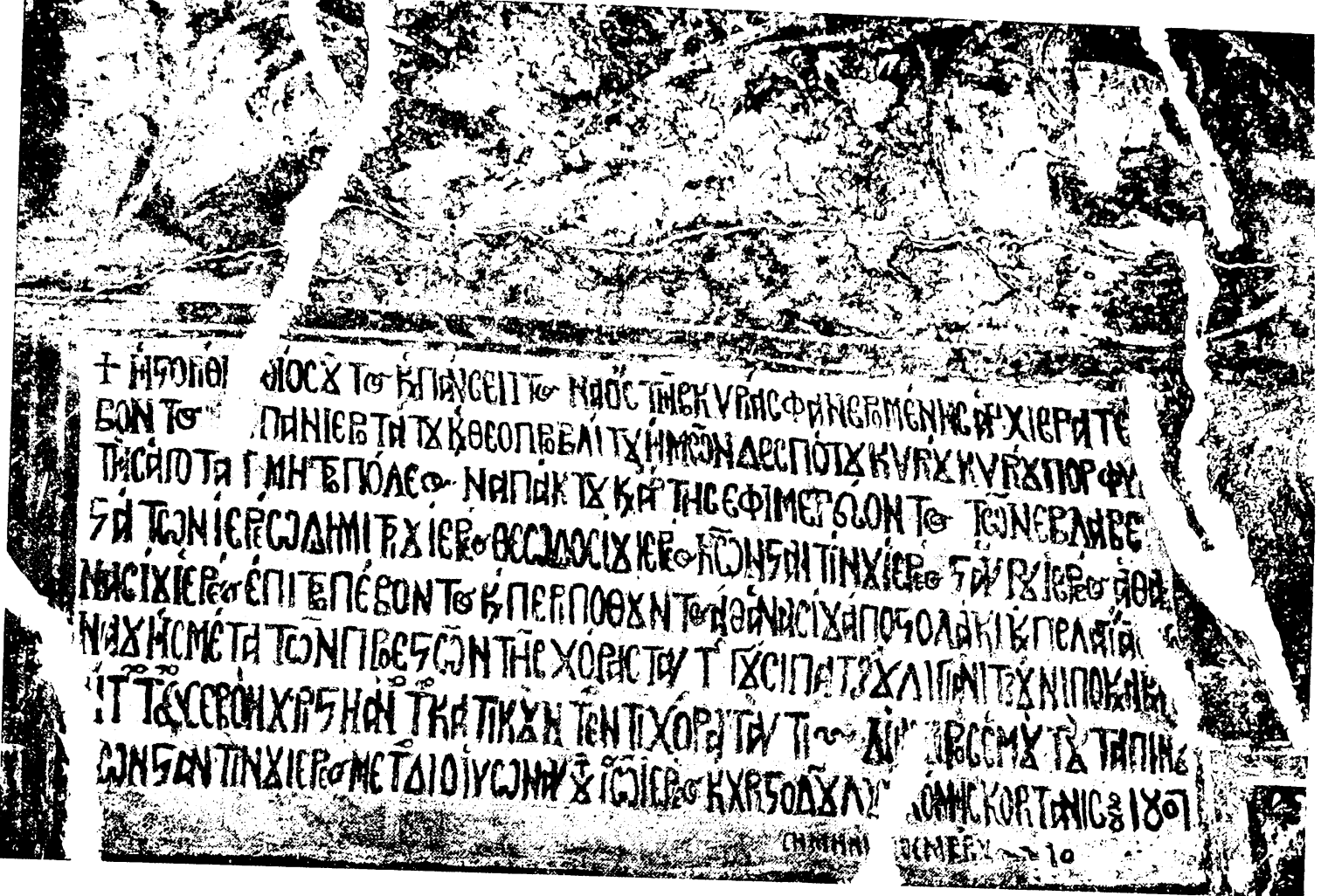

ΕΙΚΟΝΑ 21Α: Ναός Αγίου Αθανασίου, Ιερό, Θεία Λειτουργία
(προσωπικό αρχείο)

ΕΙΚΟΝΑ 22: Ναός Φανερωμένης, Παπαδάτες, κτητορική επιγραφή
(προσωπικό αρχείο)

ΕΙΚΟΝΑ 23B: Ναός Φανερωμένης, Παπαδάτες, κυρίως ναός, εντοίχιες παραστάσεις
(προσωπικό αρχείο)

Θωμάς Σ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ

*Η μεταβυζαντινή εκκλησιαστική ζωγραφική
στην πόλη της Πρέβεζας (1780-1886)*

Συμβολή στην ιστορική πορεία της πόλεως

ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ενός τόπου, αλλά και στη σχέση των κατοίκων του με γειτονικές περιοχές, είναι η τέχνη και οι επιδράσεις που δέχεται. Επειδή όμως η τέχνη ως όρος περικλείει ένα απεριόριστο σύνολο εκφράσεων, εν προκειμένω η έρευνα αφορά την καθαρά εκκλησιαστική τέχνη και πιο συγκεκριμένα το πεδίο της εικονογραφίας και της τεχνοκρατικής απόδοσης των μορφών. Για παράδειγμα η ιστορία ενός καθαρά μεταβυζαντινού μνημείου με στοιχεία που συγγενεύουν με εικονογραφήσεις της μεταβυζαντινής τέχνης των Ιωαννίνων, εύκολα μπορούν να οδηγήσουν στο συμπέρασμα πως ο καλλιτέχνης του συγκεκριμένου μνημείου έχει επιρροές από την τέχνη της περιοχής αυτής. Αν λίγο αργότερα η εικονογραφική τέχνη, όπως παρουσιάζεται σε άλλο μνημείο, συγγενεύει προς την τέχνη της επτανησιακής σχολής του Δοξαρά ή αυτής της σχολής των Ναζαρηνών, αξίζει να διερευνηθούν οι λόγοι και τα αίτια μιας τέτοιας επιρροής και επίδρασης. Και τα αίτια σίγουρα δεν είναι μόνο καλλιτεχνικά, αλλά εκτείνονται σε ένα αρκετά ευρύ πεδίο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής του τόπου.

Αυτό είναι εμφανές σε διάφορα μνημεία της πόλης της Πρέβεζας όπου εύκολα μπορεί να παρατηρήσει κάποιος την ιστορική μετάβαση της τέχνης. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα αφενός του ναού του Αγίου Αθανασίου η ιστορία του οποίου πραγματοποιείται το 1780, όπως προκύπτει από σχετική εντοίχια επιγραφή, αφετέρου του ναού του Αγίου Χαράλαμπος όπου η εικονογράφησή του έχει εμφανή στοιχεία των Ναζαρηνών και της επτανησιακής σχολής του Δοξαρά. Εξίσου σημαντική είναι και η αναφορά στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, όπου παρατηρείται ένα συνονθύλευμα, μία ένωση των προηγούμενων δύο εικονογραφικών τεχνοτροπιών.

Η ιστορία της πόλης είναι αρκετά γνωστή. Αυτό που όμως έχει ιδιαίτερη αξία να ερευνηθεί είναι η επίδραση των διαφόρων πληθυσμιακών μονάδων που βρέθηκαν στην πόλη, ήδη από το 1722 όπως μαρτυρείται από την πρώτη καταγεγραμμένη αρχαικά καταγραφή του πληθυσμού που πραγματοποιείται από τους Βενετούς. Η μελέτη της επιρροής των διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων που βρίσκονται στην πόλη εστιάζεται σε τρία σωζόμενα μνημεία της περιόδου της Ενετοκρατίας που βρίσκονται στο ιστορικό κέντρο της Πρέβεζας, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους και όμως έχουν τόσο μεγάλες διαφορές στη ζωγραφική, στην τεχνοτροπία και την θεματογραφία.

Ιερός Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο ναός του Αγίου Αθανασίου,¹ μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική κόγχη ανατολικά: «... στη συνοικία του Μεχτέπ (Σχολείο) υπάρχει αρχαία εκκλησία χθαμαλή, στο όνομα του Ιεράρχου Αθανασίου, παλαιά ιδιοκτησία του ιερέα Ιωάννη Γεωργώση, που ανεγέρθηκε επί ενετοκρατίας ...»,² διασώζει την παλαιότερη τοπική αρχιτεκτονική παράδοση, ιστορείται επί αρχιερατείας του μητροπολίτου Άρτης και Ναυπάκτου³ Μακαρίου⁴ (1779-1794).

Το εσωτερικό του πλήρως τοιχογραφημένο (Εικ. 1), χρονολογείται το 1780 (Εικ. 2), σύμφωνα με την σχετική επιγραφή (Εικ. 3). Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η οροφή της εκκλησίας, όπου σε διάχωρα έχουν τοποθετηθεί ζωγραφιστοί πίνακες με σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη και τα Θαύματα του Χριστού. Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού (Εικ. 4), τα θωράκια είναι ζωγραφισμένα κατά την επτανησιακή συνήθεια καθώς φαίνεται ο δημιουργός εσκεμμένα να αγνοεί τα στερεότυπα της λατρευτικής εικόνας. Εγκαταλείπει το χρυσό βάθος και την ιεράρχηση ή έστω την διαφοροποίηση των αναπαριστάμενων προσώπων ανάλογα με την ιερότητά τους.⁵ Η οργάνωση του εικονογραφικού προγράμματος του ναού, η θεματογραφία, η σχεδιαστική δομή, η έντονη πτυχολογία και η απόδοση των μορφών στο σύνολό τους παραπέμπει σε έργα ζωγράφων από το Καπέσοβο. Για παράδειγμα, η τοιχογραφία της μαστιγώσεως του Χριστού στον βόρειο τοίχο (Εικ. 5) κάλλιστα αντιπαραβάλλεται με την αντίστοιχη που προέρχεται από τον Ιερό Ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Καπέσοβο (Εικ. 6), έργο του Καπεσοβίτη ζωγράφου Αναστασίου⁶ και με αυτή που βρίσκεται στον Ιερό Ναό του Αγίου Γεωργίου Νεγάδων (Εικ. 7) και είναι έργο του επίσης Καπεσοβίτη αγιογράφου Ιωάννη.⁷ Έχοντας υπόψιν όμως ότι δεν υπάρχει σχετική υπογραφή που να λύνει το πρόβλημα, καθώς επίσης πως τόσο τον 18^ο αιώνα όσο και τον 19^ο αι. ζωγράφοι από το Φορτόσι και την Κορύτιανη ζωγραφίζουν πλήθος ναών στην ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας,⁸ ίσως πρέπει οι συγκεκριμένες τοιχογραφίες να υπαχθούν σε αυτούς τους ζωγράφους.

Το αξιοσημείωτο με την εικονογράφιση του ναού του Αγίου Αθανασίου, είναι ότι παρατηρείται μια σύζευξη διαφόρων τεχνοτροπιών. Αφενός μιας λαϊκής μεταβυζαντινής ζωγραφικής,

¹ Ο ναός έχει κηρυχθεί αρχαιολογικό μνημείο με την υπ' αριθμ. απόφαση: ΥΑ 15904/24.11.1962 ΦΕΚ 473/Β/17.12.62.

² ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 255.

³ Σχετικά με την περίοδο κατά την οποία η Μητρόπολη φέρει τον τίτλο Ναυπάκτου και Άρτης πρέπει να σημειώσουμε ότι λόγω της αδυναμίας του Μητροπολίτη Ναυπάκτου να εδρεύει σε αυτήν, η έδρα μεταφέρθηκε προσωρινά στην έδρα της Επισκοπής Άρτης το 1367. Τούτο είχε σα συνέπεια η Μητρόπολη να απορροφήσει την Επισκοπή, όσο τουλάχιστον ο Μητροπολίτης είχε ως έδρα την Άρτα, γιατί σύμφωνα με τους ιερούς Κανόνες δεν είναι δυνατόν δύο Επίσκοποι κυρίαρχοι να έχουν την αυτή έδρα. Η προσάρτηση του τίτλου «Άρτης» έγινε μερικές εκατονταετίες αργότερα, για να αποδώσει τη νέα πραγματικότητα. Στο διάστημα 1808-1813 η Μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης υπό την πίεση του Αλή πασά συνενώνεται με την Μητρόπολη Ιωαννίνων. Για τα ιστορικά στοιχεία βλ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ 2000.

⁴ Μακάριος ο Β', βυζάντιος την πατρίδα, το 1779 επί πατριαρχίας Σωφρονίου του Β' αναλαμβάνει τον θρόνο της Ναυπάκτου και Άρτης. Πρόκειται για άνδρα μεγαλοφυή, ευπαίδευτο, καταγόμενο από λαμπρή και ευγενή οικογένεια. Σε αντίδραση των Οθωμανών, προσπάθησε και κατάφερε να αναγείρει μεγαλοπρεπή θύρα με αψίδα και κίονες έξω από τον μητροπολιτικό ναό της Άρτας. Το 1779 αξιώθηκε να υποδεχθεί τον άγιο Κοσμά τον Αιτωλό. Στο επισκοπικό αυτό θρόνο παρέμεινε για 15 έτη, μέχρι το 1794, οπότε και μετατέθηκε στην μητρόπολη Δέρκων, ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 113.

⁵ ΛΕΟΝΤΟΚΙΑΝΑΚΟΥ 2007, 77.

⁶ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 1997, 101, πίν. 105.

⁷ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 1997, 101, πίν. 104.

⁸ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 1997, 232.

αφετέρου ζωγραφικής με στοιχεία επτανησιακής τέχνης, τα οποία όμως αφομοιώνονται και αποδίδονται με βυζαντινίσουσα τεχνοτροπία.

Πώς όμως εξηγείται μια τέτοια σύζευξη; Ο ναός του Αγίου Αθανασίου εντάσσεται στο σύνολο των ενοριών που δέχτηκαν εποίκους, όπως προκύπτει από την απογραφή του 1780.⁹ Έτσι είναι πολύ πιθανό οι αγιογράφοι του ναού, καθώς και ο αγιογράφος Δημήτριος Παπαδιαμάντης, εκ Ζυγορίου, που ιστορεί την δεσποτική εικόνα του Αγίου Αθανασίου (Εικ. 8, 9), να προέρχονται από γειτονικές περιοχές, όπως για παράδειγμα η Άρτα ή τα Ιωάννινα.

Η Πρέβεζα έχοντας διατηρήσει στενούς δεσμούς με την ηπειρωτική χώρα, δεσμοί που ισχυροποιήθηκαν κατά την δεύτερη ενετική κατοχή, συμπεριλαμβανομένου του γεγονότος του λοιμού που έπληξε την πόλη της Άρτας στις αρχές του 18^{ου} αιώνα με περίπου 3.000 θύματα¹⁰ αιτιολογεί τη μετακίνηση πληθυσμιακών μονάδων στην Πρέβεζα. Κατά την διάρκεια της δεύτερης ενετοκρατίας (1717/1718-1797) η Πρέβεζα δέχεται μεγάλο μέρος εσωτερικών μεταναστών, προερχόμενοι τόσο από την ανατολική περιοχή της Ηπείρου, την Άρτα και τα Ιωάννινα, όσο και από την ευρύτερη δυτική περιοχή, κυρίως τα Επτάνησα, γεγονός που οδηγεί την πόλη σε σημαντική οικονομική άνοδο. Κατά τους χρόνους που ακολουθούν το 1718, έτος κατά το οποίο γνωστοποιείται η ενετική κατοχή της Πρέβεζας, εγκαθίστανται στην περιοχή άτομα προερχόμενα από διάφορες περιοχές της Άρτας. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και τα προηγούμενα χρόνια του 1718 όπου παρατηρείται πληθυσμιακή μεταβολή ανάμεσα στην Λευκάδα και στην Πρέβεζα, η οποία ισχυροποιείται κατά την διάρκεια της δεύτερης περιόδου ενετοκρατίας. Σημαντικό ρόλο για την οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη της πόλης διαδραμάτισε και η γεωγραφική της θέση και οι πολιτικές συγκυρίες που διευκόλυναν την εξέλιξή της σε σημαντικό κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου.¹¹ Υπό το πρίσμα αυτό γίνεται κατανοητή και η συχνή μετακίνηση του πρέσβη της Βενετίας από την Άρτα στη πόλη της Πρέβεζας για να αποφύγει δυσάρεστες καταστάσεις με τους Οθωμανούς.¹² Ένας από αυτούς που μετακινούνται κατά την περίοδο του λοιμού της Άρτας, μετά το 1716 είναι και ο δωρητής του ναού, όπως φαίνεται από την επιγραφή που υπάρχει στον ναό, ο παπά-Ιωάννης Γεωργούσης. Η οικογένεια του, όπως προκύπτει από τα αρχειακά και απογραφικά δελτία των ετών 1737, 1740 και 1780,¹³ έχει μεταβεί στην Πρέβεζα από το 1725.

Το όνομα στην επιγραφή του ναού του Αγίου Αθανασίου υπάρχει στα αρχεία της απογραφής του 1780, στο folio 8r: «Para Janni Giorgussi prevesan solo». Δεν αναφέρονται στοιχεία για την οικογένειά του, είναι μόνος του, καθώς κατά την απογραφή αυτή του 1780 μετράται για ένα άτομο και δεν εμφανίζει γυναίκα και παιδιά. Στον αλφαβητικό κατάλογο των κατοίκων της Πρέβεζας σχετικά με την απογραφή του 1780, το όνομα του παπά Ιωάννη Γεωργούση αναφέρεται με αύξοντα αριθμό 232, αριθμείται ως ένα μέλος οικογένειας, κατάγεται από την

⁹ Στην απογραφή του 1780 αναφέρονται στην πόλη της Πρέβεζας οχτώ (8) ενορίες, οι οποίες είναι: Άγιος Ανδρέας, Κοίμηση της Θεοτόκου (Παναγία των Ξένων), Άγιοι Απόστολοι (περιοχή Τσαβαλοχώρι), Άγιος Αθανάσιος (περιοχή Μεχτέπι), Άγιος Χαράλαμπος (Ωρολόγιον), Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος (περιοχή Γεφυρόπουλο), Άγιος Δημήτριος (περιοχή Αγοράς), Άγιος Νικόλαος (περιοχή Παλαιοσάραγα), βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 267· ΚΟΜΗΣ 1999, 67.

¹⁰ ΒΕΤΣΙΟΣ 2004, 163-171. Από τον Ιούνιο του 1743 έως τον Μάιο του 1744 στην ευρύτερη περιοχή της Λευκάδος ανιχνεύονται 1.028 θύματα από την πανώλη, ασθένεια που φαίνεται να μην επηρεάζει την Πρέβεζα. Ο Γάλλος περιηγητής Saint-Sauveur σχετικά με την νοσολογική κατάσταση της Πρέβεζας επισημαίνει το υγρό κλίμα της περιοχής το οποίο έχει δυσμενείς συνέπειες για την δημόσια υγεία με συνηθέστερη ασθένεια τα κρυολογήματα και την πνευμονία, ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1986, 77.

¹¹ ΚΟΜΗΣ 1999, 259.

¹² ΒΕΤΣΙΟΣ 2004, 163-171.

¹³ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 42-42, πίν. 3.

Πρέβεζα και ανήκει στην ενορία του αγίου Αθανασίου.¹⁴ Παράλληλα το ίδιο όνομα αναφέρεται στους απογραφικούς καταλόγους του 1737-1738.

Το 1738, στις 10 Οκτωβρίου, όπως προκύπτει από τα σχετικά απογραφικά δελτία,¹⁵ οι γέροντες της Πρέβεζας σε συνέλευσή τους καλούνται να θυμηθούν τα ονόματα των Πρεβεζάνων και των οικογενειών τους συμπεριλαμβάνοντας και όσους βρίσκονται στην πόλη για περισσότερο από πέντε χρόνια: «1738, Οκτωβρίου 10, Πρέβεζα. Οι γέροντες κάνουμε ενθύμηση τα ονόματα των Πρεβεζάνων, φαμέλιες όπου είναι ντόπιοι από τους πέντε χρόνους και απάνω».¹⁶ Χωρίς περισσότερες λεπτομέρειες αναφέρεται το όνομα του παπά-Ιωάννη Γεωργούση με αριθμό μελών οικογένειας επτά (7).¹⁷ Δύο χρόνια αργότερα, το 1740, σε μια απόπειρα καταγραφής των πληθυσμιακών μονάδων που κατοικούν στην πόλη και η οποία διενεργείται από τους Βενετούς αναφέρεται και πάλι ο παπά-Ιωάννης με την οικογένειά του, ο οποίος βρίσκεται στην πόλη ήδη για 15 χρόνια, δηλαδή από το 1725,¹⁸ ένα μόλις χρόνο μετά από την πρώτη δημογραφική απόπειρα των Βενετών, τα έτη 1722-1724.¹⁹ Τα στοιχεία που προκύπτουν από τις πληθυσμιακές αυτές καταγραφές δείχνουν μια πρώιμη εγκατάσταση εποίκων στην πόλη. Και αν κατά τις απογραφές του 1740 και 1780 φαίνεται πως τη μεγαλύτερη συμμετοχή την έχουν οι Επτανήσιοι με πρώτους τους Κερκυραίους και τους Λευκαδίτες και τους Ζακυνθινούς να έπονται, τόσο κατά τα έτη 1722 με 1724, όσο και πριν από την δεύτερη ενετική κατοχή και κατά την διάρκεια της τουρκικής κατοχής των ετών 1701-1717 η πόλη δέχτηκε ένα σημαντικό μερίδιο εποίκων από γειτονικές περιοχές της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας, οι οποίοι όμως με τις πρώτες πληθυσμιακές απογραφές των Βενετών φαίνεται ότι είχαν αφομοιωθεί πλήρως.²⁰ Η Πρέβεζα διατήρησε στενούς δεσμούς με την ηπειρωτική ενδοχώρα, τη γειτονική της Λευκάδα και με τα νησιά του Ιονίου, δεσμοί που ανιχνεύονται κατά την οθωμανική περίοδο και ισχυροποιούνται με την ενετική κυριαρχία, κατά την διάρκεια της οποίας ενισχύονται οι όποιες υπάρχουσες ανταλλαγές με το Ιόνιο.

Ιερός Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Την ίδια χρονική περίοδο με τον ναό του Αγίου Αθανασίου, τέλη του 18^{ου} αιώνα, χρονολογείται και ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους.²¹ Το 1780 ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους συγκαταλέγεται στον κατάλογο των οχτώ ενοριών που υπάρχουν στην πόλη της Πρέβεζας μαζί με τον ναό του Αγίου Αθανασίου, και χαρακτηρίζεται ως *Ωρολόγιον*.²² Πρόκειται για μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική και κατά τη περίοδο της Ενετοκρατίας παραχωρήθηκε στην ενετική αριστο-

¹⁴ ΚΟΜΗΣ 1999, 71.

¹⁵ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 36, πίν. 2.

¹⁶ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 36.

¹⁷ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 37.

¹⁸ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 42-43, πίν. 3.

¹⁹ Papaíanni Georgusi, μέλη οικογένειας 6/7, έτη παραμονής στην Πρέβεζα 15, ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 2002, 42.

²⁰ ΚΟΜΗΣ 1996, 277-278. Στο f. 261 της απογραφής προκύπτει πως από τις 1.834 οικογένειες που βρίσκονται στην περιοχή της Πρέβεζας κατά τα έτη 1766 έως 1770, οι 1.820 είναι Έλληνες, ενώ οι 14 είναι Λατίνοι, προερχόμενοι πιθανόν από την Βενετία (Anagrafi di tutto lo stato della serenissima Republica di Venezia, 1766-1770. Bibliotheca Marciana, no. 35845, tomo primo, f. 261-263).

²¹ Ο ναός έχει κηρυχθεί αρχαιολογικό μνημείο με την υπ' αριθμ. απόφαση: Υ.Α.15904/24.11.1962/ΦΕΚ 473/Β/17.12.62.

²² ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 254· ΚΟΜΗΣ 1999, 67-71.

κρατία από την Υψηλή Πύλη με συνθήκη. Οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου, του Χριστού (Εικ. 10) και του Ιωάννου του Βαπτιστή χρονολογούνται το 1793, όπως προκύπτει και από τις σχετικές υπογραφές, ενώ αυτή του Αγίου Χαραλάμπους χρονολογείται το 1804. Οι τρεις δεσποτικές εικόνες που χρονολογούνται το 1793 προέρχονται από τον χρωστήρα του Αθηναίου αγιογράφου Ρι(ύ)στου Αναστάσιου,²³ ωστόσο μόνο δύο εικόνες, αυτή του Χριστού και του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστού φέρουν χρονολογία και υπογραφή. Στην εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή (Εικ. 11) αναφέρεται καθαρά η χρονολογία 1793 και σε ανεπτυγμένο ειλητάριο δίπλα ακριβώς διακρίνεται η υπογραφή του αγιογράφου: «χειρ Αναστασίου Ρίστου του εξ' Αθηνών». Στην δεσποτική εικόνα του Χριστού υπάρχει πιο εκτενής αναφορά καθώς γίνεται λόγος τόσο για τους επιτρόπους του ναού, όσο και για τους δωρητές της εικόνας. Αριστερά της εικόνας, στο κάτω μέρος διαβάζουμε: «Ιστόρειται κατά το 1793// διά χειρός Αναστασίου// Ρίστου του εξ' Αθηνών// εν μινί Ιουνίω// επιτροπεύοντος// κυρ Κώστα παπά Πολλίζω// και Ανδρέου Αυγερινού»,²⁴ ενώ στο δεξί μέρος της εικόνας διαβάζουμε: «Δέξι δέησιν των// σων δούλων Κύριε// Χρίστου Αυγερινού// και των αδελφών αυτού». Αν και η δεσποτική εικόνα της Θεοτόκου (Εικ. 12) δεν φέρει σχετική υπογραφή και χρονολογία, εντούτοις εύκολα μπορεί να αποδοθεί στον ίδιο αγιογράφο, ακολουθώντας μόνο την τεχνοτροπική δομή και ανάλυση της εικόνας, την απόδοση της μορφής, την γραμμικότητα, την σκληρή και γεωμετρική απόδοση της πυχολογίας που είναι κοινή και για τις τρεις δεσποτικές εικόνες. Τέλος, η δεσποτική εικόνα του Αγίου Χαραλάμπους (Εικ. 13) χρονολογείται λίγα χρόνια αργότερα το 1804 και προέρχεται από το χέρι του Λευκαδίτη αγιογράφου Βασιλείου Αρκελέ,²⁵ όπως προκύπτει από την σχετική υπογραφή: «Χειρ Βασιλείου Αρκελέ εξ Αγίας Μαύρας 1804». Όπως προκύπτει από το οδοιπορικό του Άγγλου λοχαγού William Leake η εικόνα του Αγίου Χαραλάμπους του Ρίστου εκλάπη από τους Τσάμηδες²⁶ που έλαβαν μέρος στον χαλασμό της Πρέβεζας στο πλευρό του Αλή Πασά, το 1798. Αν και είναι θελκτική η άποψη η εικόνα του Αγίου Χαραλάμπους που εκλάπη να διασώζεται μέχρι σήμερα, είτε στην ευρύτερη περιοχή της Ηγουμενίτσας, είτε στην ευρύτερη περιοχή της Αλβανίας (κυρίως στις περιοχές της Βορείου Ηπείρου), ωστόσο φρονώ πως κάτι τέτοιο είναι από δύσκολο έως ανέφικτο. Στο σημείο αυτό όμως γεννάται ένα άλλο πιο απλό ερώτημα το οποίο θα πρέπει κάποια στιγμή να απαντηθεί. Γιατί να κλαπεί αυτή η συγκεκριμένη εικόνα και όχι μαζί με αυτή και κάποια άλλη από τις δεσποτικές εικόνες του Αναστασίου;

Το 1807 τα αδέρφια Αναστάσιος, Γιάννης και Γεώργιος Χρήστου από το Λισκάτσι της επαρχίας Κονίτσης φιλοτεχνούν το ξυλόγλυπτο (Εικ. 14) τέμπλο του ναού,²⁷ το οποίο και επιχρυσώνεται λίγο αργότερα το 1836, από τον Δημήτρη Παπαδιαμάντη (Εικ. 15), όπως προκύπτει και από την σχετική επιγραφή σε θωράκιο του τέμπλου: «Εχρυσώθη το παρόν τέμπλον του Αγίου Χαραλάμπους διά επιστασίας// των εντίμων κυρίων επιτρόπων Χρίστου Σκέφερη, Δημητρίου Αγόρη, Ιωάννου Μακρή// διά χειρός Δημητρίου Παπαδιαμάντη εκ Ζυγορίου 1836 Οκτωβρίου 30».

Ο ναός κοσμεύεται με ελαιογραφία σε μουσαμά, εντός ξύλινου πλαισίου, στους τοίχους δεξιά και αριστερά και με δύο ουρανίες στο ταβάνι, η μία με τον Χριστό να σηκώνει τον σταυρό και η δεύτερη με την αποκαθήλωση. Η παραστάσεις προφητών και βασιλέων των χρόνων της

²³ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 323.

²⁴ ΛΑΜΠΑΚΗΣ 1894-1898, 95.

²⁵ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1987, 179-180.

²⁶ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 227.

²⁷ ΣΙΟΥΛΗΣ 2006.

Παλαιάς Διαθήκης με την τεχνική της ελαιογραφίας σε ύφασμα αποτελεί τεχνική ανεπτυγμένη στα νησιά του Ιονίου και είναι κύριο χαρακτηριστικό της επτανησιακής ζωγραφικής.

Η τεχνοτροπία του εικονογραφικού προγράμματος που ακολουθείται στον ναό του Αγίου Χαράλαμπος παραπέμπει απευθείας σε ναούς των Επτανήσων, όπως για παράδειγμα στην Κέρκυρα ή την Ζάκυνθο. Έτσι το ξυλόγλυπτο τέμπλο, αν και είναι δημιούργημα Τουρνιβιτών ξυλογλυπτών²⁸ εμφανίζει κοινά ξυλογλυπτικά στοιχεία με το τέμπλο του ναού του Παντοκράτορα (Εικ. 16) και του ναού του Αγίου Δημητρίου του Κόλλα, που φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο Ζακύνθου.²⁹

Ένα άλλο στοιχείο επηρεασμού του τέμπλου από ναούς των Επτανήσων, είναι η παράσταση του Χριστού στον κίονα της Μαστιγώσεως (Εικ. 17), του 17^{ου} αι. (μάλλον 1648) δημιούργημα πιθανότατα του Κρητικού αγιογράφου Ηλία Μόσκου (Εικ. 18), όπως προκύπτει από την σχετική επιγραφή: «αχ[μ]η χειρ Η[λι]ου Μοσκου», και η οποία βρίσκεται σε κορνίζα στην είσοδο-νάρθηκα του ναού, δημιουργώντας πρόβλημα στην διατήρηση του έργου.

Είναι αρκετά αξιοσημείωτο το πώς ένα έργο ενός αρκετά γνωστού Κρητικού αγιογράφου βρίσκεται στην Πρέβεζα. Προσωπικά πιστεύω πως το έργο μεταφέρθηκε στην πόλη κυρίως από έποικους που βρέθηκαν στην Πρέβεζα μετά το 1720, προερχόμενοι κυρίως από την Ζάκυνθο. Ήδη από το 1649 ο παραγωγικός αυτός ζωγράφος, έμπορος και πλοιοκτήτης συναντάται στη Ζάκυνθο όταν συμφωνεί να διδάξει την αγιογραφία στον Συμεών Μαρούδα.³⁰ Κατά το διάστημα 1659-1666 συναντάται συνεχώς στη Ζάκυνθο σε πράξεις που σχετίζονται με οικονομικές υποθέσεις και με τον διορισμό επιτρόπων του στην Κέρκυρα και την Βενετία. Ο ζωγράφος συνεχίζει να αναφέρεται συνεχώς στη Ζάκυνθο μέχρι το 1687, έτος που πεθαίνει, σε έγγραφα που αφορούν κυρίως κτηματικές υποθέσεις αλλά και σε μια ακύρωση συμφωνίας για ζωγράφιση μιας εικόνας της Αναλήψεως στο ναό της Φανερωμένης Ζακύνθου.³¹ Πρέπει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί ότι η βιβλιογραφική έρευνα σχετικά με την εργογραφία του Ηλία Μόσκου³² δεν αναφέρει κάτι σχετικό με το έργο που εξετάζουμε. Θα μπορούσε ενδεχομένως να υπάρξει κάποια αντιστοιχία του παρόντος έργου με το χαμένο από φωτιά έργο του Μόσκου προερχόμενο από τον Ιερό Ναό Παναγίας της Φανερωμένης της πόλεως της Ζακύνθου: «ΧС ίδε ο άνθρωπος» που χρονολογείται το 1684. Η μερική καταστροφή που παρατηρείται στην εικόνα στο σημείο της υπογραφής και της χρονολογίας δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο την προσπάθεια για οριστικά και έγκυρα συμπεράσματα, ενώ δεν πρέπει να παραθεωρηθεί το γεγονός πως ίσως πρόκειται για έργο που εσφαλμένα αποδίδεται στον Μόσκο, φέροντας ίσως πλαστή υπογραφή. Πέραν της σχετικής αρχαιολογικής έρευνας που πρέπει να πραγματοποιηθεί, μία σειρά από διαγνωστικές μεθόδους θα έδινε απαντήσεις σε αρκετά ερωτήματα που συνοδεύουν το συγκεκριμένο έργο. Μια υπεριώδης φωτογραφία ανάκλασης καθώς και στερεομικροσκοπική εξέταση θα δώσουν στοιχεία για τις όποιες επιζωγραφίσεις υπάρχουν στο έργο. Η υπέρυθρη φωτογραφία ανάκλασης στην εσωτερική δομή του αντικειμένου θα δώσει απαντήσεις σχετικά με την δομή και κατάσταση του έργου, το αρχικό σχέδιο, το μέγεθος των απωλειών, τις επιζωγραφίσεις και εν τέλει τη χρονολογία του έργου. Παράλληλα η εξέταση μερικών τμημάτων του έργου με φασματοσκοπία απορρόφησης υπέρυθρης ακτινοβολίας με μετασχηματιστή Fourier (F.T.iR) θα οδηγήσει σε ασφαλή ταυτοποίηση των υλικών από τα οποία

²⁸ ΣΙΟΥΛΗΣ 2006.

²⁹ ΜΥΛΩΝΑ 1998α, 43-45, 56-57, 104-105· πρβλ. ΚΟΝΟΜΟΣ 1989, 43-75.

³⁰ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 198.

³¹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 198, 199.

³² ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1997, 199-202.

αποτελείται το αντικείμενο βοηθώντας στην πληρέστερη χρονολόγηση του.³³ Τέλος, κρίνεται απαραίτητη η ακτινογραφία Roentgen, κυρίως στο σημείο της φθοράς που εμφανίζει η ζωγραφική επιφάνεια, ώστε να διερευνηθεί ο φορέας, το μέγεθος και η έκταση των φθορών και τα ίχνη του ζωγραφικού στρώματος. Πέραν όμως όλων αυτών των τεχνικών αναφορών, τα υπάρχοντα δεδομένα της οπτικής εξέτασης, και χωρίς να καταβάλλεται προσπάθεια ως προς την ανάδειξη της αυθεντικότητας ή μη του έργου στον αποδιδόμενο ζωγράφο, παρέχουν αξιοσημείωτα στοιχεία. Αποδεικνύεται αφενός η εσωτερική μετακίνηση πληθυσμών καθώς επίσης και η εμπορική και πολιτισμική σχέση μεταξύ Πρέβεζας και των Επτανήσων, που είναι το αποτέλεσμα της μετακίνησης αυτής, πολύ νωρίτερα από την πρώτη επίσημη καταγραφή το 1718 με την παρουσία των Βενετών στην πόλη. Αφετέρου καταγράφεται και ενισχύεται η άποψη περί της πολιτιστικής επίδρασης που ασκούν τα πληθυσμιακά σύνολα που εντάσσονται στην ενορία του Αγίου Χαραλάμπους. Υπό το πρίσμα αυτό δικαιολογείται και η άποψη ότι η παράσταση αυτή, του Χριστού στον κίονα της Μαστιγώσεως, αποτελεί τμήμα του τέμπλου και συγκεκριμένα κάλυψη της Ωραίας Πύλης, κάτι που παρατηρείται συχνά σε τέμπλα των ναών της Ζακύνθου, ήδη από το 1670 και μετά, και της Κεφαλονιάς, όπου η συνέχεια των βημοθύρων, αντί να είναι βήλα, είναι διάφορες παραστάσεις των αρχαγγέλων στις δύο εισόδους και παράσταση του Χριστού, είτε ως Νυμφίου, είτε ως Μαστιγωμένου στην Ωραία Πύλη. Η παράσταση του Χριστού στον κίονα της Μαστιγώσεως ακολουθεί το ίδιο εικονογραφικό τύπο με την παράσταση (Εικ. 19) που συναντάμε για παράδειγμα στη θύρα της Ωραίας πύλης από το ναό του Αγίου Αντωνίου στο Πεντεκάμαρο της Ζακύνθου που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 17^{ου} αι.³⁴ στάση που είναι σχεδόν όμοια με αυτή του Χριστού σε χαλκογραφία του Jean Sadeler με θέμα τη Μαστίγωση.³⁵

Μια τέτοια επίδραση είναι εύκολα κατανοητή αν ανατρέξει κανείς στα δημογραφικά δεδομένα, όπως αυτά αποτυπώνονται με τις απογραφές του 1722 και μετά. Ήδη με τον εποικισμό του 1722-1724 η πόλη κατακλύζεται σε μεγάλο ποσοστό από Επτανήσιους και η ενορία του Αγίου Χαραλάμπους απαρτίζεται από διάφορες οικογένειες που ήρθαν από την Ακαρνανία, τη Θεσπρωτία και κυρίως τα Επτάνησα.³⁶ Το γεγονός πως ήδη από το 1752 πλησίον του ναού τοποθετείται ο ενετικός πύργος του Ρολογιού και στην ανατολική πλευρά, εφραπτόμενη της ασίδος του Ιερού Βήματος βρίσκεται βρύση με νερό,³⁷ κατέστησε τον ναό κεντρικό σημείο του λιμανιού της πόλης με αποτέλεσμα να δέχεται ένα μεγάλο κύμα από τους εισερχόμενους στην πόλη διά της θαλάσσιας οδού. Από το 1755 και μετά η εμπορική σχέση της πόλης με την Βενετία και τα Επτάνησα είναι έντονη και συχνή. Για παράδειγμα τα σιτηρά εξάγονται στα Επτάνησα και την Ιταλία με πλοία των Ελλήνων της περιοχής.³⁸ Και από την στιγμή που υπάρχει εμπορική σχέση αυτή μετεξελίσσεται και σε ανταλλαγή ιδεών και καλλιτεχνικών ανησυχιών.

Στην επιρροή της επτανησιακής τέχνης, ως προς την εικονογράφηση του ναού, σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι έποικοι που κατακλύζουν την πόλη κυρίως μετά το 1737 με 1740. Ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους δέχεται το 31% των εποίκων και στο σύνολό τους όλοι

³³ Οι απορροφήσεις με την μέθοδο FTiR καταγράφονται με την μορφή φάσματος υπό τον τύπο $f(v) = A\%$, όπου v είναι η συχνότητα και $A\%$ η επί της εκατό απορρόφηση, ή υπό τον τύπο $f(v) = T\%$ όπου T είναι η επί της εκατό διαπερατότητα. Τα φάσματα FTiR που θα προκύψουν με την βοήθεια των διαγραμμάτων ροής μπορούν να ερμηνευθούν ώστε να ταυτοποιηθούν και να χρονολογηθούν τα υλικά κατασκευής.

³⁴ ΜΥΛΩΝΑ 1998β, 22.

³⁵ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ 1979, πίν. 61.

³⁶ ΚΟΜΗΣ 1999, 413.

³⁷ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 254.

³⁸ ΚΟΜΗΣ 1996, 260· ΚΟΝΔΥΛΗΣ 2002, 32-33.

προέρχονται από τα Επτάνησα. Αναλυτικότερα, από το ποσοστό που δέχεται ο ναός, το 41% προέρχεται από την Λευκάδα, το 29% από την Κεφαλονιά, το 20% από την Ιθάκη, το 11% από την Βενετία και το 10% από την Κέρκυρα.³⁹ Το σημαντικό με την ενορία του Αγίου Χαραλάμπους, όπως προκύπτει από τα απογραφικά δελτία του 1780 είναι το μέγεθος των εύπορων Επτανήσιων που δέχεται στους κόλπους της. Το μεγαλύτερο μέρος των εύπορων της πόλης βρίσκεται συγκεντρωμένο στην ενορία του Αγίου Χαραλάμπους,⁴⁰ γεγονός που αιτιολογεί την τεχνική ιστόρησης του ναού, τεχνική ιδιαίτερα ακριβή.

Το σίγουρο είναι πως τα εύπορα νοικοκυριά, την περίοδο μετά το 1780, υπήρξαν σαφώς περισσότερα από τα υπόλοιπα, διαφορά που εντοπίζεται τόσο στα επιμέρους πληθυσμιακά υποσύνολα των ενοριών και ιδιαίτερα στην ενορία του Αγίου Χαραλάμπους, όσο και στο σύνολο της πόλης.⁴¹ Το σίγουρο είναι πως τα εύπορα νοικοκυριά, την περίοδο που εξετάζουμε, το 1780, υπήρξαν σαφώς μεγαλύτερα από τα υπόλοιπα, διαφορά που εντοπίζεται τόσο στα επιμέρους πληθυσμιακά υποσύνολα των ενοριών και ιδιαίτερα στην ενορία του Αγίου Χαραλάμπους, όσο και στο σύνολο της πόλης.

Η μαζική μετακίνηση των Επτανήσιων προς την Πρέβεζα οφείλεται αφενός στην εύκολη γειτνίαση, κάτι που ισχύει κυρίως για τους Λευκαδίτες.⁴² Η συμμετοχή των Κεφαλονιτών στους τουρκοβενετικούς πολέμους στο πλευρό των Βενετών και η πελατειακή τους σχέση με τους Βενετούς δικαιολογεί την μετακίνησή τους.⁴³ Σε αυτό συμβάλουν και οι σεισμοί του 18^{ου} αιώνα που έχουν ως αποτέλεσμα την εσωτερική μετανάστευση.⁴⁴ Η γειτνίαση της Κέρκυρας με την ηπειρωτική χώρα διευκόλυνε την μεταξύ τους επικοινωνία και ανταλλαγή, καθώς και η διαμεσολάβηση των Βενετών που ήδη χρησιμοποιούν την Πρέβεζα ως αναπόσπαστο τμήμα της εμπορικής και διπλωματικής τους δραστηριότητας ενισχύουν την μετακίνηση τόσο των Κερκυραίων, όσο και μέρους Βενετών. Η σχέση της κοινότητας της πόλης της Πρέβεζας με την Κέρκυρα και την Βενετία είναι εμφανής και από έγγραφο (Εικ. 20) του προέδρου της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας με το οποίο ζητά την απελευθέρωση Έλληνα σκλάβου και το οποίο συντάσσεται το 1826.⁴⁵ Με το έγγραφο αυτό ο πρόεδρος της κοινότητας, Άγγελος Φορέστης, ζητά από τις αυστριακές αρχές την απελευθέρωση ενός παιδιού που είχε πουληθεί σκλάβος στην Πρέβεζα μετά την πτώση του Μεσολογγίου και είχε αγοραστεί από τον Fedrigo Ronich. Ο πρόεδρος της κοινότητας στην αίτησή του επικαλείται την απόφαση των αυστριακών αρχών για την απελευθέρωση των σκλάβων στην επικράτειά τους και ζητά να αναγκάσουν τον Ronich να απελευθερώσει το αγόρι προκειμένου να μεταφερθεί στην Κέρκυρα, όπου βρίσκονταν και άλλοι Έλληνες σκλάβοι, με σκοπό να σταλεί στην πατρίδα και στην οικογένειά του.

Αφενός η παρουσία μεγάλου μέρους Επτανήσιων εποίκων, κυρίως εύπορων, στην ενορία του Αγίου Χαραλάμπους, αφετέρου το γεγονός πως ο ναός βρίσκεται σε κεντρικό σημείο της πόλης μαζί με το ρολόι, κοντά στο κάστρο του Αγίου Ανδρέα δεχόμενος πλήθος εισερχομένων στην πόλη από το λιμάνι, οδήγησε σε ανταλλαγή καλλιτεχνικών αναζητήσεων και αφομοίωση ορισμένων από αυτά, υπό το πρίσμα του κοινού στοιχείου με την πατρίδα που πολλοί εξ' αυτών άφησαν κατά την μόνιμη ή προσωρινή μετακίνησή τους στη Πρέβεζα.

³⁹ ΚΟΜΗΣ 1999, 67-71· 1996, 269, όπου και οι σχετικοί πίνακες.

⁴⁰ ΚΟΜΗΣ 1999, 67-71.

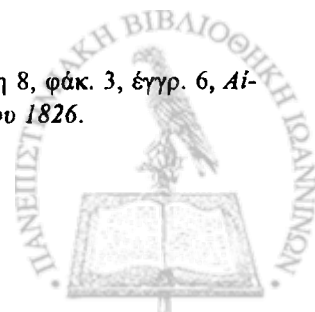
⁴¹ ΚΟΜΗΣ 1999, 67-71.

⁴² ΚΟΜΗΣ 1996, 271.

⁴³ ΚΟΜΗΣ 1996, 271.

⁴⁴ ΚΟΜΗΣ 1996, 271.

⁴⁵ Αρχείο Ελληνικού Ιδρύματος Βενετίας, Β': Εκκλησία, 2. Οργάνωση και διοίκηση, Θήκη 8, φάκ. 3, έγρ. 6, Αίτηση του προέδρου της Κοινότητας για την απελευθέρωση Έλληνα σκλάβου, 12 Σεπτεμβρίου 1826.

Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Παναγία Ξένων)

Ο τρίτος ναός που απασχόλησε την έρευνά μας είναι αυτός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.⁴⁶ Πρόκειται για μονόχωρη, ξυλόστεγη βασιλική και βρίσκεται στο κέντρο της πόλεως, κοντά στο κάστρο του Αγίου Ανδρέα και στο ναό του Αγίου Χαραλάμπους και τόσο στην απογραφή του 1780 όσο και αυτή του 1789 συγκαταλέγεται στον κατάλογο των οχτώ ενοριών που υπάρχουν στην πόλη.⁴⁷ Ο ναός, παλαιά ιδιοκτησία οικογένειας Ζαλογγιτών,⁴⁸ αν και αναφέρεται ήδη ως κυρίαρχος ενοριακός από το 1780, οικοδομείται εκ βάθρων το 1872, όπως προκύπτει και από την σχετική πλάκα που βρίσκεται πάνω από το θύρωμα της νότιας εισόδου του ναού (Εικ. 21).

Για τον ζωγραφικό διάκοσμο της εκκλησίας προ του 1872 δεν μπορούμε να πούμε κάτι καθώς δεν έχουν διασωθεί στοιχεία. Το μόνο σωζόμενο εικονογραφικό στοιχείο προ του 1872, χωρίς όμως τα όποια συμπεράσματα να είναι ασφαλή, είναι η φορητή εικόνα (Εικ. 22) της Κοιμήσεως της Θεοτόκου που υπάρχει στην είσοδο του ναού από την δυτική πλευρά, δημιουργήμα του Σπυρίδωνα Βερτούρα⁴⁹ (1761-1835) (Εικ. 23) και χρονολογείται το 1803, όπως προκύπτει από την σχετική υπογραφή: «Σπυρίδων Βερτούρας ποιή 1803». Αν η εικόνα συντηρηθεί και δεχθεί τον απαραίτητο διαγνωστικό έλεγχο⁵⁰ είναι βέβαιο πως θα δώσει πολύ περισσότερα στοιχεία απ' όσα παρέχει αυτή την στιγμή καλυμμένη από την φυσιολογική φθορά του χρόνου και τις όποιες επιζωγραφίσεις. Μένοντας όμως στα στοιχεία που παρέχει μόνο η οπτική παρατήρηση διαπιστώνει κανείς πως πρόκειται για μια πολυπρόσωπη σύνθεση που ακολουθεί το γνωστό εικονογραφικό πρότυπο της κοιμήσεως. Ως σύνολο δίνεται η αίσθηση για μια εικόνα λαϊκής ζωγραφικής, αν και υπάρχουν επιμέρους στοιχεία ιδιαίτερα αξιόλογα, όπως το πλάσιμο του προσώπου της Παναγίας και του Χριστού, η σχεδιαστική απόδοση της κεκοιμημένης Θεοτόκου, ή τα σαρκώματα των αποστόλων. Ωστόσο στο σύνολό τους οι μορφές εμφανίζουν σχεδιαστικά λάθη όπως στάση προφίλ, και εκφράσεις απάθειας και αδιαφορίας. Η πτυχολογία αποτυπώνεται στα, χρωματικά αδιάφορα, ενδύματα με έντονο και σκληρό τρόπο, αποσπώντας την προσοχή από το σύνολο.

Πέραν τούτου τα όποια εικονογραφικά στοιχεία του ναού προέρχονται μετά την ανοικοδόμηση του το 1872 οπότε και την εικονογράφηση αναλαμβάνει ο Πρεβεζάνος ζωγράφος Αθα-

⁴⁶ Ο ναός έχει κηρυχθεί αρχαιολογικό μνημείο με την υπ' αριθμ. απόφαση: Υ.Α. ΥΠ.ΠΟ./ΑΡΧ/Β1/Φ.33/35155/1026/30.06.97/ΦΕΚ 854/Β/01.08.1997.

⁴⁷ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 267· ΚΟΜΗΣ 1999, 67.

⁴⁸ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 254: «Στην ίδια συνοικία το 1873, οικοδομείται εκ βάθρων η γκρεμισμένη, λόγω σεισμού, παλαιά εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, γνωστή και ως Παναγία των Ξένων, παλαιά ιδιοκτησία οικογένειας Ζαλογγιτών, στην οποία υπάρχει ένας ιερέας και 50 οικογένειες».

⁴⁹ «Ο Σπυρίδων Βερτούρας γεννήθηκε στη Λευκάδα το 1761, από τον Αντώνιο Βερτούρα, κερκυραϊκής καταγωγής και τη Γιαννούλα Π. Μελά. Το 1785 μεταβαίνει στη Βενετία όπου και σπουδάζει ζωγραφική. Έμεινε άγαμος και υπέφερε από τα μάτια του. Το 1797 αμείφθηκε με 120 λίτρες για μια εικόνα της Πεντηκοστής και το 1817 με 23 γρόσια διά δούλεψη του δεπόζιτου του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Λευκάδα. Το 1819 κατέφυγε στα δικαστήρια με αγωγή εναντίον του Αλή πασά και του προξένου του στην Πρέβεζα Μαρίνου Λάζαρη, γιατί δεν του είχαν πληρώσει την προσωπογραφία του Αλή Πασά, την οποία είχε παραδώσει ο ζωγράφος ένα χρόνο νωρίτερα. Τελευταία του έργα θεωρούνται οι απόστολοι και ο Χριστός στο τέμπλο του Αγίου Μηνά Λευκάδας, για τα οποία αμείφθηκε με 20 γρόσια. Στο Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας σώζονται αρχιτεκτονικά σχέδια λευκαδίτικων σπιτιών και μαγαζιών με την υπογραφή του, χρονολογημένα στα 1825. Τάφηκε σε οικογενειακό τάφο στο ναό της Παναγίας των Ξένων στη Λευκάδα», ανάκτηση από ιστοσελίδα <http://art.solidarity.gr/>, Πολιτιστικοί θησαυροί της εκκλησίας της Ελλάδος, Σεπτέμβριος 2009.

⁵⁰ Για τον διαγνωστικό έλεγχο της εικόνας προτείνεται υπεριώδης φωτογραφία ανάκλασης στερεομικροσκοπική εξέταση, υπέρυθη φωτογραφία ανάκλασης, φασματοσκοπία απορρόφησης υπέρυθρης ακτινοβολίας (F.T.iR), εργασίες απαραίτητες για να διαπιστωθεί το εύρος των επιζωγραφίσεων και η χρονολογία του αντικειμένου.

νάσιος Καρατζούλας. Η αγιογράφηση του ναού συντελείται στο σύνολό της από το 1881 και μετά μέχρι και το 1886 όπως προκύπτει από τις σχετικές χρονολογίες που βρίσκονται στις εικόνες, και ο ζωγράφος ιστορεί τις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου, το δωδεκάορτο, καθώς και τα θωράκια του τέμπλου. Οι συνθέσεις παραπέμπουν σε μια σύζευξη ανατολικών και δυτικών εικονογραφικών προτύπων (Εικ. 24), όπως είναι για παράδειγμα οι συνθέσεις του Ευαγγελισμού, της Υπαπαντής της Βαπτίσεως, της Αναστάσεως και της Πεντηκοστής από το Δωδεκάορτο, ή αυτή της Αναστάσεως και του Μυστικού Δείπνου (Εικ. 25), πάνω από την Ωραία Πύλη.

Τα εικονογραφικά θέματα των θωρακίων, «η φυγή εις Αίγυπτον», «η Θυσία του Αβραάμ», «η Αποτομή της Κεφαλής του Προδρόμου» και «η Βρεφοκτονία εν τη πόλη Βηθλεέμ» στηρίζονται σε δυτικά εικονογραφικά πρότυπα. Παράλληλα η οροφή του ναού διακοσμείται με ουρανίες, τον Χριστό στο μέσο (Εικ. 26-27), και στις τέσσερις άκρες οι ευαγγελιστές με τα σύμβολά τους.

Η διακόσμηση του ναού, με έντονα προβλήματα διατήρησης και επιτακτική την ανάγκη συντήρησης, ακολουθεί την τεχνική εκτέλεσης του ναού του Αγίου Χαραλάμπους, ελαιογραφία σε ζωγραφικό ύφασμα. Η δομή των συνθέσεων, η σχεδιαστική απόδοση και οι χρωματικές επιλογές παραπέμπουν σε μορφολογικά στοιχεία μεταγενέστερα της σχολής του Δοξαρά που ανήκουν στις όσιμες επιβιώσεις του θεματολογίου του επτανησιακού μαρρόκ.

Το γεγονός ότι δεν υπάρχουν αφενός εικονογραφικά στοιχεία προ του 1872, αφετέρου δημογραφικά στοιχεία της περιόδου αυτής δυσχεραίνει την έρευνα σχετικά με την επίδραση των διαφόρων πληθυσμιακών μονάδων στην εικονογράφηση του ναού. Δύο είναι τα στοιχεία για τα οποία μπορεί να είμαστε σίγουροι. Πρώτον οι Δεσποτικές εικόνες του τέμπλου δημιουργούνται με δαπάνη του Κωνσταντίνου Μπαλτατζή καταγόμενου από το Συρράκο, και δεύτερον το επώνυμο του Τζόκου,⁵¹ που δαπανά χρήματα για την κατασκευή του διάστηλου με την παράσταση της Θυσίας του Αβραάμ (Εικ. 28-29), συναντάται σε κατάλογο του 1875 με τα ονόματα βιοτεχνών της Ζακύνθου.⁵² Τώρα αν πρόκειται για τυχαίο γεγονός ή όχι, προσωπικά δεν το νομίζω καθώς με τις απογραφές του 1780 η ενορία της Κοιμήσεως δέχεται ένα μέρος των Ζακυνθινών εσωτερικών μεταναστών.⁵³ Κατά την ίδια απογραφή του 1780, τα στοιχεία που αποκομίζονται είναι ενδεικτικά, η ενορία δέχεται ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό μεταναστών (44%), προερχομένων από Λευκάδα, Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά, Ιθάκη και Βενετία.⁵⁴ Πιο συγκεκριμένα οι προερχόμενοι έποικοι από την Λευκάδα καλύπτουν το 34% του συνόλου των εσωτερικών μεταναστών, οι Κερκυραίοι το 20%, οι Ζακυνθinoί το 6%, οι Κεφαλονίτες το 26% και οι προερχόμενοι από την Ιθάκη και την Βενετία το 10% και το 0,6% αντίστοιχα.⁵⁵

Μη γνωρίζοντας όμως πώς είναι διακοσμημένος ο ναός προ του 1872, είναι σίγουρο πως οι πληθυσμιακές αυτές μονάδες συμβάλλουν στο να διακοσμηθεί ο ναός μετά την ανοικοδόμησή του, με γνώριμα σε αυτές θεματικά και τεχνοτροπικά στοιχεία, στοιχεία της επτανησιακής τέχνης.

✠

⁵¹ Ο Λεωνίδας Ζώης αναφέρει ότι η οικογένεια Τσόκου ή Τζόκου, καταγόμενη από την περιοχή του Συρράκου της Ηλείου, απαντά στην Ζάκυνθο ήδη από το 1705, ΖΩΗΣ χ.χ., 668· ΜΠΟΥΚΑΣ 1875, 156-168.

⁵² ΜΠΟΥΚΑΣ 1875, 168.

⁵³ ΚΟΜΗΣ 1996, 269, όπου και οι σχετικοί πίνακες.

⁵⁴ ΚΟΜΗΣ 1996, 269.

⁵⁵ ΚΟΜΗΣ 1996, 269.

Η γεωγραφική θέση της Πρέβεζας, η κυριαρχία των Βενετών για αρκετό χρονικό διάστημα και οι εμπορικοί δρόμοι της πόλης τόσο προς την ανατολή όσο και προς την δύση συνετέλεσαν στην σύζευξη πολιτισμικών χαρακτηριστικών από διαφορετικές περιοχές. Οι μετακινήσεις μεγάλου μέρους πληθυσμιακών μονάδων από διάφορες περιοχές προς την Πρέβεζα, και η εσωτερική τους κατανομή οδήγησε στην ύπαρξη δύο αντίθετων ζωγραφικών ρευμάτων σε ναούς της πόλης.

Το παράδειγμα της Πρέβεζας είναι αξιομνημόνευτο καθώς δείχνει τον τρόπο της αρμονικής συνύπαρξης διαφορετικών πληθυσμών με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές. Κανένας δεν προσπάθησε να μειώσει την πολιτιστική κληρονομιά του άλλου, αντιθέτως ο καθένας χρησιμοποίησε τα πολιτιστικά του στοιχεία δημιουργώντας ένα πολυπολιτισμικό φαινόμενο για την εποχή.

ΩΣΟ

Abstract

Thomas S. MAFREDAS: *The post Byzantine painting in the city of Preveza. Contribution in the historical course of city*

The research with regard to the post byzantine painting of city of Preveza began with the suspicion of influence of neighbouring regions. In the course and while they began to unfold itself the archival sources this suspicion were changed in certainty. Thus the conclusion is that the post byzantine painting in three temples of city shows obviously the influence of neighbouring regions, make that is also strengthened by the demographic data of period that are examined, beginning of 18th century up to the means 19th.

For the research were selected three temples, initially because their place, they are found in the wider historical triangle of city. In the course however it was realised that this temples accepted a big part of immigrants from the around regions, element that reflects their wall painting. As an example the ikonografisi of temple of Saint Charalampos has obvious elements from the painting of Nazarinon and the eptanisiaki faculty of Doxara. Also in the temple of Saint Athanassios the wall painting impresses the effect from painters of Ioannina and Grevena, Kapesobo and Linotopi, respectively. Finally in the temple of assumption of Virgin Mary the union the two these, from diameter opposite, technique faculties are obvious.

This effort aims at as to confirm and strengthen the historical course of city, through the painting of these three monuments, in affinity, relation and dependence with the neighbouring regions. Finally, perhaps the painting of these temples, today it is one from the few evidences that prove the important role that played the city at the period of the 18th-19th century.

Βιβλιογραφία

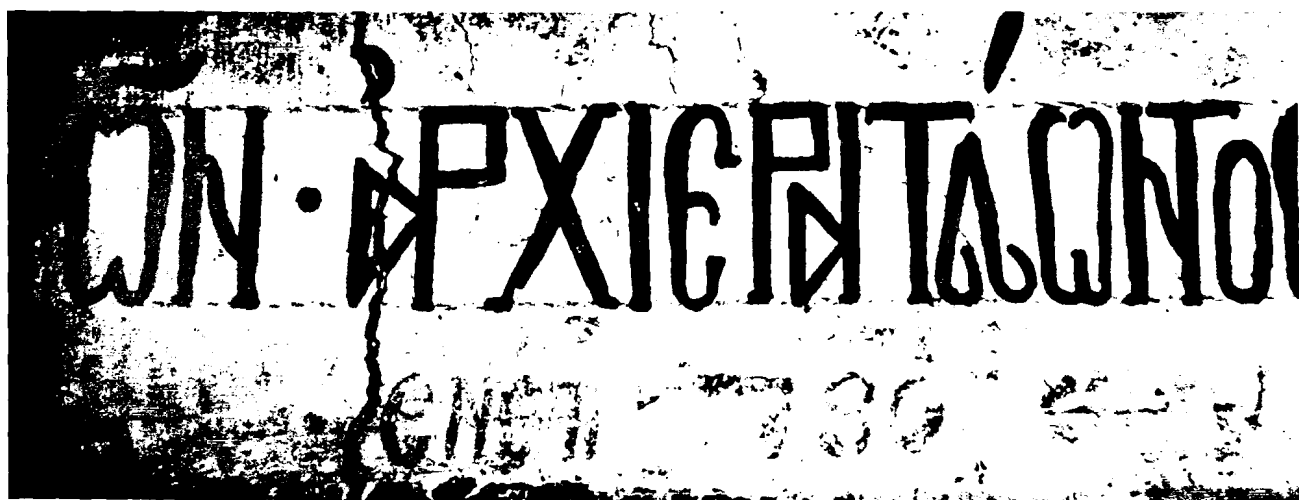
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ε., 2004, *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη (Διδακτορική Διατριβή)
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 2002, Βενετική Απογραφή 1731-1740, στο: ΣΤ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (Επιμ.), *Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Δεσποτόπουλο*, Αθήνα, 13-51
- ΖΩΗΣ Λ., χ.χ., s. v. Τσόκος, στο: *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τ. Α': *Ιστορικών-Βιογραφικών*, μέρος Β', Αθήνα, 668
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΚΟΝΔΥΛΗΣ, 2002, *Οι πόλεις της Ηπείρου στα κείμενα των ξένων περιηγητών (Μέσα 17^{ου}-Μέσα 19^{ου} Αιώνα)*, Αθήνα
- ΚΟΝΟΜΟΣ Ντ., 1989, *Ζάκυνθος Πεντακόσια Χρόνια (1478-1978). Τέχνης Οδύσσεια*, τ. 5^{ος}, τεύχ. Β': *Θρησκευτική τέχνη, αρχιτεκτονική, ξυλογλυπτική, αργυρογλυπτική*, Αθήνα
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1996, Η διαδικασία δημογραφικής ανάπτυξης μιας μικρής πόλης: Επτανήσιοι και άλλοι έποικοι στην Πρέβεζα (18^{ος} αι.), στο: Τ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Δ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού (Λευκάδα 8-12 Σεπτ. 1993). Από την τοπική ιστορία στην συνολική, το παράδειγμα της Λευκάδας, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα, 257-299
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας: 16^{ος}-18^{ος} αιώνες*, Ιωάννινα
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Δ., 1997, *Προσέγγιση στο έργο των Ζωγράφων από το Καπέσοβο Ηπείρου*, Αθήνα (Διδακτορική Διατριβή)
- ΛΑΜΠΑΚΗΣ Γ., 1894-1898, Περιηγήσεις, *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* Γ', 64-111
- ΛΕΟΝΤΟΚΙΑΝΑΚΟΥ Ε., 2007, Θωράκια τέμπλων και αναθηματικές εικόνες στα Επτάνησα (17^{ος}-18^{ος} αι.), *Αρχαιολογία* 103, 77-83
- ΜΠΟΥΚΑΣ Μ., 1875, *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός των πλείστον κυριωτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Αθήνα
- ΜΥΛΩΝΑ Ζ., 1998α, *Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα
- ΜΥΛΩΝΑ Ζ., 1998β, «*Τα πάθη τα σεπτά ... ως φώτα σωστικά*». Το θείο πάθος σε εικόνες της Ζακύνθου, από τον 17^ο στον 19^ο αιώνα. *Κατάλογος έκθεσης, Μουσείο Ζακύνθου*, Αθήνα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1986, Η επιδημία πανώλης στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Αλβανία 1812-1823, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 28, 71-102
- ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ Ι.Κ., 1979, *Ο Αγιογράφος Θεόδωρος Πουλάκης και η Φλαμανδική χαλκογραφία*, Αθήνα
- ΣΙΟΥΛΗΣ Τ., 2006, *Οι Τουρνοβίτες ξυλογλύπτες*, Ιωάννινα
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ Χ., 2000, *Συνοπτικό Διάγραμμα για τη Συγγραφή της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Ναυπάκτου*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ., 1987, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση 1450-1830*, τ. 1^{ος}, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ Μ. & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., 1997, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση 1450-1830*, τ. 2^{ος}, Αθήνα

Εικόνες

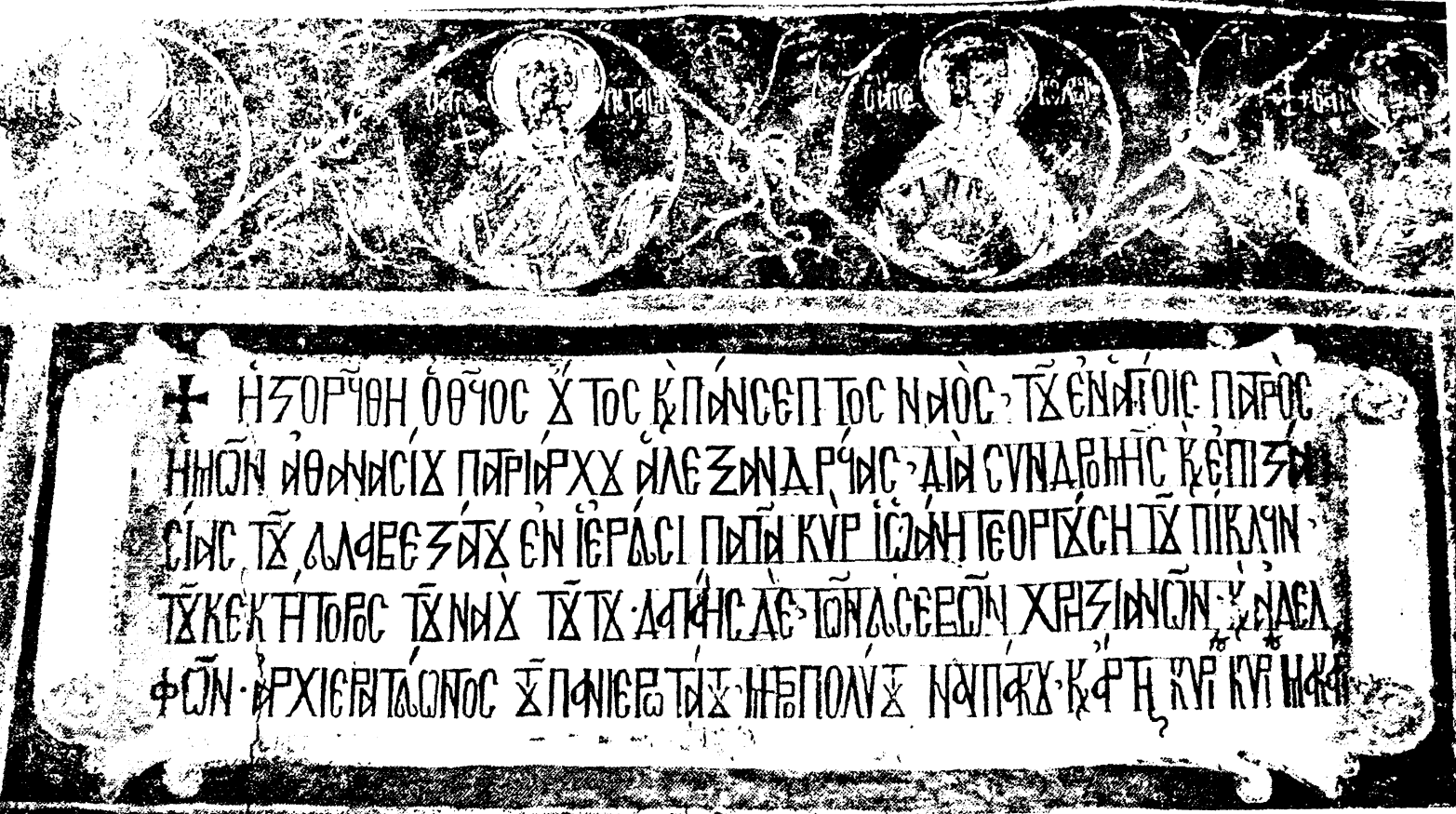

ΕΙΚΟΝΑ 1: Το εσωτερικό του ναού του Αγίου Αθανασίου

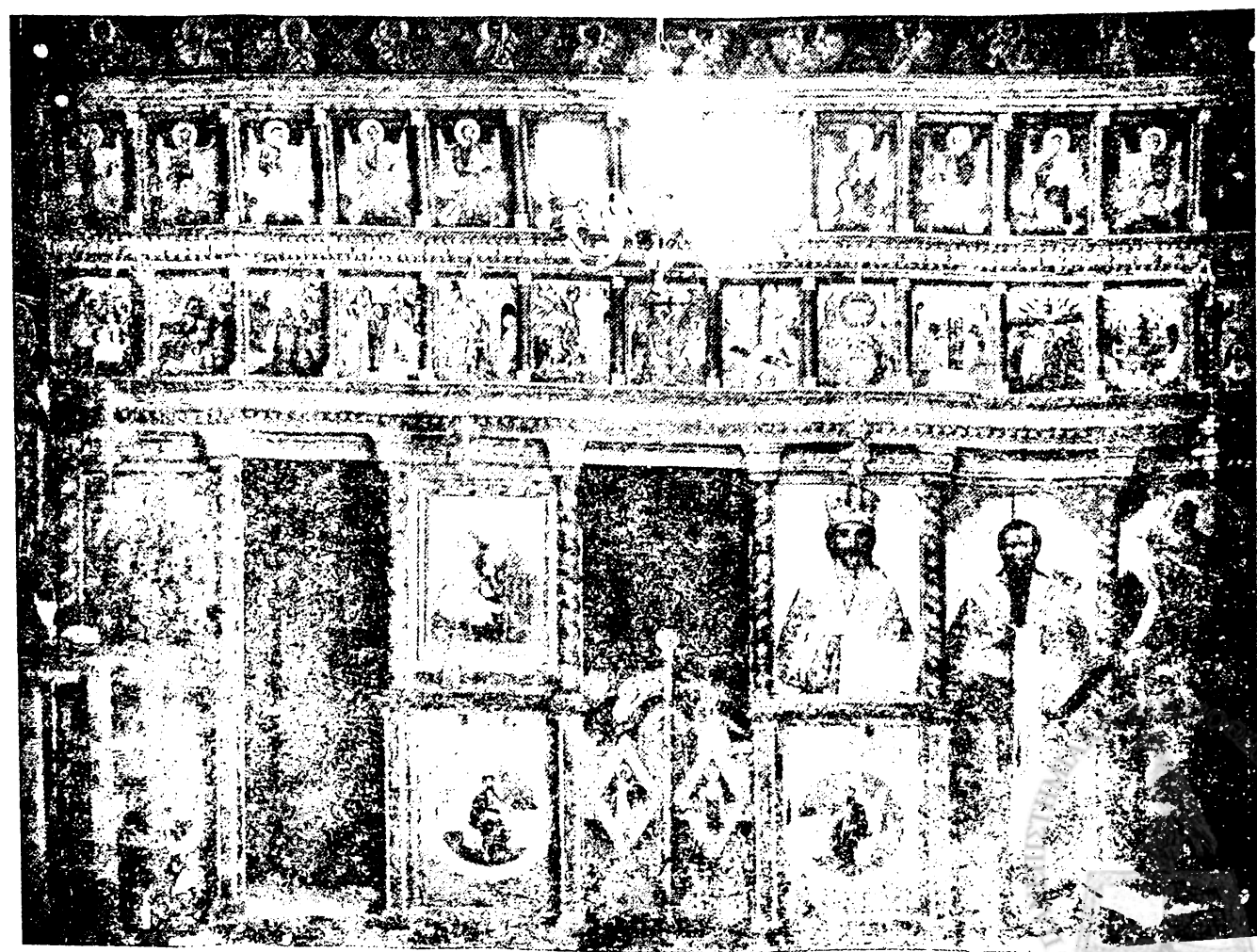

ΕΙΚΟΝΑ 2: Η χρονολογία ιστόρησης του ναού

ΕΙΚΟΝΑ 3: Η επιγραφή ιστορήσης πάνω από την νότια θύρα του ναού

ΕΠΙ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΕΙΚΟΝΑ 5: Η μαστίγωση του Χριστού.
Ι. Ν. Αγίου Αθανασίου, Πρέβεζα, βόρειος τοίχος

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΟΥ

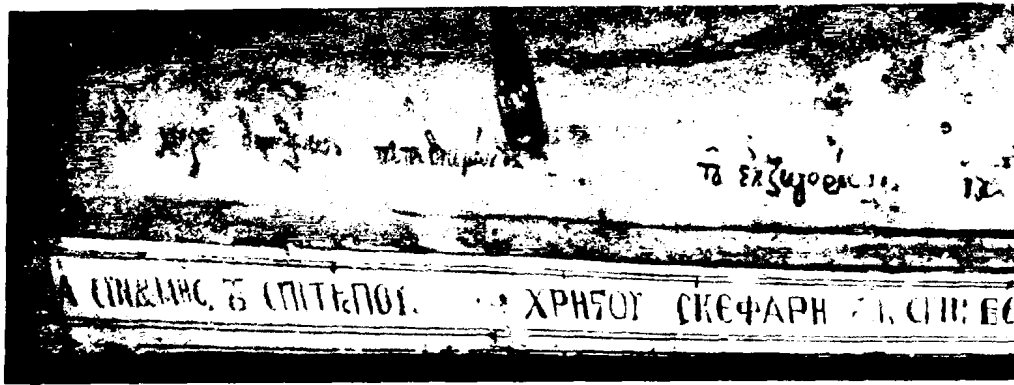

ΕΙΚΟΝΑ 7: Η μαστίγωση του Χριστού,
Ι. Ν. Αγίου Γεωργίου Νεγάδων , έργο Ιωάννη Καπεσοβίτη
(ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ 1997, 101, πίν. 104)

ΕΙΚΟΝΑ 8: Ο Άγιος Αθανάσιος,
Δεσποτική εικόνα Τέμπλου Ι. Ν. Αγίου Αθανασίου

ΕΙΚΟΝΑ 9: Λεπτομέρεια. Διακρίνεται η υπογραφή της Δεσποτικής

ΕΙΚΟΝΑ 10: Χριστός Ένθρονος.
Δεσποτική εικόνα Τέμπλον Ι. Ν. Αγίου Χαλαάμπους

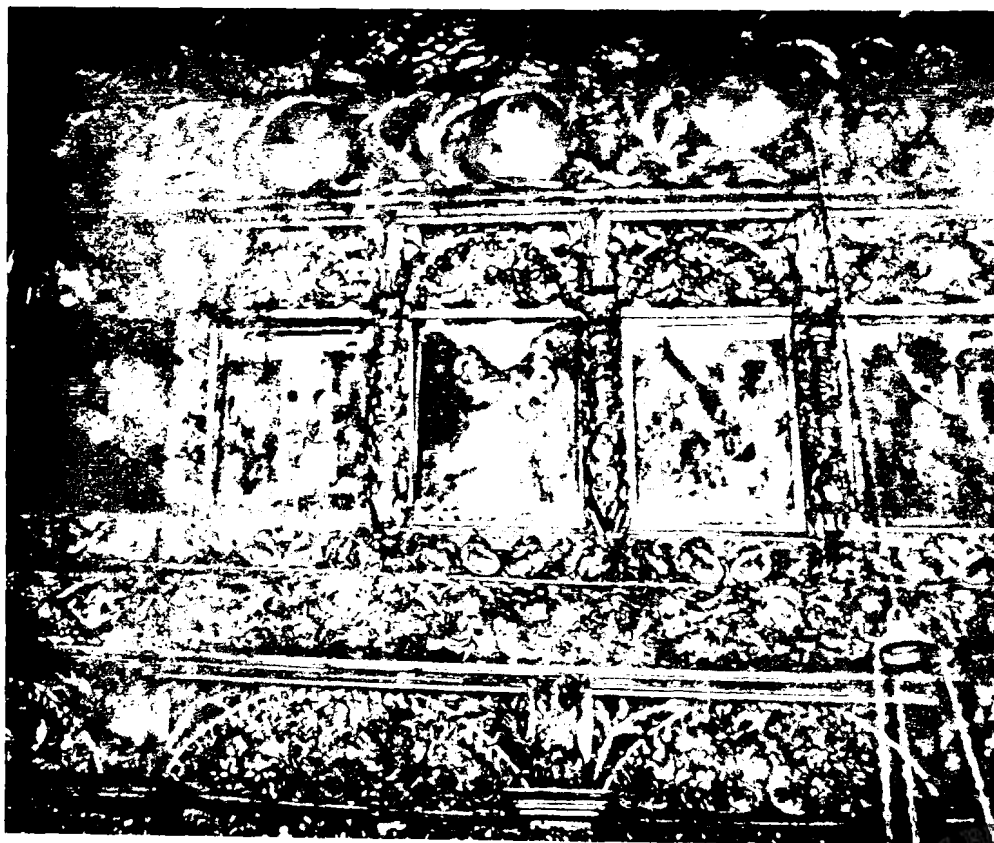
ΕΙΚΟΝΑ 11: Ιωάννης Πρόδρομος.
εσποτική εικόνα Τέμπλου Ι. Ν. Αγίου Χαράλαμπος.
σημείο της υπογραφής και της χρονολογίας της εικόνας

ΕΙΚΟΝΑ 12: Παναγία Ένθρονη.
εσποτική εικόνα τέμπλου Ι. Ν. Αγίου Χαράλαμπος

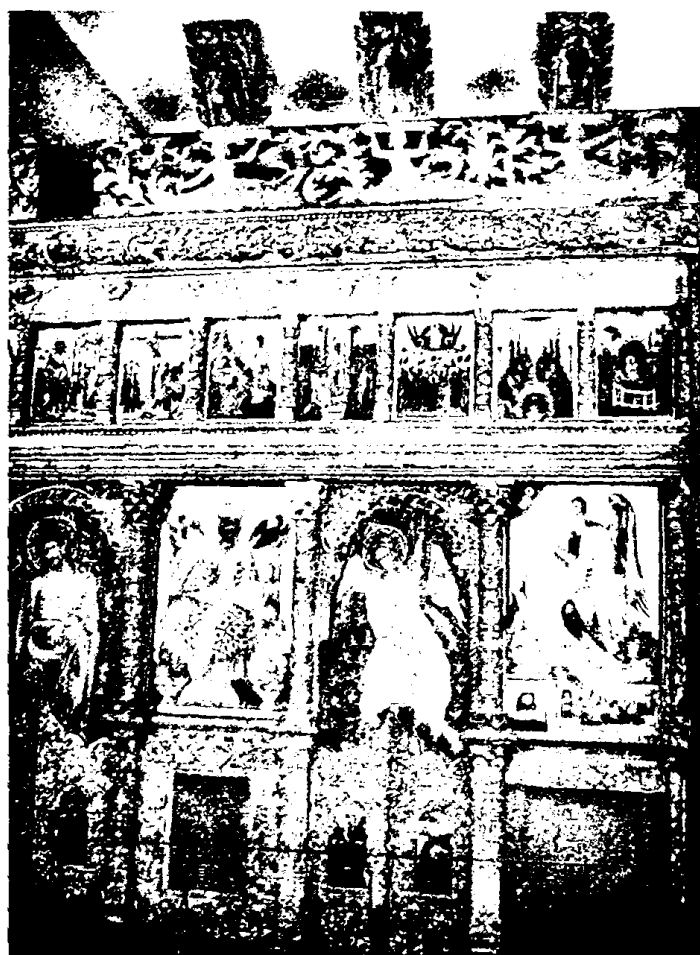
ΕΙΚΟΝΑ 13: Ο Άγιος Χαράλαμπος.
Δεσποτική εικόνα τέμπλου Ι. Ν. Αγίου Χαράλάμπος

ΕΙΚΟΝΑ 14: Τμήμα του ξυλόγλυπτου τέμπλου του Ι. Ν. Αγίου Χαράλάμπος

ΕΙΚΟΝΑ 15: Η επιγραφή με την χρονολογία χρύσωσης του τέμπλου του ναού

ΕΙΚΟΝΑ 16: Τμήμα τέμπλου του Ι. Ν. Παντοκράτορα (1638).

Μοναστήριον Ζακύνθου

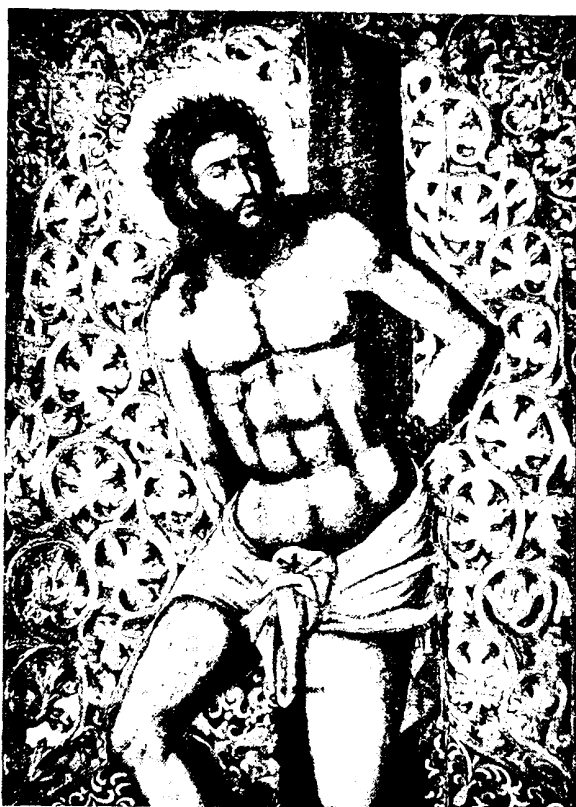

*ΕΙΚΟΝΑ 17: Ο Χριστός στον κίονα της Μαστιγώσεως.
Παράσταση στην είσοδο του ναού του Αγίου Χαλαάμπους*

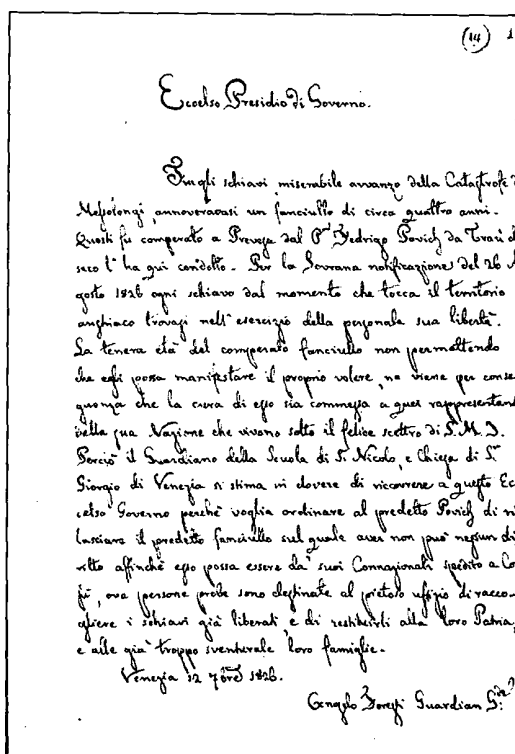

ΕΙΚΟΝΑ 18: Το σημείο της υπογραφής και της χρονολογίας της παραστάσεως

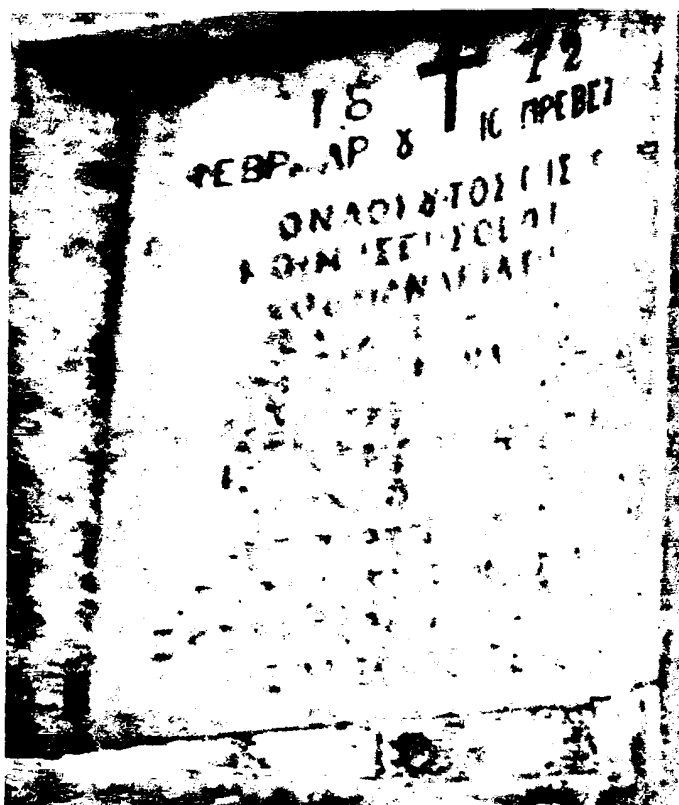

ΕΙΚΟΝΑ 19: Ο Χριστός στον κίονα της Μαστιγώσεως.
Ι. Ν. Αγίου Αντωνίου Πεντεκάμαρο Ζάκυνθος, δεύτερο μισό 17^{οο} αι.
(Φωτογραφικό Αρχείο Τμήματος Συντήρησης, 20^ης Ε.Β.Α.)

ΕΙΚΟΝΑ 20: Έγγραφο του προέδρου της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας
με το οποίο ζητά την απελευθέρωση σκλάβου από την πόλη της Πρέβεζας, 1826
(Αρχείο Ελληνικού Ιδρύματος Βενετίας)

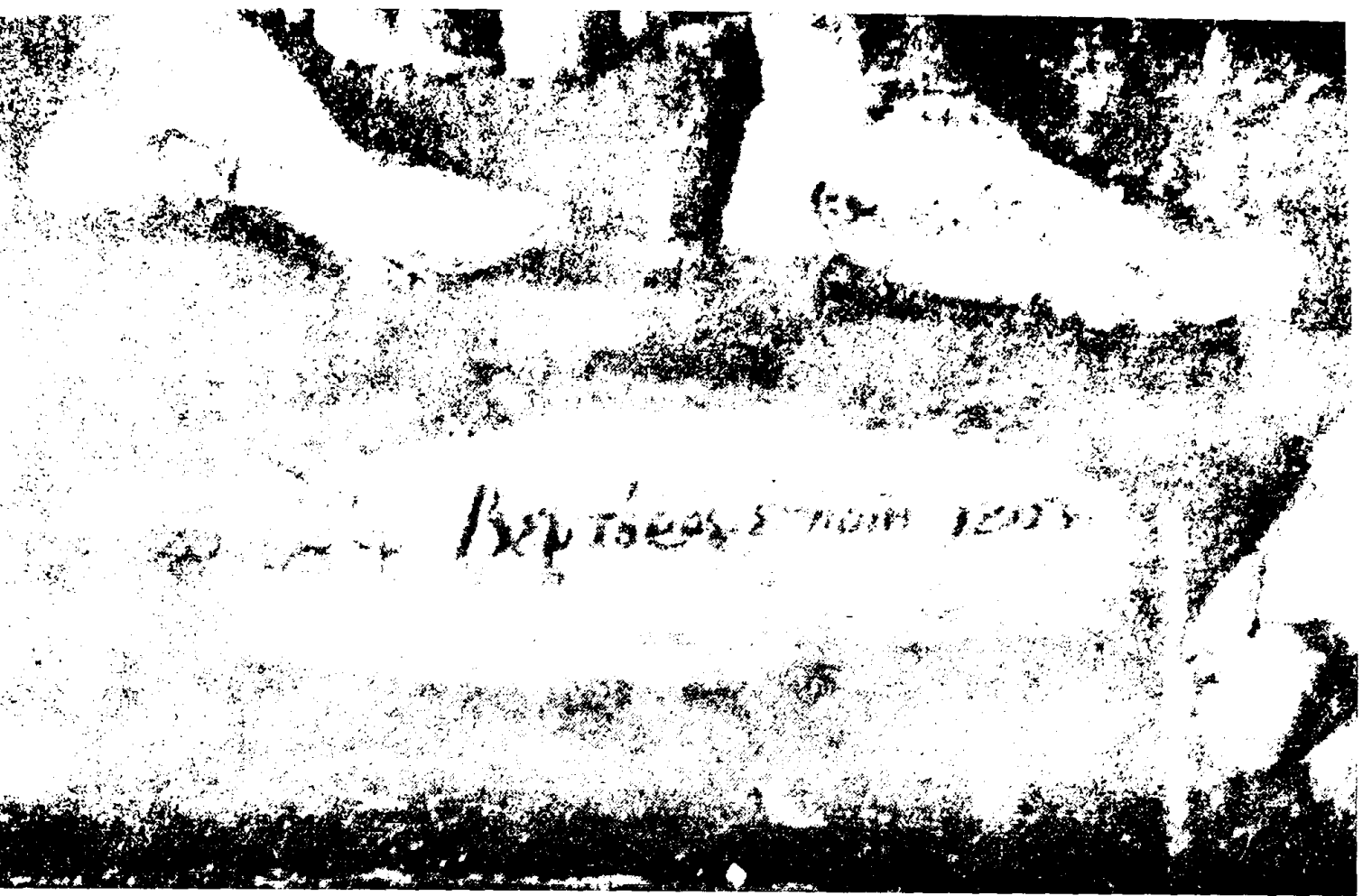

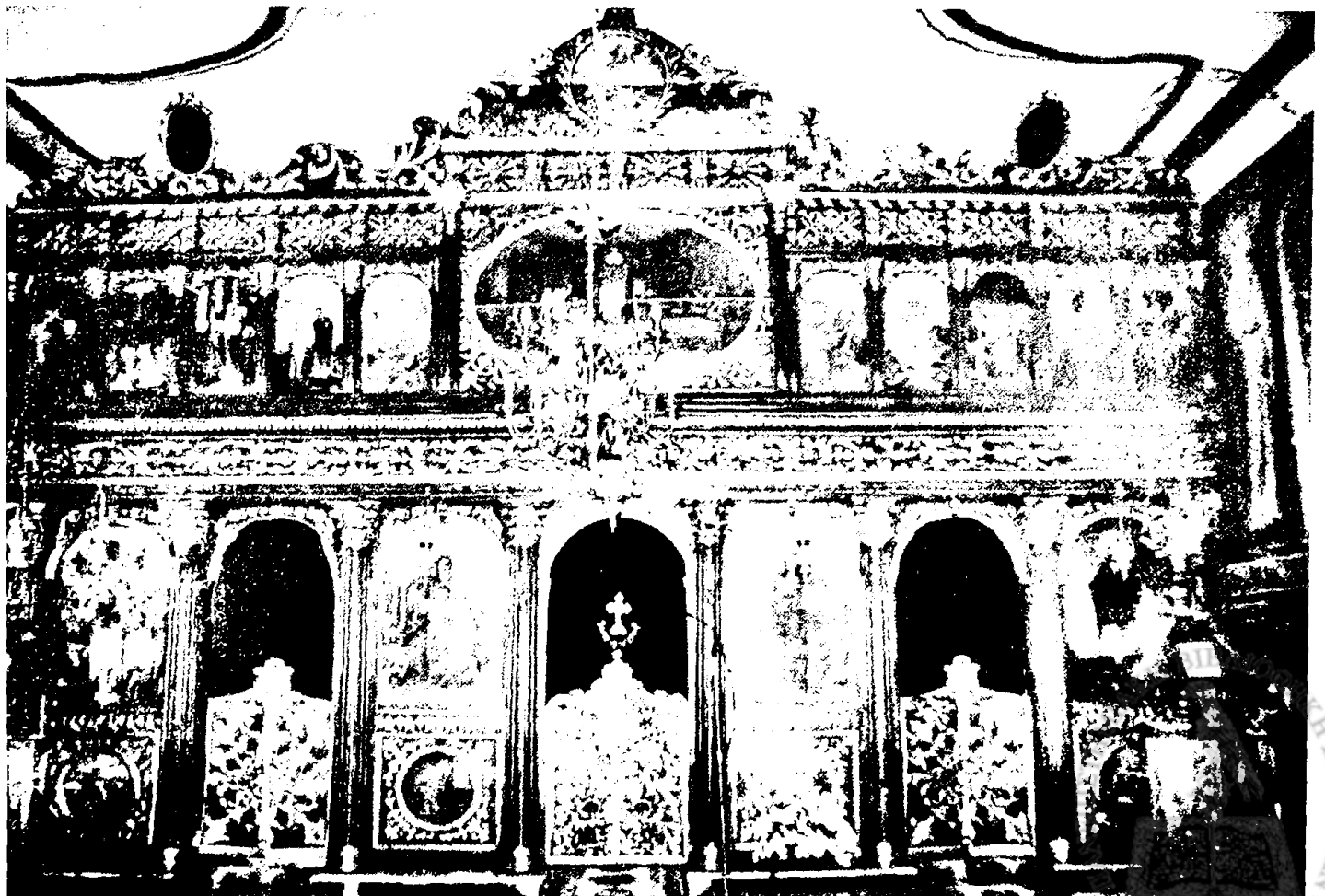
ΕΙΚΟΝΑ 21: Πλάκα με την χρονολογία ανοικοδόμησης πάνω από το θύρι της νότιας εισόδου του Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου

ΕΙΚΟΝΑ 22: Η Κοίμηση της Θεοτόκου.
Φορητή εικόνα, 1803

ΕΙΚΟΝΑ 23: Υπογραφή και χρονολογία της φορητής εικόνας

ΕΙΚΟΝΑ 24: Το τέμπλο του Ι. Ν. Κοιμήσεως της Θεοτόκου

ΕΙΚΟΝΑ 25: Ο Μυστικός Δείπνος, υπέρθυρο Ωραιάς Πύλης,
έργο Αθανασίου Καρατζούλα, 1886

ΕΙΚΟΝΑ 26: Ο Παντοκράτωρ (ουρανία) Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου,
έργο Αθανασίου Καρατζούλα 1886

ΕΙΚΟΝΑ 27: Λεπτομέρεια. Διακρίνονται υπογραφή και χρονολογία
«Αθ. Καρατζούλας//1886»

ΕΙΚΟΝΑ 28: Η θυσία του Αβραάμ.
Διάσθηλο θωρακίου τέμπλου Ι. Ν. Κοίμησης Θεοτόκου

*ΕΙΚΟΝΑ 29: Λεπτομέρεια προηγούμενης εικόνας.
Διακρίνεται το όνομα του δωρητή Χρήστου Γ. Τζόκου*

Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Το κάστρο της Μπούκας (1478-1701)

Η οχυρωμένη Πρέβεζα μέσα από τις πηγές*

*Μνήμη Δημήτρη Β. Βασώνη,
που με έκανε να αγαπώ τους χάρτες*

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΤΗΣ ΜΠΟΥΚΑΣ είναι άμεσα συνυφασμένη ή και ταυτισμένη με την ιστορία της Πρέβεζας του 15^{ου}, 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τις μέχρι σήμερα επιστημονικές απόψεις η «Πρέβεζα» κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς το 1477-1478, οχυρώθηκε για πρώτη φορά το 1486-1487, ενώ ακολούθησε και μία δεύτερη οχύρωση το 1495.¹ Με τα δεδομένα που προέκυψαν από την έρευνά μας οι χρονολογίες αυτές αναθεωρούνται προς τα πίσω για μια τουλάχιστον δεκαετία και προσδιορίζεται με ακρίβεια ο χρόνος κατασκευής του κάστρου της Μπούκας.

Με το τέλος του 6^{ου} ενετοτουρκικού πολέμου (1684-1699) και μετά την υπογραφή της συνθήκης του Κάρλοβιτς, ακολούθησαν διμερείς διαπραγματεύσεις μεταξύ Οθωμανών και Ενετών.² Αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων ήταν, μεταξύ άλλων, η παράδοση της ενετοκρατούμενης Πρέβεζας στους Οθωμανούς, υπό τον όρο ότι θα εκκενωθεί και κατεδαφισθεί το κάστρο της, στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου.³ Με αυτόν τον τρόπο σφραγίστηκε, στα 1701, το τέλος της οχυρωμένης Πρέβεζας, δηλαδή του κάστρου της Μπούκας.

Όσα ελάχιστα δομικά υλικά του κάστρου σώθηκαν από τη διαρπαγή τριών αιώνων κρύβονται ανάμεσα στην εισαγόμενη αυστραλιανή βλάστηση των ευκαλύπτων και των μπάζων που αποθέτονται τα τελευταία χρόνια με ευκολία –ακόμη και από τη δημοτική αρχή– δίπλα τους και πάνω τους. Είναι αξιοσημείωτο και ευτυχές το γεγονός ότι στο χώρο που άλλοτε υψωνόταν το μεγάλο κάστρο της Μπούκας δεν έχουν κτιστεί παρά ελάχιστα νεότερα κτίσματα.

Σκοπός της εισήγησής μας είναι να παρουσιάσουμε τα σημαντικότερα, κατά τη γνώμη μας, σχέδια και απεικονίσεις του κάστρου, να τα συνδέσουμε με την ιστορία της Πρέβεζας και τέλος, από τις πληροφορίες που μας παρέχουν, να εντάξουμε το κάστρο της Μπούκας στη σημερινή τοπογραφία, καθώς είναι ελάχιστα γνωστή η θέση του και το μέγεθός του.

* Ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Χρήστο Α. Αραμπατζή γιατί οι συνεχείς αμφισβητήσεις του σε ήδη γνωστά θέματα μετέλλαξαν την αρχική συγκριτική παρουσίαση των απεικονίσεων του κάστρου της Μπούκας σε μία περίπτετα ιστορικών αναζητήσεων και νέων ευρημάτων στην κ. Χριστίνα Ε. Παπακώστα για την αποσαφήνιση μερικών ιταλικών όρων και λέξεων και τη διευκόλυνση απόκτησης αντιγράφων από τη Βενετία στον κ. Σταύρο Β. Μαμαλούκο για την ουσιαστική συζήτηση και επίλυση ορισμένων εξειδικευμένων οχυρωματικών όρων και την ψηφιακή απόδοση του χειρόγραφου σχεδίου του Μαυρο.

¹ Βλ. SCHREINER 1975-1979, II, 528· SOUSTAL & KODER 1981, 242· ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ 1993, 35-36· ΚΟΜΗΣ 1999, 21.

² Εκπρόσωποι των δύο πλευρών ήταν οι Ραμί Μεχμέτ Εφέντη και Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος εκ μέρους των Οθωμανών και ο ιπότης Κάρλο Ρουτζίνι εκ μέρους των Ενετών. Για μία εκτενή μελέτη των πεπραγμένων στο Κάρλοβιτς βλ. FOREIGN OFFICE 1855, 727-737· ABOU-EL-HAJ 1967· ISRAEL 1967, II, 869-882.

³ Βλ. GARZONI 1707, 753-754· ΜΕΛΕΤΙΟΣ 1807, II, 279· FOREIGN OFFICE 1855, 728-729.

Α. Νέα δεδομένα για τη μεσαιωνική ιστορία της Πρέβεζας

Port de Saint Nicolas le Tort και Πρέβεζα

Έχει επανειλημμένα γραφεί ότι η πρώτη αναφορά στο όνομα *Πρέβεζα* γίνεται στο *Χρονικόν του Μορέως*. Από την έμμετρη διήγηση του συντάκτη του πληροφορούμαστε ότι περί τα τέλη του καλοκαιριού ή τις αρχές του φθινοπώρου του 1292 ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος αποφάσισε να υποτάξει τον στασιαστή δεσπότη του Δεσποτάτου της Ηπείρου Νικηφόρο Α΄ Αγγελό Κομνηνό. Η επιχείρηση είχε δύο μέτωπα: από ξηράς εναντίον των Ιωαννίνων με πλήθος στρατού και ιππικού και διά θαλάσσης εναντίον της Άρτας. Ο στόλος αποτελούνταν από 40 ή 60 γενουατικά πολεμικά πλοία που μετέφεραν βυζαντινά στρατεύματα.⁴ Κατευθύνθηκαν μέσω της Κεφαλονιάς προς τον Αμβρακικό κόλπο, αποβιβάστηκαν στην *Πρέβεζα* και κούρσεψαν την περιοχή, πριν πλεύσουν στη Σαλαώρα και στραφούν κατά της Άρτας.⁵ Τα αυτοκρατορικά στρατεύματα απέτυχαν τελικά να πραγματοποιήσουν το στόχο τους. Ο στρατός εγκατέλειψε τα Γιάννενα, ενώ ο στόλος επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη.⁶

Από τα οκτώ σωζόμενα χειρόγραφα του *Χρονικού* –πέντε στην ελληνική και από ένα στη γαλλική, αραγωνική και ιταλική γλώσσα– μόνο το γαλλικό αναφέρει την *Πρέβεζα* ως *λιμάνι του Αγίου Νικολάου le Tort*.⁷ Το συγκεκριμένο χωρίο αναφέρει ότι 60 γαλιότες ήρθαν στον κόλπο της Άρτας, έφτασαν στο λιμάνι του Αγίου Νικολάου *le Tort*, στην παλιά πόλη της Πρέβεζας.⁸ Το αραγωνικό κείμενο δεν αναφέρει την Πρέβεζα, αλλά γενικά τον κόλπο της Άρτας. Στο ιταλικό κείμενο το τοπωνύμιο αναφέρεται ως *Prevetsa*.

Από την πρόσφατη μελέτη της Teresa Shawcross για το *Χρονικό του Μορέως* συμπεραίνεται ότι τα σωζόμενα χειρόγραφα του *χρονικού* έχουν έναν κοινό πρόγονο. Ο πυρήνας του προγονικού πρωτοτύπου φαίνεται ότι συντάχθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1320 και ολοκλη-

⁴ Τα στην ελληνική και ιταλική γλώσσα χειρόγραφα του *Χρονικού του Μορέως* αριθμούν τα πλοία σε 60, ενώ τα στη γαλλική και αραγωνική χειρόγραφα τα αριθμούν σε 40. Βλ. *Χρονικόν Μορέως*, (κώδιξ Κοπεγχάγης) στ. 8786, 9107· *Χρονικόν Μορέως ιταλ.*, (κώδιξ Βενετίας) σελ. 468· *Χρονικόν Μορέως γαλ.*, (κώδιξ Βρυξελλών) § 607, σελ. 243 και § 636, σελ. 253· *Χρονικόν Μορέως αραγ.*, (κώδιξ Μαδρίτης) § 456, σελ. 100.

⁵ Στο παλαιότερο από τα πέντε σωζόμενα στην Ελληνική χειρόγραφο της Κοπεγχάγης, που χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, το κείμενο έχει ως εξής: *Ἐκείνη γὰρ ἡ ὑπόδρομή, τὸ κοῦρσο ποῦ σᾶς λέγω, / οὐδὲν ἐδιήρησεν πολλά, ἄνευ κ' ἡμέρες δύο, / ἐπεὶ μαντᾶτα ἠφέρασιν ἐτότε τοῦ Δεσπότη, / τὸ πῶς ἐκεταλάβασιν εἰς τὸν κόρφον τῆς Ἄρτας, / κάτεργα ἐζήντα ἦλθασιν κ' εἶναι τῶν Γενουβίσων' / ἐπέζεψαν στὴν Πρέβεσαν, κουρσεύγουν τὰ χωρία, / ὠρμήσασιν νὰ ἔρχωνται ὀλόρθα εἰς τὴν Ἄρταν.* Βλ. *Χρονικόν Μορέως*, (κώδιξ Κοπεγχάγης) στ. 9103-9109. Το αντίστοιχο κείμενο του ελληνικού χειρογράφου του Παρισίου, που χρονολογείται το 16^ο αιώνα, έχει ως εξής: *Ἐκείνη ἡ ὑπόδρομή, τὸ κοῦρσον ὅπου ἐγίνη, / οὐδὲν ἐπολυεπέρασεν μόνον καὶ δύο ἡμέρας' / εὐτὺς μαντᾶτα ἤφεραν ἐτότε τοῦ Δεσπότη, / τὸ πῶς ἐκεταλάβασιν εἰς τὸν κόρφο τῆς Ἄρτας, / κάτεργα ἐζήντα ἦλθασιν, τὰ ἐνι τῶν Γενουβίσων' / στὴν Πρέβεζαν ἀπόζεψαν, κουρσεύουν τὰ χωρία, / καὶ ὠρμησαν καὶ ἔρχονταν ὀλόρθα εἰς τὴν Ἄρταν.* Βλ. *Χρονικόν Μορέως*, (κώδιξ Παρισίων) στ. 7760-7766 (αρίθμηση Buchon).

⁶ Για την εξιστόρηση όλων των γεγονότων βλ. *Χρονικόν Μορέως*, (κώδιξ Κοπεγχάγης) στ. 8782-9235· BUCHON 1825, 401-407· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 267-268· 1930, 221-223· NICOL 1984, 37-43.

⁷ Αφήνουμε αμετάφραστο το *le Tort*, καθώς θεωρούμε ότι πρέπει να έχει μεταγραφεί εσφαλμένως στο σημείο αυτό το *le Fort* (= ο Μέγας, ο Ισχυρός, ο Δεινός, ο Κρατερός, ο Δασύς) σε *le Tort* (= το αδίκημα, ο άδικος), καθώς παρατηρείται συχνά στη χειρόγραφη γαλλική παράδοση να μεταγράφεται από λάθος το *f* σε *t*. Πιθανότατα πρόκειται για προσωνύμιο του Αγίου Νικολάου (Άγιος Νικόλαος ο Ισχυρός, ή Μέγας, ή Δυνατός, ή Δασύς), πράγμα φυσικό, όταν πρόκειται για ναό δίπλα σε λιμάνι.

⁸ Το γαλλικό κείμενο, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 14^{ου} ή στις αρχές του 15^{ου} αιώνα και είναι προσεγγίσιμo αντίγραφο μη σωζόμενου παλαιότερου, έχει ως εξής: *.lx. gallies estoient venues au goulfe de l'Arte, et estoient arrivées au port de Saint Nicolas le Tort, a la vieille cité de la Prevasse.* Βλ. *Χρονικόν Μορέως γαλ.*, (κώδιξ Βρυξελλών) § 636, σελ. 253· SHAWCROSS 2009, 37-38.

ρώθηκε πιθανότατα μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1340.⁹ Αφού η αναφορά στο τοπωνύμιο *Πρέβεζα* γίνεται στους τελευταίους στίχους του Χρονικού του Μορέως, μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυριστούμε ότι το τοπωνύμιο είναι γνωστό τουλάχιστον στα 1340. Αν και ο Πέτρος Φουρικής επεσήμανε, ήδη από το 1924, ότι *ἂν λάβη τις ὑπ' ὄψιν τὸν χρόνον, ὅστις ἀπαιτεῖται πρὸς φυσικὴν ἐξέλιξιν συνοικισμοῦ τινος καὶ ἀνάπτωξιν αὐτοῦ εἰς ἀξίαν λόγου κωμόπολιν ἢ καὶ ἀπλῶς κώμην, οἷαν φανταζόμεθα τὴν Πρέβεζαν κατὰ τὸν χρόνον καθ' ὃν ἐγένετο ἢ κατ' αὐτῆς ἐπίθεσις, τότε ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ τὸ ἔτος τῆς ἐνάρξεως τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ συνοικισμοῦ, τοῦ φερομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο, εἰς χρόνον κατὰ αἰῶνα ἀπέχοντα τῆς πρώτης μνείας. Ὡστε μετὰ πεποιθήσεως τὸ ἔτος τῆς ἐν τῷ χώρῳ τῷ κατεχομένῳ νῦν ὑπὸ τῆς Πρεβέζης, συγκροτήσεως συνοικισμοῦ πρέπει νὰ τεθῇ τὸ ὀλιγώτερον περὶ τὸ 1200,*¹⁰ θεωρούμε ότι η αναφορά της ονομασίας *Πρέβεζα* στο Χρονικό του Μορέως σχετίζεται με την ύπαρξη προγενέστερου τοπωνυμίου (*πρέβεζα* = *πέρασμα*) και όχι προϋπάρχοντος *ομώνυμου* οικισμού.

Η χρήση του τοπωνυμίου *port de Saint Nicolas le Tort, a la vieille cité de la Prevasse*, στο γαλλικό χειρόγραφο, μας πληροφορεί ότι το λιμάνι στο *Πέρασμα* έφερε την ονομασία *Άγιος Νικόλαος le Tort*, και ότι από εκείνη την εποχή θεωρούνταν –εσφαλμένα βεβαίως– τα ερείπια της Νικοπόλεως ως η παλαιά πόλη της Πρέβεζας. Το αναφερόμενο λιμάνι είναι, κατά τη γνώμη μας, το από αιώνων –και μέχρι την κατασκευή του πρώτου τεχνητού προβλήτα– φυσικό λιμάνι της Πρέβεζας, δηλαδή η κλειστή θαλάσσια λεκάνη στα ανατολικά της παλιάς πόλης της Πρέβεζας, από το ύψος του σημερινού κτιρίου των Δικαστηρίων και νοτιότερα.¹¹ Αυτό ονόμαζαν μέχρι και τα τέλη του 19^{ου} αιώνα *λιμένα Πρεβέζης* οι χαρτογράφοι και περιηγητές που έφταναν στην πόλη με πλοία, τα οποία παρέμεναν *αρόδο* και η αποβίβαση στη στεριά γινόταν με μικρότερα πλοία. Ο βαθύς και ασφαλής από όλους τους ανέμους όρμος, που φέρει σήμερα το όνομα *Βαθύ* και βρίσκεται δύο περίπου χιλιόμετρα βόρεια του κέντρου της Πρέβεζας, χρησιμοποιούνταν επίσης για ασφαλή ελλιμενισμό και αποτελούσε για αιώνες τον κύριο λιμένα της αρχαίας Νικόπολης.¹² Η ονομασία με την οποία αναφέρεται το λιμάνι στο γαλλικό κείμενο του Χρονικού του Μορέως θεωρούμε ότι συνδέεται με το ναό του Αγίου Νικολάου της Πρέβεζας, επονομαζόμενου Αγίου Νικολάου *του παλαιού*. Ο ναός αυτός κατά τον Πέτρο Φουρική ήταν βυζαντινός¹³ και πιστεύουμε ότι βρισκόταν στην ίδια θέση με το σημερινό ναό, στα νότια-νοτιοδυτικά της παλιάς πόλης, κοντά και στα βορειοδυτικά του κάστρου της Μπούκας. Ο ναός ήταν ερειπωμένος το 1685, όταν αποτύπωσε την περιοχή ο Ενετός μηχανικός Giovanni Leonardo Mauro, το σχέδιο του οποίου (Εικ. 10) αναπαρήγαγε ο Vincenzo Coronelli στο χαρακτηριστικό του με τίτλο *Fortezza della Prevesa*.¹⁴

⁹ Βλ. SHAWCROSS 2009, 32-34 και 260.

¹⁰ Βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 283.

¹¹ Δεν μπορούμε να δεχθούμε την άποψη του καθηγητή κ. Σπύρου Ασωνίτη για την ταύτιση του τοπωνυμίου *port de Saint Nicolas le Tort* με τον κόλπο *Ντέματα*, επί της δυτικής ακαρνανικής ακτής, βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 49, υποσημ. 60. Μια τέτοια παραδοχή αδυνατεί να ερμηνεύσει τη συνέχεια της διήγησης του Χρονικού, σύμφωνα με την οποία ο λιμένας βρίσκεται παρά την *vieille cité de la Prevasse*. Την αδυναμία αυτής της παραδοχής επισημαίνει, άλλωστε, ο αρχικός υποστηρικτής της άποψης Σπυρίδων Βλαντής, βλ. ΒΛΑΝΤΗΣ 1902, 21-22.

¹² WISEMAN 2001, 49· ΖΑΧΟΣ 2007, 274· ΖΑΧΟΣ et al. 2008, 20· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ, στον παρόντα τόμο, 5-6. Στη θέση, σύμφωνα με τον καθηγητή Wiseman, υπάρχουν δείγματα μεσαιωνικής κατοίκησης, βλ. WISEMAN 2001, 56-58.

¹³ Πιθανότατα προγενέστερος του πρώτου συνοικισμού της περιοχής της Πρέβεζας, βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1930, 217-218 και 224-225· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ, στον παρόντα τόμο, 6. Η πραγματοποιηθείσα το 1987 μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του ναού πιστοποίησε την ύπαρξη τριών τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων, με χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού καθώς και στρώματα καταστροφής από πυρκαγιά, βλ. ΧΑΛΚΙΑ 1987.

¹⁴ Η θέση του ναού σημειώνεται στο σχέδιο και το χαρακτηριστικό ως: *Ressiduo della Chiesa di San Nicolo*. Για την προέλευση του σχεδίου βλ. Παράρτημα Γ' για το χαρακτηριστικό βλ. NAVARI, στον παρόντα τόμο, Fig. 5.

Ναυτιλιακά κατάστιχα της Δημοκρατίας της Ραγούσας, του σημερινού Dubrovnik της Κροατίας, κάνουν, επίσης, αναφορά στο λιμάνι *Άγιος Νικόλαος* σε έγγραφές του Ιουλίου 1418, σχετικές με φόρτωση αλατιού από τη Λευκάδα, τον Άγιο Νικόλαο και την Κόπραϊνα.¹⁵

Είναι αξιοσημείωτο ότι το τοπωνύμιο *Πρέβεζα*¹⁶ δεν εμφανίζεται ξανά στις πηγές μέχρι το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, όταν αναφέρεται στα Βραχέα Χρονικά,¹⁷ για να εξιστορήσει την οχύρωση του νοτιοανατολικού άκρου της χερσονήσου, στην είσοδο, *την μπούκα*, του Αμβρακικού κόλπου.¹⁸ Αυτό ενισχύει την άποψή μας περί μη ύπαρξης οικισμού με το όνομα *Πρέβεζα* μέχρι τα τέλη του 15^{ου} αιώνα. Πιθανός προγενέστερος οικισμός στην περιοχή *Βαθύ*, κοντά στο μεγαλύτερο από τα τρία λιμάνια της αρχαίας Νικόπολης, παρέμεινε μικρός και όχι τόσο σημαντικός, όπως προκύπτει και από τις οθωμανικές απογραφές, από τις οποίες μαθαίνουμε ότι η περιοχή είχε ως διοικητικό κέντρο το κάστρο της Ρηνιάσας μέχρι και το δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα.¹⁹ Πιθανολογούμε ότι ο οικισμός αυτός μετά την ανέγερση του κάστρου της Μπούκας μεταφέρθηκε και αναπτύχθηκε βόρεια του νεοανεγερθέντος κάστρου.

Η πρόταση ότι το κάστρο της Πρέβεζας υπάρχει ήδη το 1395 από αναφορά στις ταξιδιωτικές σημειώσεις του προσκυνητή Nicola de Martoni di Carinola, θα πρέπει να απορριφθεί, καθώς ο de Martoni με το τοπωνύμιο *Arevesa* αναφέρεται στο κάστρο της Ρηνιάσας και όχι της Πρέβεζας.²⁰

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο περιηγητής Κυριακός ο Αγκωνίτης δεν αναφέρει την Πρέβεζα με το όνομά της, ούτε άλλο οικισμό, παρ' όλο που επισκέφθηκε τα ερείπια της Νικόπολης δύο τουλάχιστον φορές και πήγε, μαζί με τον έπαρχο της Λευκάδας Ιάκωβο Ρούφο, για κυνήγι στα δάση του Ακτίου και της χερσονήσου της Πρέβεζας στις αρχές Σεπτεμβρίου 1436.²¹

Η χαρτογραφία της εποχής δεν συμβάλλει στην επίλυση του προβλήματός μας, καθώς οι περισσότεροι σωζόμενοι χειρόγραφοι χάρτες αντιγράφουν πτολεμαϊκά πρότυπα, τα οποία αναφέρουν τις πόλεις με τις αρχαίες ονομασίες τους. Έτσι, στους χάρτες της Ελλάδος, ακόμη και μέχρι το 1580, δεν γίνονται αναφορές στο όνομα Πρέβεζα, αλλά στην πάλαι ποτέ ακμάζουσα Νικόπολη.²²

¹⁵ Βλ. ΚΡΕΚΙΪ 1961, 268-269, αρ. 644 (5 Ιουλίου 1418) και 648 (21 Ιουλίου 1418)· NICOL 1984, 228-229. Πρέπει εδώ να επισημανθεί ότι ο αναφερόμενος σε αυτά τα δύο έγγραφα *Άγιος Νικόλαος* θα μπορούσε να είναι ο επί της ακαρνανικής ακτής, μεταξύ Λευκάδος και Πρεβέζης, όρμος, ονομαζόμενος και *Ντέματα (Demata)*, αφού βρίσκεται αρκετά κοντά στις αλυκές της Λευκάδος. Σχετικά με το τοπωνύμιο *Demata* βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 208-209.

¹⁶ Τα του ετύμου του τοπωνυμίου *Πρέβεζα* έχουν πλήρως και εξαντλητικά αναπτυχθεί από πολλούς και ιδιαίτερα από τον Πέτρο Φουρική, ο οποίος κατέληξε ότι το *Πρέβεζα* προέρχεται από το αλβανικό *prevēzë* ή *prevēza*, που σημαίνει *πέρασμα*. Βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924, 283-293, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Στο ίδιο βλ. επίσης τα σχετικά με τον πρώτο οικισμό στην περιοχή. Πρβλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 28-29· ΚΟΜΗΣ 1999, 19-20· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ, στον παρόντα τόμο, 4-6. Πιστεύουμε ότι μέχρι και τα μέσα του δεύτερου μισού του 15^{ου} αιώνα –δηλαδή μέχρι την κατασκευή του κάστρου της Μπούκας– το τοπωνύμιο *Πρέβεζα* ανήκε αποκλειστικά στη γεωγραφική θέση της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου και του *περάσματος* από την ηπειρώτικη στην ακαρνανική ακτή.

¹⁷ Βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 422, 548, 552· II, 528.

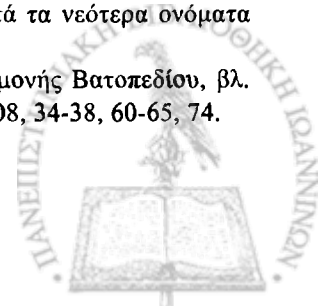
¹⁸ Στην πραγματικότητα την είσοδο του κόλπου της Πρέβεζας, ενός μικρού κόλπου προ της εισόδου του Αμβρακικού. Ο Αμβρακικός κόλπος αρχίζει λίγο ανατολικότερα της Πρέβεζας, στον πορθμό που δημιουργείται από το ηπειρώτικο ακρωτήριο *Λασκάρρα* και το ακαρνανικό *Κεφάλι Παναγιάς*.

¹⁹ Βλ. DELILBAŞI 1993, 59.

²⁰ Πρβλ. ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ 2008, 70, υποσημ. 135. Βλ. PICCIRILLO 2003, 162-163 και 183, σημ. 245· SOUSTAL & KODER 1981, 250-251.

²¹ Βλ. ZIEBARTH 1926, 114-115· BODNAR 1960, 42, ο οποίος χρονολογεί το γεγονός στα 1448· NICOL 1984, 206. Ο αρχαιόπληκτος Κυριακός de Pizzicollì από την Αγκώνα συνηθίζει, βέβαια, να αποσιωπά τα νεότερα ονόματα των πόλεων και να χρησιμοποιεί τα αρχαία ονόματά τους, βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 271-273.

²² Ενδεικτικά αναφέρουμε τον κώδικα πτολεμαϊκών χαρτών των αρχών του 14^{ου} αι. της μονής Βατοπεδίου, βλ. ΚΑΔΑΣ 1996, 583-585, και πτολεμαϊκούς χάρτες της συλλογής Σαμούρκα, βλ. ΤΟΛΙΑΣ 2008, 34-38, 60-65, 74.

Εντοπίσαμε μία ενδιαφέρουσα εξαίρεση. Ο Henricus Martellus, σε χειρόγραφο χάρτη του 1485 περίπου, εντάσσει στο πολεμαϊκό υπόβαθρο νεότερα τοπωνύμια, ερασιμμένα από τους ναυτικούς χάρτες και τους περιηγητές της εποχής.²³ Μεταξύ αυτών σημειώνει το τοπωνύμιο «S. Nicola» στο νότιο άκρο της ηπειρωτικής χερσονήσου, στο χώρο που σήμερα βρίσκεται η Πρέβεζα, καθώς και ένα οχυρό κάτω από το τοπωνύμιο (Εικ. 1). Με την αναφορά του αυτήν ο Martellus επιβεβαιώνει την ύπαρξη οχυρού στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου πριν το 1485 περίπου και τη χρήση του τοπωνυμίου *Άγιος Νικόλαος*, που μας διασώζει το γαλλικό κείμενο του Χρονικού του Μορέως με το *port de Saint Nicolas le Tort*.

Ο Μωάμεθ Β' κατακτά, πριν τον Ιούλιο του 1463, την περιοχή της Πρέβεζας

Η οθωμανική κυριαρχία είχε ήδη εδραιωθεί στην περιοχή της Ηπείρου από την εποχή του Μουράτ Β'. Στις 9 Οκτωβρίου 1430 ο Σινάν πασάς κατέλαβε τα Γιάννενα. Είχε ήδη προηγηθεί λεηλασία της Λευκάδας το Μάιο του 1430. Στις 29 Μαρτίου 1449 η Άρτα προσαρτήθηκε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²⁴ Επτά ακριβώς χρόνια μετά την πτώση της Πόλης στα χέρια του πορθητή σουλτάνου Μωάμεθ Β', κυριεύτηκε, στις 29 Μαΐου 1460, ο Μιστράς. Μέχρι το 1463 όλος ο Μοριάς είχε περιέλθει στο σουλτάνο. Αμέσως μετά την κατάληψη του Μιστρά, πιθανόν τον ίδιο χρόνο, 1460, οι Οθωμανοί έγιναν κύριοι του Αγγελόκαστρου και του Βάρνακα στην Ακαρνανία. Από τις κτήσεις των Τόκκο στην ηπειρωτική χώρα, μόνο η Βόνιτσα, το Δραγαμέστο και η Ρηνιάσα παρέμεναν πλέον στην κυριαρχία τους.²⁵ Όχι όμως για πολύ ακόμη.

Η Ρηνιάσα, η οποία το 1436 είχε ήδη παραχωρηθεί από τον Κάρολο Β' Τόκκο στον ανεψιό του, Τόρνο, νόθο γιο του Καρόλου Α' Τόκκο, ανήκε στις αρχές του καλοκαιριού του 1463 στην επικυριαρχία του Rolando de Tocco, άλλου νόθου γιου του Καρόλου Α'.²⁶ Όπως προκύπτει από σωζόμενα, στα αρχεία της Βενετίας, έγγραφα οι Οθωμανοί έγιναν κύριοι, *de Turcarum manibus recuperando*, του κάστρου της Ρηνιάσας πριν από τον Ιούλιο του 1463.²⁷ Επίσης, σύμφωνα με τις οθωμανικές φορολογικές απογραφές του τέλους του 15^{ου} αιώνα, η περιοχή της Πρέβεζας διοικητικά ανήκε στο βιλαέτι της Ρηνιάσας.²⁸ Σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, σύμφωνα με έρευνα της καθηγήτριας κ. Melek Delilbaşı στα σωζόμενα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα της περιοχής των ετών 1564 και 1579, η Πρέβεζα παρουσιάζεται ως εξαρτημένη του ναχιγιέ της Ρηνιάσας και έχει παραχωρηθεί ως τιμάριο στη φρουρά του κάστρου της πόλης.²⁹ Θεωρούμε ότι

²³ Βλ. ΤΟΛΙΑΣ 2002, 32-33 και 48-49.

²⁴ Βλ. NICOL 1984, 203-209· DELILBAŞI 1993, 57-58· ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 2003, 117· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 190, 197.

²⁵ Βλ. NICOL 1984, 211· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 198, 200, 205.

²⁶ Βλ. NICOL 1984, 184-185, ιδιαίτερα υποσημ. 16· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 208. Η περιοχή της Ρηνιάσας και το ίδιο το κάστρο της δεν συμπεριλαμβάνονταν στις μέχρι το 1432 καταληφθείσες από τους Οθωμανούς περιοχές της Ηπείρου, καθώς δεν συμπεριέχεται στο κτηματολογικό κατάστιχο (*defter*) του νεοϊδρυθέντος σαντζακίου της Αρβανιτιάς (*Arvanid Sancak*), βλ. NICOL 1984, 204. Η αναφερόμενη από τον Αραβαντινό ως *στιγμαία* κατάληψη της Ρηνιάσας στα 1452 από το στρατηγό του πορθητή σουλτάνου, Χατζήμπεη, θα πρέπει να ελεγχθεί, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, I, 171· II, 190-191.

²⁷ Βλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 208· 2009, 232-233. Πρβλ. *Acta Albaniae Veneta*, τ. XXV, σελ. 168, No. 7428, 29 Ιουλίου 1463· σελ. 184-185, No. 7448, 20 Αυγούστου 1463· σελ. 202, No. 7466, 3 Σεπτεμβρίου 1463. Στις 28 Ιουλίου 1463 η Βενετία κήρυξε πόλεμο κατά του Σουλτάνου, ο οποίος έληξε με την υπογραφή συνθήκης ειρήνης στις 25 Ιανουαρίου του 1479, βλ. NICOL 1984, 212· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 208 και 212· 2009, 237.

²⁸ Βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 24, υποσημ. 30. Σύμφωνα με τον ισολογισμό εισπραξης του κεφαλικού φόρου του 894 έτους Εγίρας, 1488-1489 μ.Χ., η περιοχή της Ρηνιάσας απογράφεται με 1.229 νοικοκυριά και οι συλλεχθέντες φόροι ήταν 39.595 akcha, βλ. BARKAN 1964, 97.

²⁹ Βλ. DELILBAŞI 1993, 59 και 64.

καταλαμβάνοντας οι Οθωμανοί το κάστρο της Ρηνιάσας, προ του τέλους Ιουλίου 1463, έγιναν ταυτόχρονα κύριοι της εξαρτημένης από αυτό περιοχής και άρα και του οικισμού που υπήρχε στη χερσόνησο της Πρέβεζας, ο οποίος κατά τη γνώμη μας, δεν ονομαζόταν, ακόμη, *Πρέβεζα*.

Το 1479 οι Οθωμανοί κατέλαβαν τις τελευταίες εναπομείνουσες στο Λεονάρδο Γ΄ Τόκκο κτήσεις, σημαίνοντας ταυτόχρονα και το τέλος των Τόκκο. Με τα στενά του Αμβρακικού κόλπου ήδη οχυρωμένα –όπως θα δούμε παρακάτω– από τους Οθωμανούς, ο στόλος του Gedik Ahmed πασά του Αυλώνα μπήκε στον κόλπο και κατέλαβε πρώτα τη Βόνιτσα, κατόπιν τη Λευκάδα στις 17 Αυγούστου, την Κεφαλονιά στις 26 Αυγούστου και τέλος τη Ζάκυνθο στις 8 Σεπτεμβρίου του 1479.³⁰

Οι πρώτες οχυρώσεις της Πρέβεζας το 1465 και 1478

Με τις βλέψεις του Μωάμεθ Β΄ Πορθητή στραμμένες προς την Ιταλία και τη Ρώμη, η οχύρωση των δυτικών παραλίων της ελληνικής χερσονήσου και η κατάληψη των Ιονίων νήσων ήταν προαπαιτούμενα.³¹ Ως εκ τούτου η κατασκευή κάστρου στη στρατηγική θέση της εισόδου του Αμβρακικού πιστεύουμε ότι είχε διπλή σημασία. Πρώτον, να χρησιμοποιηθεί η περιοχή ως βάση και ορμητήριο για την κατάκτηση των Ιονίων νήσων και την εκπλήρωση των προς δυσμάς επιθετικών βλέψεων του πορθητή σουλτάνου και δεύτερον, να αποτελέσει ο Αμβρακικός κόλπος το ασφαλές καταφύγιο του οθωμανικού στόλου στις προγραμματισμένες επιχειρήσεις του –γεγονός που επαληθεύεται στις επιχειρήσεις του Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα το 1538. Μετά την κατάληψη της περιοχής από τον Μωάμεθ Β΄ πιθανότατα οχυρώθηκαν το ασφαλές λιμάνι στο Βαθύ και η είσοδος του Αμβρακικού.

Στην ιστορική έρευνα μέχρι σήμερα υποστηριζόταν ότι η Πρέβεζα κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς το 1477-1478, οχυρώθηκε για πρώτη φορά το 1486-1487, ενώ ακολούθησε μια δεύτερη οχύρωση το 1495.³² Πηγή για τους ισχυρισμούς αυτούς αποτελούν τρία από τα σωζόμενα Βραχέα Χρονικά, τα οποία κάνουν λόγο για *κτίση* της Πρέβεζας. Ειδικότερα, το Βραχύ Χρονικό 71.7 μας παραδίδει ως χρόνο κτίσης της Πρέβεζας το 6986 από κτίσεως κόσμου (1477-1478 μ.Χ.).³³ Σε δύο άλλα Βραχέα Χρονικά, τα 70.39 και 58.23.Τ, ως χρόνος κτίσης της Πρέβεζας παραδίδεται το 6995 από κτίσεως κόσμου (1486-1487 μ.Χ.),³⁴ ενώ παραλλαγή του δευτέρου εξ αυτών, το 58.23.Ρ, μας παραδίδει τη χριστιανική χρονολογία 1495.³⁵

Ο Peter Schreiner, στην κριτική του έκδοσης, θεωρεί την παραδιδόμενη από το Βραχύ Χρονικό 71.7 χρονολογία 6986 (1477-1478) ασαφή και τη διορθώνει με επιφύλαξη σε 6995

³⁰ Βλ. NICOL 1984, 212-213· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 213.

³¹ Πρβλ. NICOL 1984, 212· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2009, 232-233.

³² Βλ. SCHREINER 1975-1979, II, 528· SOUSTAL & KODER 1981, 242· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 33-36· ΚΟΜΗΣ 1999, 21.

³³ Το σχετικό κείμενο του Βραχέος Χρονικού 71.7 έχει ως εξής: *ἔκτισεν τὴν Πρέβεζαν ἐπὶ ἔτους 6986*, βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 552.

³⁴ Το σχετικό κείμενο του Βραχέος Χρονικού 70.39 έχει ως εξής: *ἔκτισθη δὲ ἡ Πρέβεζα εἰς τὸν καιρὸν τῆς βασιλείας τούτου τοῦ σουλτάνου, 6986*, βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 548. Το σχετικό κείμενο του Βραχέος Χρονικού 58.23, κώδικας Τ, έχει ως εξής: *ἔτος ἀπὸ Ἀδάμ 6986* ἔκτισθη ἡ Πρέβεζα, βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 422.

³⁵ Το σχετικό κείμενο του Βραχέος Χρονικού 58.23, κώδικας Ρ, έχει ως εξής: *ἀπὸ Χριστοῦ 1495* ἔκτισθη ἡ Πρέβεζα ὑπὸ τῶν Τούρκων, βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 422. Ο Schreiner αναφέρει ότι το 1495 μ.Χ. οφείλεται μάλλον σε λανθασμένους υπολογισμούς του 6995 εκ μέρους του συντάκτη του Βραχέος Χρονικού, δίνοντας έτσι απόλυτη προτεραιότητα στο 1486-1487 ως χρόνο κτίσης της Πρέβεζας, βλ. SCHREINER 1975-1979, II, 528. Ο Σαββίδης υποστηρίζει ότι θα πρέπει να δεχθούμε το 1495 ως χρόνο δεύτερης οχύρωσης της Πρέβεζας, βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 35.

(1486-1487).³⁶ Στο πρώτο διεθνές συμπόσιο για την ιστορία της Πρέβεζας, το 1989, ο καθηγητής κ. Αλέξης Σαββίδης επισήμανε την επιφυλακτικότητα του Schreiner και πρότεινε να παραμείνει το 1477-1478 του Βραχέος Χρονικού 71.7, όχι, όμως, ως χρόνος κτίσης αλλά «κατά προσέγγιση ημερομηνία κατάκτησης» της Πρέβεζας. Τις άλλες δύο χρονολογίες τις θεωρεί ως έτη οχύρωσης και βελτίωσής της αντίστοιχα.³⁷

Δύο έγγραφα, που διασώζονται και φυλάσσονται στα κρατικά αρχεία της Βενετίας, μας πληροφορούν ότι την άνοιξη του 1465 οι Οθωμανοί είχαν κατασκευάσει καμίνια στον Αμβρακικό, ετοιμάζονταν να κατασκευάσουν δύο καστέλια στην είσοδο του κόλπου και επίσης ότι στις αρχές του 1478 έκτιζαν κάστρο στην Μπούκα του κόλπου.

Στο πρώτο εξ αυτών, της 6^{ης} Μαΐου 1465, εντέλλεται, από το Δόγη της Βενετίας Cristoforo Moro, ο έκτακτος προβλεπτής Πελοποννήσου Jacobo Barbadico, με τη συνδρομή του Hieronymo da Molin, να συλλέξει πληροφορίες και να ενημερώσει, όσο το δυνατόν γρηγορότερα, την ενετική διοίκηση σχετικά με τα καμίνια, *de calchariis*, που κατασκευάστηκαν από τους Τούρκους στον κόλπο της Άρτας καθώς και για τα δύο καστέλια, *duorum castellorum*, που φημολογείται ότι θα κατασκευάσουν οι Τούρκοι στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου. Εντέλλεται επίσης ο Barbadico να συζητήσει λεπτομερώς το θέμα με το ναύαρχο των Ενετών στην περιοχή, ώστε να γίνουν οι αναγκαίες προβλέψεις που απαιτούνται για την τιμή και την ασφάλειά τους. Οι Ενετοί ανησυχούν ιδιαιτέρως για την κατασκευή των οχυρών αυτών. Γι' αυτό επανέρχονται στο τέλος του εγγράφου προσθέτοντας ότι ο ίδιος ο προβλεπτής πρέπει να μεταβεί, με την τριήρη του δούκα και ιπότη Vitalis Lando, στον κόλπο της Άρτας και μετά από επισταμένη επιτόπια έρευνα και σε σύντομο χρονικό διάστημα να ενημερώσει τη Γερουσία σχετικά με το θέμα. Επιστούν δε την προσοχή του προβλεπτή για διερεύνηση τυχόν εργασιών κατασκευής καστελιών, που σκοπό θα είχαν την καταβύθιση πολεμικών πλοίων ή άλλων πλεούμενων.³⁸ Τα δύο καστέλια, πιθανότατα, είναι αυτά που απεικονίστηκαν 73 χρόνια αργότερα, στη βόρεια ακτή του όρμου Βαθύ της Πρέβεζας, σε τοπογραφικό σχεδιάγραμμα (Εικ. 3) που περιλαμβάνεται στην ενημερωτική αναφορά, *anviso*, του Francesco Genesio, γραμμένη στην Κέρκυρα την 22^η Σεπτεμβρίου 1538.³⁹

Το δεύτερο έγγραφο είναι μία επιστολή του Λεονάρδου Γ' Τόκκο προς τον Φίλιππο Φόσκαρι, μέλος ισχυρής βενετικής οικογένειας, γραμμένη στη Λευκάδα την 31^η Μαρτίου 1478. Από αυτό πληροφορούμαστε ότι οι Τούρκοι κατασκευάζουν κάστρο στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου και ότι ο Λεονάρδος στέλνει ως απεσταλμένο του στη Βενετία τον ομοαίματό του *Bogordo di Toccho* προκειμένου να συναντήσει τον Φίλιππο Φόσκαρι, να ζητήσει τη συνδρομή του ώστε να προκαλέσει την παρέμβαση της Γαληνοτάτης και να ενημερώσει για τους κινδύνους που απορρέουν από την κατασκευή του κάστρου αυτού όπως και για την πρόοδο των εργασιών στο κάστρο.⁴⁰ Το *castello ala bucca delo gulfo*⁴¹ της επιστολής, θεωρούμε ότι είναι το με-

³⁶ Βλ. SCHREINER 1975-1979, II, 528.

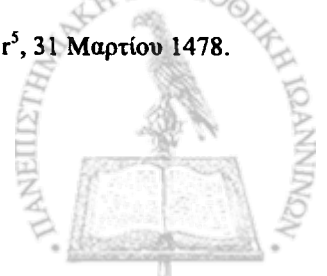
³⁷ Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 35-36.

³⁸ Το λατινικό κείμενο μας παραδίδει ο Σάθας, βλ. SATHAS 1880, 252-256, έγγρ. 172. Πρβλ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 210.

³⁹ Βλ. GENESIO 1538. Ευχαριστώ τον κ. Jim S. Curlin για τον εντοπισμό του χρήσιμου και σπάνιου, ολιγοσέλιδου αυτού εντύπου στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας.

⁴⁰ Βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ 1983, 10, 22-23, 27· ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 212, υποσημ. 152. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε από την καθηγήτρια κ. Χρύσα Μαλτέζου, η οποία διαβάζει με επιφύλαξη το όνομα του Τόκκο ως *Bongordo*, βλ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ 1983, 10 και 23. Ο καθηγητής κ. Σπύρος Ασωνίτης διαβάζει επίσης *Bongordo* είτε εκ παραδρομής είτε στηριζόμενος στο άρθρο της κ. Μαλτέζου. Από τη μελέτη, όμως, του χειρογράφου προκύπτει ξεκάθαρα το όνομα *Bogordo di Toccho*, βλ. Archivio di Stato di Venezia, Scuola di Santa Maria del Rosario, b. 29, Processo X, φ. 25r⁸⁻⁹, 31 Μαρτίου 1478.

⁴¹ Βλ. Archivio di Stato di Venezia, Scuola di Santa Maria del Rosario, b. 29, Processo X, φ. 25r⁵, 31 Μαρτίου 1478.

γάλο κάστρο της Μπούκας, το οποίο απεικονίζεται για πρώτη φορά το 1521 στο χειρόγραφο χάρτη του Piri Reis (Εικ. 2) και σε πολλά άλλα χαρακτηριστικά, όπως παρακάτω θα αναλύσουμε.

Συνεπώς, θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να αναθεωρηθούν οι χρονολογίες 1486-1487 και 1495 που μέχρι σήμερα προτείνονται ως έτη πρώτης και δεύτερης «οχύρωσης της Πρέβεζας» αντίστοιχα.⁴² Θα πρέπει να θεωρηθεί το 1465 –δύο σχεδόν χρόνια μετά την κατάκτηση της περιοχής– ως χρόνος πρώτης οχύρωσης, από τους Οθωμανούς, του λιμένος *Baθύ* και του πιθανολογούμενου οικισμού στο χώρο με την κατασκευή εκεί δύο καστελιών, *duorum castellorum*. Θα πρέπει, επίσης, να θεωρηθεί ως σωστή η χρονολογία 6986 από κτίσεως κόσμου (1478 μ.Χ.), την οποία μας παραδίδει το Βραχύ Χρονικό 71.7, ως έτος που *έκτισεν ό Τοῦρκος τήν Πρέβεζαν* –δηλαδή οχύρωσε την περιοχή με την κατασκευή του κάστρου της Μπούκας– αφού συμφωνεί απόλυτα με τη χρονολογία 1478, που μας δίνει η επιστολή του Λεονάρδου Γ΄ Τόκκο προς τον Φόσκαρι.

Επιπλέον, η ανάγνωση που προτείνει ο κ. Αλέξης Σαββίδης επί του Βραχέος Χρονικού 71.7 και με την οποία, διαφωνώντας με τον Schreiner, συμπεραίνει ότι η κατάκτηση της Πρέβεζας από τους Οθωμανούς έγινε το 1477-1478,⁴³ κατά τη γνώμη μας πρέπει να αναθεωρηθεί, καθώς, όπως προαναφέραμε, η κατάκτηση της περιοχής πρέπει να χρονολογηθεί τουλάχιστον πριν την 29^η Ιουλίου 1463, με τη χρονολογία να αποτελεί *terminus ante quem*.

B. Απεικονίσεις του κάστρου της Μπούκας σε χάρτες

Οι πρώτες απεικονίσεις

Όπως προαναφέραμε οι παλαιότεροι σωζόμενοι χάρτες αντιγράφουν πτολεμαϊκά πρότυπα, τα οποία σημειώνουν τις πόλεις με τις αρχαίες ονομασίες τους. Έτσι στους χάρτες της Ελλάδος του 15^{ου} αιώνα, στο νοτιότερο άκρο της Ηπείρου, σημειώνεται η *Νικόπολις*.⁴⁴ Ο χάρτης της Βαλκανικής χερσονήσου του Henricus Martellus Germanus, που χρονολογείται στα 1485 περίπου, αποτελεί εξαίρεση, καθώς εντάσσονται σε αυτόν νεότερα τοπωνύμια, μεταξύ των οποίων και το «S. Nicola» στο νότιο άκρο της ηπειρωτικής χερσονήσου (Εικ. 1).⁴⁵

Το 1495 πιθανολογείται η βελτίωση του κάστρου από τους Οθωμανούς ώστε να αποκρουστεί ο από δυσμίας επιφαινόμενος κίνδυνος, λόγω των υπό εξέλιξη κατακτητικών σχεδίων του Γάλλου βασιλιά Καρόλου Η΄ τα οποία, τελικά, εγκαταλείφθηκαν.⁴⁶ Το καλοκαίρι του 1500 είκοσι οκτώ πρεβεζάνικα πλοία ενίσχυσαν το στόλο του Βαγιαζίτ Β΄, που πέραγε από το Κάβο Δουκάτο της Λευκάδας, με σκοπό την επίθεση κατά της Μεθώνης.⁴⁷ Περί τις αρχές του Σεπτεμβρίου του 1500 ο Ενετός ναύαρχος Πέζαρο προσπάθησε, χωρίς επιτυχία, να καταλάβει το κά-

⁴² Βλ. SCHREINER 1975-1979, II, 528· SOUSTAL & KODER 1981, 242· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 35-36· ΚΟΜΗΣ 1999, 21.

⁴³ Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 35.

⁴⁴ Εμφανίζεται στον 10^ο πίνακα της Ευρώπης, σε διάφορα χειρόγραφα της *Γεωγραφίας* του Πτολεμαίου του 15^{ου} αιώνα. Για τις απεικονίσεις τριών, ενδεικτικά, χειρόγραφων χαρτών της συλλογής Μαργαρίτας Σαμούρκα, βλ. ΤΟΛΙΑΣ 2008, 28, 34-35, 60.

⁴⁵ Φύλλα 68ν και 69γ του χειρόγραφου νησολογίου τού Martellus, με τίτλο *Insularium Illustratum*, που φυλάσσεται στο Μουσείο Condé στο Chantilly της Γαλλίας με αριθμό καταχώρισης Ms. 483. Βλ. ΤΟΛΙΑΣ 2002, 48-49.

⁴⁶ Βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 274· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 35. Πρβλ. το σχετικό κείμενο του Βραχέος Χρονικού 58.23, κώδικας Ρ.

⁴⁷ Πρβλ. το σχετικό κείμενο του Βραχέος Χρονικού 36.30 που έχει ως εξής: *καί ... εξέβη ή άρμάτα και ύπηγε εις τὸ Κάβω δὲ Δουκάτω, και ἐκεῖ ἐμίχθησαν τὰ κάτεργα τῆς Πρεβέντζας, ἄρμενα εἰκοσιοκτώ, ...*, βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 295 και II, 536. Βλ. επίσης ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 274-275· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 33-34.

στρο της Μπούκας με αποτέλεσμα, όμως, τη λεηλασία της περιοχής.⁴⁸ Το κάστρο επισκευάζεται για μια ακόμη φορά, το 1530, από τους Οθωμανούς, σύμφωνα με τον γεωγράφο Μελέτιο.⁴⁹

Η πρώτη αναφορά σε χάρτη του τοπωνυμίου *Πρέβεζα* γίνεται στο χειρόγραφο νησολόγιο-χάρτη της Αγίας Μαύρας και Πρέβεζας, που συντάχθηκε στα 1521 από τον Οθωμανό ναυτικό χαρτογράφο Πίρι Ρέις (Piri Reis) και συμπεριλαμβάνεται στο *Βιβλίο της Ναυσιπλοΐας* του, το περίφημο *Kitab-i Bahriye*. Στην εργασία μας παρουσιάζουμε το χάρτη ο οποίος περιέχεται σε ένα από τα 42 σωζόμενα αντίγραφα του βιβλίου του, το οποίο φυλάσσεται στο Τορκαρί της Κωνσταντινούπολης (Εικ. 2).⁵⁰ Στην περιγραφή της περιοχής από τον Πίρι Ρέις γίνεται λιτή αναφορά στο κάστρο, που έστεκε τότε για 43 σχεδόν χρόνια στην Μπούκα του Αμβρακικού κόλπου. Πληροφορούμαστε ότι το κάστρο, *Preveze kalesi*, είναι κτισμένο δίπλα στη θάλασσα, στο στενό του κόλπου της Άρτας, και κοιτάει στην ανατολή.⁵¹ Περιγράφοντας το φυσικό λιμάνι στον όρμο Βαθύ της Πρέβεζας ο Πίρι Ρέις αναφέρει ότι δύο περίπου μίλια βόρεια του κάστρου υπάρχει ένα λιμάνι που ονομάζεται *Βαθύ-να*, το οποίο είναι ένα κυκλικό/στρόγγυλο λιμάνι, περιτριγυρισμένο εντελώς από δάσος, ένας εξαιρετος παράδεισος.⁵²

Η ναυμαχία της Πρέβεζας το 1538

Στα νερά του Ιονίου πελάγους, ανοιχτά της Πρέβεζας και της νήσου Λευκάδας, αντιπαρατάχθηκαν, το Σεπτέμβριο του 1538, δύο μεγάλοι στόλοι: αυτοί των Οθωμανών, υπό τον Γάλλο εξωμότη κοκκινογένη Χαϊρεντίν πασά, και των συνασπισμένων δυτικών δυνάμεων, υπό τον Γενουάτη ναύαρχο Αντρέα Ντόρια. Η ναυμαχία έγινε γνωστή στην ιστορία με το όνομα της Πρέβεζας.⁵³

Με αφορμή τις προετοιμασίες και τις κινήσεις του οθωμανικού στόλου συντάχθηκε, στις 20 Σεπτεμβρίου 1538 στην Κέρκυρα, λεπτομερές ενημερωτικό δελτίο, *anniso*,⁵⁴ από τον Francesco Genesio. Σε αυτό αναφέρεται ότι ο Χαϊρεντίν πασάς με το στόλο του κατέβηκε το Ιόνιο πέλαγος λεηλατώντας στο πέρασμά του και ότι με 200 καράβια και 8.000 στρατιώτες έπλευσε προς την Πρέβεζα, όπου αγκυροβόλησαν τα καλύτερα καράβια του, περιμένοντας την αρμάδα των Ευρωπαίων συμμάχων, για να την αντιμετωπίσει από ευνοϊκή θέση. Στην εξασέλιδη αναφορά περιλαμβάνεται σχέδιο με τις θέσεις των δύο στόλων (Εικ. 3).⁵⁵ Στο σχέδιο η Πρέβεζα,

⁴⁸ Βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 275· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 33-34 και 36-37· ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 11-12.

⁴⁹ Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 37.

⁵⁰ Χειρόγραφο Νο. 642 του Μουσείου Τορκαρί, βλ. ΑΡΙ 2002. Για τη χρονολόγηση του χειρογράφου βλ. εισαγωγικό κείμενο του R. Mirzaoglu για τα σχετικά με την Πρέβεζα βλ. 257-259.

⁵¹ Για το σχετικό με την περιοχή κείμενο, που συνοδεύει τον χάρτη, με παράλληλη αγγλική μετάφραση, βλ. ΑΡΙ 2002, 258. Πρβλ. και TOLEDO MANSILLA, στον παρόντα τόμο, 140-141.

⁵² Σε αυτόν τον όρμο βρίσκονταν το μεγαλύτερο από τα τρία λιμάνια της αρχαίας Νικόπολης, βλ. WISEMAN 2001, 49· ΖΑΧΟΣ 2007, 274· ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ, στον παρόντα τόμο, 5-6. Στην περιοχή υπήρχε δάσος μεγάλων δρυών που υλοτομήθηκε κατά το 18^ο αιώνα. Παραμένουν, όμως, ελάχιστες στην περιοχή των Αγίων Αποστόλων, στο ανατολικό άκρο της χερσονήσου της Πρέβεζας, που διασώθηκαν επειδή ανήκαν στην περιουσία της ομώνυμης μονής.

⁵³ Για τη ναυμαχία της Πρέβεζας και την περιφανή νίκη των Οθωμανών επί του συνασπισμένου στόλου των δυτικών, βλ. ενδεικτικά ΣΑΘΑΣ 1869, 123-125· ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1974, 301 κ.ε.· TOLEDO MANSILLA, στον παρόντα τόμο, 143-151.

⁵⁴ Με τη διάδοση της τυπογραφίας οι χειρόγραφες ειδήσεις έδωσαν γρήγορα τη θέση τους στα ειδησεογραφικά έντυπα, μονόφυλλα ή και τομΐδια –γνωστά ως *annisi* στη βιβλιογραφία– συχνά εικονογραφημένα, που μπορούσε να τα προμηθευτεί κανείς τόσο στα βιβλιοπωλεία όσο και από πλανόδιους πωλητές έντυπων ειδήσεων, βλ. ΤΟΛΙΑΣ 2008, 125.

⁵⁵ Το σχετικό με την Πρέβεζα κείμενο του ενημερωτικού δελτίου, παρατίθεται με βάση το ιταλικό πρωτότυπο. Βλ. GENESIO 1538. Το ολοσέλιδο σχέδιο φέρει τον τίτλο *Il lvocho dove se ritrvoa le armate / de Christiani, et del Tyrcho* και αναδημοσιεύεται για πρώτη φορά από την έκδοσή του.

La Prevesa, απεικονίζεται ως κάστρο στο νοτιότερο άκρο της ηπειρώτικης χερσονήσου, στο στόμιο, *La Bocca*, του κόλπου. Φαίνεται να έχει έξι περιμετρικούς πύργους, ένας εκ των οποίων είναι παραθαλάσσιος με δύο πόρτες. Ο βόρειος πύργος του κάστρου είναι μεγαλύτερος και ψηλότερος. Εντός του κάστρου υπάρχουν μερικά κτίρια, ένα εκ των οποίων είναι πιθανότατα τέμενος με μιναρέ. Δύο πυργοειδή κτίσματα στη βόρεια ακτή του κόλπου της Πρέβεζας παραπέμπουν, κατά τη γνώμη μας, στα δύο καστέλια, *duorum castellorum*, που έκτισαν στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου, *in faucibus sinus*, οι Οθωμανοί περί το 1465, δύο περίπου χρόνια μετά την κατάληψη της περιοχής από αυτούς.⁵⁶

Μία σπάνια χαλκογραφία του Antonio Salamanca, του 1540 περίπου,⁵⁷ επιβεβαιώνει τα χαρακτηριστικά στοιχεία του κάστρου της Πρέβεζας που παρουσιάζονται στο σχέδιο του Genesio. Το κάστρο εμφανίζεται με έξι τουλάχιστον περιμετρικούς πύργους. Υπάρχει πύλη στο νότιο παραθαλάσσιο πύργο και καταχύστρες πάνω από αυτή (Εικ. 4). Στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου του Σκαφιδακιού σημειώνεται μεγάλο πυργοειδές κτίσμα, το οποίο αδυνατούμε να ταυτίσουμε.

Το κάστρο της Μπούκας υπέστη πιθανότατα ζημιές κατά την προηγηθείσα της ναυμαχίας του 1538 ανεπιτυχή προσπάθεια κατάληψής του από τις δυνάμεις του ναυάρχου Μάρκο Γκριμάνι και του Αντρέα Ντόρια.⁵⁸ Επί Σουλεϊμάν Α΄ Μεγαλοπρεπούς το κάστρο επισκευάζεται για μια ακόμη φορά, πιθανότατα το 1553 μ.Χ., σύμφωνα με επιγραφή που υπήρχε πάνω από την κύρια πύλη του κάστρου και μας διασώζει ο περιηγητής του 17^{ου} αιώνα Εβλιγιά Τσελεμπί Εφέντη.⁵⁹

Μετά τη ναυμαχία οι αναφορές του τοπωνυμίου *Πρέβεζα* στη χαρτογραφία γίνονται συχνότερες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους χάρτες του Νικολάου Σοφιανού, του 1540, όπου η οχυρωμένη Νικόπολη αντιστοιχείται στον πίνακα που συνοδεύει το χάρτη με την Πρέβεζα, *Preueza*⁶⁰ του Ισπανού Alonso de Santa Cruz, του 1545, με την αναφορά *Prebesa*⁶¹ του Giacomo Gastaldi, του 1560, με το κοινό από τότε και για αρκετές δεκαετίες τοπωνύμιο *Preuesa*.⁶²

⁵⁶ Βλ. παραπάνω σελ. 401 και υποσημ. 38. Θεωρούμε επίσης ότι «ο έπαινος» του Εβλιγιά Τσελεμπί στο «μικρό φρούριο της Πρέβεζας», το οποίο με σαφήνεια διακρίνεται από το κάστρο της Μπούκας, αφορά στα δύο αυτά καστέλια, που κατά την επίσκεψή του στην Πρέβεζα, το φθινόπωρο του 1670, φαίνεται ότι ήταν ερειπωμένα, βλ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1987, 237.

⁵⁷ Βλ. ΙΑΝ 105· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, iii και Νο. 1. Χρονολογούμε το χάρτη στα 1540 περίπου και δεν δεχόμαστε τη χρονολόγηση του πρέσβη κ. Χρήστου Ζαχαράκι στα 1538. Βλ. ΖΑΧΑΡΑΚΗΣ 1998, 6, Νο. 2589 και ΖΑΧΑΡΑΚΗΣ 2004, 15, Νο. 2688, που επαναλαμβάνεται στο ΝΑΥΑΡΙ et al. 2007, 129. Στην πρόσφατη τρίτη έκδοση του καταλόγου του ο χάρτης, περιέργως, δεν χρονολογείται, βλ. ΖΑΧΑΡΑΚΗΣ 2009, 274, Νο. 3092/2688. Η κ. Leonora Navari, στην ανακοίνωσή της στο παρόν Συμπόσιο, χρονολογεί το χάρτη στα μέσα του 16^{ου} αι., βλ. ΝΑΥΑΡΙ, στον παρόντα τόμο, 171 και fig. 1. Στην πίσω όψη του χάρτη που απόκειται στη συλλογή του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 105, υπάρχει αποτύπωμα του χάρτη του Jacobo Davent του 1566 με τίτλο: *Geldriae Cliviae Ivliae / necnon aliarvm region / adjacentium ...*

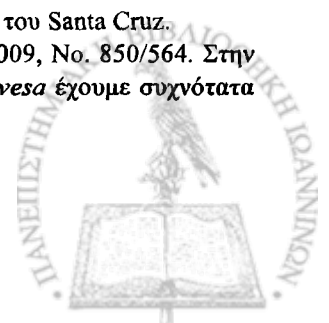
⁵⁸ Βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 277· TOLEDO MANSILLA, στον παρόντα τόμο, 144-145. Πρβλ. και το σχετικό κείμενο του Βραχέος Χρονικού 76.19 που παραπέμπει στο έτος 7046 από κτήσεως κόσμου, ή 1538 μ.Χ. και αναφέρει: *έτους ζις' έχάλασαν οι Φράγγοι την Πρέβεζα*. Βλ. SCHREINER 1975-1979, I, 574.

⁵⁹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπί, πάνω από την πύλη του κάστρου υπήρχε κτητορική επιγραφή που ανέφερε ότι το φρούριο υψώθηκε επί των ημερών της βασιλείας του σουλτάνου Σουλεϊμάν ιμπν Σελίμ το έτος εξήντα και εννιακόσια από τη φυγή του Προφήτη. Βλ. ΕΡΓΟΛΑΒΟΣ 1995, 31-40· ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1987, 235-236, όπου και η πραγμάτευση του ζητήματος της χρονολογίας και του ονόματος του σουλτάνου.

⁶⁰ Βλ. ΤΟΛΙΑΣ 2006, 153-154 για τη χρονολόγηση της πρώτης έκδοσης του χάρτη και ΤΟΛΙΑΣ 2008, 87-93 με απεικόνιση του χάρτη στη σελ. 89.

⁶¹ Βλ. ΤΟΛΙΑΣ 2002, 83 και 107, όπου αναπαραγωγή του χάρτη, f.135, από το *Islario General* του Santa Cruz.

⁶² Βλ. ΤΟΛΙΑΣ 2008, 102 και απεικόνιση του χάρτη στις σελ. 98-99. Πρβλ. ΖΑΧΑΡΑΚΗΣ 2009, Νο. 850/564. Στην τυπογραφία του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα συχνά αντικαθίσταται το ν με μ. Έτσι αντί για *Prevesa* έχουμε συχνότατα *Preuesa*.

Η ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571

Η ναυμαχία της Ναυπάκτου, σε αντίθεση με αυτήν της Πρέβεζας, προπαγανδίστηκε αρκετά από τους δυτικούς, όπως ήταν φυσικό εκ του αποτελέσματός της.⁶³ Αρκετά εικονογραφημένα έντυπα και χάρτες τυπώθηκαν αμέσως μετά τη ναυμαχία, για να ενημερώσουν τους Ευρωπαίους σχετικά με τη μεγάλη νίκη της Santa Lega επί των Οθωμανών στα ανοιχτά των Εχινάδων νήσων του Ιονίου. Μεταξύ των εκδοτών τέτοιων εντύπων ήταν ο χαρτογράφος και χαράκτης Γιοβάννι Francesco Camocio, που δημιούργησε, το 1571, έναν εξελιγμένο χάρτη της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου με ασυνήθιστο προσανατολισμό, το βορρά προς τα κάτω.⁶⁴ Στον κόλπο, που ο Camocio ονομάζει *κόλπο της Πρέβεζας*, απεικονίζονται πλοία του οθωμανικού στόλου που, όπως περιγράφει ο Εβλιγιά Τσελεμπί, κατέφυγαν εκεί μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου, για να σωθούν.⁶⁵ Η χαρακτηριστική απεικόνιση του κάστρου της Πρέβεζας, με δύο παράλληλες τριάδες πύργων και δύο ακόμη μικρούς πύργους ανάμεσά τους, είναι μεν μια λιτή αποτύπωση, παραπέμπει, όμως, στην πραγματική μορφή του κάστρου της Μπούκας.

Ο σύγχρονος του Camocio εκδότης και χαράκτης Simon Pinargenti δημιούργησε το 1571 έναν παρόμοιο χάρτη του Αμβρακικού κόλπου (Εικ. 5).⁶⁶ Οι χάρτες των Camocio και Pinargenti έμελλε να γίνουν πρότυπο άλλων χαρτών για πάνω από έναν αιώνα. Έτσι, ο Domenico Zenoni χάραξε, πριν το 1574, τον δικό του *Colfo della Preveza*.⁶⁷ ο Donato Bertelli, στον οποίο περιήλθαν οι τυπογραφικές πλάκες των χαρτών του Camocio, επανεξέδωσε τους περισσότερους από αυτούς, λίγο μετά το 1575.⁶⁸ ο Guiseppe Rosaccio ονόματισε την Πρέβεζα *Arta* και τον κόλπο *Golfo del' Arta* στο χάρτη που συμπεριλήφθηκε το 1598 στο *Viaggio da Venetia, a Costantinopoli Per Mare, e per Terra ...*.⁶⁹ ο Henry Baron de Beauvau, το 1615 και 1619, συμπεριέλαβε παρόμοιο χάρτη στην έκδοσή του *Relation journalière du voyage du Levant ...*.⁷⁰ ο Jacob von Sandrart σχεδίασε την ευρύτερη περιοχή σε χάρτη μικρότερου μεγέθους, που εκδόθηκε το 1682 και 1687.⁷¹ άγνωστος Γερμανός χαράκτης εξέδωσε, περί το 1684, πληροφοριακό φυλλάδιο –εντός του οποίου περιέλαβε και τον χάρτη– με αφορμή την εκστρατεία του Μογosiπi στο Μοριά.⁷² ο Rafaelo Savonarola, γνωστός με το ψευδώνυμο –αναγραμματισμό του ονόματός του– Alfonso Lasor a Varea, χρησιμοποίησε, το 1713, την υπεραιωνόβια, τότε, τυπογραφική

⁶³ Για μια σύντομη και εύληπτη περιγραφή της ναυμαχίας της Ναυπάκτου βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1974, 315 κ.ε.· NAVARI et al. 2007, 156-168, όπου αποσπάσματα από το βιβλίο *Istoria Candiana* του αυτόπτη μάρτυρα και συμμετέχοντος στα γεγονότα Andrea Cornaro, σε μετάφραση Στέφανου Κακλαμάνη.

⁶⁴ Ο χάρτης με τίτλο *Colfo della Prevesa* συμπεριλαμβάνεται στον άτλαντα επί παραγγελία του Camocio με τίτλο *Isole famose, porti, fortezze, e terre maritime sottoposte alla Ser.^{ma} Sig.^{ria} di Venetia ...* Βλ. IAN 199· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, iii και No. 3· NAVARI et al. 2007, 109· ΤΟΛΙΑΣ 2008, 125, 456· ZACHARAKIS 2009, No. 779/505.

⁶⁵ Πρβλ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1987, 237.

⁶⁶ Ο σπάνιος χάρτης με τίτλο *S. Mavra con il golfo della preueza posti nella prouintia di Achaia, possedutto da infideli et ora ochup.^a da l' armata dela S.^{io} lega Chr.^a 1571* συμπεριλαμβάνεται στον άτλαντα επί παραγγελία του Pinargenti με τίτλο *Isole che son da Venetia nella Dalmatia e per tutto l'archipelago, fino à Costantinople, con le loro fortezze e con le terre piu notabili di Dalmatia*. Βλ. IAN 752· NAVARI et al. 2007, 106· ΤΟΛΙΑΣ 2008, 125· ZACHARAKIS 2009, No. 2693/1757.

⁶⁷ Βλ. IAN 814· ZACHARAKIS 2009, No. 331/202. Ο χάρτης συμπεριλήφθηκε, το 1574, στον άτλαντα επί παραγγελία του Donato Bertelli με τίτλο *Civitatvm aliquot insigniorvm, et locorvm, magis munitiorvm exacta delineatio ...*

⁶⁸ Βλ. NAVARI et al. 2007, 106· ΤΟΛΙΑΣ 2008, 125, 456. Οι χάρτες της έκδοσης αυτής φέρουν έντυπη αρίθμηση.

⁶⁹ Βλ. IAN 216· ZACHARAKIS 2009, No. 2947/1929. Η έκδοση του 1598 έγινε από τον G. Franco. Το βιβλίο επανεκδόθηκε, το 1610, από τον M. Sadeler και αργότερα, χωρίς το όνομα του Rosaccio, από τους M. Sadeler και S. Scolari.

⁷⁰ Βλ. IAN 779· ZACHARAKIS 2009, No. 247/136. Το έργο του Beauvau εκδόθηκε από τον J. Garnish στο Nancy.

⁷¹ Βλ. IAN 231· ZACHARAKIS 2009, No. 3104/2057· ΤΟΛΙΑΣ 2008, 515.

⁷² Βλ. NAVARI et al. 2007, 172· ZACHARAKIS 2009, No. 3826/2749. Το έντυπο ανήκει στη συλλογή Δημήτρη Λέκκα.

πλάκα του D. Zenoni για να εικονογραφήσει το εγκυκλοπαιδικό του έργο, αφού πρώτα χάραξε σε αυτήν αρκετά τοπωνύμια και άλλαξε την περιγραφή στο *cartouche* του χάρτη.⁷³

Μεταξύ της ναυμαχίας της Ναυπάκτου και της δώσης της Πρέβεζας του 1605, αξιομνημόνευτο είναι το γεγονός της επίσκεψης του Ισπανού αιχμαλώτου Diego Galán στο λιμάνι της Πρέβεζας, *Previsa*, όπου αγκυροβόλησε η γαλέρα που τον μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη, στα τέλη του 16^{ου} αιώνα.⁷⁴

Η λεηλασία της Πρέβεζας από τους αγιοστεφανίτες ιππότες το 1605

Οι πιο εντυπωσιακές απεικονίσεις του κάστρου της Μπούκας δημιουργήθηκαν, περιέργως, με αφορμή την ολιγόωρη λεηλασία του και τη μικρή σε διάρκεια κατάκτηση της Πρέβεζας από τους ιππότες του τάγματος του Αγίου Στεφάνου της Τοσκάνης.⁷⁵ Την επαναλαμβανόμενη λιτή σε μορφή, έντυπη απεικόνιση του κάστρου της Μπούκας, που καθιέρωσαν από το 1571 οι Camocio και Pinargenti, ήρθε να αλλάξει ριζικά ένα υπομνηματισμένο σκαρίφημα του κάστρου, σχεδιασμένο από τον επικεφαλής των επιχειρήσεων του τάγματος κατά της Πρέβεζας, αντιναύαρχο Iacopo Inghirami, το Μάιο του 1605.

Το χειρόγραφο σκαρίφημα του Inghirami απεικονίζει την κατάληψη του κάστρου της Μπούκας από τους αγιοστεφανίτες ιππότες και το υπόμνημά του μας παρέχει πληροφορίες για την επιχείρηση, την τοπογραφία της Πρέβεζας και το ίδιο το κάστρο (Εικ. 6).⁷⁶ Από αυτό προκύπτει ότι το κάστρο της Μπούκας μοιάζει με νησί αποκομμένο από την υπόλοιπη χερσόνησο, αφού προς βορράν και δυσμάς χωρίζεται από τη στεριά με τάφρο πλάτους 52 μέτρων,⁷⁷ ενώ προς νότον και ανατολάς βρέχεται από τα νερά της εισόδου του Αμβρακικού κόλπου. Το κάστρο είναι όλο λιθόκτιστο⁷⁸ και αποτελείται από δύο τμήματα: το κυρίως οχυρό και έναν εξωτερικό τειχισμένο περίβολο προς ανατολάς.

Το κυρίως οχυρό έχει σχήμα τετραγώνου, πλευράς 200 μ. περίπου, με οκτώ μεγάλους στρογγυλούς πύργους, *torrione*,⁷⁹ διαμέτρου 20 μ., τρεις σε κάθε πλευρά του. Από αυτούς ο

⁷³ Βλ. IAN 217· NAVARI et al. 2007, 181· ΤΟΛΙΑΣ 2008, 486· ZACHARAKIS 2009, Νο. 1885/1259. Πρβλ. IAN 814.

⁷⁴ Η πληροφορία αυτή περιλαμβάνεται στις ελάχιστες ταξιδιωτικές αναφορές της εποχής εκείνης και ανήκει στο ημερολόγιο του Diego Galán από την Κονσουέγρα, βλ. GALÁN 1913, 50-52. Ο Galán επισκέφθηκε πάλι την Πρέβεζα το Μάιο του 1598, βλ. GALÁN 1913, 225-226.

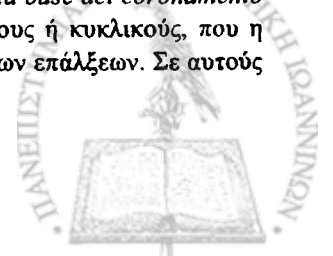
⁷⁵ Βλ. GUARNIERI 1960, 141-143· GEMIGNANI 1996, 107-125. Μία πλήρης αναφορά στα γεγονότα του Μαΐου του 1605 δημοσιεύθηκε, μετά τις εργασίες του παρόντος Συμποσίου, στο ΔΟΝΟΣ 2009, και ιδιαίτερα 78-90.

⁷⁶ Για πλήρη μεταγραφή του υπομνήματος του σχεδίου του Inghirami και τη μετάφρασή του, βλ. Παράρτημα Α'. Τα εντός παρενθέσεων λατινικά γράμματα, που χρησιμοποιούμε στην παρακάτω περιγραφή, παραπέμπουν στα αντίστοιχα του υπομνήματος Inghirami. Σε εμπιστευτική αναφορά, του πληροφοριοδότη Γιόβαννι di Biagio da Saloniche προς τον Inghirami, σχετική με την κατάσταση του κάστρου της Μπούκας πριν την επίθεση καθώς και τη δυνατότητα κατάληψής του, αναφέρεται ότι στο κάστρο υπάρχουν περί τις 150 ψυχές, εκ των οποίων 80 οπλισμένοι άντρες, και 25 μικρά και μεγάλα κανόνια, βλ. GEMIGNANI 1996, 110, 353-354· ΔΟΝΟΣ 2009, 79-80.

⁷⁷ Όλες οι διαστάσεις στην παρούσα περιγραφή μας είναι κατά προσέγγιση, αλλά στο Παράρτημα Α' δίνονται με ακρίβεια εκατοστού. Η πιστότητα των μετρήσεων του υπομνήματος Inghirami πρέπει να ελεγχθεί επί τη βάση του σχεδίου του κάστρου που εκπόνησε το 1685 ο Ενετός μηχανικός Mauro, βλ. υποσημ. 98 και 117, *infra*.

⁷⁸ Σύμφωνα με άλλες περιγραφές το δομικό υλικό με το οποίο κατασκευάστηκε το κάστρο είχε μεταφερθεί από μεγάλα οικοδομήματα της αρχαίας Νικόπολης, ενδεικτικά βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 48· ΔΟΝΟΣ 2007, 80.

⁷⁹ Μεταφράζουμε τη λέξη *torrione* ως μεγάλο στρογγυλό πύργο. Στο *Dizionario Enciclopedico di Architettura e Urbanistica*, του 1968-1969, ο όρος ερμηνεύεται ως *bassa e grossa torre in muratura, generalmente a pianta quadrata o circolare, con basamento a scarpa travolta tanto alto da raggiungere quasi la base del coronamento merlato*. Πρόκειται, δηλαδή, για χαμηλούς και χοντρούς πύργους, συνήθως τετράγωνους ή κυκλικούς, που η βάση τους ήταν κατασκευασμένη με κλίση και έφτανε σε ύψος περίπου μέχρι τη βάση των επάλξεων. Σε αυτούς

κεντρικός ανατολικός (Κ) είναι πολυγωνικός, *fatto ha faccie*, και καλυμμένος, *coperto*,⁸⁰ ενώ ο νοτιοανατολικός (L) είναι μισο-ανοιχτός, *mezzo aperto*, και έχει καλυμμένη σκάλα (M) που κατεβαίνει χαμηλά. Οι στρογγυλοί μεγάλοι πύργοι, *torrióni*, ενώνονται μεταξύ τους με τείχη/μεταπύργια, *cortina*, μήκους 70 μ. το καθένα. Τα τείχη έχουν ύψος 15,20 μ. και πάχος στη μεν βάση τους 4,70 μ. στη δε κορυφή τους 3,50 μ. Στο πάνω μέρος των τειχών υπάρχει διάδρομος, *corridore*, πλάτους 2 μ. με παραπέτο, *parapetto*, ύψους 1,75 μ. για να προφυλάσσει τους αμυνόμενους που κινούνται σε αυτόν. Στο νότιο εσωτερικό τμήμα των τειχών υπάρχει σκάλα στο πάχος του τείχους.⁸¹ Εντός του κυρίως οχυρού, στη βορειοανατολική γωνία του, βρίσκεται κατάλυμα (O) για τους στρατιώτες, *marabutto*. Δύο κάθετες μεταξύ τους οδοί συνδέουν τους κεντρικούς πύργους κάθε πλευράς του κυρίως οχυρού, δημιουργώντας έτσι στο εσωτερικό του τέσσερις όμοιες μικρές περιοχές που στο σχέδιο φαίνονται άκτιστες.

Ο εξωτερικός περίβολος, με κάτοψη σχήματος τριγώνου, εφάπτεται στην ανατολική πλευρά του οχυρού και προστατεύεται από την πλευρά της θάλασσας με τείχη (C) χαμηλότερα αυτών του κυρίως οχυρού, ύψους 5,90 μ. και μήκους 70 μ. σε κάθε πλευρά τους. Εντός του περιβόλου υπάρχει μουσουλμανικό τέμενος (N).

Εξωτερικά των τειχών τού κυρίως οχυρού εκτείνεται περιμετρικός διάδρομος προστατευμένος με προτείχισμα, *banchetta*. Το πλάτος του διαδρόμου αυτού (H) κυμαίνεται από 5,20 μ. έως 7 μ. Μπροστά από την πύλη του κάστρου υπάρχει πλατεία (G) μήκους 87 μ., η οποία επικοινωνεί με τη βόρεια στεριά μέσω μιας ξύλινης σταθερής γέφυρας (I) μήκους 52 μ. και πλάτους 7 μ. Έξω από την τάφρο του κάστρου, προς βορράν, υπάρχει μικρός οικισμός (S), αποτελούμενος από 30 σπίτια. Σημειώνονται επίσης οι θέσεις ενός πηγαδιού (R) και μιας πηγής (Q), καθώς και άλλα στοιχεία σχετιζόμενα με την απόβαση και την επιχείρηση.

Η λεηλασία της Πρέβεζας του 1605 έγινε αφορμή για μια σειρά από έντυπες αναπαραγωγές και καλλιτεχνικούς σχεδιασμούς του κάστρου καθώς και για δύο εντυπωσιακές ζωγραφικές απεικονίσεις μεγάλων διαστάσεων. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα ακόλουθα:

1. Έντυπο υπομνηματισμένο σχέδιο, ξυλογραφία, του Giovanni Orlandi, ενσωματωμένο στην έκθεσή του, *relatione*, για τα γεγονότα της κατάληψης του κάστρου της Πρέβεζας (Εικ. 7). Η έκθεση τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Φλωρεντία από τους Sermartelli, το 1605.⁸² Τον ίδιο χρόνο ακολούθησαν η δεύτερη έκδοση από το τυπογραφείο του Guglielmo Facciotto στη Ρώμη,⁸³ καθώς και άλλες δύο από τα τυπογραφεία των A. Guiducci στη Φλωρεντία και Vittorio Benacci στη Μπολόνια.⁸⁴ Το σχέδιο του Orlandi είναι σχεδόν πιστό αντίγραφο του σκαριφήματος και υπομνήματος του Inghirami, με λίγες πρόσθετες πληροφορίες και αντιγραφικά λάθη.⁸⁵

2. Χειρόγραφο σχέδιο του Jacopo Ligozzi, του 1606, με τρισδιάστατη απεικόνιση του κάστρου της Μπούκας (Εικ. 8). Το σχέδιο βασίστηκε, κατά τη γνώμη μας, στις πληροφορίες που παρέχει το σκαριφήμα του Inghirami και αποτέλεσε προσχέδιο του Ligozzi για την υλο-

---

τοποθετούνταν πυροβόλα σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο. Στη συνέχεια του άρθρου μας, για λόγους συντομίας, θα χρησιμοποιούμε τη λέξη *torrióni* για να μεταφέρουμε την πλήρη σημασία του όρου.

⁸⁰ Πρβλ. υποσημ. 120, *infra*, στο Παράρτημα Α'.

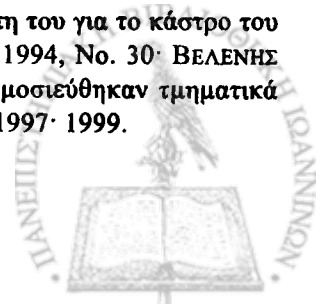
⁸¹ Πρβλ. υποσημ. 121, *infra*, στο Παράρτημα Α'.

⁸² Βλ. ORLANDI/SERMARTELLI 1605. Πρβλ. NAVARI 1989, 258, No. 1224· SOTHEBY'S 1989, 123, No. 237· GEMIGNANI 1996, 119.

⁸³ Βλ. ORLANDI/FACCIOOTTO 1605. Πρβλ. NAVARI 1989, 258, No. 1224· GEMIGNANI 1996, 119-120.

⁸⁴ Βλ. ORLANDI/GUIDUCCI 1605· ORLANDI/BENACCI 1605. Πρβλ. GEMIGNANI 1996, 120.

⁸⁵ Το σχέδιο παρουσιάστηκε από τον καθηγητή κ. Γεώργιο Βελένη στην αδημοσίευτη μελέτη του για το κάστρο του Παντοκράτορα, βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 25-26. Βλ. επίσης ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, No. 30· ΒΕΛΕΝΗΣ 1996, 8-11· ΔΟΝΟΣ 2009, 76-77. Μόνο τα εισαγωγικά κείμενα της μελέτης Βελένη δημοσιεύθηκαν τμηματικά στα *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, δυστυχώς χωρίς τη βιβλιογραφία, βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1995· 1996· 1997· 1999.

ποίηση του μεγάλων διαστάσεων έργου του στην οροφή του ναού του Αγίου Στεφάνου της Πίζας, το 1607.⁸⁶ Στο σχέδιο απεικονίζεται πυργοειδής πολιορκητική μηχανή, δίπλα στον βορειοανατολικό *τορριόνε* (πάνω αριστερά στο σχέδιο), που θα θεωρηθεί, εσφαλμένα, και θα απεικονιστεί, μεταγενέστερα, ως ένας ακόμη πύργος του κάστρου.⁸⁷

3. Τρία χειρόγραφα, επιχρωματισμένα με υδρόχρωμα σχέδια του κάστρου της Μπούκας που φιλοτέχνησε ο Erasmo Magno da Velletri, ο οποίος ακολουθούσε το τάγμα των ιπποτών του Αγίου Στεφάνου στις εκστρατείες του. Τα σχέδια συμπεριλαμβάνονται με αρκετά άλλα σε χειρόγραφο με τις εντυπώσεις τού da Velletri που τιτλοφορείται *Impresse delle Galere Toscane* και φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη Riccardiana της Φλωρεντίας.⁸⁸ Σε αυτά απεικονίζονται στιγμές από την επίθεση και τη λεηλασία του κάστρου.

4. Τοιχογραφία του Bernardino Rocchetti, του 1608-1609, που απεικονίζει την κατάληψη της Πρέβεζας και βρίσκεται στη σάλα Bona στο Palazzo Pitti της Φλωρεντίας.⁸⁹ Επηρεασμένος εμφανώς από τον πίνακα του Ligozzi στην οροφή του ναού του Αγίου Στεφάνου στην Πίζα, ο ζωγράφος έχει ταυτόχρονα αίσθηση του γεωγραφικού χώρου, καθώς στο βάθος απεικονίζει το κάστρο της Αγίας Μαύρας και το νησί της Λευκάδας.

5. Εντυπο σχέδιο, χαλκογραφία, του Hubert Vincent από την έκδοση του Fulvio Fontana του 1701. Το σχέδιο συνοδεύεται από ξεχωριστό υπόμνημα.⁹⁰ Το σχέδιο των Vincent/Fontana είναι απλουστευμένη μορφή του σκαριφήματος του Inghirami επηρεασμένο, όμως, από το αντίστοιχο σχέδιο του Ligozzi.

Οι Τούρκοι έγιναν πολύ σύντομα και πάλι κύριοι του κάστρου της Μπούκας και του οικισμού της Πρέβεζας και η κυριαρχία τους δεν θα διακοπτόταν μέχρι το 1684. Στη διάρκεια αυτής της οθωμανικής κατοχής της Πρέβεζας, το φθινόπωρο του 1670, επισκέφθηκε την πόλη ο Τούρκος αξιωματούχος Εβλιγιά Τσελεμπή Εφέντη και περιέγραψε αυτήν και το κάστρο της στο *Βιβλίο των Περιηγήσεών* του. Η περιγραφή είναι ήδη γνωστή στη βιβλιογραφία και προσεγγίζει τα χαρακτηριστικά του κάστρου, όπως προκύπτει από σχέδια των ενετικών αρχείων της ίδιας σχεδόν εποχής.⁹¹ Στο τουρκικό κάστρο της Πρέβεζας, *Prevenza*, αναφέρεται και ο άγγλος περιηγητής George Wheler, όταν ταξιδεύει προς την Άρτα το 1675.⁹²

⁸⁶ Το έργο στην οροφή του ναού, μικτή τεχνική σε ξύλο, φέρει τίτλο: *Nicopolis Actiaca Turcarum Mvnitiss. Oppidvm A. D. Steph. Equitvm V Trirem. Magni Ferdinandi Avspiciis Fortiter Expvgnat. Diripitq. A Domini CIO IO CV*, βλ. GUARNIERI 1960, 143· BARACCHINI 1996, 52-53· ΔΟΝΟΣ 2009, 98-99.

⁸⁷ Το σχέδιο, σε μελάνι και καφέ υδρόχρωμα με τόνους χρυσού, διαστάσεων 36 x 54 εκ., δημοπρατήθηκε στις 27 Ιανουαρίου 2010 από τον οίκο Christie's της Νέας Υόρκης και αποκτήθηκε από το Ίδρυμα Cassa di Risparmio της Πίζα, έναντι 182.500 \$ Η.Π.Α. Παρόμοιο σχέδιο φυλάσσεται στο αρχείο Inghirami, βλ. GEMIGNANI 1996, 161. Οι απεικονιζόμενοι σε πρώτο πλάνο τρεις ιπότες πιστεύεται, εκ παραδόσεως, ότι είναι επώνυμοι: ο Ελβετός Giosué Berlinghier, ο Φλωρεντίνος Giovanni Gori και ο Lorenzo Ambrogi από την Pistoia, βλ. GUARNIERI 1960, 143.

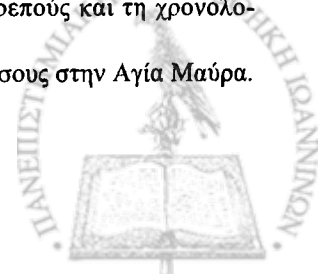
⁸⁸ Biblioteca Riccardiana, αρ. καταχ. 1978, φ. 112r, 112v-113r και 113v. Τα σχέδια παρουσιάστηκαν από τον κ. Δημοσθένη Δόνο στο πρόσφατο άρθρο του για τη δήωση της Πρέβεζας το 1605, βλ. ΔΟΝΟΣ 2009, 83, 87, 89, 92.

⁸⁹ Η μεγάλων διαστάσεων τοιχογραφία φέρει τίτλο: *S. Acqvista. il di. III. di Maggio M.DCV. La Prevesa. in Albania. città già detta Nicopoli da Agvsto.*, βλ. FUMAGALLI et al. 2001, 137, πρβλ. ΔΟΝΟΣ 2009, 102-103. Ευχαριστώ τον κ. Δημοσθένη Δόνο για την επισήμανση της ύπαρξης του συγκεκριμένου έργου.

⁹⁰ Βλ. FONTANA 1701, 120-121, πίν. XVII. Το σχέδιο και το υπόμνημα έχει αναπαραχθεί στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, Νο. 4 καθώς και στο NAVARI et al. 2007, 180, Νο. 71, με ελληνική μετάφραση του υπομνήματος, όπου περιέργως τα *braccia* μεταφράζονται ως *οργιές* και το σχέδιο σχετίζεται με τη βενετική κατάληψη του 1684!

⁹¹ Βλ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1987, 235-236, ο οποίος υποστηρίζει ότι θα πρέπει να αναγνώσουμε το όνομα του σουλτάνου, επί των ημερών του οποίου επισκευάστηκε το κάστρο, ως του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς και τη χρονολογία επισκευής του ως 960 από τη φυγή του Προφήτη (1553 μ.Χ.).

⁹² Βλ. WHEELER 1723, 65, ο οποίος μας πληροφορεί ότι στο κάστρο κατοικούν λιγότεροι απ' όσους στην Αγία Μαύρα.

Η πρώτη κατάληψη από τους Ενετούς το 1684

Στις αρχές του 6^{ου} ενετοτουρκικού πολέμου οι ενετικές και συμμαχικές τους δυνάμεις, υπό τον αρχιναύαρχο Francesco Morosini, κατέλαβαν, την 29^η Σεπτεμβρίου 1684, το κάστρο της Μπούκας μετά από μία αιφνιδιαστική αλλά προγραμματισμένη επίθεση.⁹³

Τα χαρακτηριστικά του κάστρου αμέσως μετά την κατάληψή του από τους Ενετούς μάς διασώζει χειρόγραφο επιχρωματισμένο σχέδιο με υπόμνημα, αγνώστου συντάκτη, με τίτλο *Pianta della Fortezza di Prevesa*, που φυλάσσεται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας.⁹⁴ Σε αυτό απεικονίζεται η ευρύτερη περιοχή του κάστρου της Μπούκας και σημειώνονται οι ενέργειες των επιτιθέμενων. Από το σχέδιο πληροφορούμαστε, μεταξύ άλλων, ότι μέσα στη φορτέτζα, δηλαδή στο κάστρο της Μπούκας (Εικ. 9), υπάρχει ένα καστέλο, *εσωτερικό οχυρό*, (B).⁹⁵ Οι επτά μεγάλοι κυκλικοί πύργοι, *τορριόνι*, (E) του κάστρου φέρουν καταλύματα στρατιωτών και έχουν ειδικά διαμορφωμένους χώρους, *volti*, οπλισμένους, *armati*, με πυροβόλα, τόσο στο πάνω μέρος τους όσο και στο εσωτερικό τους. Τα τείχη τους έχουν πάχος 3,80 μ. και ύψος 11,10 μ. Η κύρια πύλη (D) του κάστρου είναι στη βόρεια πλευρά του, δίπλα και στα ανατολικά του κεντρικού πύργου, και έχει δύο ανυψούμενες ράμπες, *ponti*.

Οι δύο κάθετες οδοί στο εσωτερικό της φορτέτζας –που στο σχέδιο του Inghirami φαίνεται να συνδέδαν τους κεντρικούς πύργους κάθε πλευράς του κάστρου με τον απέναντί τους– έχουν περιοριστεί, πλέον, σε μία κύρια, αυτήν που συνδέει το βόρειο πύργο της κυρίας πύλης με τον απέναντί του, νότιο. Η άλλη οδός έχει μειωθεί στο μισό μήκος της, αφού ξεκινά από το καστέλο (B) και καταλήγει κάθετα στην προηγούμενη. Το τείχος της ανατολικής πλευράς του κυρίως οχυρού φαίνεται να έχει κατεδαφιστεί στα 1684. Το τετράγωνο κτίριο στην πλατεία, που δημιουργείται νότια της εισόδου του κάστρου, παραπέμπει, κατά τη γνώμη μας, σε μουσουλμανικό τέμενος.⁹⁶

Μετά την κατάληψη του κάστρου οι Ενετοί προέβησαν σε επισκευές και βελτιώσεις των οχυρώσεων, σύμφωνα με υποδείξεις που έκαναν οι στρατηγοί Degenfeld, San Polo, Königs-marck και Davila, σε σχέδια του μηχανικού Milhaus Vernèda.⁹⁷ Παρουσιάζουμε εδώ την αποτύπωση του κάστρου που σχεδίασε, τον Απρίλιο του 1685, ένας από τους επιβλέποντες των εργασιών μηχανικούς, ο Giovanni Leonardo Mauro (Εικ. 10). Το χειρόγραφο σχέδιο απόκειται στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας και έχει τίτλο *Prevesa aqvistata dall' arme gloriose della Ser.^{ma} Rep.^{ca} di Ven.^a comandate dall' Ecc.^{mo} Sig.^l Fran:co Moresini K.^l P.^l Cap.^o General ...*⁹⁸

⁹³ Για μια λεπτομερή αναφορά στα γεγονότα της κατάληψης της Πρέβεζας του 1684, βλ. ΔΟΝΟΣ 2007, όπου και αρκετή βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα.

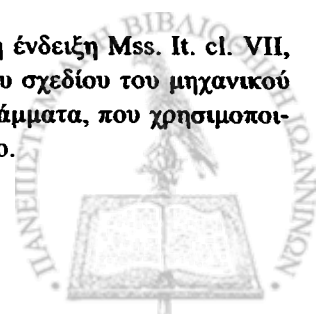
⁹⁴ Πρόκειται για το σχέδιο Νο. 35 του κώδικα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης με αρχειακή ένδειξη Mss. It. cl. VII, 94 (=10051), διαστάσεων 56 x 43 εκ. Για την πλήρη μεταγραφή του υπομνήματος του σχεδίου και τη μετάφρασή του, βλ. Παράρτημα Β'. Τα εντός παρενθέσεων λατινικά γράμματα, που χρησιμοποιούμε στην παρακάτω περιγραφή, παραπέμπουν στα αντίστοιχα του υπομνήματος του σχεδίου.

⁹⁵ Το καστέλο βρίσκεται στην ίδια θέση με τον πολυγωνικό πύργο (K) του σχεδίου του Inghirami. Η διάμετρος του, όμως, φαίνεται να είναι μεγαλύτερη, σχεδόν διπλάσια, από αυτήν των υπόλοιπων επτά πύργων του κάστρου. Ο Garzoni, όταν περιγράφει το κάστρο, αναφέρει το καστέλο ως επιπρομαχώνα, *cavaliere*, βλ. GARZONI 1707, 66-67.

⁹⁶ Γνωρίζουμε από διάφορες, σύγχρονες των γεγονότων, πηγές ότι το τέμενος μετατράπηκε μετά την κατάληψη της Πρέβεζας σε ναό του Αγίου Ταξιάρχη Μιχαήλ. Ενδεικτικά βλ. ΔΟΝΟΣ 2007, 95-97.

⁹⁷ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 48, 183.

⁹⁸ Πρόκειται για το σχέδιο Νο. 34 του κώδικα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης με αρχειακή ένδειξη Mss. It. cl. VII, 94 (=10051), διαστάσεων 50 x 73 εκ. Για την πλήρη μεταγραφή του υπομνήματος του σχεδίου του μηχανικού Mauro και τη μετάφρασή του, βλ. Παράρτημα Γ'. Τα εντός παρενθέσεων λατινικά γράμματα, που χρησιμοποιούμε στην παρακάτω περιγραφή, παραπέμπουν στα αντίστοιχα του υπομνήματος Mauro.

Όπως προκύπτει από το σε κλίμακα σχέδιο του Mauro, το οποίο αποδόθηκε ψηφιακά από τους αρχιτέκτονες Σταύρο Μαμαλούκο και Γιώργο Μανό (Εικ. 11), το κάστρο είχε περίμετρο 400 περίπου μ. και το σχήμα του ήταν περίπου τετράπλευρο. Η βόρεια και νότια πλευρά του ήταν ευθύγραμμες και παράλληλες μεταξύ τους, η δυτική ελαφρά τεθλασμένη προς δυσμάς και η ανατολική έντονα καμπυλωμένη προς τα έξω. Το μήκος του κάστρου, από ανατολάς προς δυσμάς, ήταν περίπου 130 μ. και το πλάτος του, από βορρά προς νότο, περίπου 80 μ. Οι επτά περιμετρικοί *τορριόνι*, με διάμετρο 20 περίπου μ., ονοματίστηκαν –από τον βορειοανατολικό προς τον νοτιοανατολικό, σε φορά αντίθετη των δεικτών του ρολογιού– προς τιμήν του Αγίου Μάρκου (Α), προστάτη της Βενετίας, του Αγίου ταξιάρχη Μιχαήλ (Β), στην εορτή του οποίου εισηγήθηκε επισήμως ο Morosini στην Πρέβεζα, και των Morosini (C), Bragadin (D), Garzoni (E), Sagredo (F) και Bon (G), σημαντικών συντελεστών της εκστρατείας του 1684. Το μήκος των τειχών μεταξύ των *τορριόνι* δεν ήταν σταθερό και κυμαίνονταν από 18 μ. έως 34 μ. Αναλυτικά, τα μήκη των μεταπυργίων ήταν περίπου τα ακόλουθα: το AB 25 μ., το BC 19 μ., το CD 24 μ., το DE 26 μ., το EF 18 μ. και το FG 34 μ. Το ανατολικό θαλάσσιο καμπύλο τείχος είχε μήκος 110 περίπου μ. Στην εσωτερική πλευρά των τειχών υπήρχαν σκάλες για την άνοδο στους επτά *τορριόνι*. Το κάστρο προστατεύει τάφος το πλάτος της οποίας κυμαίνεται από 13 μ. έως 22 μ.

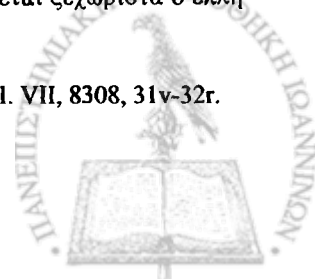
Στο εσωτερικό της φορτέτζας υπάρχουν διάφορα κτίσματα. Ο μεγαλύτερος από τους υπόλοιπους επτά πύργους –το καστέλο του προηγούμενου σχεδίου– αναφέρεται ως *παλαιός, ap-tico*, (H) και στο κέντρο του σημειώνεται δεξαμενή νερού (I). Με διάμετρο 35 περίπου μ., ήταν σχεδόν διπλάσιος σε μέγεθος από τους περιμετρικούς. Η κύρια οδός εντός του κάστρου, με κατεύθυνση από βορρά προς νότο είχε πλάτος 8,5 περίπου μ. και μήκος 65 περίπου μ. Η πλατεία, αμέσως μετά την κύρια πύλη του κάστρου, ονομάστηκε Πεδίον του Άρεως, *Piazza d' arme*, (L). Το τετράγωνο κτίριο νότια της κύριας εισόδου αναφέρεται ως ναός του Αγίου Μιχαήλ (M), είχε σχεδόν τετράγωνη κάτοψη και διαστάσεις 8,50 μ. επί 9 μ. περίπου.⁹⁹ Ένας δεύτερος ναός (N), ορθόδοξος, σημειώνεται κοντά στο νοτιοανατολικό πύργο Bon (G). Εντός του περιβόλου του κάστρου υπάρχουν τρία πηγάδια νερού (K).

Εξωτερικά του οχυρού, προς την ξηρά, και στη γραμμή της τάφρου κατασκευάστηκαν πέντε συμπληρωματικά οχυρωματικά έργα, *bonetti*, (P, Q, R, S, T) για την κάλυψη ευπαθών σημείων του κυρίως οχυρού περιβόλου και άλλων εξωτερικών οχυρώσεων. Δόθηκαν και σε αυτά ονόματα. Πάνω στα *μπονέτι* υπήρχαν μικρά οικήματα για τη στέγαση της φρουράς, χωρητικότητας 20 στρατιωτών το καθένα. Ένα έκτο παρόμοιο οχυρό (X) κατασκευάστηκε προς την πλευρά της θάλασσας, για να καλύπτει τα ευάλωτα ανατολικά θαλάσσια τείχη. Δυτικά του *μπονέτι* (Q) σημειώνεται κατεστραμμένο οθωμανικό λουτρό και πιο δυτικά τα ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου. Εκτός του κυρίως οχυρού και δίπλα στο νοτιοδυτικό πύργο του κατασκευάστηκε μεγάλο οχυρωματικό έργο (V), διαστάσεων 55 μ. επί 23 μ. περίπου, με *παπαπέττα* στη δυτική και νότια πλευρά του, πάνω στο οποίο μπορούσαν να τοποθετηθούν, σε έκτακτες ανάγκες, μέχρι επτά κανόνια.¹⁰⁰ Από τον προσανατολισμό των *παπαπέττων* μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το έργο κατασκευάστηκε ώστε τα κανόνια να μπορούν να βάλουν κατά του λόφου Μεχμέτ Εφέντη –στη σημερινή θέση του κάστρου του Αγίου Γεωργίου και της Κοκκινιάς– αφού από αυτόν βομβάρδισαν οι Ενετοί, κατά την επίθεση του 1684, το κάστρο της Μπούκας και κατάφεραν σημαντικά πλήγματα σε αυτό.¹⁰¹

⁹⁹ Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές της εποχής εκείνης, το μουσουλμανικό τέμενος του κάστρου μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό. Θεωρούμε ότι ο ναός αυτός ήταν λατινικός (καθολικός), καθώς αναφέρεται ξεχωριστά ο ελληνικός (ορθόδοξος) ναός.

¹⁰⁰ Βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 49.

¹⁰¹ Βλ. ΔΟΝΟΣ 2007, 89-93· σχέδιο από τη Μαρκενική Βιβλιοθήκη με αρχειακή ένδειξη Mss. It. cl. VII, 8308, 31v-32r.

Περιμετρικά της φορτέτζας –ή ακριβέστερα προς τη δυτική, τη νότια και την ανατολική πλευρά της, όπως φαίνεται από το σχέδιο του Μαυρο– κατασκευάστηκε στη βάση του τείχους, εξωτερικά και στο επίπεδο της τάφρου, ένα είδος προτειχίσματος, *falsabraga*, (Υ) με διάδρομο που το πλάτος του κυμαίνεται περίπου από 3 μ. έως 5 μ. Κατασκευάστηκαν επίσης, με πασσαλομπήξεις, *τραβέρσες* (Ζ) κάθετες στη νότια πλευρά των τειχών του κάστρου.

Αρκετές είναι οι απεικονίσεις του κάστρου της Μπούκας που δημιουργήθηκαν με αφορμή την πρώτη κατάληψη της Πρέβεζας από τους Ενετούς, άλλες ήδη δημοσιευμένες και άλλες όχι.¹⁰² Είμαστε, επίσης, σίγουροι ότι υπάρχουν αρκετές που δεν έχουν ακόμη εντοπισθεί.

Η ανατίναξη του κάστρου το 1701

Η διάρκεια της πρώτης ενετικής κατοχής της Πρέβεζας ήταν σχετικά βραχύβια. Στο τέλος του 6^{ου} ενετοτουρκικού πολέμου οι Ενετοί υποχρεώθηκαν, βάσει των όρων της συνθήκης του Κάρλοβιτς, να παραδώσουν την Πρέβεζα στους Οθωμανούς, αφού πρώτα εκκένωσαν και ανατίναξαν το κάστρο της Μπούκας.¹⁰³ Ο Οσμάν πασάς από την πλευρά των Οθωμανών και ο Daniel Dolfin IV εκ μέρους των Ενετών διατάχθηκαν να μεταβούν και να ελέγξουν τα νέα σύνορα, αλλά και την κατεδάφιση του κάστρου, η οποία διήρκεσε 30 ημέρες. Την επέβλεψαν εκ μέρους των Οθωμανών ο Ισμαήλ σερασκέρης, που έμενε στην Άρτα, και εκ μέρους των Ενετών ο Dolfin, που έμενε τότε στη Λευκάδα. Οι οδηγίες ήταν να απογυμνωθεί τελείως το κάστρο της Μπούκας και να καταστραφούν εντελώς τα τείχη του. Οι κάτοικοι της Πρέβεζας αρνήθηκαν τις δελεαστικές προτάσεις των Οθωμανών, για να παραμείνουν στην πόλη. Βρήκαν καταφύγιο στο νησί της Λευκάδας όπου, με τη φροντίδα του Dolfin, τους παραχωρήθηκε γη.¹⁰⁴

Η κατεδάφιση του κάστρου πραγματοποιήθηκε στις αρχές του καλοκαιριού του 1701, οπωσδήποτε μετά την επικύρωση της συνθήκης του Κάρλοβιτς, τον Απρίλιο του 1701, και πριν τις 22 Αυγούστου του ίδιου χρόνου, ημερομηνία κατά την οποία ο γενικός προβλεπτής της θάλασσας Daniel Dolfin IV ενημερώνει με αναφορά του για τα αποτελέσματα της ανατίναξης του κάστρου. Σε αυτήν επισυνάπτεται σχέδιο του μηχανικού Le Vasseur, με τίτλο: *Plan de l'enseinte de la fortesse de Prevesa ou l'on voit les minnes*. Ο Le Vasseur αποτυπώνει το κάστρο με τους επτά περιμετρικούς πύργους, το μεγάλο κεντρικό πύργο και τα υπόλοιπα οχυρω-

¹⁰² Επισημαίνουμε ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα από την πρώτη κατηγορία. Βλ. ΙΑΝ 120· ΑΡΧΟΝΤΙΑΣ 1983, 48 και σχετικό σχέδιο· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 1, 2, 4-7, 10-12, 25, 27· ΛΙΑΤΑ & ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ 1998, 58-59· ΣΤΟΥΡΑΙΤΙ 2000, 106, 132· ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2001, 9-10 και μετάλλιο 1 στη σελ. 13, όπου εσφαλμένα υποστηρίζεται ότι στο μετάλλιο απεικονίζεται το κάστρο του Αγίου Αντρέα· ΣΤΟΥΡΑΪΤΗ 2003, 84, εικ. 9, 276, εικ. 33· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, εικ. 5-9· NAVARI et al. 2007, 173-179· NAVARI, στον παρόντα τόμο, 176-185. Στη δεύτερη κατηγορία συγκαταλέγεται μία μεγάλων διαστάσεων, 160 x 110 εκ., ελαιογραφία σε καμβά, πιθανότατα των αρχών του 18^{ου} αιώνα, που απεικονίζει την κατάληψη της Πρέβεζας από τις δυνάμεις των Ενετών και των συμμάχων τους (Εικ. 12). Ο πίνακας είναι προς πώληση από γκαλερί των Αθηνών εδώ και μερικούς μήνες.

¹⁰³ Αυτά επέβαλαν, μεταξύ άλλων, οι όροι II και IV της διμερούς συνθήκης μεταξύ Ενετών και Οθωμανών. Βλ. GARZONI 1707, 753-754· FOREIGN OFFICE 1855, 728-729· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 284-285. Η Βενετία δεν κατόρθωσε να διατηρήσει τις κτήσεις της βόρεια του Μοριά στη βάση του *uti possidetis* της συνθήκης του Κάρλοβιτς, αλλά αναγκάστηκε να συνααινέσει στην εκκένωση και παράδοσή τους στους Οθωμανούς. Βλ. ΑΒΟΥ-ΕΛ-ΗΑΓ 1967, 509-510. Για το πλήρες κείμενο των 16 άρθρων της συνθήκης μεταξύ Βενετίας και Πύλης, που υπογράφηκε την 26^η Ιανουαρίου 1699 στην κροατική, σήμερα, πόλη Sremski Karlovci, η οποία στα γερμανικά ονομάζεται Karlowitz, βλ. FOREIGN OFFICE 1855, 727-737. Για τις διμερείς συμφωνίες οριοθέτησης των συνόρων μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών και τη συνθήκη της Κωνσταντινούπολης, που υπογράφηκε την 12^η Ιουνίου 1700, βλ. ΑΒΟΥ-ΕΛ-ΗΑΓ 1969.

¹⁰⁴ Βλ. GARZONI 1707, 767-768.

ματικά έργα (Εικ. 13).¹⁰⁵ Στο σχέδιο σημειώνονται, σε όλο το μήκος των τειχών και των επτά περιμετρικών πύργων, οι θέσεις στις οποίες τοποθετήθηκαν τα φουρνέλα για την ανατίναξη του κάστρου. Σύμφωνα με όσα γράφονται στο υπόμνημα του σχεδίου, η ανατίναξη ξεκίνησε από τα ανατολικά θαλάσσια τείχη. Ο κεντρικός πύργος, ακροπύργιο, *masqmo*, φέρεται να καταστράφηκε με τη χρήση φουρνέλων και βομβών. Οι πύργοι του Αγίου Μάρκου, Αγίου Μιχαήλ, Morosini, Bragadin και Garzoni, δηλαδή της βόρειας και δυτικής πλευράς του κάστρου, καταστράφηκαν κατά το ήμισυ. Ο πύργος Sagredo μετά την ανατίναξη ήταν έτοιμος να αναποδογυρίσει. Τα τείχη μεταξύ των πύργων Sagredo και Βον τινάχθηκαν στον αέρα. Τα υπόλοιπα μεταπύργια καταστράφηκαν τελείως.

Στο χειρόγραφο ημερολόγιο του Antonio Paravia σώζονται δύο απεικονίσεις των ερειπίων του κάστρου της Μπούκας, μία του 1716 (Εικ. 14) και άλλη του τελευταίου τετάρτου του 18^{ου} αιώνα (Εικ. 15).¹⁰⁶ Από αυτές μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ένας μεγάλος όγκος ερειπίων έστεκε στην άκρη της χερσονήσου της Πρέβεζας όχι μόνο μέχρι το 1772, χρόνο που επισκέφθηκε ο Paravia την Πρέβεζα, αλλά σίγουρα μέχρι την κατάληψη της πόλης από τον Αλή πασά, το 1798. Κατά τη γνώμη μας, το δομικό αυτό υλικό χρησιμοποιήθηκε, στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, για την κατασκευή μέρους των εκτεταμένων οχυρωματικών έργων της Πρέβεζας και του σαραγιού του Αλή πασά, που κτίστηκε στο νότιο άκρο της θέσης του κάστρου της Μπούκας.

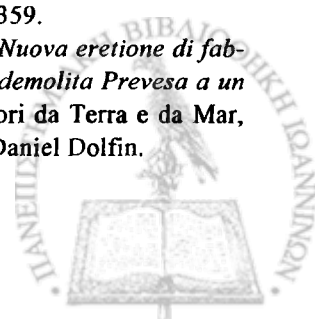
Ένα νέο κάστρο δημιουργείται και η πόλη μετατοπίζεται βόρεια

Μετά την ανατίναξη του κάστρου της Μπούκας από τους Ενετούς και την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς, οι δεύτεροι προέβησαν αμέσως στην οχύρωσή της. Ανέγειραν ένα νέο τετράπλευρο, απλό στην κατασκευή του, οχυρό στην περιοχή που ονομαζόταν *Κυπαρίσσι*, βόρεια του μέχρι τότε οικισμού της Πρέβεζας, το κτίσιμο του οποίου δεν είχε ολοκληρωθεί τον Αύγουστο του 1702. Σε έκθεση του γενικού προβλεπτή της θάλασσας Daniel Dolfin IV, στις 21 Αυγούστου 1702, επισυνάπτεται σχέδιο του Gregorio Dir στο οποίο απεικονίζεται το κάστρο με τέσσερις γωνιακούς τετράπλευρους προμαχώνες (Εικ. 16).¹⁰⁷ Στον τίτλο του σχεδίου αναφέρεται ότι οι Τούρκοι κατασκευάζουν νέο οχυρό, στη θέση *Κυπαρίσσι*, σε απόσταση μιας κανονιάς περίπου από την «κατεδαφισμένη Πρέβεζα», εννοώντας το προ ενός έτους ανατιναγμένο κάστρο της Μπούκας. Όπως προκύπτει από λεπτομέρεια κάθετης τομής στο σχέδιο του Dir, το νέο κάστρο διέθετε αμυντική τάφρο. Στο κέντρο του οχυρού σημειώνεται η θέση ενός τεμένους, τετράγωνης κάτοψης. Το κάστρο, που στη σημερινή του μορφή είναι γνωστό ως του Αγίου Αντρέα, θα γινόταν αφορμή για τη μετατόπιση της πόλης της Πρέβεζας βορειό-

¹⁰⁵ Το σχέδιο, διαστάσεων 26 x 36 εκ., είναι με μελάνι και υδρόχρωμα. Ο τίτλος του, οι σημειώσεις σε αυτό, καθώς και το υπόμνημά του είναι στα γαλλικά. Απόκειται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, *Provveditori da Terra e da Mar*, f. 950, disegno no.1. Το σχέδιο δημοσιεύτηκε πρόσφατα από την καθηγήτρια κ. Ιωάννα Στεριάτου, βλ. STERIOΤΟΥ 2009, 568, 571 και 815, όπου γραμμική ιχνογράφηση του σχεδίου.

¹⁰⁶ Η πρώτη προέρχεται από χειρόγραφο σχέδιο με μελάνι που φέρει τίτλο *An. 1716 Vue de Prevesa vers Levant* και σημείωση *Passage des Galeres, et Galiotes et autres batimens vers Vonizza an. 1716*, βλ. Paravia, f.p. 358. Η δεύτερη από χειρόγραφο σχέδιο με μελάνι και υδρόχρωμα που φέρει τίτλο *Prevesa a Levante* και υπόμνημα *i. Prevesa vecchia demolita*, δηλαδή η παλαιά Πρέβεζα κατεδαφισμένη, βλ. Paravia, f.p. 359.

¹⁰⁷ Το σχέδιο, διαστάσεων 28 x 39 εκ., είναι με μελάνι και υδρόχρωμα. Ο τίτλος του είναι: *Nuova eretione di fabbrica che vano / costruendo li Turchi nel sito deto / sfijto Chiparissi, in distanza della / demolita Prevesa a un tiro di ca / non incirca: 1702*. Απόκειται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας, *Provveditori da Terra e da Mar*, f. 951, disegno no. 1, ως συνημμένο της αναφοράς n. 39, της 21^{ης} Αυγούστου 1702, του Daniel Dolfin.

τερα του προηγούμενου παλαιού οικισμού, η θέση του οποίου, μαζί με τα ερείπια του κάστρου της Μπούκας, ονομάζονταν στα μέσα του 18^{ου} αιώνα *παλαιά Πρέβεζα*.¹⁰⁸ Με το θέμα της μετατόπισης του οικισμού ασχολείται στο παρόν συμπόσιο ο κ. Δημοσθένης Δόνος και είχε ασχοληθεί παλαιότερα ο κ. Σταύρος Μαμαλούκος.¹⁰⁹ Το νέο τετράπλευρο κάστρο απεικόνισε σε σχέδιό του και ο Σουηδός αξιωματικός J.E. Randahl, το 1747 (Εικ. 17).¹¹⁰ Σχέδιο προερχόμενο από τη συλλογή Paravia που φυλάσσεται στο Τορίνο, το οποίο χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, απεικονίζει το νέο κάστρο –το οποίο σήμερα είναι γνωστό ως του Αγίου Ανδρέα– με τις βελτιώσεις και αλλαγές που έγιναν σε αυτό στα πρώτα χρόνια της δεύτερης βενετοκρατίας της Πρέβεζας, καθώς και τα ερείπια του κάστρου της Μπούκας (Εικ. 18).¹¹¹

Γ. Συμπεράσματα και ένταξη του κάστρου στη σημερινή τοπογραφία

Με βάση τα στοιχεία που επεξεργαστήκαμε θεωρούμε πλέον ότι η περιοχή της Πρέβεζας καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς το 1463 και οι προσπάθειες οχύρωσής της ήταν άμεσες, καθώς μαρτυρείται η κατασκευή δύο καστελιών στην περιοχή *Βαθύ* το 1465. Το κάστρο της Μπούκας κατασκευάστηκε από τους Οθωμανούς το 1478. Στη διάρκεια της διακοσάχρονης και πλέον κατοχής του από αυτούς βελτιώθηκε και ενισχύθηκε αρκετές φορές. Σημαντικές βελτιώσεις και νέα οχυρωματικά έργα υλοποιήθηκαν από τους Ενετούς αμέσως μετά την κατάληψη του κάστρου από αυτούς το 1684, όπως προκύπτει από συγκριτική μελέτη σχεδίων που βρίσκονται στα αρχεία της Βενετίας. Το κάστρο κατεδαφίστηκε από τους Ενετούς το 1701, πριν την παράδοση της περιοχής στους Οθωμανούς, σύμφωνα με τα όσα καθόριζαν η συνθήκη του Κάρλοβιτς και διμερείς συμφωνίες.

Από τις σωζόμενες αποτυπώσεις του κάστρου της Μπούκας δεχόμαστε ως ακριβέστερη και πιο αξιόπιστη αυτήν του στρατιωτικού μηχανικού G.L. Mauro, του 1685. Το σκαρίφημα του αντιναυάρχου I. Inghirami, του 1605, αν και ελεγχόμενο ως προς την ακρίβεια των μετρήσεων, μας παρέχει πληροφορίες για τα χαρακτηριστικά του κάστρου το 1605 και τις τροποποιήσεις που έγιναν σε αυτό από τότε μέχρι το 1684.

Εντάξαμε το κάστρο της Μπούκας στη σημερινή τοπογραφία, επιθέτοντας το σχέδιο του Mauro πάνω στη σε ίδια κλίμακα δορυφορική εικόνα της περιοχής (Εικ. 19). Συγκρίνοντας τις δύο εικόνες συμπεραίνουμε ότι το κάστρο στεκόταν, μέχρι το 1701, στο νοτιοανατολικότερο άκρο της χερσονήσου της Πρέβεζας και κάλυπτε το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου τον οποίο καταλάμβανε το πρώην στρατόπεδο Σολωμού καθώς και το χώρο στον οποίο σήμερα υπάρ-

¹⁰⁸ Βλ. Paravia, 358.

¹⁰⁹ Βλ. *Η πολεοδομική εξέλιξη και η αρχιτεκτονική της Πρέβεζας*, χωρίς σελιδαρίθμηση, στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, [15-19]. Η καθηγήτρια κ. Ιωάννα Στεριώτου παρουσίασε προσφάτως σε άρθρο της αχρονολόγητο σχέδιο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, στο οποίο απεικονίζεται το νέο κάστρο, η θέση του καθολικού ναού (12) εντός του κάστρου, καθώς και η θέση του παλατιού του προβλεπτή (13), βλ. STERIOΤΟΥ 2009, 567, σχ. 1, και 571, όπου η ανάλυση του υπομνήματος. Το σχέδιο, με αριθμό καταχώρισης Mss. It. cl. VI, 492 (=10061) no. 17, χρονολογείται, κατά τη γνώμη μας, στο δεύτερο τέταρτο του 18^{ου} αιώνα.

¹¹⁰ Το σχέδιο, διαστάσεων 24 x 38 εκ., είναι με μελάνι και υδρόχρωμα. Ο τίτλος του είναι: *Le Plan de Prevesa / 1717. le 21. Oct.* Απόκειται στα Στρατιωτικά Αρχεία της Στοκχόλμης, με αριθμό καταχώρισης Krigsarkivet, Utländska Krigsplaner, XIV. A. Nr. 10 S, Tillhört K.M:ts kartsamling. Παρόμοια απεικόνιση στο ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, No. 32, 33 και ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, No. 11.

¹¹¹ Biblioteca della Scuola d'Applicazione di Torino, sez. 24, n. ord. 161, arm. 1, cass. 7, inv. 10371, Raccolta Paravia, tav. N. 133.

χουν τα θειούχα ιαματικά λουτρά και το δημοτικό καφενείο. Η θέση αυτή ονομάστηκε μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα *Παλιοςάραγα* –λόγω της ύπαρξης εκεί, από το 1812 περίπου μέχρι και το 1820, σαραγιού του Αλή πασά– και μετά την απελευθέρωση της πόλης *Βάση*, λόγω της εγκατάστασης στο χώρο στρατιωτικής βάσης.

Από τη μελέτη του σχεδίου Mauro και της προβολής του στη δορυφορική εικόνα της περιοχής ταυτίστηκαν επίσης η θέση του ναού του Αγίου Νικολάου του παλαιού με το σημερινό ναό, καθώς και ο οχυρωμένος με πασσάλους πύργος Garzoni, στο λόφο Mehmet Efendi, με τη θέση όπου, το 1808 περίπου, κτίστηκε από τον Αλή πασά το νέο κάστρο, *Γενή καλέ*, το σήμερα γνωστό ως του Αγίου Γεωργίου.

Παράρτημα Α'

Μεταγραφή και παράλληλη μετάφραση του χειρόγραφου υπομνήματος του σχεδίου του ναυάρχου Iacopo Inghirami, που απόκειται στο ομώνυμο αρχείο στην πόλη Volterra της Ιταλίας, με αριθμό καταχώρισης f. H bis; inserto XXI bis.

- A. Forte della Preuesa tutta di pietre viue¹¹² / Κάστρο της Πρέβεζας, όλο κτισμένο με πέτρα
- B. Muraglia alta braccia 26 fiorentine, largha di sopra b:^a 6 andanti, et 8 passa in fondo¹¹³ con corridore hatorno largho b:^a 3 ½ et parapetto alto b:^a 3 / Τείχη ύψους 26 φλωρεντινών μπράτσων (15,17 μ.), πάχους ψηλά 6 μπράτσων (3,50 μ.) και χαμηλά στο θεμέλιο 8 μπράτσων [αντί βημάτων] (4,67 μ.), με διάδρομο γύρω, πλάτους 3,5 μπράτσων (2,04 μ.) και παραπέτο ύψους 3 μπράτσων (1,75 μ.)
- C. Muraglia dal mare alta b:^a 10 et lungha 120 / Θαλάσσια τείχη ύψους 10 μπράτσων (5,84 μ.) και μήκους 120 μπράτσων (70,03 μ.) [το καθένα]
- D. Torrioni otto di passa 36 l' uno di circumferentia / Οκτώ μεγάλοι στρογγυλοί πύργοι,¹¹⁴ περιμέτρου 36 βημάτων ο καθένας (62,64 μ.)
- E. Cortina fra d:ⁱ torrioni lunga passi 40 l' una / Μεταπύργια, κορτίνες,¹¹⁵ μεταξύ των προαναφερθέντων τορριόνι, μήκους 40 βημάτων η καθεμιά (69,60 μ.)¹¹⁶
- F. Fossa largha passi 30 / Τάφος πλάτους 30 βημάτων (52,20 μ.)¹¹⁷

¹¹² Στο υπόμνημα του σχεδίου Orlandi (Εικ. 7) η αναφορά συνεχίζει ως εξής: *con 3 Porte 2 in terra & una i mare per so(r?)corso*, που μεταφράζεται ως: *με τρεις πόλες, δύο προς την ξηρά και μία προς τη θάλασσα, βοηθητική.*

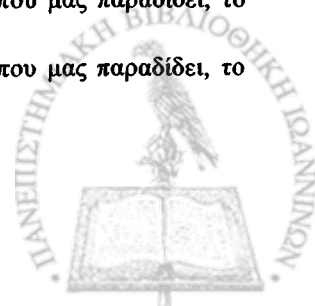
¹¹³ Θεωρούμε ότι εκ παραδρομής αναφέρονται βήματα (*passi*) για την περιγραφή του πάχους των τειχών και ότι η λέξη θα πρέπει να αναγνωσθεί ως φλωρεντινά μπράτσα (*braccia*), καθώς η ανάγνωση *βήματα* θα έκανε το πάχος των τειχών 10,44 μ. στην κορυφή και 13,92 μ. στη βάση τους. Στην παραδοχή μας αυτή συνεργεί και η, κατά τη γνώμη μας, διόρθωση από τον συντάκτη τού *p:^a 6* σε *b:^a 6* στον πρώτο στίχο της περιγραφής, με τρόπο που αναγκαστήκαμε να το μεταγράψουμε ως *b:^a 6*. Για την αντιστοιχία των βενετικών βημάτων και μπράτσων σε μέτρα βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, I, 271, 273. Το βήμα ισοδυναμεί με 1,74 μ. και το βενετικό μπράτσο με 0,47 μ. Το φλωρεντινό μπράτσο ισοδυναμεί με 0.5836 μ., πρβλ. GHALIGAI 1548, 30.

¹¹⁴ Μεταφράζουμε τη λέξη *torrione* ως *μεγάλος στρογγυλός πύργος* και στο εξής, για λόγους συντομίας, κρατάμε αμετάφραστη την ιταλική λέξη, μεταγράφοντάς την με ελληνικούς χαρακτήρες, βλ. επίσης υποσημ. 79, supra. Πρβλ. σχετικά ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, I, 285· ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004β, 294 κ.α.

¹¹⁵ Βλ. σχετικά ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, I, 136 υποσημ. 63· ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004β, 291 κ.α.

¹¹⁶ Εάν αντί *passi* διαβάσουμε *braccia* η μέτρηση γίνεται 23,35 μ. και πλησιάζει αυτήν που μας παραδίδει, το 1685, στο σχέδιο του ο μηχανικός Mauro.

¹¹⁷ Εάν αντί *passi* διαβάσουμε *braccia* η μέτρηση γίνεται 17,51 μ. και πλησιάζει αυτήν που μας παραδίδει, το 1685, στο σχέδιο του ο μηχανικός Mauro.

- G. Piazza avanti la porta largha passa 50 / Πλατεία μπροστά από την πύλη, μήκους 50 βημάτων (87,00 μ.)¹¹⁸
- H. Banchetta da torno di passa 3 in 4 / Περιμετρικός [προστατευμένος με προτείχισμα] διάδρομος των 3 έως 4 βημάτων (5,22 μ. έως 6,96 μ.) [σε πλάτος]¹¹⁹
- I. Ponte di tauole lungho passi 30 et largho 4 non si alza / Ξύλινη γέφυρα, μήκους 30 βημάτων (52,20 μ.) και πλάτους 4 (6,96 μ.), που δεν σηκώνεται
- K. Torrione rinchiuso nella fortezza fatto ha faccie è coperto¹²⁰ / Τορριόνε, στο εσωτερικό της φορτέτζας, κατασκευασμένος με μέτωπα (πολυγωνικός;) και καλυμμένος, *coperto*
- L. Torrione iεορρεθε mezzo aperto doue per scala coperta si asende abbasso / Ακάλυπτος Μισο-ανοιχτός τορριόνε, απ' όπου με καλυμμένη σκάλα κατέρχεσαι χαμηλά
- M. Scale nella grosezza della muraglia¹²¹ / Σκάλες στο πάχος του τείχους
- N. Moschea di Turchi / Τζαμί των Τούρκων
- O. Marabutto di dentro / Κατάλυμα στρατιωτών στο εσωτερικό
- P. Marabutto di fuore doue la gente delle galere feceno alto / Κατάλυμα πολεμιστών(;) εξωτερικά [του κάστρου] όπου τα πληρώματα των γαλέρων έκαναν έφοδο
- Q. Fontana / Πηγή-βρύση
- R. Pozzo / Πηγάδι
- S. Villaggio di circha ha 30 case, doue gli Turchi assaltorno gli Christiani / Χωριό των 30 περίπου σπιτιών, στο οποίο οι Τούρκοι επιτέθηκαν στους Χριστιανούς¹²²
- T. Galeotta abbruciata / Γαλιότα φλεγόμενη
- V. Naue predata per condurni sopra l' artiglieria / Πλοίο που ναυλώθηκε, για να μεταφέρει το πυροβολικό
- X. Sbarcho lontano dalla Fortezza miglia due et mezzo¹²³ / Χώρος απόβασης σε απόσταση 2,5 μιλίων (3.525 μ.) από τη φορτέτζα

¹¹⁸ Εάν αντί *passi* διαβάσουμε *braccia* η μέτρηση γίνεται 29,18 μ. και πλησιάζει αυτήν που μας παραδίδει, το 1685, στο σχέδιο του ο Mauro. Στο υπόμνημα του σχεδίου Orlandi (Εικ. 7) το μήκος της πλατείας φέρεται ως 30 βήματα. Αυτό πρέπει να θεωρηθεί λάθος, καθώς η σύγκριση και μόνο του μήκους της πλατείας με το πλάτος της τάφρου (30 βήματα) επιβεβαιώνει ότι η πρώτη είναι σαφώς μακρύτερη από το πλάτος της δεύτερης.

¹¹⁹ Για τις συνήθειες διαστάσεις του διαδρόμου (*banchetta*) βλ. ΣΤΕΡΙΑΩΤΟΥ 1992, I, 278 και II, 108.

¹²⁰ Στο υπόμνημα του σχεδίου Orlandi (Εικ. 7) η αναφορά συνεχίζει ως εξής: *à padiglione piu grosso, ma piu l'asso de gl' altri*, που μεταφράζεται ως: *πιο χοντρός αλλά πιο «καταπονημένος» από τους άλλους*. Ο καθηγητής κ. Βελένης διαβάζει το σχετικό κείμενο του Orlandi ως: *... piu grosso, ma piu l' alto ...* αλλά στο έντυπο είναι εμφανές ότι το σύμπλεγμα των δύο *ss* στη λέξη *lasso* είναι ακριβώς το ίδιο με αυτό της λέξης *grosso* που προηγείται, πρβλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1991, 25· 1996, 11. Ο αρχαιολόγος κ. Δημοσθένης Δόνος συμφωνεί με την ανάγνωση που προτείνουμε, πρβλ. ΔΟΝΟΣ 2009, 85. Στην ανάγνωση αυτή μάς ώθησε η περιγραφή του υπομνήματος του μηχανικού G.L. Mauro του 1685, βλ. Παράρτημα Γ', στοιχείο υπομνήματος H, υποσημ. 130 *infra*.

¹²¹ Στο υπόμνημα του σχεδίου Orlandi (Εικ. 7) αναφέρεται επίσης: *larghe passi 3*, που μεταφράζεται ως: *με πλάτος 3 βήματα (5,22 μ.)*. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι αντί για *βήματα* πρέπει να διαβάσουμε *μπράτσα*, κάνοντας έτσι το πλάτος της σκάλας 1,41 μ.

¹²² Στο υπόμνημα του σχεδίου Orlandi (Εικ. 7) το χωριό αναφέρεται ως έχον 300 περίπου σπίτια. Θεωρούμε ότι πρόκειται για λανθασμένη προσθήκη ενός ακόμη μηδενικού στον αριθμό 30 του υπομνήματος του Inghirami, αφού μία και μόνο καταμέτρηση των εικονιζόμενων στο σχέδιο σπιτιών του οικισμού αποδεικνύει την άποψή μας.

¹²³ Στο υπόμνημα της έκδοσης του Fontana η απόσταση αναφέρεται ως 1,5 μίλι. Με βάση το σκαρίφημα Inghirami μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η απόβαση έγινε στη θέση *Παργινόςκαλα*, κοντά στη σημερινή παραλία *Αλωνάκι*, από την οποία το κάστρο της Μπούκας απείχε 1,5 ακριβώς μίλι, σε ευθεία γραμμή.

Παράρτημα Β'

Μεταγραφή και παράλληλη μετάφραση του χειρόγραφου υπομνήματος του σχεδίου αγνώστου συντάκτη, που απόκειται στο γνωστό κώδικα των ιταλικών χειρογράφων της Εθνικής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας *Carte topografiche e piante di città e fortezze per la guerra di Morea (1684-1697)*, με αριθμό καταχώρισης Mss. It. Cl. VII, 94 (=10051), n. 35, διαστάσεων 56 x 43 εκ.¹²⁴

PIANTA DELLA FORTEZZA / DI PREVESA / Ataccata é presa dall' Armi della Ser.^{ma}
 Repub:a Sotto il / Commando dell' Ecc.^{mo} S:^r K:^r P:^r é Cap:^o Genl: Fran:^{co} Morosini
 ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΦΡΟΥΡΙΟΥ / ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ / Εναντίον του οποίου επιτέθηκε και
 κατέλαβε ο στρατός της Γαλ:^{της} Δημοκ:^{ας}, υπό τις / Διαταγές του Εκ:^{του} Κ:^{ου} Ιπ:^{του} Ε:^{ου}
 και Γενικ: Καπ:^{ου} Φραν:^{κο} Μοροσίνι

- A La Fortezza / Το Κάστρο, η Φορτέτζα
 B Il Castello / Το εσωτερικό οχυρό, το Καστέλο¹²⁵
 C Il Borgo / Ο Βούργος
 D La Porta con dui ponti leuatori / Η Πύλη με δύο ανυψούμενες ράμπες¹²⁶
 E Torrioni con le' Case[r]matte, e con loro grossi volti armati di Artigliaria tanto di sopra, come di setto, con la mura grossa di piedi 11, et alta 32 / Μεγάλοι στρογγυλοί πύργοι, *τορριόνι*, με τα καταλύματα των στρατιωτών, και με μεγάλους ειδικά διαμορφωμένους χώρους, *volti*, οπλισμένους με πυροβόλα, τόσο από πάνω όσο και στο εσωτερικό, και με μεγάλη τείχη πάχους 11 ποδιών (3,83 μ.) και ύψους 32 (11,14 μ.)
 F La Fossa con la più parte d'acqua del Mare / Η Τάφρος με το περισσότερο νερό θαλασσινό
 G Il Bagno appresso la contrascarpa / Το Χαμάμ απέναντι από την κοντρασκάρπα¹²⁷
 H Il Monticello nominato di Memet Affendi / Ο λόφος που ονομάζεται του Μεμέτ Αφέντη
 I Il Ponte alla testa del Borgo / Η Γέφυρα στην άκρη του Βούργου
 K Trinciere fatte da Turchi in difesa del sud[et]:^o Monte le quali seruirono per la circonuallatione de nostri / Χαρακώματα φτιαγμένα από τους Τούρκους για την άμυνα του προαναφερθέντος Λόφου, τα οποία τους εξυπηρετούν για την περικύκλωση των θέσεών μας
 L Circonualatione che fu fatta per impedire li Soccorsi dal sud[et]:^o Monticello sino al ponte del Borgo uisino el Mare / Περικύκλωση που κατασκευάστηκε για να ανακόψει τις Βοήθειες από τον προαναφερθέντα Λόφο μέχρι τη γέφυρα του Βούργου κοντά στη Θάλασσα
 M Batteria di 3 Falconetti fatta da Fiorentini / Συστοιχία 3 ελαφρών πυροβόλων, *Falconetti*, των Φλωρεντινών
 N Batteria di dui Can:ni da 20 e' a Mortari che batteuano la Piazza / Συστοιχία δύο Κανονιών των 20 και *Mortari* με την οποία έπλητταν το Κάστρο, *Piazza*

¹²⁴ Ο τίτλος του σχεδίου καταγράφηκε στο ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004α, 248. Το σχέδιο παρουσιάστηκε πολύ περιληπτικά στο ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2009, 567.

¹²⁵ Σχετικά με τον όρο βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, I, 47-48.

¹²⁶ Για την κύρια πύλη των κάστρων και την πρόσβαση σε αυτές βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, I, 325-327.

¹²⁷ Σχετικά με τον όρο *κοντρασκάρπα* βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, I, 354-355. *Contrascarpa* είναι η πλευρά της τάφρου απέναντι από το κυρίως τείχος της φορτέτζας. Ονομαζόταν έτσι, γιατί ήταν κεκλιμένη. Σκοπός της ήταν να εμποδίζει τον εχθρό από το να σταθεροποιηθεί στο χείλος της τάφρου και από εκεί να κτυπά τα πλευρά των προμαχώνων του φρουρίου.

- O Altra Batteria piu auanzata da dui Cannoni da 30 é dui da 20 che batteuano le Mura / Άλλη Συστοιχία, πιο προωθημένη, των δύο Κανονιών των 30 και δύο των 20 με τα οποία έπληταν τα Τείχη
- P Trinciere d' aproccio sino alla Contrascarpa dalli Oltramar:ni / Χαρακώματα προώθησης των Δαλματών μέχρι την Κοντρασκάρπα
- Q Altre Trinciere dalli Oltramarini, et Italiani sino alla Contrascarpa che sboccauano nel fosso / Άλλα Χαρακώματα των Δαλματών και Ιταλών μέχρι την Κοντρασκάρπα τα οποία εξέρχονταν στην τάφρο
- R Trinciere d' aproccio dalli Maltesi é Papalini, con essersi alloggiati nel bagno seruendoli dell Piazza d' Arme / Χαρακώματα προώθησης των Μαλτέζων και Παπαλίνων, τα οποία με το να βρίσκονται κοντά στα λουτρά, χρησίμευαν ως αποθήκες οπλισμού
- S Sbocature fatta nella fossa / Έξοδοι προς την τάφρο
- T Trauersa in parte fatta dentro la Fossa / Τραβέρσα μερικώς φτιαγμένη μέσα στην Τάφρο
- V Luogo doue fu attaccato li minatori con Mantiletti in tre Torrioni / Σημεία των τριών Πύργων που δέχθηκαν επίθεση από τους σκαπανείς με χρήση ανυψωτικών μηχανισμών

Παράρτημα Γ'

Μεταγραφή και παράλληλη μετάφραση του χειρόγραφου υπομνήματος του σχεδίου του μηχανικού Giovanni Leonardo Mauro, που απόκειται στο γνωστό κώδικα των ιταλικών χειρογράφων της Εθνικής Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας *Carte topografiche e piante di città e fortezze per la guerra di Morea (1684-1697)*, με αριθμό καταχώρισης Mss. It. Cl. VII, 94 (=10051), n. 34, διαστάσεων 50 x 73 εκ.¹²⁸

PREVESA / AQVISTATA DALL' ARME GLORIOSE / DELLA SER:^{ma} REP:^{ca} DI VEN:^a / COMANDATE DALL' ECC:^{mo} SIG:^t FRAN:CO MORESINI K:^t P:^t / CAP:^o GENERAL / E dallo stesso restaurata et fortificata / Taola delle cose più notabile, che si contengono dentro questa Pianta

ΠΡΕΒΕΖΑ / ΚΑΤΑΛΗΦΘΕΙΣΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΝΔΟΞΕΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ / ΤΗΣ ΓΑΛ:^{της} ΔΗΜ:^{ΑΣ} ΤΗΣ ΒΕΝ:^{ΑΣ} / ΥΠΟ ΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΤΟΥ ΕΚΛΑ:^{του} Κ:^{ου} ΦΡΑΝ:ΚΟ ΜΟΡΟΣΙΝΙ ΠΙ:^{του} Ε:^{που} / ΓΕΝΙΚΟΥ ΚΑΠ:^{ου} / Και από τον ίδιο επισκευασμένη και οχυρωμένη / Πίνακας των πιο σημαντικών στοιχείων, τα οποία περιέχονται σε αυτό το σχέδιο

- A. Torion San Marco / Μεγάλος στρογγυλός πύργος¹²⁹ Αγίου Μάρκου
- B. Torion San Michiel / Μεγάλος στρογγυλός πύργος Αγίου Μιχαήλ
- C. Torion Moresini / Μεγάλος στρογγυλός πύργος Μοροσίνι
- D. Torion Bragadin / Μεγάλος στρογγυλός πύργος Μπραγκαντίν
- E. Torion Garzoni / Μεγάλος στρογγυλός πύργος Γκαρτζόνι
- F. Torion Sagredo / Μεγάλος στρογγυλός πύργος Σαγκρέδο
- G. Torion Bon / Μεγάλος στρογγυλός πύργος Μπον

¹²⁸ Ο τίτλος του σχεδίου καταγράφηκε στο ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004α, 248. Το σχέδιο παρουσιάστηκε πολύ περιληπτικά στο ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2009, 566-567.

¹²⁹ Για την ακριβή έννοια του όρου *torrion* βλ. υποσημ. 79 supra.

- H. Torion Antico / Παλαιός μεγάλος στρογγυλός πύργος¹³⁰
 I. Conserua d'Aqua / Δεξαμενή Νερού
 K. Pozzi d'aqua [alquanto gra^{1a}] / Πηγάδια νερού [alquanto gra^{1a}]
 L. Piazza d' arme / Πεδίο του Άρεως¹³¹
 M. Chiesa S. Michiel / Εκκλησία Αγίου Μιχαήλ
 N. Chiesa Greca / Εκκλησία Ελληνική [ορθόδοξη]
 O. Il Ponte / Η Γέφυρα
 P. Bonetto del Ponte / Μπονέττο της Γέφυρας¹³²
 Q. Bonetto Moresini / Μπονέττο Μοροσίνι
 R. Bonetto Bragadin / Μπονέττο Μπραγκαντίν
 S. Bonetto Garzoni / Μπονέττο Γκαρτζόνι
 T. Bonetto Sagredo / Μπονέττο Σαγκρέδο
 V. Opera Bona / Οχυρωματικό έργο του Μπον¹³³
 X. Bonetto Lion / Μπονέττο Λιόν¹³⁴
 Y. Falsebr.^[agle] in:^{[cir]ca} la Fortezza / Προτειχίσματα περιμετρικά της Φορτέζας¹³⁵
 Z. Trauersa con le Pallezze / Τραβέρσα με Πασσάλους
 &. Quartieri di [Ca:^{1a} Pala:^a] / Καταλύματα των [Ca:^{1a} Pala:^a]

Ακολουθούν επεξηγήσεις και αντιστοιχίες των χρωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στο σχέδιο.
 Data in Santa Maura li 24 April 1685 / Σχεδιάστηκε στην Αγία Μαύρα στις 24 Απριλίου 1685
 Hum:^{mo} Deu:^{mo} Obli:^{mo} de Reti:^{mo} Sir:^{re} Osse:^{mo} Gio. Leonardo Mauro Inge:re / Τζιο. Λεονάρ-
 ντο Μάουρο, Μηχανικός και λοιποί τίτλοι.¹³⁶

¹³⁰ Πρβλ. τον με το στοιχείο (K) πύργο του υπομνήματος Inghirami στο Παράρτημα Β' και την υποσημ. 95, supra. Η αναφορά σε *torrione antico* ίσως υποκρύπτει την ύπαρξη αυτού του πύργου προγενέστερα της κατασκευής του κάστρου της Μπούκας.

¹³¹ Βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004β, 296. Ο Αρχοντίδης τούς θεωρεί στρατώνες για τη διαμονή στρατιωτών, βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΑΔΗΣ 1983, 49.

¹³² Τα *bonetti* είναι τριγωνικά οχυρωματικά έργα, έξω από την τάφρο, βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, I, 351· ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004β, 290 κ.α. Λόγω αδυναμίας ακριβούς μεταφράσεως της λέξεως *bonetto* στην ελληνική, την μεταφέρουμε αμετάφραστη με ελληνικούς χαρακτήρες, *μπονέττο*.

¹³³ Η κατασκευή αυτή ήταν ένα μεγάλο τείχος με παραπέττα, που δημιουργήθηκε με πασσαλόφραξη και επιχωμάτωση, βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΑΔΗΣ 1983, 49· ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004β, 295 κ.α.

¹³⁴ Είναι το μόνο από τα έξι συνολικά *μπονέττι* στραμμένο πλήρως προς τη θάλασσα.

¹³⁵ *Falsabraga* είναι ένα είδος προτειχίσματος που κατασκευαζόταν στη βάση του τείχους, εξωτερικά, και στο επίπεδο της τάφρου, βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, I, 322.

¹³⁶ Στο σχέδιο σημειώνονται επίσης: Bagnio de Turchi destruto / Κατεστραμμένο οθωμανικό λουτρό. Residuo della Chiesa di San Nicolo / Ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου. Collina memetefendi alta del piane del mare passi no 8. / Λόφος του Μεχμέτ εφέντη με ύψος 8 βήματα (13,92 μ.) πάνω από το επίπεδο της θάλασσας. Pendeza di Terreno / Ανύψωση του εδάφους.

Abstract

Nikos D. KARABELAS: *The Castle of Bouka (1478-1701). Fortified Preveza through sources*

After meticulously studying historical evidence and information from diverse sources about the settlement and evolution of the town of Preveza, the following conclusions are drawn: The Ottomans seized the castle of Riniassa before the end of July 1463 during the reign of Mehmet II, the Conqueror. A small settlement by the port of Vathy, two kilometres north of modern Preveza, which existed at that time and belonged administratively to the region of Riniassa, was probably fortified with two towers in 1465. A new castle was erected in 1478 at the entrance of the gulf of Arta, and eventually became known as the Castle of Bouka (from Italian *bocca*, meaning mouth or entrance to the gulf). The Ottomans improved its fortification in 1486-1487, 1495, 1530, 1553, and the Venetians did so too in 1684 after they seized the castle. In August 1701, the Venetians blew up the castle before they handed it over to the Ottomans, as stipulated by the terms of the Treaty of Karlowitz. In 1702, the Ottomans erected a new fort half a mile to the north of the destroyed Bouka castle, which resulted in the relocation of the small town of Preveza closer to the new stronghold.

Several manuscripts and prints have illustrated Bouka castle. The first known depiction on a map appears on the 1521 manuscript map of Piri Reis (Fig. 2), followed by prints of Francesco Genesio in 1538 (Fig. 3), and Antonio Salamanca c.1540 (Fig. 4). Three more manuscript illustrations –those of Iacopo Inghirami in 1605 (Fig. 6), an unknown Venetian in 1684 (Fig. 9), and Giovanni Leonardo Mauro in 1685 (Fig. 10)– are reviewed and comparisons are made. A new drawing of the castle is made (Fig. 11), based on that of Mauro, and it is overlaid on a modern satellite image of Preveza (Fig. 19) to indicate the exact location of the castle of Bouka. The castle's foundations surely remain just beneath the topsoil and could be easily located by small excavations.

Πηγές

- ΙΑΝ, Αρχείο χαρτών και χαρακτηρισμών του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα
Χρονικόν Μορέως, Π.Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ (Επ.), *Το Χρονικόν του Μορέως*, Αθήνα, 1940
Χρονικόν Μορέως αραγ., A. MOREL-FATIO (Ed.), *Libro de los fechos et conquistas del principado de la Morea: Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siecles*, Genève, 1885
Χρονικόν Μορέως γαλ., J. LONGNON (Ed.), *Livre de la conquete de la Princée de l'Amorée: Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris, 1911
Χρονικόν Μορέως ιταλ., C. HOPF (Ed.), *Versione Italiana inedita della Cronaca di Morea, Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Berlin, 1873, 414-468
Acta Albaniae Veneta, J. VALENTINI (Ed.), *Acta Albaniae Veneta Saeculorum XIV et XV*, vol. I-XXV, Palermo – Milano – München – Roma, 1967-1977
Paravia, Biblioteca del Museo Civico Correr di Venezia, *Provenienze Diverse 241b*, Antonio Paravia, *Mio portafogli di viaggi, osserervazioni, memorie, e frammenti istorici del mio tempo. Parte prima Dall'anno 1754 fino al 1774*

Βιβλιογραφία

- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, I-II, Αθήνα
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α.Π., 1983, *Η Βενετοκρατία στη δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ.Ν., 2005, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ.Ν., 2009, *Η Κέρκυρα και τα ηπειρωτικά παράλια στα τέλη του Μεσαίωνα (1386-1462)*, Θεσσαλονίκη
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1991, *Το κάστρο του Παντοκράτορα στην Πρέβεζα*, Θεσσαλονίκη (αδημοσίευτη μελέτη)
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1995, *Ιστορική σκιαγραφία της πόλης της Πρέβεζας*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 5-18
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1996, *Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 33, 5-30
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1997, *Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 34-35, 5-17
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1999, *Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, 13-22
- ΒΛΑΝΤΗΣ Σ.Α., 1902, *Η Λευκάς υπό τους Φράγκους, τους Τούρκους και τους Ενετούς (1204-1797)*, Λευκάδα
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2007, *Στρατηγήματα. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 66-111
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2009, *Πολιτική, πειρατεία και τέχνη. Η δήωση της Πρέβεζας από τους ιππότες του Αγίου Στεφάνου το έτος 1605*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 63-116
- ΕΡΓΟΛΑΒΟΣ Σ., 1995, *Εβλιά Τσελεπή. Ταξίδι στην Ηπειρο. Ένα αποκαλυπτικό ντοκουμέντο του 17^{ου} αιώνα*, Ιωάννινα
- ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., 2007, *Η οχύρωση και η πολεοδομική οργάνωση της ρωμαϊκής Νικόπολης: Νεότερα στοιχεία και παρατηρήσεις*, στο: Κ.Λ. ΖΑΧΟΣ (Επιστ. Επιμ.) *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, I, 273-298
- ΖΑΧΟΣ Κ.Λ., ΚΑΛΠΑΚΗΣ Δ., ΚΑΠΠΑ Χ. & ΚΥΡΚΟΥ Θ., 2008, *Νικόπολη. Αποκαλύπτοντας την πόλη της νίκης του Αυγούστου*, Αθήνα
- ΚΑΔΑΣ Σ., 1996, *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα*, στο: *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τ. Β', Άγιον Όρος, 575-597
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2006, *Επί Χάρτου - Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, *Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 143-215
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα. Συλλεκτικό αρχείο Νίκου Δ. Καραμπέλα και άλλα ιδιωτικά αρχεία*, Πρέβεζα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1987, *Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πρέβεζα και στην Άρτα*, *Σκουφάς* 72-73, 234-247
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 2003, *Το ύστερο Γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ηπειρο (1820-1913)*, Αθήνα

- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΛΙΑΤΑ Ε.Δ. & ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ Κ.Γ., 1998, *Με την Αρμάδα στο Μοριά 1684-1687. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, Αθήνα
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ Χ.Α., 1983, Προσωπογραφικά βυζαντινής Πελοποννήσου και ξενοκρατούμενου ελληνικού χώρου (με αφορμή τον φάκελο Foscarì της Βενετίας), *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 5, 1-27
- ΜΕΛΕΤΙΟΣ Ο ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ, 1807, *Γεωγραφία παλαιά και νέα*, I-IV, Βενετία
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 2001, Μετάλλια της Βενετίας για Πρέβεζα και Πάργα (18^{ος} αι.), *Ηπειρωτικά Χρονικά* 35, 9-13
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ., 1993, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Πρέβεζα, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989)*, Πρέβεζα, 25-41
- ΣΑΘΑΣ Κ.Ν., 1869, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθήνα
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι.Θ., 1992, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα*, I-II, Αθήνα
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι.Θ., 2004α, Ο Πόλεμος του Μοριά (1684-1697) και ο κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, *Θησαυρίσματα* 33, 241-283
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι.Θ., 2004β, Η Άμυνα της Βενετίας στο Ιόνιο κατά την εκστρατεία του Francesco Morosini (1684-1697): Τα φρούρια των νησιών και η στρατηγική σημασία των θαλάσσιων διαδρομών προς την ηπειρωτική ακτή, στο: Ε. BERIATOS & Ε. LIVIERATOS (Eds.) *Adrionian Extrema-Proxima. From an ancient sea to a modern network. Visions, Echoes, Maps & Routes*, Θεσσαλονίκη, 263-303
- ΣΤΟΥΡΑΪΤΗ Α., 2003, *Ο Άρης στον καθρέφτη. Η δεξίωση του πολέμου του Μοριά (1684-1699) στη Βενετία*, Αθήνα (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)
- ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ε., 2008, *Ο πόλεμος στον δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, Αθήνα
- ΤΟΛΙΑΣ Γ., 2002, *Τα Νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα
- ΤΟΛΙΑΣ Γ., 2008, *Ιστορία της χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου 1420-1800. Χάρτες της συλλογής Μαργαρίτας Σαμούρκα*, Αθήνα
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1924, Η Πρέβεζα. Θέσις, κτίσις, όνομα, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1, 274-294
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1929, Μικρά συμβολή εις την ηπειρωτικήν ιστορίαν. Νικόπολις - Πρέβεζα. Β' Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4, 263-294
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1930, Μικρά συμβολή εις την ηπειρωτικήν ιστορίαν. Νικόπολις - Πρέβεζα. Γ' Χριστιανικά μνημεία Πρεβέζης, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5, 211-228
- ΧΑΛΚΙΑ Ε., 1987, Πρέβεζα. Άγιος Νικόλαος, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 42, Χρονικά Β1, 330-332
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ Ι.Κ., 1974, Οι Έλληνες, το πρόβλημα της ανεξαρτησίας και τα πολεμικά γεγονότα στον ελληνικό χώρο. Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων σ' αυτές, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι, Αθήνα, 257-323
- ABOU-EL-HAJ R.A., 1967, Ottoman diplomacy at Karlowitz, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 87, No. 4 (Oct. - Dec. 1967), 498-512
- ABOU-EL-HAJ R.A., 1969, The formal closure of the Ottoman frontier in Europe: 1699-1703, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 89, No. 3 (Jul. - Sep. 1969), 467-475
- ARI B. (Ed.), 2002, *Piri Reis. Kitab-i Bahriye. Book of Navigation*, Ankara

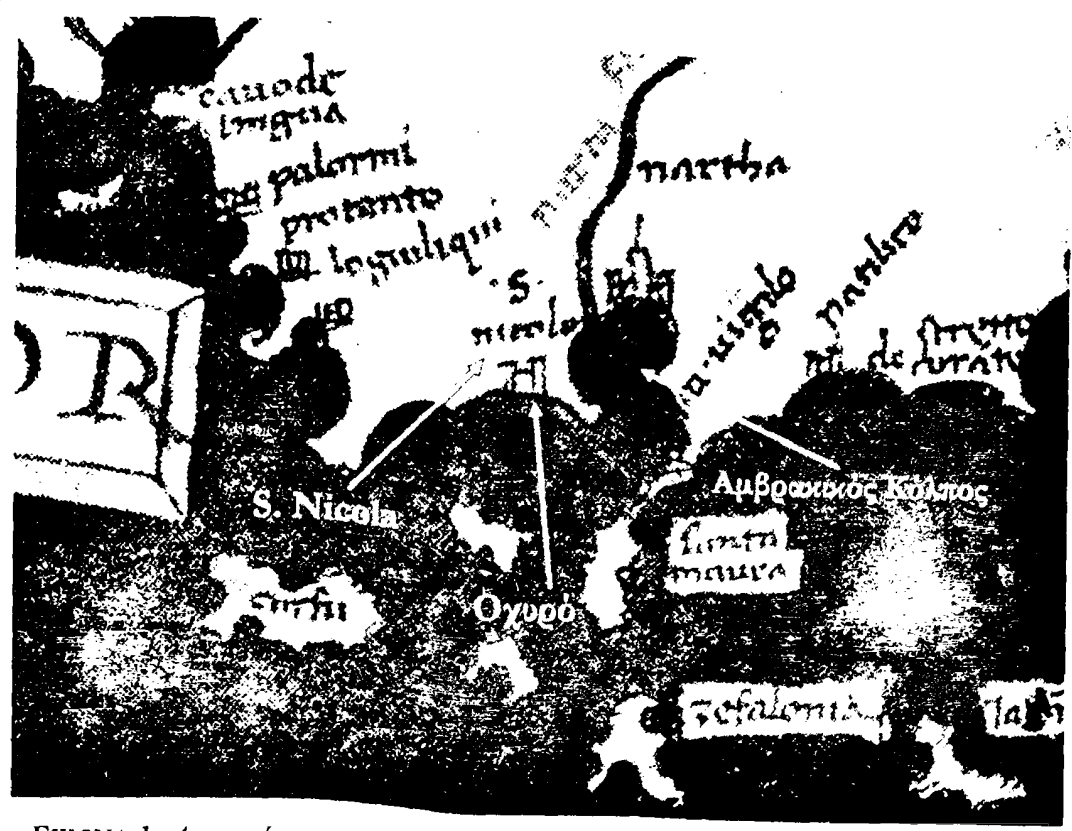

- BARACCHINI C. (Ed.), [1996], *Pisa dei Cavalieri*, Pisa
- BARKAN Ö.L., 1964, 894 (1488/1489) yili Cizyesinin Tahsilâtina âit Muhasebe Bilânçolari, *Belgeler* 1, 10-120
- BODNAR E.W., 1960, *Cyriacus of Ancona and Athens*, Bruxelles – Berchem
- BUCHON J.A., 1825, *Collection des Chroniques nationales Françaises, écrites en langue vulgaire du treizième au seizième siècle, avec notes et éclaircissements (vol. IV); Chronique de la conquête de Constantinople et de l'établissement des Français en Morée, écrite en vers politiques par un auteur anonyme dans les premières années du XIVe siècle, et traduite pour la première fois d'après le manuscrit grec inédit*, Paris
- DELILBAŞI M., 1993, History of Preveza in the XVIth century, according to the Ottoman Taxation Registers, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Πρέβεζα, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989)*, Πρέβεζα, 57-71
- FONTANA F., 1701, *I Pregi della Toscana nell' imprese più segnalate de' Cavalieri di Santo Stefano. Opera data in luce da Fulvio Fontana della Compagnia di Gesù, dedicata all' Altezza Reale di Cosimo III., Gran Duca di Toscana e Gran Maestro dell' Ordine*, Firenze
- FOREIGN OFFICE, 1855, *Treaties, &c. between Turkey and foreign powers. 1535-1855*, London
- FUMAGALLI E., ROSSI M. & SPINELLI R. (Eds.), 2001, *L' arme e gli amori. La poesia di Ariosto, Tasso e Guarini nell' arte fiorentina del Seicento*, Firenze
- GALÁN D., 1913, *Cautiverio y Trabajos de Diego Galán natural de Consuegra y vecino de Toledo 1589 a 1600*, Madrid
- GARZONI P., 1707, *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della Sacra Lega contra Maometto IV, e tre suoi successori, Gran Sultani de' Turchi*, Venezia
- GEMIGNANI M., 1996, *Il cavaliere Iacopo Inghirami al servizio dei Granduchi di Toscana*, Pisa
- GENESIO F., 1538, *Avisi particolari da Corfu, delle Armate de Christiani, et del Turcho. Con il disegno del Golfo dove Barbarossa e con l' Armata Turchesca*, Corfu
- GHALIGAI F., 1548, *Pratica d'Arithmetica*, Firenze
- GUARNIERI G., 1960, *I Cavalieri di Santo Stefano nella storia della Marina Italiana (1562-1859)*, Pisa
- ISRAEL F.L. (Ed.), 1967, *Major Peace Treaties of Modern History 1648-1967*, Vol. I-IV, New York
- KREKIĆ B., 1961, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge*, Paris – La Haye (Documents et Recherches V)
- NAVARI L., 1989, *Greece and the Levant. The catalogue of the Henry Myron Blackmer collection of books and manuscripts*, London
- NAVARI L., ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ Ν.Ε., ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ Δ., ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ Σ., ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ Α. & ΜΕΛΑΣ Β.Θ., 2007, *Το Ιόνιο Πέλαγος. Χαρτογραφία και Ιστορία 16^{ος} - 18^{ος} αιώνας*, Αθήνα
- NICOL D.M., 1984, *The Despotate of Epiros 1267-1479; A contribution to the history of Greece in the middle ages*, Cambridge
- ORLANDI G./BENACCI V., 1605, *Relatione dell' impresa della Prevesa fatta per ordine del Serenissimo Gran Duca di Toscana dalle galere della religione di santo Stefano, seguita adi 3 maggio 1605*, Bologna
- ORLANDI G./FACCIOTTO G., 1605, *Relatione dell' impresa della Prevesa fatta per ordine del Serenissimo Gran Duca di Toscana. Dalle Galere della Religione di Santo Stefano, seguita a' 3. di Maggio 1605, pubblicata da Giovanni Orlandi a' Pasquino*, Fiorenza – Roma
- ORLANDI G./GUIDUCCI A., 1605, *Relatione della presa di Prevesa*, Firenze

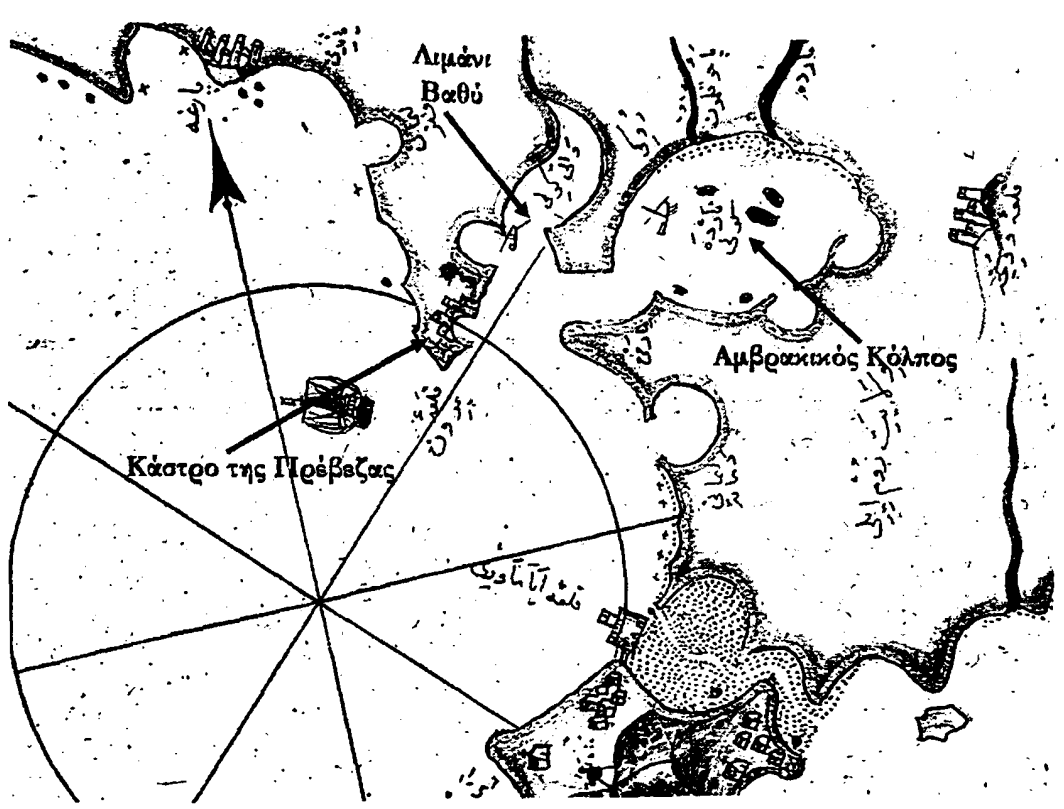

- ORLANDI G./SERMARTELLI, 1605, *Relazione Dell' Impresa Della Prevesa Fatta Per Ordine Del Serenissimo Gran Duca Di Toscana. Dalle Galere della Religione di Santo Stefano, seguita a 3. di Maggio 1605*, Firenze
- PICCIRILLO M. (Ed.), 2003, *Io Notaio Nicola de Martoni. Il pellegrinaggio ai Luoghi Santi da Carinola a Gerusalemme 1394-1395*, Jerusalem (Illinois)
- SATHAS C.N., 1880, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας. Documents inédits relatifs à l' histoire de la Grèce au Moyen Âge*, t. 1, Paris
- SCHREINER P., 1975-1979, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I-III, Wien (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. XII/1-3)
- SHAWCROSS T., 2009, *The Chronicle of Morea; Historiography in Crusader Greece*, New York
- SOTHEBY'S, 1989, *The Library of Henry Myron Blackmer II*, London
- SOUSTAL P. & KODER J., 1981, *Nikopolis und Kephallēnia*, Wien (Tabula Imperii Byzantini 3)
- STERIOTOU I., 2009, L' importanza militare del golfo di Amvrakikos (fine del XVII-XVIII sec.). Informazioni sulle fortificazioni e dati strategici dagli archivi veneziani, στο: CH. MALTEZOU, A. TZAVARA & D. VLASSI (Eds.), *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII - XVIII sec.)*, Venezia, 563-572 & 815-816
- STOURAITI A., 2000, *La Grecia nelle raccolte della Fondazione Querini Stampalia*, Venezia
- TOLIAS G., 2006, Nikolaos Sophianos's *Totius Graeciae Descriptio*: The Resources, Diffusion and Function of a Sixteenth-Century Antiquarian Map of Greece, *Imago Mundi* 58, July 2006, 150-182
- WHELER G., 1723, *Voyage de Dalmatie, de Grece, et du Levant*, La Haye
- WISEMAN J., 2001, Landscape Archaeology in the Territory of Nikopolis, in: J. ISAGER (Ed.), *Foundation and Destruction. Nikopolis and Northwestern Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundation of Nikopolis and the synoecism*, Athens, 43-63
- ZACHARAKIS CH.G., 1998, *A catalogue of printed maps of Greece 1477-1800. Addendum et Corrigendum*, Athens
- ZACHARAKIS CH.G., 2004, *A catalogue of printed maps of Greece 1477-1800. Addendum et Corrigendum (II)*, Athens
- ZACHARAKIS CH.G., 2009, *A catalogue of printed maps of Greece 1477-1800*, Athens
- ZIEBARTH E., 1926, Κυριακός ο εξ Αγκώνος εν Ηπείρω, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1, 110-119

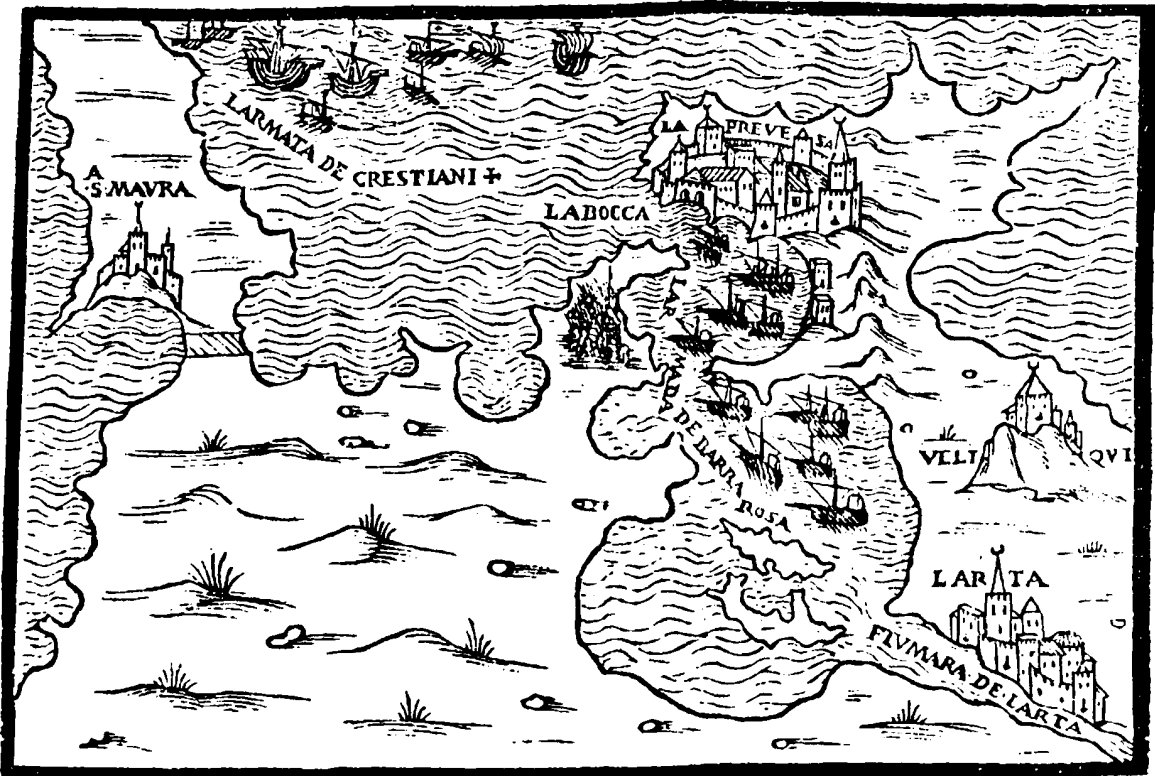

ΕΙΚΟΝΑ 1: Λεπτομέρεια χειρόγραφου χάρτη του Henricus Martellus του 1485 περ.
(Μουσείο Condé, Chantilly, Γαλλία, Ms. 483)

ΕΙΚΟΝΑ 2: Λεπτομέρεια χειρόγραφου χάρτη του Piri Reis του 1521
(Μουσείο Τορκαρι, Κωνσταντινούπολη, Τουρκία, Ms. 642)

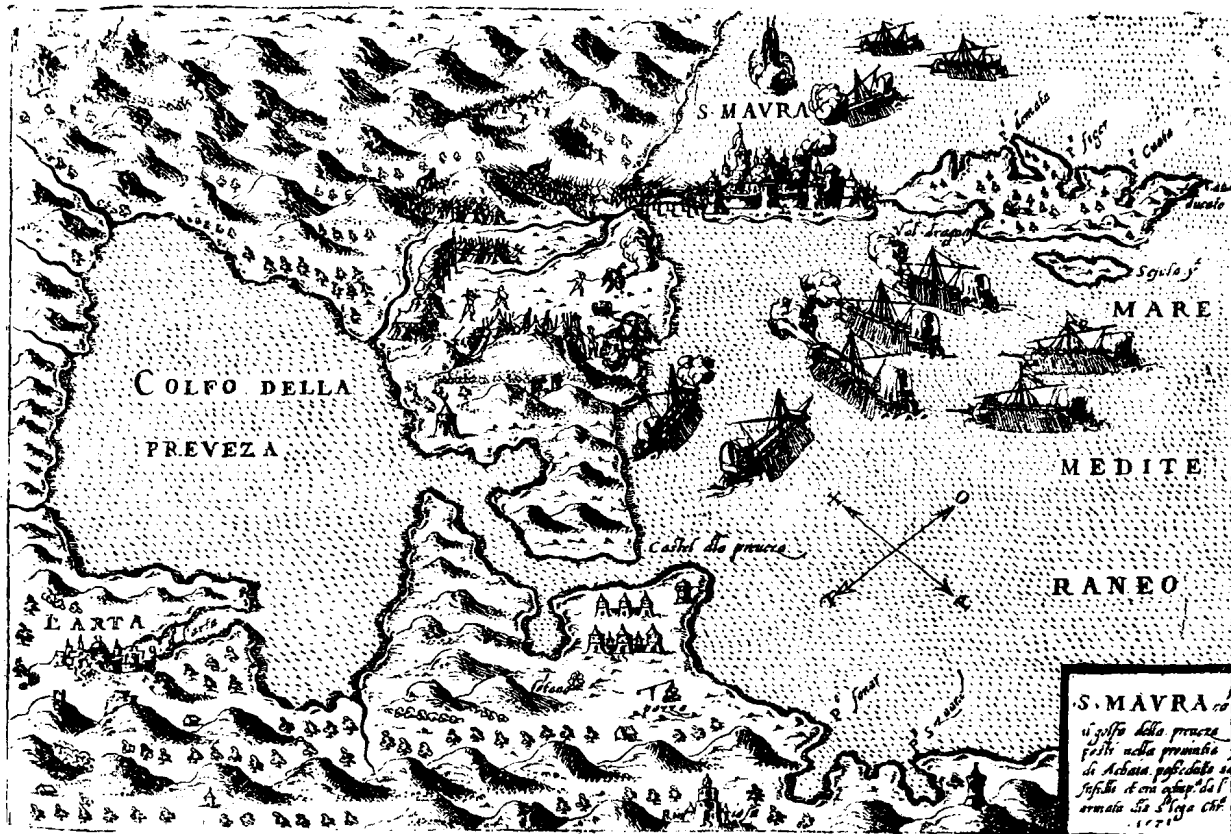

ΕΙΚΟΝΑ 3: Πρέβεζα και Λευκάδα πριν τη ναυμαχία της Πρέβεζας, ξυλογραφία του 1538
(GENESIO 1538, f.p.4)

ΕΙΚΟΝΑ 4: Λεπτομέρεια χαλκογραφίας του Antonio Salamanca του 1540 περ.
(Συλλογή χαρτών Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 105)

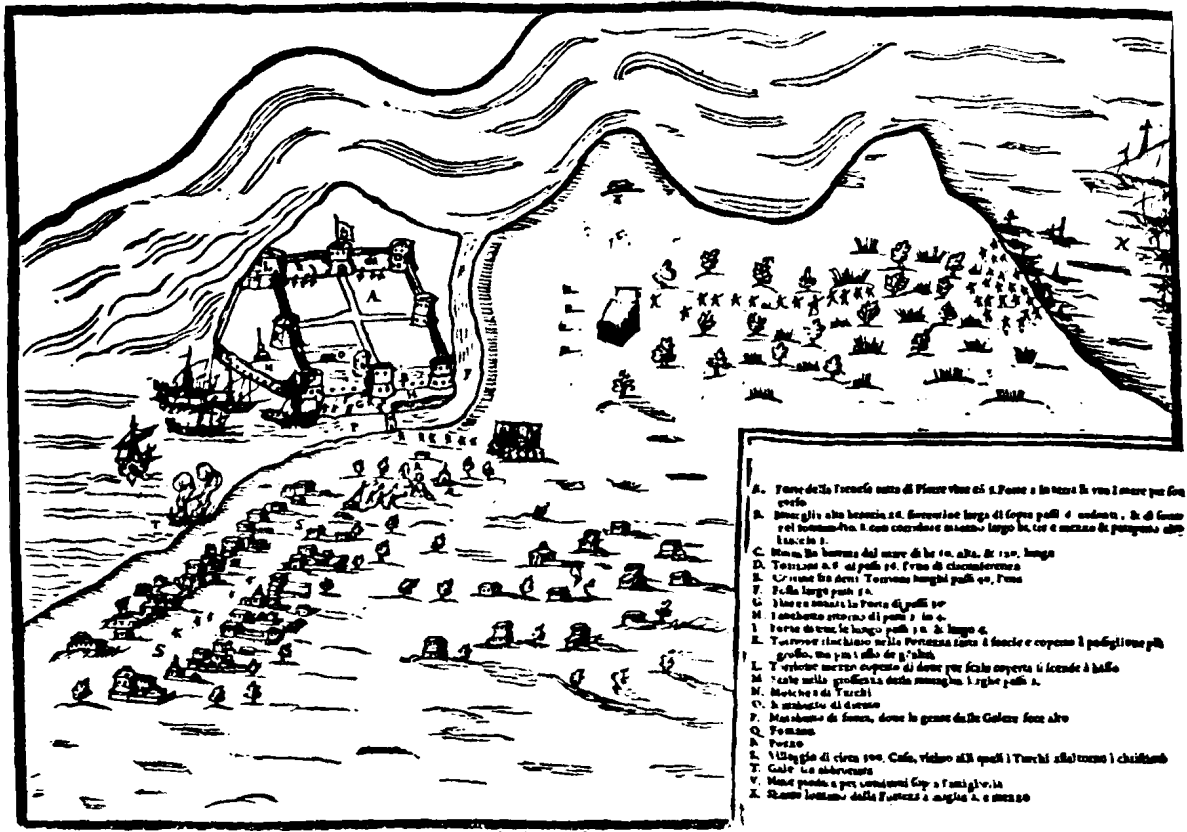

ΕΙΚΟΝΑ 5: Χάρτης του Αμβρακικού κόλπου και της Λευκάδας, S. Pinargenti, 1571
(Συλλογή χαρτών Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 752)

ΕΙΚΟΝΑ 6: Λεπτομέρεια χειρόγραφου σκαριφήματος του I. Inghirami του 1605
(Αρχείο Inghirami, Volterra, Ιταλία, f. H. bis in. XXI bis)

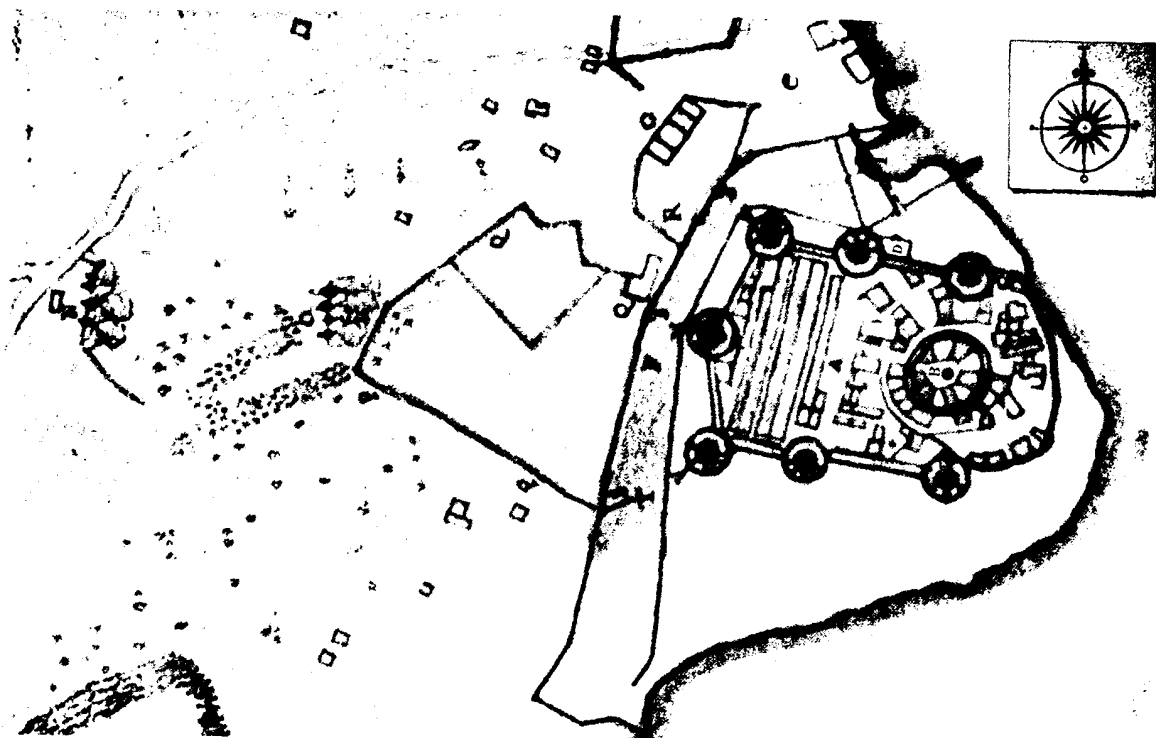

EIKONA 7: Σχέδιο της κατάληψης του κάστρου της Μπούκας, ξυλογραφία του 1605.
(ORLANDI/SERMARTELLI 1605, f.p.4)

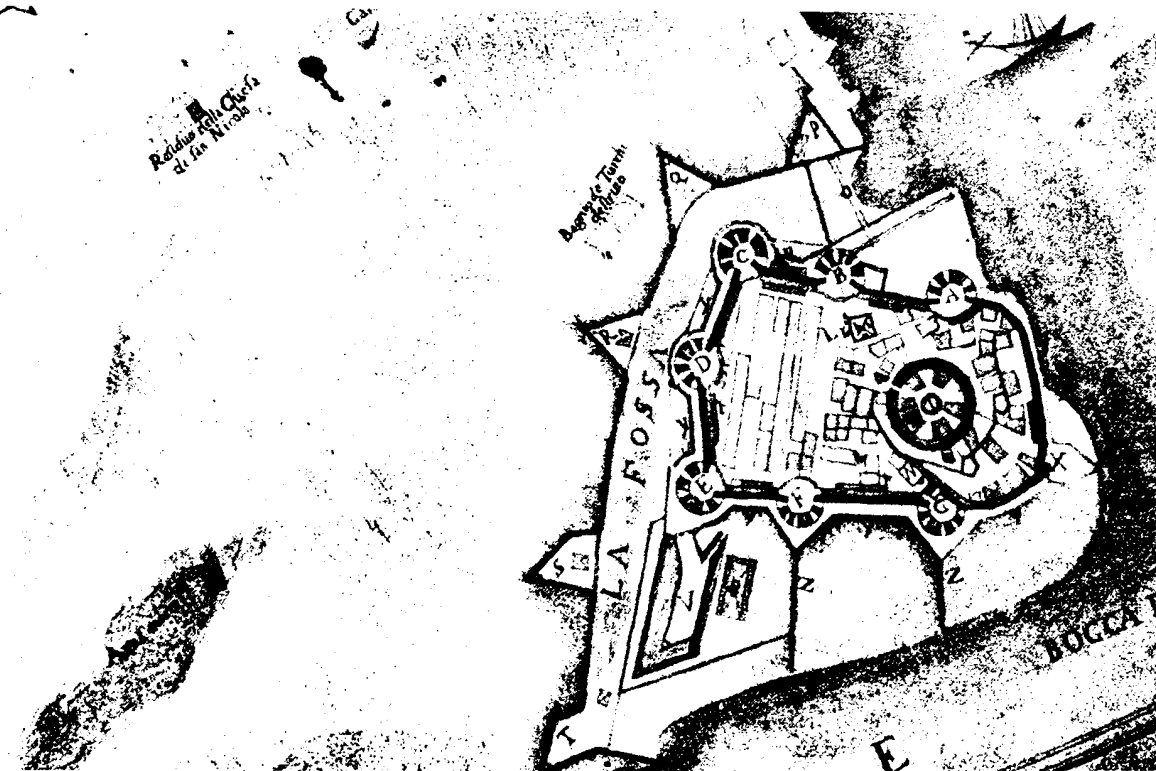

EIKONA 8: Η κατάληψη του κάστρου της Μπούκας από τους αγιοστεφανίτες ιππότες.
Χειρόγραφο σχέδιο του I. Ligozzi του 1606
(Συλλογή Ιδρύματος Cassa di Risparmio, Pisa, Ιταλία)

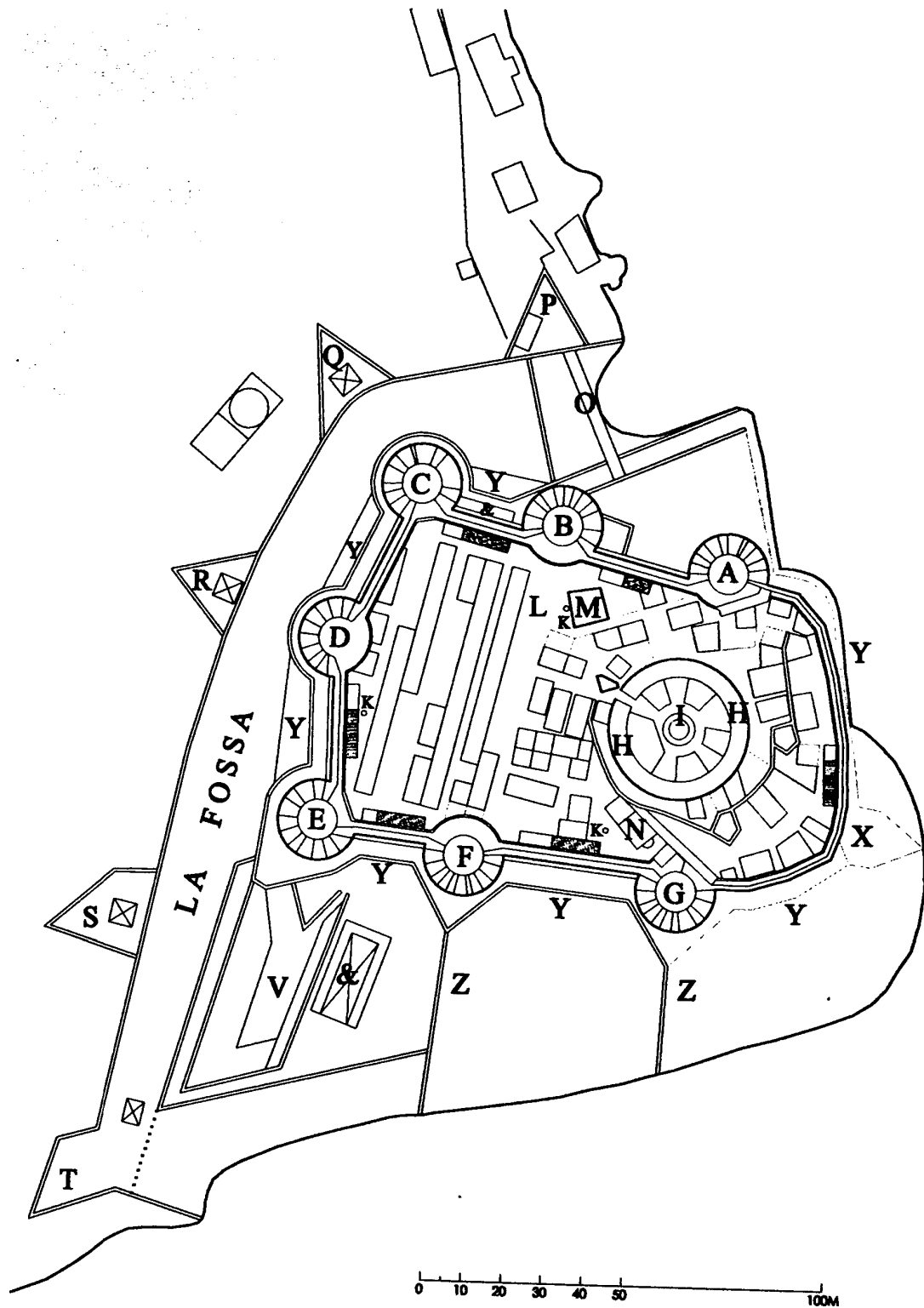

ΕΙΚΟΝΑ 9: Αποτύπωση του κάστρου της Μπούκας.
Λεπτομέρεια χειρόγραφου σχεδίου αγνώστου του 1684
(B.N.M.V., Mss. It. cl. VII 94[=10051] n.35)

ΕΙΚΟΝΑ 10: Αποτύπωση του κάστρου της Μπούκας.
Λεπτομέρεια χειρόγραφου σχεδίου του G.L. Mauro του 1685
(B.N.M.V., Mss. It. cl. VII 94[=10051] n.34)

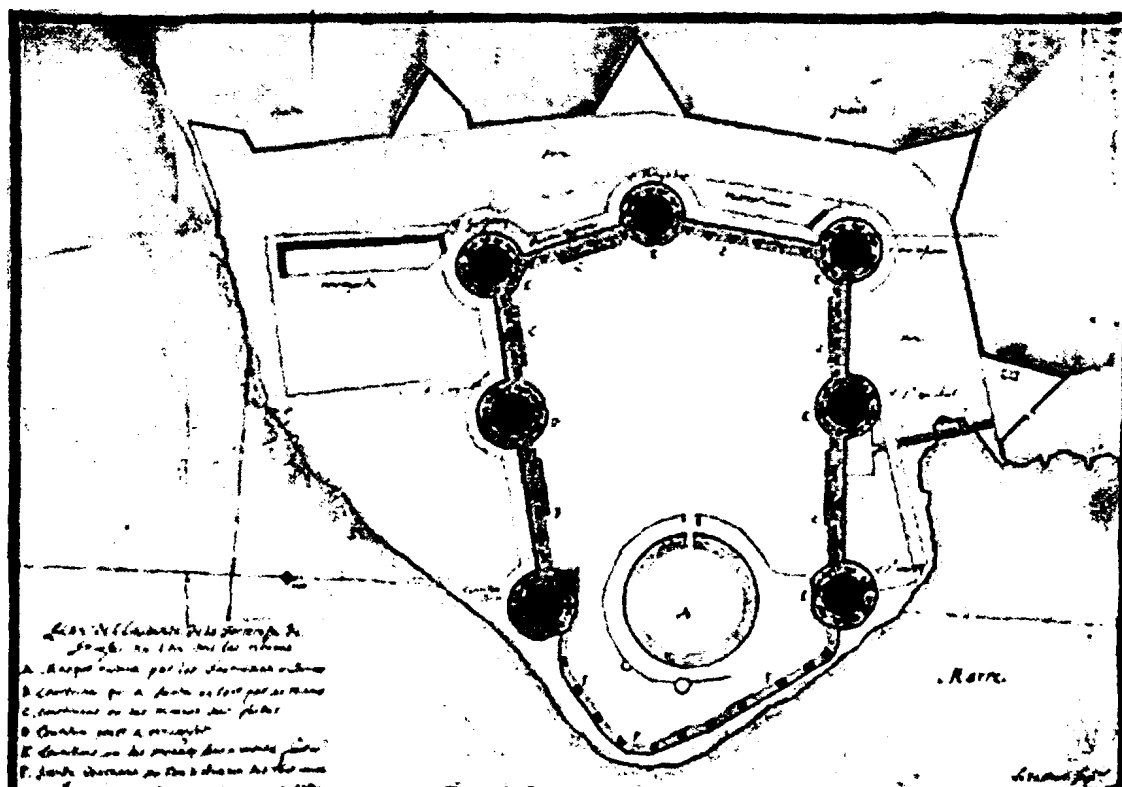

ΕΙΚΟΝΑ 11: Ψηφιακή απόδοση του σχεδίου του G.L. Mauro
(Σχεδίαση Σταύρος Μαμαλούκος & Γιώργος Μανός, 2010)

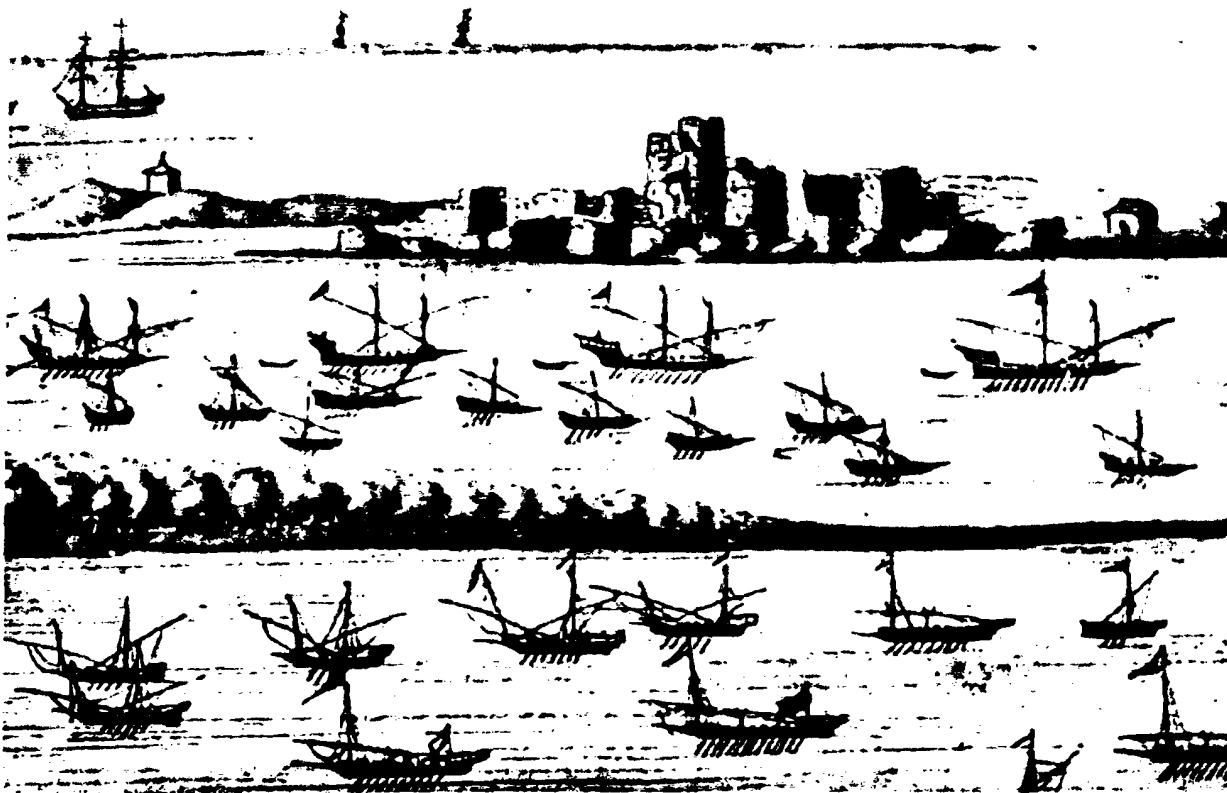

ΕΙΚΟΝΑ 12: Η κατάληψη της Πρέβεζας από τους Ενετούς το 1684.
 Ελαιογραφία αγνώστου σε μουσαμά του 18^{ου} αιώνα
 (Ιδιωτική συλλογή)

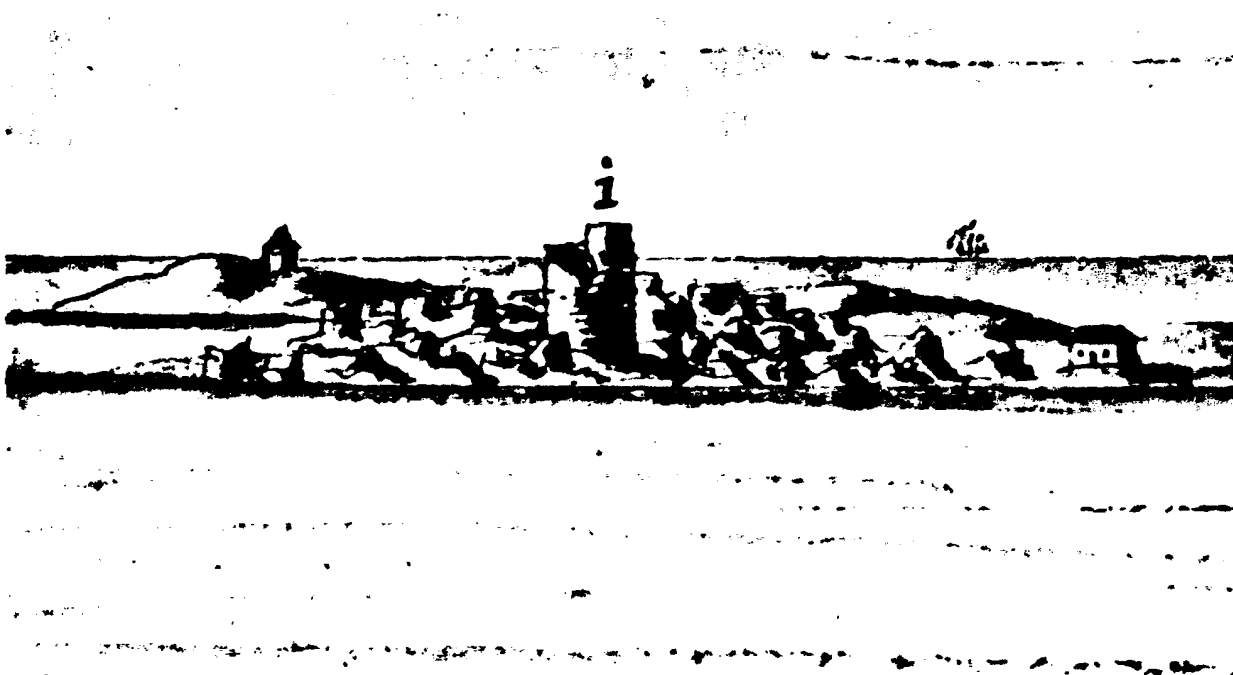

ΕΙΚΟΝΑ 13: Σχέδιο του κάστρου της Μπούκας μετά την ανατίναξή του.
 Χειρόγραφο σχέδιο του Le Vasseur του 1701
 (A.S.V., P.T.M., f. 950, d. n:1)

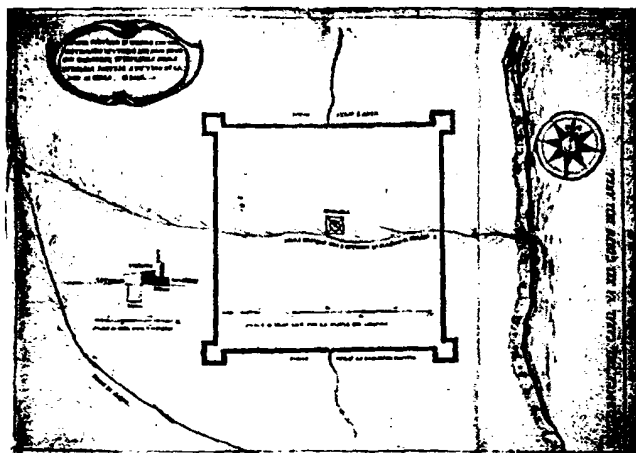

ΕΙΚΟΝΑ 14: Τα ερείπια του κάστρου της Μπούκας το 1716.
Λεπτομέρεια χειρόγραφου σχεδίου του Α. Ραρανία του τελευταίου τετάρτου του 18^{ου} αι.
(Paravia, f.p. 358)

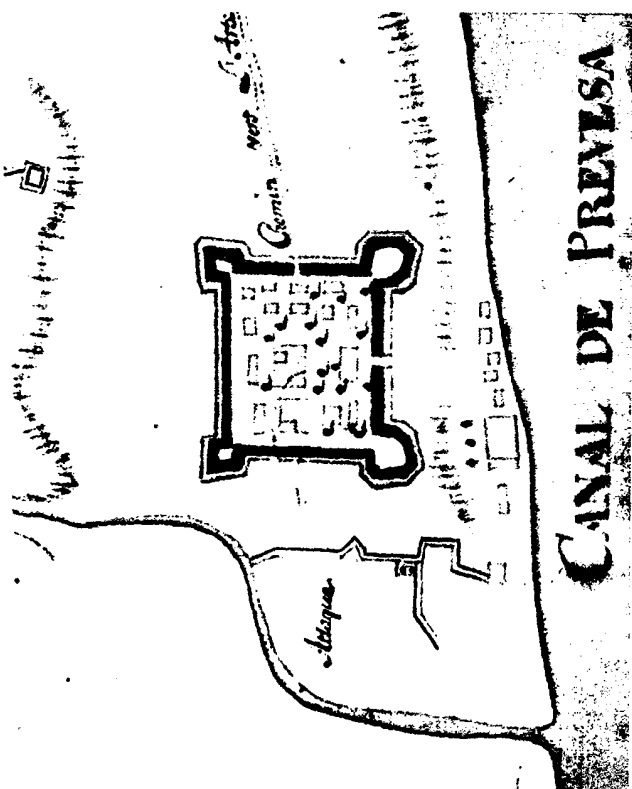

ΕΙΚΟΝΑ 15: Τα ερείπια του κάστρου της Μπούκας το 1772.
Λεπτομέρεια χειρόγραφου σχεδίου του Α. Ραρανία του τελευταίου τετάρτου του 18^{ου} αι.
(Paravia, f.p. 359)

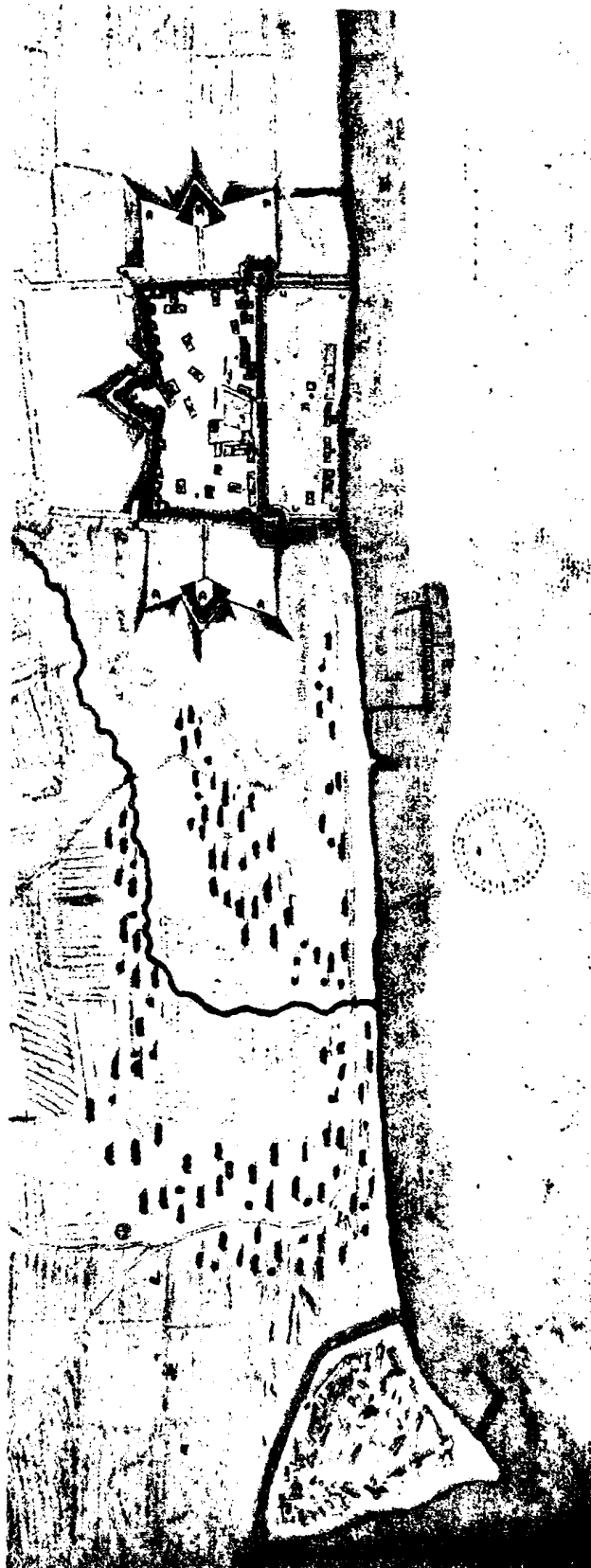

ΕΙΚΟΝΑ 16: Το νέο κάστρο της Πρέβεζας στη θέση Κυπαρίσσι (σημερινό κάστρον Αγ. Ανδρέα). Χειρόγραφο σχέδιο του G. Dir του 1702 (A.S.V., P.T.M., f. 951, d. n:1)

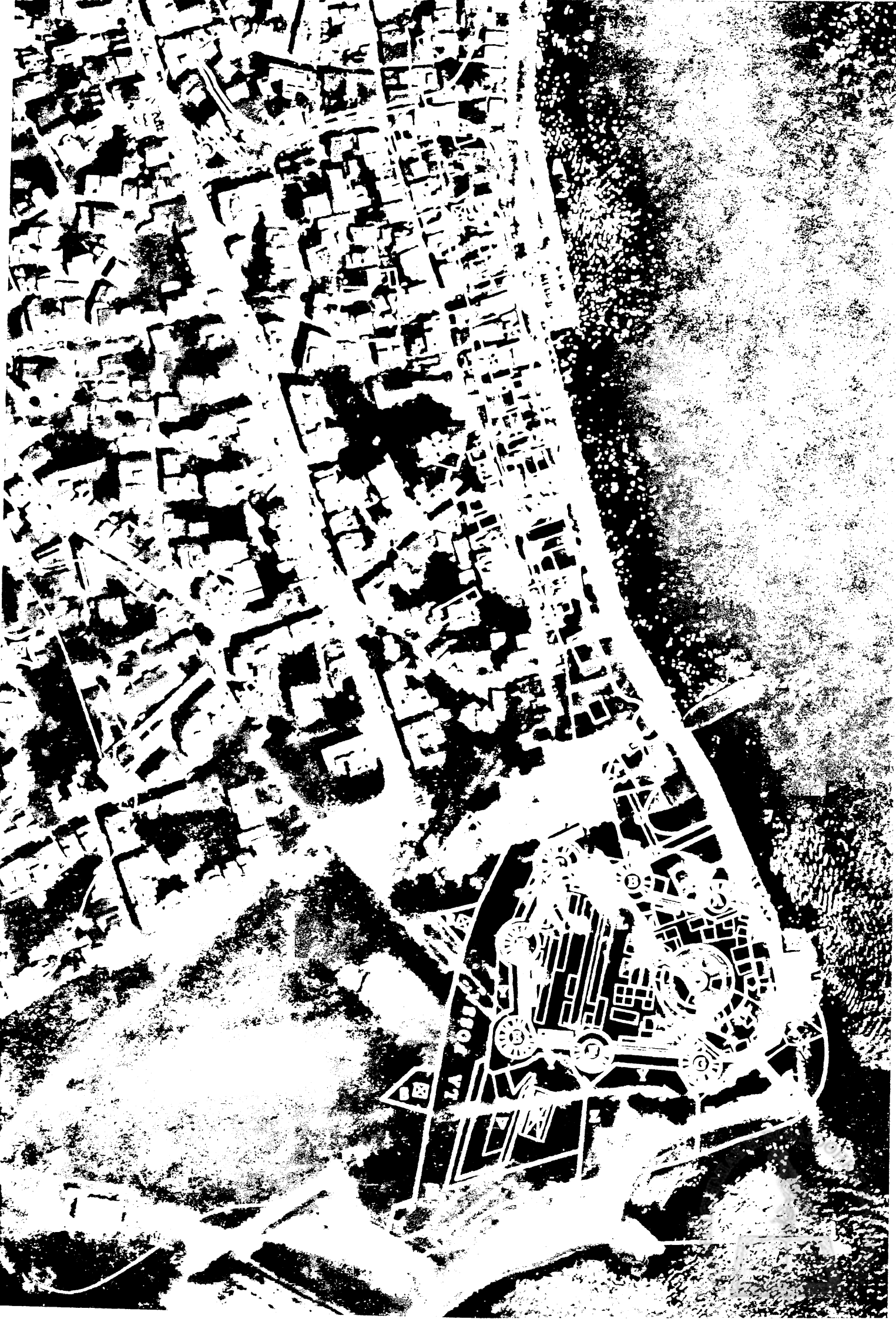

ΕΙΚΟΝΑ 17: Το ίδιο κάστρο (σημερινό Αγίου Ανδρέα) το 1717. Λεπτομέρεια χειρόγραφου σχεδίου του J.E. Randahl του 1747 (Στρατιωτικά αρχεία Στοκχόλμης, K.U.K. XIV. A. nr. 10 S)

ΕΙΚΟΝΑ 18: Το κάστρο του Αγίου Αντρέα (πάνω) και τα ερείπια του κάστρου της Μπούκας (κάτω). Λεπτομέρεια χειρόγραφου σχεδίου της συλλογής Parania του δεύτερου μισού του 18^{ου} αι. (Raccolta Parania, πρβλ. υποσημ. 111)

Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα*

Εισαγωγή

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ του αστικού ιστού της Πρέβεζας αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας της, αφού όχι μόνον συνιστούν τεκμήρια του υλικού πολιτισμού της πόλης, αλλά αντικατοπτρίζουν ιστορικές πραγματικότητες και κοινωνικούς συσχετισμούς που συνδιαμόρφωσαν και σφράγισαν την πολιτισμική της ταυτότητα. Είναι, λοιπόν, εύλογο το ενδιαφέρον επιστημόνων και τοπικών ερευνητών για τη χωρική οργάνωση της πόλης, το οποίο, αν και ακόμη βρίσκεται στις απαρχές του, αποτυπώθηκε μέχρι σήμερα σε αρκετές μελέτες: Μεταξύ αυτών σημειώνουμε την εργασία του Γ. Βελένη για το φρούριο του Παντοκράτορα, όπου καταβάλλεται μια πρώτη προσπάθεια να σκιαγραφηθεί η οχρωματική και, δευτερευόντως, πολεοδομική εξέλιξη της πόλης.¹ Ο Σ. Μαμαλούκος κατέγραψε το 1994 σε σύντομο αλλά περιεκτικό κείμενό του στο λεύκωμα *Νικόπολη-Πρέβεζα* την πολεοδομική ιστορία της πόλης στο σύνολό της, εφοδιάζοντας με μια απαραίτητη πυξίδα όσους ασχολούνται με τη θεματική αυτή.² Μεγάλη είναι και η συνεισφορά των ακάματων ερευνητών της τοπικής ιστορίας, που φωτίζουν πλευρές του δομημένου περιβάλλοντος. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα άρθρα του αείμνηστου Η. Βασιλά για το φρούριο της Μπούκας, το βενετικό υδραγωγείο και την περιοχή του Αγ. Νικολάου, τις μελέτες του Γ. Μουστάκη για την Πρέβεζα του 18^{ου} αιώνα –που σχετίζονται άμεσα με την ανά χειράς ανακοίνωση–, τα κείμενα του Ν.Δ. Καραμπέλα για τους ξένους περιηγητές της Πρέβεζας καθώς και το χαρτογραφικό και φωτογραφικό υλικό που ο ίδιος συγκέντρωσε σε δύο εκδόσεις.³ Απόρροια και συνθετικές προσεγγίσεις των ανωτέρω αποτελούν οι διπλωματικές εργασίες των Σ.Χ. Καραγκούνη και Ε. Σαρρή. Οι συγγραφείς, ακολουθώντας εν πολλοίς τον Μαμαλούκο, καταγράφουν επιμελώς τις μεταβολές του πολεοδομικού ιστού της Πρέβεζας από το 15^ο ως τον 20^ο αιώνα, εντάσσοντάς τες στα διοικητικά και δημογραφικά τους συμφραζόμενα: ο πρώτος δε, με βάση το «χωρικό μοντέλο της Ανατολής» του Φ. Ωραιόπουλου, εξηγεί το χώρο της πόλης μέχρι το 19^ο αιώνα ως τυπικό βαλκανικό αστικό μόρφωμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μια ερμηνευτική θέση, η επάρ-

* Ευχαριστίες οφείλω στους: Ν.Δ. Καραμπέλα, Α. Κωνσταντάκη, Σ. Μαμαλούκο, π. Δ. Ντούσκα, Μ. Σκουραδάκη, Β. Σοφοπούλου.

¹ ΒΕΛΕΝΗΣ 1995· 1996· 1999. Τα άρθρα είναι τμήματα της αδημοσίευτης μελέτης ΒΕΛΕΝΗΣ 1991.

² ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994. Ενδιαφέρουσες όψεις της συγκρότησης του αστικού χώρου και του κέντρου της Πρέβεζας, κυρίως κατά το δέκατο ένατο και εικοστό αιώνα, βρίσκονται, επίσης, στα: ΤΣΑΪΜΟΥ 1994· ΑΥΔΙΚΟΣ 2000· ΡΕΝΤΖΟΣ et al. 2005.

³ ΒΑΣΙΛΑΣ 1955· 1963· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, κυρίως 11-37, 271-296· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994· 2005· 2006· 2007· 2009 (για λόγους χώρου, περιλαμβάνονται εδώ μόνον οι εργασίες των παραπάνω που έχουν άμεση σχέση με το θέμα μας).

κεια της οποίας θα ελεγχθεί στη συνέχεια.⁴

Σε όσα ακολουθούν διερευνάται η ανάπτυξη του εκτός των φρουρίων οικισμού της Πρέβεζας κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα. Αν και η μελέτη των ιστορικών τεκμηρίων της περιόδου αυτής βρίσκεται ακόμη σε προκαταρκτικό στάδιο, η ενασχόληση μαζί της κρίνεται επιβεβλημένη για δύο λόγους: Πρώτον, διότι στο διάστημα 1600-1800 σχηματίζεται ο πολεοδομικός πυρήνας της πόλης που μέχρι και σήμερα αποτελεί το ιστορικό της κέντρο. Δεύτερον, διότι στη διάρκεια των δύο αυτών αιώνων η βενετική κατοχή διαδέχεται την τουρκική, γεγονός υψίστης σημασίας για τη διαμόρφωση της πολεοδομικής φυσιογνωμίας της πόλης και τη διαφοροποίηση του αρχιτεκτονικού της λεξιλογίου από εκείνο περιοχών της Ηπείρου και Δ. Ελλάδας οι οποίες παρέμειναν αποκλειστικά υπό τουρκικό έλεγχο μέχρι την ένταξή τους στο ελληνικό κράτος. Γι' αυτόν το λόγο, κρίθηκε σκόπιμο να μελετηθεί η πολεοδομική εξέλιξη του οικισμού της βενετικής περιόδου σε σύγκριση με το πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό γίνεσθαι άλλων βενετοκρατούμενων περιοχών –κυρίως στην Κρήτη και το Ιόνιο–, πράγμα που επιτρέπει να διαφανεί ευκρινέστερα το εύρος της βενετικής επίδρασης στο δομημένο περιβάλλον της πόλης. Με τη βοήθεια ιστορικών και χαρτογραφικών μαρτυριών από τα βενετικά αρχεία καθώς και δημογραφικών μελετών και περιηγητικών κειμένων, εξετάζεται η πέραν του φρουρίου οχύρωση και η οργάνωση του πυρήνα της πόλης στη δεδομένη χρονική περίοδο και σκιαγραφείται η ιδιαίτερη ιστορική και κοινωνική συγκυρία που επέβαλε ή διευκόλυνε τις πολεοδομικές λύσεις που επελέγησαν. Όπως είναι φυσικό, η εισήγηση δεν μπορεί και δεν προτίθεται να προβεί σε μια χωροταξική ανάλυση θετικιστικού τύπου καταγραφής κτιρίων και θέσεων, αλλά επικεντρώνεται σε ουσιαστικά χαρακτηριστικά και βασικές αλλαγές του αστικού τοπίου.

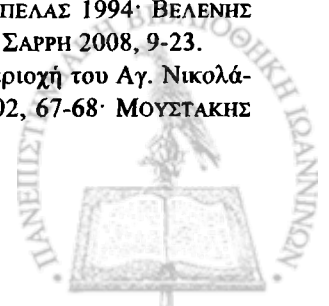
Η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας μέχρι το 1684 – Χαρακτήρας του οικισμού

Η θέση της Πρέβεζας στο στόμιο του Αμβρακικού κόλπου και το θαλάσσιο δρόμο του Ιονίου καθόρισε το χαρακτήρα και τις τύχες της καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας της.⁵ Η κατάληψή της από τους Οθωμανούς συνοδεύεται από την οχύρωσή της στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, δηλαδή την ανέγερση του φρουρίου της Μπούκας. Με εξαίρεση τον αραιό συνοικισμό στην περιοχή του Αγ. Νικολάου που προϋπήρχε της κατάληψης, αναπτύσσεται στο παραλιακό μέτωπο βόρεια του φρουρίου ένα ατείχιστο προάστιο που θα αποτελέσει ουσιαστικά μέχρι και τη βενετική κατάληψη του 1684 τον οικισμό της Πρέβεζας. Βασική στρατηγική προτεραιότητα είναι η χρήση της θέσης ως αναχώματος της βενετικής προέλασης στο Ιόνιο, ως ναυστάθμου του οθωμανικού στόλου και ως πειρατικού ορμητηρίου, ενώ στον όρμο του Βαθέος αναπτύσσεται ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη (ταρσανάς). Το πόλισμα, λοιπόν, οργανώνεται σε άμεση εξάρτηση με το φρούριο – ή, καλύτερα, ο λόγος ύπαρξής του είναι το φρούριο.⁶

⁴ ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ 2002· ΣΑΡΡΗ 2008· 2009, χωρίς ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις από τον πρώτο, σε ό,τι αφορά την περίοδο που μας απασχολεί. Σχετικά με την ένταξη της πόλης στο ανατολικό χωροταξικό πλαίσιο βλ. ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ 2002, 9, 13-47 και σε άλλα σημεία, με βιβλιογραφία. Αυτή η θέση επαναλαμβάνεται συχνά με μικρότερες ή μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις: Ως «τυπικό παράδειγμα ελληνικής παραλιακής πόλης της Τουρκοκρατίας» βλέπει την Πρέβεζα ο ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 55.

⁵ Για το χώρο και την ιστορία της Πρέβεζας βλ. μεταξύ άλλων: ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994· ΒΕΛΕΝΗΣ 1995· ΚΟΜΗΣ 1999, 15-40· ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 33-45· ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ 2002, σε πολλά σημεία· ΣΑΡΡΗ 2008, 9-23.

⁶ Για την τουρκική κατάληψη και οχύρωση της Πρέβεζας βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993. – Για την περιοχή του Αγ. Νικολάου βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1963· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1993, 31-32· ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 63-64· ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ 2002, 67-68· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ

Ένα σχέδιο από το Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, σχετικό με τη δήωση της πόλης από τους Φλωρεντινούς το Μάιο του 1605 (Εικ. 1), αποτυπώνει τον οικισμό στις αρχές του 17^{ου} αιώνα με κάποια πύκνωση των σπιτιών βόρεια του φρουρίου, χαρακτηρίζοντάς τον ως χωριό (*Villaggio*).⁷ Το τζαμί και οι εγκαταστάσεις των πολεμιστών βρίσκονται μέσα στο φρούριο, ενώ η ύδρευση του οικισμού γίνεται από κάποιο πηγάδι και μια κρήνη στις ρίζες του οχυρού περιβόλου, πράγμα που υποδηλώνει την ετεροβαρή σχέση φρουρίου-οικισμού. Με κάποιες διακυμάνσεις στον πληθυσμό λόγω της καταστροφής της από τους Φλωρεντινούς, η εικόνα της αείχιστης πόλης (*βαροσίου*) κατά την επίσκεψη του Ενλιγιά Σελεβί το 1670 είναι η εξής: Αναφέρει τριακόσια μονώροφα ή διώροφα σπίτια με κήπους, αρκετά μουσουλμανικά θρησκευτικά κτίρια και εκατό καταστήματα, πολλά από τα οποία, ασφαλώς, θα πρέπει να νοηθούν ως τμήματα υπαίθριας αγοράς κι όχι ως μόνιμα κτίσματα· καθώς δεν γίνεται υπαινιγμός σε σαφή χωρικό διαχωρισμό μεταξύ επαγγελματικών χώρων και οικιών, τα κτίρια προφανώς οργανώνονταν εκατέρωθεν του μοναδικού κεντρικού δρόμου που διέσχισε εσωτερικά τον οικισμό και διακρίνεται στο βενετικό σχέδιο.⁸ Βεβαίως, και εδώ ο οικισμός έχει δευτερεύουσα σημασία, αφού το κύριο ενδιαφέρον του περιηγητή στρέφεται στο κραταιό φρούριο και τις αμυντικοεπιθετικές δυνατότητες που διαθέτει, ενώ δεν μένει ανεκθείαστη η πειρατική δραστηριότητα των κατοίκων στο Ιόνιο.

Οι πλέον λεπτομερείς αποτυπώσεις του οικισμού ανήκουν σε Βενετούς μηχανικούς που συνόδευσαν τον F. Morosini στην εκστρατεία του, και αναπαράχθηκαν στο χαρτογραφικό έργο του V. Coronelli, από όπου και τα δύο γνωστά σχέδια που απεικονίζουν την πόλη μετά τη βενετική κατάληψη του 1684 (Εικ. 2-3).⁹ Ο κεντρικός δρόμος ξεκινώντας από την είσοδο του φρουρίου –υποδηλώνοντας έτσι το σημείο αναφοράς του οικισμού– εκτείνεται τώρα μέχρι το χείμαρρο του Καρυδά, τη σημερινή οδό Κ. Καρυωτάκη, που αποτελεί το φυσικό της βόρειο

2002, 32. – Για τον εκτός τειχών οικισμό μέχρι το 1684 πρβλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994· ΚΟΜΗΣ 1999, 18-24· ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ 2002, 66-70, με χάρτη αρ. 3· ΣΑΡΡΗ 2008, 24-27 με εικ. 36. – Σχετικά με τη σημασία και πολλαπλή χρησιμότητα της Πρέβεζας για τους Τούρκους βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 21-23, με βιβλιογραφία· ΣΥΓΓΕΛΛΟΥ 2008, 25-30 με σημ., 92-94, 311, όπου σημειώνεται ότι το φρούριο εντασσόταν στη στρατηγική της «ενεργητικής άμυνας».

⁷ Κρατικό Αρχείο Βενετίας, Senato, Dispacci Ambasciatori Firenze, F. xx, c. 49· σχολιασμός του σχεδίου με μετάφραση του υπομνήματος ΒΕΛΕΝΗΣ 1996, 9, 11, πίν. 1· βλ. επίσης ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994, αρ. 30· ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ 2002, 65-66· ΣΑΡΡΗ 2008, 26 εικ. 37. – Ένα λιγότερο λεπτομερές σχέδιο από το βιβλίο του F. Fontana (1701) για την ιστορία του τοσκανικού τάγματος του Αγ. Στεφάνου στα: ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, αρ. 4, με σύντομη παράθεση των συμβάντων σ. iv· ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ 2007, 180-181, αρ. 71, όπου, όμως, αποδίδεται εσφαλμένα στη βενετική κατάληψη του 1684. – Για τα γεγονότα του 1605 και το σχετικό αρχειακό υλικό, βλ. ΔΟΝΟΣ 2009.

⁸ Για την περιγραφή της περιοχής της Πρέβεζας από τον Σελεβί βλ. ΕΡΓΟΛΑΒΟΣ 1995, 31-40. Σχετικά με τη δημογραφική κατάσταση αυτήν την περίοδο στην Πρέβεζα: ΚΟΜΗΣ 1999, 41-46 και πίν. 1 (με τη σχετική βιβλιογραφία), όπου ο πληθυσμός το 1623 υπολογίζεται σε 800 ψυχές (200 νοικοκυριά) και το 1670 σε 1858 ψυχές (400 νοικοκυριά).

⁹ Όπως φαίνεται, ο Coronelli στηρίχθηκε στα σχέδια που περιέχει ο κώδικας Ms. It. Cl. VII, 94 (10051) της Μαρκανής Βιβλιοθήκης. Για τον κώδικα βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2003· 2004· ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2009· πρβλ. και ΔΟΝΟΣ 2007, 70-71 με σημ. 15-16. Τα σχέδια παρουσιάζονται και στην ιστοσελίδα <<http://geoweb.venezia.sbn.it/geoweb/GWindex.html>> της Μαρκ. Βιβλιοθήκης με διαφορετική, όμως, αρίθμηση (εδώ σε παρένθεση μετά την καθιερωμένη). Το σχέδιο του Coronelli με τίτλο «Fortezza della Prevesa» (βλ. Εικ. 3), επεξεργασμένη λεπτομέρεια του οποίου είναι, εξάλλου, το σχέδιο της Εικ. 2, στηρίζεται στο αντίστοιχο με αρ. 34 (37) και τίτλο «Pianta della Fortezza di Preveza» της Μαρκανής. Αντίγραφο αυτού υπάρχει και στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας (Senato, Provveditore alle Fortezze, busta 48, dis. 36-36b), το οποίο δημοσίευσε ο ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983 (βλ. πίν. «Σχέδιο του φρουρίου της Πρέβεζας»)· βλ. επίσης ΒΕΛΕΝΗΣ 1996, 15, 19, πίν. 7. – Για τα σχέδια του Coronelli, που τα χρησιμοποίησε σε πολλές εκδόσεις –εδώ από τη γαλλική έκδοση του «Memorie istoriografiche...» του 1687– βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994, αρ. 1-2· 2006, αρ. 8· ΒΕΛΕΝΗΣ 1996, 15, 19, πίν. 3, 8. Σχετικά με τη μέθοδο του Ιταλού χαρτογράφου βλ. ΝΑΒΑΡΙ 1998· για μια κριτική προσέγγιση πρβλ. ΤΟΛΛΙΑΣ 2008, 227-238.

όριο. Ουσιαστικά, αποτελεί τη μόνη οδική αρτηρία του πολίσματος, αφού στο παραλιακό μέτωπο δεν υπάρχει δρόμος. Δεχόμενοι ότι η αποτύπωση αποδίδει την πολεοδομική πραγματικότητα αρκετά πιστά, το νέο στοιχείο είναι η κτιριακή πυκνωση στο λιμάνι. Αυτό υποδεικνύουν και τα μακρόστενα κτίρια που απολήγουν στην ακτή, τα οποία δεν μπορεί παρά να συνδέονται με τη λιμενική δραστηριότητα (αποθηκευτικοί χώροι ή σκάλες). Μια άλλη απεικόνιση της κατάληψης του 1684 σε χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης Querini Stampalia, έρχεται προς επίρρωση αυτής της υπόθεσης, αφού δείχνει σε κοντινή απόσταση από το πολιορκούμενο φρούριο –άρα ήδη πριν τη βενετική κατάληψη– το κτίριο του τελωνείου, μια θέση που, κατά τη γνώμη μας, είναι ταυτόσημη με εκείνη του παλιού τελωνείου Πρέβεζας στη Λεωφ. Ε. Βενιζέλου.¹⁰ Πέραν αυτής της πυκνωσης στη λιμενική υποδομή, σημειώνουμε τις αραιές, μάλλον άναρχες οικιστικές συστάδες στη συνοικία του Αγ. Νικολάου και δυτικά του κυρίως οικισμού, που, όμως, καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια της κατάληψης.¹¹ Και τούτα τα σχέδια φανερώνουν το διαχωρισμό φρουρίου και ατείχιστου οικισμού, καθώς και τη δευτερεύουσα σημασία του δεύτερου, μια χωρική διάταξη, πάντως, οικεία για τους Βενετούς, αφού ο οικισμός χαρακτηρίζεται ως βούργος (*Borgo*).

Συμπερασματικά, ο οικισμός κατά τη διάρκεια της πρώτης Τουρκοκρατίας δεν είχε χαρακτήρα αυτόνομης πόλης, αλλά αναπτύχθηκε εξαρτώμενος από το φρούριο, χωρίς, όμως, να αποτελέσει ενιαία χωρική ενότητα με αυτό, εξυπηρετώντας, σε συνδυασμό με το λιμάνι και τον ταρσανά στο Βαθύ, στρατηγικές και εμπορικές σκοπιμότητες των κατακτητών. Περαιτέρω, η μονώροφη ή διώροφη κατοικία με κήπο –συστατικό στοιχείο της οικιστικής αρχιτεκτονικής της πόλης μέχρι και τον εικοστό αιώνα– έχει, φαίνεται, σε αυτή την περίοδο τις απαρχές της. Τούτα τα χαρακτηριστικά και η σχετική κανονικότητα στην ανάπτυξη του οικισμού γύρω από έναν κεντρικό δρόμο, αποτέλεσαν, πάντως, ένα γνώριμο περιβάλλον για τους νέους κατακτητές και τους διευκόλυναν στην ενσωμάτωσή του στο δικό τους χωροταξικό σχεδιασμό.

Η περίοδος της μετάβασης (1684-1717)

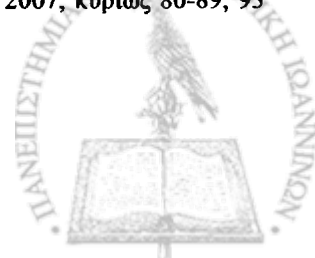
Τα 33 χρόνια που μεσολαβούν μέχρι το 1717 μοιράζονται σχεδόν ισόποσα στους Βενετούς και Τούρκους κατακτητές. Η σημαντικότερη πολεοδομική παρέμβαση των πρώτων, σε αυτό το διάστημα, συνίσταται στην οχυρωματική βελτίωση της πόλης. Στο φρούριο της Μπούκας λαμβάνει χώρα ένα ευρύ πρόγραμμα εργασιών, που έχει ως στόχο όχι μόνο την αμυντική του ενίσχυση, αλλά και την αναμόρφωση των στρατιωτικών υποδομών στο εσωτερικό του.¹²

Λιγότερο ενδιαφέρον έχει προσελκύσει μέχρι σήμερα η δευτερεύουσα αμυντική θωράκιση της ευρύτερης περιοχής της πόλης. Τρεις χάρτες της περιοχής Λευκάδας-Πρέβεζας από τον

¹⁰ Το κτίριο σημαίνεται ως «Doana». Για το χειρόγραφο βλ. ΛΙΑΤΑ 1998, με εικ. 7· αναπαραγωγή του σχεδίου και στο: ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2006, αρ. 9· συζήτηση των καταχωρήσεων για την Πρέβεζα, όπως και των προβλημάτων του σχεδίου στο: ΔΟΝΟΣ 2007, σε πολλά σημεία, με σημ. 61, εικ. 2.

¹¹ Η εκκλησία του Αγ. Νικολάου παρουσιάζεται ως ερείπιο (*Ressiduo*), ενώ οι κατοικίες δυτικά του κυρίως οικισμού ως κατεστραμμένες (*case disfatte*), όπως εξάλλου κι όλος ο οικισμός (*Borgo distrutto*). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι κατά την κατάληψη διεξήχθησαν μάχες και στον οικισμό, στον οποίο στρατοπέδευαν οι πολιορκητές του φρουρίου δεχόμενοι κανονιοβολισμούς από το τελευταίο. Μετά την κατάληψη η περιοχή καθαρίστηκε από τα ερείπια, που χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό για την επισκευή του φρουρίου. Για τα γεγονότα του 1684, με όλες τις τοπογραφικές λεπτομέρειες και συζήτηση των παραπάνω βλ. ΔΟΝΟΣ 2007, κυρίως 80-89, 93 με σημ. 65, 95 με σημ. 74.

¹² Για τις εργασίες στο φρούριο βλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 47-50.

κώδικα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Ms. It. Cl. VII, 94 (10051), φιλοτεχνημένοι από τους μηχανικούς του στρατού μετά το 1684, απεικονίζουν ένα δίκτυο συνολικά έξι πύργων που κατανέμονται σε κανονικές αποστάσεις (Εικ. 4). Οι τρεις πύργοι, που φέρουν ονόματα και είναι γνωστοί από τα σχέδια του Coronelli (Εικ. 3), σχηματίζουν ένα μεγάλο νοητό τόξο με κέντρο το φρούριο: Ο πρώτος (*Torretta Garzoni*) βρίσκεται στο λόφο Μεχμέτ-Εφέντη (σημ. λόφος Αγ. Γεωργίου), ο δεύτερος (*Torretta Sagredo*) στην περιοχή του Αγ. Κωνσταντίνου και ο τρίτος (*Torretta Benzon*) στο βόρειο όριο της πόλης, δίπλα στην εκβολή του χειμάρρου Καρυδά στον Αμβρακικό. Στο ίδιο σύνολο ανήκει ένας τέταρτος, βόρεια των δύο πρώτων, που φαίνεται ότι βρισκόταν μεταξύ της σημερινής περιοχής Αγ. Παρασκευής-Προφ. Ηλία, ενώ οι υπόλοιποι δύο είναι παράκτιοι και τοποθετούνται αντίστοιχα στο χώρο του κατοπινού φρουρίου Αγ. Ανδρέα και στη θέση Βρυσούλα.¹³

Πρόκειται για μια πυκνή γραμμή αμυντικών πύργων-παρατηρητηρίων που, μαζί με το φρούριο, επέβλεπε την είσοδο του κόλπου, επιτηρούσε την ενδοχώρα προφυλάσσοντας την πόλη από τα δυτικά, ενώ στο παράκτιο τμήμα της προστάτευε τη βορεινή είσοδο της πόλης και παρακολουθούσε την κίνηση στο λιμάνι, τον όρμο Βαθύ καθώς και τη θαλάσσια κίνηση από τις ακαρνανικές ακτές.

Τη μαρτυρία ότι αυτό το σύστημα εγκαταστάθηκε, μας την παραδίδει αναφορά της 16^{ης} Μαΐου 1691 από το γενικό καπετάνιο θάλασσας Domenico Mocenigo προς το Δόγη και τη Γερουσία με θέμα το αξιόμαχο οχυρώσεων που επιθεώρησε, μεταξύ αυτών και της Πρέβεζας.¹⁴ Εκεί μνημονεύει τέσσερις πύργους εκτός του φρουρίου, που ήταν ακόμη επανδρωμένοι· αν και πιστεύει ότι πια δεν έχουν κάποια σκοπιμότητα και προτείνει να κατεδαφισθούν, σημειώνει ότι κατά την περίοδο της κατασκευής τους ήταν χρήσιμοι. Πάντως, στον πίνακα του Ιστορικού Μουσείου Αθηνών που απεικονίζει τις επιχειρήσεις κατάληψης Πρέβεζας και Βόνιτσας το 1717 από το στρατάρχη von der Schulenburg (Εικ. 5), διακρίνονται κάποιες οχυρωματικές κατασκευές στο λόφο Μεχμέτ-Εφέντη, στην ακτή, και βόρεια του βαλλόμενου φρουρίου του Αγ. Ανδρέα, που, με τη δέουσα επιφύλαξη, δεν μπορεί να είναι άσχετες με τις βενετικές οχυρώσεις που περιγράφηκαν.¹⁵

Όπως και να έχει, μεγαλύτερης σημασίας είναι το γεγονός ότι στην Πρέβεζα, μετά την κατάληψη του 1684, οι Βενετοί εισήγαγαν ένα αμυντικό σύστημα που εφάρμοσαν σε πολλές κτήσεις τους –π.χ. Κρήτη, Κέρκυρα, Ζάκυνθο, Κεφαλονιά και Λευκάδα–, το οποίο λειτουργούσε σε χθαμαλές παραθαλάσσιες περιοχές ως επικουρικό της κύριας οχύρωσης, χρησιμοποιώ-

¹³ Οι σχετικοί χάρτες του κώδικα (πρβλ. υποσημ. 9) φέρουν τους αριθμούς 32 (35), 33 (36), 36 (39) και είναι μόνον μερικώς δημοσιευμένοι. Για τους χάρτες αρ. 32 και 36 βλ. STERIOΤΟΥ 2009, 565-566· ο χάρτης αρ. 33, με τίτλο «Teritorio adiacente di Prevesa e Santa Maura», είναι καλύτερα γνωστός, καθώς φωτογραφία και υπομνηματισμός του υπάρχει στο: ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 2004, 286-289, πίν. 5-5α· αντίγραφο του υπάρχει στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας (Senato, Provveditore alle Fortezze, busta 48, dis. 38-38d), το οποίο δημοσίευσε ο ΑΡΧΟΝΤΙΑΗΣ 1983 (βλ. πίν. «Σχέδιο της περιοχής της Πρέβεζας και της Αγίας Μαύρας»): για το τελευταίο, με ελληνικό υπομνηματισμό, βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1996, 15, πίν. 5. Κατ' αναλογία με το σχέδιο της Μαρκιανής αρ. 34 (37) και το αντίστοιχο του Coronelli (βλ. υποσημ. 9) η θέση των πυργίσκων αποδίδεται ακριβέστερα στο αρ. 32 (35) παρά στο αρ. 33 (36). Αυτό επιβεβαιώνεται και από ένα σχέδιο του Antonio Paravia (Μουσείο Correr, Mio Portafogli, parte prima, μετά τη σ. 358) με τίτλο «La Fortezza della Prevesa al tempo che fù demolita, [...] Profilo», με τους τέσσερις πυργίσκους περιμετρικά του φρουρίου: AMORETTI 2006, εικ. στη σ. 151. Επισημαίνουμε ότι το σχέδιο αρ. 35 (38) του Μαρκιανού κώδικα απεικονίζει την ευρύτερη περιοχή του φρουρίου και της πόλης αμέσως μετά την κατάληψη χωρίς, όμως, τους πυργίσκους· σύντομη αναφορά σε αυτό το σχέδιο στο: STERIOΤΟΥ 2009, 567.

¹⁴ SETTON 1991, 377-378, όπου μεταφράζεται το αντίστοιχο απόσπασμα αναφοράς από το φάκελο του Κρατικού Αρχείου Βενετίας με αρχειακή ένδειξη Provveditori da terra e da mar, filza 1125.

¹⁵ Σχολιασμός του πίνακα σε σχέση με τα γεγονότα του 1717 στο: ΔΟΝΟΣ 2005, σε πολλά σημεία με εικ. 4· για τον πίνακα, κυρίως για το εργαστήριο που τον φιλοτέχνησε, βλ. και KARKAZIS 2007.

ντας πυργίσκους με κυλινδρική ή τετράπλευρη κάτοψη ως παρατηρητήρια προειδοποιητικού χαρακτήρα (*βαρδιόλες*) ή και ως μικρά οχυρά για την απόκρουση του εχθρού.¹⁶ Ο Coronelli μας παραδίδει σχέδιο κυκλικού πυργίσκου της Πρέβεζας με εσωτερικό κλιμακοστάσιο και αστεροειδή τάφρο (Εικ. 6)· σε αυτό τον τύπο ανήκαν τουλάχιστον οι τέσσερις πυργίσκοι περιμετρικά του φρουρίου, ενώ εκείνος της Βρυσούλας, που σημαίνεται ως μεγάλος πύργος (*Torrit. Grande*) και πιθανώς είναι το μικρό οχυρό που ο Celebi είχε περιγράψει κατά το πέραςμά του ως ερημωμένο, πρέπει να ήταν τετράπλευρος.¹⁷

Ως προς τον οικισμό, το πρώτο μέλημα θα ήταν η ανοικοδόμησή του μετά τις καταστροφές του πολέμου, μια διαδικασία αργή, αφού το 1691 ο Mocenigo επεσήμαινε ότι πολλά σπίτια ακόμη και εντός του φρουρίου ήταν ερείπια.¹⁸ Μολαταύτα, φαίνεται πως κάποια έργα υποδομής έγιναν, αφού, πέρα από το τελωνείο, μαρτυρούνται έσοδα από αποθήκες προϊόντων στο λιμάνι και ένα λοιμοκαθαρήριο.¹⁹

Με την κατεδάφιση του φρουρίου το 1701 και την παράδοση της πόλης στους Τούρκους, σύμφωνα με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς, η κατάσταση άλλαξε. Εκτός από τις μαρτυρίες για φυγή μέρους του ελληνικού πληθυσμού, δεν υπάρχουν πληροφορίες για τον οικισμό. Όμως, μια σημαντική τομή έλαβε χώρα: Οι Τούρκοι ανήγειραν νέο φρούριο στον Αγ. Ανδρέα, όπου, όταν το 1717 οι Βενετοί ξανακατάκτησαν την Πρέβεζα, εκτός από τον εντός φρουρίου οικισμό είχε αρχίσει να δημιουργείται κι ένας νέος βούργος στην περιφέρειά του.²⁰

Εν κατακλείδι, η περίοδος 1684-1717 φέρνει στην πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας σημαντικότερες μεταβολές από ό,τι εκ πρώτης όψεως φαίνεται. Βεβαίως, τόσο οι Βενετοί όσο και οι Τούρκοι οργανώνουν την πόλη βάσει του παλαιού δυαδικού σχήματος φρούριο-βούργος· παρ' όλα αυτά, με το επικουρικό αμυντικό σύστημα των πυργίσκων και την ανέγερση δημόσιων κτιρίων οι Βενετοί εκτελούν για πρώτη φορά ένα αμιγώς δυτικό αρχιτεκτονικό πρόγραμμα στην πόλη, οριοθετώντας και διαμορφώνοντας το τοπίο βάσει των δικών τους πρότυπων και διοχετεύοντας στον εντόπιο πληθυσμό νέες εμπειρίες για το δομημένο περιβάλλον. Προφανώς, η περιοχή που περιέκλειαν οι πύργοι στα δυτικά του φρουρίου, νοούταν ως ο

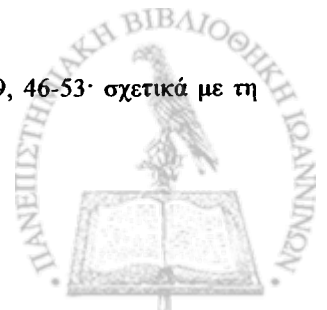
¹⁶ Για τους βενετικούς πυργίσκους-παρατηρητήρια στον ελληνικό χώρο βλ. ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ 1992, 117-118· ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 53 σημ. 14· ΖΗΒΑΣ 2003· ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ 2004, κυρίως 185-187· ΑΡΑΚΑΔΑΚΙ 2009 με εικ. 1, με περαιτέρω βιβλιογραφία. Η τελευταία διακρίνει μεταξύ αμυντικών πύργων μεγαλύτερων διαστάσεων (*torri di difesa*) και μικρότερων πύργων-παρατηρητηρίων (*torrette di avviso*)· πρβλ. αμέσως παρακάτω σχετικά με την κατάσταση στην Πρέβεζα.

¹⁷ Για το σχέδιο του Coronelli και τους τρεις επώνυμους πυργίσκους βλ. MAGGIOROTTI 1933, 475-476, όπως αντιγράφεται στο: AMORETTI 2006, 155 σημ. 3· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994, αρ. 13· ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ 2002, 81-82 με σχ. 1· ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ 2004, 186· ΣΑΡΡΗ 2008, 27, εικ. 38. Ως προς την κάτοψή τους, ο Καραγκούνης υποστηρίζει ότι είναι κυκλικοί με αναχώματα στη βάση τους, ενώ η Λαμπρινού τους χαρακτηρίζει ως αστεροειδείς. Ο Maggiorotti σημειώνει ότι ήταν κυκλικοί με διάμετρο 20 βεν. βημάτων (περ. 36 μ.) και περιβάλλονταν από αστεροειδή πασσαλόπηκτη τάφρο· ομοίως ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 50. – Σχετικά με τον μεγαλύτερο πύργο της Βρυσούλας, ο Celebi μιλάει για ένα μικρό οχυρό στο υπήνεμο λιμάνι του όρμου Βαθύ: ΕΡΓΟΛΑΒΟΣ 1995, 35-36. Στο εσωτερικό του όρμου, πάντως, οι βενετικοί χάρτες που αναφέραμε σημειώνουν μόνον καμένα σπίτια και κανένα οχυρό. Στο γνωστό χάρτη του Αμβρακικού «Golfo della Prevesa» του Coronelli (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994, αρ. 5· 2006, αρ. 10· ΒΕΛΕΝΗΣ 1996, πίν. 6), που στηρίζεται στον κώδικα της Μαρκιανής, το σημείο σημαίνεται μεν ως *Fonte Grande* χωρίς αναφορά σε κάποιο φρούριο, ταυτίζεται, όμως, με τη θέση Βρυσούλα, στην οποία επί Αλή πασά χτίστηκε ισχυρός προμαχώνας. Επίσης, το τετράπλευρο οχυρό που απεικονίζεται βόρεια του βαλλόμενου φρουρίου του Αγ. Ανδρέα στον προαναφερθέντα πίνακα για τα γεγονότα του 1717 βρίσκεται περίπου στο ίδιο σημείο: ΔΟΝΟΣ 2005, 29 με σημ. 26. Το θέμα χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

¹⁸ Βλ. παραπάνω με υποσημ. 14.

¹⁹ ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ 1983, 96-98, 113.

²⁰ Για τη μείωση του ελληνικού πληθυσμού στην περίοδο 1684-1717 πρβλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 46-53· σχετικά με τη μεταφορά του φρουρίου βλ. ΔΟΝΟΣ 2005, 25-30, με τη σχετική συζήτηση.

μέλλων μέγιστος αστικός χώρος της Πρέβεζας, μια επέκταση που πιθανώς ήταν μέρος των βενετικών σχεδιασμών για τον αστικό ιστό της πόλης.²¹ Με την επιστροφή των Τούρκων και τη μεταφορά του φρουρίου –του κέντρου βάρους του οικισμού– προς βορράν, σημειώνεται μια αναγκαστική ανατροπή του πολεοδομικού πυρήνα της πόλης, που θα οδηγήσει, όμως, τα επόμενα χρόνια στη μεταμόρφωσή της.

Η περίοδος της μεταμόρφωσης (1717-1797)

Το διάστημα των 80 χρόνων συνεχούς βενετικής κατοχής από τη δεύτερη κατάκτηση του 1717 μέχρι τη διάλυση της Δημοκρατίας το 1797 φέρνει σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικές και οικονομικές δομές της Πρέβεζας. Ευρισκόμενοι σε περίοδο καθόδου, οι Βενετοί διακρίνουν τις τεράστιες δυνατότητες προσόδων που προσφέρει η περιοχή και, θέτοντας σε δεύτερη μοίρα τη στρατιωτική χρήση, ευνοούν την οικονομική ανάπτυξή της. Με ένα οργανωμένο πρόγραμμα διανομής των οθωμανικών γαιών σε αυτόχθονες και επήλυδες με την υποχρέωση ελαιοκαλλιέργειας και απόδοσης της δεκάτης, δημιούργησαν τη σημαντικότερη παραγωγική δραστηριότητα στην πόλη· ήδη αναπτυγμένοι τομείς, όπως η υλοτόμηση και η ναυπηγική, γνωρίζουν νέα ακμή, ενώ το λιμάνι αναβαθμίζεται σε κύριο διαμετακομιστικό κόμβο. Σε συνδυασμό με την έλευση Ελλήνων από άλλες περιοχές –πολλών από πρώην βενετοκρατούμενες– η πόλη εντάσσεται στο εμπορικό δίκτυο της Βενετίας και αποκτά πρωτοαστική συνείδηση, μια διαδικασία που ξεκινά το 1741 με την άδεια της Γαληνοτάτης για συγκρότηση κοινότητας. Η συνεχής αύξηση του πληθυσμού και η εστίαση σε επαγγέλματα του δευτερογενούς τομέα μέχρι το 1797 συντονίζουν την πόλη, έστω και όψιμα, με το βενετικό πρότυπο ζωής. Ας δούμε αν και κατά πόσον τούτο αφήνει το αποτύπωμά του και στον πολεοδομικό ιστό της πόλης.²²

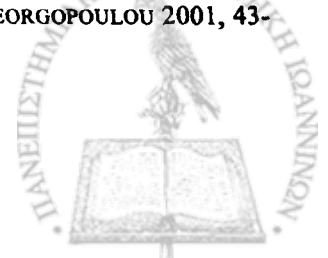
Οι Βενετοί δεν σχεδίασαν συστηματικά την οικιστική οργάνωση των κτήσεών τους, καθώς το φρούριο, που αποσπούσε τη βασική φροντίδα των κατακτητών, αποτελούσε ανεξάρτητη μονάδα. Οι οικισμοί, που πολλές φορές διαμορφώνονταν με πρότυπο τη Βενετία, μπορούσαν να είναι τειχισμένοι ή ατείχιστοι και οργανώνονταν σε συνοικίες με κέντρο τους ναούς, οι οποίοι τοποθετούνταν κατά μήκος ή κοντά σε επίκαιρα σημεία των βασικών οδικών αρτηριών. Συνήθως, ο οικισμός διατρεχόταν από έναν, πιο σπάνια δύο ή περισσότερους βασικούς δρόμους που συγκέντρωναν την εμπορική κίνηση της πόλης και τέμνονταν από μικρότερους κάθετους δρόμους. Οι ανοιχτοί χώροι ήταν σπανιότερα πλατείες και συχνότερα πλατώματα. Δημόσια κτίρια σφράγιζαν την εικόνα της πόλης, ενώ σημαντική ήταν και η παρουσία των ναυστάθμων.²³

Στην Πρέβεζα, μετά την κατάληψη του φρουρίου του Αγ. Ανδρέα, ο στρατάρχης von der

²¹ Χαρακτηριστικό της αντίληψης ότι οι πυργίσκοι σήμαιναν τα εξωτερικά όρια της κτήσης, αποτελώντας αναπόσπαστο μέρος της οχύρωσης, είναι το γεγονός ότι τα ονόματα Garzoni, Sagredo και Benzoni έφεραν και διάφορα σημεία της οχύρωσης του φρουρίου της Μπούκας.

²² Για την κοινωνική, οικονομική, δημογραφική κατάσταση της πόλης και τις μεταβολές του 18^{ου} αιώνα βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 29-40, με βιβλιογραφία· ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 38-41· ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ 2002, 74-79· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 11-37· ΣΑΡΡΗ 2008, 12-16. – Για τον ελαιώνα και τις κοινωνικές μεταβολές που επέβαλε: ΒΑΣΙΛΑΣ 1954· ΚΟΜΗΣ 1999, 31 με σημ. 54· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 47-69· κυρίως ΑΥΔΙΚΟΣ 2003. – Για τη συγκρότηση της αστικής κοινότητας, βλ. ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ 2004, 455-462· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2007α, με τα σχετικά έγγραφα· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2007β.

²³ Για την οικιστική εικόνα των βενετικών κτήσεων στην Ελλάδα μεταξύ άλλων βλ. ΖΗΒΑΣ 1999· ΜΑΛΛΙΑΡIS 2009· ειδικότερα: ΖΗΒΑΣ 1970, 26-49 (Ζάκυνθος)· ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ 1976, 104-146 (Κέρκυρα)· ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ 1991 (Λευκάδα)· ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 50-79 (Ρέθυμνο)· ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ 2001, 43-73, 79-94, 165-191 (κυρίως για Κρήτη).

Schulenburg, όπως και στην περίπτωση της Κέρκυρας, ασχολήθηκε με τη βελτίωση της οχύρωσης: ένα πρόσφατα μερικώς δημοσιευμένο σχέδιο απεικονίζει το φρούριο ενισχυμένο με προμαχώνες και εξωτερικές οχυρώσεις, ενώ πιο σημαντικές είναι οι ενδείξεις για το εσωτερικό του, όπου εκτός από τις στρατιωτικές εγκαταστάσεις δηλώνονται οι θέσεις του λατινικού ναού –φυσικά, στη θέση του προϋπάρχοντος τζαμιού– με το άσυλό του και της οικίας του Προβλεπτή. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι η έδρα της θρησκευτικής και πολιτικής εξουσίας βρισκόταν εντός των τειχών.²⁴

Ο όρμος του Βαθέος συνέχιζε να χρησιμεύει ως πολεμικό λιμάνι. Βεβαίως, το μέγεθος της πόλης και η συγκυρία δεν εννοούσαν τη δημιουργία μεγάλου ναυστάθμου ή οχυρωμένου λιμανιού, αν και η ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη λειτουργούσε απρόσκοπτα στην ίδια θέση.²⁵

Ας περάσουμε στον οικισμό.²⁶ Ο Saint-Sauveur σημειώνει ότι κατά την επιστροφή των Βενετών οι κατοικίες ανέρχονταν περίπου στις 60, ενώ το 1784 καταγράφηκαν 418 σπίτια.²⁷ Έτσι, ενώ το 1718 οι κατοικίες συγκεντρώνονταν στην παλιά περιοχή βόρεια του φρουρίου Μπούκας και πέριξ του νέου φρουρίου του Αγ. Ανδρέα, βαθμηδόν εξαπλώνονταν προς δυσμάς. Ένας σίγουρος τρόπος να διακριβώσουμε τα όρια του οικισμού περί το τέλος του 18^{ου} αιώνα είναι η διασπορά των ναών, που με εξαίρεση τον Αγ. Νικόλαο, δημιουργήθηκαν όλοι μετά την έλευση των Βενετών. Πάντως, σε απογραφή του 1780 σημειώνονται όλες οι τότε ενεργές ενορίες εκτός από εκείνες του Αγ. Κωνσταντίνου, Αγ. Βασιλείου, Αγ. Παρασκευής και Προφ. Ηλία. Εκτός της τελευταίας που έγινε ενορία το 19^ο αιώνα, οι υπόλοιπες μη αναφερόμενες βρίσκονταν στα απώτατα όρια του οικισμού, που ταυτίζονται, όπως είδαμε, με τις θέσεις των εξωτερικών πυργίσκων, ενώ οι αναφερόμενες βρίσκονταν εγγύτερα στην παραλία: τούτο, πιθανώς, υποδηλώνει ότι μόνον στις τελευταίες υπήρχε αξιόλογη δημογραφική και οικιστική ανάπτυξη.²⁸ Έτσι, ενώ ένα σχέδιο της συλλογής Antonio Paravia δείχνει σχηματικά πύκνωση κατοικιών στις περιοχές της οδού Εθν. Αντίστασης, του Αγ. Νικολάου και εκατέρωθεν του χειμάρρου Καρυδά, σε άλλο σχέδιο του ιδίου, από την επίσκεψή του στην Πρέβεζα το 1772, η πόλη καταλαμβάνει την περιοχή μπροστά και νοτιοδυτικά του φρουρίου Αγ. Ανδρέα.²⁹

²⁴ Δύο σχέδια, του τετράπλευρου τουρκικού φρουρίου και των οχυρωματικών προτάσεων του von der Schulenburg, στο Κρατικό Αρχείο Βενετίας (Provveditore alle Fortezze, ex. B. 79 dis. 36b και 36) είναι αρκετά γνωστά: βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994, αρ. 33, 31· ΒΕΛΕΝΗΣ 1996, 25-27, πίν. 10-11. Το νέο σχέδιο με τίτλο «Pianta della Fortezza di Prevesa» ανήκει στον κώδικα Ms. It. Cl. VI, 492 (10061), αρ. σχ. 17, της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης με αποτυπώσεις βενετικών φρουρίων σε Δαλματία και Ελλάδα: STERIOΤΟΥ 2009, 566, 567, 571 (υπόμνημα) και εικ. 1. Η Στεριώτου υποθέτει ότι το φρούριο προγραμματίστηκε κατά την περίοδο 1685-1699 και διερωτάται αν πρόκειται για πρόταση ή αποτύπωση πραγματικού φρουρίου. Η πρώτη υπόθεση είναι προφανώς εσφαλμένη, αφού σημειώνεται το φρούριο Μπούκας ως κατεδαφισμένο. Περαιτέρω, είναι πολύ πιθανό να απεικονίζονται αποπερατωθέντα έργα, καθώς ο χάρτης αρ. 18 του ίδιου κώδικα με θέμα την περιοχή Λευκάδας-Αμβρακικού φέρει χρονολογία 1757, δείχνοντας ότι τα σχέδια ανήκουν στον προχωρημένο 18^ο αιώνα, ενώ και οι λεπτομερέστατες ενδείξεις για τα εντός του φρουρίου κτίρια υποδηλώνουν τη φυσική ύπαρξή τους: πρβλ. και SAINT-SAUVEUR 1800, 266, για περιγραφή του εσωτερικού του φρουρίου.

²⁵ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 259-260.

²⁶ Για τον οικισμό του 18^{ου} αιώνα πρβλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 271-278· ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ 2002, 83-89 με χάρτη 4α-β· ΣΑΡΡΗ 2008, 27-30 με εικ. 40. Βλ. στους δύο τελευταίους –που παρουσιάζουν την περίοδο 1684-1797 ως μια ενότητα– και για τις υπάρχουσες πληροφορίες για κάποια μεμονωμένα δημόσια κτίρια αυτής της περιόδου, με τα οποία δεν θα ασχοληθούμε εδώ.

²⁷ SAINT-SAUVEUR 1800, 263· για τη δημογραφική εξέλιξη κατά τον 18^ο αι. και τα απογραφικά στοιχεία του 1784 βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 55-62, πίν. 3.

²⁸ Για τους ναούς και τις ενορίες της Πρέβεζας βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 251-156· ΚΟΛΛΙΑΣ 1993· ΚΟΜΗΣ 1999, 69-71· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 32-35. Με εξαίρεση τον Αγ. Νικόλαο, δεν υφίστανται μαρτυρίες που να αποδεικνύουν την ύπαρξη των άλλων ναών πριν το 18^ο αιώνα.

²⁹ Για το πρώτο σχέδιο (Torino, Raccolta Paravia, αρ. 133) βλ. AMORETTI 2006, 150 με εικ.· για το δεύτερο σχέδιο

Συμπερασματικά, αν και προς στιγμήν είναι αδύνατο να οριοθετηθεί η ακριβής έκταση της πόλης του 18^{ου} αιώνα, είναι σωστή η αποδοχή δύο κεντρικών αρτηριών, δηλαδή της σημερινής οδού Εθν. Αντίστασης και μιας κάθετης προς αυτήν που διέτρεχε την περιοχή Αγ. Νικολάου-Αγ. Κωνσταντίνου· η κύρια οικιστική συγκέντρωση ήταν, ωστόσο, προς το μέρος της παραλίας.

Εκεί έλαβε χώρα η σημαντικότερη βενετική παρέμβαση. Καθώς το λιμάνι αυτήν την περίοδο είχε σχεδόν αποκλειστικά εμπορικό-ναυτιλιακό και όχι οικιστικό χαρακτήρα, ο νοητός-παράλληλος με την ακτογραμμή- άξονας που συνέδεε παλαιό και νέο φρούριο και παρέμενε αδόμητος, αποτέλεσε το νέο κέντρο της πόλης. Με την εγκατάσταση παλαιών κατοίκων και επήλυδων, διαμορφώνεται η οδός Εθν. Αντίστασης, και δεν είναι τυχαίο ότι έξι ναοί είναι κτισμένοι επί ή σε μικρή απόσταση από αυτόν το δρόμο (Αγ. Δημήτριος, Αγ. Χαράλαμπος, Παναγία των Ξένων, Αγ. Ιωάννης, Αγ. Αθανάσιος, Αγ. Απόστολοι) (Εικ. 7). Αν στις παλαιότερες βενετικές κτήσεις τα κεντρικά σημεία των αρτηριών καταλαμβάνονταν από λατινικές εκκλησίες που λειτουργούσαν ως σύμβολα εξουσίας των κατακτητών, εδώ οι ναοί, ως κέντρα ενοριών που οργανώνουν το δημόσιο χώρο και δημιουργούν συλλογικότητες, είναι αμιγώς ορθόδοξοι, πράγμα που αποδεικνύει την πολύ πιο φιλελεύθερη εκκλησιαστική πολιτική που εφαρμόζεται στην Πρέβεζα.³⁰ Διαφωτιστική είναι η σύγκριση με το κέντρο της Λευκάδας, αφού κι αυτό δημιουργήθηκε επί Βενετοκρατίας, από το 1684 και εξής, με τη μεταφορά από τον Μογισίνι της πρωτεύουσας στην Αμαξική: Όπως βλέπουμε σε ένα τοπογραφικό σχέδιο του 1727 από το Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας (Εικ. 8), και εδώ όλοι οι ορθόδοξοι ναοί-ανεγερθέντες από το 1685 και εντεύθεν- είναι τοποθετημένοι γύρω από την κύρια οδική αρτηρία της πόλης, τη σημερινή Δαίρπφελντ-Μελά, προκαθορίζοντας έτσι σε μεγάλο βαθμό την πολεοδομική της άρθρωση.³¹

Άλλη μια ομοιότητα με τις υπόλοιπες βενετικές κτήσεις έγκειται στο γεγονός ότι η Εθν. Αντίστασης, ως βασική αστική αρτηρία, αποτελεί και το εμπορικό κέντρο της πόλης, την «Αγορά»: αντίστοιχες, τηρουμένων των αναλογιών, είναι η Ρούγα στο Ηράκλειο (που συνέδεε τις δύο κύριες πύλες της τειχισμένης πόλης), η Μεγάλη Ρούγα στο Ρέθυμνο, η Πλατιά Ρούγα στη Ζάκυνθο, η ομώνυμη Αγορά στη Λευκάδα.³²

Αλλά και το κεντρικό σημείο του αστικού ιστού κάθε βενετικής πόλης, ο ανοιχτός χώρος συγκέντρωσης, ανιχνεύεται στην Πρέβεζα. Αν και αναφέρεται συχνά ότι ο μόνος χώρος αυτού του είδους που διέθετε η πόλη ήταν η προϋπάρχουσα πλατεία του Αγ. Νικολάου, είναι στο κεντρικότερο σημείο της πόλης-μπροστά στην είσοδο του μητροπολιτικού ναού του Αγ. Χαράλαμπος- που σχηματίζεται ένα ευρύχωρο, σχεδόν τριγωνικό πλάτωμα (Εικ. 9).³³ Η παρόμοια με τη σημερινή διαμόρφωσή του διαπιστώνεται σε φωτογραφία του έτους 1913, και αναμφίβολα αποτελούσε εξαρχής μέρος του χωρικού σχεδιασμού (Εικ. 10). Η πρόσληψη του χώ-

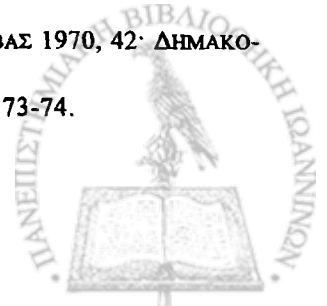
(Μουσείο Correr, Mio Portafogli, parte prima, μετά τη σ. 358) με τίτλο «La Fortezza di Prevesa con le nuove opere progettate» βλ. AMORETTI 2006, 152-153 με εικ.

³⁰ Για το ρόλο των ναών στην οργάνωση του χώρου και των οδικών αξόνων των κτήσεων και τις σχέσεις ορθόδοξων και καθολικών εκκλησιών βλ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ 2000, 46-52· GEORGOPOULOU 2001, 179-190, εικ. 118-119· MOLTENI 2008· για τη βενετική θρησκευτική πολιτική στην Πρέβεζα βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις στο: ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 34-35.

³¹ Για την πολεοδομική οργάνωση της Λευκάδας σε σχέση με τους ναούς βλ. ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ 1991, κυρίως 30, 49 με εικ. στις σ. 34-37· ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ 2000, 143-148 με εικ. 1-3· ΑΡΓΥΡΟΣ 2001, κυρίως 211-213.

³² Για τις κεντρικές αρτηρίες, τα ονόματά τους και τον εμπορικό τους χαρακτήρα πρβλ. ΖΗΒΑΣ 1970, 42· ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 64-65· GEORGOPOULOU 2001, 54, 179-180.

³³ Για τη λειτουργία των πλατωμάτων στις βενετικές κτήσεις πρβλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 73-74.

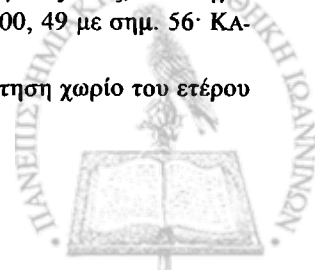
ρου αυτού ως του κυρίου δημόσιου χώρου της πόλης αποδεικνύεται και από την ύπαρξη του πύργου του ρολογιού και της κρήνης στο ίδιο σημείο. Ο πρώτος κατασκευασμένος, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή (Εικ. 11), από τους πολίτες με τη συνδρομή του Προβλεπτού *Semitecolo* το 1752, όχι μόνον παρέπεμπε στον *Torre dell'Orologio* της πλατείας Αγ. Μάρκου (Εικ. 12), αλλά αναλάμβανε και πολιτικό ρόλο με τη δημιουργία ιδεατής πολιτικής κοινότητας μεταξύ Βενετών και Ελλήνων. Καθώς δε οι οικίες στην οδό Εθν. Αντίστασης ήταν αραιότερες και βρίσκονταν πολύ πιο κοντά στο παραλιακό μέτωπο από ό,τι σήμερα, ο πύργος ήταν ορατός και από τα εισερχόμενα στον Αμβρακικό σκάφη, μια εικόνα που εκ νέου παρέπεμπε στη φημισμένη πλατεία της Βενετίας. Από την άλλη, η επιτοίχια κρήνη δίπλα στην κόγχη του ναού, συνδέεται κι αυτή με τη βενετική παράδοση· η αρχική μορφή του μνημείου, που μαρτυρείται ήδη από τον Rouqueville, αποτυπώνεται σε φωτογραφία των αρχών του εικοστού αιώνα και προδίδει βενετική τεχνοτροπία (Εικ. 13). Καθ' ότι ο χώρος δεν το επιτρέπει, αρκεί να αναφέρουμε ότι η ενσωμάτωση αρχαίων γλυπτών στον πλαστικό διάκοσμο –όπως εδώ της μακράς πλευράς ρωμαϊκής σαρκοφάγου του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα από τη γειτονική αρχαία Νικόπολη στο κάτω μέρος της δεξαμενής–, η προτίμηση σε εικονιστικά μοτίβα με ερωτιδείς και λεοντοκεφαλές και οι ραβδώσεις των κιόνων σε μορφή «αυλού» αποτελούν τυπικά γνωρίσματα των βενετικών κρηνών.³⁴ Το μνημειακό σύνολο, αποτελούμενο από το πλάτωμα, τον πύργο του ρολογιού και την κρήνη, βρίσκει ένα, ασφαλώς μεγαλοπρεπέστερο, παράλληλο στην κεντρική πλατεία του Ρεθύμνου, όπου ο πύργος του ρολογιού και η κρήνη Rimondi συνυπήρχαν με τη Λόντζα· καθώς η Πρέβεζα δεν διέθετε τάξη ευγενών, την πολιτική λειτουργία της τελευταίας εξυπηρετούσε εδώ, όπως είπαμε, ο πύργος με τις συνδηλώσεις του.³⁵ Συμπερασματικά, οι Βενετοί προσδίδουν στο κέντρο της πόλης ένα μικτό οικιστικό, εμπορικό και συμβολικό χαρακτήρα, επεμβαίνοντας πρωτευόντως πολιτιστικά διά της μετάγγισης πολεοδομικών προτύπων και καθιστώντας οικιοθελώς το ελληνικό στοιχείο χωρικά κυρίαρχο.

Ένα τελευταίο ερώτημα είναι αν η εμφανής βενετική επίδραση στο δημόσιο χώρο, μπορεί να διακριβωθεί και στον τομέα της κατοικίας. Καθώς ο χαλασμός του 1798 και η μετέπειτα ανοικοδόμηση εξάλειψαν αδιαμφισβήτητα ίχνη οικιών της περιόδου, μπορούμε μόνον να προβούμε σε κάποιους εύλογους συλλογισμούς δεδομένου ότι οι περιηγητές του πρώιμου 19^{ου} αιώνα είναι σαφείς. Ο W. Leake ομιλεί για σπίτια φτιαγμένα με βενετική τεχνοτροπία («in venetian style»): ο H. Holland, αναφερόμενος προφανώς στην οδό Εθν. Αντίστασης, σημειώνει πως η πόλη αποτελείται πια σχεδόν μόνον από αυτόν το δρόμο, και τονίζει ότι η Πρέβεζα δεν έχει ακόμη αποκτήσει χαρακτηριστικά τουρκικής πόλης αναγνωρίζοντας «that mixed Greek and Venetian character which is so common throughout the Ionian Isles».³⁶ Συνεπώς, η

³⁴ Για τον πύργο του ρολογιού και την κρήνη απουσιάζουν ειδικές μελέτες· βλ. πρόχειρα ΒΑΣΙΛΙΑΣ 1955· ΜΠΕΤΣΟΣ 1984, με ένα σχέδιο που, κατά τη γνώμη του, είναι αποτύπωση του αποξεσμένου τώρα ανάγλυφου του θυρεού στην πρόσοψη του πύργου· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 38-42, 306-307· για τη σαρκοφάγο από αρχαιολογικής πλευράς βλ. KOCH & SICHTERMANN 1982, 451, εικ. 472. – Η μαρτυρία του Rouqueville για την κρήνη στο: ΠΟΥΚΕΒΙΛ 1994, 183· ο εφημέριος του Αγ. Χαράλαμπος, πρωτοπρ. π. Δ. Ντούσκας, βεβαιώνει ότι σύμφωνα με προφορική παράδοση η κρήνη εγκαταστάθηκε κατά την Βενετοκρατία (προφ. επικοινωνία 9.8.2009)· πρβλ. και υποσημ. 35. Σχετικά με τη θεματολογία των βενετικών κρηνών, κυρίως στην Κρήτη, βλ. μεταξύ άλλων ΒΑΡΘΑΛΙΤΟΥ 2007.

³⁵ Για την πλατεία Ρεθύμνου βλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 74-77. – Ο πύργος ανήκει και σήμερα στη δικαιοδοσία του Δήμου Πρέβεζας (!). Σύμφωνα με παλαιότερους, το βήμα για όποιον επιθυμούσε να μιλήσει ήταν η κρήνη, πράγμα που φανερώνει τον πολιτικό χαρακτήρα του χώρου. Επίσης, παρομοίως με το Ρέθυμνο όπου τα καρναβαλικά δρώμενα λαμβάνουν χώρα μπροστά στην κρήνη Rimondi, στην Πρέβεζα οι καρναβαλίζοντες, καταλήγοντας στον Αγ. Χαράλαμπος, ανέβαιναν στην κρήνη και εκφωνούσαν λόγους: ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 49 με σημ. 56· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 69 υποσημ. 19.

³⁶ Για τον Leake στην Πρέβεζα βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, κυρίως 187· το σχετικό με τη συζήτηση χωρίο του ετέρου

πόλη είχε ήδη αναπτύξει τη δική της αρχιτεκτονική γλώσσα, που ήταν ταυτόσημη με εκείνη των Ιονίων. Αυτό ερμηνεύεται εύκολα. Μελετώντας τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του 18^{ου} αιώνα, ο Κ. Κόμης συμπεραίνει ότι ενώ στις αρχές του αιώνα τα πλινθόκτιστα σπίτια αποτελούσαν την πλειοψηφία, το 1780 το 87% αυτών ήταν πετρόκτιστα, εκ των οποίων 68% μονώροφα και 19% διώροφα.³⁷ Τούτο πάλι σημαίνει ότι, καθώς, λόγω στερεότητας του υλικού, τα πετρόκτιστα σπίτια ευνοούν το μορφολογικό εμπλουτισμό των προσώπων τους, το πλήθος των νέων οικιών έδωσε την ευκαιρία για ανάπτυξη και εδραίωση δεσμευτικής μορφολογικής γλώσσας – τουλάχιστον στους ευπορότερους. Η συγγενής μορφολογία εκκλησιών και αστικών κατοικιών του 19^{ου} αιώνα καταδεικνύει την επιβίωση αυτής της γλώσσας, η οποία, είτε υπό το φιλελεύθερο σύνταγμα της Συμπολιτείας (1800-1807) που επέτρεπε στους Έλληνες να χτίζουν και να επισκευάζουν τους ναούς τους ελεύθερα, είτε υπό το ανεκτικό κλίμα μετά το Τανζιμάτ (1839) όχι μόνον διασώθηκε, αλλά αποτέλεσε και συνειδητή επιλογή: Οι εκκλησίες με την καθιέρωση του τύπου της μονόκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής χωρίς τρούλο, τη ρυθμολογική οργάνωση μιας κύριας όψης και τα κωδωνοστάσια-πυλώνες με αετωματικές απολήξεις και μπαρόκιες έλικες συνδέονται με την επτανησιακή ναοδομία (Εικ. 14-15): τα θυρώματα με τοξωτά ανώφλια – που χρησιμοποιούνται και σήμερα ευρέως, αν και σε χυδαιοποιημένη μορφή–, οι εξώστες και οι χώροι υποδοχής στον πρώτο όροφο των επιβλητικότερων διώροφων αστικών κατοικιών του όψιμου 19^{ου} αιώνα ακολουθούν όχι τον αθηναϊκό, αλλά έναν ιονίζοντα νεοκλασικισμό που οι ρίζες του ανάγονται στη βενετική αρχιτεκτονική (Εικ. 16-18).³⁸

Συγκεφαλαιώνοντας, οι οφειλές του δομημένου περιβάλλοντος στη βενετική περίοδο είναι πολλαπλές, βαρύνουσες και ενεργές. Είναι αλήθεια ότι αργότερα η πόλη, ιδιαίτερα λόγω του υπερβολικού οχυρωματισμού της περιόδου Αλή πασά, αποκτά κλειστή-αμυντική φυσιογνωμία και χάνει τον ανοικτό χαρακτήρα της προηγούμενης περιόδου.³⁹ Περαιτέρω, στο χώρο της κατοικίας, και στο βαθμό που αυτή δεν πρόλαβε να αφομοιώσει το νέο λεξιλόγιο, οι ομοιότητες με την υπόλοιπη Ήπειρο που δεν γνώρισε τους Βενετούς, γίνονται φανερές. Όμως, η «ποιητική της πόλης»⁴⁰ και ο άμεσα με αυτήν συνδεδεμένος άυλος πολιτισμός έδωσαν στην Πρέβεζα ένα χαρακτήρα του οποίου τα κοινά στοιχεία με το Stato da Mar παραμένουν μέχρι σήμερα ανεξίτηλα.

Άγγλου περιηγητή στα: HOLLAND 1815, 68· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 159.

³⁷ ΚΟΜΗΣ 1999, 171-184· η πλειοψηφία των σπιτιών αποτελούσε ιδιοκτησία Πρεβεζάνων. Πληροφορίες για τα υλικά και τον τρόπο οικοδομήσεως των κατοικιών στο: ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 274-276.

³⁸ Για τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των επτανησιακών ναών γενικά: ΖΗΒΑΣ 1999· βλ. και ΖΗΒΑΣ 1970, 99-140 (Ζάκυνθος), ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ 1976, 254-258 (Κέρκυρα)· ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1991 (Λευκάδα)· βλ. επίσης ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994 (Πρέβεζα). – Για τις αστικές κατοικίες της Πρέβεζας του 19^{ου} αιώνα βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994· ΤΣΑΪΜΟΥ 1994, όπου πιθανολογείται βενετική επίδραση· ΣΑΡΡΗ 2008, 40-42, με πολλές εικόνες· πρβλ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 132-203, για τη μορφολογία βενετικών και μεταγενέστερων κατοικιών του Ρεθύμνου.

³⁹ Για τα οχυρωματικά έργα του Αλή Πασά στην Πρέβεζα βλ. ΣΜΥΡΗΣ 2004, 93-108.

⁴⁰ Πρβλ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ 2000, για τα πολλαπλά επίπεδα μνήμης και λειτουργίας του αστικού χώρου.

Συμπέρασμα

Η Πρέβεζα στη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα μετατρέπεται από τυπικό βούργο ενός φρουρίου σε μικρή αστική κοινότητα με δημόσιο χώρο οργανωμένο βάσει βενετικών οικιστικών και αρχιτεκτονικών προτύπων που η επίδρασή τους θα παραμείνει ενεργή μέχρι και τον 20^ο αιώνα. Υπό αυτήν την έννοια δικαιούμαστε, όπως και στις υπόλοιπες κτήσεις της Γαληνοτάτης στην Ελλάδα, να μιλάμε για μεταμόρφωση του αστικού τοπίου της Πρέβεζας από τους Βενετούς.⁴¹ Από την άλλη πλευρά, όπως στο πολιτικό επίπεδο δεν υπήρχε πλήρης ενσωμάτωση των νέων θεσμών στη ζωή της πόλης,⁴² η όψιμη και σχετικά σύντομη βενετική κατοχή δεν ήταν σε θέση να εδραιώσει μια καθαρά δυτική αρχιτεκτονική γλώσσα· κατισχύοντας στο επίπεδο του αντιπροσωπευτικού δομημένου περιβάλλοντος, δεν εκτόπισε προηγούμενες παραδόσεις δομήσεως, ιδιαίτερα στο πεδίο της λαϊκής αρχιτεκτονικής. Όμως, τούτο δεν δικαιολογεί την άκριτη αποδοχή και εφαρμογή του χωρικού μοντέλου της Ανατολής στον αστικό χώρο της Πρέβεζας. Ευρισκόμενη στο μεταίχμιο Ανατολής-Δύσης, η πόλη δέχτηκε την ισοβαρή επίδραση και των δύο πολιτισμικών εμπειριών, συνθέτοντας τις σε ένα δομημένο περιβάλλον με διακριτή ιδιοσυγκρασία. Ακολουθώντας και παραλλάσσοντας το μεγάλο ιστορικό Alberto Tenenti, ο οποίος αναλύοντας τα Ιόνια νησιά τα χαρακτήρισε ως κοινωνία των συνόρων (*società di frontiera*), θα λέγαμε ότι η Πρέβεζα, ζώντας εκ των έσω τη διαρκή διάδραση των δύο κοσμοαντιλήψεων, αποτελεί κοινωνία *επί των συνόρων*· σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης, η αρχιτεκτονική της κληρονομιά αξίζει να «διαβαστεί» με γνώμονα ένα ανάλογο θεωρητικό υπόβαθρο.⁴³

Abstract

Demosthenes DONOS: *Observations on the urban development of Preveza during the 17th and 18th centuries*

The location of Preveza was crucial to the formation of its historical and cultural identity. The fortress of Bouka, built by the Ottomans at the entrance of the Amvrakikos Gulf, dominated, from the 15th century until its forced demolition, the small port. During the 18th century, due to the construction of the castle of St. Andrew and, more importantly, to the beginning of the second Venetian occupation of Preveza at 1717, the town center shifts to the north – a development that leaves a major imprint on the final urban physiognomy of the city.

⁴¹ Για τη «μεταμόρφωση» του αστικού τοπίου στις βενετοκρατούμενες περιοχές βλ. MALLIARIS 2009.

⁴² Υπενθυμίζεται ότι τα μέλη της κοινότητας δεν έκαναν ποτέ χρήση του δικαιώματος αποστολής πρεσβείας απευθείας στη Γαληνοτάτη: ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2007β, 230· επίσης, το κτίριο που, όπως επέτασσε η ιδρυτική πράξη της κοινότητας, κτίστηκε στη συνοικία του Αγ. Ανδρέα, κοντά στο φρούριο, για να συνεδριάζει το Συμβούλιο, είχε μετατραπεί ήδη κατά την επίσκεψη του Saint-Sauveur σε στρατιωτικό νοσοκομείο, και η κοινότητα συνεδριάζε σε ναό: SAINT-SAUVEUR 1800, 264· για την αναφορά του καταστατικού χάρτη σε κτίριο του Συμβουλίου βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2007α, 126.

⁴³ Σχετικά με τον όρο «κοινωνία των συνόρων» βλ. TENENTI 1998· η αποδοχή ενός παρόμοιου ερμηνευτικού μοντέλου, συνεπάγεται και την αναγνώριση πολυεπίπεδων ιστορικών και πολιτισμικών πραγματικοτήτων και παραδόσεων που δεν γίνονται κατανοητές μέσω μονοδιάστατων ιστορικών κατασκευών· επ' αυτού πρβλ. APBANITAKΗΣ 2007· βλ. και DAVIES & DAVIS 2007.

Drawing on archival, demographic and cartographic material, accounts of travellers and evidence collected from local historians and recent scientific work, this presentation aims at a synthesis of the little known –nevertheless important for the urban evolution of Preveza– period from 1600 to 1800; as far as possible, it explores and registers significant changes of the urban territory and public space (i.e. defense system, harbor, main roads, representative and religious buildings, private houses etc.).

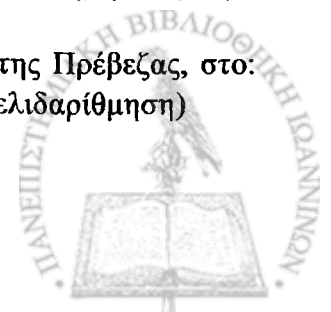
Mirroring social modification, those changes provide the opportunity to employ Preveza as a case study for the transformation of a small settlement under Ottoman occupation into a regional civic community under Venetian rule. Comparisons of the urban space of Preveza to that of other Venetian colonies in Greece (Crete, Ionian Inlands) highlight developmental similarities and divergences between them, showing, however, the persistent Venetian influence on the shaping of the town's public and private architectural vocabulary during the last two hundred years.

Βιβλιογραφία

- ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ Α., 1976, *Η Αρχιτεκτονική της πόλεως της Κέρκυρας κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας*, Αθήνα
- ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ Δ., 2007, Η βενετική κυριαρχία στο Ιόνιο. Σχόλια για την βίωση και την πρόσληψη του παρελθόντος, στο: *Το Ιόνιο Πέλαγος. Χαρτογραφία και Ιστορία, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας* (Αρχειό Χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου – ΜΙΕΤ), Αθήνα, 41-57
- ΑΡΓΥΡΟΣ Π., 2001, Ο ιστορικός χώρος της πόλης και η σημασία καταγραφής της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, στο: *Οι πρωτεύουσες της Λευκάδας. Αρχαία Λευκάδα, Νήρικος, Κάστρο Αγίας Μαύρας, Αμαζική* (Εταιρεία Λευκαδ. Μελετών – Πρακτικά Δ' Συνεδρίου, Λευκάδα 6-8 Αυγούστου 1999), Αθήνα, 195-221
- ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ Α.Π., 1983, *Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας*, Θεσσαλονίκη (διδακτορική διατριβή)
- ΑΥΔΙΚΟΣ Ε.Γ., 2000, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις και μεταβολές μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική εξέταση*, 2^η εκδ., Πρέβεζα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Ε.Γ., 2003, Η ελιά στην Πρέβεζα: συμβολική σημασία και κοινωνικοί μετασχηματισμοί, στο: Π. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ & Λ. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ (Επιμ.), *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο* (Πρακτικά συμποσίου, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000), Αθήνα, 175-184
- ΒΑΡΘΑΛΙΤΟΥ Π., 2007, Η κρήνη Bembo στον Χάνδακα, στο: Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ (Επιμ.), *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή, 13^{ος}-17^{ος} αι.*, Ηράκλειο, 152-163
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1954, Ο ελαιών της Πρέβεζας, *Ηπειρωτική Εστία* 26, 606-610
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1955, Το κάστρο της Πρέβεζας στα 1684 και το παλιό Βενετσιάνικο Υδραγωγείο, εφημ. *Αγών Πρεβέζης*, φ. 28 & 29, (22/29 Αυγούστου)
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1963, Ναοί και Μοναστήρια της Πρέβεζας. Α': Ο ναός του Αγίου Νικολάου, *Ηπειρωτική Εστία* 129, 96-102
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1991, *Το κάστρο του Παντοκράτορα στην Πρέβεζα*, Θεσσαλονίκη (αδημοσίευτη μελέτη του Α.Π.Θ., Τμήμα Αρχιτεκτόνων)
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1995, Ιστορική σκιαγραφία της πόλης της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 5-17

- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1996, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Η περίοδος από το 1495 έως τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 33, 5-30
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1999, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Προσέγγιση χρονολόγησης και τοπογραφικού προσδιορισμού των οχυρώσεων της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, 12-22
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.Κ., 1987, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710–1792). Ένα εμπόριο με προεκτάσεις*, Αθήνα
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Ι.Ε., 2001, *Τα σπίτια του Ρεθέμνου. Συμβολή στη μελέτη της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής της Κρήτης του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα*, 2^η εκδ., Αθήνα
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2005, Η βενετική κατάληψη Πρέβεζας και Βόνιτσας το έτος 1717 σύμφωνα με την γερμανική μετάφραση της ιταλικής έκθεσης πεπραγμένων, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 6-44
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2007, Στρατηγήματα. Η κατάληψη της Πρέβεζας από τον Morosini (1684) μέσα από συναφείς πηγές, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 66-111
- ΔΟΝΟΣ Δ.Α., 2009, Πολιτική, πειρατεία και τέχνη. Η δήωση της Πρέβεζας από τους ιπότες του Αγίου Στεφάνου το έτος 1605, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 63-116
- ΕΡΓΟΛΑΒΟΣ Σ., 1995, *Εβλιά Τσελεπή. Ταξίδι στην Ήπειρο. Ένα αποκαλυπτικό ντοκουμέντο του 17^{ου} αιώνα*, Γιάννινα
- ΖΗΒΑΣ Δ., 1970, *Η Αρχιτεκτονική της Ζακύνθου από τον ΙΣΤ΄ μέχρι τον ΙΘ΄ αιώνα*, Αθήνα
- ΖΗΒΑΣ Δ., 1999, Η αρχιτεκτονική παράδοση των νησιών του Ιονίου. Η Δύση της ελληνικής Ανατολής, στο: *Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική (Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου 1997)*, Θεσσαλονίκη, 179-196
- ΖΗΒΑΣ Δ., 2003, Οι βαρδιόλες της Ζακύνθου, *Θησαυρίσματα* 33, 303-310
- ΙΟΝΙΟ ΠΕΛΑΓΟΣ, 2007, *Το Ιόνιο Πέλαγος. Χαρτογραφία και Ιστορία, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας (Αρχειό Χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου – ΜΙΕΤ)*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ Σ.Χ., 2002, *Πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας, 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Βόλος (ανέκδοτη διπλωματική εργασία)
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. (Επιμ.), 1994, *Νικόπολις – Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. (Επιμ.), 2006, *Επί Χάρτου. Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 164-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 143-215
- ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ Ν., 2000, Η ποιητική της πόλης, *Τα Ιστορικά*, τ. 17, τχ. 32, 11-58
- ΚΟΛΛΙΑΣ Ι.Α., 1993, Ενορίες ζώσες και αγώνες κλήρου της Πρέβεζας επί Τουρκοκρατίας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 27-28, 79-97
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας. 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ Μ., 2004, Τα υδάτινα σύνορα δύο κόσμων και ο παράκτιος έλεγχος για την προστασία της μεθορίου, στο: *Ζ΄ Πανιώνιο Συνέδριο, Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002, Πρακτικά, τ. Β΄, Δεύτερο Τμήμα*, Αθήνα, 173-200
- ΛΙΑΤΑ Ε.Δ. (Επιμ.), 1998, *Με την Αρμάδα στο Μοριά (1684-1687). Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, Αθήνα
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ.Β., 1994, Η πολεοδομική εξέλιξη και η αρχιτεκτονική της Πρέβεζας, στο: Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ (Επιμ.), *Νικόπολις – Πρέβεζα*, Πρέβεζα (χωρίς σελιδαρίθμηση)

- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1984, Το ρολόι της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 2, 65-68
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα (Άρτα ³2003)
- ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Χ., 1991, Διερεύνηση της τομής και μορφολογίας του οικισμού της χώρας (Λευκάδας). Επίδραση από τη Δύση, στο: *Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο, 16^{ος}-20^{ος} αι. (Πρακτικά Β' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού, Λευκάδα 3-8 Σεπτεμβρίου 1984)*, Αθήνα, 27-54
- ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Χ., 2000, Η ναοδομία της πόλης και τα ξυλόγλυπτα τέμπλα, στο: *Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, 15^{ος}-19^{ος} αι. (Εταιρεία Λευκαδ. Μελετών – Πρακτικά Γ' Συμποσίου, Λευκάδα 8-9 Αυγούστου 1998)*, Αθήνα, 143-170
- ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ Α., 2004, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Βενετία
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2007α, Κοινωνική και κοινοτική οργάνωση της Πρέβεζας (18^{ος} αι.), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 113-153
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ.Ε., 2007β, Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα: Αστικές συσσωματώσεις στα βενετικά ηπειρωτικά εξαρτήματα, *εώα και εσπέρια* 7, 213-232
- ΠΟΥΚΕΒΙΑ Φ., 1994, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος*, Αθήνα
- ΡΕΝΤΖΟΣ Ι., ΓΙΑΝΝΟΥΛΗΣ Ν. & ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ Γ., 2005, Πολιτεία, κοινωνία και αγορά στην Πρέβεζα. Ιστορικός χώρος και ιστορικό κέντρο σε μια μικρή επαρχιακή πόλη, στο: Λ. ΣΑΠΟΥΝΑΚΗ-ΔΡΑΚΑΚΗ (Επιμ.), *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική*, Αθήνα, 96-106
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ., 1993, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 25-41
- ΣΑΡΡΗ Ε., 2008, *Πρέβεζα. Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη από το 17^ο αιώνα ως τις μέρες μας*, Θεσσαλονίκη (διπλωματική εργασία)
- ΣΑΡΡΗ Ε., 2009, Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας από το 17^ο αιώνα ως τις μέρες μας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 225-281
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική – πολιτική – οικονομική και χωροταξική θεώρηση*, Ιωάννινα
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι.Θ., 1992, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα*, Αθήνα
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι.Θ., 2003, Ο πόλεμος του Μοριά (1684-1697) και ο κώδικας της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης της Βενετίας, *Θησαυρίσματα* 33, 241-283
- ΣΤΕΡΙΩΤΟΥ Ι. Θ., 2004, Η άμυνα της Βενετίας στο Ιόνιο κατά την εκστρατεία του Francesco Morosini (1684-1697). Τα φρούρια των νησιών και η στρατηγική σημασία των θαλασσιών διαδρόμων προς την ηπειρωτική ακτή, στο: Ε. BERIATOS & Ε. LIVIERATOS (Επιμ.), *Adrionian. Extrema – Proxima. From an Ancient Sea to a Modern Network. Visions, Echoes, Maps & Routes*, Θεσσαλονίκη, 263-303
- ΣΥΓΓΕΛΛΟΥ Ε., 2008, *Ο πόλεμος στο δυτικό ελλαδικό χώρο κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, Αθήνα
- ΤΟΛΛΙΑΣ Γ., 2008, *Ιστορία της Χαρτογραφίας του ελληνικού χώρου, 1420-1800*, Αθήνα
- ΤΣΑΪΜΟΥ Κ.Γ., 1994, Σπίτια της Πρέβεζας, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31, 179-186
- ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ., 1991, Επτανησιακά χαρακτηριστικά και ιδιομορφίες στην αρχιτεκτονική της Λευκάδας, στο: *Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον*

υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο, 16^{ος}-20^{ος} αι. (Πρακτικά Β' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού, Λευκάδα 3-8 Σεπτεμβρίου 1984), Αθήνα, 17-26

ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π.Α., 1929, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4, 263-294

AMORETTI G., 2006, *La Serenissima Repubblica in Grecia, XVII-XVIII Secolo. Dalle Tavole del Capitano Antonio Paravia e dagli Archivi di Venezia*, Torino

ARAKADAKI M., 2009, Guardie e Torri di Avviso nel Regno di Candia negli Ultimi Anni di Venetocrazia, στο: CH. MALTEZOY, A. TZAVARA & D. VLASSI (Επιμ.), *I Greci durante la Venetocrazia: Uomini, Spazio, Idee (XIII-XVIII Sec.)*, Venezia, 573-584

DAVIES S. & DAVIS J.L. (Επιμ.), 2007, *Between Venice and Istanbul. Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, Princeton (Hesperia Supplement 40)

GEORGOPOULOU M., 2001, *Venice's Mediterranean Colonies. Architecture and Urbanism*, Cambridge

HOLLAND H., 1815, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c. during the Years 1812 and 1813*, London

KARKAZIS M., 2007, Un'Inedita Veduta dalla Galleria del Maresciallo Schulenburg, *Bollettino d'Arte* 140, 129-132

KOCH G. & SICHTERMANN H., 1982, *Römische Sarkophage*, München

MAGGIOROTTI L.A., 1930, (Επιμ.), *Gli architetti militari. L'opera del genio italiano all'estero*, 1, Roma

MALLIARIS A., 2009, Le Metamorfosi dell'Ambiente Urbano nelle Città Venete del Levante Greco: Ambiente, Paesaggio Architettonico, Abitanti e Potere Veneziano, XIII-XVIII Secoli, στο: CH. MALTEZOY, A. TZAVARA & D. VLASSI (Επιμ.), *I Greci durante la Venetocrazia: Uomini, Spazio, Idee (XIII-XVIII Sec.)*, Venezia, 585-595

MOLTENI E., 2008, Venice and the Urban Centers in Venetian-held Greek Lands: Canea and Candia—the Walls, the Churches and the Outer Burghs, στο: P. KITROMILIDES & D. ARVANITAKIS (Επιμ.), *The Greek World under Ottoman and Western Domination: 15th-19th Centuries (Proceedings of the International Conference in Conjunction with the Exhibition «From Byzantium to Modern Greece: Hellenic Art in Adversity, 1453-1830», December 2005-May 2006, Onassis Cultural Centre New York)*, New York – Αθήνα, 25-39

NAVARI L., 1998, Morosini and Coronelli: The Iconography of the Venetian Conquest of the Peloponnesus, στο: Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ (Επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το «Regno di Morea» (Γ' Συμπόσιο Ιστορίας και Τέχνης 1990)*, Αθήνα, 181-191

SAINT-SAUVEUR A.-G., 1800, *Voyage Historique, Littéraire et Pittoresque dans les Isles et Possessions ci-devant Vénitiennes du Levant*, vol. II, Paris

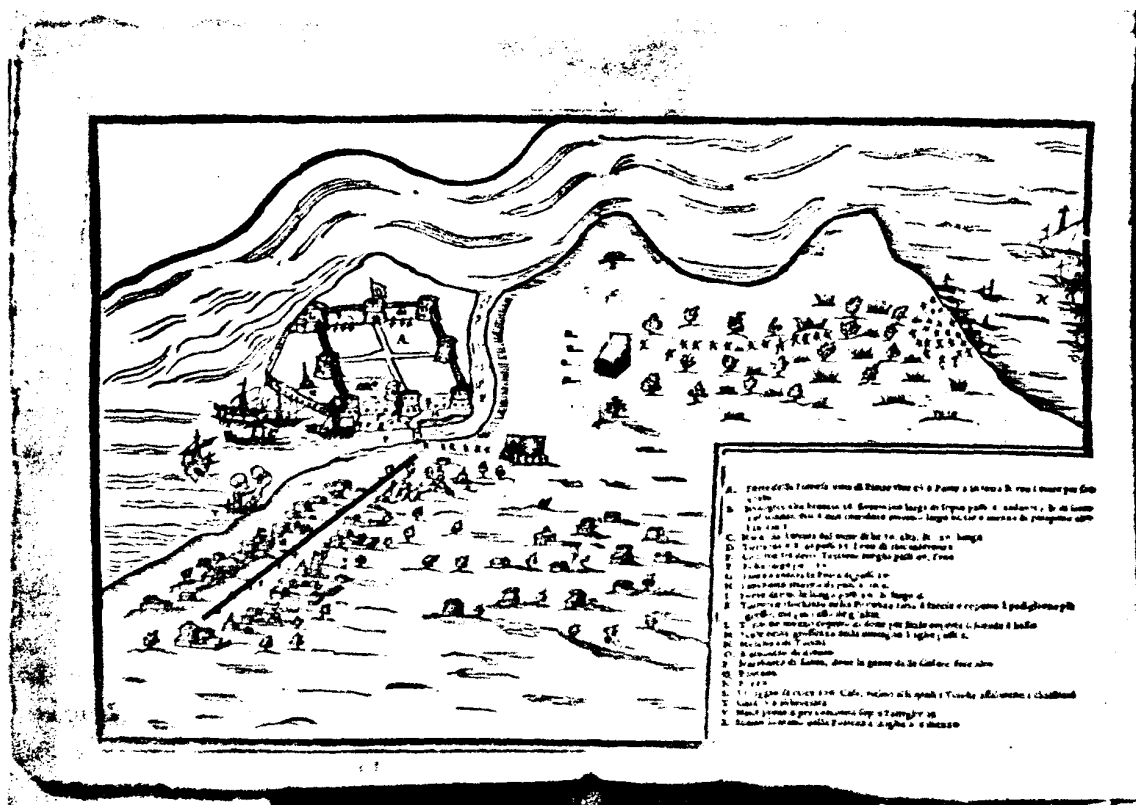
SETTON K.M., 1991, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia

STERIOTOU I., 2009, L'Importanza Militare del Golfo di Amvrakikos (Fine del XVII-XVIII Sec.). Informazioni sulle Fortificazioni e Dati Strategici dagli Archivi Veneziani, στο: CH. MALTEZOY, A. TZAVARA & D. VLASSI (Επιμ.), *I Greci durante la Venetocrazia: Uomini, Spazio, Idee (XIII-XVIII Sec.)*, Venezia, 563-572

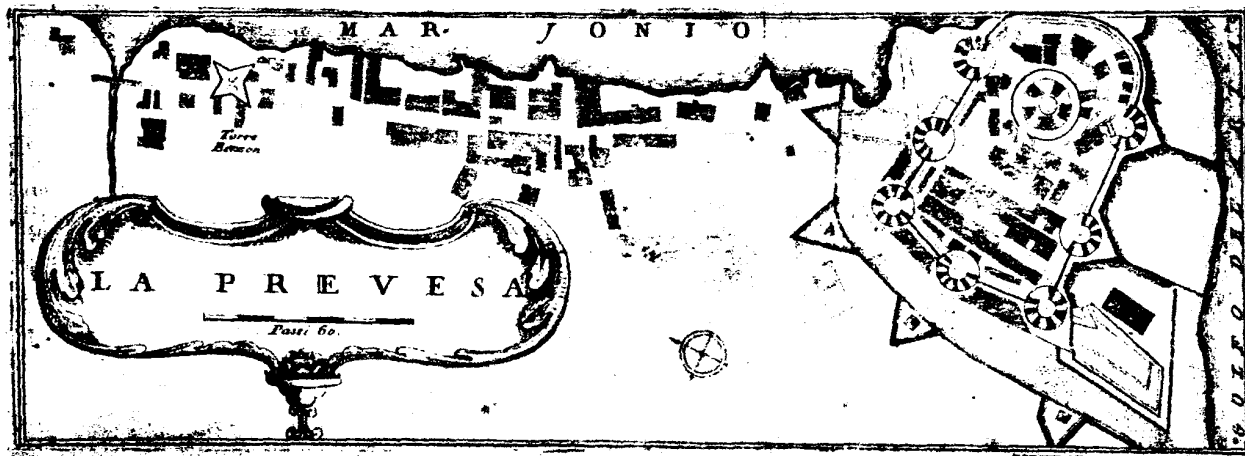
TENENTI A., 1998, Le Isole Ionie: Un'Area di Frontiera, στο: M. COSTANTINI (Επιμ.), *Il Mediterraneo Centro-Orientale tra Vecchie e Nuove Egemonie. Transformationi Economiche, Sociali e Istituzionali nelle Isole Ionie dal Declino della Serenissima all'Avento delle Potenze Atlantice (Secc. XVII-XVIII)*, Roma, 11-18

Εικόνες

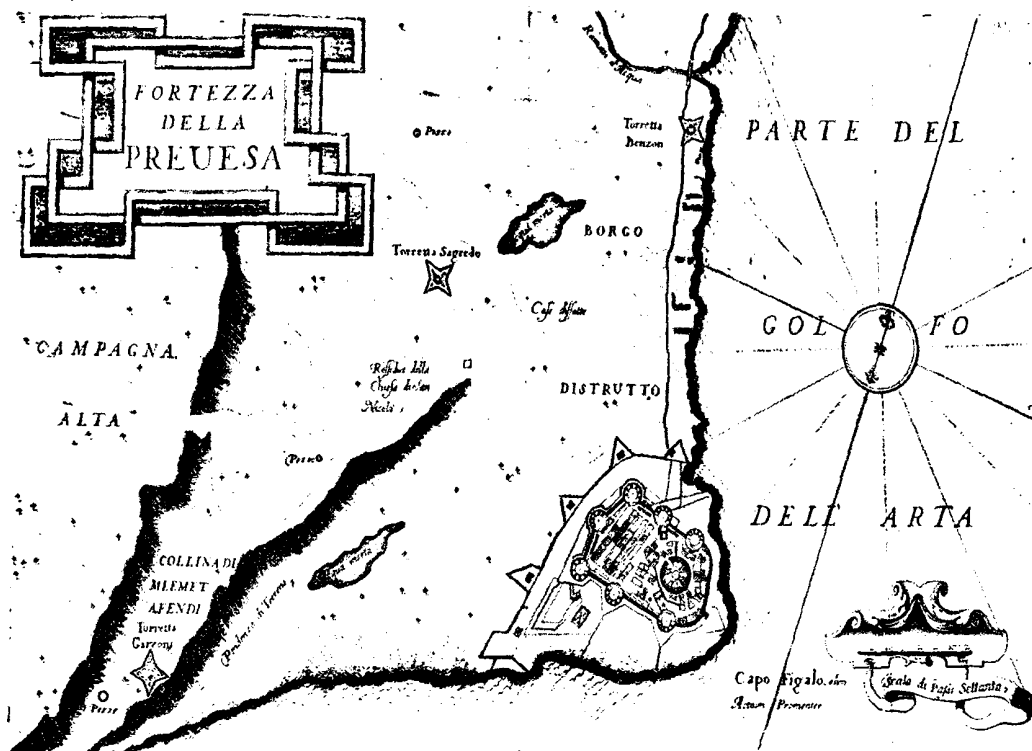

ΕΙΚΟΝΑ 1: Σχέδιο της Πρέβεζας το 1605. Επισημαίνεται από το συγγραφέα ο κεντρικός δρόμος που διατρέχει τον οικισμό (Κρατικά Αρχεία Βενετίας, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994, εικ. 30)

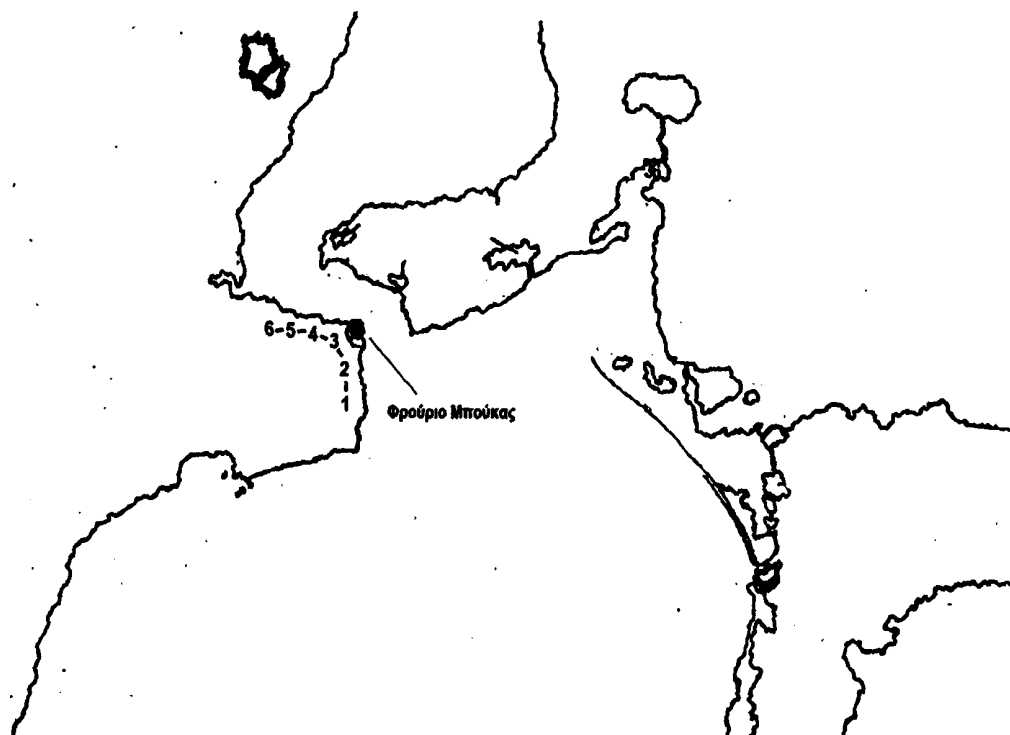

ΕΙΚΟΝΑ 2: Σχέδιο της Πρέβεζας στα τέλη του 17^{ου} αιώνα (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994, εικ. 1)

ΕΙΚΟΝΑ 3: Σχέδιο της Πρέβεζας στα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Επισημαίνεται από το συγγραφέα ο κεντρικός δρόμος και κτιριακές εγκαταστάσεις στο λιμάνι (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994, εικ. 2)

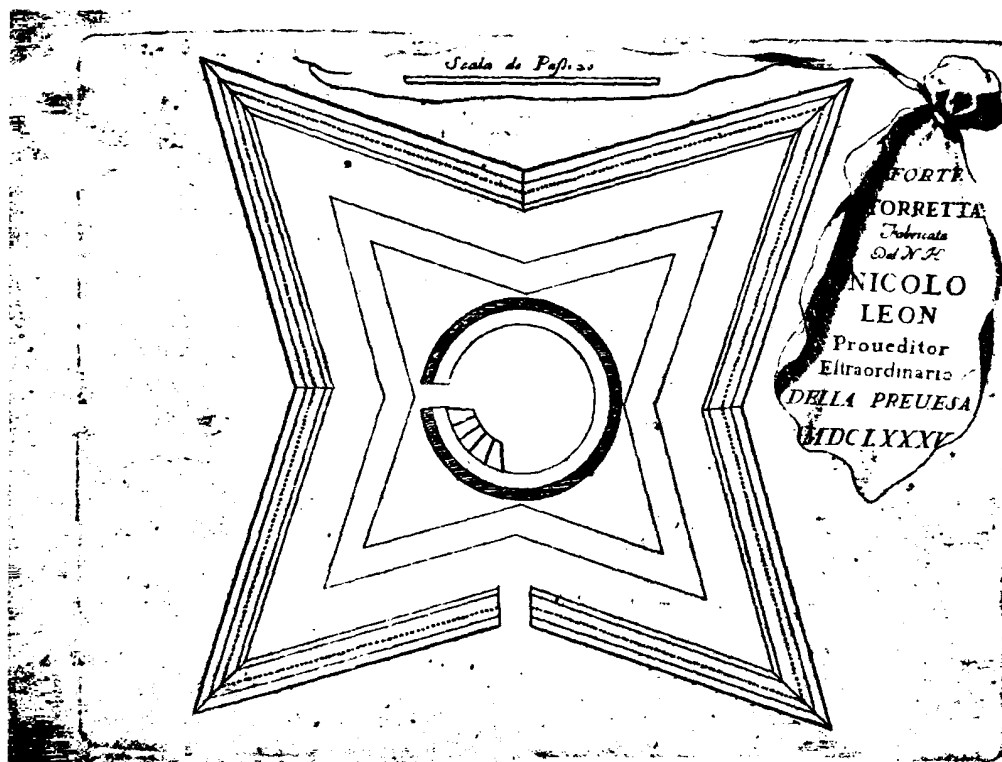

ΕΙΚΟΝΑ 4: Θέση παρατηρητηρίων-πυργίσκων, με βάση το σχέδιο αρ. 33 (36) του κώδικα Ms. It. Cl. VII, 94 (10051) της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης (Αρχείο συγγραφέα)

ΕΙΚΟΝΑ 5: Λεπτομέρεια πίνακα του Ιστορικού Μουσείου Αθηνών με τις επιχειρήσεις κατάληψης Πρέβεζας-Βόνιτσας κατά το 1717, με ένδειξη των πιθανών θέσεων πυργίσκων-παρατηρητηρίων (Αρχείο συγγραφέα)

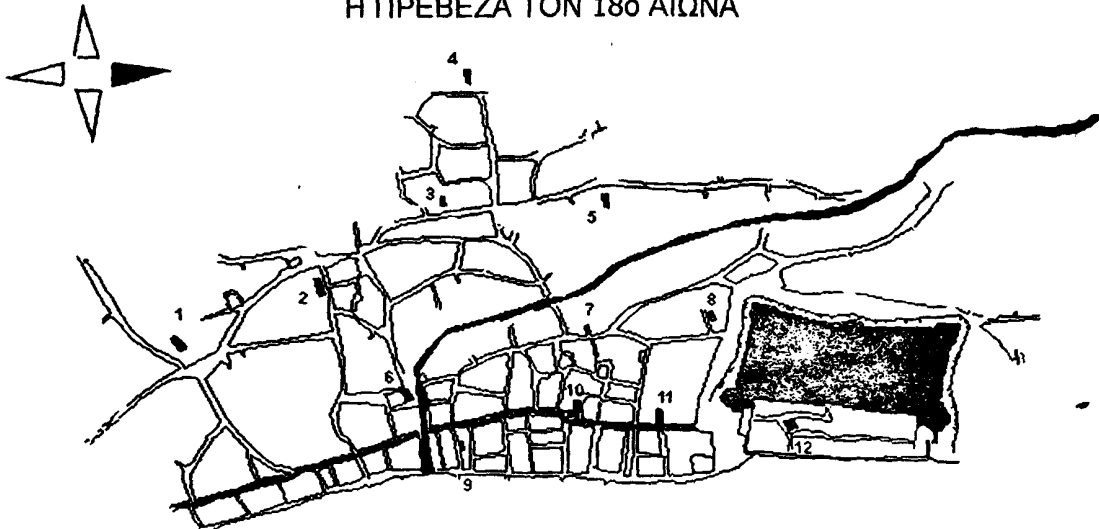

ΕΙΚΟΝΑ 6: Σχέδιο πυργίσκου-παρατηρητηρίου της Πρέβεζας (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1994, εικ. 13)

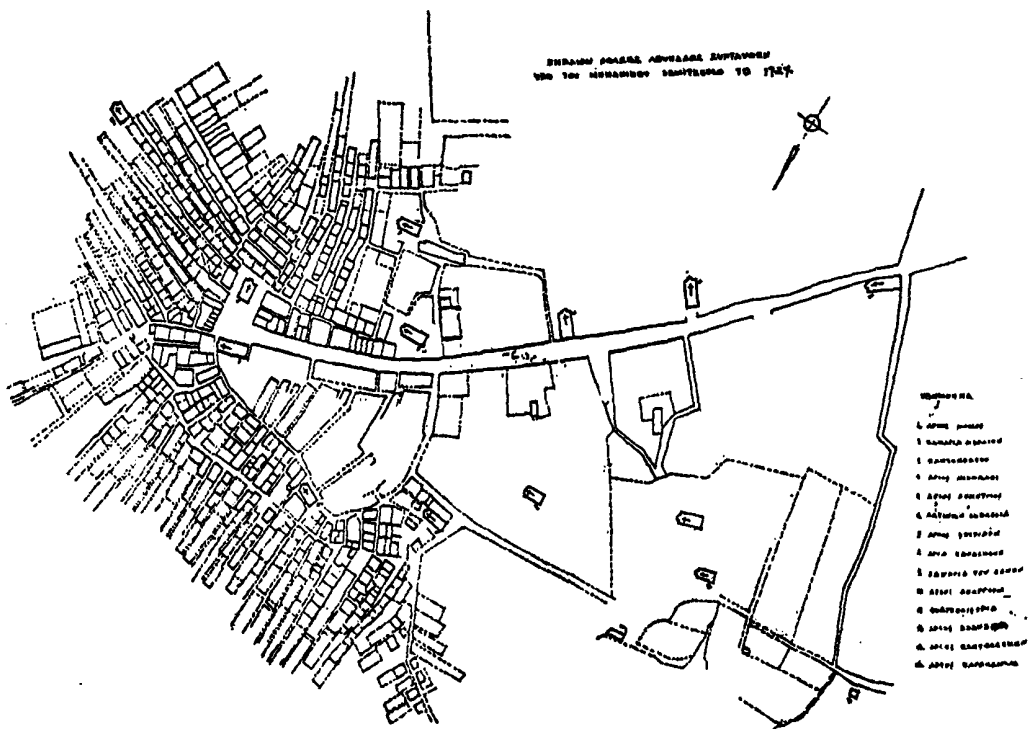
Η ΠΡΕΒΕΖΑ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

1. Αγ. Νικόλαος	7. Αγ. Αθανάσιος
2. Αγ. Κων/νος	8. Αγ. Απόστολοι
3. Αγ. Παρασκευή	9. Αγ. Δημήτριος
4. Προφ. Ηλίας	10. Αγ. Χαράλαμπος
5. Αγ. Βασίλειος	11. Παναγία των Ξένων
6. Αγ. Ιωάννης	12. Αγ. Ανδρέας

ΕΙΚΟΝΑ 7: Σχέδιο της πόλης της Πρέβεζας κατά το 18^ο αιώνα.

Σημειώνεται η θέση των ναών, της σημ. οδού Εθνικής Αντίστασης και του φρουρίου Αγ. Ανδρέα (Αρχείο συγγραφέα, με βάση αδημοσίευτο σχέδιο του Σταύρου Μαμαλούκου)

ΕΙΚΟΝΑ 8: Σχέδιο της πόλης της Λευκάδας (1727) στο Αρχαιοφυλακείο Λευκάδας, όπου σημειώνεται η θέση των ναών (ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ 1991, 36)

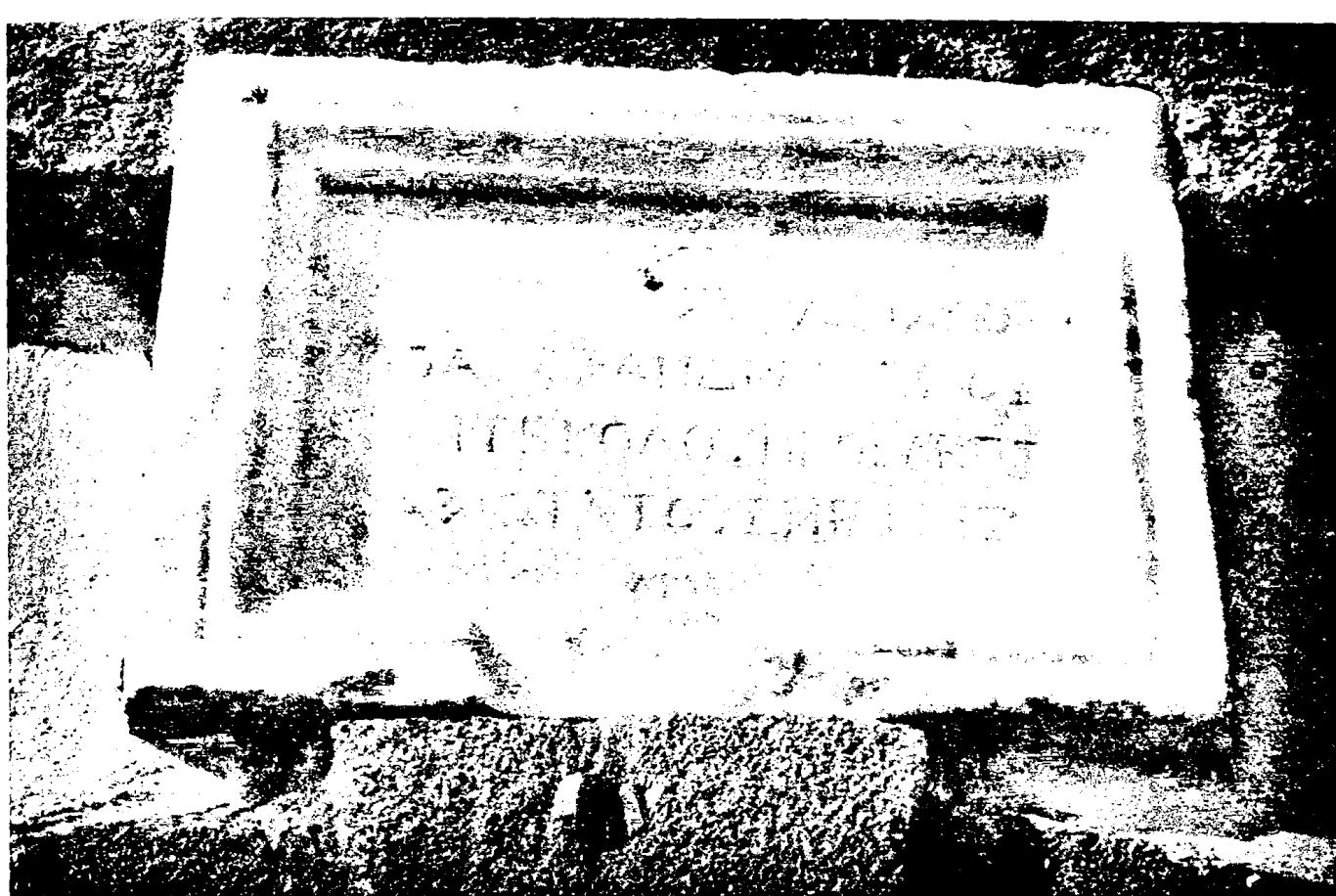

ΕΙΚΟΝΑ 9: Άποψη του πλατώματος στα νότια του μητροπολιτικού ναού Αγ. Χαράλάμπους
(Αρχείο συγγραφέα, Αύγουστος 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 10: Άποψη από τα νότια του πλατώματος
μπροστά στο μητροπολιτικό ναό Αγ. Χαράλάμπους
σε φωτογραφία του E. Labranche (1913) με το
κωδωνοστάσιο του πύργου του ρολογιού στην
αρχική μορφή (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

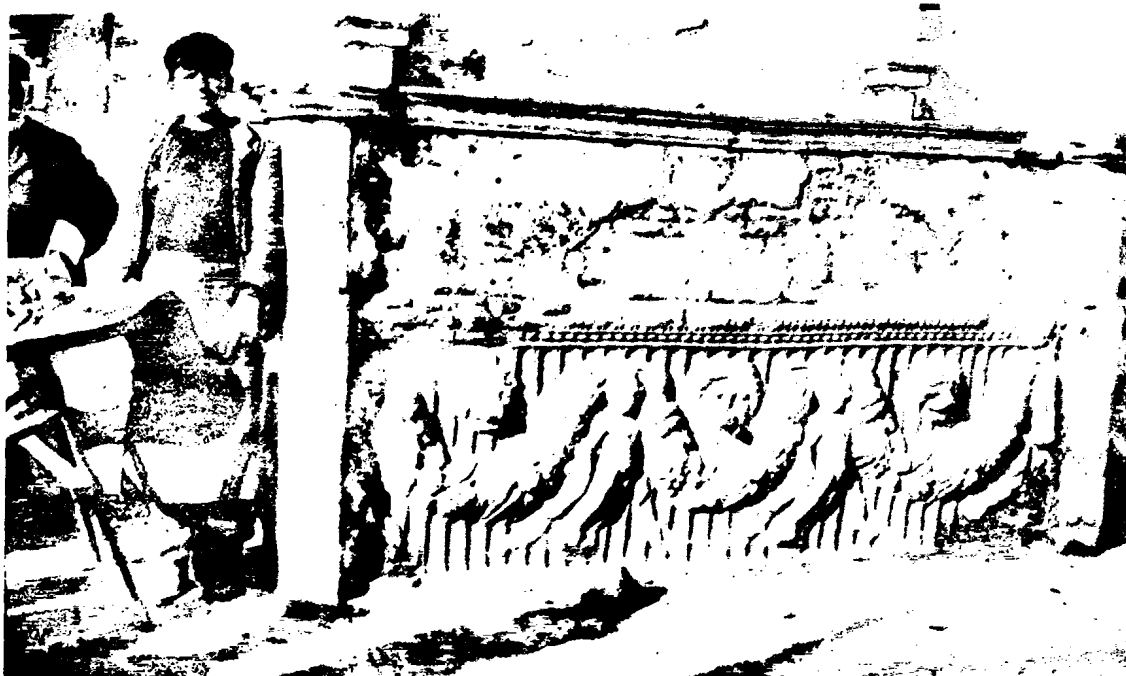

ΕΙΚΟΝΑ 11: Η κτητορική επιγραφή του πύργου του ρολογιού
με τη χρονολογία 1752 (ΑΨΝΒ΄)
(Αρχείο συγγραφέα)

ΕΙΚΟΝΑ 12: Άποψη του Torre
dell'Orologio στην πλατεία
του Αγ. Μάρκου στη Βενετία
(Αρχείο συγγραφέα)

ΕΙΚΟΝΑ 13: Αρχική μορφή της επιτοίχιας κρήνης στον ανατολικό τοίχο του μητροπολιτικού ναού Αγ. Χαράλάμπους σε φωτογραφία του E. Labranche (1913). Σήμερα διασώζεται, ως μέρος νεότερης κρήνης στο ίδιο σημείο, μόνον το τμήμα της ρωμαϊκής σαρκοφάγου που κοσμούσε το κάτω μέρος της δεξαμενής (Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις)

ΕΙΚΟΝΑ 14: Αποψη της νότιας πλευράς του μητροπολιτικού ναού Αγ. Χαράλάμπους (Αρχείο συγγραφέα, Αύγουστος 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 15: Άποψη από ανατολικά
του κωδωνοστασίου του ναού
του Αγ. Αθανασίου
(Αρχείο συγγραφέα, Αύγουστος 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 16: Άποψη αστικής κατοικίας του 19^{ου} αιώνα στην οδό Εθνικής Αντίστασης 100
(Αρχείο συγγραφέα, Αύγουστος 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 17: Άποψη θυρώματος αστικής κατοικίας του 19^{ου} αιώνα στην οδό Μπιζανίου 15 (Αρχείο συγγραφέα, Αύγουστος 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 18: Απλοποιημένη απομίμηση θυρώματος με τοξωτό ανώφλι σε σύγχρονο κτίριο (Αρχείο συγγραφέα, Αύγουστος 2009)

*Αναφορές των περιηγητικών κειμένων
στην πόλη της Πρέβεζας (15^{ος}-20^{ός} αι.)¹*

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΟΙΚΙΣΤΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ στη χερσόνησο της Πρέβεζας,² της γνωστής και ως *Παλαιοπρέβεζα*, συνδέεται με τη σταδιακή παρακμή και τελικά εγκατάλειψη της όμορης Νικόπολης κατά τον 11^ο αι. Ωστόσο, τα στοιχεία και οι μαρτυρίες των πηγών είναι περιορισμένα και δεν επιτρέπουν την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων για τον ακριβή χρόνο ίδρυσής της, τη θέση της, το μέγεθός της αλλά και την ιστορική της πορεία.³ Πιο συγκεκριμένα, από το 1292, οπότε και εντοπίζεται η πρώτη σαφής μνεία στην πόλη της Πρέβεζας στο *Χρονικό του Μορέως* και τις παραλλαγές του, έως και τα μέσα του 15^{ου} αι. οι αναφορές είναι ελάχιστες. Μάλιστα, το γεγονός ότι στα δύο σημαντικά τοπικά χρονικά, αυτό των *Ιωαννίνων* και το αντίστοιχο των *Τόκκων*, δεν υπάρχει η παραμικρή νύξη στην πόλη οδήγησε τους ερευνητές στο συμπέρασμα ότι η Πρέβεζα είτε ήταν μια μικρή άνευ αξίας λόγω οικιστική μονάδα είτε βρισκόταν σε κατάσταση παρακμής ή ακόμη και ερειπωμένη.

Η εικόνα της πόλης θα μεταβληθεί κατά τον επόμενο 15^ο αι., όπως πλέον αποδεικνύεται από ορισμένα ανώνυμα βυζαντινά *Βραχέα Χρονικά*. Σύμφωνα με αυτά, η Πρέβεζα θα κατακτηθεί από τους Οθωμανούς το 1477/1478,⁴ θα οχυρωθεί για πρώτη φορά το 1486/1487 και για δεύτερη φορά το 1495. Έκτοτε και έως το 1684, θα παραμείνει υπό οθωμανική διοίκηση, θα λάβει μέρος σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα, θα αποτελέσει έδρα για την πραγματοποίηση πειρατικών επιδρομών των Οθωμανών στο Ιόνιο και την Αδριατική, ενώ γενικά μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένας σημαντικός ναυτικός σταθμός της αυτοκρατορίας.

Κατά τη χρονική περίοδο από το 1684 έως το 1912,⁵ οπότε η πόλη θα προσαρτηθεί στο

¹ Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες στον καθηγητή κ. Χ. Σταυράκο για την πολύτιμη βοήθειά του και την καθοδήγηση που μου πρόσφερε στην ανεύρεση και την επεξεργασία του θέματος. Ευχαριστώ εξίσου τον πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις κ. Νίκο Δ. Καράμπελα, από τον οποίο γνώρισα και εκτίμησα τα περιηγητικά κείμενα και τη σημασία τους ενώ από τη βιβλιοθήκη του Ιδρύματος προέρχεται και η πλειονότητα των στοιχείων της παρούσας ανακοίνωσης.

² Για τη σύντομη ιστορική αναδρομή βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1995· ΣΑΒΒΙΔΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1991, 1-5· ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1997· ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1924· 1929· SOUSTAL & KODER 1981, 242.

³ Για την ίδρυση της πόλης και τα στοιχεία των πηγών βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1991α, 52-62· 1992· ΣΑΒΒΙΔΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1991, 1-2.

⁴ Για την οθωμανική κατάκτηση βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1991β, 3061-3068. Για μία νέα προσέγγιση και τεκμηρίωση των χρονολογιών κατάκτησης και οχύρωσης της πόλης βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, στον παρόντα τόμο, 395-433.

⁵ Η παρούσα ανακοίνωση καλύπτει το χρονικό διάστημα έως και το 1912, οπότε η πόλη ενσωματώνεται στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Έκτοτε, οι επισκέψεις των Ευρωπαίων τίθενται σε νέα βάση ενώ μεταβάλλεται και ο πολεοδομικός ιστός της.

ελληνικό κράτος, θα γνωρίσει αλληπάλληλες αλλαγές κυριάρχων, καθώς διεκδικούνταν σθεναρά τόσο από τους Ενετούς όσο και από τους Οθωμανούς ενώ στο προσκήνιο εμφανίστηκαν πρόσκαιρα και οι Γάλλοι κατέχοντας την κατά τα έτη 1797-1798. Κατά τη μακρά αυτή ιστορική περίοδο, η Πρέβεζα, εκτός από αλληπάλληλες κατακτήσεις, θα βιώσει περιόδους παρακμής, όπως κατά τα έτη 1684-1717 οπότε υπέστη εκτεταμένες ζημιές και μεγάλη δημογραφική μείωση αλλά και ακμής, όπως κατά τα έτη 1717-1797 οπότε γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη αλλά και κατά τα έτη 1807-1820 οπότε ο Αλή πασάς υλοποίησε το πλούσιο αρχιτεκτονικό του έργο στην πόλη, θα εποίκιστεί εκ νέου με πρωτοβουλία των Ενετών κυριάρχων της, και τελικά θα διαμορφώσει την ιδιαίτερη ταυτότητά της αφομοιώνοντας γόνιμα τις ξένες επιδράσεις.

Ως αποτέλεσμα της μακράς και ταραγμένης ιστορικής της πορείας, της γειννιάσής της με την περίφημη Νικόπολη αλλά και της ιδιαίτερας στρατηγικής σημασίας θέσης της στο κομβικό σημείο στην είσοδο του Αμβρακικού, η οποία διευκόλυνε την επικοινωνία τόσο με την ενδοχώρα της Ηπείρου και αργότερα με το κραταιό πασαλίκι του περίφημου Αλή Τεπελενλή όσο και με τα ενετοκρατούμενα Επτάνησα, τα οποία λειτουργούσαν ως η βασική πύλη εισόδου δυτικών ταξιδιωτών στον ελλαδικό χώρο και την οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και ως ένας από τους κυριότερους σταθμούς στο δρόμο για τους Αγίους Τόπους,⁶ ευνοήθηκε το περιγητικό κύμα, καθιστώντας την πόλη της Πρέβεζας πόλο έλξης για τη μεγάλη πλειοψηφία των ταξιδιωτών με προορισμό τη βορειοδυτική Ελλάδα.⁷

Ωστόσο, το μικρό της μέγεθος και η περιορισμένη σημασία της απέτρεψαν τους περιηγητές της μεσαιωνικής περιόδου. Από το 15^ο αι., όμως, αρχίζει, σταδιακά, να αυξάνεται το ενδιαφέρον για να φτάσει στο αποκορύφωμά του στο πρώτο τέταρτο του 19^{ου} αι., περίοδο κατά την οποία η πόλη είχε ενσωματωθεί στο πασαλίκι του αινιγματικού αλλά και εξαιρετικά δημοφιλούς στην Ευρώπη Αλή πασά. Έτσι, οι μελέτες των ερευνητών επικεντρώνονται κυρίως στο ετερόκλητο πλήθος των επισκεπτών των αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Πρόκειται για ταξιδιώτες διαφορετικών εθνικοτήτων (Άγγλους, Γάλλους, Ιταλούς, Γερμανούς, Δανούς κ.ά.) και ειδικοτήτων (επιστήμονες-γιατρούς, ιστορικούς, αρχαιολόγους-πολιτικούς, στρατιωτικούς, εμπόρους, αρχαιοκάπηλους κ.ά.), οι οποίοι καταφτάνουν στον ελλαδικό χώρο με ποικίλους σκοπούς και επιδιώξεις. Στην πλειοψηφία τους ταξιδεύουν με πλοίο από την Ιταλία, με ενδιάμεσο σταθμό τα Επτάνησα. Αγκυροβολούν στο ασφαλές λιμάνι της Πρέβεζας και παραμένουν σε αυτήν από λίγες ώρες έως και μερικές ημέρες. Κατά τη διάρκεια, όμως, της παραμονής τους, δε χάνουν την ευκαιρία να επισκεφτούν την πόλη και την ευρύτερη περιοχή της, καθώς και τη Νικόπολη, το Σούλι και την Πάργα. Στη συνέχεια, καταγράφουν τις εντυπώσεις, τις διαδρομές τους αλλά και εξειδικευμένα θέματα που τους ενδιαφέρουν στα ημερολόγια, τα χρονικά και τις σημειώσεις τους, εμπλουτίζοντας τα με μοναδικά σχέδια, χάρτες και χαρακτηριστικά.

Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη αναφορά στην ύπαρξη της πόλης της Πρέβεζας είναι έμμεση και εντοπίζεται στο έργο του *Κυριακού του εξ Αγκώνος*.⁸ Κατά τη διάρκεια λοιπόν του ταξιδιού του στην Ήπειρο, το έτος 1436, υποστηρίζει ότι είδε από μακριά την αρχαιότατη πολιτεία κοντά στη Νικόπολη, όπως και τις ακτές της πολιτείας της Νικόπολης. Δεδομένης της συνήθειάς του να κατονομάζει μόνο τις αρχαίες ονομασίες των περιοχών από όπου διερχόταν, και στο συγκεκριμένο χωρίο θα πρέπει να είδε και να αναφέρεται στην Πρέβεζα. Η επόμενη μαρτυρία ανάγεται στα τέλη του 16^{ου} αι. και περιλαμβάνει μια απλή μνεία στην Πρέβεζα ως *La Previsa*. Εμπεριέχεται σε μεταφρασμένο, απ'το ισπανικό πρωτότυπο, χωρίο των σχετικών με

⁶ Βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1976, 186.

⁷ Βλ. ΒΟΥΡΝΑΣ 1974, 16.

⁸ Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1991, 2· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1976, 306· ΖΙΕΒΑΡΤΗ 1926, 112.

την Πρέβεζα κειμένων των περιπετειών του D. Galan, καταγομένου από την Κονσοέγρα και κατοίκου του Τολέδου, το οποίο βρίσκεται στο αρχείο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις.

Με το πέρασμα στον επόμενο 17^ο αι., οι αναφορές στην πόλη της Πρέβεζας πληθαίνουν, ενώ πλέον εντοπίζονται και στοιχεία σχετικά με τον πολεοδομικό ιστό της. Πρώτος, ο μεγάλος Τούρκος περιηγητής *Εβλιά Τσελεμπί*,⁹ το έργο του οποίου κυριαρχεί σε ολόκληρο το 17^ο αι. με τον όγκο, την ποικιλία και την ποιότητά του, ταξιδεύοντας στην Ελλάδα (1667-1670), περιλαμβάνει στην περιήγησή του και την πόλη της Πρέβεζας. Έτσι, διηγείται για αυτήν ότι διαθέτει ένα φρούριο εγκαταλελειμμένο πλέον από κατοίκους. Στη συνέχεια, αναφέρεται στα ιχθυοτροφεία της, ενώ διασώζει και αρκετά στοιχεία για τη Νικόπολη, ταυτίζοντας την μάλιστα με την Παλαιοπρέβεζα. Κατά το έτος 1686, ο Ενετός *Iacopo Grandi*¹⁰ περιγράφει την τοπογραφία τόσο της χερσονήσου της Πρέβεζας όσο και της ευρύτερης περιοχής, φτάνοντας ως τον Αχέροντα ποταμό, κάνει μια σύντομη μνεία στο κάστρο της πόλης και στην κατάκτησή του από τους Ενετούς, διηγείται διεξοδικά την ιστορία της Νικόπολης από την ίδρυσή της έως και την πρωτοβυζαντινή περίοδο για να τοποθετήσει τελικά εσφαλμένα την πόλη της Πρέβεζας επάνω στα ερείπια της Νικόπολης. Κατά το επόμενο έτος 1687, ένας ακόμη Ενετός γεωγράφος, ο *πάτερ Coronelli*,¹¹ αφιερώνει στο έργο του ένα ειδικό κεφάλαιο για την Πρέβεζα. Προσδιορίζει τη στρατηγική θέση της πόλης στην είσοδο του Αμβρακικού, όπου μάλιστα βρίσκεται και το κάστρο της σε εξαιρετική τοποθεσία για επιθέσεις. Συγκρίνει τα οχυρωματικά έργα της με τα αντίστοιχα της Λευκάδας. Τοποθετεί εσφαλμένα την ίδρυσή της επάνω στα ερείπια της Νικόπολης. Και τελικά περιγράφει αρκετά διεξοδικά τις οχυρώσεις της σε σχέση με την τοπογραφία, παρέχοντας μάλιστα πληροφορίες για τις διαστάσεις τους, τα υλικά δομής, τα επιμέρους τμήματα και τη λειτουργία τους, τον τρόπο άμυνας και επίθεσης.

Στο πρώτο τέταρτο του ίδιου αιώνα, πραγματοποιεί ένα σύντομο πέρασμα από την Πρέβεζα, την οποία χαρακτηρίζει ως τουρκοκρατούμενη, ο Γάλλος βαρόνος και σύμβουλος του Λουδοβίκου *Louis Deshayes*.¹² Το έτος 1675/1676, ο Γάλλος γιατρός *Jacques Spon*,¹³ ο οποίος εγκαινιάζει τον επιστημονικό περιηγητισμό, μαζί με το συνταξιδιώτη του Άγγλο αριστοκράτη *G. Wheler*, κατά τη διάρκεια του θαλάσσιου ταξιδιού τους από τις δαλματικές ακτές προς την ηπειρωτική Ελλάδα, είδαν την πόλη της Πρέβεζας, την οποία χαρακτηρίζουν ως ένα τουρκικό κάστρο περισσότερο ολιγάνθρωπο από το αντίστοιχο της Αγίας Μαύρας και συμπληρώνουν ότι αυτή ιδρύθηκε επί των ερειπίων της Νικόπολης. Ο 17^{ος} αι. ολοκληρώνεται με τον πορτολάνο του Τούρκου *Piri Reis*.¹⁴ Αυτός περιγράφει αρκετά αναλυτικά την τοπογραφία της περιοχής, αναφερόμενος στις ακτές, στα λιμάνια, στις λιμνοθάλασσες και τα νησάκια. Τοποθετεί την Πρέβεζα σε απόσταση 12 μιλίων από τη Λευκάδα, χαρακτηρίζοντας τη μάλιστα ως ένα παράκτιο κάστρο με πρόσοψη ανατολικά, το οποίο αποτέλεσε τη διέξοδο προς τη θάλασσα για τη Λευκάδα.

Κατά τον ακόλουθο 18^ο αι., μόνο κατά το δεύτερο ήμισυ του πραγματοποιούνται επισκέψεις Ευρωπαίων. Ωστόσο, τα στοιχεία για τον πολεοδομικό ιστό γίνονται ολοένα και πιο αναλυτικά και ακριβή. Πιο συγκεκριμένα, κατά το έτος 1780, φτάνουν στην Πρέβεζα ο Γάλλος αρχιτέκτονας *Foucherot* και ο συμπατριώτης του ζωγράφος *Fauvel* ως απεσταλμένοι του περιηγητή *Choiseul-Gouffier* με σκοπό τη συγκέντρωση συμπληρωματικού υλικού για την έκδοση

⁹ Βλ. ΣΟΥΛΗΣ 1944, 164-165· ΤΣΕΛΕΜΠΙ 1991, 224 και για μια διαφορετική απόδοση του κειμένου ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1987, 235-237. Γενικά για το έργο του βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1976, 580-585.

¹⁰ Βλ. GRANDI 1686, 22-26, 44-45, 48-49, 56-57, 80-83.

¹¹ Βλ. CORONELLI 1687, 67-69.

¹² Βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1976, 503.

¹³ Βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1976, 689-691· IRMSCHER 1987, 370· 2005, 35.

¹⁴ Βλ. REIS 2002, 257-258.

του δεύτερου τόμου του έργου του.¹⁵ Αναφορικά με την πόλη περιγράφουν την εικόνα ερήμωσης και εγκατάλειψης που αντίκρισαν τόσο σε αυτή όσο και στις οχυρώσεις της, διαπιστώνοντας την έλλειψη σημαντικών οχυρωματικών έργων που να προφυλάσσουν τα βενετικά σύνορα. Στα τέλη του αιώνα και κατά τη διάρκεια της γαλλικής κατοχής της πόλης, το έτος 1798, την Πρέβεζα επισκέπτονται οι αδελφοί *Δήμο* και *Νικολό Στεφανόπολι*¹⁶ ως απεσταλμένοι του Ναπολέοντα Βοναπάρτη, ο οποίος τους είχε επιφορτίσει να διερευνήσουν τις δυνατότητες της περιοχής και πως θα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν τα γαλλικά σχέδια για διείσδυση στην Ανατολή. Μετά από ένα δύσκολο και επικίνδυνο ταξίδι στη θάλασσα, προερχόμενοι από τη Λευκάδα, κατόρθωσαν να ελλιμενιστούν στην Πρέβεζα. Αρχικά, λοιπόν, αναφέρονται στο σφάλμα των Ενετών γεωγράφων του προηγούμενου αιώνα να τοποθετήσουν την πόλη επί των ερειπίων της Νικόπολης και προσδιορίζουν τη θέση της. Στη συνέχεια, διηγούνται με συντομία την ιστορία της ρωμαϊκής πόλης, ταυτίζοντας τα ερείπια της με την Παλαιοπρέβεζα. Αντίστοιχα, βρίσκουν τη νέα πόλη της Πρέβεζας ολοένα να αυξάνει σε μέγεθος και πληθυσμό, την τοποθετούν σε απόσταση 70 μιλίων από την Κέρκυρα, περιγράφουν τη γεωμορφολογία της, υπολογίζουν τον πληθυσμό της σε 14.000 κατοίκους, διακρίνουν μια μη κανονικότητα στην ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού της, διασώζουν πληροφορίες για τις ιδιωτικές οικίες αλλά και για το μικρό φρούριο που την προστάτευε.

Ο 18^{ος} αι. ολοκληρώνεται με δύο σύντομες αναφορές. Κατά το 1794/1795, ο *Saverio Scrofani*¹⁷ αφικνείται στην πόλη, προσδιορίζει τη θέση της κοντά στο αρχαίο Άκτιο και επί των ερειπίων της Νικόπολης, αναφέρεται απλώς στο κάστρο της και διασώζει πληροφορίες για τις εμπορικές της δραστηριότητες, τα εξαγόμενα προϊόντα, τον πληθυσμό και τη διοίκηση. Τέλος, ο Γάλλος πρόξενος στα Επτάνησα *Saint Sauver*,¹⁸ ταξιδεύοντας, κατά τη διάρκεια της θητείας του, και στην ηπειρωτική Ελλάδα, επισκέπτεται και την Πρέβεζα, την οποία χαρακτηρίζει ως μια αυτόνομη κωμόπολη. Μάλιστα, τονίζει ότι η ειρήνευση της περιοχής μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς είχε ως αποτέλεσμα την άνθιση του εμπορίου στον Αμβρακικό, η οποία, με τη σειρά της, οδήγησε στην εγκατάσταση ελληνικών πληθυσμών από την όμορη επικράτεια στην Πρέβεζα. Έτσι, το φτωχό και ολιγάνθρωπο ψαροχώρι μετατράπηκε σταδιακά σε αυτόνομη κωμόπολη. Στη συνέχεια, ο Γάλλος πρόξενος καταγράφει σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο διοίκησης της πόλης τόσο από τους Ενετούς όσο και από τον Αλή πασά, για το θρησκευτικό της ηγέτη και το εμπόριο της, αναφέροντας μάλιστα και το όνομα ενός συμπατριώτη του εμπόρου ξύλων που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή.

Ο επόμενος 19^{ος} αι. και ειδικότερα το πρώτο τέταρτό του σηματοδοτεί την ακμή του περιηγητικού κινήματος για την Πρέβεζα. Ένα πλήθος Ευρωπαίων επισκέπτεται την πόλη και την ευρύτερη περιοχή της, κληροδοτώντας μας έναν όγκο ποικίλων πληροφοριών. Πρόκειται για την περίοδο που ακμάζει ο περιβόητος Αλή πασάς. Η φήμη του, τόσο του ίδιου όσο και των έργων του, η φιλοξενία του, η φαινομενική συμπάθειά του προς τους Ευρωπαίους αλλά και η έντονη διπλωματική του δραστηριότητα με τη Δύση προσέλκυσαν ένα μεγάλο αριθμό ταξιδιωτών. Πιο συγκεκριμένα,¹⁹ ο αιώνας ξεκινά με την επίσκεψη του Άγγλου αρχαιολόγου *E.*

¹⁵ Βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 442-443· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 93-94.

¹⁶ Βλ. ΒΑΣΙΛΙΑΣ 1956· ΒΟΥΡΝΑΣ 1974, 17-19, 263-268, 281-282.

¹⁷ Βλ. IRMSCHER 1987, 371-372· 2005, 36· SCROFANI 1988, 200, 203. Γενικά για την αποστολή και το έργο τους βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 629-657.

¹⁸ Βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1997, 7· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 530-533.

¹⁹ Η απαρίθμηση των περιηγητών, ιδίως της συγκεκριμένης περιόδου, δεν εξαντλείται στην παρούσα ανακοίνωση. Εδώ, παρατίθενται οι πιο σημαντικοί και ιδιαίτερα όσοι κατέγραψαν στοιχεία για τον πολεοδομικό ιστό της Πρέβεζας.

Dodwell,²⁰ κατά το έτος 1801. Πρόκειται για το συγγραφέα ενός από τα σημαντικότερα οδοιπορικά της προεπαναστατικής περιόδου, διανθισμένο με εικόνες που φιλοτέχνησε τόσο ο ίδιος όσο και ο ζωγράφος που τον συνόδευε. Ακολουθεί ο Γάλλος συνταγματάρχης *G. Vaudoncourt*,²¹ ο οποίος το 1807 ανέλαβε πολιτικοστρατιωτική αποστολή που τον έφερε στην Ήπειρο και τα Επτάνησα. Κατά το έτος 1809, επισκέπτεται την Πρέβεζα ο *J.C. Hobhouse*,²² Άγγλος ευγενής, ο κατοπινός λόρδος Broughton, και συνοδουπόρος του λόρδου Βύρωνα στην αρχή της περιόδου του. Ένα χρόνο αργότερα, το 1810, φτάνει στην πόλη ο Εσθονός βαρόνος αρχαιολόγος, καλλιτέχνης και μέλος μιας πολυεθνικής εταιρείας, η οποία συγκροτήθηκε για τη διενέργεια ανασκαφών στην Ελλάδα και τη διάθεση των ευρημάτων στην ευρωπαϊκή αρχαιοσυλλεκτική αγορά, *O.M. von Stackelberg*.²³ Μάλιστα, ο Εσθονός βαρόνος, εκτός από τις πολύτιμες πληροφορίες του, μας κληροδότησε και δύο δικά του σχέδια, ένα για την πόλη της Πρέβεζας και ένα για τη Νικόπολη. Το έτος 1812, η Πρέβεζα φιλοξενεί δύο προσωπικότητες, τον Άγγλο γιατρό *H. Holland*,²⁴ ο οποίος προσέφερε και τις υπηρεσίες του στον Αλή πασά αλλά και το Δανό αρχαιολόγο-αρχαιολόγο και μέλος της προαναφερθείσας εταιρείας *P. Brøndsted*,²⁵ ο οποίος αναζητούσε αρχαία προς πώληση στην όμορη Νικόπολη. Το αμέσως επόμενο έτος, 1813, την πόλη επισκέπτονται τρεις ξεχωριστές προσωπικότητες με διαφορετικούς σκοπούς και επιδιώξεις. Πρώτος ο Άγγλος διπλωμάτης, διορισμένος στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, *W. Turner*,²⁶ μεταφέροντας έγγραφα και οδηγίες στον Άγγλο πρόξενο των Ιωαννίνων. Μαζί ταξιδεύουν και φτάνουν στην Πρέβεζα ο Άγγλος αρχιτέκτονας *Ch.R. Cockerell*,²⁷ μέλος της πολυεθνικής εταιρείας με σκοπό να επισκεφτεί τη Νικόπολη και να εκτιμήσει τη σημασία αλλά και την αξία των ερείπιών της, αλλά και ο Άγγλος θεολόγος *T.S. Hughes*,²⁸ για τον οποίο η Πρέβεζα αποτέλεσε έναν από τους πρώτους σταθμούς της περιόδου του. Ο κύκλος των Ευρωπαίων επισκεπτών αυτής της περιόδου ολοκληρώνεται με τον Γάλλο κατώτερο αξιωματικό *I. Manzour*,²⁹ ο οποίος, αφού δραπέτευσε από τη Γαλλία όπου είχε φυλακιστεί για τα φιλοβασιλικά του φρονήματα, κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη και ασπάστηκε το μουσουλμανισμό. Στη συνέχεια και κατά τα έτη 1816-1819, υπηρέτησε τον Αλή πασά.

²⁰ Βλ. DODWELL 1819, I, 53-57· IRMSCHER 1987, 376· 2005, 40-41 και γενικά για το έργο του, όπου περιλαμβάνονται και τα στοιχεία για την Πρέβεζα, ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975α, 144-179.

²¹ Βλ. VAUDONCOURT 1816, 135· ΒΕΛΕΝΗΣ 1997, 8· IRMSCHER 1987, 381-382· 2005, 46-47· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975β, 410-411.

²² Βλ. HOBHOUSE 1813, 11-20· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 74, 79-82, 85-87, 106· IRMSCHER 1987, 380-381· 2005, 45-46. Γενικά για το βίο και το έργο του ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 65-69· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975β, 66-113, όπου περιλαμβάνονται και τα στοιχεία για την Πρέβεζα.

²³ Βλ. STACKELBERG 1834, 17· IRMSCHER 1987, 378-379· 2005, 43-44 και γενικά για το έργο του ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975α, 149-150. Για τα δύο σχέδια βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, πίνακες 16 και 37.

²⁴ Βλ. HOLLAND 1819, I, 93-103· II, 219-226· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009· IRMSCHER 1987, 382-383· 2005, 47-48. Γενικά για το βίο και το έργο του, όπου περιλαμβάνονται και τα στοιχεία για την Πρέβεζα, ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975β, 169-220.

²⁵ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001, 2-28· IRMSCHER 1987, 378· 2005, 43 και γενικά για το έργο του ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975β, 166-168, 239.

²⁶ Βλ. TURNER 1820, I, 109-111· ΒΕΛΕΝΗΣ 1997, 8· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 96· ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ 1981, 99-100. Γενικά για το βίο του ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975α, 293-314, όπου περιλαμβάνονται και τα στοιχεία για την Πρέβεζα· ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ 1981, 98-99.

²⁷ Βλ. COCKERELL 1903, 230-235. Για το βίο του βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 53, σημ. 3· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975β, 132-150, όπου περιλαμβάνονται και τα στοιχεία για την Πρέβεζα.

²⁸ Βλ. HUGHES 1820, I, 409-428· ΚΑΖΑΝΤΖΗΣ 1995· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 70-80, 137-140, 333-334· IRMSCHER 1987, 383-384· 2005, 48-49. Γενικά για το βίο και το έργο του βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005α, 53-70· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975β, 221-288, όπου περιλαμβάνονται και τα στοιχεία για την Πρέβεζα.

²⁹ Βλ. MANZOUR 1827, 203· ISAGER 2007, 36· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 97. Γενικά για το βίο και το έργο του ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975β, 515-526.

Το ετερόκλητο αυτό πλήθος των περιηγητών κατέγραψε τις εμπειρίες του από την επίσκεψή του στην Πρέβεζα, διασώζοντας πολύτιμες πληροφορίες για την εικόνα της και την ανάπτυξη του πολεοδομικού ιστού της.³⁰ Συνήθως, αναφέρονται στη θέση της πόλης, στις φτωχές ιδιωτικές οικίες, στους στενούς και λασπωμένους δρόμους αλλά και στις κεντρικές οδικές αρτηρίες, στα εντυπωσιακά οχυρωματικά έργα και τα σαράγια του Αλή πασά, στην τάφρο, σε δημόσια οικοδομήματα, σε υλικό που μεταφέρθηκε από τη Νικόπολη και ξαναχρησιμοποιήθηκε. Επίσης, πληροφορίες παρέχονται για την ιστορία της πόλης, με έμφαση στο Χαλασμό του 1798 και στη σύγχρονη διακυβέρνηση από τον Αλή πασά, για τον πληθυσμό, τα ήθη και τα έθιμα, το εμπόριο, το λιμάνι κ.ά. τόσο ιστορικού όσο και λαογραφικού περιεχομένου. Συνολικά, οι περιηγητές καταγράφουν την εικόνα που αντικρίζουν τη δεδομένη στιγμή της επίσκεψής τους, η οποία συχνά είναι και η πρώτη εικόνα του ταξιδιού τους στην Ανατολή, διανθισμένη με τυχόν στοιχεία που γνωρίζουν για το παρελθόν της πόλης. Στη συνέχεια, τη συγκρίνουν με το μεγαλείο της όμορης Νικόπολης, αποκομίζοντας κατά κανόνα αρνητική εντύπωση για την Πρέβεζα λόγω της παρακμής που κυριαρχεί αλλά και της μεγάλης αντίθεσης ανάμεσα στα φτωχά σπιτάκια και τα στενά δρομάκια με τα εντυπωσιακά οχυρά και παλάτια.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στα έργα των *W.M. Leake* και *F.C.H.L. Rouqueville*, καθώς ξεχωρίζουν για την ακρίβεια, την αναλυτικότητά τους, τη βαθιά γνώση των πραγμάτων και των προσώπων αλλά και για την επιρροή που άσκησαν.

Αρχικά, ο Άγγλος αξιωματικός,³¹ ο οποίος θεωρείται ως ο συστηματικότερος περιηγητής του ελλαδικού χώρου μετά τον Πausανία αλλά και πατέρας της κλασικής τοπογραφίας,³² ανέλαβε αποστολή της αγγλικής κυβέρνησης που τον έφερε στην ηπειρωτική Ελλάδα προκειμένου να καταγράψει δεδομένα και να περιγράψει περιοχές για στρατιωτικούς λόγους. Θα πραγματοποιήσει τις περιηγήσεις του, μεταξύ Ηλείου, Μακεδονίας, Θεσσαλίας, Ρούμελης και Πελοποννήσου, από το 1804 έως το 1807. Τον Οκτώβριο του 1808, ο Leake ανέλαβε νέα αποστολή που αφορούσε την Ήπειρο. Έτσι, επέστρεψε στην περιοχή το Φεβρουάριο του 1809, διαμένοντας είτε στα Γιάννενα είτε στην Πρέβεζα. Κατά τη διάρκεια, λοιπόν, της πολύχρονης παραμονής του, ο Leake περιηγήθηκε συστηματικά ολόκληρη την Ήπειρο και κατέγραψε με ξεχωριστή ακρίβεια τόσο τις σύγχρονες πόλεις όσο και τους αρχαιολογικούς χώρους. Αναφορικά με την πόλη της Πρέβεζας,³³ συνέταξε μια αναλυτικότερη περιγραφή, όπου περιλαμβάνονται στοιχεία για τη θέση, την τοπογραφία, το κλίμα, τα λιμάνια της, την ιστορία, τον πληθυσμό, το εμπόριο, τις ασχολίες των κατοίκων, τις καλλιέργειες, τις ιδιωτικές οικίες, τα δημόσια οικοδομήματα, τις οχυρώσεις και τα παλάτια του πασά, την υδροδότηση, λείψανα αρχαίων κτισμάτων στην ευρύτερη περιοχή, τη διοίκηση, τη φορολογία κ.ά.

Αντίστοιχα, ο Γάλλος γιατρός Rouqueville³⁴ συμμετείχε, κατά το έτος 1798, στην επιστημονική αποστολή που ακολούθησε το στρατό του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο. Εκεί, έπεσε θύμα απαγωγής και κρατήθηκε όμηρος για τρία χρόνια στην οθωμανική αυτοκρατορία, όπου και εξοικειώθηκε με την ελληνική γλώσσα και πραγματικότητα. Καρπός της περιπέτειάς του υπήρξε

³⁰ Τα στοιχεία για τον πολεοδομικό ιστό παρατίθενται επιγραμματικά και όχι αναλυτικά κατά συγγραφέα για λόγους οικονομίας χώρου.

³¹ Για τον Leake, τις περιόδους και το έργο του βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 165-176· 2008, 45-50 και ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975α, 317-330.

³² Για την άποψη αυτή βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 45.

³³ Βλ. LEAKE 1967, I, 175-185· III, 488-493· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 183-198, 229-234, 236-239· ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975α, 377-379, 455-456.

³⁴ Για τον Rouqueville, το βίο και το έργο του βλ. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975α, 31-40· 1975β, 324-332· IRMSCHER 1987, 372-373· 2005, 36-37.

ένα τρίτομο έργο, όπου κατέγραψε τις εντυπώσεις του κατά την παραμονή του στην οθωμανική αυτοκρατορία. Ωστόσο, για τη συγγραφή του βασίστηκε περισσότερο στις μελέτες προηγούμενων οδοιπορικών και σε όσα έμαθε από συγκρατούμενούς του, παρά στα όσα είδε ο ίδιος. Χάρη, όμως, στο έργο του, διορίστηκε πρόξενος της Γαλλίας στα Ιωάννινα, όπου και υπηρέτησε από το 1805 έως το 1815. Κατά τη διάρκεια της θητείας του, περιηγήθηκε ολόκληρη την Ήπειρο, όπως και μεγάλα τμήματα της υπόλοιπης Ελλάδας, συγκέντρωσε ποικίλο υλικό και κατέγραψε συστηματικά, περιγράφοντας με λεπτομέρειες, τόσο τη σύγχρονή του κατάσταση όσο και τις αρχαίες θέσεις. Το έργο του Rouquerville θεωρείται σταθμός και ξεχωρίζει ανάμεσα στα περιηγητικά κείμενα για τον αζεπέραστο όγκο και την ποικιλία του, όπως και για το γεγονός ότι ο δημιουργός του παρέμεινε τον περισσότερο χρόνο από όλους τους περιηγητές στην Ελλάδα. Παράλληλα, το έργο του Rouquerville εκδόθηκε πριν από το αντίστοιχο του Leake και για αυτό κατέχει το χαρακτηρισμό του πρώτου ολοκληρωμένου οδοιπορικού για την Ελλάδα.

Ο συγγραφέας του λοιπόν, εξαιρετος γνώστης της Ηπείρου, δεν θα μπορούσε να παραλείψει από το οδοιπορικό του και την πόλη της Πρέβεζας.³⁵ Περιγράφει διεξοδικά και πολύ αναλυτικά, αποτέλεσμα εκτενούς αυτοψίας, την ευρύτερη περιοχή της, όπως και τις ακτογραμμές του Αμβρακικού με τις λιμνοθάλασσες και τα ιχθυοτροφεία. Αναφορικά με την ίδια την πόλη, επικεντρώνεται στην ιστορία της και τα δεινά που υπέστη και εξακολουθεί να υφίσταται από τον Αλή πασά. Σχετικά με τον πολεοδομικό ιστό της, αναφέρεται στο σαράι του Αλή πασά, σε ένα τμήμα των οχυρώσεων, στην τάφρο, σε μια κρήνη κοντά στον Ι.Ν. του Αγίου Χαραλάμπους και τέλος στο άφθονο αρχαίο υλικό από τη Νικόπολη που εντόπισε στις ιδιωτικές αυλές αλλά και σε τέσσερις επιγραφές που είχαν ενσωματωθεί στα δάπεδα των λουτρών του Αλή. Ωστόσο, η πόλη της Πρέβεζας δε λείπει και από το πρώτο του έργο,³⁶ όπου επαναλαμβάνεται η εικόνα παρακμής την οποία παραθέτει ο Γάλλος Foucherot κατά το έτος 1780. Ακολουθεί μια σύντομη περιγραφή του οικισμού, με πληροφορίες για τη θέση και την τοπογραφία, τα δημόσια κτίρια, τις ιδιωτικές οικίες, τα οχυρωματικά έργα, ενώ αναλυτική αναφορά γίνεται και στο Χαλασμό της Πρέβεζας που απασχόλησε ιδιαίτερα το συγγραφέα.

Η κήρυξη της επανάστασης του 1821, η αποστασία και η πτώση του Αλή πασά, καθώς και οι ταραγμένες πολιτικοστρατιωτικές συνθήκες που επικράτησαν τόσο στον ελλαδικό χώρο γενικότερα όσο και στην περιοχή της Πρέβεζας ειδικότερα μείωσαν δραστικά το κύμα των περιηγητών. Ωστόσο, μετά την ίδρυση του ελεύθερου ελληνικού κράτους, τα ταξίδια των Ευρωπαίων αυξάνονται εκ νέου, σε συνδυασμό με ποικίλες διπλωματικές και επιστημονικές αποστολές. Όμως, η Πρέβεζα, αν και ενσωματωμένη ακόμη στην οθωμανική αυτοκρατορία, παραμένει σε γενικές γραμμές εκτός του προορισμού τους.

Πιο συγκεκριμένα, μετά την ίδρυση του ελεύθερου ελληνικού κράτους, καταφτάνει στις περιοχές των βορείων συνόρων του, από το Άργος, ο Άγγλος *D. Urquhart*.³⁷ Έτσι, αρχές Ιουνίου του 1830, αφικνείται στην Πρέβεζα, όπου θα παραμείνει για δύο εβδομάδες. Αφού περιγράψει την πόλη και την ευρύτερη περιοχή της με συντομία, αναφερόμενος στην τοπογραφία της και ελάχιστα στον πολεοδομικό ιστό της, θα διηγηθεί διεξοδικά τα γεγονότα που έζησε, τις συναντήσεις που πραγματοποίησε και τις εντυπώσεις που αποκόμισε. Μια ακόμη σύντομη περιγραφή της πόλης εντοπίζεται στο έργο του λόγιου κληρικού *Ch. Wordsworth*,³⁸ στον οποίο μάλιστα προκάλεσε θλιβερή εντύπωση. Αναφέρεται στη θέση της, στις ασχολίες των κατοί-

³⁵ Για την Πρέβεζα βλ. ΠΟΥΚΕΒΙΑ 1994, 170-184, 273-284· IRMSCHER 1987, 372-376· 2005, 36-40.

³⁶ Για την Πρέβεζα βλ. ROUQUEVILLE 1805, III, 98-102.

³⁷ Βλ. URQUHART 1839, II, 143-156· ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ 1982, 211-213.

³⁸ Βλ. WORDSWORTH 1995, 225-234· IRMSCHER 1987, 390· 2005, 54-55.

κων, στους στενούς πλακοστρωμένους δρόμους, στο παλάτι του πασά και γενικά στη σύγχρονη καθημερινή ζωή, όπως την αντιλήφθηκε ο ίδιος. Ακριβώς στα μέσα του αιώνα, ανάγεται το οδοιπορικό του *E. Spencer*,³⁹ ο οποίος, θαυμάζοντας το εύφορο του εδάφους και την πλούσια βλάστηση, καταφτάνει στην ερειπωμένη Πρέβεζα. Αρχικά, προσδιορίζει τη θέση της και διηγείται την ιστορία της κατά τη διάρκεια διακυβέρνησης του Αλή πασά. Τονίζει ότι ο τελευταίος την οχύρωσε ισχυρά και την κατέστησε ναυτική βάση, εμπορικό σταθμό αλλά και τόπο κατοικίας του. Στη συνέχεια, περιγράφει τη σύγχρονη εικόνα που αντίκρισε, όπου κυριαρχεί η αντίθεση ανάμεσα στην ερήμωση και την εγκατάλειψη από τη μια με τον πλούσιο ελαιώνα, τα άνθη και το ευχάριστο κλίμα από την άλλη. Κατά το έτος 1858, χρονολογείται η επίσκεψη του Ελβετού *Αλέξανδρου Σλαιφλη*.⁴⁰ Μετά τις πληροφορίες για την ατμοπλοϊκή σύνδεση της Πρέβεζας με την Κέρκυρα, περιγράφει διεξοδικά την πόλη, τη θέση της, τη σύσταση του πληθυσμού της, το εμπόριο της, αναφερόμενος και στις οχυρώσεις της, την τάφρο και τις ιδιωτικές οικίες. Τη μεγαλύτερη, όμως, εντύπωση του προξένησε η αφθονία και ποικιλία της βλάστησης και το εύφορο του εδάφους αλλά και η αντίθεση ανάμεσα στη βρώμικη και άθλια πόλη με τους εξαθλιωμένους κατοίκους και στις ισχυρές οχυρώσεις και την πυκνή βλάστηση.

Ο σημαντικότερος, όμως, περιηγητής της περιόδου μετά την πτώση του Αλή πασά βρίσκεται στο μεταίχμιο ανάμεσα στον 19^ο και 20^ο αι. Πρόκειται για τον Ιταλό πολιτικό και κόμη *F. Guicciardini*,⁴¹ ο οποίος επισκέφτηκε την Πρέβεζα το Σεπτέμβριο του 1900 για να περιηγηθεί στη συνέχεια ένα σημαντικό τμήμα της Ηπείρου και της σύγχρονης Αλβανίας. Ένα χρόνο αργότερα, δημοσίευσε τις εντυπώσεις του στο ιταλικό περιοδικό *Nuova Antologia*, διανθισμένο με 83 φωτογραφίες μοναδικής ιστορικής αξίας. Αναφορικά με την πόλη της Πρέβεζας, συνέταξε μια αναλυτική περιγραφή της θέσης και της τοπογραφίας της, με αναφορές στις οδικές αρτηρίες, στις οχυρώσεις, στην τάφρο, στη βλάστηση, στις ιδιωτικές οικίες και στον πληθυσμό.

Η εικόνα της Πρέβεζας της περιόδου 1820-1912 συμπληρώνεται και από τα έργα του Αυστριακού διπλωμάτη *A. Prokesch von Osten*,⁴² ο οποίος επισκέφτηκε την πόλη το 1824 και τη χαρακτηρίζει ερειπωμένη, του Αυστριακού συνταγματάρχη *F. Ritter von Rudtorffer*,⁴³ ο οποίος παρέχει πληροφορίες για τον παραλιακό δρόμο από το Σκούταρι στην Πρέβεζα, για τον πληθυσμό της κατά το έτος 1839 αλλά και για την ύπαρξη δύο οχυρών, του Πρώσου νομικού *J.F. Neigebaur* και του Πρώσου αξιωματικού του πυροβολικού *F. Aldenhoven*,⁴⁴ οι οποίοι ταυτίζουν λανθασμένα την Πρέβεζα με την αρχαία Νικόπολη και διασώζουν πολύτιμα στοιχεία για την ιστορία και τη μορφή της κατά την περίοδο του Αλή πασά και τέλος του *A. Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld*,⁴⁵ ο οποίος κατά το έτος 1882 χαρακτήρισε την Πρέβεζα ως μια βρώμικη πόλη.

Βέβαια, η εικόνα της πόλης, κατά τη διάρκεια των αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας, συμπληρώνεται και από ένα πλήθος άλλων πηγών όπως: εμπορικά κατάστιχα, ποικίλα εμπορικά έγγραφα από τα οποία αντλούνται πληροφορίες για τα λιμάνια της Πρέβεζας και της Άρτας, για τα εμπορεύματα, τις τιμές, τους εμπορικούς δρόμους, τους τρόπους μεταφοράς, τα πλοία, ονόματα εμπόρων, τη ζήτηση διαφορετικών αγαθών σε κάθε περίοδο κ.ά., δημογραφικά στοιχεία, φορολογικά κατάστιχα, από τις πηγές σχετικά με το γαλλικό προξενείο της Άρτας αλ-

³⁹ Βλ. SPENCER 2003, 205-209.

⁴⁰ Βλ. ΣΛΑΙΦΛΗΣ 1981, 138-142.

⁴¹ Για το βίο, το έργο του και την επίσκεψή του στην Πρέβεζα βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005β, 59-84.

⁴² Βλ. IRMSCHER 1987, 387· 2005, 52-53.

⁴³ Βλ. IRMSCHER 1987, 391· 2005, 55-56.

⁴⁴ Βλ. IRMSCHER 1987, 391-392· 2005, 56.

⁴⁵ Βλ. IRMSCHER 1987, 392· 2005, 56-57.

λά και από την προξενική αλληλογραφία, από ποικίλες ιστορικές πηγές π.χ. επιστολές διπλωματών ή στρατιωτικών και εκθέσεις πεπραγμένων, από τα υψίστης σημασίας αλλά και εξαιρετικής ποικιλίας βενετικά αρχεία, από χαρακτηριστικά, χάρτες, αλλά και από τα ίδια τα σωζόμενα μνημεία.

Το σύνολο των προαναφερθέντων στοιχείων, όπου περιλαμβάνονται και οι αναφορές των περιηγητών στον πολεοδομικό ιστό της πόλης, συνέβαλε στη σκιαγράφηση και οριοθέτηση του αλλά και στην περιγραφή της εξέλιξής του κατά τη διάρκεια των αιώνων και μάλιστα με αρκετές λεπτομέρειες. Παράλληλα, επέτρεψε την πραγματοποίηση συγκρίσεων τόσο με αμιγώς οθωμανικές ή ενετικές αστικές μονάδες όσο και με αντίστοιχες που βίωσαν παράλληλες ιστορικές πορείες με την Πρέβεζα και τελικά την εξαγωγή πολύτιμων συμπερασμάτων.

Έτσι, η πολεοδομική ιστορία της Πρέβεζας,⁴⁶ από την οθωμανική κατάκτηση του 1477/1478 έως και την απελευθέρωση του 1912, μπορεί να διαιρεθεί σε τρεις βασικές περιόδους: στην πρώτη από το 1477/1478⁴⁷ έως και το τέλος της πρώτης βενετικής κατοχής το 1701, στη δεύτερη από το 1701 έως και το Χαλασμό της Πρέβεζας το 1798 και στην τρίτη με αφετηρία την κατάληψη της πόλης από τον Αλή πασά και διάρκεια έως την απελευθέρωση του 1912. Κατά τη διάρκεια της πρώτης φάσης, στη χερσόνησο, δεσπόζει το ισχυρό οθωμανικό φρούριο της Μπούκας, βόρεια του οποίου αναπτυσσόταν παράκτια οι οικίες της πόλης. Κατά τη δεύτερη φάση, καταστρέφεται, εξαιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων, η προϋπάρχουσα οικιστική μονάδα, όπως και το φρούριο της Μπούκας. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη μεταφορά του κέντρου της πόλης στο νεοανεγερθέν κάστρο του Αγίου Ανδρέα, τη διαμόρφωση ενός νέου διευρυμένου πολεοδομικού ιστού, ο οποίος θα διατηρηθεί έκτοτε αλλά και την εμφάνιση ενετικών αρχιτεκτονικών στοιχείων.⁴⁸ Κατά την τρίτη φάση, ο πολεοδομικός ιστός διατηρεί την προϋπάρχουσα μορφή και οργάνωσή του, με ελάχιστες αλλαγές. Ιδιαίτερη αναφορά, όμως, πρέπει να γίνει στις εντυπωσιακής κλίμακας οχυρώσεις που κατασκευάστηκαν από τον Αλή πασά,⁴⁹ με στόχο την αμυντική θωράκιση της Πρέβεζας. Έτσι, επισκευάστηκε και ενισχύθηκε το προϋπάρχον κάστρο του Αγίου Ανδρέα, κατασκευάστηκε το κάστρο του Αγίου Γεωργίου, το αντίστοιχο του Παντοκράτορα, επιθαλάσσιο τείχος που περιέτρεχε ολόκληρη την ακτογραμμή της πόλης προς το εσωτερικό του Αμβρακικού, καθώς και τάφος από τη βόρεια πλευρά της με κατεύθυνση νότια-νοτιοδυτικά, ενισχυμένη σταδιακά με προμαχώνες.

Συμπερασματικά, η πόλη της Πρέβεζας, από το 15^ο και έως τις αρχές του 20^{ου} αι., δέχτηκε ένα σημαντικό αριθμό Ευρωπαίων επισκεπτών, λόγω της στρατηγικής σημασίας θέσης της, της γειννίασης της με τη Νικόπολη και αργότερα της ενσωμάτωσής της στο πασαλίκι του Αλή πασά, σαφώς μικρότερο, βέβαια, από τον αντίστοιχο που επισκέφτηκε την κεντρική και νότια Ελλάδα, ωστόσο εξίσου ουσιώδη για το πλήθος και τη σημασία των πληροφοριών που μας κληροδότησαν. Επιπλέον, το ενδιαφέρον μεγάλης πλειοψηφίας περιηγητών για τη σύγχρονη πραγματικότητα, η μελέτη και γνώση των προγενέστερών τους περιηγητικών χρονικών αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις η πολύχρονη παραμονή τους στις περιοχές που επισκέπτονταν οδήγησε στη συστηματική, πιο εμπειριστατωμένη μελέτη και καταγραφή των δεδομένων. Έτσι, το σύνολο των περιηγητικών έργων, εκτός από μια γοητευτική και αυθεντική επαφή με την πόλη και την περιοχή της Πρέβεζας σε διαφορετικές περιόδους, αποτελεί μια πολύτιμη παρα-

⁴⁶ Για μια σύντομη θεώρηση της πολεοδομικής ιστορίας της πόλης βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1999· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, 1-2.

⁴⁷ Σύμφωνα, βέβαια, με τη νέα χρονολογική προσέγγιση του Νίκου Δ. Καράμπελα, η πόλη κατακτήθηκε το 1463, οχυρώθηκε για πρώτη φορά το 1477/1478 και για δεύτερη φορά το 1487/1488. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, στον παρόντα τόμο, 395-433.

⁴⁸ Βλ. ΛΕΑΚΕ 1967, I, 176· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 187.

⁴⁹ Για τις οχυρώσεις του Αλή πασά βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1997· 1999, 15-17, 19-22· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 93-108.

καταθήκη για τη μελέτη της ιστορικής της πορείας, της τοπογραφίας, της αρχαιολογίας, όπως και αρκετών ακόμη τομέων του πολιτισμού της. Ανάμεσα, λοιπόν, στην πολύπλευρη χρησιμότητά τους, συμβάλλουν και στη σκιαγράφηση της εξέλιξης του πολεοδομικού ιστού της και στην ανασύσταση της εικόνας της πόλης σε διαφορετικές περιόδους, διασώζοντας ποικίλες πληροφορίες για το μέγεθος των εκάστοτε οικιστικών μονάδων, τη θέση και τη μορφή των οχυρώσεων, τη χρονολογία κατασκευής τους, τη μορφή τους, τον τρόπο κατασκευής, τους μηχανικούς, για τα σαράγια του Αλή πασά, τις οικίες, τα δημόσια και θρησκευτικά οικοδομήματα, τις οδικές αρτηρίες τόσο της πόλης όσο και εκείνες που οδηγούσαν έξω από αυτή, τα λιμάνια κ.ά. Πρόκειται για μια συμβολή εξαιρετικά πολύτιμη, καθώς τα οικοδομήματα και τα εναπομείναντα στοιχεία εξαφανίζονται με γοργούς ρυθμούς στα πλαίσια της σύγχρονης αναπτυσσόμενης πόλης.

©380

Abstract

Konstantina ZIDROU-TSOLA: Information about Preveza's urban planning from the travelers' journals

During the period of the ottoman domination over Greece, a motley crowd of Europeans was visiting, constantly, the unredeemed country, having various interests and claims. This flood reached its peak at the second half of the 18th century and at the beginning of the 19th century. The city of Preveza was considered as one of the most important entrances to the Greek mainland and a little later to the powerful state of Ali pasha. It is also served as the second stop of their voyage, after the Ionian Islands. So, a large number of travelers, of different nationalities (English, French, Italians, Germans etc.) and professions (doctors, historians, archaeologists, politicians, diplomats, merchants etc.), were coming to anchor at its port. All of them spent some time at the city, which varies from a few hours till many days. While staying at Preveza, the majority visited the city and the surrounding area, further more Nicopolis, Souli and Parga. As a result, they described their arrival at Preveza and their visit in their journals, chronicles and notes. There are also few who bequeath us with maps, sketches and gravures of unique importance.

The total of the information is considered as a valuable heritage, which can forward the studies about the regional history, topography, archaeology and many more aspects of its civilization. In addition, the above mentioned amount of information contributes to the description of Preveza's urban planning and its development, as it comprises evidences about the site and the construction of the castles, the seraglios of Ali pasha, the houses, the churches and more the ports and the roads. It also contributes to the comparison with other similar cities.

Βιβλιογραφία

- ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1956, Οι αδελφοί Στεφανόπολι στην Πρέβεζα (1798), *Ηπειρωτική Εστία* 5, 696-700
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1995, Ιστορική σκιαγραφή της πόλης της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 5-18
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1997, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Η περίοδος κατοχής της Πρέβεζας από τον Αλή Πασά (1807-1820), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 34-35, 5-17
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1999, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής. Προσέγγιση χρονολόγησης και τοπογραφικού προσδιορισμού των οχυρώσεων της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, 13-22
- ΒΟΥΡΝΑΣ Τ., 1974, *Ταξίδι του Δήμο και του Νικολό Στεφανόπολι στην Ελλάδα κατά τα χρόνια 1797 και 1798 (Μάνη – Ήπειρος). Δύο αποστολές από τις οποίες η μια της γαλλικής κυβέρνησης και η άλλη του αρχιστρατήγου Βοναπάρτη. Συντάχθηκε από έναν καθηγητή της πρυτανείας, Παρίσι 1800*, Αθήνα
- ΚΑΖΑΝΤΖΗΣ Μ., 1995, Ο περιηγητής T.S. Hughes στην Άρτα (1820), *Σκουφάς* 38-39, 333-337
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, 5-38
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2003, Ο Άγγλος αριστοκράτης J.C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 65-111
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005α, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005β, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2008, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στο νομό Πρέβεζας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 2, 44-127
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 143-215
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1987, Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Πρέβεζα και στην Άρτα, *Σκουφάς* 72-73, 234-247
- ΠΟΥΚΕΒΙΑ Φ., 1994, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος*, Αθήνα
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α., 1991α, Τα προβλήματα περί την ίδρυση της μεσαιωνικής Πρέβεζας. Μια νέα εκδοχή, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 26, 51-62
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α., 1991β, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά, *Ανάτοπο από τα τεύχη 46-47 του περιοδικού Τετράμηνα*, Άμφισσα, 3053-3068
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α., 1992, Τα προβλήματα περί την ίδρυση της μεσαιωνικής Πρέβεζας. Μια νέα εκδοχή, στο: *ΙΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη, 75-85
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α., 1997, Παλαιά και νέα μεσαιωνική Πρέβεζα, στο: *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond*, Θεσσαλονίκη, 389-392
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α. & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 1991, *Πρέβεζα μέσα από το συλλεκτικό αρχείο του Ν. Καραμπέλα και το φωτογραφικό αρχείο του Δήμου Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1975α, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Γ'1, Αθήνα

- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1975β, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Γ'2, Αθήνα
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1976, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ.-1700, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Α', 3^η έκδ., Αθήνα
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1999, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800, Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Β', 8^η έκδ., Αθήνα
- ΣΛΑΙΦΛΗΣ Α., 1981, Εντυπώσεις ταξιδιού στην Ήπειρο κατά το έτος 1858, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 3, 138-156
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική, Πολιτική, Οικονομική και Χωροταξική θεώρηση*, Ιωάννινα
- ΣΟΥΛΗΣ Χ., 1944, Ταξίδι Τούρκου περιηγητού στην Ήπειρο, *Ηπειρωτικά Γράμματα* Α', 162-166, 197-200, 246-252
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1981, Η περιήγηση του Άγγλου W. Turner στην Άρτα και την περιοχή της το 1813, *Σκουφάς* 60-61, 98-107
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1982, Η περιήγηση του Άγγλου David Urquhart στην Άρτα του 1830, *Σκουφάς* 62-63, 210- 221
- ΤΣΕΛΕΜΠΙ Ε., 1991, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, Αθήνα
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1924, Η Πρέβεζα, θέσις, κτίσις, όνομα, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 1, 274-294
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1929, Μικρά συμβολή εις την ηπειρωτικήν ιστορίαν: Νικόπολις – Πρέβεζα, Β' Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4, 263-294
- COCKERELL S.P., 1903, *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1917. The Journal of C.R. Cockerell*, London
- CORONELLI, 1687, *Description géographique et historique de la Morée; reconquise par les Vénitiens du royaume de Negrepoint, des lieux circonvoisins et des ceux qu'ils ont soumis dans la Dalmatie, dans l'Épire depuis la Guerre qu'ils ont déclarée aux Turcs en 1684 jusqu'en 1687*, Paris
- DODWELL E.A., 1819, *Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, vol. 1, London
- GRANDI I., 1686, *Risposta di Iacopo Grandi Iάκωβω τῷ Γρανδίῳ Medico Professore di Notomia In Venezia, e Accademico della crusca A una Lettera del. Sig. Dottor Alessandro Pini Medico dell' Illust. & Eccellentiss. Sig. Capitan delle Navi Alessandro Molino sopra alcune richieste intorno S. Maura, e la Preveza*, Venezia
- HOBHOUSE J.C., 1813, *A Journey through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, London
- HOLLAND H., 1819, *Travels in the Ionian isles, Albania, Thessaly, Macedonia, &c during the years 1812 and 1813*, vol. I-II, 2nd ed., London
- HUGHES T.S., 1820, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, vol. I, London
- IRMSCHER J., 1987, Nikopolis in der Reiseliteratur der Türkenzeit, στο: Ε. ΧΡΥΣΟΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη, Πρέβεζα*, 369-394
- IRMSCHER J., 2005, Η Νικόπολη στις περιηγήσεις ξένων ταξιδιωτών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 33-58

- ISAGER J., 2007, Visitors to Nicopolis in the reigns of Augustus and Ali Pacha, στο: Κ.Α. ΖΑΧΟΣ (Επιμ.), *Νικόπολις Β'. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη*, τ. Ι, Πρέβεζα, 29-41
- LEAKE W., 1967, *Travels in Northern Greece*, vol. I-IV, Amsterdam
- MANZOUR I., 1827, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie, pendant le gouvernement d'Ali Pasha*, Paris
- POUQUEVILLE F.C.H.L., 1805, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801, comprenant la description de ces pays, leurs productions, les mœurs, les usages, les maladies et le commerce de leurs habitants, avec des rapprochements entre l'état actuel de la Grèce et ce qu'elle fut dans l'antiquité*, v. I-III, Paris
- REIS P., 2002, *Kitab – i bahriye, Book of Navigation*, Ankara
- SCROFANI S., 1988, *Viaggio in Grecia, Venezia*
- SOUSTAL P. & KODER J., 1981, *Nikopolis und Kephallenia*, Wien (Tabula Imperii Byzantini 3)
- SPENCER E., 2003, *Travels in European Turkey in 1850, v. II, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus; with a Visit to Greece and the Ionian Isles and a Homeward Tour through Hungary and the Slavonian Provinces of Austria on the Lower Danube*, London
- STACKELBERG O.M. de, 1834, *La Grèce. Vues pittoresques et topographiques*, Paris
- TURNER W., 1820, *Journal of a Tour in the Levant*, vol. 1, London
- URQUHART D., 1839, *The Spirit of the East*, vol. I-II, London
- VAUDONCOURT G. de, 1816, *Memoirs on the Ionian Islands, considered in a commercial, political and military point of view, in which their advantages of position are described, as well as their relations with the Greek continent; including the life and character of Ali Pacha the present ruler of Greece; together with a comparative display of the ancient and modern geography of the Epirus, Thesally, Morea, part of Macedonie etc.*, London
- WORDSWORTH C., 1995, *Ελλάδα. Μια περιπλάνηση στα τοπία και την ιστορία της*, Αθήνα
- ZIEBARTH E., 1926, Κυριακός ο εξ' Αγκώνος εν Ηπείρω, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1, 110-119

Emilia THEMOPOULOU

From Preveza to the naval battle of Preveza*

IN THE OTTOMAN PERIOD, as well as during the Venetian rule, Preveza was one of the most important communication hubs between the wider Balkan area and the West. This fact was also the cause of the frequent change of rule, from the Ottomans to the Venetians and vice-versa. However, despite the significant position of Preveza, as a field of vindication between the East and the West, its history has not been studied entirely and systematically. As concern the local history, researchers have shown some interest. The study of local history contributes to the awareness of the history of a wider area, as well as to the hermeneutic approach of pertinent issues in general. We should also stress that, despite the significant number of publications referring to the society,¹ economy,² demographic development³ and cultural life of Preveza, as well as to the local history of its surrounding area in general, there are no documented studies focusing on the period following the Ottoman conquest of the town.

Preveza was colonised by populations of the continental *hinterland*; a move included in the general colonisation policy that was adopted by the Ottomans (*sürgün*)⁴ after the conquest of an area and it served both political and economic⁵ purposes. The Ottoman conquest and the emergence of Preveza as a naval port for the Ottoman fleet results in the development of the city. The expansion of the ship-building activity is linked directly to the political conjuncture of the period and to the preparations of the Ottoman fleet to carry out naval operations. This activity forged a wide network of exchanges between Preveza and other regions of the Empire. Owing to its location, the city served as the base of the Ottoman operations in the Ionian and the Adriatic Seas, in the context of antagonism with regions under Latin rule. Consequently, the town's development was determined by its location and the political conjuncture of the era. However, a century after the occupation, almost half of the tax duties of the town's inhabitants corresponded to agricultural production.⁶

There is insufficient documentation on the period during which the Ottoman rule was consolidated in Preveza for the first time. Considering that a first fortification of the town was

---

* This paper does not appear in the right section, because it was submitted while this volume was in press.

¹ ΑΥΔΙΚΟΣ 1993.

² ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1993; 1987; ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ 1993.

³ ΚΟΜΗΣ 1999.

⁴ BARKAN 1949-1950.

⁵ BARKAN 1939-1941.

⁶ DELILBAŞI 1993.

attempted by the Ottomans during 1486-1487, and being aware of the methods used by the Ottomans to consolidate their presence, *inter alia* by means of fortification projects, we believe that the Ottoman conquest had been preceded. According to some reports, the conquest of the city took place around 1477-1478,⁷ i.e., during the rule of Mohammed II the Conqueror, while the town was fortified twice, during the rule of Sultan Bayezid II (in 1486-1487, and in 1495,⁸ a year to which we will refer below). The development of cannon iron foundries⁹ is also considered to be part of these fortification works after the ottoman conquest. This emanates from the fact that during the previous period, i.e., between 1443 and 1448, the despotes of Epirus, had commissioned the construction and the repair of cannons to Ragusa,¹⁰ which was the centre of firearms construction at the time. Consequently, their development as part of the fortification works dates from the period of the Ottoman conquest. During the second half of the 15th century the cannon iron foundries in Preveza¹¹ and Avlona (Vlora) were among the most important ones, after the foundries of Constantinople. The production of cannons in these areas at the end of the 15th and the beginning of the 16th century during the Ottoman-Venetian wars outperformed the production of the foundries in Constantinople. It is therefore obvious that Preveza, in this period, apart from being an important port and a base for the Ottoman navy during its operations against the Venetians, was also a cannon production centre.¹²

The second fortification of the town, in 1495, a year often¹³ referred to as the year of the Ottoman conquest, was undertaken during the defensive preparations of the Ottomans against the expansionist plans of Charles VIII King of France. This period marks also the adoption, by Bayezid II, of an intense conquest policy. Our view is confirmed by the fact that 1495 is the milestone of policy change, on the part of the Ottomans, towards the West. This is due to the fact that February of 1495, marked the death –or to be more precise, the poisoning– of Cem Sultan, step-brother of Bayezid II and son of Mohammed II the Conqueror, born of his marriage to the daughter of a Serb sovereign. Cem had claimed the Ottoman throne from his brother Sultan Bayezid II and after his defeat¹⁴ by the Ottoman army dispatched by his brother

⁷ ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ 1992, 408; Savvidis refers to the research and the commentary by Schreiner, of three surviving Short Chronicles. For the Greek version of the Chronicle see SCHMITT 1967; for the French version of the Chronicle, see MILLER 1966; NICOL 1991, 279-304; ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1929, 263-266.

⁸ ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ 1992. In 1530, fortification works were also carried out in the castle, in the framework of the defensive preparation under the rule of Süleyman the Magnificent.

⁹ AGOSTON 2005, 180.

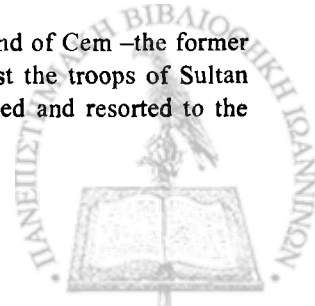
¹⁰ See STAVRAKOS, in this volume, 87-93.

¹¹ AGOSTON 2005, 180. The formation of artillery in the Ottoman army dates back to the period of Sultan Mehmed I (1413-1421) and, possibly, earlier, of Bayezid II (1389-1402). The Ottomans used the cannoners since the end of the 14th century with the creation of an artillery corps.

¹² During the Ottoman-Venetian wars of 1499-1502, approximately 288 cannons were cast in Avlona (Vlora). This production is considered to be very important, if compared to the annual production of Seville, one century later. Seville was the largest cannon production centre in Spain, with a capacity of only 36 cannons per year.

¹³ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, 189. More specifically, Aravantinos mentions (my translation) «Pesaro sailed to attack the town of Preveza, which had been built in 1495 by the Ottomans, at its contemporary location». On which facts Aravantinos is based to attribute the erection of the town to the Ottomans? Most probably, he matches the second fortification of the castle with the Ottoman conquest; ΜΕΛΕΤΙΟΣ 1807, 279-280. Meletios places the chronology of the town's establishment in 1495, at the time of the erection of the castle. On the contrary, Fourikis places the Ottoman conquest around 1499, when Arta was also conquered. Preveza was part of the region of Arta: ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1928, 137-139; 1929, 263-266; ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ 1991; ΣΑΒΒΙΑΔΗΣ 1992.

¹⁴ During the two confrontations that took place between the troops of Sultan Bayezid II and of Cem –the former in 1481, in the area of Yenişehir and the latter in 1482, after an attack of Cem against the troops of Sultan Bayezid II, in Konya (Ikonio), resulting in Cem's retreat to Ankara–, Cem was defeated and resorted to the

to repel him, was forced to find refuge at the Knights of St. John of Rhodes. After wandering for thirteen years, he died while under the protection of Charles VIII King of France. During this thirteen year period, Bayezid II was forced to adopt a soft policy towards the western powers, fearing the organisation of a crusade that would help his brother Cem to claim the Ottoman throne. Historiography divides the period of the rule of Bayezid II (1481-1512) into two sub-periods. The first one is characterised by the effort to eliminate his brother Cem,¹⁵ by adopting a rather soft policy towards the West, while the second marks the development and strengthening of the Ottoman navy, aiming at new conquests to consolidate the Ottoman sovereignty and the control of trade in the Eastern Mediterranean.

Consequently, after the death of Cem Sultan¹⁶ Bayezid II moved freely to materialise his conquest aims. This fact further enhances our opinion, i.e., on the underlying reasons of the construction, in 1495, of complementary fortification works in Preveza.¹⁷ During the end of the 15th century, the Ottoman navy was preparing intensely for conducting naval operations.¹⁸ Besides, the frequent naval operations of the Ottomans, from 1499 to 1502, such as in Navarino, the conquest of Nafpaktos (Inebahti), the construction of castles at the location of the contemporary towns of Rio and Antirrio, at the entrance of the gulf,¹⁹ the conquest of Methoni and Koroni,²⁰ all bear witness to the expansionist policy of the Ottomans²¹ towards the Venetian territories. The Venetians now cede important ports for their communication with the East. This period is marked by the development of the Ottoman navy and the Venetian-Ottoman antagonism for supremacy in the Eastern Mediterranean, resulting into the naval operations at the coastal regions around Epirus and Aetolia-Acarmania.

The Venetians, faced with the Ottoman danger, allied with the King of Spain, Ferdinand, and conducted naval operations with their fleet in the Mediterranean, under the admiralship of Pesaro. In 1499-1500, they attempted to besiege the castle of Preveza, under the command of Pesaro, albeit without result.²² Then the Venetians set fire to the Ottoman naval port, took twelve Ottoman ships that had been built on the orders of Sultan Bayezid II and tried to loot the town.²³ This event is part of the Ottoman-Venetian wars (1499-1502) that were centred in the Adriatic. However, after the end of hostilities, the peace treaty concluded in 1503 between the Venetians and the Ottomans would last only for seven years.

During the same period, the Ottomans were preparing for naval operations. Bayezid II ordered the repair and construction of new ships, the mobilisation of 60,000-70,000 men, of oarsmen, sailors and other specialities, to man about 300 ships. This move impressed the Ve-

---

Knights of St. John of Rhodes who, after bribery of the Sultan Bayezid II, imprisoned him and later sent him to France. Sultan Bayezid II, fearing the claim of the throne by Cem, asked the French King to keep him in France. In 1489, he was found in the service of Pope Innocent III, before being taken over, once again, by Charles VIII King of France and returning to France. He died or, to be more specific, he was poisoned in 1495.

¹⁵ BRUMETT 1994; CARETTO 1992, 28.

¹⁶ MUTAFÇIEVA 1999; FREELY 2004.

¹⁷ GUILMARTIN 1974. According to J.F Guilemartin, the technology of gunpowder and the development of firearms strengthened the coastal defense potential, a fact that prove to be detrimental for enemy fleets attacking the coastal areas; WILLIAMS 2001.

¹⁸ For the naval activities of the Ottomans in 14th century see FLEET 2001, 129-138.

¹⁹ ΑΣΩΝΙΤΗΣ 2005, 212.

²⁰ EMECEN 1994, 38-39; in 1501, the central Ottoman administration ordered the execution of repair works in the castles of Navarino, Methoni and Koroni.

²¹ HESS 1970.

²² APABANTINOΣ 1856, 189; ΣΑΒΒΙΑΗΣ 1992.

²³ APABANTINOΣ 1856, 189.

netians,²⁴ if we consider that the Ottomans had used a total of 260 ships²⁵ in the operations of Methoni, while later, at the naval battle of Preveza, the Ottoman fleet comprised a mere 122 ships.²⁶ This is proof of the Ottoman intense preparations at the beginning of the 16th century.²⁷ Together with the preparations at the shipyards of Constantinople, Izmit (Nikomedia) and Gelibolu²⁸ (Kallipolis), the shipyard of Preveza, considered to be among the most important similar facilities of the time,²⁹ also intensified its activity. In 1500, caulkers were called in to join the shipyard of Preveza, where 26 galleys had been built until then while a further 12 were also built, only in 1503. The caulkers were gathered from Ragusa –while one year before, it is reported that, janissaries were trained to become caulkers and shipwrights.³⁰ In order to meet the needs of the expedition, Bayezid II imposed an extraordinary tax. Between 1496 and 1505, the frequent recalls of technicians from Chios witness the intense preparations for the forthcoming naval operations. To cover the needs of the Preveza, shipyard timber was transported from nearby forests (of Rogi), where sails and iron parts were made, while the accessories and oars of ships were transported from Ioannina (Yanya) and the area of Metsovo.³¹

At this point, we should mention that the Ottomans developed their cannon naval technology in the Mediterranean,³² since the time of Mohammed II the Conqueror. Already in 1488, the Ottoman fleet comprised ten gun ships³³ with their cannoneers (*kumbaracı*), a number that remains steady during the 16th century. The naval operations between the Ottomans and the Venetians, and the construction of fortification works according to the technological developments of that period were all areas of the antagonism and controversy developed during the war between the East and the West³⁴. This fact proves also that the conquest of the insular area of the Eastern Mediterranean had relied mainly on the Ottoman fleet, which was considered to be the most important opponent of the western powers and of the Venetians in particular.

A little before the naval battle of Preveza, in 1532, in view of the preparations for the naval operations, technicians were gathered from various areas of the Ottoman Empire, mainly shipwrights and caulkers, to man the shipyards³⁵ of Preveza, Constantinople, Gelibolu (Kallipolis), Izmit (Nikomedia) and Nafpaktos (Inebahti).

The Ottomans were in a position to construct ships³⁶ in a very short time, not only owing to the existence of the infrastructure of older Byzantine shipyards and to the utilisation of the expertise of technicians from Genoa and Venice, but also because they could easily source the raw materials required and to ensure marine carpenters for building ships. This is also witnessed by the frequent reference to the recalling of technicians into areas with ship-building activity.

²⁴ BRUMETT 1994, 92.

²⁵ IMBER 1990, 247-25; AGOSTON 2005, 48; On the technological developments in the West, see CIPOLLA 1996.

²⁶ The entire fleet of the Ottoman navy, during the period examined, consisted of galleys and galliots.

²⁷ Bearing in mind that during the Ottoman conquest of Crete, approximately one hundred years later, the total Ottoman fleet participating in the operations varied between 40 and 80 ships, this proves the significant mobilisation of ships for the operations pursued during the 16th century. BOSTAN 1992; 2005; 2006.

²⁸ KURTOĞLU 1936, 297-298.

²⁹ BRUMETT 1994, 96.

³⁰ IMBER 1996, 96-97.

³¹ ΜΠΕΚΙΑΡΙΟΓΑΟΥ-ΕΞΑΔΑΚΤΥΛΟΥ 1994, 13, 32, 37, 49, 79; ΚΟΜΗΕ 1999, 23.

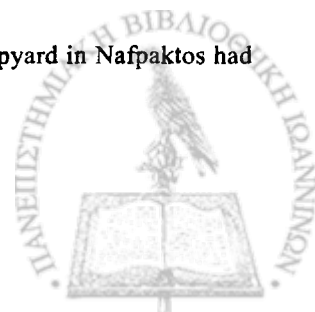
³² MURPHEY 1999.

³³ AGOSTON 2005, 48.

³⁴ GUILMARTIN 1974; WILLIAMS 1998, 40-41.

³⁵ There were also other shipyards in the Black Sea, for example the one in Sinop; The shipyard in Nafpaktos had also functioned for a short period of time.

³⁶ IMBER 1996, 1-69, 85-102.

The naval operations were conducted under the command of the admiral of the Ottoman navy (Kapudan Pasa). The Ottoman rule had imposed a system of compulsory enlistment that was implemented strictly during the period of the naval operations.³⁷ The compulsory enlistment of the oarsmen,³⁸ as well as of other specialities³⁹ (engineers, technicians, steersmen) was implemented in certain regions, based on the number of households (*hane*) registered in the Taxation Records.⁴⁰ This measure was usually implemented in coastal areas, mainly the islands of the Aegean, as well as in Asia Minor. The contribution of inland areas was usually in money, always based on the number of households (*hane*) included in the Taxation Records. In this case, based on the taxation rule (*avariz*) each household had to pay a certain amount that was used to remunerate volunteer oarsmen. The Ottoman state used also convicts⁴¹ to man the ships, as well as slaves⁴² that had been bought. Another significant source of ship crews were prisoners of war.

A usual method to gather crews for the ships, mainly from the Aegean islands, was the arrest and compulsory enlistment of men. A significant proportion of the men enlisted, before and during the naval battle of Preveza, came from the Aegean islands. Owing to the frequency of naval operations during the 16th century resulting in the increased needs, the usually compulsory enlistment imposed by the Ottoman administration mainly in the islands of the Aegean is often mentioned in the sources.⁴³ In 1537-1538, Barbarossa carried out raids⁴⁴ on islands, especially on the Cyclades and Sporades complexes, some of which finally conquered and looted. Barbarossa also forced the inhabitants of Sifnos to pay 300 ducats⁴⁵ in anticipation of naval operations.

The operations of the Ottoman navy were also joined by pirate ships from provinces of northern Africa, e.g. Algeria.⁴⁶ These ships were commanded by the central Ottoman administration and were obliged to join the forces of the Ottoman fleet during naval operations and battles.

The great war galley⁴⁷ was the most important ship of the Ottomans, even though in the naval battle of Preveza, they used also the so-called galliots.⁴⁸ The 16th century was probably

³⁷ VEINSTEIN 1985, 38; IMBER 1996, 6.

³⁸ THEMOPOULOU 2002.

³⁹ CEZAR 1965.

⁴⁰ Usually, every 10 to 20 households (*hane*) had the obligation to avail one oarsman to the Ottoman navy. In the case of naval operations, this proportion would rise to one oarsman per 6 or 7 households (*hane*). Those enlisted, and particularly the volunteers, were obliged to present a guarantor, in order to ensure their participation in the Ottoman navy; UZUNÇARŞILI 1988, 32, 483; BOSTAN 1992, 187-192; AYMARD 1973; IMBER 1996, 52; TOLEDANO 1994.

⁴¹ IMBER 1996, 53. The enlistment of convicts in the crews of oarsmen was a widespread practice at the end of the XVIth century in Venice; TENENTI 1967, 112-115.

⁴² PITTON DE TOURNEFORT 1717, 216-217; FLEET 2006, 37-58.

⁴³ SLOT 1982, 73-78.

⁴⁴ GALOTTA 1970; HASCLUK 1910-1911; Barbarossa arrested a significant number of men from Anafi, Serifos, Aegina, Kythnos and Skiathos. Even though the numbers mentioned are deemed excessive, the sources converge to the important enlistment of populations from the Aegean islands during this period, which coincides with the Ottoman conquest of the Cyclades island complex.

⁴⁵ SLOT 1982, 73-78.

⁴⁶ PANZAC 2009, 89-92.

⁴⁷ Larger ships required crews of about 300-350 men, of whom 200-250 were oarsmen and sailors of various other specialities, as well as soldiers (janissaries) for the enforcement of order on board the Ottoman galleys. IMBER 1996, 46-54; FONTENAY 1990.

⁴⁸ SOUCEK 1975; BOSTAN 2005; 2006.

the last century of widespread use of the Ottoman galley, requiring a significant number of oarsmen and therefore becoming inefficient in operations against the navy of western countries. The Ottomans would pursue the use of the galleys until the conquest of Crete in 1669. However, this war would be a milestone for the re-organisation of the Ottoman navy and the transition to the sail.⁴⁹ The use of the sail was also spreading in the West during the same period.

We will now try to briefly examine the international political scene in the period of the naval battle of Preveza.⁵⁰ During that period, the relationship between Charles V of Spain and the Ottomans was critical. Already since 1534, the Spanish fleet had sailed into the Mediterranean under the leadership of Andrea Doria in order to conduct a naval battle against the Ottomans. Venice, despite having lost its supremacy in the Mediterranean, was still a significant naval power. Now incapable of facing the Ottoman attacks alone, it turned to the other powers of the West. The Venetians, who had allied secretly with the Spaniards, were declared opponents by the Sublime Port. The alliance against the Ottomans comprised mainly Spain and King Charles V (1519-1556), Venice, Pope Paul III (1534-1549) and the Holy See in Rome. Charles V of Spain undertook to defend the Christian West⁵¹ against the Ottomans. During that period, after the conquest of Rhodes in 1522 and the integration into the Empire of Algeria, the Ottomans tried to consolidate their sovereignty over the greater part of the Mediterranean.⁵²

However, the above-mentioned coalition was due to be short-lived, because of the antagonism of western powers. The alliance of Charles V King of Spain with Venice turned out to be extremely fragile. Essentially, Charles V was forced to ally with Venice, without however fully observing the alliance. Finally, the main underlying cause of this alliance was the approach and the conclusion of a treaty of friendship between Francis I, King of France, and Sultan Süleyman the Magnificent⁵³ (1535).

The agreement between the principal allied powers for the distribution of the territories of the Ottoman Empire that was concluded before the commencement of the operations is indicative of their certainty for victory as well as of the lack of trust among them.⁵⁴ Andrea Doria, the Genoan leader of the fleet of all the allied powers was a strong opponent of Venice. The defeat of the western states in the naval battle of Preveza (1538) was a burden for Venice, which quit the alliance and accepted to pay a requisite reparation of 300,000 golden ducats on the basis of the peace treaty it had signed with the Ottomans in 1540. This peace would last until the conquest of Cyprus in 1570, when Süleyman's successor, his son Selim II, would campaign against Cyprus. However, one year later the naval battle of Nafpaktos⁵⁵ in 1571 would prove that the Ottoman navy was no more invincible.

⁴⁹ THEMOPOULOU 2002.

⁵⁰ PUJEAU 2006.

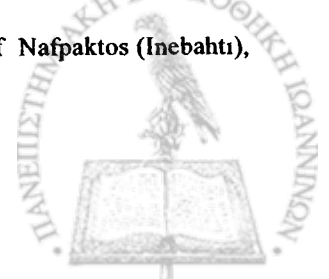
⁵¹ BERSTEIN & MILZA 1997, 346-348. The inclusion of Belgrade (1521) in the Ottoman territory, the campaign against Hungary and the settlement of the Ottoman army on the lands of the House of Habsburg resulted into the formation of the western powers against the Ottomans under the leadership of Charles V of Spain.

⁵² During this period, the islands of the Aegean, e.g. Syros, Aegina, Ios, Paros, Tinos, Karpathos and Naxos were all annexed to the Ottoman Empire; BRUMETT 1989, 613-627.

⁵³ İNALCIK 1992.

⁵⁴ On the basis of this agreement, Charles V would occupy Constantinople, Venice would occupy Koroni and some of its older dominions in the Adriatic Sea, and the Knights would occupy Rhodes anew; see WILLIAMS 1998, 48; BRAUDEL 1987, 226-227.

⁵⁵ For a revision of this «transitional period» in the Ottoman Empire after the naval battle of Nafpaktos (Inebahtı), see KUNT 1998; WOODHEAD 1998; see also FAROQHI 1999; BRUMETT 2001.

One of the most important outcomes of the naval battle of Preveza was the dissolution of the alliance of Christian fleets and the conclusion of a peace treaty according to which Venice committed itself to cede to the Ottomans their few remaining dominions in the Peloponnese, e.g. Monemvasia and Nafplio. One year after its victory in Preveza, the Ottoman fleet occupied Venetian dominions in the Ionian and the Aegean Seas. The failure of the campaign for the conquest of Alger in 1541 by Charles V and the provisional occupation of Nice by the Ottoman fleet in 1543 mark the prevalence of the Ottomans over a significant part of the Mediterranean and their conquest aims against the West in order to control the trade.

After the conquest of Rhodes in 1522 and the naval battle of Preveza in 1538 the Ottomans were controlling trade and transports across the Eastern Mediterranean. Their domination allowed them to turn to the West. By the end of the 16th century they were dominating a significant part of the Mediterranean.

List of works cited

- AGOSTON G., 2005, *Guns For the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, New York
- AYMARD M., 1973, Chiourmes et galères dans la Méditerranée au XVIe siècle, *Histoire économique et sociale du monde Méditerranéen 1450-1650, Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse, 58-59
- BARKAN Ö.L., 1939-1941, XV^{ve} XV^{inci} asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda toprak işçiliğinin organizasyon şekilleri Kulluklar ve Ortakçı kulları, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol. (1), (2), (4), 29-74, 14-44, 448-456
- BARKAN Ö.L., 1949-1950, Osmanlı İmparatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Vol XI (1-4), 524-569
- BERSTEIN S. & MILZA P., 1997, *Ιστορία της Ευρώπης, 5^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα
- BOSTAN İ., 1992, *Osmanlı Bahriye teşkilatı: XVII yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara
- BOSTAN İ., 2005, *Kürekli ve yelkenli osmanlı gemileri*, İstanbul
- BOSTAN İ., 2006, *Osmanlı denizciliği. Beylikten İmparatorluğa*, İstanbul
- BRAUDEL F., 1987, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, t. II, Paris
- BRUMETT P., 1989, Foreign Policy, Naval strategy, and the Defense of the Ottoman Empire in the Early sixteenth Century, *The International History Review*, vol. 11, no. 4, 613-627
- BRUMETT P., 1994, *Ottoman Sea Power and Levantine Diplomacy in the age of Discovery*, New York
- BRUMETT P., 2001, The Ottomans as a world power: what we don't know about ottoman sea-power, *Oriente Moderno XX(LXXXI)*, 1-21
- CARETTO G., 1992, *Akdeniz'de Türkler*, Ankara
- CEZAR M., 1965, *Osmanlı tarihinde levendler*, İstanbul
- CIPOLLA C., 1996 *Guns, sails, and Empires: Technological innovation and the early phases of European expansion 1400-1700*, New York
- DELILBAŞI M., 1993, History of Preveza in the XVIth century according to the ottoman taxation registers, in: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 21-25

- EMECEN F., 1994, *II Bayezid dönemine ait Ahkam defterleri*, Istanbul
- FAROQHI S., 1999, *Approching Ottoman History. An introduction to the sources*, Cambridge
- FLEET K., 2001, Early Turkish naval activities, *Oriente Moderno* XX(LXXXI), 129-138
- FLEET K., 2006, *European and Islamic trade in the early ottoman state. The merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge
- FONTENAY M., 1990, Les galères de l'islam, in: F. BELLEC (Ed.), *Quand voguent les galères*, Paris, 232-251
- FREELY J., 2004, *Jem Sultan*, New York – London
- GALOTTA A., 1970, Le Gazavat di Hayreddin Barbarossa, *Studi Magrebini* 3, 79-160
- GUILEMARTIN J.F. Jr., 1974, *Gunpowder and Galleys: Changing technology and Mediterranean Warfare at sea in the Sixteenth Century*, Cambridge
- HASCLUK F.W., 1910-1911, Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish Conquest, *The Annual of British School of Athens* 17, 157-162
- HESS A., 1970, The evolution of the Ottoman seaborne empire in the age of oceanic discoveries, 1453-1525, *American Historical Review* LXXV, 1892-1919
- IMBER C., 1990, *The Ottoman Empire*, Istanbul
- IMBER C., 1996, *Studies in Ottoman History and Law*, Istanbul
- İNALCIK H., 1992, Sultan Süleyman: The Man and the Statesman, in: G. VEINSTEIN (Ed.), *Soliman le Magnifique et son temps: Actes du Colloque de Paris (7-10 Mars 1990)*, Paris, 89-103
- KUNT M., 1998, Süleyman dönemine kadar devlet ve sultan: uç beyliğinden dünya İmparatorluğuna, in: M. KUNT & C. WOODHEAD (Eds.), *Kanuni ve çağı Yenicağda Osmanlı dünyası*, Istanbul, 3-29
- KURTOĞLU F., 1936, XVI asın ilk yarımında Gelibolu, *Turkiyat Mecmuası* 5, 297-298
- MILLER W., 1966, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα
- MURPHEY R., 1999, *Ottoman Warfare*, London
- MUTAFÇIEVA V., 1999, *Τζεμ ο ικέτης της Ανατολής*, Αθήνα
- NICOL D., 1991, *Το δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479. Μια συνεισφορά στην ιστορία της Ελλάδας κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα
- PANZAC D., 2009, *La marine ottomane de l'apogée à la chute de l'Empire (1572-1923)*, Paris
- PITTON DE TOURNEFFORT J.M., 1717, *Relation d'un voyage au Levant*, II, Paris
- PUJEAU E., 2006, La Préveza entre idéologie et histoire, *Studi Veneziani* LI, 155-204
- SCHMITT J., 1967, *The Chronicle of Morea*, Croningen
- SLOT B.J., 1982, *Archipelagus Turbatus Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane. 1500-1718*, Istanbul
- SOUCEK S., 1975, Certain Types of Ships in Ottoman-Turkish Terminology, *Turcica* 6, 233-249
- TENENTI A., 1967, *Piracy and the decline of Venice 1580-1613*, Bekeley – Los Angeles
- THEMOPOULOU E., 2002, Les kürekçi de la flotte ottomane au XVIIe siècle, in: E. ZACHARIADOU (Ed.), *The Kapudan Pasha. His office and his domain (Halcyon Days in Crete IV. A Symposium held in Rethymnon, 7-9 January 2000)*, Rethymnon, 165-179
- TOLEDANO E., 1994, *Osmanlı köle ticareti*, Istanbul
- UZUNCARŞILI İ.H., 1988, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara
- VEINSTEIN G., 1985, Les préparatifs de la campagne navale franco-turque en 1552 à travers les ordres du divan ottoman, *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée* 39, 35-67
- WILLIAMS A., 1998, Akdeniz çatışması, in: M. KUNT & C. WOODHEAD (Eds.), *Kanuni ve çağı Yenicağda Osmanlı dünyası*, Istanbul, 40-41

- WILLIAMS P., 2001, *Piracy and naval conflict in the Mediterranean 1590-1610/20*, Oxford (DPhil. Thesis)
- WOODHEAD C., 1998, Süleyman üzerine gorüşler, in: M. KUNT & C. WOODHEAD (Eds.), *Kanuni ve çađı Yeniçađda Osmanlı dünyası*, Istanbul, 189-192
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπειρου των τε ομόρων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, I, Αθήνα
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σ., 2005, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β.Γ. (Επιμ.), 1993, *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ Κ., 1993, Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 99-115
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΜΕΛΕΤΙΟΣ, 1807, *Γεωγραφία Παλαιά και νέα Συλλεχθείσα εκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιών τε και Νέων και εκ διαφόρων Επιγραφών των εν λίθοις, και εις Κοινήν Διάλεκτον εκτεθείσα, χάριν των πολλών του Ημετέρου Γένους ... εξεδόθη ήδη το δεύτερον υπό Άνθιμου Γαζή του Μηλιώτου*, II, Βενετία
- ΜΠΕΚΙΑΡΟΓΛΟΥ-ΕΞΑΔΑΚΤΥΛΟΥ Α., 1994, *Οθωμανικά Ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1987, Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη Τουρκοκρατία: Η περίπτωση της Πρέβεζας, στο: *Ηπειρος, Κοινωνία-οικονομία, 15^{ος}-20^{ος} αι. Πρακτικά Συνεδρίου ιστορίας, Γιάννινα (4-7 Σεπτεμβρίου 1985)*, Ιωάννινα, 139-170
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1993, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β΄ μισό του 19^{ου} αιώνα, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 119-131
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α., 1991, Τα προβλήματα περί την ίδρυση της μεσαιωνικής Πρέβεζας. Μια νέα εκδοχή, *Πρεβεζιάνικα Χρονικά* 26, 51-61
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α., 1992, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα βραχεία χρονικά, στο: Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Μελετήματα Βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας*, Αθήνα, 408-410
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1928, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν Ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα, Α΄: Νικόπολις, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 3, 137-139
- ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1929, Μικρά συμβολή εις την Ηπειρωτικήν ιστορίαν. Νικόπολις-Πρέβεζα, Β΄: Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4, 263-294

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΥΠΟ ΤΗΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΡΙΝΑΣ
ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ
ΣΤΑΥΡΑΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙ
ΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ ΝΙΚΟΥ Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑ &
MICHAEL STORK ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΤΟΝ
ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2010 ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ Μ. ΔΟΥΒΑΛΗ – Π. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ &
ΣΙΑ Ο.Ε. ΣΕ ΧΑΡΤΙ PREMIUM IVORY
ΕΚΑΤΟ ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ ΣΕ ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑ
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ
ΤΗΝ Δ. ΔΕΔΕΣ & ΣΙΑ Ο.Ε. ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΤΟΥ
ΔΗΜΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ
ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

